

# AZƏRBAYCAN TARİXİ

(ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərinədək)

**Ali məktəblər üçün dərslik**

(Yenilənmiş VII nəşri)

*2020-ci il Vətən müharibəsində Böyük Qələbəmizə və Vətən uğrunda canını qurban verən qəhrəman şəhidlərimizə həsr olunur.*

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin  
26.02.2014-cü il tarixli 241 sayılı əmri ilə  
qrif (nəşr hüququ) təsdiq edilmişdir.*

**BAKİ - 2025**

Azərbaycan tarixi kafedrasının müdiri,  
dosent **Mehman Abdullayevin** elmi redaktorluğu ilə

**Müəlliflər kollektivi:** kafedra müdiri, dosent Mehman Qəhrəman oğlu Abdullayev, əməkdar elm xadimi, prof. Süleyman Sərdar oğlu Əliyərli, prof. Sevdə Yunis qızı Süleymanova, prof. Xaqani Məmməd oğlu Məmmədov, prof. Zabil Həsərət oğlu Bayramov, dos. Tamilla Kərim qızı Babayeva, dos. Yunis Məsməli oğlu Nəsimov, dos. Bəymirzə Şabi oğlu Şabiyev, dos. Ərəstun Balaxan oğlu Mehdiyev, dos. Rəsul Sabir oğlu Hüseynli, dos. Kərəm Hətəm oğlu Məmmədov, dos. Lalə Ağamirzə qızı Əliyeva, t.ü.f.d. Rabil Həbil oğlu Süleymanlı, t.ü.f.d. Ərşad Həsən oğlu Həsənov, dos. Ülviyyə Əjdər qızı İbrahimova, dos. Almas Sabir qızı Cavadova, dos. Arzu Əsrəf qızı Məmmədova, baş müəllim Əminə Qasım qızı Şirinova, baş müəllim Nurlana Allahyar qızı Cavanşir

**Rəyçilər:** BDU-nun «Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika» kafedrasının müdiri, professor Anar Camal oğlu İsgəndərov

BDU-nun «Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə)» kafedrasının müdiri, dosent Azad Əhmədağa oğlu Rzayev

**Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik.** Bakı: “BDU”, 2025, 450 s.

*Dərslikdə Azərbaycan tarixinin ən qədim çağlarından XXI əsrin ilk onilliklərinə qədərki dövrünün başlıca məsələləri, Azərbaycan tarixinin qədim, orta əsrlər, yeni və ən yeni dövrü, Müstəqil Azərbaycan Respublikasının tarixi anlaşılan şəkildə işıqlandırılmışdır. Dərslikdə böyük Zəfərlə başa çatan Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün və postmüharibə dövründə dövlətimizin Qarabağ bölgəsində suverenliyinin tam təmin olunması kimi tələyüklü məsələlərə, müasir tariximizin Yeni Dövrünə xüsusi yer verilmişdir.*

*Dərslik Bakı Dövlət Universitetinin və digər ali məktəblərin müəllim və tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.*

**ISBN: 978-9952-8330-7-2**

## ÖN SÖZ

Dünyanın mədəni xalqları içərisində öz qədimliyi ilə seçilən Azərbaycan xalqı çox zəngin tarixə malikdir və hər bir Azərbaycan gənci bu tarixi öyrənməyə borcludur. Tarix hər bir xalqın, o cümlədən Azərbaycan xalqının da milli özünüdərkinin əsas sütunlarından birini təşkil edir. Qədim yunanlar əbəs yerə tarixi "**cəmiyyətin müəllimi**" adlandırmayıblar. Qədim çinlilər isə tarix haqqında belə deyirdilər: "keçmiş öyrənmək lazımdır, çünki o, gələcəyin müəllimidir". Müdriklərdən birinin dediyinə görə, əgər biz öz keçmişimizdə olan hadisələri dərinlən öyrənməsək, gələcək bizi topa tutacaqdır.

Tarix bəşəriyyətin, o cümlədən ayrı-ayrı xalqların həyatında ta qədim çağlardan bu günə qədər baş vermiş ən mühüm hadisələri öyrənən elm hesab olunur.

Azərbaycan tarixi kafedrasının əməkdaşları tərəfindən Bakı Dövlət Universitetinin və Respublikamızın Ali məktəblərinin təbiət və humanitar fakültələrinin bakalavr təhsil pilləsi üçün hazırlanmış bu dərslük Respublika Təhsil Nazirliyinin Azərbaycan tarixi fənninə aid dövlət standartları və proqramına uyğun şəkildə yazılmışdır. Bu zaman Respublikamızın Ali məktəblərinin təbiət və humanitar fakültələrində Azərbaycan tarixi fənninin tədrisinə ayrılan dərslər saatlarının həcmindən nəzərə alınmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Dərslükdə tariximizin ən qədim çağlarından XXI əsrin ilk onilliklərinə qədərki dövrünün ən mühüm problemləri ayrıca fəsillər və paraqraflarda aydın, yığcam və anlaşıqlı şəkildə işıqlandırılmışdır.

Kitabın müəllifləri tarixşünaslığımızda mövcud olan ənənəvi "sülalə dövrləri" prinsipindən uzaqlaşmağa cəhd göstərmişlər. Azərbaycan dövlətçiliyinin əbədiyyəti və varisliyi, xalqımızın milli dövlətçiliyə sadıqlığı prinsiplərinə uyğun şəkildə yazılan dərslükdə Azərbaycan xalqının müxtəlif dövrlərdə dövlətçiliyimizi qoruyub saxlamaq uğrunda xarici istilalara qarşı azadlıq mübarizəsi xüsusi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Dərslükdə Azərbaycan xalqının etnik kimliyi məsələsi və Azərbaycanın ta qədimdən bir türk yurdu olması aydın şəkildə verilmişdir. XVI əsrdə Azərbaycan türkləri tərəfindən yaradılan, Şərqi Osmanlı və Böyük Moğol imperatorluqları kimi ən qüdrətli dövlətləri ilə bütün sahələrdə rəqabət aparmaq gücündə olan Səfəvi imperatorluğunun tarixinə xüsusi yer ayrılmışdır. XIX əsrdə və XX əsrin ilk onilliklərində xalqımızın rus müstəmləkə əsarətinə qarşı azadlıq, milli - azadlıq mübarizəsinə və müsəlman Şərqində ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu zaman düzgün elmi konsepsiyalar əsas götürülmüş, son dövrlərdə tarix elmi sahəsində aparılan araşdırmalarda əksini tapan elmi yeniliklərdən dərslükdə geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Yeni dərslüyü yazan müəlliflər tariximizin ayrı-ayrı dövrləri üzrə əsas mənbələrdən və tədqiqat əsərlərindəki materiallardan yetərincə yararlanmağa çalışmışlar.

Dərslükdə müstəqil Azərbaycan Respublikasının tarixinə, XX əsrin 90-cı il-

lərində Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarının 2020-ci il Vətən müharibəsi nəticəsində azad edilməsi ilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, 2023-cü ildə lokal antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycanın suverenliyinin tam təmin olunması kimi hadisələrin daxil olduğu şanlı Zəfər tarixinə xüsusi yer ayrılmışdır.

Dərslərin müəllifləri kitab çapa hazırlanarkən kompyuter yığımı və digər köməkçi işlərdə yaxından iştirak etmiş kafedranın əməkdaşları Səlimə Quliyevaya və Aytən Cəfərliyə öz dərin təşəkkürlərini bildirirlər.

## I FƏSİL. AZƏRBAYCAN QƏDİM DÖVRDƏ

### § 1. Tarix öncəsi. Azərbaycanda ibtidai icma cəmiyyəti

**İbtidai icma cəmiyyəti** bəşər tarixinin ilkin pilləsini təşkil edir. İbtidai icma cəmiyyəti üçün istehsal vasitələri üzərində ümumi mülkiyyətin mövcudluğu, məhsuldar qüvvələrin zəif inkişafı şəraitində kollektiv istehsal və birgə məhsul bölgüsü səciyyəvidir. İbtidai icma quruluşu digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da uzun sürmüşdür. Çünki bu dövrdə əmək alətləri sadə, istehsal texnikası aşağı səviyyədə olub, cəmiyyətin təsərrüfat fəaliyyəti təbii mühitdən birbaşa asılı olmuşdur.

İbtidai icma cəmiyyəti Azərbaycanda ilk insanın yarandığı vaxtdan (təxminən 2 milyon il bundan əvvəl) iri tayfa birliklərinin və ilkin dövlət qurumlarının yaranmasınadək (eramızdan əvvəl III - I minilliklər) olan bir dövrü əhatə edir.

İbtidai icma cəmiyyətinin arxeoloji baxımdan dövrləşməsi aşağıdakı kimidir: **Daş dövrü, Tunc dövrü, Dəmir dövrü.**

**Daş dövrü** bölünür:

- Paleolit (Qədim daş dövrü) - təxminən 2 milyon il bundan əvvəl başlamış və e. ə. XII minilliyə qədər davam etmişdir.
- Mezolit (Orta daş dövrü) - e. ə. XII - VIII minilliklər.
- Neolit (Yeni daş dövrü) - e. ə. VII - VI minilliklər.
- Eneolit (Mis - daş dövrü) - e. ə. VI - IV minilliyin ortaları.

**Tunc dövrü** - e. ə. IV minilliyin sonlarından II minilliyin sonlarına qədər davam etmişdir.

**Dəmir dövrü** - e. ə. II minilliyin sonları - I minillikləri əhatə edir. İbtidai icma cəmiyyəti öz inkişafında **üç mərhələdən** keçmişdir:

- ibtidai insan dəstəsi və ya ulu icma;
- qəbilə icması;
- ibtidai icma quruluşunun dağılması və erkən dövlətlərin yaranması

İbtidai insan dəstəsi və ya ulu icma alt və orta paleolitdə (**2 milyon ildən - 40 min il bundan əvvələ kimi**) mövcud olmuşdur. İnsanlar qida əldə etmək və heyvanlardan qorunmaq zərurəti qarşısında 20 - 30 nəfərdən çox olmayan bir dəstə halında birləşirdilər və belə ilkin insan dəstələri Qarabağda (Azıx və Tağlar mağaraları) və Qazax bölgəsində (Damcılı və Daşsalahlı mağaraları) məskən salmışlar. İbtidai insan yem əldə etmək üçün yığıcılıq və ovçuluqla məşğul olurdu və bu, **istehlak təsərrüfatı** adlanırdı.

**Paleolit (qədim daş dövrü)** alt, orta və üst adlanan 3 dövrə bölünür:

**1. Alt paleolit 2 milyon il bundan əvvəldən 100 min il bundan əvvələ qədər davam etmişdir.** Azıx mağarası Azərbaycanda ən qədim paleolit düşərgəsidir və ölkəmizdə ən qədim daş alətlər burada tapılmışdır. «**Quruçay mədəniyyəti**»-ə aid edilən bu alətlər təxminən 2 milyon il bundan əvvəl Azərbaycan-

da **bacarıqlı insanın** yaşadığını sübuta yetirir. Həmin alətlər belə söyləməyə imkan verir ki, Avroasiya ərazisində ilkin insan yurdu **bizim Vətənimizdə** - Azərbaycanda tapılmışdır. Gürcüstan Respublikasında azərbaycanlılar yaşayan Başkeçid bölgəsinin Dmanis şəhər-qalasında və Aşağı Qarabulaq kəndində 1,8 milyon il bundan əvvəl yaşamış insana aid kəllə sümükləri tapılmışdır.

Bacarıqlı insan əmək alətləri düzəldə və onlardan istifadə edə bildiyinə görə belə adlanmışdır. Alt paleolitdə bacarıqlı insanların məcburi şəkildə birləşdiyi ibtidai insan dəstələri sadə əmək alətləri düzəldir, hazır təbiət məhsulları ilə qidalanır, yığıcılıq və ovçuluqla məşğul olurdular. Təxminən 700 min il bundan əvvəl Azərbaycanda insanlar od əldə etməyi və onu qoruyub saxlamağı bacarmışlar. Azıx mağarasında dünyada **ən qədim ocaq yeri** tapılmışdır. Ocağın ətrafında hörülən divar Azıx mağarasının qədim sakinlərinin daha düşüncəli və bacarıqlı olduqlarını göstərir. Mağarada tapılmış insanın alt çənə sümüyü 350 - 400 min il bundan əvvələ aiddir. Həmin çənə sümüyünün aid olduğu insan **Azıxantrop (Azıx adamı)** adlanır. Bu tapıntı Azərbaycanın dünyada ən qədim insan məskənlərindən biri olmasının göstəricisidir.

**2. Orta paleolit dövrü (təxminən e. ə. 100 - 40-cı minilliklər)** Mustye dövrü adlanır. Bu dövrdə insanlar çaxmaqdaşı və dəvəgözü nüvələrindən lövhə və qəlpələr qoparır, iti uclu əmək alətləri düzəldərək ovçuluqda istifadə edirdilər. İbtidai insan dəstəsində kişilər ovçuluqla, qadınlar isə ev işləri və yığıcılıqla məşğul olurdular. Qarabağda Tağlar mağarasındakı ocaq yerləri insanın süni od əldə etmək vərdişinə tamamilə yiyələndiyini göstərir. Orta paleolitdə yaşayan qədim insanları **neandertal** (bu tip insan qalıqları ilk dəfə Almaniyadakı Neandertal mağarasında tapılmışdır) adlandırırlar.

**3. Üst paleolitdə (eramızdan 40 min il - 12 min il əvvəl)** ağıllı insanın meydana çıxması ilə Azərbaycanda **qəbilə icması** formalaşmağa başladı. Qəbilə icmasında ibtidai yaşayış daha sabit və davamlı şəkil aldı. Bir neçə qəbilənin birləşməsi ilə **tayfa** yarandı. Qan qohumlarından ibarət tayfa birgə təsərrüfat aparır, öz ərazisində bütün təbii ehtiyatlardan birgə istifadə edirdi. Bu zaman istehsal vasitələri və məhsul üzərində ümumi mülkiyyət mövcud idi; birgə əmək və birgə yaşayış qaydaları hökm sürürdü. Qəbilə icmasının ictimai həyatı və təsərrüfatında eneolitə sonunadək (e. ə. VI minillik) qadın aparıcı yer tutmuşdur. Yalnız ovçuluq məşğul olan kişilərdən fərqli olaraq qadınlar yem toplayır, ev işləri görür, odu qoruyur və uşaqların qayğısına qalırdılar. Qəbilədə qadın, ana üstün yer tutduğuna və nəsil ana xətti ilə getdiyinə görə həmin dövr **matriarxat (anaxaqanlıq)** adlandırılmışdır.

**Mezolit (e. ə. XII - VIII minilliklər).** Azərbaycanda mezolit dövründə **ox və kamanın kəşfi** ovçuluğun inkişafında böyük rol oynamışdır. Heyvanların uzaqdan ovlanması imkanı yaranmış, qida ehtiyatı artmış və ovçuluq əsas peşəyə çevrilmişdi. Bu dövrdə ovçuluq və yığıcılıqla yanaşı, istehlak təsərrüfatının daha bir sahəsi olan balıqçılıq meydana çıxmışdır. İstehlak təsərrüfatı ilə məşğul olan insanlar geniş əraziyə yayılmaq imkanına malik deyildilər.

Mezolitdə insanlar heyvanların əhliləşdirilməsinə başladılar. Bununla da **ibtidai heyvandarlığın** əsası qoyulmuş oldu. İnsanlar ilk əkinçilik vərdişlərinə də bu dövrdə yiyələnərək **ibtidai əkinçiliyin** əsasını qoydular. Beləliklə, mənimləmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyuldu.

Azərbaycanda mezolit dövrü **Qobustan** və **Damcı** düşərgələri əsasında öyrənilmişdir. Qobustanın qayaüstü rəsmlərində ox - yayla silahlanmış təbii böyüklükdə insan təsvirləri böyük maraq doğurur. Qayaüstü rəsmlərdə qədim insanların ov səhnələri ilə yanaşı, totem - ovsun inancları da təsvir olunmuşdur. Maral, at və keçi, qayıq təsvirləri əsasında demək olar ki, qədim Qobustan əhalisinin əsas məşğuliyyəti **ovçuluq** və **balıqçılıq** olmuşdur. Qobustan qayaüstü rəsmlərində balıq və balıq toru təsvirlərinə rast gəlinmişdir. Buradakı baş tərəfində günəş və içərisində adamlar təsvir edilmiş qayıq rəsmləri mezolitdə balıq ovunun artıq geniş yer tutduğunu sənədləşdirmişdir. Qobustanda yaşayan insanların axirət dünyasına inamı ilə bağlı dəfn zamanı ölümlərin yanına məişət əşyaları qoyulurdu.

Mezolit dövründə kiçik ölçülü (mikrolit) alətlərə Damcı mağarasında rast gəlinmişdir. Damcı və Şuşa mağaralarında tapılmış çeşidli qaşovlar, bizlər, kəsicilər, bıçaqlarla yanaşı, kiçik lövhəciklərdən hazırlanmış quraşdırma alətlər (biçin bıçaqları) və silahlar (ox ucluqları, nizələr) diqqəti cəlb edir.

**Neolit (e. ə. VII-VI minilliklər).** Azərbaycanda neolit dövrü qəbilə icmasının həyatında böyük dəyişikliklərin başlanğıcını qoydu. Yeni daş dövründə istehsal təsərrüfatı və onun əsas sahələri olan **əkinçilik** və **maldarlıq** meydana çıxmışdır. **İstehsal təsərrüfatının yaranması** elmi ədəbiyyatda «**neolit inqilabı**» adlanır. Bu inqilabın nəticəsində insan ərzaq ehtiyatı üzərində ilk dəfə nəzarət etmək imkanı qazanmışdır.

Qobustanda tapılan daş toxalar, dən daşları, biçin bıçaqları və çin dişləri ilk əkinçilik alətləri hesab olunur. Neolitdə insanlar daşların deşilməsi və cilalanması üsullarını mənimsəmişdilər. Gəncə-Xanlar (Göygöl) bölgəsində arxeoloji abidələrin öyrənilməsi göstərir ki, Azərbaycandakı neolit adamı artıq daşı novçalı şəkllə sala, burma üsulu ilə deşə bilirdi. Əsas əmək aləti kimi toxadan istifadə olunduğundan əkinçilik **toxa əkinçiliyi** adlanırdı. Bu dövrün maldarlığı isə ev maldarlığı olmuşdur.

Əhalinin **oturaq həyata** keçməsi üçün imkan yaranmışdır. Təbriz yaxınlığındakı Yanıqtəpə və Sulduz düzündəki Hacı Firuz abidələri son neolitdə (e. ə. VI minillik) Azərbaycanda **oturaq əkinçi-maldar təsərrüfatının** yayıldığını sübut edir. Bu zaman möhrə və ya çiy kərpiclə hörülmüş evlərdən **kəndlər** salınırdı.

Neolit dövrünün əsas nailiyyətlərindən biri də gil qab istehsalının - **dulusçuluğun** yaranmasıdır. Əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarını uzun müddətə saxlamaq zərurəti saxsı qabların istehsalına böyük tələbat yaratmışdı. Bu çağıcan insanlar suyu yığıb saxlamaq, yemək bişirmək üçün Qobustan qayaları üstündə indiyədək qalan daş oyuqlarından istifadə edirdilər. Neolitin sonunda sax-

sı qablar görünüşcə daha mükəmməl formada hazırlanırdı və hətta boya ilə naxışlanırdı. Azərbaycanda «ev peşələri» sayılan **toxuculuq, tikinti və hörgü işi** də neolit dövründə meydana çıxmışdır.

**Eneolit dövrü (e. ə. VI-IV minilliklər).** Bu dövrdə istehsal təsərrüfatının inkişafı nəticəsində qəbilə icması özünün çiçəklənmə mərhələsinə daxil olmuşdur. Dəmyə (təbii suvarma) əkinçiliyi geniş yayılsa da, **süni suvarma əkinçiliyinin** izlərinə Mil düzündə Şahtəpə yaşayış yerində rast gəlinmişdir. Burada arxeoloqlar qədim suvarma arxlarının izlərini üzə çıxarmışlar. Toxa əkinçiliyinin texniki imkanları məhdudd olsa da, Azərbaycanda 10-a qədər taxıl növü (buğda, arpa, darı, vələmir, çöl noxudu və s.) əkilib becərilirdi. Taxıl məhsullarını üyütmək üçün müxtəlif dən daşlarından və daş həvəng - dəstələrdən istifadə edilirdi. Yığılmış taxılı çiy kərpicdən tikilmiş anbarlarda, quyularda və iri saxsı qablarda saxlayırdılar. Şomutəpə və Əliköməktəpədə tapılan üzüm tumları Azərbaycanda üzümçülük təsərrüfatının eneolitdən başladığını göstərir.

Azərbaycanda atçılığın 7 minillik tarixi vardır və Azərbaycan **atın ev heyvanı kimi bəslənməsi sahəsində Avrasiyada ən qədim ocaqlardan biridir.**

Bu dövrün adamları **parça toxumağı** və **gön dərinə emal etməyi** bacarırdılar. Azərbaycanda eneolit insanın həm də **metalla** ilk tanışlıq dövrüdür. Daha möhkəm əmək alətləri və silahlar düzəltmək ehtiyacı metaldan istifadə edilməsinə tələbat yaratmışdır. **Qafqazda ən qədim mis məmulatının Azərbaycanda tapılması** göstərir ki, burada ibtidai insanlar metal əritməyi bacarırdılar. Kəltəpə, Əliköməktəpə və başqa yerlərdə soyuq döymə üsulu ilə hazırlanmış 20-dək kiçik mis alət tapılmışdır.

Eneolit dövrünün yaşayış məskənləri özünəməxsus quruluşa malik idi. Çiy kərpicdən hörülmüş dairəvi və dördkünc yaşayış evləri və təsərrüfat tikililəri kiçik həyətlə birlikdə hasar içərisinə alınırdı.

İbtidai cəmiyyətin həyatında və təsərrüfatında kişinin üstün mövqə qazanması nəticəsində eneolit dövründə anaxaqanlıq başa çatmış və öz yerini **patriarxata (ataxaqanlığa)** vermişdir. Qədim Şərqi bir çox bölgələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da eneolitdə ölünün yaşayış yerində və ya divarın dibində dəfn etmək adəti var idi. Əliköməktəpədə 20-dək qəbir abidəsində ölü qırmızı boya ilə boyanmış, həsirə bükülərək qəbirə sağ və ya sol böyrü üstə gömülmüş, üzünün qarşısına isə su qabı (cam) qoyulmuşdu. Əksər qəbir abidələrinin eyni olması onu göstərir ki, cəmiyyət hələ varlı-kasıblara bölünməmişdi və ictimai bərabərsizlik yox idi.

**Tunc dövrü (e. ə. IV-II minilliklər).** Qəbilə icmasının təsərrüfat həyatında böyük dəyişikliklərin baş verməsi və metal istehsalının təkmilləşməsi şəraitində e.ə. IV minilliyin sonlarında Azərbaycanda **tunc dövrü** başladı. İcma təsərrüfatının yeni yaranmış sahələrindən biri **metal istehsalı** oldu. E. ə. III minillikdə sənətkarlar misi əritməyi, mis-mərgümüş (arsen) qatışığından tunc almağı, bu ərintini qəliblərə töküüb hazır məhsul əldə etməyi bacarırdılar. Onlar bu yolla daha möhkəm, davamlı və məhsuldar əmək alətləri, müxtəlif silahlar (baltalar, ni-



zələr, xəncərlər) düzəldirdilər. Əkinçilik və maldarlıq məhsullarının tayfalararası miqyasda mübadiləsi də bu dövrdə meydana çıxmışdır.

Təxminən 2 min il davam edən tunc dövründə məhsuldar qüvvələr daha da inkişaf etmiş, təsərrüfatın bütün sahələrində və ictimai həyatda köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Qəbilə icmasının dağılması və **erkən dövlət qurumlarının** yaranması prosesi də bu dövrdə başlamışdı.

Tunc dövrü **erkən, orta** və **son** adlanan üç mərhələdən keçmişdir. **Azərbaycan türkləri onunla öyünməlidirlər ki, Cənubi Qafqazın əsas eneolit və tunc dövrü mədəniyyətini onlar yaratmışlar.** Cənubi Qafqazda tapılmış 150-dən çox eneolit və tunc dövrünə aid abidənin **üçdə ikisindən çoxu** Azərbaycanın payına düşür.

**Erkən tunc dövründə** (e. ə. IV minilliyin sonları - e. ə. III minilliyi əhatə edir və arxeoloji baxımdan “**Kür - Araz mədəniyyəti**” adlanır.) insanlar sıx yaşayış yerlərindən əkinçilik və maldarlıq üçün daha əlverişli olan vadilərə, dağ ətəklərinə yayılıb məskunlaşdılar. Artıq e. ə. III minilliyin birinci yarısında toxa əkinçiliyi öz yerini **xış əkinçiliyinə** verməyə başlamışdı. Bununla bağlı olaraq iribuynuzlu heyvanlardan qoşqu vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Xış əkinçiliyi dağətəyi bölgələrdə əkinçiliyin inkişafına yeni imkanlar açaraq əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə şərait yaradırdı. Düzən yerlərdə **süni suvarma əkinçiliyi**, dağətəyi və dağlıq yerlərdə isə **dəmyə əkinçiliyi** geniş yayılmışdı. Bu zaman buğdanın yumşaq növü, arpa, darı, noxud və kətan əkinləri üstün yer tuturdu.

Azərbaycanda erkən tunc dövründə ev maldarlığından **köçmə, yaylaq maldarlığına** keçid baş vermişdir. Əhalinin Alp çəmənliklərinin bol olduğu ərazilərə yayılması xüsusilə qoyunçuluğun inkişafı ilə bağlı idi.

Köçmə (yaylaq) maldarlığına keçilməsi ilə əlaqədar yalnız heyvandarlıqla məşğul olan qəbilələr meydana çıxdı. Əkinçiliyin və maldarlığın bir birindən ayrılaraq müstəqil sahələr kimi fəaliyyət göstərməsi ibtidai icma cəmiyyətinin tarixində **birinci ictimai əmək bölgüsü** hesab edilir.

E. ə. III minillik ibtidai cəmiyyətin həyatında əmlak bərabərsizliyinin ilkin əlamətlərinin üzə çıxdığı və ilkin tayfa birliklərinin yarandığı dövr kimi də xarakterizə olunur. Bu dövrdə Azərbaycanın cənubunda kuti, lullubi tayfa birlikləri və Kür-Araz vadisində daha bir tayfa birliyi meydana çıxmışdı.

**Orta tunc dövründə (e. ə. III minilliyin sonu - e. ə. II minilliyin I yarısı)** qəbilə icmasının təsərrüfatı və sənətkarlığı çoxnövli olması ilə seçilirdi. Bu zaman mülki və ictimai bərabərsizlik xeyli dərinləşmişdi.

Orta tunc dövründə cəmiyyətin həyatında **yeni ictimai əmək bölgüsü** baş vermiş, **sənətkarlıq** əkinçilikdən ayrılmışdır. Sənətkarlığın metalışləmə, dulusçuluq və toxuculuq sahələri aparıcı yer tuturdu. Naxçıvanda II Kültəpə abidəsində dörd kürəsi olan dulus emalatxanaları tapılmışdır. Həmin emalatxanalarda əllə hərəkətə gətirilən dulus çarxlarında zəngin naxışlara malik boyalı qablar istehsal edilirdi. Üzərliktəpədə tapılan toxucu qurğusunun qalığı-dörddiqli alət sənətkar-

lıq texnikasının xeyli təkmilləşdiyini göstərir. Heyvandarlığın aparıcı sahəsi olan qoyunçuluq toxuculuq sənətini əsas xammal olan yunla təmin edirdi.

Orta tunc dövründə **şəhərəbənzər** yaşayış məskənlərinin meydana çıxması ilk növbədə sənətkarlığın inkişafı ilə bağlı idi. Şəhərəbənzər məskənlər möhkəmləndirilmiş müdafiə hasarları ilə əhatə olunurdu. Buradakı evlər müəyyən plan üzrə sıra ilə kvadrat kərpiclərdən tikilirdi. Naxçıvanda orta tunc dövrünə aid yaşayış məskənlərinin öyrənilməsi burada **Şərqi ən qədim və ilkin şəhər mədəniyyətinin** təşəkkül tapmasından xəbər verir.

Sənətkarlığın əkinçilikdən getdikcə daha çox ayrılması nəticəsində sənətkarlıq məhsulları satılıq məhsula - əmtəəyə çevrilməyə başlamışdı. Alqı - satqının genişlənməsi **tacirlər** zümərəsinin yaranmasına doğru aparırdı. Bu dövrdə Azərbaycanda pul yerinə xırdabuynuzlu mal - davar işlənilirdi.

Orta tunc dövründə əkinçilik süni suvarmaya əsaslanır, xış əkinçiliyi tətbiq edilir, buğda, arpa və darı becərilirdi. Taxılın döyülməsində daş vəllərdən istifadə olunurdu. Kənd təsərrüfatında **üzümçülük** də mühüm yer tuturdu. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış mədəni üzüm tumları, şirəsıxan daş təknələr orta tunc dövründə Azərbaycanda üzüm emalının və şərabçılığın yarandığını göstərir.

Əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatlarının çiçəklənməsi şəraitində artıq məhsul, zinət əşyaları, sürülər, otlaqlar və s. tayfa başçıların və ayanların əlində cəmləşərək tədricən **xüsusi mülkiyyətə** çevrilirdi. Cəmiyyət varlıqlar, sənətkarlar və icmaçı kəndlilər (əkinçi və maldarlar) zümərəsinə bölünməyə başlayırdı. İcmaçı kəndlilər və sənətkarlar cəmiyyətin əsas istehsalçı qüvvəsini təşkil edirdilər. Suvarma arxlarının çəkilməsi, müdafiə qurğularının tikilməsi və tayfa ərazisinin qorunması kimi ağır vəzifələri də onlar yerinə yetirirdilər.

**Son tunc - erkən dəmir dövründə (e. ə. XIV - e. ə. VII əsrlər)** təsərrüfatın və mübadilənin daha da inkişaf etməsi tayfa başçıların və ayanların icmanın əsas kütləsindən ayrılmasına, ailələr arasında əmlak bərabərsizliyinin dərinləşməsinə gətirib çıxartdı. Nəticədə ibtidai icma quruluşunun dağılma prosesi özünün son mərhələsinə çatdı. Var - dövlət və sərvət əldə etmək üçün **müharibə** peşəyə çevrilməyə başladı. E. ə. II minilliyin ortalarına aid külli miqdarda çoxnövlü hücum və müdafiə silahlarının tapılması tayfalararası müharibələrin geniş miqyası və amansızlığından xəbər verir. Dəmir istehsalının başlanğıc mərhələsində (e. ə. XII - e. ə. XI əsrlər) əmək alətləri ilə yanaşı, çoxlu silah düzəldilməsi cəmiyyətin silahlanmasına imkan yaratmışdı. Müharibələr zamanı tutulmuş əsirlər qul edilərək istehsala cəlb olunurdular.

Bu dövrdə süni suvarmanın genişləndirilməsi əkinçiliklə yanaşı, **bağçılıq, bostançılıq və üzümçülüyn** inkişafına şərait yaradırdı. Yaylaq maldarlığı genişlənir, atçılıq sürətlə inkişaf edirdi. Atndan hərbi yürüşlərdə və köç arabalarında istifadə edilməyə başlanmışdı. Sarıtəpədən (Qazax) tapılmış qablar üzərində **təkər**, Xaçbulaqda (Daşkəsən) tapılmış tunc kəmər üzərində isə iki at qoşulmuş **döyüş arabası** təsvir edilmişdir.

E. ə. II minilliyin sonunda Azərbaycanda soyuqförmə texnikasına əsasla-

nan **dəmir istehsalına** başlanmışdı. Metallurgiya və metalışləmə sənəti yüksəliş keçirirdi. Sənətkarlıqda dabbaqlıq (gön - dəri), toxuculuq sahələri də mühüm yer tuturdu. Mingəçevirdə tapılmış boyanmış yun və kətan parça qalıqları toxuculuğun və boyaqçılığın yüksək inkişafından xəbər verir. Saxsı qab istehsalında **ayaqla hərəkətə gətirilən dulus çarxının** geniş tətbiqi istehsalın həcmi və məhsulun keyfiyyətini artırmışdı. Vətənimizin Gəncə bölgəsində qara və boz rəngli qab - qacaq, Qarabağda qara cilalı və həndəsi naxışlı saxsı qab hazırlanması üstünlük təşkil edirdi. Naxçıvan və Urmiya bölgələrində insan, heyvan, quş təsvirləri olan berrəngli və çoxrəngli boyalı qablar geniş yayılmışdı. Saxsı nehrələrə də rast gəlinir.

XXI əsrin ilk onilliklərində Naxçıvanın Oğlanqala abidəsində ABŞ alimi Rixter və Azərbaycan alimi Vəli Baxışəliyev tərəfindən aparılan qazıntılar zamanı Erkən Dəmir dövrünə aid (eramızdan əvvəl I minilliyin birinci yarsı) unikal bir şəhər mədəniyyətinin qalıqlarını üzə çıxarılmışdır. Azərbaycanın şəhər mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan istehkam tikililərinə, pilləli quruluşa (narınqala və şəhristan) , monumental memarlığa (saray kompleksi), siyasi və dini mərkəzə malik olan Oğlanqalanı Rixter qətiyyətlə yerli bir **dövlətin** mərkəzi hesab etmişdir.

Son tunc - erkən dəmir dövründə təsərrüfatın mühüm sahələrinin inkişafı tayfalararası və ölkələrarası ticarəti daha da gücləndirmişdi. Alqı - satqı davar, qaramal, yun, əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq məhsulları ilə aparılırdı. Davarla yanaşı, müəyyən çəkisi olan metal parçaları, silah və s. pul kimi işlənirdi. Azərbaycanın Ön Asiya, xüsusilə Mesopotamiya (İkiçayarası) ölkələri ilə müntəzəm ticarət əlaqələri var idi. E. ə. II - I minilliklərdə Assuriyadan Azərbaycana silah və bəzək şeyləri gətirilirdi. Urmiya gölünün cənubunda yerləşən Həsənli abidəsində Assuriyadan gətirilmiş və üzərində e. ə. XIV əsrə aid yazı olan toppuzun, Xocalıda üzərində Assur hökmdarının adı yazılmış muncuğun, Qarabağda və digər yerlərdə assur tipli şirli qabların tapılması Azərbaycan - Assuriya ticarət əlaqələrindən xəbər verir. Qərbi Azərbaycanda hazırlanmış tunc kəmərlər və qalxan döşlüyü Kiyevədək, balta və yabalar isə Tehran və Kaşana qədər gedib çıxmışdır.

Beləliklə, ibtidai cəmiyyət daxilində xüsusi mülkiyyətin, mülki bərabərsizliyin, ictimai təbəqələşmənin yaranması və sənətkarlığın müstəqil peşəyə çevrilməsi icma daxilində birgə əmək, birgə əmlak və birgəyaşayış qaydalarının pozulmasına gətirib çıxartmışdı. Azərbaycanda qəbilə icmasının və icma təsərrüfat formasının dağılması prosesi e. ə. II minilliyin sonu - I minilliyin başlanğıcında başa çatmışdır.

**§ 2. E. ə. III - II minilliklərdə Azərbaycanda erkən dövlətlər.  
Manna dövləti**

**Kuti və Lullubi dövlətləri**

E. ə. III-II minilliklərdə Azərbaycanın cənubunda və şimalında ilkin tayfa birlikləri mövcud idi. Azərbaycanın cənubunda yaşayan etno-siyasi birliklərdən kutilər, lullubilər, su və turukkilər haqqında qədim Şumer – Akkad mixi yazılarında kifayət qədər məlumatlara rast gəlinir. E. ə. III minilliyin II yarısında Azərbaycanın cənubunda Lullubi və Kutilərin erkən dövlətləri yaranmışdır.

**Kuti dövləti.** Azərbaycanın Urmiya gölü bölgəsində hələ e. ə. XXIV - XXI-II əsrlərdə Kuti tayfa birləşməsi yaşayırdı. Mənbələrdə kutilərin məskunlaşdığı ərazi dağlıq **Kutium ölkəsi** kimi xatırlanmışdır. Kutilər maldarlıq, əkinçilik və sənətkarlıqla məşğul olur, Mesopotamiyada yaşayan əhali, xüsusilə şumerlərlə iqtisadi-siyasi əlaqələr saxlayırdılar. E. ə. XXIII əsrdə daha da güclənmiş Akkad hökmdarlarının aramsız hücumlarının qarşısını almaq üçün kutilər qonşuluqda yaşayan digər etno - siyasi toplumlarla hərbi ittifaqa girmiş və müttəfiqlər üç dəfə Akkad ordularını məğlubiyyətə uğratmışdılar.

E. ə. XXIII əsrin sonlarında Kuti dövləti xeyli güclənmişdi. Döyüşkənliyi ilə seçilən və çoxsaylı əhaliyə malik olan **Kuti dövləti** Mesopotamiyaya hərbi yürüşlərə başlayaraq Akkad qoşunlarını darmadağın etmişdi. Kuti hökmdarı **Enridavazir** bu qələbə şərəfinə ucaltdığı abidədə özünü «**Kutiumun və dünyanın dörd tərəfinin hökmdarı**» adlandırmışdır.

E. ə. XXII əsrin əvvəllərində Mesopotamiyanın cənubunu işğal edən və Akkad dövlətini süquta uğradan Kutilər burada **böyük xilaskarlıq missiyasını** yerinə yetirdilər. Akkadlar daima Şumer şəhərlərinin əhalisini kütləvi şəkildə məhv edirdilər. Şumerlərin muqəddəs Nippur şəhərini viran qoyan akkadlar, hətta onların Ekur məbədinə belə dağıtmışdılar. Bu hadisə şumerlərin səbr kəsəsini doldurmuş və onlar yardım üçün Akkadın əsas düşməni olan güclü Kuti dövlətinə üz tutmuşdular. Kutilər şumerlər üzərində Akkad ağalığına birdəfəlik son qoymuşdular.

Qədim Azərbaycanın çox qüdrətli etnosu olan kutilər 91 il (e. ə. 2195 - 2104) Dəclə və Fərat çayları arasında öz siyasi hökmranlığını sürdürə bilmişdir. Bu zaman inzibati vəzifələri daşıya biləcək çoxlu adamları olmadığından işğal olunmuş əraziləri yerli Şumer və Akkad əyanlarından təyin etdikləri canişinlər vasitəsilə idarə edirdilər. Kuti hökmdarı, həm də Akkad çarı titulunu daşıyır və hakimiyyətə **seçki yolu** ilə gəlirdi. Şəhərləri en və ya ensi rütbəli hakimlər idarə edirdilər. Kutilər şumerlərin dağıdılmış məbədlərini bərpa etmiş və yenilərini tikdirmişdilər.

Mesopotamiyanın cənubundakı əhalidən kutilər sənətkarlıq, ərzaq məhsulları və qiymətli metallar şəklində vergilər toplayırdılar.

Kuti ağalığı dövründə Mesopotamiya ərazisi xarici basqınlardan daha yaxşı

qorunmuş, ticarət yollarında tam təhlükəsizlik təmin olunmuşdu.

Kuti hökmdarlarına aid yazılarda onların İştər və Sin tanrıları haqqında məlumatlar vardır. Kutilər Mesopotamiyada yerli tanrılara sitayişini saxlamaqla, öz dini ayinlərini tətbiq etməyə çalışırdılar. Dini ibadətdə yeniliklər yerli kahinlərin ciddi müqaviməti ilə qarşılanırdı.

E. ə. XXII əsrin sonlarında Mesopotamiyanın cənubunda başda Şumer Uruk şəhərinin hakimi **Utiheqal** olmaqla kutilərə qarşı müqavimət başladı. Utiheqal öz kitabəsində kutiləri «zəhərli dağ ilanları, tanrıların düşməni, Şumer dövlətçiliyini dağlara aparan, Şumeri ədavətlə dolduran, arvadı ərindən, uşaqları valideynlərindən ayıran, ölkədə düşmənçilik və nifaq salan» bir toplum adlandıırırdı. Bu cür düşmən münasibət əslində Kuti hakimiyyətini gözdən salmağa, işğalçı kutilərlə mübarizənin zəruriliyini əsaslandırmağa və əhalini ayağa qaldırmağa yönəlmişdi. E. ə. 2109-cu ildə kutilərlə Uruk şəhəri arasında baş verən döyüşdə şumerlər qalib gəldilər. İkiçayarasında ağalıq edən sonuncu kuti hökmdarı **Tirikan** oldu. O, cəmi 40 gün hakimiyyətdə qala bilmişdi. E. ə. 2104-cü ildə həm onun, həm də İkiçayarasında Kuti hakimiyyətinə son qoyuldu. Bundan sonra kutilər öz doğma torpaqlarına qayıtdılar. Onlar burada lullubi tayfaları tərəfindən sıxışdırılaraq torpaqlarının bir hissəsini itirərək bir qədər şimal-şərq səmtinə çəkilməli oldular.

Şumer mixi yazılarında İkiçayarasında hökmranlıq edən 21 Kuti çarının adı çəkilmişdir.

**Lullubi dövləti.** E. ə. III minilliyin II yarısında Azərbaycan ərazisində mövcud olan etno-siyasi birliklərdən biri də lullubilər tərəfindən yaradılmışdır. Lullubilər haqqında ilk məlumat Akkad mənbələrində verilmişdir. Akkad kitabələrində «Lullubum dağlılarını öz hakimiyyəti altında birləşdirmiş hökmdar Sidurru» haqqında danışılır. **Lullubi siyasi birliyi** Urmiya gölü hövzəsində meydana çıxmışdı. Lullubilər Diyala çayının yuxarı axarından Urmiya gölünədək olan torpaqlarda kutilərdən cənubda və şərqdə yaşayırdılar. Lullubilərin təsərrüfatında maldarlıq üstün yer tutmuşdur. Onlar Mesopotomiyadakı şəhərlərlə ticarət əlaqələri saxlayır, qaramalı taxıla dəyişirdilər. Qonşu hurri və hetlər lullubiləri öz dövlət idarələrində işə cəlb edir və döyüşkən lullubiləri muzzla hərbi xidmətə çağırırdılar.

**Lullubi hökmdarı Anubanininin** e. ə. XXII əsrə aid kitabəsində Akkad dilində yazılmışdır: «Anubanini, qüdrətli çar, **Lullubum çarı** öz təsvirini və İştər ilahəsinin təsvirini Batir dağında həkk etdirdi». Bu yazı əsasında müəyyən olunmuşdur ki, Lullubi hökmdarı Anubaniniyə tabe olan torpaqlar Urmiya gölündən Diyala çayının orta axarınadək uzanırdı. Yazıda «Yuxarı Dəniz» və «Aşağı Dəniz» in qeyd olunması göstərir ki, hökmdar Anubanini Urmiya gölündən İran körfəzinə qədər olan ərazilərə iddia ilə çıxış edirdi. Vaxtilə kutilərə məxsus olan torpaqların böyük hissəsi indi Lullubi hökmdarının əlinə keçmişdi.

E. ə. XXI əsrdə şumerlər lullubilər üzərinə tez - tez talanedicilər yürüşlər edirdilər. Lullubilər də kutilərlə birlikdə İkiçayarasında yaşayan xalqlar üzərinə iş-

ğalçı yürüşlərə çıxırdılar. Lullubilər təxminən 1500 il ərzində Azərbaycan və qonşu ərazilərin tarixində mühüm rol oynadılar. Lullubi tayfaları Ön Asiyada öz qoçaqlığı və döyüşkənliyi ilə seçilirdilər və adları bir sıra qonşu xalqlar arasında vahimə ilə çəkiliirdi. Təsadüfi deyil ki, hurrilər və urartulular lullu etnonimi daha çox «yadelli», «düşmən» mənasında işlədirdilər. E. ə. II minilliyin əvvəllərində lullu sülaləsi, hətta Aşşur taxt-tacını ələ keçirmişdi.

E. ə. XIV-XIII əsrlərdə Assuriya və Yeni Babil hökmdarlarının kitabələrində **Lullume** ölkəsi və onlarla aparılan savaşlar haqqında məlumatlar verilir. Lullubi torpaqları e. ə. I minilliyin başlanğıcında **Zamua** ölkəsi kimi tanınırdı. Manna dövlətinin tərkibinə daxil olan İç Zamuanın şimal hissəsi yazılı mətnlərdə bəzən Lullume adlandırılır.

Kuti və Lullubi dövlətləri e. ə. III minilliyin sonlarında süquta uğramışdı.

**Turukki etno-siyasi birliyi.** Azərbaycanın cənubunda yaşayan əhalinin tərkibinə **turukki** (dünyada türk etnik adının ilk forması hesab edilir) adlı etnik birlik də daxil idi. Turukki tayfa birliyi tarix səhnəsinə kutilər və lullubilərlə eyni vaxtda çıxmışdılar. E. ə. III minilliyin II yarısında turukkilərin kutilər və lullubilərlə bir müttəfiq kimi xatırlanması onların bir - biri ilə qonşuluqda yaşadığını göstərir. E. ə. XXIV əsrə aid yazılarda akkadlı **Sarqonun** dövründə onun dövlətinin ərazisində yaşayanlar içərisində turukki tayfa adı da çəkilmişdir. Akkad hökmdarı **Naram-Suenə** qarşı kutilərin və digər tayfaların birləşdiyi hərbi ittifaqa turukkilər də qoşulmuşdular. E. ə. XVIII - XIII əsrlərə aid Assur yazılarında turukkilərin adına tez-tez rast gəlinir. Bir Assur mətnində onlar «**Turukku ölkəsinin adamları**» kimi verilmişlər və bu ərazidə kutilərin də yaşadığı göstərilmişdir. Lullubi kimi turukkilər də Zaqros dağlarından Raniyə düzənliyinə keçərək hurrilərlə əlaqə saxlayır və Mesopotomiya hüduqlarına daxil olurdular.

Assur hökmdarı **I Şamşi-Adadın** (e. ə. 1813-1783) yürüşlərinə qədər turukkilər qərb qonşuları ilə dinc əlaqələr saxlayır və Aşşurun ticarət əlaqələrində vasitəçi kimi iştirak edirdilər. Turukkilər e. ə. XVIII əsrdə assurlarla dafələrlə müharibə aparmışdılar. Mari məktublarında **turukki hökmdarı Lidayanın** adı assurlara qarşı vuruşan turukkilərin başçısı kimi xatırlanmışdır. Turukkilər assurların Dəclədən şərqdəki əraziləri ələ keçirmək cəhdinə qarşı duran ciddi bir qüvvə kimi çıxış edirdilər. Lidayanın başçılığı ilə turukkilər Assur hökmdarı **İşme Daqana** (e. ə. 1797-1757) qarşı uğurlu hərbi əməliyyat keçirərək **Şuşarra** ölkəsini assurlardan azad etmişdilər. Assur mənbələrindən birində yazılmışdır: «Turukku Lidaya və Şuşaradakı turukkular bizə düşmənçilik etdilər və iki şəhəri viran qoydular». Turukkilər Dəclədən şərqdə öz vətənlərindən uzaqlarda Assurun nəzarəti altında olan torpaqlarda kifayət qədər sərbəst hərəkət edir və elə bir ciddi müqavimətlə üzləşmirdilər.

Qədim yazılı mənbələri araşdıran istedadlı alimimiz **Mirheydər Mirzəyevin** fikrinə görə Babil hökmdarı **Hammurapinin** dövründə (e. ə. 1792-1750) turukkilər bölgədə kifayət qədər güclü toplum kimi tanınırdılar və Assurla mübarizənin gedişində vahid hakimiyyət altında birləşmişdilər. Hətta güclü Babil

şahı Hammurapi öz rəqiblərinə qarşı müharibəyə hazırlaşarkən **Turukki hökmdarı Zaziya** müraciət etmişdi. Zaziya öz qoşunu ilə yardıma gələcəyini bildirsə də, xeyli müddət keçməsinə baxmayaraq vədinə əməl etməmişdi. Görünür, Zaziya ikili siyasət yeridirdi. Hammurapiyə qarşı **Elam**, qonşu Kutı və digər ölkələrdən təşkil olunmuş ilk iki koalisiyada iştirak etməməklə yanaşı, o, Hammurapiyə də kömək etməyə tələsmirdi. Bunun nəticəsidir ki, Babil şahı Hammurapi hakimiyyətinin 35-ci ilində Marini darmadağın etdikdən sonra əsas diqqətini turukkilərin də daxil olduğu koalisiyaya yönəltdi, hakimiyyətinin 37-ci ilində **turukki ordusu** üzərində qələbə qazanmışdı. Döyüş şübhəsiz ki, Turukki ölkəsindən kənarda baş verdiyindən Hammurapi **Turukkumu** zəbt edə bilməmişdi.

E. ə. XIX əsrin sonu - XVIII əsrin I yarısında döyüşkən turukkilər mütəşəkkil hərbi-siyasi qüvvə kimi çıxış etmiş, yarım əsr ərzində Assur hökmdarları ilə savaqlara girmiş, Assurun Şərqə doğru hərbi təcavüzünü dayandıraraq **tarixi Azərbaycan torpaqlarını** işğal təhlükəsindən qurtarmışdılar.

E. ə. XIV - XIII əsrlərdə kuti, lullubi, su tayfaları ilə birlikdə turukkilər də assurların tez-tez baş verən yürüşlərinə qarşı birlikdə mübarizə aparırdılar. Bu tayfalar Azərbaycanın qədim tarixində mühüm rol oynamışlar. E. ə. I minilliyin başlanğıcında Azərbaycanda öz dövlətlərini yaradan mannalılar həmin tayfaların varisləri hesab olunurlar. Kutı-lullubi dillərində sözlər qalmadığından və dil materialı yalnız şəxs adlarından ibarət olduğundan onların dil mənsubiyyəti indiyədək dəqiq müəyyən edilməmişdir. Tarixşünaslıqda kuti-lullubi tayfalarının türkdilli olması haqqında müəyyən ehtimallar vardır.

### **Manna dövləti**

**Azərbaycan** dünyada qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan bir ölkə kimi tanınır. Fəxrlə belə söyləmək olar ki, **Azərbaycan türklərinin** adı ən qədim çağlardan dövlət yaradan və dövlətçilik ənənələrini qoruyub saxlaya bilən xalqların sırasında çəkilir. E. ə. III minillikdə erkən dövlətlər yaratmaqla tarixin səhnəsinə çıxan Azərbaycan türkləri e. ə. I minilliyin əvvəllərində Azərbaycanın cənubunda **Manna** adlı yeni bir dövlətin əsasını qoymuşdular. Mannanın adı ilk dəfə **e. ə. 843-cü** ildə Assur mixi kitabəsində «Munna» kimi çəkilmişdir. Urartu yazılarında bu dövlətin adı Mana, Tövratda isə Minni kimi verilmişdir. Urmiya gölündən cənubda İç Zamuada yaşayan mannalılar bu bölgədə mövcud olan siyasi qurumları - «ölkələri» öz dövlətlərinin tərkibində birləşdirmişdilər. Nəticədə Mannanın coğrafi hüduqları xeyli genişlənmişdi.

E. ə. 843-cü ildə Assur çarı **III Salmanasar** İç Zamuadakı bəzi məntəqələri ələ keçirdikdən sonra **Manna ölkəsinə** qədər gedib çıxmış, ancaq müqavimət nəticəsində bu ölkəyə girə bilməmişdi. E. ə. 829-cu ildə Assuriyanın Mannaya yeni hücumu ilə bağlı mixi yazısında bu dövlətin hökmdarı **Udakinin** və paytaxt şəhəri **Zirtanın** (sonralar **İzirtu**) adı çəkilmişdir. Mannanın bir dövlət kimi

formalaşmağa başlaması e. ə. IX əsrin ortalarına düşür. Həmin əsrin 30 - 20-ci illərində Urmiya gölünün bütün cənub və cənub - şərqdəki «ölkələr»in çoxu Udağının hakimiyyəti altında birləşdirilmişdi.

E. ə. IX əsrin sonu - VIII əsrin əvvəllərində Manna dövləti dəfələrlə qonşu **Assuriya** və **Urartu** kimi çox qüdrətli dövlətlərin çoxsaylı talanedicisi yürüşlərinə məruz qalmışdır. Bu amansız savaşıqlarda Manna böyük əhali və təbii sərvətlərini qurban vermək bahasına öz təhlükəsizliyini və dövlətçiliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Manna imkan düşən kimi ona düşmən kəsilən dövlətlərin üzərinə yürüşlər edirdi. E. ə. 776-775-ci illərdə Manna Urartu üzərinə hücum etmiş və bu hadisə Urartu yazısında «**Manna ölkəsi gəldi**» kimi verilmişdir.

**Mannanın yüksəlişi.** E. ə. 743-cü ildə assurların Mannanın əsas düşməni olan Urartuya ağır zərbə endirməsi ölkəmizi talanedicisi hərbi yürüşlərdən xilas etdi. Qədim dövlətimizin **çiçəklənmə dövrü** başladı. Manna hökmdarı **İranzu (e. ə. 740-719)** güclü Assuriya dövlətinin bölgədə siyasi üstünlüyünü qəbul edərək onun gücündən əsas düşməni olan Urartuya qarşı istifadə etməyə çalışırdı. Assuriya isə Urartu ilə apardığı müharibələrdə Mannaya öz müttəfiqi kimi yanaşırdı. Belə əlverişli beynəlxalq şəraitdən istifadə edən İranzu vaxtilə Urartunun ələ keçirdiyi əraziləri Assuriyanın köməyi ilə geri qaytarmışdı. Onun dövründə Cənubi Azərbaycanın demək olar ki, bütün torpaqları Manna dövlətinin tərkibində idi və dövlətin **şimal hüduqları Araz çayına** çatmışdı. Nəticədə Manna qədim Şərqi dörd qüdrətli dövlətindən biri olmuşdu. İranzu mərkəzləşdirmə siyasəti yeridərək bütün vilayətlərin hakimlərini özünə tabe edə bilmişdi. Assuriya ilə müttəfiqlik, yaxınlıq siyasəti İransuya ölkəsini bütöv saxlamağa imkan verirdi. Ancaq bəzi vilayətlər mərkəzə tabe olmasınlar - deyə Urartuya meyillənir, bu isə dövlətin parçalanması üçün böyük təhlükə yaradırdı. E. ə. 719-cu ildə bəzi vilayət və şəhərlər İransuya qarşı çıxaraq üsyan qaldırsalar da, assurların köməyi ilə bu üsyan yatırıldı.

İransunun ölümündən sonra taxta onun böyük oğlu **Aza (e. ə. 718-716)** çıxdı. Urartunun fitnəsinə uyan və ondan kömək alan bəzi vilayət hakimləri onu devirdilər və qardaşı **Ullusununu (e. ə. 716-680)** hakimiyyətə gətirdilər. Ullusununu Urartu ilə ittifaqa girdi və 22 qalanı ona bağışladı. Manna kimi müttəfiqin və Urartuya qarşı mühüm strateji əhəmiyyətli qalaların və ərazinin itirilməsi ilə barışmayan Assuriya hökmdarı II Sarqon e. ə. 716-715-ci və e. ə. 714-cü ildə Mannaya yürüşlər etdi. Nəticədə Mannada Assuriyanın siyasi üstünlüyü təmin edildi, 22 qala geri qaytarıldı, urartupərəst qüvvələr sıradan çıxarıldı. II Sarqon **Ullusununun Mannanın hökmdar taxtında yenidən əyləşməsi** ilə barışmalı oldu. E. ə. 714-cü ildə II Sarqonun Urartuya uğurlu yürüşü nəticəsində bir sıra Manna vilayətləri geri qaytarıldı, Mannanın Urartu təcavüzündən yaxa qurtarıb tam müstəqil dövlətə çevrilməsi üçün əlverişli şərait yarandı.

Manna e. ə. 714-cü ildə Urartuya qarşı aparılan müharibə ilə əlaqədar Assuriyaya bac versə də, sonrakı dövrlərdə uzun müddət belə məlumatlara rast gəlinmir. E. ə. 713-cü ildə Ullusununu Sarqonu bacda deyil, hədiyyələrlə qarşılamış-



dır. II Sarqon da Manna hökmdarını öz yaxın müttəfiqi kimi kətan və yundan toxunmuş rəngli geyimlər, xəncər və üzüklər bağışlamaqla dəyərləndirmişdi. II Sarqon ölkədən çıxan kimi **Ullusunu** Assuriyanın siyasi üstünlüyünü tanımaqdan imtina etmiş, hətta **Assur torpaqlarına yürüşlərə** başlamışdı. Assur qaynaqlarında e. ə. VIII əsrin sonu-VII əsrin əvvəllərində Mannanın Assuriyaya boyun əyməməsi haqqında çoxlu məlumatlara rast gəlirik. Manna, hətta öz ərazilərini Assur torpaqları hesabına genişləndirməyə başlamışdı və onun bir sıra qalalarını ələ keçirmişdi. E. ə. 674-cü ildə Manna hökmdarı onun ölkəsinə gəlib məskunlaşmış iskitlər və kimmerlərlə Assuriyaya qarşı ittifaqa girmişdi. Tarixdə qədim **türk etnosları** kimi xatırlanan **kimmer və iskitlərin** Manna ərazisində e. ə. VII əsrin ortalarında bir hökmdarlıq yaratması haqqında məlumatlara rast gəlinir. İskit padşahlığının hökmdarı **Tuqdamme** olmuşdur. İskitlər Mannaya qonşu olan **Midiyada** da 28 il (e. ə. 653-625) ağalıq etmişdilər. Assurlar Mannanın iskitlərlə ittifaqını pozmağa çalışır və bəzən buna nail olurdular.

E. ə. VII əsrin 70-50-ci illərində Manna hökmdarı **Ahşerinin (e. ə. 675-650) tam müstəqilləşməsi** və Assuriyaya qarşı çıxması yeni savaşa səbəb oldu. Assur hökmdarı **Aşşurbanipal** Mannanın ələ keçirdiyi qalaları geri qaytarmaq niyyətində idi və Mannaya yürüş edərsə, uğur qazanıb qazanmayacağı haqda öz tanrısının rəmmalına belə bir sorğu ilə müraciət etmişdi: «**Assur ordusu Mannanın tutduğu Assur qalalarını geri qaytarmaq üçün getsə, müqavilə və ya döyüşlə, fərqi yoxdur, o, bu qalaları qaytaracaqmı?**». Göründüyü kimi, Manna öz gücünə görə ələ bir həddə gəlib çatmışdı ki, Şərqi ən qüdrətli dövlətlərindən biri olan Assuriyanın hökmdarı bu ölkəyə yürüşünün nə ilə nəticələncəyini bilmədiyindən rəmmaldan soruşmağa məcbur olmuşdu.

E. ə. 660-659-cu ildə assurlarla mannalılar arasında baş verən savaşda Ahşeri məğlub olmuşdu. Bu məğlubiyyətdən sonra Mannada daxili çəkişmələr başlamış və Ahşeri e. ə. 650-ci ildə üsyan nəticəsində öldürülmüşdü. Ahşerinin oğlu **Ualli (e. ə. 650-630)** Assuriyayla ittifaqı bərpa etməyə məcbur olmuşdu. E.ə. VII əsrin sonlarında Assuriya Babilistan ilə ölüm-dirim savaşına çıxanda Manna müttəfiqlik borcuna sadıq qalıb, ona hərbi qüvvə ilə yardım göstərmişdi.

Mannanın adı e. ə. 593-cü ildə Bibliyada çəkilməmişdir. Burada Manna iskitlər və Urartu ilə birlikdə Babilə qarşı mübarizəyə çağırılmışdır. E. ə. 590-cı ildə Manna torpaqları Midiya ordusu tərəfindən işğal olunmuş və nəticədə Manna dövləti süquta uğramışdı. Manna ilə təxminən eyni vaxtda İskit padşahlığına da Midiya tərəfindən son qoyulmuşdur.

**Mannanın dövlət quruluşu.** Manna dövlətinin paytaxtı, yəni hökmdar şəhəri **İzirtu** idi. Dövlətimizi həmin şəhərdə taxtda oturmuş hökmdar idarə edirdi. E. ə. VIII - VII əsrlərdə Mannada hakim sülalənin hakimiyyəti irsən ötürülürdü. İranzudan sonra taxta onun böyük oğlu Aza, sonra digər oğlu Ullusunu oturmuşdu. Ahşerinin oğlu Ualli əvəz etmişdi. Hökmdarın səlahiyyətləri kifayət qədər geniş idi: o, dövlətin daxili və xarici siyasətini özü müəyyən edir və ya dövrün hərbi-siyasi hadisələrinə uyğun olaraq dəyişdirirdi. Mannada hökmdarın

yanında fəaliyyət göstərən **Ağsaqqallar Şurası** məşvərətçi orqan idi. Dövlətin ərazisi vilayətlərdən ibarət idi; vilayətləri hökmdarın təyin etdiyi hakimlər və canişinlər idarə edirdilər. Dövlətin idarə olunmasında əyanlar, müşavirlər və hakim sülalənin üzvləri iştirak edirdilər. Mannanın sərhədboyu və ucqar vilayətlərinin hakimləri bəzən mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmir, separatçılıq hərəkətlərinə yol verərək bu zaman qonşu Urartuya arxalanırdılar. Urartu onlardan Mannanın daxili işlərinə qarışmaq üçün istifadə edirdi. Urartunun Mannaya qarşı açıq təcavüzkar siyasət yeritməsi Manna hökmdarlarını dövlətin torpaq бүтövlüyünü qorumaq üçün daha çox **Assuriya ilə ittifaqa** girməyə vadar edirdi.

Manna hökmdarları Assuriya və Urartu hücumlarından qorunmaq üçün sərhədlərdə müdafiə qurğuları və qalaların inşasına ciddi fikir verirdilər. Manna ordusunun döyüşçüləri ox-yay, xəncər, qılınc, nizələrlə silahlanır və döyüş arabalarından istifadə edirdilər.

**Mannanın təsərrüfat həyatı.** Əlverişli təbii-coğrafi mövqeyi Mannada əkinçiliyin və maldarlığın inkişafına şərait yaratmışdı. Burada dəmyə əkinçiliyi ilə yanaşı, azyağıntılı torpaqlarda süni suvarma əkinçiliyi yayılmışdı. Mannada iki və altı cərgəli arpa, bir neçə növ buğda və darı əkilirdi. Əkinçilikdə **dəmir toxalardan, oraqlardan və tunc kotanlardan** istifadə edilirdi. Assur yazılarında Mannada taxıl (buğda və arpa), un ehtiyatı, yağ və çaxır anbarları haqqında çox dolğun bilgiler verilmişdir. Assur hökmdarı II Sarqona aid mixi yazısında Mannadakı anbarlardan götürülmüş «keyfiyyətli çaxırı onun döyüşçülərinin çay suyu kimi içməsindən» bəhs edilir.

Manna dağlıq ölkə olduğundan burada maldarlığın inkişafı üçün hər cür şərait var idi. Mixi yazılarında Manna torpaqlarında iri və xırdabuynuzlu mal saxlanması və at ilxıları bəslənilməsi haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir. Manna əhalisi oturaq olduğundan burada yaylaq maldarlığı geniş yayılmışdı. Xarici işğalçılar Mannaya hücumlar zamanı buradan qənimət kimi qaramal, davar at və dəvə aparırdılar. E. ə. 780-ci ildə Mannadan qənimət kimi Urartuya 22529 qaramal, 36830 davar (qoyun - keçi), 100 dəvə, e. ə. 779-cu ildə isə 6257 qaramal, 33302 davar, 606 at və 184 dəvə sürülüb aparılmışdı. Mannada **atçılığın inkişafı** atdan daha çox hərbi işdə və qoşqu vasitəsi kimi istifadə edilməsi ilə bağlı idi. Həsənlidə tapılmış qablar üzərindəki təsvirlərə görə Mannada **bir və ya iki at qoşulmuş döyüş arabaları** var idi.

Manna çox zəngin faydalı qazıntılara malik idi. Mis, dəmir, qızıl və qurğuşun yataqlarının olması Mannada dağ-mədən işinin və sənətkarlıq sahələrinin yüksəlişi üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Burada mis qab-qacaqlar, zərgərlik məmulatları hazırlanırdı. Manna sənətkarları yüksək keyfiyyətli saxsı qablar istehsal edə bilirdilər. Mannada ayrı-ayrı sənət sahələri üzrə (dəmirçilik, misgərlik, zərgərlik və silah istehsalı) emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi. Həsənli, Ziviyə və Marlıqtəpədə tapılan qızıl və gümüş qablar, zərgərlik məmulatları (qızıl kəmərlər, sırğalar, boyunbağlar, bilərziklər və s.) **bəddii metalışləmənin** çox yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Ziviyə dəfinəsinə aid **qızıl döşlük** (pektoral) hakimiyyət rəmzi sayılırdı. Mannada

memarlıq, daşyonma və bənnalıq sənətləri də yüksək səviyyəsi ilə seçilirdi. Toxuculuq və boyaqçılıq sənəti də inkişaf etmişdi.

**Mənəvi mədəniyyət.** Mannada bütpərəslilik və çoxallahlılıq yayılmışdı. Şəhərlərdə allahların heykəlləri saxlanan məbədlər fəaliyyət göstərirdi. Həsənlidə tapılan **qızıl camın** üzərində mənəvilərin ibadət və qurbanvermə mərasimi belə təsvir olunmuşdur: Qatır və öküz qoşulmuş üç arabanı sacları kürəyinin ortasına çatan və saçaqılı uzun paltar geyinmiş qanadlı allahlar sürürdülər. Allahlara tərəf gələn iki kahin ibadət mərasimini icra edir, iki xidmətçi isə qurbanlıq qoyun gətirir. Qızıl camda mənəvilərin ibadət etdikləri **Tufan** və ya **Müharibə, Günəş** və **Ay** allahları təsvir edilmişdir.

Mannada **Dirilik həyat ağacına** sitayiş geniş yayılmışdı. **Ziviyədə** tapılmış qızıl pektoralda dirilik ağacının yanında dağ keçiləri və qanadlı öküz təsvir olunmuşdur. **Marlıqtəpədə** tapılan və e. ə. IX əsrə aid edilən böyük qızıl qədəh üzərində dörd sırada verilmiş təsvirlərdəki dirilik ağacı mövzusu təbiətin gəlimli-gedimli olmasına, insanların yaranışa, doğuluşa və axirət dünyasına inamını əks etdirir. Birinci sıra doğuluş mövzusunda: keçə öz balasını əmizdirir. İkinci sırada bala artıq buynuz çıxarmışdır və Dirilik ağacının yarpaqlarını yeyir. Üçüncü sırada canavar sürüsü və uçan yırtıcı quş göstərilib, yəni yeni varlıq üçün ölüm təhlükəsi yaranmışdır. Dördüncü sırada isə keçinin cəmdəyini iki çalağan sökməkdədir.

Mannada əhalinin həyatında xüsusi yer tutan at da ilahləşdirilirdi. Atın ayrıca qəbirdə insansayağı dəfn edilməsi bunu sübut edir.

**Azərbaycan e. ə. VI-V əsrlərdə.** E. ə. 590-cı ildə Manna öz müstəqilliyini itirdikdən sonra onun ərazisi Midiyanın tərkibinə qatılmışdı. Azərbaycanın şimal torpaqları isə Midiyanın sərhədlərindən kənarda qalmışdı. Keçmiş Manna torpaqları e. ə. 550-ci ildə Midiya dövlətini sıradan çıxararaq onun yerində yaranmış **Əhəməni** dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Əhəməni hökmdarı **II Kir** Azərbaycanın şimal torpaqlarını ələ keçirmək üçün e. ə. 530-cu ildə Arazdan şimala massagetlər üzərinə yürüş etdi. “Tarixin atası” adlandırılan **Herodot massagetləri** Araz çayının o tayında yaşayan çoxsaylı və olduqca **cəsur xalq** adlandırmışdır. II Kirin Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək cəhdi boşə çıxmışdı. Cəsur qadın **Tomrisin** qoşunu ikinci döyüşdə əhəməniləri darmadağın etmiş və II Kir öldürülmüşdü.

**I Daranın** dövründə (e. ə. 522-486) əhəmənilərin Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqlarına (Albaniya - Red.) tez - tez baş vermiş yürüşləri buradakı sakların ciddi müqaviməti ilə qarşılanmışdı. Buna baxmayaraq həmin torpaqlar ələ keçirilmiş və Əhəməni imperiyasının satraplıqlarından (canişinlik) birinə daxil edilmişdi. Nəticədə Arazdan şimalda yaşayan tayfalar əhəmənilərə vergi verməklə yanaşı, hərbi xidmətə də cəlb olunurdular. E. ə. V əsrdə baş vermiş fars-yunan müharibəsində kəspə-alban hərbi dəstələrinin də iştirakı haqqında Herodotun «Tarix» əsərində məlumatlara rast gəlirik.

### § 3. Atropatena dövləti

**Atropatena dövlətinin yaranması.** Makedoniyalı İsgəndərin Şərqə yürüşü nəticəsində e. ə. 330-cu ildə Əhəməni dövləti çökdü. Əhəmənilərin taleyini həll edən Qavqamela döyüşündə (e. ə. 331) antik müəlliflərin **Midiya (Mada)** adlandırdığı satraplığın başçısı **Atropatın** rəhbərliyi altında **kadusilərin, albanların və sakasınların** İsgəndərə qarşı vuruşmaları tarixi mənbələrdə təsdiq olunmuşdur. Strabon yazırdı ki, Midiyadan (Əhəməni - Red.) fərqli olaraq Atropat öz ölkəsinin makedoniyalılarına tabe olmasına yol vermədi. İsgəndərə tabe olmadığına görə əvvəl satrap vəzifəsindən uzaqlaşdırılan görkəmli dövlət xadimi və uzaqgörən siyasətçi Atropat makedoniyalılarla savaş əvəzinə danışıqlar yolu tutdu. E. ə. 328-ci ildə o, Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən Kiçik Madanın satrapı vəzifəsinə təyin edildi. Nəticədə Kiçik Mada adlandırılan gələcək Atropatena torpaqları Makedoniya işğalından xilas oldu. E. ə. 324-cü ildə İsgəndərə qarşı Baryaqsin başçılığı ilə baş vermiş üsyanı öz gücü ilə yatıran Atropat qızını İsgəndərin ən yaxın sərkərdəsi olan **Perdikkiyə** əvə verərək öz mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. E. ə. 323-cü ildə Makedoniyalı İsgəndərin ölümü ilə onun imperiyası sərkərdələri arasında bölüşdürüldü. Perdikki dövlət regenti təyin edilərək əslində İsgəndərin yerini tutdu. Görünür, onun səyləri nəticəsində İsgəndərin imperiyasının birinci bölüşdürülməsində **Atropatın ölkəsinin** adı çəkilməmişdir. E. ə. 321-ci ildə Perdikin ölümündən sonra imperiya yenidən bölüşdürülərkən Atropatena yenə yada düşmədi. Beləliklə, e. ə. 321-ci ildə Kiçik Mada, yəni **Atropatena** müstəqil dövlətə çevrildi. Strabona görə yeni dövlət onun qurucusu olan Atropatın adı ilə **Atropatena** adlandırılmışdır. Atropat «bu ölkənin Böyük Midiya kimi makedoniyalılarına tabe olmasına yol vermədi, təntənə ilə çar elan olunan Atropat **bu ölkəni müstəqil etdi**». Atropatena Makedoniyalı İsgəndərin imperiyasının parçalanması şəraitində **Şərqdə siyasi müstəqillik qazanmış ilk dövlət** hesab olunur.

**Əhalisi və təsərrüfatı.** Atropatena dövlətinin ərazisi indiki Cənubi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. Tarixi şəraitdən asılı olaraq dövlətin ərazisi müxtəlif vaxtlarda müəyyən dəyişiklikliyə uğramış, böyümüş və ya kiçilmişdir.

E. ə. III əsrin 20-ci illərində **Atropatenanın ərazisi** Roma müəllifi **Polibinin** yazdığına görə, hətta **Xəzər dənizindən o vaxtkı İberiyadan keçən Rioni çayının yuxarı axarlarınadək olan torpaqları** əhatə edirdi.

Atropatenanın əhalisi etnik baxımdan yekcins deyildi. Burada **matienlər, saqartilər, kadusilər, gellər, utilər, maqlar, kaspilər** və başqaları yaşayırdılar. Bu tayfaların dil mənsubiyyəti dəqiq müəyyən edilməmişdir. Çoxsaylı tayfa olan kadusilər Strabona görə 20 min yüngül silahlı piyada və 8 min atlıdan ibarət hərbi qüvvə çıxara bilirdilər. Maqlar isə Zərdüşt dini ayinlərinin əsas icraçısı olub, böyük nüfuza malik idilər. Saqartilərin adı mənbələrdə e. ə. VIII əsrdə, kaspilərin adı isə e. ə. V əsrdə çəkilmişdir.

Atropatena əlverişli təbii-coğrafi mövqeyə və iqlim şəraitinə əsaslanan zən-

gin təsərrüfata malik olmuşdur. Strabon yazırdı ki, bu ölkənin bütün vilayətləri məhsuldardır. Atropatenada əhali çay vadilərindəki və Urmiya gölü ətrafındakı məhsuldar torpaqlarda əkinçilik və üzümçülüklə məşğul olurdu. Əkinçilikdə buğda və arpa növləri üstün yer tuturdu. Antik müəlliflərdən Strabon, **Yevstafi** və başqaları Atropatenada torpağın məhsuldarlığını qeyd edərək yazırdılar ki, burada bir üzüm tənəyindən 40 litrə yaxın çaxır hazırlanır, bir əncir ağacı isə 52 litrdən çox məhsul verir. Antik dövr müəlliflərinin əsərlərində Atropatenada heyvandarlığın, xüsusilə atçılığın geniş yayılması haqqında qiymətli məlumatlar var. Polibinin məlumatına görə Atropatenanın **Kaspiana** vilayətində maldarlıq, dəvəçilik və atçılıq geniş yayılmışdı. Başqa bir antik müəllif **Ammian Marseliniyə** görə Atropatenada dünya şöhrəti qazanmış «Nisa» cinsli **atlar** bəslənirdi. Hərbi işdə və nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilən atların yetişdirilməsində **yonca** əsas yem bazası idi. Plininin «Midiya otu» adlandırdığı **yonca toxumu** Avropanın digər ölkələrinə Atropatənadan aparılmışdır. Atropatena kənd təsərrüfatı məhsullarının bolluğuna görə qonşu ölkələrdən fərqlənirdi.

Ölkənin çayları və gölləri forel, kütüm, qızıl balıq növləri ilə dolu idi. Kaspilər ovlaqları balıqları xüsusi üsulla duzlayıb qurudur və dəvələrə yükləyib Ekbatanaya aparırdılar. Kaspilər balıq yağı hazırlayır, xüsusilə balığın içəlatından çox möhkəm yapışqan düzəldirdilər.

Atropatena qədimdən yüksək inkişaf etmiş **sənətkarlıq ölkəsi** kimi məşhur olub, müxtəlif sənət sahələrinin inkişafı üçün çox zəngin faydalı qazıntılara malik idi. Burada dəmir, mis, qurğuşun, gümüş, qızıl və s. çıxarılırdı. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış bəzək əşyaları ölkə zərgərlərinin yüksək ustalığından xəbər verir. Ərdəbil yaxınlığında tapılmış boyalı, naxışlı və şirli qablar bu ölkədə **dulusçuluq məktəbinin** olduğunu göstərir. Atropatena sənətkarları yüksək keyfiyyətli metal və gil qablar, müxtəlif silah növləri, toxuculuq məmulatı, bəzək şeyləri, təsərrüfat və məişət əşyaları istehsal edirdilər. Əsas yeraltı sərvətlərdən biri də neft idi. Nefti çox vaxt «**Midiya yağı**» adlandırırdılar. Urmiya gölünün suyundan duz istehsal edilirdi.

Atropatenada şəhərlər sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri idi. Ölkənin ərazisindən beynəlxalq ticarət yollarının keçməsi daxili və xarici ticarətin inkişafına, şəhərsalma işinə müsbət təsir göstərirdi. Ellin dövlətlərini birləşdirən mühüm ticarət yolları da Atropatena ərazisindən keçirdi. Baktriya (Orta Asiya), Hindistan və Çin malları Ekbatan şəhərinə, oradan **ölkənin paytaxtı Qazakaya** gətirilir, buradan isə Pont (Qara) dənizinə, Kiçik Asiya vasitəsilə Aralıq dənizi sahillərinə aparılırdı. Ekbatan - Qazaka beynəlxalq ticarət yolu Kaspi (Xəzər) dənizi sahili ilə **Alban ölkəsinə**, oradan isə şimala doğru uzanırdı. Strabon yazırdı ki, bu yolla dəvə karvanları Hindistan və Babilistan malları daşıyırdı.

Ticarətdə puldan geniş istifadə edilirdi. Atropatena ərazisində tapılmış ən qədim pullar Makedoniyalı İsgəndərin adından kəsilmişdir. Tədavüldə Parfiya pulları da işlədilirdi. Yerli hökmdarların adına kəsilmiş pullara isə rast gəlinməmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ellinizm dövründə Atropatena hökmdarları ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafını təmin etmək üçün **şəhərsalma işinə** xüsusi diqqət yetirirdilər. Yazılı mənbələrdə **Qazaka, Fraaspa, Fanaspa, Aqanzana** kimi şəhərlərin adları çəkilmişdir. Dövlətin paytaxt şəhəri **Qazaka** idi və Atropatena hökmdarlarının sarayı da burada yerləşirdi. Sonralar ərəb müəlliflərinin Cənəzə adlandırdıqları bu şəhər Urmiya gölünün cənub - şərqində, indiki Marağa yaxınlığında yerləşirdi.

Atropatenanı **Atropathılar** sülaləsindən olan hökmdarlar idarə edirdilər. Hökmdar hakimiyyəti irsi idi. Cəmiyyət əyanlardan, kahinlərdən (maq), kəndlilər, sənətkarlar, tacirlər və qullardan ibarət idi. Tarixi mənbələrə görə Misir və Assuriyada mövcud olmuş quldarlıq sisteminə Atropatenada rast gəlinməsə də, burada da qul əməyindən istifadə edilirdi.

Atropatenada torpaq sahiblərinin təsərrüfatlarında qul əməyi ilə yanaşı, kəndli əməyindən də geniş istifadə edilirdi. Burada dövlət xəzinəsinin gəlir mənbəyini qul əməyinin istismarı ilə yanaşı, kəndli və sənətkarlardan yığılan vergilər təşkil edirdi.

**Atropatenanın siyasi tarixinin başlıca məsələləri.** Atropatdan başlayaraq Atropatena hökmdarları dövlətimizin siyasi, hərbi və iqtisadi qüdrətini möhkəmləndirməyə çalışırdılar. **Atropat** ölkəmizi Şərqdə ən böyük dövlətlərdən biri olan **Selevklilərin** hücumundan qoruya bilirdi. Atropatenanın malik olduğu çox güclü 50 minlik ordunun 40 min nəfərini piyadalar, 10 min nəfərini isə atlı (süvari) döyüşçülər təşkil edirdi. E. ə. III əsrin 20-ci illərində Atropatena hökmdarı **Artabazan** Araz çayından nəinki cənubda, hətta şimala doğru çox geniş ərazilərə malik olmuşdur. Dövlətimizin sərhədlərinin Xəzər dənizindən Rioni çayının yuxarı axarlarınadək çatması onu göstərir ki, Ermənistan (Arminiya - indiki Türkiyə ərazisində yerləşir - Red.) və İberiya da onun tərkibinə daxil idi.

Selevki hökmdarı **III Antioxun** (e. ə. 223-187) **Şərq yürüşü** zamanı selevkilərlə savaşa məğlubiyyətə uğrayan Atropatena hökmdarı **Artabazan** sülh bağlayaraq onlardan asılılığı qəbul etməli oldu. E. ə. 190-cı ildə **Maqneziya** döyüşündə romalıları məğlub olan selevkilərin Asiyadakı mövqeləri də xeyli zəiflədi. Bundan istifadə edən Atropatena asılılıqdan çıxıb, tam müstəqil oldu.

E. ə. III əsrdə yaranmış Parfiya dövləti Şərqdə geniş işğalçılıq planlarını həyata keçirməyə çalışan Roma ilə rəqabət aparırdı. Ön Asiyada ağalıq uğrunda bu iki dövlətin apardığı müharibələrdə Atropatena əvvəlcə onunla dini baxımdan qohum olan Parfiyanı müdafiə edirdi. E. ə. 53-cü ildə Parfiya - Atropatena müttəfiq qoşunlarının Romaya qarşı apardıqları **Karr** döyüşündə romalılar 20 min döyüşçü itirərək ağır məğlubiyyətə uğradılar. E. ə. 36-cı ildə Roma triumviri **Mark Antoni** Parfiyanı və onun müttəfiqi Atropatenanı sıradan çıxarmaq üçün böyük yürüşə başladı. Roma ordusu o dövr üçün çox müasir olan 300 mühasirə maşını və qalauçuran qurğu ilə silahlanmışdı. Antoni indiki Təxti - Süleymaniyyədə yerləşən **Fraaspa şəhərini** mühasirəyə alsa da, şəhərin müdafiəçiləri böyük qətiyyət göstərdilər, qala darvazalarını açıb romalıları ağır zərbələr

vurdular. Geri çəkilməyə məcbur olan Antoninin itkisi çox böyük idi. **Atropatena torpağında 35 min Roma döyüşçüsü məhv edildi.** Atropatena hökmdarı **I Artabazd (e. ə. 59-20)** bu qələbəni təntənə ilə qeyd etdi. Roma tərəfində vuruşan Pont çarı Polemonu, xeyli hərbi əsiri, Roma bayraqlarını və çoxlu qənimət ələ keçirən Atropatena hökmdarı Artabazdla, onun müttəfiqi Parfiya çarı **IV Fraat** arasında ixtilaf yarandı. Parfiyanın Atropatenanı özünə tabe etmək cəhdi Artabazdın Roma ilə yaxınlaşmasına səbəb oldu. Pont çarını və Roma bayraqlarını Antoniyə qaytaran Artabazd qızı **İotapeni** Antoninin Misir kraliçası Kleopatradan olan oğlu Aleksandrla nişanlayaraq e. ə. 34-cü ildə Parfiyaya qarşı mübarizədə güclü bir müttəfiq qazandı. Antoninin və e. ə. 30-cu ildən sonra **Oktavian Avqustun** dövründə Artabazd öz taxt - tacını qoruyub saxlamaqla yanaşı, ölkədə böyük nüfuz sahibinə çevrildi. E. ə. 20-ci ildə Roma imperatoru Oktavian Avqustun vasitəçiliyi ilə Artabazdın qızı İotape hakimiyətə Roma tərəfindən gətirilmiş III Mitridata ərə verilmiş və nəticədə o, Kommagena kraliçası I İotape kimi tarixə düşmüşdür. Onun qadın varislərinin hamısı İotape adlanırdı. Türkiyədə antik liman şəhəri olan İotapenin qalıqları tapılmışdır. Bu şəhər Kommagena çarı IV Antioxun həyat yoldaşı olmuş VI İotapenin adını daşıyırdı. I İotapenin varisləri uzun müddət Kommagena, Emesa, İudeya və Kilikiyada hökmranlıq etmişdilər.

Artabazd Roma hökmdarı Oktavian Avqustun tapşırığı ilə e. ə. 20-ci ilədək eyni zamanda Ermənistanı (Arminiya - Red.) da idarə etmişdir. Bölgədə Romanın siyasi üstünlüyünü qoruyub saxlamağa çalışan **II Ariobarzanın** dövründə (e. ə. 20 - b. e. 2-ci ili) də Ermənistan ərazisi Atropatenanın tabeliyində olmuşdur. Eramızın 20-ci ilində Atropatena ərazisi Parfiya tərəfindən ələ keçirilmişdi. Nəticədə 350 ilə qədər mövcud olan Atropatena dövləti siyasi müstəqilliyini itirərək Parfiyanın tərkibinə qatılmışdı.

**Mədəniyyət.** Atropatena zəngin mədəniyyətə malik olmuşdur. Burada yüksək **şəhərsalma mədəniyyətinin** olduğunu arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış şəhər qalıqları da sübut edir. Şəhərlər mühüm ticarət yolları üzərində yerləşən oturaq yaşayış məskənlərinin inkişafı nəticəsində, böyük məbədlərin ətrafında yaranır və yaxud hökmdarlar tərəfindən salınırdı. Şəhərlər ölkənin inzibati – iqtisadi və mənəvi-ideoloji mərkəzləri rolunu oynayırdı. Şəhərlərdəki binalarda daş sütunlardan, kirəmitdən geniş istifadə edilirdi. Evlərin üstü yastı və ya tağ şəklində örtülürdü. Atropatena memarları antik Avropa və qonşu Şərq ölkələrinin memarlıq üslubları ilə tanış idilər.

Şərqdə **Ellin mədəniyyətinin** yayılması nəticəsində Atropatenada da yunan yazısı və dilindən istifadə olunurdu. **Kerefto** adlı möhtəşəm memarlıq abidəsi üzərində yunan dilində yazı həkk olunmuşdur. Zaqros dağlarında tapılan və dəri üzərində yazılmış üç əlyazmada icarə müqavilələrindən bəhs olunur. Əlyazmalar yunan dilində olsa da, müqavilədə iştirakçı şəxslər yerli ad daşıyırdılar.

Atropatenədə əhali **zərdüşt dininə** sitayiş edirdi. Bu dinin yaradıcısı Zərdüşdü e. ə. VII əsrin ortalarında Azərbaycanda anadan olması və e. ə. 595-ci ildə özü-

nü peyğəmbər elan etməsi haqqında tutarlı dəlillər vardır. Zərdüştlüyün müqəddəs kitabı «**Avesta**» dır. Zərdüştlükdə Od mühüm yer tutduğundan bu din Atəşpərəstlik də adlanır. Zərdüştliyə görə dünyada Xeyir (Hörmüzd) və Şər (Əhriman) adlanan iki əsas qüvvə arasında daima mübarizə gedir və son nəticədə xeyir şəərə qalib gəlir. Zərdüştlük dini təlimi antik çağların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri: yüksək zəka və xeyirxahlıq üzərində qurulmuşdur. Bu dində ailə və övlad tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Zərdüşt dininə inam gətirən hər bir şəxs cəmiyyətin həyatında fəaliyyətsiz qalmamalı, əkinçilik və ya maldarlıqla məşğul olmalı, bataqlıqları qurudub məhsuldar torpağa çevirməli, gündəlik həyatında yalançılığa yol verməyərək düz danışmalı və doğru yol tutmalı idi. **Zərdüştlüyün baş məbədi** Atropatena ərazisindəki **Qazakada** yerləşirdi. Baş məbədin mehrablarında daima od yanır və heç vaxt onu sönməyə qoymurdular.

#### **§ 4. Antik Qafqaz Albaniyası**

E. ə. IV əsrdə Azərbaycanın Araz sayından şimalda yerləşən torpaqlarında yaşayan və qədim türk soylarından biri olan **Albanlar** öz dövlətlərini qurmuşdular. Hələ e. ə. V əsrdə Herodot Araz çayından şimaldakı torpaqlarda **kaspi** adlı Alban tayfasının yaşaması haqqında məlumat vermişdir. Kaspilər fars-yunan müharibələrində piyada və atlı döyüşçülər kimi iştirak etmişdilər. E. ə. 331-ci il Qavqamela döyüşündə Əhəməni ordusunun tərkibində alban döyüşçülərindən ibarət bir hərbi dəstə Makedoniyalı İsgəndərə qarşı vuruşmuşdu.

Makedoniyalı İsgəndərin hakimiyyəti dövründə **Alban hökmdarlığının** mövcud olmasını antik Roma müəllifi Böyük Plini təsdiq edir. Plini İsgəndərin e. ə. 327-ci ilə düşən Hindistan yürüşü zamanı **Alban çarının** ona iki dəfə qeyri-adi böyüklükdə köpək bağışlaması haqqında məlumat vermişdir. Bu məlumat e. ə. IV əsrin II yarısında Azərbaycanın şimalında **Alban dövlətçiliyinin** mövcudluğundan xəbər verir.

E. ə. IV-III əsrlərdə Albaniyanı idarə etmiş hökmdarların adları tarixdə qalmamışdır. Buna baxmayaraq e. ə. III əsrdə Makedoniyalı İsgəndərin pullarına oxşar **yerli gümüş alban pullarının kəsilməsi**, üzərində müxtəlif süjetlərin əks olunduğu üzük formalı **möhürlərdən** istifadə olunması dövlətin mövcudluğundan xəbər verirdi. Dövlət sənədlərini təsdiq etmək üçün hökmdarların daşdıqları belə möhürlərdən bizim eranın III əsrinədək istifadə olunmuşdur. Qədim Alban dövlətinin paytaxtı **Qəbələ şəhəri** idi.

**Ərazisi, əhalisi və təsərrüfat həyatı.** Antik yunan müəllifi **Strabona** görə **albanlar** iberlərlə Kaspi dənizi (Xəzər) arasında yaşayırdılar. Dövlətin şərq sərhədini Kaspi dənizi, qərb sərhədini isə İberiya (İori çayınadək) təşkil etmişdir. İndiki Gürcüstanın şərqindəki Alazan vadisi Alban torpaqları idi. **Alban dövlətinin** şimal hüddulları Dərbənddən yuxarıdakı Samur dağ silsiləsindən başlayıb, Böyük Qafqaz dağlarının ətəkləri boyu İori çayının yuxarı axarınadək uzanırdı. **Araz çayı** isə Alban dövlətinin cənub sərhədi hesab olunur. Mənbələrdə Alban



və Kür çayının Alban torpaqlarından axıb dənizə tökülməsi haqda geniş məlumatlar vardır. Strabona görə Araz çayı da **Alban ölkəsindən** axaraq Kür çayına və yaxud Kaspi dənizinə tökülürdü.

Alban əhalisi vahid dildə danışmırdı. Strabona görə bu ölkədə 26 dil var idi. Albaniyada yaşayan tayfalar içərisində **kaspiləri, utiləri, qarqarları, qar-dımanlıları, leqləri, gelləri** və başqalarını göstərmək olar. Kaspilər, utilər və başqaları e. ə. I minilliyin ortalarında daha böyük tayfanın adı ilə albanlar adlandırılmışdır. E. ə. IV əsrdə baş vermiş Qavqamela döyüşündə Azərbaycanın şimalındakı tayfa birliyi artıq «**Alban**» adını daşıyırdı. Antik çağda Kaspi dənizini həm də **Alban dənizi** adlandırmışdılar. Strabona görə əvvəllər burada hər qəbilənin bir padşahı var idisə, e. ə. I əsrin 60-cı illərində bütün alban qəbilələrinə bir padşah başçılıq edirdi. Albaniyada yaşayan tayfaların dili Türk, Qafqaz və s. dillər ailəsinə aid edilir. Təsədüfi deyil ki, ana qaynağımız olan «**Kitabi Dədə Qorqud**» da **Alban soyunun başcısı Qazan xan** verilmişdir.

Strabona görə Albaniyanın çox bərəkətli və məhsuldar torpağı ildə iki və ya üç dəfə məhsul verir; burada tarlalar dincə qoyulmur və ağac xışla şumlanır. Səpilən toxumdan əlli dəfə çox məhsul alınır. Üstəlik burada iqlim Babilistan və Misirdəkindən daha əlverişli olub, torpaq daha yaxşı suvarılırdı.

Antik dövrdə Alban əhalisi taxılçılıq, tərəvəzçilik, bağçılıq, üzümçülük və maldarlıqla məşğul olurdu. Taxıl bitkilərindən buğda, arpa və darı yetişdirilirdi. Albanlar taxılı dəmir oraqlarla biçir, xırmanlarda xırda daş dişləri olan ağac vələlə döyür və dən daşları ilə üyüdürdülər. Taxılın üyüdülməsində əl dəyirmanlarından, eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq **su dəyirmanlarından** istifadə edilirdilər. Taxılı iri saxsı küplərdə və xüsusi quyularda saxlayırdılar.

Strabon Albaniyada müxtəlif meyvə ağaclarının, hətta zeytun yetişdirildiyini qeyd etmişdir. Albaniyanın təsərrüfatında üzümçülük və şərabçılığın mühüm yer tutması haqqında Strabon çox qiymətli məlumatlar vermişdir. Şamaxıda və Qəbələdə arxeoloji qazıntılar zamanı şərab istehsal edilən emalatxanaların qalıqları və şərab saxlanılan çoxlu böyük küplər tapılmışdır.

Albaniyanın mülayim iqlimi, bol otlu dağları və düzləri köçmə (yaylaq) maldarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. II-III əsrlərdə yaşamış yunan müəllifi **Klavdi Elian** burada çoxlu mal naxırları və at ilxılarının olması haqqında məlumat verərək yazırdı ki, burada saxlanan dəvələrin yunu öz zərifliyi və yumşaqlığı ilə Milet yunundan geri qalmır. Kahinlər, ən varlı və nüfuzlu kaspilər həmin yundan toxunmuş paltarlar geyirdilər.

Albaniyada çoxlu minik və yük atları yetişdirilirdi. Minik atlarından süvari qoşun dəstələrində istifadə olunurdu. Strabona görə Pompeyin yürüşləri zamanı albanlar romalıları qarşı **60 min piyada və 22 min atlı qoşun** çıxarmışdılar.

Albaniyanın təsərrüfat həyatında balıqçılıq da böyük yer tuturdu. Albanlar balıqları duzlamağı və balıq piyindən sürtgü yağı düzəltməyi bacarırdılar. Balıqların içəlatını bişirməklə hazırlanan yapışqan o qədər möhkəm yapışdırırdı ki, hətta on gün suda saxlayanda da yapışdırılan əşyalar bir - birindən qopmurdu.

**Sənətkarlıq, ticarət və şəhərlər.** Albaniyada sənətkarlığın müxtəlif sahələri inkişaf etmişdi. Sənətkarlıq əsasən şəhərlərdə, qismən də kəndlərdə cəmləşmişdi. Sənətkarlıq məhsulları ölkənin daxili tələbatını ödəməklə yanaşı, bir hissəsi qonşu ölkələrə ixrac olunurdu. Silahqayırma, qiymətli metallardan qab istehsalı və qiymətli parça növlərinin toxunması bir qayda olaraq **şəhər sənətkarlıq emalatxanalarında** cəmləşmişdi.

Albaniyada geniş yayılmış sənətkarlıq sahələrindən biri də **metalişləmə** idi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ən qədim metallurgiya mərkəzlərindən biridir. Dövlətin, şəhərlərin yaranması və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi metalışləmə sənətinin inkişafına şərait yaratmışdı. Metalışləmə sahəsində dərin ixtisaslaşma getmişdi:

1) silah istehsalı; 2) əmək alətləri və məişət əşyalarının düzəldilməsi; 3) bəzək əşyalarının düzəldilməsi. Ustalar metalı əritməyi, qəlibə tökməyi, qaynaq etməyi, kəsmə və döymə üsulu ilə metaldan hər cür məmulat düzəltməyi bacarırdılar. Qazıntılar zamanı bütün bu texniki üsulları tətbiq etməklə hazırlanmış silahlar (zireh, xəncər, qılınc, ox və s.), əmək alətləri (balta, oraq, bıçaq və s.) və bəzək əşyaları (üzük, sırğa, bilərzik və s.) tapılmışdır.

Albaniyada **dulusçuluq** sənəti də geniş yayılmışdı. Dulusçular gildən inşaat materialları (kirəmit və kərpic) və gil qablar hazırlayaraq dulus kürələrində bişirirdilər. Qazıntılar zamanı Mingəçevirdə antik dövrə aid çoxlu dulus kürəsi tapılmışdır.

Bizim eranın ilk əsrlərindən Albaniyada **şüşə istehsal edilməsinə** başlanmışdı. Dövlətin meydana gəlməsi ilə möhürlər hazırlanmasına tələbat yaranmışdı. Möhürlər çox zaman üzük formasında düzəldilirdi.

Albaniyada **toxuculuq** sənəti öz yüksək səviyyəsi ilə seçilirdi. Toxuculuqda qoyun və dəvə yunundan, bitki liflərindən istifadə edilirdi. Burada **boyaqçılıq, gönişləmə, dülgərlik, dərzilik, çəkməçilik** və başqa sənət sahələri də inkişaf etmişdi.

Antik dövrdə Albaniyada daxili ticarət sürətlə inkişaf edir və ölkənin xarici ticarət əlaqələri genişlənirdi. Sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyat və ölkədən keçən beynəlxalq ticarət yolları Albaniyanın dünya ticarətinə fəal şəkildə qoşulmasına imkan verirdi. Albaniya ərazisində olan **beynəlxalq ticarət yollarından** biri Xəzər dənizinin sahilindən keçərək şimalla cənubu birləşdirirdi. Albaniyadan beynəlxalq su yolu da keçirdi. Mənbələrə görə Hindistandan gətirilən malları Oks çayı (Amudərya), Hirkan dənizi (Xəzər) və Kür çayı ilə su yolu vasitəsi ilə, bir az da quru yolla getməklə, Qara dənizə çıxarmaq olurdu. Albaniyanı İberiya ilə birləşdirən ticarət yolu haqda Strabon məlumat vermişdir. Ölkəyə xaricdən şirli saxsı, şüşə və metal qablar, bəzək əşyaları gətirilirdi.

**Şamaxıda** və **Qəbələdə** tapılan böyük **gümüş pul dəfinələri** Albaniyada ticarətdə puldan geniş istifadə olunduğunu və pul kəsildiyini sübut edir. Albaniyada yerli pullarla yanaşı, Makedoniyalı İsgəndərin adından kəsilmiş gümüş pullar, habelə Selefki, Parfiya, Yunan, Roma və başqa ölkələrin pulları da işlənir-

di. Bu fakt Albaniyanın geniş ticarət əlaqələrindən xəbər verir.

E. ə. I minilliyin ortalarında Albaniyada sənətkarlığın və ticarətin inkişafı üçün əlverişli olan yerlərdə salınmış yaşayış məskənləri böyüməyə başlamışdı. Ellinizm dövründə ölkə dünya ticarətinə qoşulmuşdu. Nəticədə belə məskənlərdən bəziləri şəhərlərə çevrilmişdi. Strabon Alban şəhərlərindən yalnız Uti vilayətində yerləşən **Ayniana** və **Anariakanın** adını çəkmiş, Plini isə Alban dövlətinin əsas şəhəri olan **Kabalakanı (Qəbələ)** qeyd etmişdir. II əsrdə yaşamış antik müəllif **Klavdi Ptolomey** Albaniyanın 29 şəhər və böyük yaşayış yerlərinin adını çəkmişdir ki, bunlardan **Telaba, Gelda, Albana** və **Getara** Xəzər dənizi sahilində yerləşirdi. Antik qaynaqlarda adı çəkilən şəhərlərdən yalnız **Kabalakanın (Qəbələ)** və **Şamaxının** (Gemaxiya) yeri dəqiq məlumdur.

**Albaniyanın ictimai - siyasi tarixinin başlıca məsələləri.** Albaniyanın ictimai quruluşu haqqında əsas məlumatlar arxeoloji abidələr və yazılı qaynaqların öyrənilməsi nəticəsində əldə edilmişdir. Alban hökmdarlarının qəbirləri indiyədək tapılmasa da, varlı və yoxsul zümrəyə məxsus yaşayış evlərinin qalıqları və qəbirlərdə tapılmış əşyaların müxtəlifliyi alban cəmiyyətində ictimai və əmlak bərabərsizliyinin mövcudluğunu sübut edir. Strabon e. ə. 60-cı illərin hadisələri ilə bağlı yazırdı ki, hazırda bütün alban qəbilələrini bir padşah idarə edir. Əvvəllər isə burada hər qəbilənin öz padşahı (çar) var idi. E. ə. I əsrdə Pompeyin yürüşləri zamanı Albaniyanı **Oroys**, Antoninin yürüşləri vaxtı isə **Zober** idarə edirdi. Alban Arşakilərinə qədər, yəni I əsrin ortalarındakı Albaniyanı onun ilk hökmdarı olmuş Aranın nəslə - **Aranşahlar** idarə etmişdir.

Albaniyada hökmdardan sonra ən hörmətli adam baş kahin sayılırdı. Baş kahin əhalisi sıx olan böyük bir müqəddəs əyalətə başçılıq edirdi və məbəd qulları da onun ixtiyarında idi.

Albaniyada hakim zümrəyə əyanlar və kahinlər daxil idi. Cəmiyyət ali zümrə ilə yanaşı, kəndlilər, sənətkarlar və tacirlərdən ibarət idi. Albaniyada kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq sahələrində çalışanların böyük hissəsi, ticarətlə məşğul olanların hamısı azad adamlar idi. Əkinçilikdə və sənətkarlığın bəzi sahələrində qul əməyindən də istifadə edilirdi. Strabon alban məbədlərinə məxsus qulların olduğunu qeyd etmişdir. Qul əməyindən padşaha və əyanlara məxsus təsərrüfatlarda da istifadə olunması ehtimal edilir. Lakin Misir, Mesopotamiya, Yunanıstan, Roma kimi klassik quldar dövlətlərindən fərqli olaraq Albaniyada **qul əməyindən** az istifadə olunmuşdur. Burada əməkçi əhalinin böyük əksəriyyətini **azad adamlar**, yəni vergi ödəyən zümrələr (kəndlilər, sənətkarlar və s.) təşkil edirdi. Albaniyada quldarlıq, yalnız bir təsərrüfat ukladı kimi mövcud olmuş və cəmiyyətin bütün sosial-iqtisadi həyatını tamamilə əhatə etməmişdir. Quldarlığın zəif inkişaf etdiyi Alban cəmiyyətində nəsl-qəbilə quruluşunun qalıqları da öz təsirini göstərirdi.

E. ə. IV-III əsrlərdə Makedoniyalı İsgəndərin və Selevkilərin Kaspi dənizi və onun ətraf bölgələrinə göndərdikləri ekspedisiyalarından sonra Albaniya ərazisinə hər hansı bir yürüş haqqında mənbələrdə heç bir məlumat verilmir. E. ə. I

əsrin 60-cı illərinə qədər Yaxın Şərqdə baş verən hərbi-siyasi hadisələrdən kənarda qalan Alban dövləti üçün bu dövr əmin-amanlıq dövrü olmuşdur. Ellinizm adlanan həmin dövrdə Albaniya iqtisadi və mədəni yüksəliş keçirirdi və onun xarici ölkələrlə əlaqələri genişlənmişdi.

E. ə. I əsrdə romalıların hərbi planlarında Albaniya və qonşu İberiya önəmli yer tutmağa başlamışdı. Romalılar Albaniyada möhkəmlənməklə Hindistanı Qara dənizlə birləşdirən, bir hissəsi Kaspi dənizindən-Kür çayından və quru ərazidən keçən ticarət yollarını ələ keçirmək niyyətində idilər. Albaniyanın ələ keçirilməsi Romaya bu ərazidən Parfiyaya zərbələr endirmək və digər ölkələrə yürüşlər etmək imkanı verirdi. **E. ə. 66-cı ildə** Roma sərkərdəsi **Pompey** Alban torpaqlarına yürüşə başlayaraq Kür çayı sahilində hərbi düşərgə saldı. Alban hökmdarı Oroysun başçılıq etdiyi 40 minlik ordu romalılar üzərinə hücumla keçdi. Həmin ilin dekabrında **Kür çayı sahilində** baş vermiş qanlı döyüşdə daha güclü və təcrübəli olan Roma ordusu qalib gəldi. Albanlarla sülh bağladıqdan sonra Pompey İberiyaya yürüş etdi və qalib gəldi.

Romalılar İberiyaya yürüş edəndə albanlar onları arxadan təqib edərək Roma qoşunu üçün təhlükəli vəziyyət yaratdıqlarından Pompey **e. ə. 65-ci ildə** yenidən albanlar üzərinə yürüşə çıxdı. Albanlara gözlənilməz zərbə vurmaq üçün romalılar İori ilə Alazan çayları arasındakı susuz çöllə hərəkət etməyi qərara aldılar. Pompey bir neçə albanı əsir alaraq ordusunu daha qısa və rahat yolla aparmaq üçün onlardan bələdçilik etmələrini istədi. Maraqlıdır ki, ölümdən qorxmayan albanlar düşməni daha uzun və çətin yolla apararaq xeyli ləngitdilər. **Alazan çayı sahilindəki çöldə döyüş** baş verdi. 60 min piyada və 12 min atlıdan ibarət Alban qoşununa Oroysun qardaşı **Kozis** başçılıq edirdi. Süvari qoşunda albanlar, piyada qoşunda isə romalılar daha güclü idilər. Pompeyin düşünülmüş hərbi taktikası əsasında Roma ordusunun önündə olan atlı dəstəsi qəsdən geriye qaçaraq albanları öz arxasınca aparıb mühasirəyə saldı. Döyüş vaxtı Kozis Roma sərkərdəsi Pompeyə nizə ilə zərbə endirsə də, möhkəm zireh Pompeyi ölümdən qurtardı. Pompeyin cavab zərbəsi ilə Kozis ölümcül yaralandı. Döyüş romalıların qələbəsi ilə başa çatdı. Romalılara qarşı kişilərlə birlikdə **alban qadınlarının da qəhrəmanlıqla vuruşması** antik Roma müəlliflərinin heyratına səbəb olmuşdu. Döyüşdən sonra Pompeyin tələbi əsasında onun düşərgəsinə gəlməyən **Alban hökmdarı Oroys** məktub və hədiyyələr göndərməklə kifayətləndi. Pompey barışığa gəlmək və tabe olmaq haqqında Oroysun vədlərini qəbul edib, Xəzər dənizi sahillərinə çıxmaq üçün ölkənin içərilərinə doğru irəliləməyə başladı. Ciddi müqavimətlə qarşılaşan Pompey öz son məqsədindən əl çəkməyə məcbur olub, ölkəmizi tərk etdi. Roma müəllifləri bunun əsas səbəbini həmin ərazidə guya çoxlu zəhərli ilanların olması ilə əlaqələndirirlər. **E. ə. 36-cı ildə Antoninin** Atropatənə və Albaniyaya yürüşünün nəticəsi olaraq Alban hökmdarı Zober romalılardan asılılığı qəbul etmişdi. Roma hökmdarı **Oktavian Avqustun** hakimiyyətinin sonlarında tərtib olunmuş məşhur Ankir kitabəsində Alban hökmdarının Roma ilə dostluq etmək niyyətindən bəhs edilmişdir. Bu yazı göstərir ki, eramızın I əsrinin

əvvəllərində öz ölkəsini müstəqil idarə edən Alban hökmdarları Roma ilə dinc münasibətlər qurmağa çalışırdılar. Qobustanda bir daşın üzərində Roma imperatoru **Domisianın** adı ilə bağlı olan kitabənin qalması eramızın I əsrində Roma-Alban əlaqələrindən xəbər verir. II əsrdə Roma imperatoru **Adrian** Alban dövləti ilə dostluq əlaqələri saxlanmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Bizim eranın 34-cü, 72-74-cü və 135-136-cı illərində şimaldan gələn sarmat-alan tayfalarının yürüşləri talançılıq məqsədi daşıdığından Albaniyaya böyük ziyan vurmuşdu.

**Mədəniyyət.** Albanlar zəngin **maddi və mənəvi mədəniyyətə** malik idilər. Alban dövləti yaranandan sonra ölkədə memarlıq və tikinti işləri genişlənmişdi. Şəhərlər salınır, müdafiə istehkamları qurulur, böyük ictimai binalar tikilirdi. Albaniyanın paytaxtı **Qəbələnin** ətrafında tikilmiş müdafiə qurğuları olan torpaq səddinin və xəndəyin qalıqları bir kilometr uzunluğundadır. Tikinti işlərində daş, çiy və bişmiş kərpic, ağac və kirəmitdən istifadə olunurdu. Qədim Qəbələdə arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilən və bizim eranın ərəfəsində tikilən böyük bir ictimai binanın qalıqları göstərir ki, özülü çay daşından, divarları çiy kərpicdən hörülmüş tikilinin üç böyük salonu, iki otağı və iki böyük dəhlizi olmuşdur. Hər salonun ortasında daşdan iki sütun altlığı qoyulmuşdur. Binanın üstü iri ölçülü və yüksək keyfiyyətli kirəmitlə örtülmüşdür.

Albaniyanın rəssam - boyaqçıları gil, mis və digər metal qablar üzərində müxtəlif quş, heyvan və insan təsvirləri çəkir və gözəl naxışlar vururdular. Qızıl, gümüşdən və digər metallardan hazırlanan bəzək əşyalarının bir çoxu incəsənət əsəri sayıla bilər.

Alban əhalisi antik dövrdə **yazı mədəniyyətinə** malik olmuşdur. Mənbələrə görə albanlar dünyada yazısı olan on beş mədəni xalqdan biri idi. Xristianlığa qədər Albaniyada çoxallahlılıq olmuşdur. Strabona görə albanlar **Səma, Günəş** və **Ay** allahlarına sitayiş edirdilər. **Albanlar, başqa xalqlarda az rast gəlinən yüksək əxlaqi dəyərlərin və davranış mədəniyyətinin yaradıcısı və daşıyıcıları idilər.** Strabon yazırdı ki, albanlar öz gözəlliyi və hündür boylu olmaları ilə seçilirlər. Onlar xırdaçı olmayıb ürəyiaçıqdırlar. **Albanlar nəinki valideynlərinə, hətta yad qoca adamlara belə həddindən artıq hörmət göstərilir.** Göründüyü kimi, albanlar çox az hallarda rast gəlinə bilən əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmuşlar. Qədim əcdadlarımızdan biri olan türksoylu Albanların bu nadir əxlaqi keyfiyyətləri 2 - 3 minillik tarixin sınağından çıxaraq bu gün də xalqımız tərəfindən qorunub saxlanmışdır.

## II FƏSİL.

### AZƏRBAYCAN ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ

#### § 5. Azərbaycan III - VIII əsrin əvvəllərində Yeni ictimai münasibətlərin yaranması

**III əsrdə** Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişafının yeni bir mərhələsinə daxil oldu. Albaniya və Atropatənada ölkənin başlıca sərvətini təşkil edən torpaqla bağlı feodal münasibətlərinin aparıcı yer tutması bu dövrün əsas əlamətidir. Torpağın sahibi və mülkiyyətçisi olan hakim zümrə (feodal) cəmiyyətin əsas qüvvəsini təşkil edirdi. Var-dövlət, sərvətlə yanaşı, dövlətin idarə edilməsi, siyasət də onun əlində idi. Bu zümrə geniş hüquq və imtiyazlardan istifadə edirdi. Cəmiyyətdə nə varsa-ideologiya, din, mədəniyyət-hər şey onun mənafeyinə xidmət edirdi. Dövləti idarə edən hökmdar ən böyük torpaq sahibi (feodal) sayılırdı. Belə cəmiyyətin maddi nemətlərinin yaradıcısı isə kəndlilər və sənətkarlar idi.

Azərbaycanın Araz çayından şimaldakı torpaqlarında yerləşən və e. ə. II əsrdən Aran nəslindən olan yerli hökmdarlar tərəfindən idarə olunan Albaniyada I əsrin ortalarından **Alban Arşakilər sülaləsi** möhkəmlənmişdi. Bu sülalənin hakimiyyəti 510-cu ilə qədər davam etmişdir. Arşaki hökmdarları böyük torpaq sahələrinə malik idilər. III-V əsrlərdə Albaniyada dövlət torpaq sahibliyi forması üstünlük təşkil edirdi. Dövlət və onu idarə edənlər etibarlı sosial dayaq yaratmaq üçün hakim zümrənin nümayəndələrinə və qulluq adamlarına xidmətə görə torpaq sahələri bağışlayırdılar. Nəticədə xüsusi torpaq sahibliyinin çəkisi getdikcə artırdı. Albaniyada IV-V əsrlərdə torpaq sahələrinin vassallara (azatlar və nahararlar) paylanması nəticəsində dövlət torpaq fondu tədricən azalır və onun böyük hissəsi feodal ailələrinin (patronimiya - ağa, sahibkar ailəsi) əlində cəmləşirdi. Feodallaşmanın dərinləşməsi ilə hakim zümrə bir neçə kateqoriyaya bölünürdü. Bunlardan ən böyükləri ayrı-ayrı vilayətlərdə hakimlik edirdilər. IV-VII əsrlərdə Albaniyada bir sıra siyasi - inzibati vahidlər - nahararlıqlar (senyoriya) meydana çıxmışdı. Həmin inzibati vahidin (vilayətin) başçısı get-gedə torpaq üzərində mülkiyyətçilik hüququ olan əsl feodala (knyaza) çevrilirdi. VI əsrdə onlar işxan (hakim, ağa) adlanırdı.

Albaniyada hökmdar-çar qanunverici və ali məhkəmə hüququna malik olub, kilsə məclislərini də o çağırırdı və ölkənin hərbi qüvvələrinin baş komandanı idi. Albaniyada feodalizm cəmiyyətinə xas olan ierarxiya sistemi hökm sürürdü. Hər bir **feodal patronimiyası** öz gücünə görə xüsusi «**Dərəcələr haqqında cədvəl**»də növbəlilik gözlənilməklə qeyd olunurdu. İlk on yeri tutan əyanlar **böyük**, qalanları isə **kiçik patronimiya** hesab olunurdu. Əyanların belə düzülüş qaydası ierarxiya, yəni **feodal nərdivanı** adlanırdı. Bu sistem onların iqtisadi gücü, siyasi nüfuzu və çıxara bildiyi qoşunun sayı ilə müəyyən olunurdu. Albaniyada azatlar alban və sasani hökmdarlarının vassalları olub, tələb olu-

nanda hərbi qüvvə çıxartmalı, öz sosial rütbəsinə uyğun olaraq sarayda müəyyən xidmət göstərməli və müxtəlif inzibati funksiyaları yerinə yetirməli idilər. Əyanlar və ruhanilər can vergisi ödəməkdən azad idilər.

Albaniyada torpaq mülkiyyətinin dövlət və xüsusi formaları təşəkkül tapmışdı. III-VI əsrlərdə burada torpaq üzərində dövlət mülkiyyəti forması üstünlük təşkil etmişdi. Ali zümrəyə məxsus olan torpaq mülkiyyətinin iki forması vardı: 1) şərtsiz və irsi torpaq sahibliyi sayılan **dastakert** (pəhləvi dilində - mülk deməkdir). Bu torpaq sahibliyi (allod) icma torpaq sahibliyinin dağılması və dövlət tərəfindən torpaqların malikanə (votçina) hüququ ilə hakim zümrənin nümayəndələrinə paylanması yolu ilə yaranmışdı; 2) Şərti torpaq sahibliyi sayılan **xostak** (pəhləvi dilində - «bağışlanan» mənasını verir). Xostak dövlət tərəfindən torpağın vassal xidməti göstərən hakim zümrənin nümayəndələrinə müvəqqəti olaraq bağışlanması nəticəsində yaranmışdı. Şərti xostak torpaqlarının şərtsiz dastakertə çevrilməsi hallarına da təsadüf edilir.

İri torpaq sahibləri **patriklər**, xırda və orta torpaq sahibləri isə **azatlar** adlanırdı. Dastakert daha çox iri əyanların, xostak isə daha çox nisbətən kiçik hərbi əyanların, məmur və kilsə xadimlərinin əlində cəmləşmişdi.

Təhkimçilik hüququ münasibətlərinin bərqərar olduğu Avropada feodalların mülklərində yerləşən böyük təsərrüfatlar kəndlilər tərəfindən biyar işlərinə (əvəzi ödənilməyən mükəlləfiyyət) cəlb edilməklə becərilirdi. İlin böyük hissəsini ağır biyar işlərində keçirən kəndlilərin bir yerdən başqa yerə qaçmasının qarşısını almaq üçün dövlət onları torpağa təhkim edirdi. Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda mülkədarlar şəxsi təsərrüfat qurmurdular və ya onların belə təsərrüfatı kiçik ölçülü olduğundan kəndlilərin kütləvi şəkildə biyara cəlb edilməsinə və torpağa təhkim edilməsinə ehtiyac yox idi. Burada torpaq sahibləri çox zaman təsərrüfat işlərinə qarışmır, kəndlilərdən məhsul və ya pul vergisi almaqla kifayətlənirdilər. Azərbaycanda feodal kəndlini tam hüquqsuz bir qula və ya əşyaya, alqı-satqı obyektinə çevirə, Avropadan fərqli olaraq kəndlinin şəxsi həyatı ilə bağlı məsələlərə qarışa bilməzdi.

Albaniyada kəndlilər **şinakan** adlanırdı, onlar dünyəvi və dini feodalların xeyrinə çoxsaylı natural vergilər ödəyirdilər. Moisey Kalankatlının məlumatına görə, Albaniyada kəndli zümrəsi **üç qrupa** bölünürdü: 1) kifayət qədər əmlakı olanlar; 2) yoxsullar; 3) əkin, üzümlüyü olmayanlar. **488-ci il Aluen kilsə yığıncağının** qəbul etdiyi qanunlarla Albaniyada dünyəvi və dini feodallara məxsus kəndlilərin, xüsusilə kilsə torpaqlarında yaşayan sakinlərin ödəməli olduqları vergilər və mükəlləfiyyətlər hüquqi baxımdan tənzim edilmişdi. Aluen yığıncağı qanunlarında deyilirdi: «xalq tərəfindən keşişə torpağın bəhrəsi aşağıdakı qaydada verilməlidir: varlı adam 4 cərib (1 cərib - 22, 8 kq) buğda, 6 cərib arpa, kasıb isə bunların yarısı qədər: kimin ki, bağ və əkin yeri yoxdur, ondan heç bir şey alınmasın». Mənbələrə görə dünyəvi əyanlara məxsus kəndlilər də vergiləri həmin qaydada ödəyirdilər. İcmaçı kəndlilər can vergisi olan **gezitlə** yanaşı, məhsulun 1/5-dən ibarət torpaq vergisi - **xaraq**, sənətkarlar və tacirlər isə göm-

rük haqqı olaraq **bac** ödəyirdilər. Albaniyada bütün xristian əhalidən kilsənin xeyrinə onda bir vergisi yığılırdı. Bu vergi kənd təsərrüfatı məhsulları ilə ödənilirdi.

Sasani imperiyasının mühüm əyalətlərindən birinə çevrilmiş **Atropatenada** III əsrdən etibarən feodal münasibətləri yaranmağa başladı. Bu münasibətlər haqqında mənbələrdə az məlumat verilmişdir. Sasani dövrünün qanunları ilə torpaq mülkiyyəti və hakim zümrənin toxunulmazlığı hüquqi baxımdan qorunurdu. Torpaq sahibləri yerli və mərkəzi hakimiyyətə tabe olmalı, dövlət xəzinəsinin xeyrinə vergilər toplamalı və hərbi xidmət göstərməli idilər.

«**Hacıabad kitabəsi**» nə görə Sasanilər dövründə Atropatenada ali zümrəyə hakimlər, əsilzadələr və azatlar daxil idi.

Albaniyada olduğu kimi, Atropatenada da əhalinin əsas hissəsini kəndlilər təşkil edirdi. Kəndlilər, sənətkarlar və tacirlər vergiverən zümrəyə daxil idilər. Kəndlilər **gezit** adlanan can vergisi və **xaraq** adlı torpaq vergisi verir, müxtəlif əmək mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər.

VI əsrdə **Atropatenada** torpaq münasibətləri xeyli inkişaf etmişdi. İcma torpaqlarının böyük hissəsini əyanlar ələ keçirmiş və kəndliləri asılı vəziyyətə salmışdılar. Azatlar xidmətləri müqabilində şərti torpaq bəxşisləri alaraq mövqelərini gücləndirirdilər. Dini idarələrə məxsus torpaq mülkiyyəti də xeyli artmışdı. Qazakadakı baş od məbədgahının ixtiyarında çoxlu torpaq və kəndli var idi.

Feodallaşma prosesinin gücləndiyi şəraitdə Sasani hökmdarı **I Qubad** tərəfindən həyata keçirilməsinə başlanan **vergi islahatı** I Xosrovun dövründə (531 - 579) başa çatdırılmışdı. İslahatın əsas məqsədi köhnə vergi sistemini dəyişdirməkdən ibarət idi. Bütün imperiya ərazisində, o cümlədən Atropatenada torpaqların miqdarı, vergi ödəyəcək adamların sayı müəyyən edilmiş, vergilərin ümumi miqdarı hesablanmışdı. Vergilər bar verən ağacların sayına, torpağın məhsuldarlığına və əhalinin sayına uyğun olaraq mahallar və məntəqələr üzrə bölünmüşdü. Buğda, arpa, düyü əkinlərindən torpaq vergisi məhsulla ödənilməli idi. Məhsulun həcmindən asılı olmayaraq torpaq sahələri üzərinə daimi pul vergisinin qoyulması geriye doğru addım olub, kəndlilərin vəziyyətini pisləşdirirdi. Əhali əmlak vəziyyətindən asılı olaraq 4-12 dirhəm (1 dirhəm 4 qram ağırlığında gümüş pul) miqdarında can vergisi ödəməli idi. Ali zümrəyə daxil olan əyanlar, kahinlər, məmurlar və mirzələr bu vergini ödəməkdən azad idilər. Vergi islahatına görə müharibələr zamanı qoşunların saxlanması üçün kəndlilərdən azuqə və ot tələb oluna bilərdi.

I Xosrovun islahatı ilə vergilərin yığılması və dövlət xəzinəsinə təhvil verilməsi üzərinə ciddi nəzarət qoyulsa da, məmurların özbaşınalıqlarının qarşısını almaq mümkün deyildi.

Vergi islahatının həyata keçirilməsi ilə Atropatenada 20 yaşından 50 yaşına qədər bütün kişilər can və torpaq vergisi ödəyirdilər. Əhalidən şəhərlərin müdafiə divarlarının tikilməsi və təmiri, suvarma kanallarının çəkilməsi üçün də vergi yığılırdı.



**Təsərrüfat həyatı.** III-VII əsrlərdə Albaniyada iqtisadiyyatın əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq sahələri inkişaf edirdi. Kür çayının hər iki sahilində, Mil - Muğan düzündə və Naxçıvanda əhali başlıca olaraq əkinçiliklə məşğul olur, taxıl, pambıq, üzüm, bağ-bostan bitkiləri yetişdirirdi. Geniş yayılmış **şumlama əkinçiliyində** dəmir kotan, xış, oraq və sair alətlərdən istifadə olunurdu. Kür sahillərinin əlverişli torpaq və iqlim şəraitinə uyğun olaraq qiymətli pambıq növləri yetişdirilməsi haqda alban tarixçisi **Moisey Kalankatlı** məlumat vermişdir. Ərəb mənbələrinə görə, Dərbənddən Tiflisədək bütün Aran ərazisində boyaq bitkisi olan marena (qızıl boya) yetişdirilirdi. Əldə edilən bol üzüm məhsulu şərabçılığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı.

Albaniyanın maldarlıq təsərrüfatı yüksək səviyyədə idi. Burada iri və xırda buynuzlu mal, dəvə və at saxlanılırdı.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı və iqtisadiyyatda şəhərlərin rolunun artması əkinçiliklə əlaqəsini tamamilə kəsmiş **azad sənətkarların** meydana çıxmasına və yerli xammal bazasında sənətkarlıq istehsalının genişlənməsinə səbəb olmuşdu. Yerli xammal (yun, kətan, ipək, pambıq və s.) əsasında inkişaf etmiş **toxuculuq istehsalı** sənətkarlığın mühüm sahələrindən birinə çevrilmişdi. Albaniyada ipək, yun, kətan parçalar və yüksək keyfiyyətli xalçalar toxunurdu. Mingəçevir və Beyləqan ərazisindən arxeoloji qazıntılar nəticəsində parça və xalça toxuyan dəzgahlar tapılmışdır.

Erkən orta əsrlərdə Albaniyada təsərrüfatın **metallurgiya sahəsi** yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Şirvan, Qarabağ, Gədəbəy, Şəki-Zaqatala və başqa bölgələr metal məhsulları istehsalı üzrə mərkəz rolunu oynayır. Bu dövrdə ən çox inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri də **dulusçuluq** idi. Bundan başqa ağac emalı, daşyonma, gön-dəri, şüşə istehsalı və sair sahələr də inkişaf edirdi.

Bu dövrdə Albaniyada köhnə qədim şəhərlərin - **Qəbələ, Naxçıvan, Dərbənd** inkişafı ilə yanaşı, yeni şəhərlərin - **Bərdə, Beyləqan** və s. yaranması və şəhər həyatının canlanması prosesi gedirdi. Şəhər əhalisinin tacir və sənətkarlardan ibarət olan yuxarı dairəsi əlverişli iqtisadi və sabit ticarət fəaliyyətini təmin edə biləcək mərkəzi dövlət hakimiyyətinin olmasında maraqlı idilər. Albaniyada və Atropatenada şəhərlər iqtisadi əhəmiyyətinə və roluna görə üç tipə bölünürdü: 1) beynəlxalq ticarət yolları üzərində meydana çıxmış şəhərlər. Bu tipə aid edilən **Bərdə, Dərbənd, Qəbələ, Çola, Beyləqan** şəhərləri iri inzibati və ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri idilər. Mənbələrdə bu şəhərlər «böyük» və «məşhur» şəhərlər adlandırılmışdır. 2) Ticarət yollarından kənarda, qapalı ərazilərdə yerləşən, sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi tanınan şəhərlər, bu tip şəhərlərin sırasına **Şəki, Şəmkir, Girdman, Naxçıvan** və başqaları daxildir. 3) Kənd tipli şəhərlər və yaxud əkinçilik xarakterli şəhərlər; bunlar sosial-iqtisadi mənada şəhər olmayıb, əslində vilayətlərin inzibati mərkəzləri idi. Bu tipli şəhərlərə **Torpaqqala (Qax), Mingəçevir** və başqaları daxil idi. Albaniyanın paytaxtı **Bərdə** şəhəri Yaxın və Orta Şərqi ən böyük ticarət mərkəzlərindən biri olub, İran körfəzi, Orta Asiya, Atropatena (Cənubi Azərbaycan), Gürcüstan, Ərəb ölkələri,

Bizans və Şimali Qafqazı birləşdirən karvan yollarının üzərində yerləşirdi.

**Albaniyanın ərazisi və inzibati bölgüsü.** Alban dövləti erkən orta çağda geniş bir ərazini əhatə edirdi. Antik dövrdə olduğu kimi, Albaniyaya şimalda Qafqaz dağlarından, cənubda Araz çayına, Qərbdə İberiyadan (Alazan və İori çaylarının hal-hazırda Gürcüstan Respublikasının ərazisinə düşən yuxarı axarlarından) Şərqdə Xəzər dənizinə qədər olan torpaqlar daxil idi. Kürün sol sahilindəki Alban torpaqlarında Çola, Lpina, Kambisena və başqa vilayətlər yerləşirdi. **Çola vilayəti** Dərbənddən Beşbarmaq dağına qədər Xəzər sahilini əhatə edirdi və bu vilayətin Çola və Dərbənd kimi iki şəhəri var idi. Çola ilə Şəki arasında **Lpina vilayəti** yerləşirdi. Kürdən cənubda **Paytakaran, Arsax, Uti və Sünik** vilayətləri yerləşmişdi. İndiki Yuxarı Qarabağ və Mil düzünün bir hissəsi Arsax vilayəti adlanırdı.

### **Albaniyanın siyasi tarixinin əsas məsələləri**

Albaniyanın siyasi tarixini **üç dövrə** bölmək olar:

1. Arşakilər sülaləsinin hakimiyyəti dövrü (I əsrin ortalarından 510-cu ilə qədər). Moisey Kalankatlının «Alban tarixi» əsərində Alban Arşaki nəslindən olan on hökmdarın adı çəkilmişdir.
2. Sasani mərzbanlığı dövrü (510-629-cu illər).
3. Mehranilər sülaləsinin hakimiyyəti dövrü (630-705-ci illər).

**I əsrdə** Arşaki nəslindən olan **I Cəsur Vaçaqan** Albaniyanın bütün vilayətlərini vahid dövlətdə birləşdirmişdi. Tarixdə onun və varislərinin hakimiyyət dövrü haqqında geniş məlumatlar yoxdur. 226-cı ildə yaranmış Sasani dövlətinin Roma ilə apardığı uğurlu müharibələrin nəticələri Albaniya üçün böyük təhlükə yaratmışdı. 262-ci ildə Albaniya Sasani dövlətinin nüfuz dairəsinə daxil edilsə də, 272-ci ildə onun asılılığından çıxıb çıxmışdı. Müxtəlif vaxtlarda Alban hökmdarlarının Sasanilərdən asılılığı nominal səciyyə daşıyırdı. Bəzi hallarda bu asılılıq qohumluq münasibətləri ilə pərdələnirdi. Albaniyanı öz hökmdarları idarə edir və onlar çox zaman müstəqil siyasət yeritməyə çalışırdılar. Alban hökmdarı **Urnayrın (313-371)** dövründə büt-pərəstliklə mübarizə güclənmiş, xristianlıq dövlət dini elan edilmiş və kilsələrə torpaqlar bağışlanmışdı. Ümumiyyətlə, xristianlıq Albaniyada I əsrdən yayılmağa başlamışdı, Qafqazda ilk xristian məbədi indiki Şəki ərazisində **Kis** (Kiş) kəndində inşa edilmişdi. Urnayrın dövründə Albaniya əhalisinin bir hissəsi xristianlığı qəbul etmişdi, qalan əhali öz əvvəlki dinində qalmışdı. **Alban katalikosluğunun** mərkəzləri müxtəlif vaxtlarda **Çola, Qəbələ** və **Bərdə** şəhərləri olmuşdur.

Sasani hökmdarı **II Şapurun** vassalı və müttəfiqi olan Urnayr Romaya qarşı Sasanilərin apardığı müharibələrdə hərbi qüvvə ilə iştirak edirdi, **359-cu il Amid və 371-ci il Dzirav döyüşlərində** sasanilərin tərəfində çıxış etməkdə Urnayrın əsas məqsədi Albaniyanın müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaqdan ibarət idi. 359-cu il Amid döyüşündə Sasani - Alban qüvvələri qalib gəldiyindən Albaniya əvvəllər itirdiyi Arsax, Naxçıvan və Kaspiananı geri

qaytarmışdı. Ancaq 371-ci il Dzirav döyüşündə müttəfiqlər məğlub olduqlarından Alban torpaqlarının bir hissəsi Romanın əlinə keçmişdi.

Urnayrdan sonra hakimiyyətdə olmuş **Yesuagenin** dövründə Alban əlifbası yenidən işlənib hazırlanmış və məktəb şəbəkəsi genişlənmışdi. 444-cü ildə hökmdar taxtında atası Yesuageni əvəz etmiş **II Vaçenin** hakimiyyəti dövründə (444-463) **Partav (Bərdə)** şəhəri salınmış və dövlətin paytaxtı bu şəhərə köçürülmüşdü. II Vaçenin dövründə Albaniyanın hərbi-siyasi və beynəlxalq vəziyyəti çox gərgin olmuşdur. Bu, Sasani hökmdarı II Yezdəgerdin (438-457) Cənubi Qafqazla bağlı siyasətini hədsiz dərəcədə sərtləşdirməsi ilə bağlı idi. Sasanilər Xəzər sahilləri boyunca bütöv bir müdafiə tikililəri silsiləsinin (**Bəşbarmaq, Gilgilçay və alınmaz Dərbənd**) salınması işlərinə çoxlu Alban əhalisini cəlb edirdilər. Bu zaman əhali əsas məşğuliyyətindən ayrıldığından, ölkənin təsərrüfat həyatına ağır ziyan dəyirdi. Bu işlər üçün Alban əhalisindən çoxlu vergi də toplanırdı. Sasanilər ölkənin ən mühüm strateji bölgələrinə fars dilli əhali köçürüb yerləşdirirdilər və onlar yerli Alban əhalisinin hesabına ən yaxşı torpaqlarla təmin olunurdular. Bu yolla sasanilər etnik dayaq yaratmağa çalışırdılar. Cənubi Qafqazdakı xristianlara Romanın və Bizansın tərəfdarları kimi baxan sasanilər hər vasitə ilə albanları, iberləri və digər xalqları mədəni - ideoloji assimilyasiyaya uğratmağa yönələn siyasət yürüdürdülər. Bu zaman əsas diqqət Cənubi Qafqazda zərdüştlüyün yayılmasına verilirdi. II Yezdəgird 450-ci ildə Alban, İber hökmdarlarını və digər hakimləri paytaxt şəhəri **Ktesifona** çağıraraq onlara zorla zərdüştlüyü qəbul etdirmişdi. Onların arasında Alban hökmdarı və Yezdəgirdin bacısı oğlu **II Vaçe** də var idi. Sasani hökmdarı zərdüştlüyü Cənubi Qafqazda yaymaq üçün 700 kahin göndərmişdi və onlardan 300-ü Albaniya üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Sasanilərin həyata keçirdiyi **köçürmə, vergi və dini siyasət** Azərbaycanda və ona qonşu olan ölkələrdə tez - tez üsyanların baş verməsinə səbəb olmuşdu. Albanların digər Qafqaz xalqları ilə birlikdə sasanilərə qarşı yönəlmiş 450-ci il üsyanına Alban katalikosu başçılıq edirdi. 450-ci il **Xalxal döyüşündə** üsyançılar sasanilərə qalib gəlsələr də, 451-ci il **Avarayr düzündə** baş vermiş döyüşdə ağır məğlubiyyətə uğramışdılar.

457-ci ildə II Yezdəgirdin ölümü ilə II Vaçe zərdüştlükdən imtina edərək xristianlıq məzhəbinə qayıtmış və həmin il II Vaçenin başçılığı ilə Albaniyada sasanilərə qarşı üsyan başlamışdı. Sasani hökmdarı **Firuz** 462-ci ildə hunları - onoqurları üsyanın yatırılmasına cəlb etdikdən sonra bir illik ağır döyüşlərdən sonra, 463-cü ildə üsyançılar məğlubiyyətə uğramışdılar. II Vaçe taxtdan salınmış və Albaniyada çar hakimiyyəti ləğv edilmişdi. Nəticədə ölkəni Sasani mərzbanı idarə etməyə başladı.

481-484-cü illərdə Albaniya, İberiya və başqa bölgələrdə sasanilərə qarşı baş vermiş üsyan qələbə ilə başa çatdı. 485-ci ildə üsyançılarla Sasani hökmdarı Valaş arasında bağlanmış **Nvarsak müqaviləsinə** görə Albaniya daxili müstəqil idarəetmə hüququ qazanmışdı. Xristianların təqibi dayandırılmış, Albaniyadan

Sasani xəzinəsinə daxil olan bacın miqdarı isə azaldılmışdı.

**Məzdəkilər hərəkatı.** Sasani hakimiyyəti altında olan Atropatenada V əsrin 80-ci illərində **Məzdəkilər** adlanan güclü bir xalq hərəkatı (481-529) başladı. Hərəkatın başçısı Məzdəkin əsas ideyası allahın yaratdığı nemətlərin insanlar arasında bərabər bölünməsindən ibarət idi. Məzdəkilər **əmlak və sosial bərabərliyi** yaratmaq, **ədalətli cəmiyyət qurmaq** uğrunda mübarizə aparırdılar. Hərəkatda kəndlilər, sənətkarlar, şəhər yoxsulları və bəzi əyanlar da iştirak edirdilər. Məzdəkin ardıcılıları iri əyanların malikanələrinə və varlı tacirlərin evlərinə basqınlar edərək onların əmlaklarını öz aralarında bölüşdürürdülər. İri torpaq sahiblərinin bir çoxu öldürülmüş, çoxları isə ölkədən qaçmışdı. Sasani hökmdarı I Qubad (488-531) hiylə işlədərək üzde bu hərəkatı himayə edirdi. O, Məzdəkilər hərəkatından mərkəzi hakimiyyətə düşmən olan iri əyanları və din xadimlərini sıradan çıxarmaq üçün istifadə edirdi. Hərəkatın çox təhlükəli həddə qədər genişləndiyini görən I Qubad siyasətini dəyişdi və 529-cu ildə Məzdəkilər hərəkatını amansızlıqla yatırdı. Hərəkatın başçıları və Məzdək qətlə yetirildi. Hərəkat iştirakçılarına kütləvi divan tutularaq 80 minə qədər adam öldürüldü.

**III Vaçaqanın hakimiyyətə gəlməsi.** 487-ci ildə Albaniyada **III Vaçaqan** hakimiyyətə gəldi. III Vaçaqanın hakimiyyətdə olduğu 487-510-cu illər Albaniyanın siyasi, mədəni və dini dirçəlişi dövrü hesab edilir. III Vaçaqan Sasani zülmündən qaçıb dağılıbmış kəndliləri, sənətkarları geri qaytardı, sadə xalqın dinc əməklə məşğul olmasına şərait yaratdı, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarət inkişaf etməyə başladı. Sasanilərə qarşı çıxdıqları üçün torpaq və əmlakları əlindən alınmış hakim zümrənin nümayəndələrinin mülkiyyət hüquqları bərpa edildi. Sasanilərə qulluq edən əyanların isə hüquqları məhdudlaşdırıldı. O, yeni kilsələr tikdirir, kilsə məktəbləri açdırır və digər dindən olanları sıxışdırırdı.

Müstəqil Alban kilsəsinin siyasi gücünü dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinə yönəltmək məqsədi ilə III Vaçaqan **488-ci ildə Aluen kilsə məclisini** çağırırdı. Məclisdə yüksək rütbəli din xadimləri və böyük torpaq sahibləri iştirak edirdi. Məclisin qəbul etdiyi 21 maddədən ibarət **qanunlar toplusu** kilsə xadimlərinin, dini və dünyəvi əyanların hüquqlarının və vergi münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdu.

III Vaçaqan Alban Arşaki sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi oldu. 510-cu ildə onun ölümü ilə sasanilər Albaniyada hökmdar hakimiyyətini ləğv etdilər.

510-cu ildən 629-cu ilədək Albaniyanı Sasani canişinləri - mərzbanlar idarə edirdilər. **Böyük mərzbanlıq** adlanan bu dövrdə Azərbaycan dəfələrlə Bizansla Sasanilər arasında gedən müharibənin meydanına çevrildiyindən ölkənin iqtisadiyyatı tənəzzülə uğrayır, şəhərlərimiz və kəndlərimiz dağıdılır, əhalimiz qırılır və mədəniyyət abidələrimiz məhv edilirdi. Sonuncu Sasani - Bizans müharibəsi (603-628) Bizansın qələbəsi ilə başa çatdı. Bu qələbənin qazanılmasında Bizansla ittifaqda olan Xəzər xaqanlığı böyük rol oynamışdı. Buna görə də Bizansın razılığı ilə Albaniya ərazisi Xəzər xaqanlığının siyasi təsiri altına düşdü.

### **Albaniyada Mehranilər sülaləsinin hakimiyyəti. Girdman knyazlığı**

VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərində Albaniyada Mehrani nəslə möhkəmlənmişdi. Bu nəslin nümayəndələri Sasanilərlə qohum olub, Albaniyanın Girdman vilayətini idarə edirdilər. **Mehranilər** Albaniyada siyasi cəhətdən möhkəmlənmək üçün Arşaki nəslindən olan bütün iri əyanları məhv etmiş və onların torpaqlarını və əmlaklarını ələ keçirmişdilər. Mehranilər Sasanilərlə qohum olsalar da, yerdə qalan Alban əsilzadələri ilə yaxınlaşmış, xristianlığı qəbul etmiş və albanlaşmışdılar. 629-630-cu illərdə Xəzər xaqanlığında daxili çəkişmələrin güclənməsi ilə Xaqanın öldürülməsi Mehranilərin qəti hərəkətə keçməsinə imkan yaratdı. Albaniya Xəzər xaqanının siyasi asılılığından çıxaraq müstəqillik qazandı. **Varaz Qriqor** 630-cu ildə Albaniyanın knyaz taxtına oturdu. Varazın hakimiyyəti dövründə (630-642) Albaniya Sasanilərlə yaxınlıq etdiyindən o, oğlu **Cavanşiri** ərəblərə qarşı müharibədə Sasanilərə köməyə göndərmişdi. Cavanşir 7 il ərəblərə qarşı aparılan ağır döyüşlərdə bir sərkərdə kimi qəhrəmanlıqla vuruşduqdan sonra vətəninə dönmüş və 642-ci ildən **böyük knyaz** titulu ilə Albaniyanı idarə etməyə başlamışdı. Moisey Kalankatlı «Alban tarixi» əsərində Cavanşiri dövləti ədalətlə idarə edən, bütün gücünü öz ölkəsinin inkişafına və təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəldən bir hökmdar kimi təsvir etmişdir. Cavanşirin ölkədə quruculuq, təsərrüfat və abadlıq işləri aparması, paytaxt şəhəri olan Bərdədə və digər yerlərdə gözəl saraylar və binalar tikdirməsi, alimləri, şairləri, elm və mədəniyyət xadimlərini himayə etməsi haqqında məlumatlara rast gəlinir. Onun hakimiyyəti dövründə Albaniyanın sərhədləri **qərbdə İberiyaya, şimalda** «Hun qapıları» adlandırılan Dərbəndə, **cənubda** isə Araz çayına gedib çatırdı.

**Cavanşirin** xarici siyasətinin əsas məqsədi Albaniyanın bütövlüyünü və müstəqilliyini qoruyub saxlamaqdan ibarət idi. Cavanşir ərəblər tərəfindən məğlubiyyətə uğrayan Sasani qoşunlarının Alban torpaqlarına dağıdıcı basqınlarının qarşısını almaq üçün bir neçə dəfə savaşa girərək qalib gəlmiş, Girdman, Uti, Sakasen və digər vilayətləri, **paytaxt şəhəri Bərdəni** sasanilərdən təmizləmişdi. Cavanşirin Sasanilərə qarşı müttəfiqi İberiya idi. Ərəblərin Azərbaycanın cənubundan-Atropatənadan Albaniyaya basqınlarının güclənməsi Cavanşiri güclü bir dövlətə - **Bizansa** sığınmağa məcbur etmişdi. Albaniyanın strateji əhəmiyyətini əsas götürən və ərəb hücumları qarşısında özünün şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi güdən Bizans hökmdarı **II Konstantin** 660-cı ildə Cavanşiri himayəsinə qəbul edərək onunla «səmimi» ittifaqa girmişdi. Bizans hökmdarının Albaniya ölkəsi ilə bağlı verdiyi fərmanda **Cavanşir Girdman hakimi və Aqvan (Alban) knyazı** adlandırılmışdır. O, Cavanşirə söykənəcyi qızıldan olan bərbəzəkli qızıl taxt, öz belindən açdığı mirvarilərlə bəzədilmiş qılnc göndərmiş və 1200 Aqvan əsilzadəsinə patrisi və digər yüksək əyan rütbələri bağışlamışdı.

662-ci ildə Xəzərlərin qazanc və qənimət dalınca Albaniya üzərinə yürüşünün qarşısını almaq üçün Cavanşir onlarla **Kür çayı sahilində döyüşə** girdi və

qalib gəldi. M.Kalankatlinin yazdığına görə, Cavanşir böyük qələbə qazandığı üçün düşməne belə söyləmişdi: «Get, **Çola qapılarından** (Dərbənd keçidi) geri qayıt və bir də buraya gəlmə, çünki Tanrı sənin gücünü yox etmişdir».

«Alban tarixi»nə görə 665-ci ildə Türkünstanın və ya Hunların hökmdarının saysız-hesabsız qoşunla Alban torpaqlarına çox təhlükəli yürüşlərini dayandırmaq üçün Cavanşir hunların düşərgəsinə getmiş, onlarla sülh bağlayıb Hun hökmdarının qızı ilə evlənmişdi. Cavanşir bu yolla əsir alınmış 1200 nəfər kişini, çoxlu at və mal-qaranı geri qaytarmışdı.

Bizansın getdikcə zəifləməsi və Ərəb dövlətinin güclənməsi şəraitində Cavanşir ərəblərlə yaxınlaşmağa başladı. **667-ci ildə** Ərəb xəlifəsi Müaviyənin Dəməşqdəki sarayında olan Cavanşir ondan vassal asılılığını qəbul edərək ölkəsini dağıntıdan xilas etdi. 670-ci ildə xəlifə Müaviyə ilə ikinci dəfə diplomatik danışıqlar apararaq **Albaniyanın daxili müstəqilliyini qoruyub saxladı**. Xəlifə onun ölkəsi üzərinə qoyulmuş ağır vergini ikiqat azaltmış və bundan sonra əvvəlki məbləğin üçdə birinin ödənilməsi ilə razılaşmışdı.

680/681-ci ildə Cavanşir tarixdə səbəbi dəqiq bilinməyən saray çevrilişi nəticəsində öldürüldü. Onun yerinə keçmiş qardaşı oğlu **Varaz Trdat** (680-699) mərkəzdən qaçan narazı qüvvələri zərərsizləşdirərək böyük knyaz hakimiyyətini bütün ölkə ərazisində bərpa etdi. Ölkə ərəblərə əvvəlki qaydada bac verirdi və ərəblər onu **Albaniyanın və Uti vilayətinin hökmdarı** kimi tanıyırdı. Varaz Trdat Cavanşirin siyasətini davam etdirərək xəzərlərin (hunların) ölkəyə hücumlarının qarşısını diplomatik yolla aldı və onlarla sülh bağladı.

VII əsrin 90-cı illərində Cənubi Qafqaz uğrunda Bizans - Ərəb qarşıdurması gücləndi. Varaz Trdat ərəblərlə yaxınlıq etdiyinə görə 699-cu ildə Bizans tərəfindən hakimiyyətdən salınmış və o, 5 il Konstantinopolda əsir həyatı yaşamalı olmuşdu. Bu zaman erməni katalikosu İliya Alban katalikosunun Bizansa meyllənməsi, Albaniyadakı xristianlıq məzhəbini Bizansdakı məzhəblə eyniləşdirməsi haqqında xəlifə Əbdülmalikə cəsusluq etməyə başladı. Əbdülmalikin 704-cü ildə göndərdiyi ərəb qoşunu Alban katalikosu və digər bizanspərəst qüvvələri qılıncdan keçirdi. Bundan sonra Alban kilsəsi erməni kilsəsinə tabe edildi. **705-ci ildə** hakimiyyətə qaytarılmış Varaz Trdat ərəb təbəliyini qəbul etdi. Bu vaxtdan Albaniya faktiki və hüquqi baxımdan tamamilə ərəblərin hakimiyyəti altına düşdü. Varaz Trdatdan sonra Albaniyanı ərəb əmirləri idarə etməyə başladılar.

### **Mədəniyyət**

Erkən orta çağda Albaniyanın maddi və mənəvi mədəniyyətində mühüm dəyişikliklərin baş verməsi şəhər həyatının inkişafı, memarlıq abidələrinin inşası və xristian dininin yayılması ilə bağlı idi. Bu dövrdə ölkədə çoxlu qalalar, sədlər, saraylar, kilsə və məbədlər tikilmişdi. Belə abidələrdən Alazan çayı sahilindəki **Torpaqqala**, Ağdamdakı **Govurqala**, İsmayılıdakı **Cavanşir qalası**, **Şirvan səddi**, **Dərbənd səddi** və başqaları Alban memarlığının çox yüksək sə-

viyyədə olduğunu göstərir. Albaniya **dünyada xristianlığın ən qədim mərkəzlərindən biri** olduğundan cəmiyyətin mənəvi həyatına bu din güclü təsir göstərmişdir. **Albanların öz yazısı, öz təqvimini və məktəbləri** var idi. Alban əlifbası 52 hərfdən ibarət idi. Son araşdırmalara görə V əsrdə bu əlifba uti ləhcəsinə uyğun şəkildə yenidən işlənib hazırlanmışdı. Alban əlifbasının hansı səsləri ifadə etməsi müəyyən olunmuş, alban dilində yazılmış dini kitab – “İncil” dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Albaniyanın mənəvi mədəniyyət abidələrini erməni dilinə çevirmiş Qriqoryan kilsəsi alban dilində yazılmış abidələrin böyük əksəriyyətini məhv etmişdir.

Albanlar ilk vaxtlar Ay təqvimindən, IV əsrin ortalarından isə İsgəndəriyyə məktəbi üçün səciyyəvi olan təqvimdən istifadə edirdilər. Bu təqvimdə ilin başlanğıcı avqustun 29-u götürülürdü.

Albaniyada V əsrdə məktəblər fəaliyyət göstərirdi. M.Kalankatlinin yazdığına görə, Alban hökmdarı Yesuagen uşaqların məktəblərə göndərilməsi və onlara yazmağın öyrədilməsi, məktəblərdə uşaqların, hətta yeməklə təmin olunması haqqında əmr vermişdi. Yesuagen Alban əlifbasının yeni variantını başa çatdırandan sonra, dini kitabların yunan dilindən alban dilinə tərcüməsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Albaniyanın mənəvi - dini dirçəlişi **III Mömün Vaçaqanın** adı ilə bağlı idi. Xristianlığı bütün ölkə ərazisində yaymaq üçün bütperəst və atəşpərəstləri, kahinləri təqib edən, ölkədən qovan III Vaçaqan yeni kilsə və monastrlar tikdirir, məktəblər açırı. O, kəndlərə gələrkən ilk növbədə məktəblərə baş çəkər və şagirdləri başına toplayardı. Uşaqların əllərində kitablar və yazı lövhələri olardı. **M. Kalankatlinin yazdığına görə, «hökmdar hamının ucadan kitab oxumasını əmr edər, özü isə buna xəzinə tapan adam kimi sevinərdi».**

## **§ 6. Azərbaycan Xilafətin tərkibində. Ərəb əsarətinə qarşı azadlıq mübarizəsi. Babək**

### **Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğalı**

Ərəb tarixçisi Təbəri və başqaları VII əsrin 30-cu illərində ərəb sərkərdələrinin Vətənimiz **Azərbaycana ilk yürüşləri** və burada yerli xalq olan **türklərlə** döyüşlər aparması haqqında məlumat vermişdilər. 639-cu ildə ərəb qoşunu cənubdan Azərbaycana soxulsa da, çox güclü müqavimətə rast gəldi. Ərəblər Ərdəbil şəhəri üzərinə hücum edib, qalib gəldiklərindən Azərbaycanın cənub torpaqlarının mərzbanı İsfəndiyar 644-cü ildə ərəb sərkərdəsi ilə müqavilə bağlamağa məcbur oldu. Müqaviləyə görə əhali tabe olub torpaq və can vergisi ödəməli idi. Ərəblər isə onların dini etiqad və adətlərinə toxunmayacaqlarına söz verir, ölkəni tərk etmək istəyənlərə aman verir, ərəb qoşununda qulluğa girmək istəyənlər bir il vergidən azad olunurdular. 639-642-ci illərdə ərəb qoşunları Muğanda və Şirvanda güclü müqavimətlə qarşılaşdılar, ancaq son nəticədə qa-

lib gələrək hər iki ərazinin hakimləri ilə xərac və cizyə ödəmək haqqında müqavilələr bağladılar. **646-cı ildə** Arana hücum edən ərəb ordusu **Beyləqan və Bərdə** şəhərlərini ələ keçirdi. Bu şəhərlərin də əhalisi xərac və cizyə vermək şərti ilə ərəblərlə sazişə girməyə məcbur oldular. Göründüyü kimi, ilk vaxtlar ərəblər ələ keçirdikləri ərazilərdə tam möhkəmlənmək gücündə olmadıqlarından öz hakimiyyətlərini müqavilələr şəklində rəsmiləşdirirdilər.

VIII əsrin əvvəllərində ərəb ordularının Azərbaycan torpaqlarına yürüşləri daha geniş və intensiv xarakter aldı. Xilafət 705-ci ildə Albaniyada **Mehrani sülaləsinin** hakimiyyətinə son qoydu. Ərəblər VIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın işğalını başa çatdırdılar. VIII əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan torpaqları uğrunda ərəb-xəzər savaşları da xilafətin qələbəsi ilə başa çatdı.

### **Azərbaycanda islam dininin yayılması**

Dünyanın ən mütərəqqi dini olan **İslam** və onun əsas kitabı **Quran** Allahın buyruğu ilə **Məhəmməd Peyğəmbər Əleyhüssəlam** tərəfindən bəşəriyyətə bəxş edilmişdir. Məhəmməd Peyğəmbər (Ə) 610-cu ildən ərəblər arasında bu dini yaymağa başlamış və onun vasitəsilə ərəb qəbilələrini 630-cu ildə siyasi cəhətdən bir dövlətdə birləşdirmişdi. Ərəblər işğal etdikləri ərazilərdə əhalini imana gətirmək üçün **İslam dinini** yayırdılar. İslamdan qabaq Azərbaycanın cənub torpaqlarında zərdüştlük, şimalında - Albaniyada isə xristianlıq və bütpərəstlik dinləri yayılmışdı. Azərbaycanın cənub bölgələrində və Muğanda islam dininin tez yayılmasının əsas səbəbini həmin bölgələrdə Sasanilərin zərdüştlük dinindən xalqı itaətdə saxlamaq vasitəsi kimi istifadə etməsində axtarmaq lazımdır. Çünki hakimiyyət rəmzi olan zərdüştlük xalqın gözündən düşmüşdü. Xalq islamı qəbul etməklə zərdüştlükdən uzaqlaşmaq və Sasani zülmündən qurtulmaq istəyirdi. Ərəblərin ilk vaxtlarda müsəlmanların bərabərliyi haqqındakı şüarları, Sasanilərə nisbətən əhali üzərinə az vergilər qoyması islamın Azərbaycanın cənubunda tez, cəmi bir əsr ərzində yayılmasına şərait yaratdı. Xilafətdə hakimiyyət 750-ci ildə Əməvilərdən Abbasilərə keçən vaxt Azərbaycanın Araz çayından cənubdakı torpaqlarında əhalinin müsəlmanlığı qəbul etməsi prosesi başa çatdı.

Ərəblər Tövrata, İncilə ibadət edən yəhudi və xristianların (Kitab əhli olanların) dininə toxunmur, onlardan cizyə adlanan can vergisi almaqla kifayətlənirdilər. Ərəblər əslində **Albaniyada** xristian kilsəsinə və kitab əhli olan xristianlara toxunmamalı idilər. Ancaq maraqlıdır ki, Xilafət başqa xristian ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycanın şimalında - Albaniyada kilsəyə qarşı VIII əsrin əvvəllərindən çox amansız tədbirlərə əl atmışdı. Daha çox siyasi mahiyyət daşıyan bu tədbirlər Alban feodallarının və kilsə xadimlərinin ərəblərə qarşı qəti düşmən mövqedə dayanması və öz din qardaşları olan Bizansa arxalanması ilə bağlı idi. Bunun nəticəsidir ki, Albaniyada vahid allaha tapınan bir dinin vahid allah ideyasını təbliğ edən başqa bir dinlə əvəz olunması prosesi bir qədər uzun və ağırlı keçmişdir. Burada islam dininin «qılınc gücünə» yayılması göz qabağındadır. Alban katalikosunun



və Alban çarının dul arvadının xəlifə Əbdülməlikin əmri ilə 704-cü ildə edam etdirilməsi bu tarixi reallığı açıq-aydın göstərir. Nəticədə Alban kilsəsi ərəblərlə əməkdaşlıq edən qriqoryan kilsəsinə tabe edildi. Bundan sonra kilsə işləri, ibadət və yazı Alban dilində deyil, qrabarda (qədim erməni dili) aparılmalı idi. Kim Alban kilsəsinin müstəqilliyinə çalışdısa, «qılınca yox edilməli» idi. **Alban yazısı** 705-ci ildə qadağan olundu. Alban dilində olan səlnamə və qanun topluları məhv edildi. Alban əhalisinin böyük hissəsi zor gücünə islama gətirildi, bir hissəsi qonşu xristian ölkələrə qaçdı, bir qismi isə qriqoryanlığa keçdi. Görkəmli alimimiz akademik Ziya Bünyadovun araşdırmalarına görə, Alban kilsəsi erməni kilsəsinə tabe edilsə də, Albaniyanın **Arsax** adlanan ərazisi heç bir zaman erməni mədəniyyəti mərkəzinə çevrilməmişdir. Erməni kilsəsi tarix boyu yeni şəraitə və siyasi vəziyyətə uyğunlaşmağı bacarmış, əvvəllər Bizansa, Sasaniyə, Ərəb xəlifələrinə, monqollara və digərlərinə boyun əydikləri kimi, sonralar Səfəvilərə və Rusiya çarına qulluq göstərərək Albaniyanın mənəvi mədəniyyətini tarixdən silməyə çalışmışdır.

Tariximizin ana qaynaqlarından sayılan «Kitabi Dədə Qorqud» boylarında Əmən bəyin Ərəbistana gedib Peyğəmbərin gül üzünü görüb qayıtması, əsgir **türk Tanrısının** yerinə tez - tez **Allah** adının çəkilməsi, hardansa gəlmiş bir saqqalı uzun tat (ərəb) kişinin əzan verməsi, oğuzların müqəddəs kitab olan Qurana and içmələri, kafirlərə qarşı Məhəmməd dini yolunda döyüşlərə girmələri haqqında çox maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Oğuz igidi Dəli Domrulun yaxşı igidlərin canını alan Əzrailə cəng etməsi və bu döyüşdə Əzrailin qalib gəlməsi rəmzi olaraq oğuz türklərinin islamı qəbul etməsinin göstəricisi sayıla bilər. Dədə Qorqud boyları ulu əcdadımız olan Oğuz türklərinin islamın yayılma çağında yaşadıqlarını tarixi baxımdan sənədləşdirmişdir.

### **Xilafətin inzibati idarəetmə sistemi və köçürmə siyasəti**

Ərəblər işğal etdikləri ərazilərdə, o cümlədən Azərbaycanda da canişinlik-**əmirlik idarəetmə sistemindən** istifadə edirdilər. Əməvilərə qədər ərəblər Azərbaycanı və Aranı əl - Cəzirə adlanan dördüncü əmirliyə, Əməvilərin vaxtında isə üçüncü əmirliyə daxil etmişdilər. Buradakı ərəb ordusunun başçısı olan əmir **Dəbil** (Dvin) şəhərində otururdu. Abbasilər dövründə əmirliyin mərkəzi **Bərdə** şəhərinə köçürüldü. «Alban tarixi» ndə bununla bağlı deyilir ki, Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsi «Vətənimiz üçün böyük bədbəxtlik oldu, çünki ərəblər knyazlardan Albaniyanın paytaxtı Bərdəni aldılar və burada torpağımızın sərvətlərini soyub talamaq üçün öz iqamətgahlarını yaratdılar».

Çox böyük hərbi və mülki səlahiyyətlərə malik olan **əmirin** sərəncamı altında xüsusi tapşırıqları icra edən məmurlar çalışırdı. Belə məmurlardan biri mülki hakim olan **amil** vergi yığılması işinə, məhkəmə idarəsinin rəisi olan **qazı** isə vəqf işlərinə nəzarət edirdi. Xilafətin mərkəzi ilə vilayətlər arasında münəzəm olaraq rabitəni təmin etmək üçün **bərid** (bəril) adlanan poçt xidməti yara-

dılmışdı. Poçt idarəsinin rəisləri yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətləri haqqında da mərkəzə məlumatlar ötürməklə, siyasi polis vəzifəsini də icra edirdilər.

Xilafətin Azərbaycanda, xüsusilə Aranda inzibati siyasətində şimal sərhədlərindəki əsas şəhərlərdə və məntəqələrdə ərəb qarnizonlarının – **rabatların** yaradılması mühüm yer tuturdu. Müxtəlif bölgələrdə hərbi məskənlər olan rabatların yaradılması və şəhərlərdə qarnizonlar yerləşdirilməsində əsas məqsəd qayda - qanunu və asayışı qoruyub saxlamaqdan, üsyan və çıxışları yatırmaqdan, sərhədlərdə isə Bizans və Xəzərlərin hücumlarının qarşısını almaqdan ibarət idi.

Ərəb ağalığı dövründə inzibati idarəetmə sisteminin quruluşu göstərir ki, Azərbaycan böyük ölkə olub, sərhədləri şimalda **Dərbənddən** cənubda **Həmədana** qədər uzanırdı. Ərəb müəllifi İbn Hövqəl Azərbaycan, **Arran** (Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqları belə adlanırdı) və Ərməniyyənin (indiki Türkiyə ərazisindədir - Red.) ümumi xəritəsini yaratmış və maraqlıdır ki, çox düzgün olaraq onu «**Azərbaycanın xəritəsi**» adlandırmışdı.

Ərəblər ələ keçirdikləri Azərbaycan ərazilərində möhkəmlənmək, özlərinə dayaq yaratmaq, əhalini ərəbləşdirmək və müsəlmanlaşdırmaq məqsədi ilə **köçürmə siyasəti** yeridirdilər. Suriya, Kufə, Bəsrə və başqa yerlərdən çoxsaylı ərəb mühacirləri köçürülərək Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilirdi. Əməvi xəlifələri ərəb köçkünlərinə ən yaxşı torpaqları ayırmaqla onları oturaq həyata alışdırmaq, xəzinəni təqaüd xərclərindən azad etmək və əhalini islama gətirmək niyyətində idi. **Azərbaycanda** və **Aranda** çox münbit torpaqları ələ keçirən ərəblər böyük imtiyazlardan istifadə edir və yerli əhaliyə həqarətlə yanaşırdılar.

Köçürmə siyasətini davam etdirən Abbasi xəlifələri Azərbaycanın cənubunda daha çox Yəməndən gələn ərəbləri yerləşdirirdilər. Dərbənd və onun ətrafına daha çox ərəb köçürülmüşdü. Bunun bir səbəbini də xəzərlərin şimal sərhədlərimizə olan aramsız hücumlarının qarşısını almaq zərurəti təşkil edirdi.

VIII əsrin sonu - IX əsrin əvvəllərində ərəb qəbilələrinin Azərbaycana köçürülməsi prosesi dayansa da, artıq burada həddindən çox ərəb yaşayış məskəni var idi. Ümumiyyətlə, ərəblərin **köçürmə siyasəti** Azərbaycanda demoqrafik vəziyyətin kökündən dəyişdirilməsinə, əhalinin assimilyasiya edilərək ərəbləşdirilməsinə, bir sözlə **Azərbaycanın bir ərəb yurduna çevrilməsinə** yönəldilmişdi. Lakin son nəticədə bu siyasət öz məqsədinə çatmadı. İşğalçı ərəb köçkünləri oturaq həyata keçdikcə yerli xalqın məişət və adət-ənənələrini, hətta dilini qəbul edərək tədricən öz etnik mənsubiyyətlərini itirməyə başladılar. Azərbaycanda olan ərəblər XII əsrdə artıq xeyli dərəcədə öz dillərini unutmuş və Azərbaycan əhalisinə qaynayıb qarışmışdılar. Hal - hazırda Şimali Azərbaycanda onlarla yer adlarının tərkibində «ərəb» sözü (məsələn: Ərəbuşağı, Ərəbşamlı, Ərəbbəsrə və s.) olsa da, Mərkəzi Asiyadan fərqli olaraq bizim ölkəmizdə ərəb dilində danışan bir kənd belə qalmamışdır.

### **Xilafətin torpaq və vergi siyasəti**

Xilafət dövründə beş torpaq sahibliyi mövcud olmuşdur. 1. Divan (sultan) mülkləri, 2. İqta, 3. Mülk, 4. Vəqf, 5. İcma. Ələ keçirilən ölkələrin torpaqları **xərac torpaqları** adlanırdı və mərkəzi divanda qeydə alınırdı. Həmin torpaqlardan gələn gəlir xəlifənin xəzinəsinə daxil olurdu.

Xilafətin sosial-iqtisadi quruluşunda **iqta** torpaqları çox mühüm rol oynayırdı. Çünki hakim zümrə, mülki və hərbi məmurlar, hərbi qulluqçular bu torpaqların gəlirləri hesabına saxlanılırdı. Xəlifə tərəfindən vəzifəyə qoyulan məmurlara verilən **şəxsi iqtalar** müvəqqəti olub, vəzifə müddəti bitdikdə geri alınırdı. Adətən hərbiçilərə verilən **icarə iqtaları** da eyni səciyyə daşıyırdı və bir qayda olaraq irsən keçmirdi. Xilafət qarşısında çox böyük xidmət göstərən şəxslərə verilən **xüsusi (xass) iqtaların** sahibləri çox böyük səlahiyyətlərə malik olurdular və bu iqta növü irsən ötürülə bilərdi. Belə iqtalar həm də ərazicə çox böyük olurdu. Xəlifə Mötəsim Babək hərəkətini yatırdığına görə türk sərkərdəsi Afşinə Azərbaycan, Aran və Ərməniyyəni iqta vermişdi.

Xilafətdə **mülk torpaqları** xəlifə iqtaları, bataqlıqların qurudularaq əkinə yararlı hala salınması və xəlifə mülklərinin (dövlət torpağı) satın alınması hesabına yaranırdı. Xilafətə qədər Azərbaycan əyanlarının ixtiyarında olan xüsusi torpaqlar da indi mülk adlanırdı. Mülk torpaqlarını alıb - satmaq, bağışlamaq və varislərə ötürmək olardı. Bu torpaq sahibliyinə görə hərbi xidmət göstərilməsi məcburi deyildi.

Xilafət dövründə Azərbaycanda geniş **vəqf torpaqları** mövcud idi. Vəqf torpaqlarının gəliri hesabına müqəddəs sayılan şəhərlər, müxtəlif dini müəssisələr (məscidlər, mədrəsələr və s.) saxlanılırdı. Azərbaycanda olan və qazı adlanan bəzi hərbi qüvvələrin əsgərlərinin xərci də vəqf torpaqlarının gəlirindən ödənilirdi. VIII-IX əsrlərdə Şirvanın (Bakının) neft və duz mədənləri Dərbənd əhalisinə, əslində buradakı ərəb qarnizonuna vəqf edilmişdi. Ümumiyyətlə, müsəlman ruhani idarəsinin ixtiyarında olan vəqf torpaqlarından xəzinə üçün heç bir xərac yığılmırdı. Vəqf torpaqlarının alqı-satqısı da qadağan idi.

Kəndlərdə əhaliyə məxsus olan torpaqlar, otlaq və biçənəklər **icma torpaqları** adlanırdı. Dövlətin nəzarətində olan bu torpaqlardan hökmən xəzinəyə xərac ödənilirdi.

Ərəblər Azərbaycanı işğal edəndən sonra ilk vaxtlar əvvəlki **vergi sistemi**ni saxlamışdılar. Əməvilərə qədər ərəblər Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində vergilərin ümumi miqdarını təyin edir, ancaq onun adambaşına bölgüsü işinə qarışmırdılar. Məhəmməd Peyğəmbərdən (Ə) sonra hakimiyyətdə olmuş və adı İslam dünyasında müqəddəs tutulan 4 xəlifədən biri **Həzrəti Əli** ərəb hakimlərindən birinə yazdığı məktubda «xərac toplanmasına deyil, torpağın becərilməsinə diqqət yetirilməsini» əmr etmişdir. Əks halda, «ölkə var - yoxdan çıxar, xalq qırılıb tükənərdi». Əməvilərə qədərki dövrün digər xüsusiyyəti vergilərin Sasani dövrünə nisbətən bir neçə dəfə az olmasındadır. Əsas torpaq vergisi **xərac** olsa da, Azərbaycanın Aran bölgəsinin xristian əhalisi xəracla yanaşı, **cizyə**

vergisi də ödəyirdi. Müsəlmanlardan isə xərac vergisi ilə yanaşı, məhsulun onda bir hissəsini təşkil edən uşr da alınır. Qeyri-müsəlmanları dinə gətirmək üçün torpaq vergisi onlardan 2 dəfə çox alınır. **Əməvilərin dövründə (661 - 750)** vergi siyasətində əsaslı dəyişikliklər baş verdi. 725/26-cı ildə **Azərbaycanda** və **Aranda** əhali, torpaq, mal-qara və hər cür əmlak yenidən siyahıya alındı. Bu zaman daha çox xərac vergisinin yığılmasına diqqət yetirilsə də, əhali üzərinə sənətkarlıq məhsullarına, nigah bağlanmasına görə də vergilər qoyuldu. Əvvəlki dövrün vergilərindən olan **novruz hədiyyəsi** bərpa edildi, rəhiblərin də üzərinə cizyə vergisi qoyuldu. Əməvilərin vergi siyasəti təkcə yoxsulları deyil, Aranın bir çox əyan və varlı adamlarını da dilənçi kökünə saldı və böyük fəlakətlərə səbəb oldu. Xalqımız ağır zülmədən inləyirdi və dözülməz fəlakətlərdən xilas yolu isə görünmürdü. M.Kalankatlinin “Alban tarixi” əsərində yazıldığı kimi, **vergi siyahıyaalması insanları və bütün ölkəni köləlik boyunduruğu altına salmış və 727-ci ildə dəhşətli aclıq baş vermişdi.**

750-ci ildə Əməvilər sülaləsini yıxaraq siyasi səhnəyə çıxan Abbasilərin Azərbaycandakı sosial-iqtisadi siyasətində etdikləri əsas dəyişiklik mövliya adlanan yerli əyanlar zümərəsinə arxalanmağa başlanmasından ibarətdir. Abbasilər yerli əyanlara ərəblərlə eyni hüquq verməsələr də, əhalinin idarə edilməsində onlardan bir vasitə kimi istifadə edirdilər. Abbasilərin dövründə xərac torpağın əkilib-əkilməməsindən asılı olmayaraq sahəsinə görə nəqd pulla alınır. Vergilərin nəqd pulla tələb edilməsi Azərbaycanda gümüş və qızılı tamamilə tükəndirmişdi. **Xəlifə əl Mənsur (754-755)** hətta ölümlərə görə də vergi tələb edirdi. Ona «pul atası» ləqəbini vermişdilər. Mənbələrə görə «**o, pulu allahdan çox istəyirdi**». **Xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə (786-809)** Azərbaycanın və Aranın əhalisindən alınan vergilərin miqdarı hədsiz dərəcədə artırıldı. **Azərbaycandan (Cənub - Red.) ildə 4 milyon dirhəm, Muğandan 300 min dirhəm** vergi toplanılırdı. Vergi zülmündən qaçan və ya şəhərə köçənlərin mülkiyyəti ərəb və yerli əyanlar tərəfindən mənimsənilirdi. Bu dövrdə xəracı və digər vergiləri ödəyə bilməyənləri döyür, qızmar günəş altında saxlayır, başlarına yağ tökür, arvad - uşaqlarını qula çevirir, inəyini, davarını - ələ keçən nəyi var idisə, zorla alıb aparırdılar. Mənbələrdə vergilərin iltizama verilməsi, iltizamçıların lazımı məbləğdən artıq pul və vergi yığmaq üçün rəiyyətlə rəhimsiz rəftar etməsi haqqında da məlumatlara rast gəlinir.

Xilafət dövründə Azərbaycan əhalisi **xüms və zəkat** vergisi də ödəyirdi. Xüms yeni əmlakdan, neft, duz, filiz mədənlərindən və dəniz nemətlərindən ödənilirdi. Zəkat vergisi əmlakın onda birindən az hissəsini təşkil edirdi. Zəkat imkansız əhalinin ehtiyaclarını ödəmək üçün yığılırdı.

### **Azərbaycanda ərəb ağalığına qarşı üsyanlar. Babəkin başçılığı ilə azadlıq müharibəsi**

Xilafətin Azərbaycanda həyata keçirdiyi **köçürmə, torpaq və vergi siya-səti** xalqımızın bütün təbəqələrinin mənafeyinə uyğun gəlmirdi. Xilafətin soy-

ğunçu və ağır vergi sistemi şəraitində kəndlilərin və sənətkarların var - yoxu bütün vasitələrlə əllərindən alınır. Bu zaman onların sərbəst və təhlükəsiz yaşaması üçün hər hansı bir təminatdan danışmağa da dəyməzdi. Vergilərin ağırlığından daha çox, onların yığılması eybəcər xarakter almışdı. Ən barbar - **boyundan daş asmaq**, hətta **səhəng asmaq**, **döymək**, Azərbaycan kəndlilərini uluc - «qanmaz» adlandırmaq, ailəsini qul edib əlindən almaq kimi üsullardan istifadə edilməsi xalqımızda ərəblərə qarşı dərin nifrət hissi yaradırdı. Eyni zamanda varlı adamlarımızı, əsil - nəcabət sahibi olan əyanlarımızı da ərəblər hüquqsuz vəziyyətə salır, yaşayış vasitəsi olan torpaq və digər əmlaklardan məhrum edir, inzibati və sosial hüquqlarını məhdudlaşdırır, onlara qarşı ayrı-seçkilik siyasəti yeridirdilər. Mövla adlandırdıqları əyanlara təhqiramiz münasibət göstərərək bəzən onları «itə» bənzədirdilər. Bütün bunlar təbii ki, VIII əsrdə ərəblərə qarşı Azərbaycanda **üsyən və çıxışların** başlanmasına gətirib çıxarmalı idi. VIII əsrin ortalarında ərəb ağalığına qarşı güclü xalq narazılığı üsyanlara çevrildi. **748-ci ildə** yerli əyan **İbn Səfvanın** başçılığı ilə **Beyləqanda** başlanmış üsyən tezliklə **Ərdəbilə** və **Bərdəyə** yayıldı. Üsyanda demək olar ki, xalqın bütün təbəqələri iştirak edirdi. Üsyancılar Bərdədəki ərəb qarnizonunu məhv edərək Xilafətin buradakı canişinini də öldürdülər. Əməvilərin göndərdiyi cəza ordusu məğlubiyyətə uğradı. Əməviləri əvəz edən Abbasilər üsyanı amansızlıqla yatıraraq üsyancıları divan tutdular. **752-ci ildə** Şəmkirdə, VIII əsrin 90-cı illərində Ərdəbil, Şirvan və Aranda baş vermiş üsyanlar da böyük ordu göndərilməsi hesabına amansızlıqla yatırıldı.

Ərəb qaynaqlarında Xilafətə qarşı baş vermiş ən böyük azadlıq mübarizəsi «xürrəmilər»in çıxışları hesab olunur. Təbəriyə görə, bu hərəkət 778-ci ildə başlamışdır. Xürrəmilərin 808-ci ildə baş vermiş ikinci çıxışı Harun ər-Rəşidin göndərdiyi 10 minlik ərəb ordusu tərəfindən yatırılmışdı.

Tarixdə «xürrəm» anlayışı müxtəlif cür şərh olunur. Bir çox alimlər doğru olaraq bu anlayışı **od**, **günəşlə** bağlayırlar. Azərbaycan filosofu **Şəhabəddin Sührəvərd** xürrəmi anlayışının «**mənəvi, ilahi işıq**» bildirdiyini yazmışdır. Bəzi ərəb müəllifləri xürrəmi anlayışının daha çox «əyyaş, əhlikef, sərxoş» çalarında işlətməyə üstünlük vermişlər. Bunu təbii hesab etmək lazımdır, çünki Xilafət xürrəmilərin qatı düşməni olduğundan ərəb alimləri öz dövlətlərinin siyasi mövqeyindən çıxış edirdilər. Xürrəmiləri “dinsiz”, “əyyaş” adlandırmaqla onlar ərəb ağalığına düşmən kəsilən bu qəhrəman və azadlıqsevər insanları gözdən salmağa çalışır və Xilafətin azadlıq hərəkətinə divan tutmasına bu yolla haqq qazandırırdılar. Belə bir sual yaranır: Necə oldu ki, bu «sərxoş, əyyaş, dinsiz» adamlar böyük bir mütəşəkkil qüvvəyə çevrilərək Babəkin başçılığı altında 20 ildən çox dünyanın ən böyük dövləti olub, üç qitədə yerləşən Xilafətin nizami ordularına qarşı qəhrəmanlıqla mücadilə vermiş, müqavimət göstərərək duruş gətirə bilmişdilər? Ərəb ideoloqlarına Babəkin ətrafında azadlıq uğrunda mübarizə üçün toplanmış bütün qüvvələri əvvəlcədən mənfi obrazlarını yaratdıqları "xürrəmi" kimi vermək daha sərfəli idi. Bu zaman xürrəmilər islam dininin də

düşməni hesab edilir və müsəlman olan Xilafət döyüşçülərində azadlıq mübarizəsi aparan xalqa qarşı nifrət hissi aşılamaq çox asan başa gəlirdi. 816-cı ildən Xilafət ağalığına qarşı azadlıq uğrunda böyük bir hərəkata başçılıq edən **Babək üçün kimin hansı dinə mənsub olması deyil, kimin tərəfində durması daha vacib idi**. Ərəblərdən narazı olan bütün qüvvələr Babəkin ətrafına toplanmışdı. Mənbələrə görə, Babək sayı **300 min nəfərdən çox olan böyük bir quvvəyə** malik idi. Babək **müsəlmanları** da, **xürrəmiləri** də, **xristianları** da bir bayraq altında birləşdirərək Xilafətə qarşı 20 ildən artıq müddətdə fasiləsiz olaraq azadlıq müharibəsi aparmışdır.

Ərəb qaynaqlarına görə, 816-cı ildə xürrəmilərin başçısı **Cavidanın** ölümündən sonra Babək «**Azərbaycan vilayətinin Bəzzeyn dağında meydana çıxdı və onun tərəfdarlarının sayı artdı...**». Ərəb müəllifi Əbu Dulafın yazdığına görə, Abbasilər öz bayraqlarını qara rəngə boyadıqları kimi, xürrəmilər də qırmızı rəngə boyamışdılar. Məsudinin əsərində «**Babəkin ölkəsi**» dedikdə «**Bəzz, Azərbaycan, Arran və Beyləqan**» nəzərdə tutulmuşdur.

Xilafət Babəkin başladığı azadlıq müharibəsinin bu qədər geniş miqyas alacağını ilk vaxtlar dərk etmədiyindən ona qarşı Azərbaycanda saxladığı hərbi dəstələrdən və qarnizonlardan istifadə edir, ancaq heç bir uğur qazana bilmirdi. Babəkin qoşunlarının böyük qələbələr hesabına geniş əraziləri ərəblərdən azad etməsi xəlifə **Məmunu** 819-cu ildə Babəkə qarşı nizami ordu göndərməyə vadar etdi. Ancaq bu ordu əzildi. 822-ci ildə Babəkə qarşı **İsa ibn Məhəmmədin** başçılığı ilə göndərilmiş ərəb ordusu **Bərdə yaxınlığındakı döyüşdə** darmadağın edildi və ərəb sərkərdəsi öldürüldü. 823/824-cü ildə Babək yeni bir ərəb ordusunu da darmadağın etdi və ordu başçısı Əhməd əsir götürdü. Bu qələbə nəticəsində Babək **Bərdə, Ərdəbil, Naxçıvan, Beyləqan** və **Şirvanı** tamamilə azad edərək öz silahdaşı **Rüstəmi Azərbaycanın şimal torpaqlarına - Arana** hakim təyin etdi. Babək 829-cu ildə ərəblərin görkəmli sərkərdəsi **Məhəmməd ət-Tusinin** başçılığı altında olan 150 minlik ordunu hərbi hiylə işlədərək **Marağa yaxınlığında Həşdadsər** adlanan dağ dərəsinə çəkib, pusqudan ağır zərbələr endirdi. Nəticədə 30 min ərəb döyüşçüsü məhv edildi və sərkərdə öldürüldü. 829/830-cu ildə Babək xilafətin daha bir ordusunu ağır məğlubiyyətə uğratdı. Babək ən böyük qələbəsini 830-cu ildə baş vermiş **Həmədan döyüşündə** qazandı. Şəhər ələ keçirildi. Abbasilərin paytaxtı Bağdadı Mərkəzi Asiya və Qafqazla bağlayan çox mühüm strateji yol Babəkin əlinə keçdi. **Bu qələbə nəticəsində Azərbaycanın bütün torpaqları ərəblərdən təmizləndi və Vətənimiz müvəqqəti də olsa, xilafətin əsarəti altından çıxdı.**

Xəlifə ordularının dalbadal ağır məğlubiyyətə uğradılması, Azərbaycan kimi çox mühüm ərazinin itirilməsi, Babəkin qələbələrinin digər bölgələrdə də xalqların azadlıq hərəkətini gücləndirməsi xəlifə Məmunu bərk qorxuya saldı. **Məsudi** yazırdı: «**Babək hərəkəti elə bir əzəmətli həddə çatdı ki, onun təsiri və qoşunlarının sayı o qədər çoxaldı ki, az qaldı Abbasilər səltənəti məhv olsun**». Təsadüfə deyil ki, 833-cü ildə ölüm ayağında olan xəlifə Məmun varisi

və qardaşı olan əl-Mötəsimə bütün gücünü xürrəmilərə qarşı yönəltməyi vəsiyyəti etmişdi. Vəsiyyətnamədə deyilirdi: «Xürrəmilərə qarşı müharibəyə qətiyyətlili və rəhimsiz bir adam göndər, ona səbrlə pul, silah, atlı və piyada qoşunla kömək et. Əgər müharibə uzun çəksə, sən özün yaxın və sədaqət adamlarınla onların üstünə get». Göründüyü kimi, yeni xəlifə **Mötəsimin dövlət işlərində birinci dərəcəli vəzifəsi Babəki sıradan çıxartmaqdan ibarət idi**. Xəlifə Mötəsim böyük xərc və güc hesabına Babəklə müharibənin gedişində dönüş yarada bildi. 833-cü ildə baş vermiş **II Həmədan döyüşündə** Babək böyük itki verərək ağır məğlubiyyətə uğradı. Mənbələrdə onun itkisi azı 60 min nəfər göstərilir. Xəlifə Misirdə Bizansla müharibədə ad qazanmış çox istedadlı sərkərdəsi, **türk Afşin Heydər ibn Kavusu** Babəkə qarşı vuruşan bütün qoşunların baş komandanı təyin edərək müharibə üçün ondan heç bir vəsaiti əsirgəmədi. Afşin ata mindiyi hər gün üçün 10 min dirhəm, döyüş aparmadığı hər gün üçün isə 5 min dirhəm alırdı. Afşinin ordusu arası kəsilmədən silah - sursatla təmin olunurdu. Mənbələrə görə, təkcə **837-ci ildə** xəlifə Babəklə müharibəyə **1 milyon dirhəm pul** xərcləmişdi.

Afşin ilk növbədə orduda ciddi intizam yaratdı. Öz qərəghahını Bəzzə yaxın olan Bərzəndə köçürtdü, yolları və Babəkin dağıtdığı qalaları təmir etdirdi. Babəkin qalaları, Bəzzeyn ölkəsinin yolları, dağ keçidləri və hərbi qüvvələri haqqında kəşfiyyət məlumatlarını toplamağa başladı.

Buna baxmayaraq Afşinin əmrindən çıxıb, Babəkə qarşı **836-cı ildə** döyüşə girən türk sərkərdəsi Buğa **Həşdadsər dağı yaxınlığında** ağır məğlubiyyətə uğradı. Buğa qaçmaqla canını qurtara bildi. Xürrəmilər bütün ərəb ordugahını, pul və silahları ələ keçirdilər.

**837-ci ildə** Babəkin ərəblərlə son döyüşü **Bəzzdə** baş verdi. Ərəblər od püskürən və mühasirə qurğularından istifadə edərək amansız döyüşlərdən sonra Bəzz şəhərini ələ keçirdilər. İstilaçılar üç gün ərzində şəhərdə nə vardısı, dağıtdılar və yandırdılar. Mənbələrə görə buradakı nə bir ev, nə bir qala da salamat qalmadı. **Bəzz döyüşündən sonra xəlifədən Babəkə aman verilməsi haqqında qızıl möhürlü məktub gəldi**. Ancaq Babək bu təklifi qətiyyətlə rədd etdi. Babəkin əsir alınmış böyük oğlu da ona məktub göndərərək atasını aman almaq üçün geri qayıtmağa çağırırdı. Lakin Babək Mötəsimin aman haqqında məktubunu açmadan geri qaytarmış və oğluna belə yazmışdı: «**Əgər sən mənim ardımca gəlsəydin, öz sülalənin varisi olardın və vərasəlik sənə keçərdi... Ola bilər bu gündən sonra mən çox yaşamayım, lakin şah, məlik adı üstümdə qalır... Bircə gün rəhbər (ağa) kimi yaşamaq, 40 il zillətlə qul olmaqdan yaxşıdır.**»

Babək bir neçə mühafizəçisi, qardaşı və anası ilə birlikdə müttəfiqi olan Bizansdan kömək almaq üçün yolüstü Albaniyanın Şəki vilayətinə gəldi. Ancaq burada Babək köhnə müttəfiqi Səhl ibn Smbat tərəfindən ərəblərə təhvil verildi. Babək onu ərəblərə satmış Səhlə üzünü tutaraq belə demişdi: «Olmaya sən məni yəhudilərə (ərəblərə) cüzi bir pula satmısan? Pul istəyirdinsə, məndən istəyəy-

din və mən sənə onlardan da çox pul verərdim.”

Ərəb sərkərdəsi Afşinin **Azərbaycan torpağında** son istəyin nədir? - sualına Babək «mən öz şəhərimə baxmaq istəyirəm» cavabını verdi. Bəzz şəhəri ilə vidalaşdıqdan sonra Babək Bağdad yaxınlığındakı Səmərra şəhərinə göndərildi. Bütün Xilafəti qorxuya salan Babəkin şəxsiyyətinə xəlifə sarayında maraq o qədər güclü idi ki, mənbələrə görə xəlifə Mötəsim paltarını dəyişmiş halda Babəkin yerləşdiyi qəsəə gəlib ona baxıb geri qayıtmışdı. Xəlifə göstəriş vermişdi ki, Babəki edama apararkən hamının görməsi üçün onu filə mindirsinlər.

Babəkin həyatı və fəaliyyəti kimi onun edam zamanı göstərdiyi dözümlülük və qəhrəmanlıq da hamını heyretə salmışdı. Maraqlıdır ki, edamdan qabaq xəlifə Mötəsim Babəkə demişdi: **«Ey Babək, sən bu vaxtacan heç kəsin görə bilmədiyi bir işi görmüsən. İndi də o qədər dözməlisən ki, indiyədək kimsə elə dözə bilməmişdir»**. Həqiqətən də Babək dəhşətli edam zamanı böyük dözümlülük göstərmiş, sağ əli kəsilərkən üzünü ona görə qana boyamışdı ki, qanın axması nəticəsində üzünün saralmasının səbəbini xəlifə qorxması ilə əlaqələndirməsin. Babəkin edam zamanı göstərdiyi dözümlülük və mətanət xəlifəni də heyretə salmışdı. Xəlifə demişdi: **«onun gördüyü işlər (günahlar) bağışlanmalı olsa idi, tək elə bu üstünlüyünə görə yaşamağa layiq olardı»**. Edamdan sonra Babəkin başı əhalini qorxutmaq üçün Xorasana göndərilmiş, bədəni isə Səmərrada asılmışdı. Əl- Müqəddəsi yazırdı ki, **«Babəkin üzərində qazanılmış qələbə, İslam aləmində ən böyük qələbə idi və onun əsir alındığı gün isə müsəlmanların bayram günü oldu»**.

Babəkin başçılığı ilə Xilafətə qarşı aparılmış azadlıq müharibəsi tariximizin ən parlaq səhifələrindən biridir. Babək üç qitədə yerləşən və dünyanın ən güclü dövləti olan Xilafətlə 20 illik savaşda düşmənin **225 mindən çox əsgərini** və çoxlu ərəb sərkərdəsini məhv etmişdi. Bu itkilər Xilafəti dərinədən sarsıdaraq zəiflətmişdi. Babəkin apardığı savaş IX əsrin II yarısında Azərbaycan torpaqlarının Xilafətin əsarətindən qurtulması üçün bir zəmin hazırlamış və siyasi oyandırmağa təkan vermişdi.

### **Azərbaycan xalqının böyük oğlu Babəkin siyasi portreti**

Ərəb mənbələrində və görkəmli alimimiz **Z.M.Bünyadovun** araşdırmalarında **Babəki** zamanəsinin qəhrəmanı, azadlıq savaşını aparan görkəmli sərkərdə və **bir dövlət xadimi kimi** qiymətləndirməyə imkan verən dəlillər kifayət qədərdir.

1. Mənbələrdə sayı 300 min nəfərdən çox göstərilən silahlı qüvvəni nizami və çox təcrübəli Xilafət ordularına qarşı təşkil etmək üçün Babək çox çevik hərbi - siyasi strukturlar yaratmışdı.
2. Mənbələrdə Babəkin **hökmdar (malik) olması** haqqında kifayət qədər məlumat verilmişdir. Təbəriyə görə, oğluna göndərdiyi məktubda Babək özünü **şah (məlik)** adlandıraraq yazırdı: «Əgər sən mənim dalımca gəlsəydin, öz



sülalənin varisi olardın və bu zaman vərəsəlik sənə keçərdi». Bəzz məğlubıyyətinə sonradan Bizansa gedərkən yorğunluq ucbatından Səhl ibn Smbatın yanında qalmağa məcbur olan Babək qardaşı Abdullahı Sünikə - ibn-İstifanusun qalasına göndərməsini belə əsaslandırmışdı: «...biz nə olacağını bilmirik. Birisi bizlərdən birinin izinə düşərsə, o birisi salamat qalıb yaşayacaqdır və sonradan **bizim sülaləni davam etdirə biləcək varisimiz yoxdur**». Tarixdə bəllidir ki, sülalə yalnız hökmdarlara məxsusdur. Məsudinin yazdığına görə, Səhl ibn Smbat Babəkin əl-qolunu bağladıqdan sonra əvvəlcə ayaqlarına düşüb itaət bildirdiyi ağasına indi həyasızlıqla demişdi: «**sən qoyun və inək otaran adi çobansan. Sən hara, dövləti idarə etmək, siyasətlə məşğul olmaq hara?**».

3. Məsudi «**Babəkin ölkəsi**» deyəndə **Bəzzeyn, Azərbaycan, Arran** və **Beyləqanı** nəzərdə tuturdu. Tarixdə hər hansı bir ərazinin hansısa hökmdara məxsus olması «onun ölkəsi» kimi verilir. Bəzz Babəkin mərkəz şəhəri - paytaxtı idi.
4. Dövlətin əsas rəmzlərindən biri də **bayraqdır. Əbu Dulafın** yazdığına görə, Bəzzdə «əl Xürrəmiyə» adı ilə məşhur olan «əl Mühəmmirə» bayraqları təntənəli surətdə təqdis edildi. Abbasilər öz bayraqlarını qara rəngə boyadıqları halda, Babəkilər qırmızı rəngə boyamışdılar.
5. 830-cu il I Həmədan döyüşü nəticəsində Babək qalib gələrək torpaqlarımızı ərəblərdən təmizlədikdən sonra Azərbaycan tamamilə onun nəzarəti altında idi. Babək **Sünik, Beyləqan, Arsax** və **Uti vilayətlərini** də öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdi. Həmin bölgələrin hakimləri Babəkin vassalları kimi çıxış edirdilər. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, **Azərbaycanın Arazdan şimaldakı torpaqları - Arran** da Babəkin hökmdarlığına tabe idi. Musa Kalankatlının «Alban tarixi» nə görə, 826-cı ildə Babək Beyləqanda onun hakimiyyətinə qarşı baş vermiş üsyanı yatırmış, 827-ci ildə Qərbi Sünik vilayətini tutmuşdu. 830/831-ci illərdə Beyləqanda baş vermiş daha bir üsyanı yatıran Babək Beyləqanı özünə tabe edə bilmişdi. Babək Arran torpaqlarının sərvətlərindən və insan ehtiyatlarından ərəblərə qarşı mübarizədə istifadə edirdi. Onun atlı qoşunu Arranın gözəl qışlaqlarında yem ehtiyatı ilə təmin olunurdu. Bu vilayətin hakimləri Babəkə bir hökmdar kimi bac verir, qoşununa yardım göstərirdilər. Babək bəzən nigah diplomatiyasından da istifadə edirdi. Məsələn: Babək Sünik nəslinin böyüyü - hökmdar Vasaqın qızı ilə evlənmişdi.
6. Babəkin Afşinlə apardığı danışıqlar onun **malik-hökmdar olması, dövlətə malik olması ehtimalını bir qədər də gücləndirir**. Ərəb sərkərdəsi türk Heydər ibn Kavus (Afşin) Mərkəzi Asiyada Uşruşana vilayətinin hakimi olduqdan sonra xəlifənin qulluğuna girsə də, o, mənbələrə görə Babəklə və xəlifəyə qarşı çıxmış Təbəristan hakimi **Məzyər**lə gizli danışıqlar aparır, Xilafəti məhv etmək planı hazırlayırdı. O, Babək və Məzyərə təbii müttəfiqi kimi yanaşırdı. Məzyər və Afşinin mühakiməsi zamanı Afşinin Babəklə birlikdə Xilafəti məhv etmək üçün qəsd düzəltməsi üzə çıxmışdı. Afşin Babək-

lə danışıqlarda onu sülhə çağırır və Babəkə aman vəd edirdi. Bu zaman Afşin Babəkə bir sərkərdədən daha çox dövlət adamı - hökmdar kimi yanaşırdı. Danışıqlar zamanı Afşin Babəkə belə bir təklif vermişdi: «**Gəl, sülh bağlayaq. Sənin əlində olan mülk (ölkə) səndə qalsın, ... mən qayıdım gedim, xəlifədən sənin üçün daha bir mülk alıb, fərman göndərim**».

7. Babəkin hökmdar kimi **xəzinəyə** malik olması haqqında da mənbələrdə məlumatlar vardır. Təbəriyə görə, Afşinin Azərbaycanda öz yerinə qoyduğu sərkərdəsi **Mingicavır** Babəkə məxsus kəndlərin birində olan evdə böyük xəzinə tapıb bu haqda nə Afşinə, nə də xəlifəyə xəbər verməyərək mənimsəmişdi.
8. Babəkin bir hökmdar kimi **cəlladı** da olmuşdur. Təbəriyə görə, Babəkin edamında xəlifə Mötəsimin cəlladı ilə yanaşı, onun öz cəlladı da iştirak etmişdi.

## **§ 7. Azərbaycan xalqının formalaşması**

### **Azərbaycan adının mənası. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası**

Xalqımızın etnik kimliyinin müəyyən edilməsi vətənimizin daşdığı **Azərbaycan** adının mənasının doğru-düzgün şəkildə izahından birbaşa asılıdır. Hər hansı bir ölkənin necə adlandırılması təsadüfi xarakter daşıya bilməz. Hal-hazırda dünyanın coğrafi və siyasi xəritəsində yer alan ölkə və dövlətlərin çoxunun adına nəinki qədim yazılı mənbələrdə, hətta erkən orta əsrlər dövrünün yazılı qaynaqlarında belə rast gəlinmir. Bu baxımdan **Vətənimiz Azərbaycanın** bəxti gətirmişdir. Çünki Azərbaycan adı qədim yazılı qaynaqlarda, antik və erkən orta əsrlər dövrünün mənbələrində dönə-dönə çəkilmişdir. Qədim dövrlərdən ölkəmizin adı onun elə indiki adına çox yaxın olmuş və ya eyniyyət təşkil etmişdir. İlk yazılı, farsdilli və ərəbdilli qaynaqlarda Azərbaycan “türklər ölkəsi”, “xəzərlər ölkəsi”, “hunlar ölkəsi”, “odlar diyarı” kimi də təqdim olunur.

Bəzi müəlliflər Azərbaycan adını qədim dövlətimiz olan Atropatena və Atropat tayfasının adı ilə bağlayır, bu adın mənasını pəhləvi dilində olan “azər” yəni “od”, “bayqan” yəni “mühafizəçi” kimi təqdim edirlər. Bununla da Azərbaycan adının kökünü türk dillərindən kənarda axtarır, mənasını daha çox pəhləvi və fars dillərində izah etməyə çalışırlar. Belə müəlliflərin ciddi dəlillərə əsaslanmayan fikirlərini düzgün hesab etmək olmaz. Çünki Azərbaycan adı bizim doğma türk dilimizdə çox aydın və düzgün şəkildə izah olunur. Azərbaycan adının bu torpağın ən qədim sakini olan yerli türklərlə birbaşa bağlı olduğunu göstərən mənbələr içərisində tanınmış tarixçi Fəzlullah Rəşidəddinin əsərini qeyd etmək olar. Mənbəyə görə Oğuz xan Arazdan cənubdakı torpaqlarımızda düşərgə salarkən özünün və döyüşçülərinin gətirdiyi əmək-əmək torpağın tökülməsi nəticəsində yaranan təpəni “Azərbaycan” adlandırmışdır. Rəşidəddinə görə **Azərbaycan “azər”-türkcə “yüksək”, “baycan”-“varlıların, uluların ölkəsi”** mənasını verir.

Bu sahədə geniş araşdırmalar aparan dilçi alim Firudin Ağasioğlu Azərbaycan adının kökündə **“az”** və **“ər”** sözlərinin birləşməsindən yaranan **“azər”** boyunun dayandığını əsaslandırmışdır. Bu alimin fikrinə görə Azərbaycan adı türk mənşəli etnotoponim olub **“azər boylarının yurdu”** mənasını daşıyır və daha geniş etnik coğrafiyanı ifadə edir. Azərbaycan adının ölkəmizdə qədimdən yaşamış **Az boyunun** adı ilə bağlı olması həqiqətə uyğundur. Azərbaycan adının kökündəki azər boy adının yaranmasında əsas özək sayılan Az boyu türk etnosları içərisində qədimliyi, çoxsaylılığı və geniş ərazilərə - ümumiyyətlə bütün Avrasiyaya yayılması ilə diqqəti cəlb edir. E.ə VIII əsrə aid assur mixi yazılarında Manna ərazisində **“Az”** fonetik tərkibi olan şəhər, ölkə adlarının çəkilməsini təsadüfi hesab etmək olmaz. E.ə VIII əsrə aid Urartu mixi yazılarında indiki İrəvan bölgəsində **“Aza ölkəsinin”** adı çəkilmişdir. E.ə. I - bizim eranın I əsrinə aid antik mənbə olan Strabonun **“Coğrafiya”**sında həmin **“Aza ölkəsi”** artıq **“Azər”** formasında belə verilmişdir: **“Araz çayı Azar yanından axır”**. Bu yazıdan aydın olur ki, Azərbaycanın İrəvan bölgəsi qədim çağlarda **“Azər ölkəsi”** adlanmışdır. VII-VIII əsrlərə aid olub, Göytürk əlifbası ilə yazılan Orxon-Yenisey kitabəsində **“Az xalqının”** adı çəkilmişdir. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan adında olan hissələri türk dilindən kənarda axtarmağa, uydurma leksikoloji şərhlərlə izah etməyə ehtiyac yoxdur.

Azərbaycan sözünü, daha doğrusu onun əsas sələfi olan **“Azərbayqan”** adını qədim türk lüğətlərində olan sözlərlə asanlıqla izah etmək olar: **“Azərbayqan”** etnotoponimi 4 hissədən ibarətdir: 1. Az - türkdilli xalqın adı 2. Ər - kişi, insan 3. Bay - zəngin, əsilzadə, əyan 4. Qan – ata. Beləliklə, **“Azərbaycan”** adı türk mənşəli **“Azərbayqan”** adının günümüzdə qədər gəlib çıxan forması olub, **“Az ərlərinin, əsilzadələrinin ata yurdu”**, yaxud **“Azların ata yurdu”** mənasını bildirir.

Azərbaycan xalqının yaranış və formalaşma prosesinin baş verdiyi tarixi ərazilərimizin və bu ərazilərin dəqiq sərhədlərinin ilkin yazılı, antik və orta çağ mənbələri əsasında müəyyən edilməsi olduqca vacibdir. Azərbaycanın Arazdan cənubda yerləşən əraziləri e.ə. I minilliyin ortalarından, konkret olaraq e.ə VI əsrdən Atropatena, sonra Azərbaycan-**Azərbaycan**, Araz çayından şimaldakı torpaqlarımız isə Albaniya, Arran və çox zaman **Azərbaycan** adlandırılmışdır. Tarixi qaynaqlarda **“Azərbaycan anlayışı”** Araz çayının cənubunda və şimalında bir-bir ilə sıx bağlı olan və oxşar həyat tərzini keçirən xalqın çox-çox qədimlərdən bəri yaşadığı ərazinin ümumi adını ifadə edir. E.ə. VI əsrdə hakimiyyətdə olmuş Yəmən hökmdarlarına aid yazılarda Arazdan şimalda yerləşən və Dərbəndə qədər olan bütün torpaqlar **Azərbaycan türklərinin ölkəsinə** aid edilmişdir. Çox maraqlıdır ki, Azərbaycan ölkəsinin şəhəri kimi göstərilən **Dərbənd** bu qaynaqda **“türk şəhəri”** adlandırılmışdır. Xristian müəllifləri Qafqazı **“Atropaten dağları”**, ərəb müəllifi əl- Məqdisi **“Azərbaycan dağları”** adlandırmışdır. Başqa bir ərəb müəllifi əz- Zəhəbinin əsərində Xəzər dənizindən **“Azərbaycan dənizi”** kimi bəhs edilmişdir.

E.ə. IV əsrin son onilliklərində Arazdan cənubdakı torpaqlarımızı idarə edən Atropatena hökmdarı Atropat Araz çayından şimalda Parfiya qaynaqlarında **Aran** adlandırılan əraziyə də nəzarət edirdi. Sasanilər dövründə (III-VII əsrlər) Azərbaycanın Araz çayından cənubda və şimaldakı torpaqları bu dövlətin dörd inzibati vahidindən biri olan **Adurbadaqan** adlı şimal mərzbanlığının tərkibinə daxil idi. Azərbaycanın şimal sərhədində yerləşən Dərbənd divarları üzərində VI əsrə aid pəhləvi dilində yazılmış kitabədə Adurbadaqan adına rast gəlinmişdir.

Arazdan şimalda yerləşən ərazilərin “**Azərbaycan ölkəsi olan Arran**” və Azərbaycanın həm cənubu, həm də şimalındakı torpaqların **Azərbaycan** adlanması haqqında mənbələrdə olduqca çoxlu sayda təkzibedilməz faktlar vardır. Azərbaycanın ərazisi, hüdudları və coğrafiyası haqqında ərəb mənbələrindən seçdiyimiz parçalarda aydın şəkildə belə yazılmışdır:

- Arazın şimalında və cənubunda yerləşən torpaqlarımızdan bəhs edən və bu zaman tez-tez Azərbaycan adından istifadə edən ərəb müəllifi əl-Ufuri yazırdı: “Hicri 91 (709)-ci ildə ərəb sərkərdəsi Məsləmə **türklərə** qarşı yürüş etdi və **Azərbaycan** tərəfindən Ərbaba (Dərbənd) çatdı”.
- Qudama ibn Cəfər Arranın baş şəhəri **Bərdəni** “**Azərbaycanın paytaxtı**” adlandırmışdır.
- Əcəm əl-Kufi ərəb sərkərdələrinin **Azərbaycana** gedib, “**Beyləqanda** düşərgə saldığını”, Azərbaycan ölkəsinə gedib “**Bərdədə** yerləşdiyini” yazmış, Arazdan şimalda yerləşən torpaqlarımızı gah **Arran**, gah da **Azərbaycan** adlandırmışdır.
- Ət-Təbərinin əsərində Azərbaycanın şimal sərhədi dəqiq şəkildə Dərbənd sayılmış, Həmədan və Zəncandan Dərbəndə qədər olan şəhərlərin hamısı **Azərbaycana** aid edilmişdir.
- əl-Firuzabadi Arranı (yəni şimali Azərbaycanı) Azərbaycanda yerləşən iqlim və ya “**Uzaq Azərbaycan**” adlandırmışdır. Ət-Təbəri Arazdan cənubda yerləşən torpaqlarımızı (yəni Cənubi Azərbaycanı) “**Yaxın Azərbaycan**” adlandırmışdır.
- Yaqut əl-Həməvi Araz çayından şimalda və cənubdakı əraziləri ümumi anlayış kimi **Azərbaycana** daxil etmiş, Araz çayından Dərbəndə qədər olan torpaqlarımızı “**Yuxarı Azərbaycan**” adlandırmışdır.
- İbn Havqəlin “Azərbaycanın xəritəsi” kimi təqdim etdiyi sənəddə Arranın hüdudlarından qətiyyən bəhs edilməmiş, **bütün torpaqlarımız Azərbaycan** adlandırılmış, Azərbaycanın şimal sərhədləri kimi Qafqaz (Qabq) dağları, qərb sərhədləri isə Van gölünün (Xilat) hüdudları göstərilmişdir.
- əl-İstəxri yazırdı: “Ərminiyyə, Arran və Azərbaycana gəlincə, biz onları bir xəritədə cəmləşdirib **vahid iqlim** etdik”. (Bu qaynaqda adı çəkilən “Ərminiyyənin” erməni kimi tanıdığımız, əslində hay adlanan topluma və indiki Ermənistan Respublikasının ərazisinə qətiyyən aidiyyəti yoxdur. Haylar

1918-ci ildə yaradılan dövlətlərini Ermənistan deyil, “Ararat Respublikası” adlandırmaqla, Ərminiyyə anlayışının onlara aid olmadığını açıq şəkildə nümayiş etdirmişdilər). Xilafət dövründə indi **Ermənistan** adlanan ərazi də **Azərbaycanın tərkibində** verilmişdir. Bu dövrün qaynaqlarında Muğan, Şirvan, Naxçıvan vilayətləri, Tiflis, Ani və Dəbil (Dvin) şəhərləri **Azərbaycanın tərkibində** olan Arran torpaqları kimi göstərilir. Yuxarıda adını çəkdiyimiz bölgə və şəhərlərimiz uğrunda Xilafətin apardığı müharibələrdən bəhs edən ərəb müəllifləri ərəb ordusunun bu torpaqlarda əsas hərbi güc olan **Türklərlə vuruşduqlarını** birmənalı şəkildə dəfələrlə qeyd edirlər.

Dövlətin və siyasi idarəetmə sisteminin mövcudluğu hər bir etnosun öz varlığını qoruyub saxlamasının və onun məskunlaşdığı ərazinin müdafiəsinin əsas təminatçısı kimi çıxış edir. Ərəb mənbələrində **Azərbaycan dövlətçiliyi** və siyasi idarəetmə sistemi haqqında da çox qiymətli və mötəbər məlumatlar yer almışdır:

- Ərəb müəllifi İbn Havqəl yazırdı: “Azərbaycan, Arran və Ərminiyyəyə vahid iqlim kimi yanaşıram. Çünki mənim gördüyümə görə bu iqlim bir şəxsin (yəni bir hökmdarın) hakimiyyəti altındadır... Son zamanlarda **ibn Əbu Sac**, onun qulamı **Müflid**, **Deysəm**, Salar kimi tanınmış **Mərzban ibn Məhəmməd** kimi şəxslər orada hakimiyyətdə olmuşlar... Qafqaz dağlarında və ətraf ərazilərdə olan xırda hökmdarların əksəriyyəti hər il **Azərbaycan hökmdarlarına** müəyyən miqdarda daimi vergi və digər ləvazimatlar aparırlar.
- Sacilər və Salarilər kimi, Şəddadilər də ərəb mənbələrində “**Azərbaycan dövləti**” adlandırılmışdır. Şair Qətran Təbrizi Şəddadi hökmdarlarını “**Turan hökmdarları**” kimi tərənnüm etmişdir. **Azərbaycan ölkəsinin bir hissəsini təşkil edən Albaniyanın** – Arranın Kürün sağ sahilində yerləşən Arsax, Uti, Paytakaran, Sünik (Zəngəzur) haqqında ərəb mənbələrində kifayət qədər məlumatlara rast gəlinir. Tək bir Arsax vilayətində yaşayan etnoslar içərisində hunlar, basillər və xəzərlər kimi türk boylarının adlarının dəfələrlə çəkilməsini təsadüfi hesab etmək olmaz.
- İbn Havqəl **Azərbaycan ölkəsi** və **Azərbaycan dövlətindən** danışarkən onun hüduqlarının şimalda **Dərbəndə**, qərbdə **Tiflisədək** uzandığını xüsusilə qeyd etmişdir.
- Başqa bir ərəb müəllifi əl-İdrisinin çəkdiyi xəritədə Qafqaz dağlarından Kür çayına qədər olan torpaqlarda yerləşən **Şirvan ərazisi** “**Azərbaycan ərazisi**”, Kür çayı ilə Araz çayı arasındakı ərazi “**Azərbaycan ərazisinin davamı**”, **Cənubi Azərbaycan** isə “**Azərbaycan ölkəsi**” kimi göstərilmişdir.

- XII əsrin sonları-XIII əsrin əvvəllərində yaşamış ərəb səyyahı Yaqut əl-Həməvi ölkəmiz haqqında belə yazırdı: **“Azərbaycan geniş ölkə və böyük dövlətdir.”**
- Ərəb qaynağı olan “Kitab ət-tican” əsərində VII əsrdə Xəlifə I Muaviyənin (661-680) Azərbaycan haqqında verdiyi suala Ubeyd ibn Şəriyənin cavabı olduqca maraqlıdır. Muaviyə dedi: “Sən Allah, **Azərbaycan** haqqında fikrin nədir?” Ubeydin cavabı belə oldu: **“O Türk torpaqlarındandır. Onlar oraya toplaşmışlar (orada məskunlaşmışlar)”**. Muaviyə dedi: **“Azərbaycan və Türk nə deməkdir?”** Ubeydin cavabı: **“Ya Əmir əl-möminin, hər ikisi onların ölkəsidir.”** Mənbənin başqa bir tərcümə variantında Azərbaycanın **türk torpağı** olması, **türklərin** həmin torpaqda qaynayıb-qarışaraq təkmilləşməsindən bəhs edilir. Gətirdiyimiz danılmaz faktlar ərəb yürüşləri dövründə Azərbaycanın **bir Türk torpağı, bir Türk ölkəsi** olduğunu əminliklə göstərir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, **tarixi Azərbaycan torpaqları cənubda Zəncan və Həmədandan başlayıb, şimalda Dərbənd də daxil olmaqla, şərqdə Xəzər dənizi sahilləri, qərbdə Tiflis şəhəri, Van gölü, Dəclə çayınadək olan əraziləri əhatə etməklə 400 min kvadrat kilometr civarında idi.**

Sonrakı dövrlərdə uzun müddət tarixi torpaqlarımız **Azərbaycan** coğrafi adı ilə davamlı olaraq tanınmış, rus işğalının nəticəsi olaraq 1828-ci ildə iki hissəyə parçalanmışdır. Parçalanma nəticəsində Araz çayının quzeyindəki torpaqlarımız **Şimali Azərbaycan**, güneydəki torpaqlarımız **Cənubi Azərbaycan** adlandırılmışdır. 1918-ci ildə tarixi Azərbaycan torpaqlarının şimalında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə **Azərbaycan** adı sadə coğrafi, etnoqrafik və linqvistik kəlmə olmaqdan çıxmış və **siyasi məzmun** qazanmışdır.

### **Azərbaycan xalqının formalaşması**

**Türklər Avrasiyanın və Cənubi Qafqazın ən qədim və ilk sakinləridir.** Azərbaycan türklərinin ən qədim zamanlardan Cənubi Qafqazın köklü əhalisi olması arxeoloji və antropoloji araşdırmalar nəticəsində sübut edilmişdir. Bu araşdırmalar Azərbaycan türklərinin Cənubi Qafqazın ilk sakinləri olduğunu göstərir. İndiki Azərbaycan Respublikası ərazisində Qobustanda, Kültəpədə, Arazdan cənubdakı torpaqlarımızda tapılan, e.ə XII-IV minillikləri əhatə edən mezolit, neolit və eneolit dövrlərinə aid kişi kəllələri uzunbaşlılığı ilə seçilir və ağ irqə mənsub olan **Kaspi (Xəzər)-Oğuz** antropoloji tipinin bütün əlamətlərini daşıyır. Bu kişi kəllələri Oğuz türklərinə mənsub olub onları digər xalqlardan-fars, erməni və gürcülərdən kəskin şəkildə fərqləndirir. Çünki fars, gürcü və ermənilərə məxsus kəllə qutuları üçün yastıbaşlılıq əsas əlamət hesab olunur. Çox maraqlıdır ki, indiki Ermənistan və Gürcüstan respublikaları ərazisində tapılan insan kəllələrinin əksəriyyəti uzunbaşlılığı və nazik sifətliliyi ilə **Oğuz tipinə**

məxsusdur. Göyçə gölü ətrafında tapılan kəllələrinin hamısının baş göstəricisi 78.5-dir. Bu ölçü müasir azərbaycanlılarda 78, müasir ermənilərdə 85.7-dir. Eramızdan əvvəl XV-XIII əsrlərə aid **Qarabağ kurqanlarında** və **Gəncəçay hövzəsində** tapılan və e.ə II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərinə aid kurqan qəbirlərində dəfn edilən əsas şəxslər uzunbaşlılığı ilə kəskin şəkildə seçildiyi halda, onlarla birlikdə oturmuş vəziyyətdə dəfn edilən qul-qaravaşlar isə yastıbaşlılığı ilə seçilir. Bütün bunlar **Türklərin Qafqazın ən qədim və ilk sakinləri** olduğunu elmi cəhətdən sübuta yetirir. Gürcü tarixçisi İvane Cavaxaşvili yazırdı ki, Qafqazın qədim qəbirstanlıqlarından tapılan kəllələr əsasında müəyyən edilmişdir ki, Gürcüstanda əvvəlcə uzunbaşlılar yaşamışdır. Alman alimi Rudolf Virxov yazırdı: “indiki ermənilər və gürcülərin Qafqazın ən qədim əhali ilə heç bir bağlılığı yoxdur. Deməli, erməni və gürcülər Qafqazın ilk yerli sakinləri deyillər. Onlar bu ölkəyə gələndə, burada başqa xalqın (yəni türklərin) varisləri yaşayırdı”.

Qədim yazı mədəniyyətinin beşiyi olan Azərbaycanın **Qobustan** (Bakı), **Gəmiqaya** (Naxçıvan) abidələrində və **Abdal** mağarasında (Şamaxı) tapılan 10-12 min il bundan əvvələ aid tamğalar və işarələr ilk yazı nümunələri hesab olunur. Bu abidələrdə tapılan və **afşar, bayandurlu, çepni, beğdeli, samurlara** aid olduğu sübut edilən tamğalar Azərbaycan xalqının soykökündə iştirak etmiş həmin oğuz türk boylarının ən qədim ata-baba yurdlarının və tarixi vətənlərinin müəyyən edilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Son dövrlərdə elmdə türklərin ilkin **Ata Yurdunun** nə Altayda nə də Mərkəzi Asiyada deyil, **Ön Asiyada** konkret olaraq **Azərbaycanda** olması fikri qəti şəkildə irəli sürülmüşdür. “**Urmu nəzəriyyəsi**” adlanan bu konsepsiyaya görə türklərin **ilkin vətəni Urmiya gölü hövzəsi** olmuş və onlar buradan **Altaya, Mərkəzin Asiyaya, Qara dəniz, Aralıq dənizi** sahillərinə və digər bölgələrə yayılmışdır. Türk etnosunun Şərq və Şimal bölgələrinə 2 böyük köçü e.ə. IV və e.ə. II minilliyin ortalarında baş vermiş, **qədim Azərbaycan türkləri** isə öz **ilkin Ata Yurdunda** qalmışdır. Qədim və orta əsrlər dövründə Azərbaycana və Ön Asiyaya müxtəlif türk axınlarını onların bu əraziyə ilk gəlişi deyil, öz ulu babalarının qədimdən yaşadıkları və yaşamaqda davam etdikləri torpaqlara **qayıdışı** hesab edilir.

Elmdə dünyanın ilk sivilizasiyalı xalqı olan **Şumerlərin** müasir türk xalqlarının əcdadı olması dil nümunələri və arxeoloji dəlillərlə sübut olunmuşdur. Şumerlərin İkiçayarasına **Azərbaycanın cənubundan - Urmiya gölü sahillərindən**, həm də **Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqlarından** e.ə. IV minillikdə köçüb gətməsi haqqında bilgiler vardır. Bu bilgilərə görə onlar İkiçayarasına “**Şərq ölkəsindən**” gəlmişdilər. Antik mənbələrdə o cümlədən, Musa Kalankatlinin “Alban tarixi” əsərində Albaniya “Şərq ölkəsi” adlandırılmışdır. Şumerlərin türk xalqlarının əcdadları olmasını sübut edən bilgiler aşağıdakılardır:

- Şumerlərə məxsus mətnlərin təhlili əsasında onların dilinin **qədim türk dili olması** və indiyədək Şumerlərə məxsus 340-dan çox sözün türkçə mənası-

nın anlaşılması. Məsələn dingir-tenqri, tanrı, ud-od, ada-ata, turuk-dirilik, eb-ev, eş-eşik, me-mən, uş-üş, us-huş(ağıl), ara-orta, duru-duru, de-demək, qum-qum, su-su, saa-sap, uruq-qurğu (tikili, şəhər) və s. Bu örnəklər göstərir ki, aradan 5 min ildən çox keçməsinə baxmayaraq, Şumer dilində olan sözlərlə bu gün bizim dilimizdə olan sözlər arasında elə bir ciddi fərq yoxdur. Hətta feildən isim düzəldilməsi şəkli, bu zaman istifadə olunan sözdüzəldici şəkilçilərin eyniliyi, fonetika, leksika və morfoloji baxımdan da xüsusiyyətlərin eyniliyi heyret doğurur.

- Qədim mixi yazılarında Şumerlilərin özlərini **“Kanqar” (Kəngər)** adlandırmaları;
- Şumerlərin şah əsəri olan **“Bilqamış”** dastanında **Türklərə** məxsus ümumi və eyni olan **adət** və **inanclara** rast gəlinməsi. Məsələn, yola salınan adamın arxasınca su atılması; qədim türk dilində olan “uçmaq” feilinin “ölmək” feilinin sinonimi kimi işlənməsi; (uçmaq feili 5 min il öncə qələmə alınmış “Bilqamış” dastanında olduğu kimi, VII əsrə aid “Gültigin” abidəsində də eyni şəkildə verilmişdir). Qəhrəmanın cənazəsi üstündə ağlayaraq saç yolmaq adəti;
- 5 min il öncəyə aid **Şumer mətnlərində** onların hər il **martın 21-də təbiətin oyanması günü** kimi məhsuldarlıq tanrısının şərəfinə bayram mərasimi keçirdikləri haqqında çox maraqlı məlumatın verilməsi. Bu onu göstərir ki, hal-hazırda qeyd etdiyimiz Novruz bayramının nə zərdüştlük, nə də islam dini ilə əlaqəsi yoxdur.
- Şumerlər öz ölümlərini türk köklü **“kur”- “qur”**-qurmaq sözündən əmələ gələn **kurqanlarda** dəfn edirdilər. Son eneolit dövründə (e.ə IV minillik) meydana çıxan və dünyanın ilk kurqanı hesab edilən **Soyuqbulaq kurqanı** Azərbaycanın Ağstafa bölgəsində tapılmışdır. Bu fakt Azərbaycanın ən qədim türk yurdu olduğunu bir daha sübuta yetirir. Bu kurqan tunc dövrünün məhsulu olan Şumer kurqanlarından daha qədimdir. Görünür, Şumerlər **kurqan mədəniyyətini** özləri ilə Şimali Azərbaycandan aparmışdılar.
- İlk təkər və arabanın kəşfinin Şumerlərə məxsus olması bütün dünyaya məlumdur. **Gəmiqayadan** tapılan **təkər və araba rəsmləri** bu kəşfin Azərbaycan ərazisində edildiyini və Şumerlər tərəfindən ikiçayarasına aparıldığını göstərir. Qobustanda e.ə.III minilliyə aid şumerlərə məxsus gəmi təsvirləri tapılmışdı.
- İkiçayarasında e.ə.III minilliyin I yarısında dövlət quran Şumerlərin ilk şəhəri **“Kiş”**, ilk hakim sülaləsi də **“Kiş”** adlanmışdır. Bu gün Azərbaycanın Şəki rayonunda Kiş çayı və Kiş kəndi, Naxçıvanda isə Kiş çayının olması, Şumerlərin İkiçayarasına köçərkən öz doğma yurd adlarını da özləri ilə apardıqlarını göstərir.

Əcdadımız olan türklərin yazılı mənbələrdə xatırlanma tarixi çox uzaqlara gedib çıxır. **Türk etnonimi ilk dəfə** e.ə 2200-cü illərdə Akkad hökmdarına aid



mixi yazıda “**Turki**” formasında və e.ə XVIII əsrin əvvəllərində-1790-cı ildə Babil hökmdarı Hammurapiyə aid yazıda “**Turukku**” şəklində çəkilmişdir. Bu yazıda Hammurapi “**Turukku**”lərin yaşadığı ərazini Azərbaycanın **Urmiya gölü hövzəsində yerləşən ölkə** kimi təqdim etmişdir. Azərbaycanın Urmiya gölü hövzəsində e.ə. XIV əsrə aid Assur kitabəsində **Turukki** adlanan türk etnosunun adı çəkilmişdir. E.ə. XIV əsrə aid “**Hökmdar şəcərələrinin parlaq güz-güsü**” adlı qədim **Tibet salnaməsində** heç də təsadüfi deyil ki, türk xalqı “**Turuk**” etnonimi şəklində işlənmişdir. Bütün bunlar aydın şəkildə göstərir ki, “**türk**”, “**turuk**”, “**turukku**” adlarının hamısı eyni mənəni daşıyır. Urartuya aid olub e.ə IX əsrdə yazılmış Kalaqran kitabəsində rast gəlinən “**Turuk**” sözü də aydın şəkildə türk etnonimini ifadə edir. 4 min il əvvəl Azərbaycanın Urmiya gölü ətrafında yaşayan əhali özünü **Türk** adlandırırdı. “**Türk**”, “**Turuk**”, “**Turlar**” və “**Saklar**” eyni mənənin daşıyıcısı olub “**möhkəm**”, “**güclü**”, “**cəsur**” deməkdir.

Türklərin çox qədim xalq olması elə qədim mənbələr əsasında da sübut olunur. **Əbülqazi Bahadur xanın** Türklərin soyağacı haqqındakı kitabında türklərin Nuh peyğəmbərin nəvəsi və Yafəsin oğlu olan əfsanəvi **Türkün** nəslindən olması qeyd edilmişdir. İndiki İranın şimalını və Amudərya çayından şimalda yerləşən çox geniş ərazini farslar **Turan** adlandırmışlar. İran alimi **Səid Nəfisi** yazır ki, fars mənşəli əhali indiki İranın yerli sakinləri olmayıb, onlar buraya Pamir və Hinduquş dağlarından gəlmişdir. O etiraf edir ki, arilər İrana gələndə Xəzərin qərb sahillərində, Qafqaz dağlarının şimalında və digər bölgələrdə **türksoylu xalqlar** yaşayırdılar.

E.ə. III-II minilliklərə aid mixi yazılarda Azərbaycan ərazisində **turuk, kurti, lullu, su-subar, kuman** və digər türk köklü etnosların yaşaması haqqında çoxsaylı məlumatlar yer almışdır. Bu etnoslardan ən qüdrətliələrindən biri türk köklü **Kutilər** digər bir türk köklü şumerləri e.ə. 2195-ci ildə Akkad zülmündən xilas etmiş və 91 il ərzində İkiçayarasının cənubunda öz hakimiyyətini qurmuşdular. **Çin mənbələrində** türklərin ulu babalarının Xəzərin qərbində, yəni Azərbaycanda yaşaması qeyd olunmuşdur.

Maraqlıdır ki, e.ə III-II minillikdə Ön Asiyanın və Azərbaycanın etno-siyasi mənzərəsində 3 əsas türk etnosu- **su-subar, kuman və turuk** boylarının üstünlük qazanması mixi yazılı qaynaqlarında yer almışdır. Həmin qaynaqlara görə su-subar tayfaları Zaqros dağları və Urmiya gölünün cənubunda yaşayırdılar. **Suvar etnonimi** qədim türk dilində “**çay adamı**” mənasını verir. Yazılı mənbələrdə haqqında **beş min il ərzində** arasıkəsilmədən məlumatların verildiyi qədim türk su-subar soyunun davamçıları e.ə I minilliyin II yarısı və bizim eranın I minilliyinin I yarısında **suvar, sabir və hun** adları altında Azərbaycan ərazisində yaşayaraq xalqımızın soykökündə iştirak etmişdir. E.ə V əsrin müəllifi Herodot subarları saspir-sabir adlandırmış və onların Şimali Azərbaycanda yaşadığını xüsusi olaraq göstərmişdir. II əsrin müəllifi Ptolomeyin yazılarına görə

subarlar, digər türksoylu kəngərlərlə birlikdə Xəzər dənizi sahilində yaşayırdılar.

Tarixi qaynaqlarda e.ə. VIII-VI əsrlərdə Azərbaycan ərazisində ən çox adı çəkilən türk etnosları **iskitlər-işquzlar-quzlar, saklar və kimmerlərdir**. Yazılı mənbələr iskit, sak və kimmerlərin **ilkin vətəninin** məhz **Ön Asiya və Azərbaycan** olduğunu göstərir. Azərbaycanın köklü əhalisi olan bu tayfalar, hətta e.ə VII əsrdə Azərbaycan ərazisində əsas siyasi qüvvələrdən birinə çevrilərək dövlət də qurmuşdular. **İskitlərin - işquzların** Azərbaycana gəlmə xalq olduğunu sübut edən hər hansı bir fakt mövcud deyildir. Əksinə, onların məhz, əvvəl **Araz çayı sahilində yaşaması** və buradan Qara dəniz sahillərinə köç etməsi haqqında yetərli qədər faktlara rast gəlinir. Manna sakinləri kimi adından söz etdirən, Aşşur mənbələrində Qimirya adlandırılan **Kimmerlərin** e.ə. VIII əsrdən Azərbaycan və Ön Asiyada aparıcı siyasi qüvvə kimi çıxış etməyə başlaması və e.ə VII əsrdən Kür-Araz ovalığında yaşaması haqqında mənbələrdə yetərinə məlumat vardır. Qədim mixi yazılarına görə, kimmerlərin, sakların, işquzların ilkin vətəni Azərbaycan olmuşdur. Onlar eyni dildə və bu dilin müxtəlif ləhcələrində danışan türk köklü etnosun nümayəndələri idi. Maraqlıdır ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz **Yafəsin** oğullarından birinin adı **Türkdürsə**, digəri kimmerlərin soybabası olan **Qamər** idi.

Digər bir maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, Assur hökmdarı Aşşurbanipalın e.ə.VII əsrə aid mixi yazısında kimmerlərin padşahı kimi tanınan Tuqdamme **“Saka ölkəsinin hökmdarı”** kimi təqdim edilmişdir.

Maraqlıdır ki, mənbələrdə **işquzlar** və onlara bağlı olan **kumanlar** və kimmerlər “at sağanlar”, “at südü içənlər” kimi təqdim edilmişdir ki, bu da dünyada yalnız türklərə məxsusdur.

Qədim şumer yazısının yarandığı e.ə. IV minillikdən Azərbaycanın etnosiyasi xəritəsində aparıcı yer tutan prototürk etnosları antik və erkən orta əsrlərdə ya əvvəlki türk adını qoruyub saxlamış, ya da tarixi şəraitdən asılı olaraq eyni ərazidə müxtəlif türk soylarının adı altında çıxış etmişlər. Antik və erkən orta əsrlər dövrünə aid yazılı qaynaqlarda adı çəkilən və **Azərbaycan xalqının etnogenezisində iştirak edən suvar, işquz, sak, kəngər, bulqar, hun, buntürk, xəzər, alban, qarqar** və sadalamadığımız digər türk soylu etnosların tarixi Azərbaycan ərazilərində, o cümlədən tarixi torpağımız olan indiki Ermənistan Respublikasında, türklərin tarixi vətənlərindən biri olan indiki Gürcüstan Respublikasında arasıkəsilmədən yaşaması qəti şəkildə sübut edilmişdir. Gürcü salnamələrində böyük bulqar soyundan olan **buntürklərin**, yəni **qədim türklərin Gürcüstanda**- Kartlidə e.ə VI əsrdə (e.ə 586-cı ildə) Qüdsün dağıdılmasından çox-çox əvvəllər yaşaması aydın şəkildə yazılmışdır. Gürcü salnaməsində Makedoniyalı İsgəndərin yürüşünün baş verdiyi e.ə IV əsrdə ( e.ə 334-323) indiki Gürcüstanda Kür çayı vadisində **türklərin** oturaq şəkildə yaşamasından bəhs edilir. Gürcü tarixçisi S.E. Takayaşvili **“Türkləri Kartlinin ən qədim sakinləri”** hesab edərək, onların **28 min evdən** ibarət olduğunu qeyd etmişdir. Bu o

dövr üçün çox böyük bir rəqəm hesab olunur. Türklər qədimdən indiki Gürcüstan ərazisində yaşamasaydı, bu yerlərin, hətta indi də daşdığı adlar türkcə olmazdı. Əbəs yerə Gürcüstan tarixi qaynaqlarda “**Didi Türkoba**” (**Böyük Türk Obası**) adlandırılmazdı. Azərbaycan türklərinin tarixi vətəni olan bütün Şərqi Gürcüstan **Tiflis şəhəri** daxil olmaqla “Didi Türkoba”nın tərkibində idi. Orta əsrlərin Avropa səyyahları Kür çayının sağ sahilindəki böyük ərazini “**Türk Gürcüstanı**” adlandırmışlar. Ərəb qaynaqlarında **Tiflis** Azərbaycanın Aran bölgəsində yerləşən üç böyük şəhərlərindən biri kimi göstərilmişdir.

Mar Abbas Katina və Xorenli Movsesin qələmindən çıxmış kitablarda e.ə. II əsrdən bizim eranın VII əsrinədək **bulqar türklərinin** iki çoxsaylı toplusunun **tarixi Azərbaycan ərazisində** “varlı”, “çörəkli” yerlərdə “uzun illər boyu” yaşamasından bəhs edilmişdir. Həmin torpaqlarda Bulqar Vəndin özünün, qardaşlarının və soy davamçılarının vətəninə çevrilən **Vənənd və Bulqar etnotoponimləri** Azərbaycanın Araz vadisində, Ordubad və Zəngilan bölgələrində, Şərqi Anadoluda, Mil-Qarabağda, Muğanda Vənənd, Vənəndli, Xocavənd, Bulqarkənd, Bolqargöytəpə və başqa adlarla bu gün də yaşamaqdadır. Vənəndlərlə bağlı adını çəkmədiyimiz çoxlu sayda yer adları qədim **bulqar türklərinin** Azərbaycanda uzun müddət yaşamasını və **xalqımızın soykökü prosesində** iştirak etdiyini göstərir.

Hələ şumer dövründən mənbələrdə adı çəkilən və xalqımızın soykökündə iştirak edən **Kəngər türk boyunun** adı IV-V əsrlərə aid mənbələrdə dəfələrlə çəkilmişdir. IV yüzilliyə aid mənbələrə görə Kür ilə Araz çayı arasındakı bölgələr **Kəngər soyunun** yurd yerləri hesab olunurdu. V əsrin müəllifi tarixçi Paprplı Lazar Azərbaycan ərazində **Kəngərlərin yaşadığı ayrıca bir vilayətin**, eyni zamanda Albaniya-İberiya sərhəddindəki **Kəngər dağından** aşağıda yerləşən **Kəngərli elinin** adını çəkmişdir.

Mənbələrdə V yüzildə Azərbaycan ərazisində ən böyük türk tayfa birliklərindən olan **onoqurların** yaşaması və həmin əsrdə adlarını itirərək **suvar** boylarına qovuşması haqqında məlumatlara rast gəlinir. Xalqımızın soykökündə iştirak edən **Suvar türklərinin adları** orta çağ boyunca Muğan düzündə, Cənubi Azərbaycanda və digər bölgələrdə toponimlər şəklində qalmışdır. V əsrdə Şimali Azərbaycanda Sasani zülmünə qarşı azadlıq hərəkatında iştirak edən türk boyları içərisində **bulqarların, albanların, buntürklərin, kəngərlərin, masahunların** adlarının çəkilməsini təsadüfə hesab etmək olmaz. İlkən orta çağ qaynaqlarında bulqarların qollarından biri olan **barsillərin** də adlarına rast gəlinir.

Xalqımızın soykökündə iştirak edən **türk-qıpçaq köklü qarqarların** Albaniyada yaşaması haqqında ilk məlumatı Strabon vermişdir. Tədqiqatçılar mənbələrə əsasən qarqarların hələ e.ə. III əsrdə Qafqaz dağlarında məskunlaşmasından, sonra dağlardan enərək Qarabağ düzünə yayılmasından bəhs edirlər. Azərbaycanın bu türksöylü qədim sakinləri haqqında günümüzdə də onun adını daşıyan Qarabağdakı Qarqarçay, Samur çayının mənsəbində Qarqar dağı, Cənubi Azərbaycanda Qarqar, Babaqarqar və.s kimi yaşayış məskənləri “danışır”.

Roma tarixçisi Flavi Arrian e.ə. 331-ci il Qavqamela döyüşü haqqında danışarkən Alban etnosunun adını Albaniya ərazisində yaşayan və Strabonun “madyan sağanlar” adlandırdığı **sak\saka** boylarının içərisində çəkmişdir. Alban entononimindəki “**alp**” sözü türk dilində “**cəsur**”, “**igid**” mənasında işlənir və maraqlıdır ki, alban, alpan adını daşıyan etnoslar Azərbaycanla yanaşı, türksoylu qazax, qırğız və türkmənlərin içərisində yüzillər boyu yaşamaqda davam etmişdir. Alban-Aran təkcə ölkə adı olmayıb, həm boy, həm də dil mənsubluğunu bildirir. Alban sözünə sinonim olan Aran dili dedikdə, Azərbaycan türk dili nəzərdə tutulur. Maraqlıdır ki, Musa Kalankatlı “Alban tarixi” əsərində Albaniyanın ilk hökmdarı **Aranın Yafəs soyundan** gəldiyini göstərir. Adı Türk olan etnosun, Kimmerlərin ulu əcdadının da Yafəs soyundan gəldiyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Kitab-i Dədə Qorqud dastanında adı çəkilən Oğuz birliyinin mərkəzi olan **İç oğuz Albanların** vətəni idi. Dastanda ağ, boz atlar çaptıran albanlardan danışılır və albanlara başçılıq edən Qazan xan “**Alpanlar başı**” adlandırılır. **İç Oğuzun**, xanlar xanı Bayandur xanın və bəylərbəyi Qazan Alpın mərkəzi idarə orqanları olan divanları Albaniyanın mərkəzində- Kür və Araz çaylarının əmələ gətirdiyi təbii üçbucaqda yerləşirdi. Mühüm bir arxiv sənədi albanların Türksoylu xalq olduğunu sübuta yetirir. VIII əsrin əvvəllərində Ərəb Xilafət tərəfindən dini, əlifbası, yazı sistemi qadağan edilən xristian-alban nəslinin davamçıları olan beş Qarabağ məliyindən dördünün 1723-cü ildə Pyotra göndərdiyi məktubda, on əsr keçməsinə baxmayaraq hələ də özlərini “**Alban türkləri**” kimi təqdim etməsi heyrətamiz şəkildə albanların öz soykökünü unutmadığını və etnik kimliyini aydın şəkildə dərk etdiyini göstərir.

Arazla Kür çayının qovuşduğu yerdə kaspilərin yaşadığı bölgə antik dövrdə Kaspiana adlanırdı. Adını dənizə də vermiş **Kaspilər** II-V əsrin mənbələrində xəzərlər kimi təqdim edilirdi. Təsədüfü deyil ki ərəb mənbələrində Şimali Azərbaycan “**Xəzərlər ölkəsi**” də adlandırılmışdır. “Həç bir şübhə doğurmadan xalis türk” adlandırılan **Xəzərlər** Azərbaycan xalqının və dilinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Bütün bunlar Azərbaycan xalqının yaranması və formalaşması prosesi ilə bağlı aşağıdakı mühüm nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxarmışdır:

- **Azərbaycan xalqının yaranması və formalaşması prosesinin** ilkin mənbələr əsasında araşdırılması və soykök problemi ilə bağlı **milli konsepsiyanın** yaradıcısı olan görkəmli alim Süleyman Əliyarlının, son dövrlərdə bu sahədə ciddi araşdırma aparan alimlərdən Firudin Ağasıoğlu, Ramin Ağayev və başqalarının apardığı tədqiqatlar məqsədli şəkildə nəyin bahasına olursa olsun azərbaycanlıların türksoylu olmadığını, Qafqaz və irandilli etnoslardan törədiyini, hazırda yaşadıkları ərazilərə “gəlmə” olduğunu “sübut etməyə” çalışan müəlliflərin cəfəng və elmdən uzaq fikirlərini alt-üst edir.

- Azərbaycan çox qədim dövrlərdən türklərin vətənidir. Azərbaycan türkləri **Cənubi Qafqazın və Avrasiyanın** qədim və ilk sakinləridir.
- Azərbaycan xalqının soykökünü yalnız Azərbaycan zəminində axtarmaq lazımdır.
- Tarixi Azərbaycan torpaqlarının sərhədləri Azərbaycan türklərinin geniş yayıldığı əraziyə tamamilə uyğundur. Azərbaycan xalqı məhz ona məxsus olan **Ata Yurdunda** öz türk kökü üzərində formalaşmışdır.
- Orta əsrlərdə və Xilafət dövründə türklərin Azərbaycan torpaqlarında başlıca hərbi-siyasi qüvvə olduğu ilkin mənbələr əsasında qəti şəkildə sübut edilmişdir. Ərəb mənbələrində Azərbaycan haqqında danışılarda **Türklər ölkəsi, Türklərin yaşadığı ölkə** ifadəsindən dəfələrlə istifadə olunmuşdur. VII-VIII əsrlərdə Xilafətin Cənubi Qafqaz və o cümlədən Azərbaycan uğrunda apardığı müharibədən bəhs edən bütün ərəb müəllifləri Xilafət ordusuna qarşı vuruşan, mübarizə aparan **əsas qüvvənin türklər olduğunu** dəfələrlə qeyd etmişlər.
- Azərbaycan xalqı tarixən ona məxsus olub, dəqiq sərhədlərə malik böyük bir ərazidə yaranıb formalaşmışdır. **Azərbaycan xalqının formalaşması prosesi VII-VIII əsrlərdə baş vermişdir.**
- Xalqımızın formalaşma prosesində öz dominatlığını- üstünlüyünü təmin edən və aparıcı etnos kimi çıxış edən **türklərlə yanaşı, İran və Qafqaz mənşəli müxtəlif etnoslar** da iştirak etmişdir. Azərbaycan tarixən türklərin və qeyri-türklərin ümumi vətənidir. Azərbaycan dili tarix boyu türk və qeyri-türk etnosların əsas ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış etmiş və daima zənginləşmişdir.

Xalqımız yaranış və formalaşma prosesində özünəməxsus doğma, təmiz **Azərbaycan türk dilində** danışmış, sonrakı dövrlərdə bu möhtəşəm dili inkişaf etdirərək qoruyub-saxlamış və bu günümüzədək gətirib çıxartmışdır.

Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin formalaşması prosesinin eyni vaxtda- **VII-VIII əsrlərdə** baş verməsini qətiyyənlə təsadüf hesab etmək olmaz. Çünki dil xalqın başlıca atributlarından biridir. Tariximizin və dilimizin ana qaynağı olan **Kitab-i Dədə Qorqud dastanının** VII əsrdə, islamın ilkin yayılma çağında bəstələnməyə başlanmasını da təsadüf saymaq olmaz. Kitab-i Dədə Qorqudun boyları **Türk dilinin** nə qədər mükəmməl və təmiz dil olduğunu göstərir. Dastan 4530 sözdən ibarətdir. Bunlardan 4000-dən çoxu türk, 136-sı fars, 350-ə yaxını ərəb sözüdür. Maraqlıdır ki, dünya dillərinin çoxu son min il ərzində öz təməl sözlüyünün 18-20%-ni dəyişmiş və ya itirmişdir. Bu baxımdan **Türk dilləri** üçün sabitlik hökm sürür. İngilis alimi C.Klausona görə, son min ildə Türk dillərinin təməl sözlüyünün heyrətamiz şəkildə **çox cüzi hissəsi-cəmi 1 faizi** dəyişikliyə uğramışdır.

**Azərbaycan dili** Altay dillər ailəsinin Türk dil budağının Oğuz qrupuna daxildir.

VII-VIII əsrlərdə Azərbaycanda İslam dininin yayılması eyni soykökə və dil birliyinə malik olan Türk boylarının dini birliyinin də yaranmasına gətirib çıxartdı. **İslam dini** eyni zamanda türk, qeyri-türk etnosların və etnik qrupların arasında **dini birliyin** yaranmasını təmin edərək Azərbaycanda eyni mənəvi dəyərlərin formalaşmasına təkan verdi.

Bu gün də müstəqil **Azərbaycan Respublikası** etnik və dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, ərazisində yaşayan bütün əhalinin **ümumi vətənidir**. **Azərbaycanlı milli kimliyi** etnik cəhətdən rəngarəng olan Azərbaycan əhalisini birləşdirən əsas amilə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşları etnik və dini kimliyindən asılı olmayaraq **azərbaycanlı milli kimliyini** qürurla daşıyır. Azərbaycanlı milli kimliyini daşıyan vətəndaşlarımızın **sarsılmaz birliyi** 2020-ci ildə Qarabağın azad edilməsi uğrunda apardığımız **Vətən müharibəsində** böyük qələbəni təmin edən əsas amillərdən biri olmuşdur.

### III FƏSİL. AZƏRBAYCAN IX - XIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

#### § 8. Azərbaycan IX-XI əsrlərdə. Şirvanşahlıq

Abbasilər xilafətinin dağılmasının gedişində Azərbaycanda ilk yaranan dövlət Şirvanşahlar oldu. Dövlətin ərazisini Dərbənddən Kür çayınadək olan Azərbaycan torpaqları təşkil edirdi. **Şirvana hakimlik edən** Məzyədilər sülaləsinin nümayəndəsi **Heysam ibn Xalid** xəlifə əl-Mütəfəkkilin öldürülməsi və türklərin fəaliyyəti ilə bağlı Bağdadda baş verən qarışıqlıqdan istifadə edərək mənbələrə görə 861-ci ildə “**Şirvan işlərində müstəqilləşdi**”. Heysamın mənsub olduğu Məzyədilər kökcə Rəbiə adlanan ərəb tayfasından olub, IX əsrdə Arranda paytaxtı Bərdə olan yarımüstəqil əmirliyi idarə edirdilər. Heysam ibn Xalid Məzyədilərin **Şirvanşah titulu**nu qəbul etmiş ilk nümayəndəsi oldu. Məzyədilər sülaləsi Şirvanşahlığı 861-ci ildən 1027-ci ilədək idarə etmişlər. Heysamın nəvəsi II Heysam Məhəmməd oğlu dövlətin sərhədlərini möhkəmləndirdi, paytaxt **Şirvan şəhərində** məhsulun saxlanması üçün anbarlar tikdirdi, Dərbənddə yerləşən və dinsizlərə qarşı mübarizə aparan döyüşçülərin ərzaqla təminatını yaxşılaşdırdı. O, əhaliyə münasibətdə ədalətli siyasət yeritməyə çalışırdı. 915-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş **Əbu Tahir** Şirvanın sərhədlərini cənubda Kür çayına, şimalda Dərbəndədək genişləndirdi. 917-ci ildə **Lahicanşahlığı** dövlətinə birləşdirdi, 918-ci ildə hərbi - strateji baxımdan çox əlverişli mövqedə yerləşən qədim **Şamaxını** bərpa etdirərək paytaxtı bura köçürtdü. Əbu Tahir və onun varislərinin hakimiyyəti dövründə Şirvanşahlığın ərazisi xeyli genişlənmişdi. Azərbaycanın şimalındakı bir sıra mülklər bir-birinin ardınca Şirvanşahlığa birləşdirilmişdi. Şirvanşah Məhəmmədin qoşunları 981 - 982-ci illərdə **Qəbələni**, 982-983-cü illərdə **Bərdəni**, 983-984-cü illərdə **Şabranı** ələ keçirtmişdi. Şirvanşah qədim Şabran şəhərinin yenidən qurulması üçün inşaat işlərinə başlamış, qala divarlarını yenidən tikdirmişdi. Xilafətin tənəzzülü şəraitində Azərbaycanın çox mühüm strateji bölgəsində Qafqaz dağları ilə Xəzər dənizi arasındakı keçiddə yaranmış və ərəb köklü Həşimilərin idarə etdiyi **Dərbənd əmirliyinin** 988-ci ildə Şirvanşahlığa birləşdirilməsi çox böyük hadisə idi. Qədim türk yurdu olan və mənbələrdə “**Dəmir qapı**” adlandırılan Dərbənddə Şirvanşahlar böyük quruculuq işlərinə başladılar. Dərbənd səddi və şəhərin qala divarları təmir edilərək möhkəmləndirildi. Dərbənddən sonra Xursan və Tabasaran torpaqları da Şirvanşahlığa birləşdirilmiş, Şəki və Sənariyyə hakimləri isə Şirvanşahlıqdan asılı vəziyyətə salınmışdı.

Azərbaycanın şimal - şərq torpaqlarında **Şirvanşahlığın** yaranması və möhkəmlənməsi tariximizin o dövrü üçün çox böyük siyasi hadisə hesab olunur. Vətənimizin bir hissəsində VIII əsrin əvvəllərində ərəblər tərəfindən məhv edilmiş dövlətçiliyimiz Şirvanşahlığın yaranması ilə bərpa olunmuşdu. Şirvanşahların ölkəmizin şimal sərhədlərinin qorunması üçün atdığı addımlar rus, alan

və sərirlərin basqınlarının qarşısının alınmasını xeyli asanlaşdırmışdı.

1027-ci ildə **Mənüçöhr** Şirvan taxtına çıxdıqdan sonra Məzyədi sülaləsi üzvləri ərəb köklü adlarından imtina edərək Sasani hökmdarlarına məxsus adları daşımağa başladılar. Nəticədə bu tarixdən Şirvanşahlar özlərini Kəsrənilər kimi tanıtmaya çalışırdılar. Azərbaycanın şimalında ərəblər tərəfindən Arran, sonrakı dövrlərdə isə Şirvan adlandırılan bölgənin ən qədim şəhərlərindən biri **Şamaxı** idi. Bizim eranın II əsrində yaşamış antik müəllif Klavdi Ptolomey bu qədim şəhər haqqında danışarkən onu Şamexiya (və yaxud Kamexiya) adlandırmışdı. Şamaxı Şirvanşahların ikinci paytaxtı idi. İlk paytaxt olan **Şirvan** şəhəri isə yer üzündən silinmişdi. Şirvan şəhəri qədim Şabranla Şamaxı arasında yerləşirdi. Ərəb müəllifi əl - Müqəddəsi yazırdı ki, Şirvan düzənlikdə yerləşən böyük şəhər olub, tikililəri daşdandır, bazar meydanında Baş (Cümə) məscid yerləşir və ortasından çay keçir. X əsrdə Şirvanşahlığın Dərbənd, Bakı, Şamaxı və Şabran şəhərləri çox mühüm ticarət mərkəzlərinə çevrilmişdi. Əl-Müqəddəsi 985-ci ildə yazırdı ki, **Bakı** bu bölgənin yeganə dəniz limanıdır. IX - XI əsrlərdə Bakıda çoxlu neft çıxarılırdı ki, bu da bir sıra Şərq ölkələrində hərbi işdə istifadə olunurdu. Neftdən təsərrüfatda, məişətdə və müalicə işində də geniş istifadə edilirdi.

### **Azərbaycan dövləti Sacilər (Sacoğulları) sülaləsinin hakimiyyəti dövründə**

Sacilər Azərbaycan torpağında hakimiyyət sürmüş ilk müsəlman türk sülaləsi hesab olunur. Sülalə öz adını Mərkəzi Asiya köklü türk sərkərdəsi Əbu Sacdan götürmüşdür. Əbu Sac Xilafəti lərzəyə salan Babək hərəkətini yatırmaq üçün göndərilən ordunun baş komandanı, məşhur türk sərkərdəsi Afşinin ən yaxın silahdaşlarından biri olmuşdur. **Əbu Sac Divdad** Babəki və qardaşlarını ələ keçirməklə və Xilafətə qarşı Məzyərin başçılığı ilə baş vermiş üsyanı yatırmaqla xeyli məşhurlaşmışdı. Xəlifə 856-857-ci illərdə onu İraq-Məkkə yolunun rəisi təyin etmişdi. Bu çox böyük vəzifə idi və belə məsuliyyətli iş ancaq Xəlifə sarayına çox yaxın olan adamlara tapşırılırdı. 879-cu ildə Sivasdan Bağdada dönərkən vəfat etmiş Əbu Sacın yerində Məhəmməd və Yusif adlı iki oğlu qalmışdı. Məhəmməd əvvəlcə Məkkə yollarının rəisi təyin edilmiş, Xəlifə sarayında bir neçə vəzifə daşıdıqdan sonra **889-cu ildə Azərbaycana** vali təyin edilmişdi. **Sacoğulların** Azərbaycanda hakimiyyəti və dövlət quruculuğu məhz həmin tarixdən başlayır. Bu dövrdə hələ Xilafətlə bağlı olan Azərbaycan valiliyinin mərkəzi şəhəri **Marağaya** gələn **Sacoğlu Məhəmməd** 898-ci ildə Azərbaycanla birlikdə Ərməniyyə (indiki Türkiyənin ərazisində yerləşirdi - Red.) və digər dağlıq ölkələrin idarə hüququnu Xəlifədən aldı. Azərbaycan hakimlərini özünə tabe etdikdən sonra Ərməniyyəni idarə edən Baqrat nəslinin üzərinə yürüdü. Məhəmməd hələ 896-cı ildə Ərməniyyə hakimi I Sumbatı məğlubiyyətə uğradaraq onun Qarsdakı bütün ailə üzvlərini əsir etmişdi və Sumbat onun bütün



şərtlərini qəbul edərək təslim olmuşdu. Ərməniyyədən sonra **Tiflisi də** ələ keçirən Məhəmməd geri qayıtmışdı. 901-ci ildə Azərbaycanda dəhşətli vəba xəstəliyini yayılmış və o qədər çox adam qırılmışdı ki, kəfən çatmadığından ölümləri palıtlı şəkildə basdırırdılar. Vəbaya yoluxan Sacoğlu Məhəmməd Bərdə şəhərində vəfat etdi.

Məhəmmədin ölümündən sonra I Sumbat Ərməniyyədən yığılan vergilərin Sacoğlulara deyil, birbaşa Xilafət xəzinəsinə ödənilməsi ilə bağlı razılıq almışdı. Abbasi xəlifələri Sacoğluların güclənməsindən ehtiyatlanır və xilafətin şimal ərazilərini tam şəkildə itirəcəklərindən qorxurdular. 901-ci ildə Azərbaycan taxtında qardaşını əvəz edən **Sacoğlu Yusifin dövrü (901 - 928) Azərbaycan dövlətçiliyinin yüksəliş dövrü hesab olunur.** Sacoğlu Yusifin xəlifənin fərmanını olmadan taxt-taca yiyələnməsi və bunun heç bir etirazla qarşılanmaması artıq Xilafətdə mərkəzi hakimiyyətin tamamilə zəiflədiyini və **Sacoğluların Azərbaycanı müstəqil şəkildə idarə etdiyini göstərir.** Artıq bundan sonra xəlifələr Xilafətdən ayrılmaqda olan dövlətlərdə öz ali hakimiyyətlərinin nominal, sözdə, simvolik olması ilə hesablaşmaq məcburiyyətində qalmışdılar. **Sacoğlular** da bu siyasi gerçəkliklə barışan xəlifələrin **sözdə siyasi, realıqda isə dini liderliyini** qəbul edirdilər.

Məhəmməd Sacoğlunun dövründə **dövlətimizin paytaxtı Marağa** idisə, Yusifin dövründə **Ərdəbilə** köçürülmüşdü. 902-ci ildə Yusif Ərdəbildə adına gümüş pul (dirhəm) kəsdirmişdi. O, 907-ci ildə xəyanətkar I Sumbata qarşı yürüşlərə başlamış, Şirakı, Dvini ələ keçirmiş, Tiflis şəhərini Cəfərlilərdən almış və Kaxetianı özünə tabe etmişdi. O, 914-cü ildə I Sumbatı Dvində ələ keçirib edam etdirmiş, Ərməniyyəni Azərbaycanın tərkibinə alaraq burada öz hakimiyyətini möhkəmləndirmişdi. Yusif Xəzərboyu bölgələrə quldur basqınları edən rusların Ərdəbil ətrafına hücumlarının qarşısını almışdı. Sacoğlu Yusif 915-ci ildə **Azərbaycan dövlətini öz yüksəlişinin zirvəsinə çatdırmışdı.** Bu zaman dövlətimizin sərhədləri şimalda Dərbənddən, cənubda Zəncanadək, qərbdə Ani və Dvindən, şərqdə Xəzər dənizindəki böyük bir ərazini əhatə edirdi. Sacoğlu Yusif 12 il ərzində Xəlifə sarayına hər il 120 min dinar xərac versə də, 912/913-cü ildən **Bağdada xərac göndərməyi dayandırmışdı.** Artıq tam müstəqilləşən Azərbaycan hökmdarı Rey, Qəzvin, Əhər və Zəncanın da idarə olunmasına iddiasını irəli sürmüşdü. Bundan bərk qorxuya düşən Xəlifənin göndərdiyi 20 minlik qoşun Yusifin 7 minlik hərbi qüvvəsi tərəfindən darmadağın edildikdən sonra o, Reyə daxil olmuşdu. Yusif Xəlifənin göndərdiyi daha bir ordunu məğlubiyyətə uğratsa da, 919-cu ildə Ərdəbil yaxınlığındakı döyüşdə yenilərək əsir düşmüş və Bağdadda zindana atılmışdı. Yusifin türk köklü qulamu **Sebuk** ordu toplayıb Xəlifənin ordusunu məğlubiyyətə uğratmış və Azərbaycanı müstəqil idarə etməyə başlamışdı. O, Xəlifənin 220 min dinar xərac tələbini yerinə yetirməyərək üstəlik Yusifin sərbəst buraxılmasını xəlifədən tələb etmişdi. Xəlifə Yusifi azad edərək Azərbaycanın hakimi kimi tanımış, əvəzində 500 min dinar xərac istəmişdi. Azad olmuş Yusif Ərdəbil şəhərinə çatanda sədaqətli qulamu

Sebukun ölüm xəbərini almışdı. Yusifin Azərbaycandakı ikinci hakimiyyəti Karmatilərlə döyüşdə yaralanıb öldürüldüyü 928-ci ilədək davam etmişdi. Hakimiyyətinin son illərində Xəlifənin əmr və göstərişlərini heçə sayaraq əməl etməmiş və çevrəsində olan hakimləri öz hökmü altında saxlamağa çalışmışdır. 65 il ömür sürmüş bu **görkəmli dövlət xadimi ömrünün 27 ilini rəsmən, 23 ilini felən (faktiki olaraq) Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına sərf etmişdir.** Sacoğlu Yusifin **siyasi fəaliyyətinin ən önəmli cəhətini bütün Azərbaycan torpaqlarını (həm Şimal, həm də Cənub) birləşdirməsi təşkil edir.** Tarixi torpaqlarımız olmuş indiki Ermənistan və Şərqi Gürcüstan əraziləri də bu dövlətin sərhədləri daxilində idi. Azərbaycan formal olaraq Xilafət sərhədləri daxilində qalsa da, Sacoğlular daxili və xarici siyasətlərində tam müstəqil hərəkət edirdilər. Yusifin ölümündən sonra dövləti altı aylıq sürədə qardaşı oğlu, sonralar isə qulamları və sərkərdələri idarə etmişdilər. Onlardan **Mufli və Deysəmin** adına Bərdə və Ərdəbildə pul kəsilmişdir. Mənbələrdə X əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın böyük qoşunla Bizans - erməni qüvvələrinə qarşı çıxması haqqında məlumatlara rast gəlinir. Sacoğluların hakimiyyətinin ilk vaxtlarında paytaxt **Marağa**, Yusifin dövründə isə **Ərdəbil** olmuşdur. Azərbaycan Ərdəbildən başqa Marağa, Zəncan, Qəzvin, Muğan, Dvin, Təbriz, Bərdə, Dərbənd və Tiflis kimi çox önəmli şəhərlərə malik idi. Tarixi bilgilərdə adı keçən Muğan şəhəri Kür ilə Araz çayı arasında yerləşirdi. Buradan Bərdəyə karvanla səkkiz günə gedirdilər. Burada yaşayan əhalinin öz dövlətinə çox sədaqətli və mərhəmətli insanlar olduğu xüsusi qeyd edilir. Sacoğluların hakimiyyəti dövründə Azərbaycan beş əsas vilayətə (Ərdəbil, Mərənd, Cəbrevan, Varsaq və Bərdə) bölünürdü və **ölkənin ümumi gəliri 4,5 milyon dirhəmə** çatmışdı. Sacoğluların Azərbaycan sərhədlərini kafir düşmənlərdən qoruması və ölkə daxilində asayişin hökm sürməsi iqtisadiyyatın, ilk növbədə ticarətin inkişafına təkan vermişdi. Sacoğlulara qədər Azərbaycan, Arran (Albaniya), Ərməniyyə və Kartli - Kaxetiya (Şərqi Gürcüstan) fərqli siyasi qüvvələr tərəfindən idarə olunurdusa, Saci hökmdarları bütün bu torpaqları bir siyasi mərkəzdə birləşdirmişdi. Nəticədə bundan sonra **Azərbaycan və Arran ayrı deyil, vahid siyasi və coğrafi mənə daşımağa başlamışdı.** Maraqlıdır ki, belə bir coğrafi, siyasi xətti sonralar bölgədə hakimiyyət sürmüş digər sülalələr də davam etdirmişlər. Azərbaycanda Sacoğlular sülaləsinin hakimiyyətinə Salaroğlular tərəfindən son qoyulmuşdur.

### **Azərbaycanda Salarilər (Salaroğulları) sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi**

941-ci ildə Azərbaycanda Sacoğluların sonuncu hökmdarı Deysəm taxtdan salınmış və **Salaroğulları** (Salar türkcə “yurd tutan” deməkdir - Red.) adlanan sülalə hakimiyyətə gəlmişdi. Kəngərli türk soyundan olan Salar nəslə Azərbaycanla Mazandaran sərhəddində olan Deyləm vilayətini idarə edirdi. Sülalənin

ilk nümayəndəsi **Mərzban ibn Məhəmməd** (941 - 957) əvvəlcə Azərbaycanın cənubunu, sonra qısa müddətdə bütün ərazisini öz hakimiyyəti altında birləşdirə bilmişdi. Tarixi qaynaqlara görə Azərbaycanın bütün minbərlərində onun adına xütbələr oxunurdu. Şirvanşah Əhməd, Şəki hakimi Əbdülməlik, Bərdə hakimi İbn Səvad, Əhər hakimi Əbülhica Rəvvadi, Sünik, Hayzan hakimləri ona tabe olub, xəzinəsinə vergi ödəyirdilər. Mərzbanın dövründə **Azərbaycan dövlətinin xəzinəsinə daxil olan illik verginin miqdarı 500 min dinara çatırdı.**

Salarilər dönəmində də **Azərbaycan dövlətinin paytaxtı Ərdəbil şəhəri** olaraq qalırdı. Mərzban ibn Məhəmməd Azərbaycanın şimal - qərb torpaqlarını, o cümlədən Şirvanşahlığın ərazisini özünə tabe edib, Dərbənd şəhərinə də yiyələnmişdi. Ərməniyyə və Şərqi Gürcüstan (Kartli - Kaxetiya) dövlətimizin sərhədlərinə qaytarılmışdı. Salarilər dönəmində **Azərbaycan dövlətinin** ərazisi daha da böyümüşdü: şimalda Dərbənd keçidindən başlayaraq cənubda Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarlarınadək, şərqdə Gilan da daxil olmaqla, Xəzər sahilindən qərbdə Kartli - Kaxetiya, Dvin, Van ətrafı torpaqlar da daxil olmaqla çox böyük ərazi Azərbaycanın nəzarəti altında idi. Bu o anlama gəlir ki, Salarilər dövründə də bütün Azərbaycan torpaqları **bir vahid mərkəzdən** idarə olunurdu. Salarilər dövründə Xəzər dənizində Azərbaycanın **ticarət gəmiləri** üzməyə başlamışdı.

X əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimalında Xəzər xaqanlığının getdikcə zəifləməsi şəraitində bölgədə gəmiçiliklə məşğul olan, xəz dərilərini “isti ölkələrin” tacirlərinə satan, İdil çayını asanlıqla keçib Xəzər dənizi sahillərində quldurluq edən, əhalini soyub-talayan ruslar ərazilərimizdə görünməyə başladılar. Rusların 909 - 910-cu illər, 914-cü il quldur basqınları Xəzər sahilindəki şəhər və kəndlərimizə böyük fəlakətlər gətirmişdi. 944-cü ildə ruslar tərəfindən Bərdə şəhərinin tutulması və 20 min insanın öldürülməsi nəinki **Azərbaycanda**, hətta **bütün İslam dünyasında** böyük həyəcanla qarşılanmışdı. Çünki **Bərdə** Xilafət dönəmində bölgənin **ən böyük şəhəri** idi və hər il yüzlərlə ticarət karvanının gəlib - getdiyi bir mərkəz rolunu oynayır. Mərzban ibn Məhəmməd doğma şəhərini ruslardan xilas etmək üçün dərhal qoşunla hərəkətə keçib Bərdəni mühasirəyə aldı. Şəhərin içində əhali ilə, şəhər ətrafında isə Mərzbanın qoşunu ilə savaşa ağır itkilər verən ruslar Bərdəni tərk edib geri qayıtmağa məcbur oldular. Ancaq kafir rusların Bərdəyə bu basqını qədim şəhərimizə böyük fəlakətlər gətirdi. Şəhər öz əvvəlki əhəmiyyətini itirdi. **“Bərdə faciəsi”** XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük nümayəndəsi **Nizami Gəncəvinin** əsərində də təsvir olunmuşdur.

**Mərzban** Mosul hakimlərinin Azərbaycana yürüşlərini dəf etdikdən sonra Azərbaycanın güneyində Rey uğrunda türk xanədanı Buveyhilərlə toqquşmuş, ancaq 948 - 949-cu ildə Qəzvin döyüşündə məğlubiyyətə uğramışdı.

Tarixi qaynaqlarda Mərzban ağıllı, bacarıqlı və adil bir hökmdar kimi qiymətləndirilir. O, ölkə daxilində çəkişmələrə son qoyaraq asayışı təmin etmişdi. Onun dövründə tabe edilmiş ərazilərlə birlikdə **dövlətimizin illik gəliri 1 milyon dinara** çatmışdı. O, Azərbaycanın cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyini tə-

min etmək məqsədilə qızını Buveyhi hökmdarı Rüknuddövləyə əvə verərək onunla dostluq və qohumluq münasibəti yaratmışdı. 957-ci ildə Mərzban vəfat etmiş və hakimiyyətə qardaşı **Vəhsudan** gəlmişdi. Mərzban ibn Məhəmmədin oğulları varisliklə bağlı atalarının vəsiyyətinə əməl etmədiyindən 966-cı ilədək Azərbaycanda Vəhsudanla Mərzbanın oğlu **İbrahim** arasında hakimiyyət uğrunda qanlı savaş getmişdi. 966-cı ildən ölkəni təkbəşinə idarə edən İbrahimin hakimiyyətinə isə 981-ci ildə Rəvvadi nəsləi tərəfindən son qoyulmuşdu. Lakin Rəvvadilər sülaləsi Azərbaycanın yalnız Araz çayından cənubdakı torpaqlarına nəzarət etməklə kifayətlənmişdilər.

### **Azərbaycanın şimal - qərb torpaqları Şəddadilərin hakimiyyəti dövründə**

Şəddadi nəslinin ulu babası **Gurtaq** Dvin və Ani bölgələrində məskunlaşmış türk boyundan olub, Salaroğlularının ordusunda xidmət etmişdir. Qədim qrabarca yazılan qaynaqlarda və Movses Xorenlinin əsərlərində Baslan (Ağrı) adlanan həmin bölgələrdə **Bulqar, Vanak, Tork (türk)** boylarının yaşadığından bəhs edilmişdir. 900-cü illərin əvvəllərində yaşamış Gurtaq oğluna Xəzərlərdə və Bulqarlarda geniş yayılmış Şad adını qoymuşdu. Sülalənin daşdığı Şəddad adı “Şad”ın ərəbcəyə uyğunlaşdırılmış formasıdır. Şəddadın oğlu **Məhəmməd** 951-ci ildə **Dəbili** (Dvini) ələ keçirmiş və bu şəhəri əlində saxlamaq üçün Salari Mərzbanla mücadilə etmişdir. Ondan əvvəl gəlib Gəncədə yerləşmiş və əhali içərisində etibar qazanmış **Fəzl ibn Məhəmməd** 971-ci ildə Gəncənin ilk Şəddadi hakimi oldu. Şəddadilərin mərkəzi hakimiyyətdən ayrılaraq 971-ci ildə Azərbaycanın şimalında müstəqilləşməsinin qarşısını almaq üçün Salari İbrahimin Gəncəyə hücumu uğursuz olmuşdu. Bunun nəticəsində Arranın Bərdə, Şəmkir, Naxçıvan və başqa şəhərləri, habelə Dəbil və ətrafdakı torpaqlar **Şəddadilərin hakimiyyəti** altına keçmişdi. **Şəddadilər sülaləsinin** ilk hökmdarı **Ləşkəri** (971 - 978) olmuşdur. Ondan sonra, 978 - 986-cı illərdə hakimiyyətdə olmuş Mərzbanın bacarıqsızlığı bir çox vilayətlərin, o cümlədən Bərdənin itirilməsi ilə nəticələnsə də, 986-cı ildə Azərbaycan taxtına çıxan **Fəzl ibn Məhəmməd (985/986 – 1030/1031)** uğurlu yürüşlər nəticəsində Bərdə, Beyləqan, Xaçın, Sünik, Gorus, Taşir və Tiflisə qədər olan əraziləri yenidən dövlətimizin sərhədlərinə qaytarmışdı. Fəzl 1026/1027-ci ildə **Şəmkir yaxınlığındakı döyüşdə** abxaz - gürcü qoşunu üzərində parlaq qələbə qazanmış və 10 min nəfərdən çox gürcü döyüşçüsünü qılıncdan keçirmişdi. 1030-cu ildə isə ölkəmiz üçün şimaldan təhlükə yaradan **alanları** məğlubiyyətə uğratmışdı. I Fəzl ibn Məhəmmədin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq və ticarət inkişaf etmiş, memarlıq-tikinti işləri genişlənmişdi. O, 1027-ci ildə Araz çayı üzərində hərbi və ticarət əhəmiyyəti daşıyan və xalqımızın memarlıq incilərindən biri sayılan **Xudafərin körpüsünü** saldırmışdı. Fəzldən sonra Azərbaycan taxtına çıxan oğlu Əbülfəth Musanın hakimiyyəti qısa sürmüşdü. O, Bakıya basqın

edən ruslarla savaşa girmiş və onları ağır məğlubiyyətə uğratmışdı. II Ləşkəri adı ilə 1034-cü ildə hakimiyyətə gələn Əbülhəsən Əli on beş illik hakimiyyəti dövründə Səlcuqlara, Oğuzlara, gürcü və ermənilərə qarşı uğurlu savaşılar aparmışdı. Anası Şirvanşahın qızı olduğundan Şirvanşahlıqla qohumluq münasibətləri, 1040-cı ildə onun görüşünə gəlmiş, Rəvvadi hökmdarı Vəhsudan və Tiflis əmiri Əbulfəzl Cəfər ilə dostluq əlaqələri saxlayırdı. Qətran Təbrizinin qəsidəsində “**Arranşah**” adlandırdığı **II Ləşkəri** Bizans, erməni və gürcü - xristian blokunun hücumlarını uğurla dəf etmiş, 1046 - 1047-ci illərdə səlcuqların paytaxt şəhərimiz Gəncəyə hücumunun qarşısını almışdı. Mənbələrə görə o, hakimiyyətinin sonlarında Azərbaycanın şimal torpaqlarını tam şəkildə nəzarəti altında saxlaya bilməmiş və nəticədə dövlətimiz xeyli zəifləmişdi. Bu zaman Şəddadilər təkcə Arran və Sünikə nəzarət edə bilirdilər. I Fəzlin digər oğlu **Əbüləsvar Şavurun** dövründə (1049/1050 - 1067) **Azərbaycan dövləti** əvvəlki qüdrətini bərpa etmişdi. Şavur 1022-ci ildən **Dəbildə** müstəqil idarə etdiyindən onun Azərbaycan taxtına çıxması ilə 1049-cu ildən sonra Dəbil əmirliyi də bir mərkəzdən - Gəncədən idarə olunmağa başladı. Şavur Şirvanşahları özündən asılı vəziyyətə salmış, Bizansa qarşı savaşılarda uğur qazanmışdı. Səlcuqların bölgədə böyük güc sahibinə çevrilməsini nəzərə alan Şavur Sultan Toğrulun vassalı olmağa razılıq versə də, Sultan Alp Arslanın müttəfiqi olmuşdur. **28 il Dvində** (Dəbil), **18 il Gəncədə, üst - üstə 46 il hakimiyyət sürmüş** Şavur 1067-ci ildə vəfat etmiş və Gəncə Cümə məscidində dəfn olunmuşdu. Şavurun **II Fəzl** adı ilə taxta çıxan oğlu (1067 - 1073) Səlcuqlarla müttəfiqlik münasibətlərinə böyük önəm verirdi. Bunun nəticəsidir ki, Sultan Alp Arslan **Tiflisin idarəsini** də onun ixtiyarına buraxmışdı. 1075-ci ildə Səlcuq orduları Arrana hücum edəndə, Şəddadi Fəzl onlarla savaşa girmiş, məhz buna görə də Əmir Savtəkin Azərbaycanda Şəddadilərin hakimiyyətinə son qoymuşdu. Ancaq Səlcuqlar Şəddadilərin Anidəki hökmranlıqlarına mane olmadılar.

Sultan Alp Arslan hələ 1065-ci ildə **Ani şəhərini** Bizansdan alıb Əbüləsvar Şavura vermiş, o da oğlu Mənuçöhrü Aniyə hakim təyin etmişdi. Bu tarixdən başlayaraq Şəddadilərin Anidəki hökmranlığı 130 il davam etmişdi. Ancaq bundan sonra bu müsəlman türk şəhəri gürcülərin əlinə keçmişdi. Şəddadilərin **Dəbildəki (Dvin) hakimiyyətinə** isə 1130-cu ildə Səlcuqlar tərəfindən son qoyulmuşdu. Şəddadilərin dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq, ticarət və şəhərlər inkişaf etmişdi. Şəddadi hökmdarı Şavur Gəncə şəhərinə xüsusi diqqət yetirirdi. Alan, gürcü və digər düşmənlərin hücumlarının qarşısını almaq üçün şəhərin ətrafında xəndəklər qazdırmış, hasarlar çəkdirmiş və möhkəm qala qapıları düzəltmişdi. 1063-cü ildə inşa edilmiş məşhur **Gəncə qala qapıları** böyük sənətkar **İbrahim Osmanoglundun** əlindən çıxmışdır. Şəddadilərin sayəsində **Gəncə** şəhəri **Aranın baş şəhərinə** çevrilmişdi. Şəddadilər sarayının ən məşhur divan şairi **Qətran Təbrizi** olmuşdur.

**Azərbaycan Rəvvadilər sülaləsinin  
hakimiyyəti dövründə (981 - 1071)**

Ərəb köklü **Rəvvadi nəsl**i 775-ci ildən Təbriz və onun çevrəsində hakimlik edirdi. **Rəvvad əl-Əzdi** və oğulları quruculuq işləri apararaq Təbrizi kiçik bir kənddən böyük bir şəhərə çevirmişdilər. Tarixi qaynaqlara görə, məşhur qəhrəmanımız **Babək** iki il **Məhəmməd ibn Rəvvadın** yanında qulluq etmişdi. Rəvvadilər bir əsr ərzində **Təbriz, Marağa, Qaradağ və Əhər** vilayətlərində hakimiyyət sürmüş, bu zaman bəzən xəlifədən asılı, bəzən də müstəqil olmuşdular. Bu nəslin nümayəndələrindən olan **Əbülhicanın** adı Salaroğlu Mərzbana tabe olaraq, ona xərac verən (955/956) əmirlər sırasında çəkilmişdi. Elə 981-ci ildə Əbülhica, Salari İbrahimin əlindən hakimiyyəti alaraq **Azərbaycan taxtına** oturmuşdu. Rəvvadilərin dövründə Azərbaycan dövlətinin paytaxtı **Təbriz şəhəri** oldu. Rəvvadilər Azərbaycanın cənub torpaqlarını qəti olaraq öz idarəsi altına aldıqdan sonra Muğan hakimliyini də asılı vəziyyətə sala bilmişdilər. 988-ci ilədək hakimiyyətdə olmuş Əbülhicanı əvəz etmiş oğlu Məmlan 30 ilə yaxın Azərbaycan taxtında oturmuşdu. Məmlandan sonra taxta çıxan **Vəhsudan**ın hakimiyyəti dövründə (1020-1059) oğuzların Azərbaycana axınları başlamışdı. Qəznəvilərə qarşı üsyan qaldırmış və 1028-ci ildə Azərbaycanda sığınacaq tapmış 2000 oğuz ailəsini (10000 nəfərdən çox əhali) dostcasına qarşılamış, onlara yerləşmək üçün torpaq vermişdi. Azərbaycanın görkəmli hökmdarı Vəhsudan müsəlman və türklərin düşməni, o zaman xristian dünyasının önündə gedən **Bizans imperiyasına** qarşı müharibədə **oğuzların** gücündən istifadə etmək istəyirdi. Azərbaycan torpaqlarına XI əsrin 40-cı illərinin əvvəllərindən başlayan Səlcuq yürüşlərinin qarşısını almaqda çətinlik çəkən Rəvvadilər bir tərəfdən də Azərbaycanın qərb torpaqlarına (Dvin, Ani, Van gölü ətrafı) Bizansın müdaxiləsinin qarşısını almağa çalışırdılar. Ölkəsinin xarici siyasi vəziyyətinin mürəkkəbliyi şəraitində Vəhsudan XI əsrin 30-cu illərinin sonunda Gəncəyə səfər etmiş və Azərbaycanın şimal torpaqlarını nəzarətində saxlayan Şəddadi hökmdarı ilə danışıqlar apararaq onunla ittifaq bağlamışdı. Bu ittifaq nəticəsində Azərbaycanın şimalı və cənubu arasında əlaqələr güclənmişdi.

Rəvvadilərin Muğan hakimliyini ələ keçirmək üçün apardıqları döyüşdə iştirak edən şair **Qətran Təbrizi** əsərlərində **Vəhsudanı** görkəmli bir dövlət xadimi kimi vəsf etmişdir. Vəhsudanın dövründə, 1042-ci ildə zəlzələ nəticəsində paytaxt şəhərimiz Təbriz dağılmış və bu zaman 40 min nəfər həyatını itirmişdi. 1054/1055-ci ildə Səlcuq Sultanı Toğrul bəy Azərbaycana yürüş edərək Təbrizə daxil olanda, İbn əl-Əsirin yazdığına görə, Vəhsudan Sultan Toğrula tabe olaraq onun adına xütbə oxutmuş, pul kəsdirmiş, çoxlu hədiyyələr verərək oğlunu da girov göndərmişdi. Vəhsudanın ölümündən sonra Sultan Toğrul onun oğlu **Məmlanı Azərbaycanın hakimi** kimi tanısa da, digər Səlcuq Sultanı Alp Arslan Azərbaycanda Məmlanın idarəsinə son vermiş və yerinə Səlcuq əmiri təyin etmişdi. Səlcuq Sultanı 1071-ci ildə məşhur Malazgird döyüşündə Bizans üzə-

rində parlaq qələbə qazanıb geri qayıdarkən Məmlanın uşaqlarını da yaxalaya-raq özü ilə aparmışdı. Beləliklə, Azərbaycanda Rəvvadilərin hakimiyyətinə fə-lən son qoyulmuşdu.

## **§ 9. Azərbaycan XI əsrin ortaları - XIII əsrin əvvəllərində**

### **Tariximizdə oğuz - səlcuq dövrü**

XI əsrin ortalarında Yaxın və Orta Şərqi siyasi xəritəsində və Cənubi Qaf-qazın sosial - iqtisadi və siyasi həyatında böyük dəyişiklik dövrü başladı. Bu dövr Azərbaycan türklərinin də mənsub olduğu Oğuz boylarından biri olan **Səl-cuqların** adı ilə bağlıdır. Məşhur türk sərkərdəsi **Səlcuq** oğuz boylarından olan qınıq tayfasının başçısı olmuşdur. Oğuz-Səlcuq türkləri Mərkəzi Asiyada Sır-dərya çayı ətrafındakı torpaqlarda yaşayırdılar və Oğuz dövlətində hərbi rəis və-zifəsini daşıyan Səlcuqla bağlı boylar X əsrdə **islam dinini** qəbul etmişdilər. Səlcuqun nəvəsi **Toğrul bəy** qardaşı Çağrı bəyi 1021-ci ildə müsəlman və türk dünyası üçün əsas təhlükə olan Bizans üzərinə yürüşə göndərmişdi. Bu yürüş zamanı Səlcuqlar **Azərbaycanın Naxçıvan və Van ətrafı torpaqlarını** öz nə-zarətləri altına keçirmişdilər. Səlcuqlar Qəznəvilərin hakimiyyəti altında olan Xorasanda məskən saldıqdan sonra 1038-ci ildə burada Toğrul bəyin başçılığı altında Nişapur şəhəri paytaxt olmaqla yeni bir dövlətin əsasını qoydular. Toğ-rul bəy (1038 - 1063) 1040-cı ildə sultan elan olundu. Elə həmin ildə baş verən (1040-cı il) **Dəndənəkan vuruşmasında** Qəznəvi dövlətinin hərbi qüvvələrini darmadağın edən Səlcuqlar Mərv şəhərində keçirilən qurultayda Şərqdə və Qərbdə yeni işğallara başlamaq haqqında qərar qəbul etdilər. 1043-cü ildə pay-taxt Nişapurdan Reyə köçürüldü.

XI əsrin 40-cı illərində Azərbaycanın həm şimalında (Arranda), həm də cə-nubunda möhkəmlənən Səlcuqlar Azərbaycan türkləri ilə birləşərək dəfələrlə Bizansın başçılıq etdiyi xristian blokunu məğlubiyyətə uğratmışdılar. Şərqi Anadoluda yürüşə çıxan Səlcuq-Azərbaycan qoşunları 1048-ci ildə Bizans, er-məni və gürcü qoşunlarını darmadağın etmişdilər. 1055-ci ildə Sultan Toğrulun qoşunları Bağdada daxil olub, bütün İraqı ələ keçirərək Abbasilər Xilafətini Səl-cuqlardan asılı vəziyyətə saldılar. Sultan Toğrul Abbasi xəlifəsini **bütün müsəl-man dünyasının dini başçısı** kimi tanıdı. Xəlifə isə onu bütün “Şərqi və Qər-bin hökmdarı” elan etdi. Sultan **Alp Arslanın** (1063 - 1072) və **Məlikşahın** (1072 - 1092) hakimiyyətləri dövründə Oğuz - Səlcuq türkləri daha böyük və ge-niş ərazilərə yiyələnmişdilər. Böyük Səlcuq imperatorluğu Mərkəzi Asiyadan Aralıq dənizi sahillərinə, İran körfəzindən Dərbənd keçidindək olan çox böyük əraziləri əhatə edirdi. Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək üçün hərəkətə keçən Bizans imperiyasının çoxsaylı ordusunu 26 avqust 1071-ci ildə məşhur **Malaz-gird döyüşündə** darmadağın edən və imperator Diogeni əsir alan Sultan Alp Arslan Azərbaycanı və Kiçik Asiyayı Bizansın hücum təhlükəsindən xilas etmişdi.

Səlcuq yürüşləri dövründə bütün Azərbaycan torpaqları bir vahid mərkəzdən idarə olunmurdu. Araz çayından cənubdakı torpaqlarımız **Rəvvadilərin**, şimal - şərq torpaqlarımız **Şirvanşahların** nəzarəti altında idi. Şimali Azərbaycanın digər hissəsi və Şərqi Anadolunun bəzi əraziləri **Şəddadilər** tərəfindən idarə edilirdi. Hər üç sülalə Səlcuq yürüşlərinin əsas siyasi nəticəsi olaraq hakimiyyətdən salınmışdı. 1066-cı ildə **Şirvanşahlıq** da ələ keçiriləndən sonra bütün Azərbaycan torpaqları Böyük Səlcuq imperatorluğunun tərkibinə daxil olmuşdu.

### **Oğuz - səlcuq yürüşlərinin Cənubi Qafqaz və Azərbaycan üçün nəticələri**

Azərbaycan türkləri Oğuz - Səlcuq türklərinin soydaşları olduqlarından bütün Cənubi Qafqazın müsəlman türk əhalisi Səlcuqlara Bizans - gürcü və erməni təcavüzünə qarşı mübarizədə özlərinin əsas dayağı və müttəfiqi kimi baxırdılar. Heç də təsadüfi deyil ki, **Şəddadi hökmdarı Şavur** Təbrizdən sonra Gəncəyə hücum etmiş Sultan Toğrula tabe olmaqla, Bizansa və onun əlaltılarına qarşı birlikdə hərəkət edəcəklərinə dair saziş bağlamışdı. Səlcuq dövrü qonşu ölkələrdən fərqli olaraq Azərbaycan xalqının tarixi taleyində əvəzsiz rol oynamışdı. Böyük Səlcuq imperatorluğunun tərkibinə keçməklə Azərbaycan böyük anlamda türklüyün başlıca **etno - siyasi dayaqlarından birinə** və Bizans başda olmaqla xristian güclərinə qarşı mübarizənin **əsas meydanına** çevrilmişdi. Oğuz türkləri bütün Cənubi Qafqazda və Ön Asiyada əsas etno - siyasi qüvvə kimi çıxış edirdi. Qərbi Avropa dövlətlərinin müsəlman və Şərq ölkələrini işğal etmək üçün XI əsrin sonlarında başlatdıqları **xaç yürüşlərinin** qarşısının alınmasında da səlcuqlar mühüm rol oynadılar. Səlibçilərə sarsıdıcı zərbələr vuran Oğuz - Səlcuqlar Yaxın və Orta Şərqi siyasi xəritəsinin Qərbi Avropanın xeyrinə dəyişməsinə imkan vermədilər və Bizansın Cənubi Qafqazla, o cümlədən Azərbaycanla bağlı qəsbkarlıq planını puça çıxardılar. Nəticədə **türk etnosunun və islam dininin** Cənubi Qafqazda mövqeyi qəti şəkildə möhkəmləndi. Ancaq Böyük Səlcuq imperatorluğunun tərkibinə daxil olan torpaqlar və xalqlar daha çox silah gücünə tabe edildiyindən bütün bu ərazilərin vahid mərkəzdə uzun müddət ərzində birləşməsi və imperatorluğun mərkəzləşmiş dövlətə çevrilməsi mümkün olmadı. Sultan Məlikşahın mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək cəhdləri nəticəsiz qaldı. **Böyük Sultan Səncərin** (1118 - 1157) hakimiyyəti dövründə imperatorluq artıq ayrı-ayrı müstəqil dövlətlərə parçalanmışdı. Həmin dövlətlər “hökmdar” mənasında işlənən **Atabəylər** tərəfindən idarə olunurdu. Belə dövlətlərdən biri də Atabəy Eldənizin idarə etdiyi qüdrətli Azərbaycan dövləti oldu.



## **Azərbaycan XII - XIII əsrin əvvəllərində Şirvanşahlıq**

Səlcuqlu dövründə Azərbaycanda dövlətçilik ənənələri tam aradan qalxmamış və **Şirvanşahlıq** yenidən dirçəlmişdi. Şirvanşah **I Fəriburz** (1063 - 1096) Böyük Səlcuq Sultanına tabe olsa da, Azərbaycanın şimalında onun hakimiyyəti davam edirdi. Böyük Səlcuq Sultanı Məlikşahın hakimiyyətinin (1072 - 1092) sonlarında Fəriburz və onun oğulları **II Mənuçöhr** və **I Afridun** ölkəni artıq müstəqil idarə edirdilər. **Şirvanşahlığın yüksəlişi** və Azərbaycanın qalan hissəsinin Səlcuq əmirləri tərəfindən idarə olunduğu bir şəraitdə, XI əsrin sonu - XII əsrin əvvəllərində Qafqazda Baqratuni çarlığı xeyli güclənmişdi. **Kartli - Abxaz - Qıpçaq** birləşməsindən ibarət olan bu çarlıq xüsusilə XII yüzillikdə yüksəliş dövrü keçirirdi. Bu çarlığın başçısı IV David 1111-ci ildə qızı Tamaranı Şirvanşah I Afridunun oğlu Mənuçöhrə ərə verərək, bu qohumluqdan Səlcuqlara qarşı mübarizədə istifadə etmək istəyirdi. Səlcuqlara qarşı güclü müttəfiq qazanmaq məqsədilə digər qızını Bizans imperatorunun oğluna vermiş, özü isə Qıpçaq hökmdarının qızı ilə evlənmişdi. Türkləri bir-birinin əli ilə sıradan çıxarmaq kimi məkrli siyasət yeridən **IV David** şimaldan Gürcüstana **45 min** qıpçaq ailəsi (225 min nəfər) köçürmüşdü. **Onun qoşununun əsasını muzdlu döyüşən qıpçaq türkləri** təşkil edirdi. Qafqazdakı xristian qüvvələri Bizans imperiyasına, habelə Qərbi Avropa səlibçilərinə arxalanaraq **yerli türk - müsəlman əhalisini** öz dogma torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmağa, xüsusilə Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməyə çalışırdılar. Ancaq Şirvanşahlar çox güclü olan Səlcuq imperiyası ilə münasibətləri pozmamaya çalışır və ehtiyatlı siyasət yeridirdilər. Şirvanşahların Səlcuqlara qarşı ittifaqa girmədiyini bəhanə edən IV David və oğlu Demetre 1117-ci və 1120-ci illərdə Şirvan torpaqlarına talançı yürüşlər təşkil etmişdilər. Qıpçaqların və Qərb səlibçilərinin hesabına 1121-ci ildə Tiflis yaxınlığında **Didqori döyüşündə** Səlcuq türklərinə qalib gələn IV David (maraqlıdır ki, bu döyüşdə cəmi 300 gürcü döyüşçüsü iştirak etmişdi və onların döyüş meydanından qaçmasına qıpçaqlar mane olmuşdular - Red.) 1122-ci ildə **Tiflis müsəlman əmirliyini** ləğv etdi. Beləliklə, **müsəlman şəhəri olan Tiflis** xristian gürcülərin əlinə keçdi.

Şirvanşah **III Mənuçöhrün** (1120 - 1160) Böyük Səlcuq imperatorluğu ilə münasibətləri pozması Azərbaycan üçün böyük təhlükə yaratdı. IV David Şirvanı ələ keçirmək üçün dağıdıcı yürüşlərə başladı və 1123 - 1124-cü illərdə Şamaxını, Gülüstan və Buğurd qalalarını ələ keçirdi. 1125-ci ildə IV Davidin ölümü ilə gürcü qarnizonları Şirvanı tərk etdilər. Bundan sonra III Mənuçöhr gürcülərlə münasibətləri qaydaya saldı, Şirvan özünün çiçəklənmə dövrünə qədəm qoydu və ölkədə geniş miqyaslı abadlıq işləri aparıldı. Bakının qala divarları inşa edildi, Kür çayı üzərində Bağlan bəndi yenidən quruldu və yeni şəhərlər salındı. Onun ölümündən sonra Şirvanda siyasi vəziyyət pisləşdi, arvadı gürcü Tamara taxt-taca yiyələnməyə və Şirvanı Gürcüstana tabe etməyə cəhd göstərsə

də, Eldənizlərin köməyiylə bu qəsdin qarşısı alındı və taxta 1160-cı ildə I Axsitan çıxdı.

**I Axsitanın hakimiyyəti dövründə (1160 - 1196)** Şirvan iqtisadi yüksəliş dövrü keçirirdi. Qonşu Gürcüstanla dinc münasibətlər hökm sürürdü. Bu dövrdə güclü təsirə malik İraq Səlcuq sultanlığı ilə münasibətlər normalaşdırılmışdı. **Dərbənd torpaqları** da onun nəzarəti altında idi. I Axsitan sultana xərac verir və onun adını kəsdirəydi pullarda zərb etdirirdi. 1175-ci ildə Şirvan - gürcü qoşunları tərəfindən **rusların və qıpçaqların** Şirvana dağıdıcı yürüşlərinin qarşısı uğurla alınmışdı.

1192-ci ildə Şamaxıda baş vermiş dəhşətli zəlzələ nəticəsində çoxlu əhali, Şirvanşah I Axsitanın arvadı, qızları və varisi olan oğlu həlak oldu. Şirvanşah öz iqamətgahını **Bakı şəhərinə** köçürdü. 1196-cı ildə I Axsitanın ölümündən sonra Şirvanı onun qardaşı və qardaşı oğulları (1196 - 1204) idarə etmişdilər. Bu dövrdə zərb olunan pulların üstündə rast gəlinən “Məlik-əl-Müəzzən”, “əl-Adil”, “Şirvanşah” titulları onların **Şirvan taxtını** müstəqil şəkildə idarə etdiyini göstərir.

### **Azərbaycan dövləti Eldənizlər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə (1136 - 1225-ci illər)**

Azərbaycan torpaqları Böyük Səlcuq imperatorluğundan 1118-ci ildə ayrılan İraq Səlcuq sultanlığının tərkibində idi. Vətənimizin siyasi cəhətdən dirçəlişi, dövlətçiliyimizin bərpası və güclənməsi Atabəy **Şəmsəddin Eldənizin** adı ilə bağlıdır. Şəmsəddin İraq Səlcuq sultanlarının sarayında adi qulamdan çox sürətlə yüksələrək nüfuzlu əmirlərdən birinə çevrilmişdi. Şəmsəddin saray əyanları içərisində at çapmaqda və ox atmaqda xüsusilə seçilirdi. Sarayda vəzifə pillələri ilə sürətlə yüksəlməsinin əsas səbəbi bir - birilə rəqabət aparan heç bir siyasi qruplaşmaya qoşulmaması idi. Sultan II Toğrul Şəmsəddini oğlu Arslan şahın atabəyi təyin etmiş, Naxçıvan və çevrəsini ona iqta olaraq bağışlamışdı. II Toğrul öləndən sonra taxta çıxan Sultan Məsud (1135 - 1152) Eldənizi sultanın dul arvadı Möminə Xatınla evləndirmişdi. Şəmsəddin Eldənizin bu qadından Nüsrəddin Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Müzəffərəddin Osman Qızıl Arslan adlı iki oğul övladı və bir qızı dünyaya gəlmişdi. 1136-cı ildə **Sultan Məsud** bütün **Aranı** iqta olaraq Şəmsəddin Eldənizə bağışlamış, o da Bərdə şəhərini özünə iqamətgah seçmişdi. 1136-cı il Azərbaycanda Eldənizlər sülaləsinin hakimiyyətə başlaması tarixi kimi qəbul olunmuşdur. Tarixi qaynaqlarda yazıldığı kimi, “Atabəy Şəmsəddin gücləndi, bütün böyük hökmdarları yenərək bir çoxunu özünə tabe etdi, üsyan başçılarını aradan qaldırdı və **Aran ölkəsindəki (Azərbaycanın Arazdan şimaldakı torpaqları - Red)** qarmaqarışıqlığa son qoydu”.

Görkəmli türk sərkərdəsi və uzaqgörən siyasi xadim **Şəmsəddin Eldəniz** az vaxtda demək olar ki, **bütün Azərbaycanı** öz hakimiyyəti altında birləşdirə

bilmişdi. O, iqta kimi sahibləndiyi Arandan başqa, Azərbaycanın cənub hissəsini və Naxçıvanı müstəqil idarə etməyə başlayaraq öz adından pul kəsirdi. Eldənizlərin ilk paytaxtı **Naxçıvan şəhəri** olmuşdu. Müstəqil hökmdar kimi fəaliyyət göstərən Şəmsəddin Eldəniz (1136 - 1175) İraq Səlcuq sultanlığı sarayında böyük nüfuza malik idi və həmin dövlətin də idarə edilməsində yaxından iştirak edirdi. Sultanlığın əsas hərbi qüvvəsi olan 50 minlik seçmə ordu da Şəmsəddinin ixtiyarında idi.

Şəmsəddin 1160-cı ildə 20 minlik qoşunla Həmədana yürüş edərək boş qalmış İraq Səlcuq sultanlığı taxtına oğulluğu Arslan şahı çıxartdı, özü isə “Böyük Atabəy” titulu ilə ən yaxın adamlarını yüksək dövlət vəzifələrinə təyin etdi. Böyük oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvanı **sultanın hacibi** (saray əmirlərinin başçısı), kiçik oğlu Qızıl Arslanı isə **sultanın ordusunun baş komandanı** (əmir əs silah) təyin etdi. **Faktiki olaraq İraq Səlcuq sultanlığı Eldənizlərin əlinə keçdi.** Bundan sonra Şəmsəddin sultanlığı təkbəşinə idarə etməyə başladı. Bu dövrün müəllifi Sədrəddin Əli əl - Hüseyni yazırdı ki, **İraq və Azərbaycan sultan və əmir Atabəy Şəmsəddin Eldənizin vaxtında əmin-amanlıqla sultanın əmirlərini yerinə yetirirdi. Arslan şahın yalnız adı hökmdar idi, Atabəy Eldənizin isə özü,** Eldəniz əmrlər verir, iqta torpaqları paylayır, xəzinələri sərəncamında saxlayır, bunları ölkənin istənilən yerinə köçürürdü. Sultan isə bu məsələlərdə onunla münasibəyə girə bilmirdi. Atabəy Eldənizin idarə işlərindəki müstəqilliyindən, əmrlər verib istədiyi şəxslərə iqta paylamasından ürəyi sıxılan sultan anası və Eldənizin arvadı **Möminə Xatına** bununla bağlı şikayətləndə, anası ona belə söyləmişdi: “fikir vermə, bu adam öz həyatını təhlükəyə qoyaraq dəfələrlə amansız döyüşlərə atılmış,...sənin üçün sultan taxtını ələ gətirmək yolunda var - dövlətinin ən qiymətli hissəsini xərcləmiş, öz döyüşçülərinin çoxunu ölümə göndərmişdir. Səlcuqlardan yaşca səndən böyük olan neçəsi dustaqxanalara salınıb və orada ömür - günlərini çürüdürlər...Sən isə Sultan taxtına oturmusan və o, iki oğlu ilə birlikdə sənə qulluq edərək qarşında durur, sənin düşmənlərlə vuruşaraq rəqiblərini yox edir, sənin canın isə bütün bu işlərdən azaddır! Atabəy nə edirsə, nə alıb bağışlayırsa - bunun hamısı sənin dövlətini gücləndirmək və hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün edilir. Qoy onun hərəkətləri sənə kədər gətirməsin... Axı o sənin məmlüküdür”. Sultan anasından belə sözlər eşidərkən sakitləşib susardı.

Şəmsəddin Eldəniz **Şirvanşahlığı** da özündən asılı vəziyyətə salmaqla, demək olar ki, bütün Azərbaycan torpaqlarına nəzarət edirdi. Görkəmli alimimiz Ziya Bünyadovun yazdığına görə, Şəmsəddin Eldəniz **Qafqaz dağlarından** (Dərbənd keçidi) **Kəngər** (İran) körfəzinə qədər uzanan geniş bir ərazini öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdi. “Tiflis qapılarından Məkrana qədər” çox geniş ərazilər: **Azərbaycan, Aran, Şirvan, İraq, Həmədan, Mazandaran, İsfahan, Rey** Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin tərkibinə daxil idi, Xilat, Fars, Mosul və digər hakimlər isə Şəmsəddindən asılı idilər. Şəmsəddin Eldəniz mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən əmirlərin əl-qolunu yığmış və mərkəzi hakimiyyətə

yəti gücləndirmişdi. 50 min nəfərlik nizami atlı orduya malik olan Şəmsəddin Eldənizin idarə etdiyi **Böyük Azərbaycan dövlətində** kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq, ticarət inkişaf etmiş və mədəni oyanış baş vermişdir.

Şəmsəddin Eldənizin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri Vətənimizi gürcülərin hücumundan qorumaqdan ibarət idi. Torpaqlarımıza və sərvətlərimizə göz dikən, müsəlman türk əhalisinə qənim kəsilən gürcülərin 1139-cu il xəyanətini Eldənilər yaddan çıxartmamışdılar. **Bədbəxtlik üz verdikdə, qonşuya yardım göstərmək kimi insani keyfiyyətdən məhrum olan gürcülər 1139-cu ildə baş vermiş dəhşətli zəlzələ zamanı əhalisinin çoxusunu itirmiş Gəncə şəhərinə hücum edərək burada qırğınlar törətmiş və məşhur Gəncə qala qapılarını qənimət kimi aparmışdılar.**

Çar III Georginin başçılığı ilə 1161-ci ildə gürcü və qıpçaq qoşunları Azərbaycanın Aran bölgəsinin Ani şəhərini ələ keçirib, çoxlu müsəlman əhalini qılıncdan keçirdilər, sonra isə kafir düşmən Azərbaycanın Dvin şəhərində soydaşlarımıza qarşı böyük qətlər törətdilər. Şəmsəddin Eldəniz **azgın düşməni cəzalandırmaq və günahsız tökülən qanların qisasını almaq** üçün 1163-cü ildə Azərbaycan ordusu ilə Naxçıvandan yürüşə çıxıb, **Dvini (Dəbil)** kafir düşməndən geri aldı, sonra isə Gürcüstana yürüyən **müsəlman - türk ordusu** “Allahü əkbər” sədaları altında savaşa girdi və qalib gələrək 10 mindən çox kafir döyüşçüsünü qılıncdan keçirdi.

Şəmsəddin Eldəniz 1164-cü ildə düşməni daha bir ağır məğlubiyyətə uğradıb Ani şəhərindən qovdu və şəhərin bərpası haqqında əmr verdi. 1174 - 1175-ci illərdə gürcülərin Azərbaycana quldur basqınlarının qarşısını almaq üçün Azərbaycan hökmdarı Şəmsəddin Eldəniz və oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan gürcülərə qarşı böyük bir yürüşə çıxdılar. Gürcülər darmadağın edildi və gürcü çarı qaçmaqla canını qurtardı. Mənbələrə görə **müsəlmanlar kafirlər üzərində elə bir parlaq qələbə qazanmışdılar ki, beləsinə kimsə xatırlaya bilməzdi.** Döyüş meydanında gürcülərə aman verməyən Şəmsəddin Eldəniz dinc xristian əhalisinə toxunmurdu. Dövrün erməni və gürcü mənbələrində **Şəmsəddinin hakimiyyəti altında olan xristian bölgələrinin əhalisinə qayğı göstərilməsi, xristianlar yaşayan torpaqlarda əmin-amanlığın hökm sürməsi haqqında təkzib olunmaz faktlara rast gəlinir.**

1175-ci ildə Şəmsəddin Eldəniz arvadı Möminə Xatının ölümündən bir ay sonra Allahın rəhmətinə qovuşdu. **Məhəmməd Cahan Pəhləvan Həmədandan** Naxçıvana gələrək **orduya, xəzinəyə və Azərbaycan taxt-tacına sahib çıxdı.** İraq Səlcuq sultanı Arslan şah öldüyünə görə III Toğrul sultan taxtına çıxartdı, özü isə “böyük atabey” titulu aldı. **Azərbaycan və Aranın idarəsini** qardaşı **Qızıl Arslana** verərək **Təbrizi** Azərbaycan dövlətinin paytaxtı elan etdi. O, Mosul, Hilat, Fars, Xuzistan, Ərməniyyə (indiki Türkiyənin ərazisindədir - Red.) və digər bölgələrdə sultan III Toğrulun adına xütbə oxunması və pul kəsdirilməsi haqqında əmr verdi. İraq Səlcuq sultanlığında ali hakimiyyəti gücləndirdi, itaət etməyənləri, xüsusilə **Əcəm- İraqının** (qeyri - ərəblərin yaşadığı əra-

zi nəzərdə tutulurdu – Red) əmirilərini yola gətirdi, bacarıqsız sərkərdələri və məmurları vəzifədən götürdü. Ən önəmli dövlət vəzifələrinə 70 nəfər şəxsi məmlükünü (qulluqçusunu) təyin etdi və hər birinə iqta torpaqları bağışladı. **İraq Səlcuq sultanlığını və Azərbaycan taxtını** öz hökmü altında saxlamaqla, Bağdadda oturan Abbasi xəlifəsinin dövlət işlərinə burnunu soxmasının qarşısını aldı, onun səlahiyyətlərini azaltmışdı. Məhəmməd Cahan Pəhləvan xəlifəyə məktubunda bildirirdi: “Əgər xəlifə imamdırsa, onun daimi məşğuliyyəti namaz qılmaqdan ibarət olmalıdır, çünki namaz dinin dirəyi və işlərin ən gözəlidir. Bu sahədə xalqa örnək olmaq və öndə getmək xəlifə üçün yetərlidir. Bu həqiqi padşahlıqdır. **Xəlifənin padşahın işlərinə qarışmasına ehtiyac yoxdur. Bu işləri sultanın ixtiyarına buraxmaq lazımdır**”.

Məhəmməd Cahan Pəhləvan Azərbaycan dövlətinin ərazisini Şərqi Anadolu hesabına xeyli genişləndirmiş, ölkənin şərq sərhədlərində güclü **Xarəzmşah dövləti** ilə atasının dövründə gərgin olmuş münasibətləri nizama salmışdı. Onun sayəsində **Sultan III Toğrul 10 il dövlət işlərinin qayğısından azad yaşadı** (əslində Məhəmməd Cahan Pəhləvan onu heç bu işlərə yaxın da buraxmırdı - Red.) və qaynaqlara görə **böyük Atabəy onun bütün arzularını həyata keçirtmiş, Məlikşah və Səncər kimi böyük sultanların əldə edə bilmədiklərini ona qazandırmışdı**.

Tarixi qaynaqlara görə, 1186-cı ildə “**İslam padşahı, qüdrətli hökmdar, böyük Atabəy və Əcəm xaqanı**” Məhəmməd Cahan Pəhləvan vəfat etdi. Hələ həyatda ikən oğlu Əbu Bəkr **Azərbaycan və Aranın hakimi təyin etmiş**, ölkənin digər vilayətlərinin idarəsini isə qalan üç oğluna tapşırırmışdı. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda övladları, İnanc Xatun, Sultan Toğrul və qardaşı Qızıl Arslan böyük savaşa başladılar. Bu savaşda xəlifənin də köməklik göstərdiyi **Qızıl Arslan** qalib gəldi və o, **Eldənizlər sülaləsindən sultan tituluna layiq görülən ilk hökmdar oldu**. Xəlifə əl-Nasirin Qızıl Arslanın adına oxuduğu xütbədə o, “**Hökmdar, möminlərin əmirinin yardımçısı**” adlandırılmışdı. Paytaxtı Həmədan olan İraq Səlcuq sultanlığını və Azərbaycan dövlətini idarə etməyə başlayan Qızıl Arslan daxildə siyasi çəkişmələrə son qoymaq üçün Məhəmməd Cahan Pəhləvanın dul arvadı ilə evlənərək qardaşı oğulları ilə barışığa getmişdi. O, 1190-cı ildə sultan III Toğrulu **Həmədan yaxınlığında döyüşdə** məğlubiyyətə uğradaraq Naxçıvanda qalada həbsə atmış və bu yolla əsas siyasi rəqibini zərərsizləşdirmişdi. Qızıl Arslan qısa vaxtda Azərbaycan, Aran, Həmədan, İsfahan, Rey, Fars, Xuzistan üzərində öz hakimiyyətini möhkəmləndirə bilmişdi. Ancaq 1191-ci ildə arvadı İnanc Xatunun başçılıq etdiyi sui - qəsdçi qüvvələr tərəfindən öldürülmüşdü.

1191-ci ildə Məhəmməd Cahanın Azərbaycan taxtına çıxan başqa bir oğlu **Əbu Bəkrin** (1191 - 1210) dövründə **İraq Səlcuq Sultanlığı** dövlətimizin nəzarətindən çıxdı. Paytaxt şəhəri Naxçıvanda oturan Əbu Bəkr yalnız **Azərbaycan və Aranın** idarəsi ilə kifayətlənməli oldu. Üstəlik gürcü Baqratuni çarlığının başçısı Tamara Şirvanşah I Axsitan və İnanc Xatunun oğulları Əmir Mahmud

və Əmir Ömər ona qarşı hərbi ittifaq qurmuşdular. Müttəfiqlərin qoşunları 1194-cü ildə **Şəmkir və Beyləqan döyüşlərində** onu ağır məğlubiyyətə uğratmışdılar. Əmir Ömər Vətənimizə xəyanət edərək gürcülərlə birlikdə Gəncə şəhərini mühasirəyə almışdı. Gəncə əhalisi Eldəniz şahzadəsi əmir Ömərin tabe olmaq əmrinə belə cavab vermişdi: “Əgər sən tək gəlsəydin, biz şəhəri sənə verərdik, ancaq bir yığın kafirlə gəldiyin üçün şəhəri sənə təslim etməyəcəyik”. Sonda çətinliklə də olsa, şəhərə yiyələnən və Aran bölgəsinin idarəsini ələ alan Əmir Ömərin hakimiyyəti cəmi 22 gün çəkmişdi. Gürcü qoşunları Azərbaycanı tərk edən kimi, gəncəlilər Əmir Öməri öldürdülər. Əbu Bəkr dönəmində Azərbaycanda mərkəzi hakimiyyətin və dövlətin hərbi gücünün zəifləməsindən gürcülər məharətlə istifadə edirdilər. **Tamaranın** göndərdiyi gürcü qoşunu **Dvində** elə bir qətliam törətmişdi ki, mənbəyə görə “bunu eşidən insanın tükləri biz-biz dururdu”. Əbu Bəkr Xarəzmşahların ona verdiyi böyük dəstəkdən də lazımı şəkildə yararlan bilmədi. **Ölkədə tam xaos, özbaşınalıq və tənəzzül hökm sürürdü. Gürcülər ölkəmizin bütün qərb bölgələrində at oynadırdılar.** 1204 - 1205, 1210 - 1211-ci illərdə Azərbaycan gürcülərin irimiqyaslı quldur basqınlarına məruz qaldı. Dövrün tarixçisi İbn əl-Əsirin yazdığına görə “gürcülər ölkəmizdə böyük qətliam, soyğun və qarətlər törədir, çox sayda insanımızı əsir götürürdülər”. Azərbaycanın bütün qərb torpaqları bir yanğın bölgəsini xatırladırdı. **Gürcülərin törətdikləri vəhşiliklərin həddi hüdudu yox idi. Əbül Fərəcin obrazlı şəkildə söylədiyi kimi, ölkəmizdə “yox olan bir şey daha var idi: bütün bunların qarşısını ala biləcək bir güc”.**

1210-cu ildə Əbu Bəkr vəfat etdi və taxta bacarıqsızlıqda və gününü əyyaşlıqda keçirməkdə ondan geri qalmayan qardaşı **Müzəffərəddin Özbək** çıxdı. Azərbaycan Eldənizlər sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi olan Özbəyin hakimiyyətinin (1210 - 1225) son beş ili monqol istilası və Xarəzmşah Cəlaləddinə qarşı mübarizə şəraitində keçmişdir. Bu dövrdə Özbəyin yeganə fəaliyyəti bu istilalar qarşısında canını və malını qorumaqdan ibarət olmuşdur. Onun monqol yürüşləri qarşısında bir dövlət adamı kimi aciz qalıb, Vətənimizi düşməndən qorumaq üçün hər hansı bir tutarlı addım atmayaraq tam fəaliyyətsiz qalmasını kəskin şəkildə pisləyən dövrün tarixçisi İbn əl-Əsir yazırdı: “O, heç bir xeyirli işlə maraqlanmaz və öz mənliyini sevməzdi. Onun ölkəsi zəbt edilir, əsgərləri özbaşınalıq edib xalqın malına əl uzadır, nəticədə rəiyyət əldən düşürdü. Gecə - gündüz içki ilə məşğul idi. Bir təhlükə eşidəndə, qorxudan əl - ayağı titrəyirdi. **Azərbaycan və Aran tamamilə onun ixtiyarında idi. O isə ona qarşı gələn düşməndən ölkəsini müdafiə etməkdə Allahın yaratdığı adamların ən acizi və bacarıqsızı idi”.**

Bütün bunların nəticəsidir ki, monqol istilası nəticəsində zəifləmiş Eldənizlərin hakimiyyətinə 1225-ci ildə Xarəzmşah şahzadəsi və sərkərdəsi Cəlaləddin tərəfindən son qoyulmuşdur.

### **IX-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın iqtisadi dirçəlişi**

Xilafətin dağılması ilə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası, Səlcuq imperiyasının parçalanması ilə Eldənizlər (Atabəylər) sülaləsinin Azərbaycanda hakimiyyət sürməsi ölkəmizin təsərrüfat həyatının dirçəlişinə gətirib çıxartdı. O dövrün tarixi mənbələrində **Azərbaycan Şərqi ən inkişaf etmiş ölkələrindən biri** kimi təsvir olunur. X əsr ərəb müəllifi əl-İstəxri **Vətənimiz Azərbaycan** haqda belə yazır: **“Burada o qədər bolluqdur ki, gözü ilə görməyənlər buna inanmazlar”**. Başqa bir ərəb müəllifi İbn-Hövqəl qeyd edirdi ki, **Azərbaycanda hər yer “buğda zəmiləri ilə örtülmüşdür..., hər cür nemətlə zəngindir və allahın xeyir - bərəkəti ilə doludur. Meyvələri çox ucuz, ərzaq məhsulları isə, demək olar ki, müftədir”**. XII-XIII əsrlərin müəllifi Yaqut əl-Həməvi yazırdı ki, **Azərbaycan geniş ölkə və böyük dövlətdir**.

Danışılan dövrdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının əsas sahəsi əkinçilik idi. Burada dənli bitkilərin bütün əsas növləri (buğda, arpa, çəltik, darı və s.), habelə müxtəlif texniki bitkilər (pambıq, kətan və s.) əkilib becərilirdi. Kür və Araz çayları boyunca yerləşən torpaqlarda, Şirvanda və Şəkidə əhali daha çox taxılçılıqla məşğul olurdu. Dərbənd ətrafında zəfəran və kətan, Şəki və Lənkəran bölgəsində isə qiymətli çəltik növləri becərilirdi. Azərbaycanda yetişdirilən zəfəran daxili tələbatı ödəməklə yanaşı, xarici ölkələrə də ixrac edilirdi. Kənd təsərrüfatında bostan və tərəvəz bitkiləri yetişdirilməsi də mühüm yer tuturdu.

Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə bağlı əmək alətləri təkmilləşir, əkinçilik mədəniyyəti yüksəlirdi. Kəndlilər torpağı bir cüt öküz və ya kəl qoşulmuş xışla şumlayırdılar. Bəzi yerlərdə iki, üç, hətta Ərdəbildə dörd cüt öküz qoşulmuş xışlardan istifadə edilirdi. Quraqlığı nəzərə alan əkinçilər torpağı dərinlən şumlayırdılar.

Azərbaycanda yüksək inkişaf etmiş təsərrüfat sahələrindən biri də **bağçılıq** idi. Ərəb müəlliflərinin yazılarına görə, **Azərbaycanda olan gözəl və dadlı meyvələr dünyanın başqa yerlərində yox idi**. Təbriz, Marağa, Xoy və b. bağ - bağat içərisində idi. Təbriz bağlarını sulamaq üçün şəhərdə qazılan 900-dən çox kəhriz suyu kifayət etmirdi. Muğanda, Şirvanda bol üzüm yetişdirilirdi. İbn-Hövqələ görə Dərbənd yaxınlığındakı üzümlüklərdə 40 minədək tənək var idi.

IX - XIII əsrlərdə Azərbaycanda ən çox inkişaf etmiş təsərrüfat sahələrindən biri də **ipəkçilik** idi. Şəki, Şirvan, Bərdə və başqa bölgələrdə ipəkçilik əhalinin əsas məşğuliyyət sahəsinə çevrilmişdi.

Kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən biri də **maldarlıq** idi. Azərbaycanda yaylaq - qışlaq maldarlığı əsas yer tuturdu. Maldarlar iribuynuzlu mal - qara, qoyun, dəvə və at saxlayırdılar.

IX - XI əsrlərdə Azərbaycanda Xilafət dövründə təşəkkül tapmış torpaq sahibliyi formaları davam edirdi. Feodallara məxsus torpaq sahibliyi formalarından **mülk** daha geniş yayılmışdı. Azərbaycan hökmdarları ərəb dövründə olduğu kimi, ayrı-ayrı qulluq adamlarına **iqta torpaqları** paylayırdılar. Səlcuqlar və

Atabəylər dövründə də (XI əsrin II yarısı - XIII əsrin əvvəlləri) iqta torpaqları bağışlanması geniş miqyas almışdı. Müəyyən zaman kəsiyində iqta torpaqları təkamülə uğrayaraq xüsusi mülklərə çevrilmişdi.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda kəndlilər başlıca olaraq iki qrupa bölünürdü: dövlət (xəzinə) və sahibkar kəndliləri. Kəndlilərin ödədiyi əsas vergi **xərac** idi. X-XI əsrlərdə kəndlilər xəracın bir hissəsini pulla ödəyirdilər ki, bu da əmtəə - pul münasibətlərinin inkişafına imkan yaradırdı. Müstəqillik qazanıldıqdan sonra Azərbaycanda xərac vergisi bir qədər yüngülləşmişdi. Sacilər və Salarilər dövründə Azərbaycandan 2 milyon dirhəm miqdarında xərac toplanırdı.

Böyük Səlcuq imperiyasının yaranması ilə Azərbaycanın torpaq sahibliyi və vergi sistemində bir sıra dəyişikliklər baş vermişdi. Bəzən Aran, Şirvan, Dərbənd kimi böyük ərazilər ayrı-ayrı əmirlərə iqta kimi bağışlanırdı. Sultan Məsudun 1136-cı ildə atabəy Şəmsəddin Eldənizə iqta olaraq bağışladığı Aran torpaqları Eldənizlər xanədanının özəyini təşkil etmişdi.

Səlcuqlar dövründə imperiyanın sərhədlərini qoruyan sərkərdələrə paylanmış torpaqlar **uc** adlanırdı.

Səlcuqlar dövründə Azərbaycan əhalisindən ənənəvi vergilərlə yanaşı, səlcuq döyüşçüləri üçün **mal-üs-silah, şərab bahası, nal bahası** kimi vergilər, şəhər sənətkarlarından isə natural vergi alınırdı. Ümumiyyətlə, əhalinin dövlət xəzinəsinə **xərac, üsr, cizyə, haqq, alaf, avarizat** və sair kimi vergi və mükəlləfiyyətlər ödədiyi məlumdur.

Ərəb ağalığına son qoyulduqdan sonra Azərbaycanda başlayan iqtisadi dirçəliş sənətkarlığın kənd təsərrüfatından ayrılmasını sürətləndirmişdi. Ölkə daxilində iqtisadi əlaqələr genişlənmiş və xarici ölkələrlə ticarət əlaqələri canlanmışdı. Sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri kimi yeni şəhərlər meydana gəlmiş, Azərbaycan dünyanın çoxlu şəhərləri olan ölkələrindən birinə çevrilmişdi. Ərəb müəllifləri Azərbaycanda **Bərdə, Gəncə, Ərdəbil, Təbriz, Şamaxı, Beyləqan, Marağa, Dərbənd** və başqaları da daxil olmaqla, 50-dək şəhər və iri yaşayış məntəqəsinin adını çəkmişlər. Azərbaycanın qiymətli kənd təsərrüfatı bitkiləri və zəngin yeraltı sərvətləri bir çox sənət sahələrini xammalla təmin edirdi. Əbu Duləfin yazdığına görə, Azərbaycanın cənubunda olan Şiz şəhəri ətrafındakı dağlarda **3 növ qızıl, arsen və civə** çıxarılırdı. Şizin civəsi o dövrdə məşhur olan Xorasan civəsindən daha keyfiyyətli, ağır və təmiz idi. Şizdən bir qədər aralıda yerləşən Arran şəhərində qızilla yanaşı, gümüş çıxarılan mədənlər var idi. Azərbaycanın şimalında Gəncə, cənubunda isə Savalan ətrafında dəmir və mis çıxarılırdı. Təbriz və Naxçıvanda daş duz, Bakıda neft çıxarılan zəngin mədənlər var idi.

Azərbaycanda ipək, yun, pambıq və kətdən növbenöv parçalar istehsal edilir, xalça və palazlar toxunur, kələğayılar və digər toxuculuq məmulatları hazırlanırdı. Toxuculuq məhsullarının boyanması üçün yerli xammal ehtiyatlarından istifadə edilirdi. Məsələn: Bəzz qalası yaxınlığındakı dağlarda qırmızı kvars çıxarılırdı. Qırmızı kvars yerli tələbatı ödəməklə yanaşı, Yəmənə və İraqa ixrac



olunur, orada yun sapların boyadılmasında istifadə edilirdi. Urmiya gölü yaxınlığında yaşayan sənətkarların hazırladıqları qırmızı və sarı mineral boyaqlar İraq, Suriya və Misirə ixrac olunur və bundan böyük gəlir əldə edilirdi. Bərdədə geniş yayılmış və qırmızı rəng almaqdan ötrü çox nadir xammal olan boyaq böcəkləri (qırmız) əl-İstəxrinin yazdığına görə Hindistana ixrac edilirdi.

Bir tərəfdən Volqaboyu və Şərqi Avropanı Yaxın və Orta Şərqlə, Hindistanla, digər tərəfdən Orta Asiya, Çin, Hindistan və İran körfəzi bölgələrini Aralıq dənizi və Qara dəniz sahillərindəki iri ticarət mərkəzləri ilə birləşdirən beynəlxalq karvan yollarının Azərbaycandan keçməsi sənətkarlığın, ticarətin və şəhərlərin inkişafı üçün əlverişli iqtisadi şəraiti təmin edirdi. X əsr ərəb müəllifləri Azərbaycan şəhərlərindən danışarkən **Bərdəni** xüsusi qeyd edirlər. Əl-İstəxri 930 - 933-cü illərdə qələmə aldığı kitabında yazırdı: “İraqda və Xorasanda Reydən və İsfahandan sonra Bərdə qədər böyük, çiçəklənən və gözəl şəhər yoxdur”. İbn-Hövqəl 951-ci ildə yazdığı kitabında Bərdədə ipəkdən çox məhsullar hazırlandığını və xaricə ipək ixrac olunduğunu göstərmişdir. Ərəb müəlliflərindən Əl-İstəxri, İbn-Hövqəl və Əl-Müqəddəsi Azərbaycanın Arazdan cənubdakı torpaqlarından danışarkən **Ərdəbili** bütün bu yerlərin “ən böyük şəhəri”, “ən mühüm vilayəti və böyük şəhəri”, “**bütün iqlimin əsas şəhəri**” hesab etmişlər.

Əl-İstəxrinin “Ərdəbildən daha böyük” şəhər hesab etdiyi **Dərbənd** ölkənin ən iri liman şəhəri idi. Bu liman vasitəsilə Azərbaycan Xəzər sahili ölkələr, müsəlman ölkələri və bu dənizə çıxışı olan “kafir torpaqları” (qeyri- müsəlman ölkələri - Red.) ilə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı. Cənubi Qafqazda **ən yaxşı kətan parçalar** burada toxunurdu. Dərbənd kətan istehsalı üzrə Cənubi Qafqazda yeganə toxuculuq mərkəzi idi. Dərbənd sənətkarlarının kətan parçadan hazırladıqları müxtəlif paltarlar satış üçün xarici ölkələrə göndərilirdi. Dərbənd bazarı bütün Şərqdə məşhur idi. Şəhər həm də təmizliyi və məişət mədəniyyəti ilə başqalarından seçilirdi. Əl-Müqəddəsinin məlumatına görə, çirkli suları kənara axıtmaq üçün hələ X əsrdə Dərbənddə **kanalizasiya sistemi** yaradılmışdı.

X əsrdə ölkənin cənubunda Ərdəbildən sonra böyüklüyünə görə **Marağa və Urmiya şəhərləri** gəlirdi. **Təbriz** isə Rəvvadilərin dövründə dövlətimizin paytaxtı olduqdan sonra, X əsrin sonlarında Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. Təbriz Azərbaycanın daxili ticarət və beynəlxalq karvan yollarının qovşağında yerləşirdi. Əl-Müqəddəsi **Təbrizin Bağdaddan daha üstün şəhər olduğunu** qeyd etmişdir. Ərəb səyyahı “gözəlliyinin bənzəri olmayan”, qiymətlərin ucuz olduğu və hər cür meyvə ilə bol olan Təbriz şəhərini “**saf qızıla**” bənzədir və “ağlasıqmayan bir möcüzə” hesab edirdi.

IX - XI əsrlərdə **Bakı şəhərinin** də iqtisadi əhəmiyyəti yüksəlirdi. Ərəb səyyahı əl-Məsudi Bakını “Şirvan məmləkətinin neft çıxan torpağı və sahil şəhəri” adlandırmışdı. Bakının ağ neft mədənlərindən danışan əl-Məsudi “dünyada buradan savayı ağ neft çıxan başqa bir yerin olduğuna” şübhə ilə yanaşırdı.

Azərbaycanda şəhər əhalisinin əsas məşğuliyyət sahəsi **sənətkarlıq və ticarət** idi. Əhali kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbatını ödəmək üçün əkinçilik,

bağçılıq, qismən də maldarlıqla məşğul olurdu. Şəhərlərdə eyni peşədən olan sənətkarlar Avropada olduğu kimi, **sənətkar birlikləri (qardaşlıqlar)** yaradırdılar. Dulusçular, dabbaqlar, boyaqçılar, dəmirçilər, silahqayıranlar və başqaları ayrı-ayrı qardaşlıqlarda birləşmişdilər. Sənətkar emalatxanasında əmək bölgüsü yox idi: sənətkar hər hansı bir məmulatı əvvəldən axıradək özü hazırlayırdı. Sənətkar emalatxanasında usta ilə birlikdə usta köməkçisi və şagird çalışırdı. Sənətkar birlikləri tərəfindən məhsulun keyfiyyəti və qiyməti üzərinə ciddi nəzarət qoyulurdu və məhsul qabaqcadan müəyyən olunmuş qiymətə satılmalı idi. Normadan artıq məhsul istehsalı qadağan edilmişdi. Çünki bu, qiymətlərin aşağı düşməsinə və sənətkarların müflisləşməsinə səbəb ola bilərdi. Azərbaycanda sənətkar qardaşlıqları orta əsrlər Avropasındakı sənətkar birlikləri olan **sexlərə** oxşayırdı. Avropada olduğu kimi, Azərbaycanda da sənətkar qardaşlıqları müəyyən bir dövrdə sənətlərin inkişafında böyük rol oynamışdı. Yüksək keyfiyyətli sənətkarlıq məhsulları Şərq ölkələrindən tutmuş uzaq Avropanın iri ticarət mərkəzlərinə qədər alınıb - satılır və tacirlərə böyük qazanc gətirirdi. Ancaq vaxt keçdikcə sənətkar qardaşlıqları əvvəlki mütərəqqi rolunu itirir, qapalı, mühafizəkar təşkilat kimi çıxış edirdilər. Bu və ya digər sənət sahəsini öz inhisarı altında saxlamağa çalışan qardaşlıqlar sənətkarlığın inkişafı yolunda əngələ çevrilirdilər.

Azərbaycanda Eldənizlər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi və Şirvanşahlığın güclənməsi ilə XII - XIII əsrlərin əvvəllərində ölkədə kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarət öz yüksəliş dövrünü yaşayırdı. XIII əsrin əvvəllərində iki dəfə Azərbaycanda olmuş ərəb səyyahı Yaqut əl-Həməvi yazırdı: “Azərbaycan geniş bir ölkə və böyük bir dövlətdir”. Eldənizlərin hakimiyyəti dövründə Gəncə, Naxçıvan, Beyləqan, Təbriz, Şamaxı şəhərlərinin Azərbaycanın iqtisadi həyatında rolu xeyli artmışdı. Bu şəhərlərin hər birində on minlərlə, hətta bəzilərində 100 min nəfərdən çox əhali yaşayırdı. Eldənizlər dövründə dövlətimizin paytaxtlarından biri olan **Gəncədə** bir neçə yüz min nəfər əhəlinin yaşaması haqqında mənbələrdə məlumatlar vardır. Gəncə Azərbaycanın **böyük ipəkçilik və mühüm dulusçuluq** mərkəzlərindən biri idi. Gəncədən dünyanın bir çox ölkələrinə xam ipək, ipək və pambıq parçalar və s. ixrac olunurdu. Dövlətimizin paytaxt şəhərlərindən biri olmuş **Naxçıvan** böyük sənətkarlıq və ticarət mərkəzi idi.

Eldənizlər dövründə daha da tərəqqi etmiş **Beyləqan** şəhərində 40 min nəfərə yaxın əhali yaşayırdı. Şəhərdə toxuculuq, boyaqçılıq, silahqayırma, dulusçuluq və s. kimi otuzdan çox sənət və peşə növü inkişaf etmişdi. Şəhərdə bir neçə bazar var idi. Eldənizlərin pul zərbxanalarından biri Beyləqanda yerləşirdi. Eldənizlər dövründə **dövlətimizin paytaxtı Təbriz şəhəri** Asiya və Avropa arasında çox mühüm beynəlxalq ticarət mərkəzi idi. Təbriz sənətkarlarının toxuduğu xalçalar, atlas, xətai, tafta və başqa ipək parçalar dünya bazarlarında əlbəəl gəzirdi. Eldənizlərin əsas pul zərbxanalarından biri Təbrizdə yerləşirdi. Yuxarıda adı çəkilən Yaqut əl-Həməvi Təbrizi “ölkənin ən məşhur şəhəri” adlandırmışdır.

XI - XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri də **Şamaxı şəhəri** idi. Şamaxıda 100 minə yaxın əhali yaşayırdı. Şamaxı Azərbaycanın **ipəkçilik** mərkəzlərindən biri idi. Dərbənddən Gəncəyə və Bərdəyə, həmçinin Azərbaycanın cənub bölgələrinə gedən karvan yolları Şamaxıdan keçirdi. Şirvanın xam ipəyini, növbənöv zərif ipək parçalarını almaq üçün dünyanın hər yerindən buraya tacirlər gəlirdi. Xam ipək **Şimali İtaliya şəhərlərinə və Fransaya** ixrac olunurdu.

XI - XIII əsrlərdə Azərbaycanın daxili və xarici ticarət əlaqələrində Dərbənd və Bakı limanlarının rolu daha da artmışdı. Bakıdan Azərbaycan şəhərlərinə və qonşu ölkələrə neft ixracı xeyli genişlənmişdi.

Bu dövrdə daxili iqtisadi əlaqələrin genişlənməsində gəmiçilik böyük rol oynayırdı. Urmiya gölünün qərb və şərq sahilləri arasında daim gəmilər üzürdü. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Kür çayının Bərdədən Xəzər dənizinə qədər olan hissəsində gəmilər gedib - gəlirdi. Azərbaycanın xarici dəniz ticarəti isə Xəzər dənizi vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Bu dövrdə Azərbaycanda iki böyük beynəlxalq bazar var idi. Avropada belə bazarlar **yarmarka** adlanırdı. İlin müəyyən vaxtlarında belə bazarlara dünyanın bir çox yerlərindən tacirlər axışb gəlirdi. Azərbaycanın birinci beynəlxalq bazarı "Aranın ana şəhəri" Bərdədəki **Əl-Kürki bazarı** idi. Əl-İstəxri, İbn-Hövqəl və Əl-Müqəddəsinin məlumatlarına görə, təxminən 1 kvadrat fərsəx (6 - 7 kvadrat kilometr) böyüklüyündə olan Əl-Kürki bazarında dünyanın müxtəlif ölkələrinin tacirləri qızgın alver edirdilər. Bu bazar xalq arasında o qədər məşhur idi ki, həftənin bazar gününü "Əl-Kürki günü" adlandırırdılar. Azərbaycanın ikinci böyük beynəlxalq bazarı Ərdəbil - Marağa ticarət yolunun üstündə yerləşən **Gülsəra bazarı** idi. İlin müəyyən vaxtında, bir qayda olaraq, təzə ayın əvvəlində açılan Gülsəra bazarına gələn xarici tacirlər buradan Azərbaycanda, Hindistanda və başqa ölkələrdə toxunmuş ipək parçalar, qızıl - gümüş, misgərlik məlumatları, ətir, mal - qara, qoyun - quzu və sair alıb aparırdılar. İbn-Hövqəlin yazdığına görə, bu bazarda bir dəfəyə on minlərlə baş qoyun - quzu satılırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Əl-Kürki və Gülsəra bazarlarına bənzəyən beynəlxalq yarmarkalar Avropa ölkələrində Azərbaycandan gec meydana çıxmışdı. Məsələn, Fransa'nın məşhur Şampan yarmarkası XIII əsrdə yaranmışdı.

Azərbaycandan xaricə aparılan mallardan gömrük rüsumu alınırdı. İbn-Hövqəlin verdiyi məlumata görə, Azərbaycandan Reyə gedən ticarət yolu üzərində yerləşən Xunəc gömrükxanası ildə dövlət xəzinəsinə 100 min dirhəmdən 1 milyon dirhəmə qədər gəlir gətirirdi. Bu qədər böyük gəlirə təəccüblənən ərəb səyyahı dünyanın başqa heç bir ölkəsində buna bənzər bir şey olmadığını qeyd etmişdir.

XI - XIII əsrin əvvəllərində kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətin inkişafı əmtəə - pul münasibətlərinin geniş miqyas almasına əlverişli şərait yaratmışdı. Bu dövrdə ayrı-ayrı Azərbaycan hökmdarları öz adlarından pullar kəsdirirdilər. Tədavülə əsasən **qızıl və gümüş pullar** buraxılırdı.

Beləliklə, IX - XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın iqtisadiyyatı, təsərrüfat və şəhər həyatı böyük yüksəliş və çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır.

## § 10. IX-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti

### “Kitabi Dədəm Qorqud” dastanı

Babəkin başçılığı ilə xalqımızın azadlıq savaşı nəticəsində Xilafətin Azərbaycandan çəkilməsi, dövlətçiliyimizin yenidən bərpası Səlcuq dönəmi və Eldənizlərin hakimiyyəti dövründə ölkəmizdə baş vermiş siyasi və iqtisadi yüksəliş mədəni sahədə də **böyük inkişafa** səbəb olmuşdur. VII əsrdə meydana çıxmış və **Oğuz yurdu olan Azərbaycanda** - Xəzər dənizindən Diyarbəkirə və Qara dənizədək geniş yayılmış “Kitabi Dədəm Qorqud” dastanı bütövlükdə türklüyün tərcümeyi - halı olub, möhtəşəm bir abidə hesab edilir. Ana abidəmiz sayılan bu dastanda bizim - **Oğuz türklərinin** Bizansın başçılıq etdiyi xristian blokuna qarşı mücadiləsi, tarixi torpaqlarımızı ələ keçirib yağmalamaq istəyən, xüsusilə qərb sərhədlərimizi tez - tez pozan "qara donlu kafir" düşməndən qorumaq üçün apardığımız qəhrəmanlıq mücadiləsi öz əksini tapmışdır.

“Kitabi Dədəm Qorqud” dastanı **Oğuz türklərinin** Azərbaycanda **köklü və oturaq** əhali olduğunu, əkinçilik, maldarlıq və müxtəlif sənətkarlıq sahələri ilə məşğul olduğunu göstərir. Oğuz türklərinin əsas peşəsi taxıl əkib - biçmək idi, bərəkət rəmzi olan un və ələyin nə olduğunu çoxdan bilirdilər. O dövrün çox böyük yeniliyi olan su dəyirmanına malik idilər. Oğuz türkləri üçün ən müqəddəs anlayış **“Torpaq, Vətən və Yurd”** idi. Boş qalmış yurd yeri, sahibsiz qalmış Vətən torpağı oğuzların dünyagörüşündə “ən dəhşətli mənzərə” hesab edilirdi. Oğuzların “qatar - qatar dəvələri”, “tövlə - tövlə şahənə atları” və saysız - hesabsız qoyun sürüləri var idi. Bayandur xan Oğuz bəylərinin **Ali Məclisini** keçirəndə “min yerdə ipək xalça döşətdirirdi”.

Oğuzlarda heç bir digər xalqlarda rast gəlinməyən **Ana sevgisi və qadına dərin hörmət hissi** var idi. Ana haqqı Tanrı haqqına bərabər tutulurdu. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy” da bütün varidatı Şöklü Məlik tərəfindən talan olunub aparılan Salur Qazan düşmənlə qarşılaşarkən hər şeyindən - “qızıl tağlı uca evlərindən”, “qiymətli xəzinəsindən, bol gümüşündən”, hətta “qırx igidlə birlikdə oğlu Uruzdan” və “qırx incəbelli qızla qarası Burla Xatundan” da keçir, amma anasından keçmir. **Dünyada öz qoca anasına heyrət doğuracaq dərəcədə dəyər verən ikinci bir xalqa indiyədək rast gəlinməmişdir.**

Müqəddəs **İslam dininin** qəbul edilməsi Azərbaycan türklərinin qaynayıb-qarışaraq vahid xalq kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Dastana görə Oğuz türkləri “ucalardan uca” və “əbədi hökmran olan Allah - təala ilə xəbərləşir”, çətinə düşəndə Tanrıya sığınır, ümidlərini “dünyanı yoxdan var edən” Allaha bağlayır, ağır sınaq anlarında “müqəddəs kitabımız olan Quranı araya gətirir”, “ona əl basıb and içir”, “adı gözəl Məhəmmədin dini yolunda döyüşlə-

rə” başlayırdılar.

Oğuzlar Vətənimizin sərhədlərini dönə - dönə pozmuş qarı düşmənlə dost olmazdılar, kafirlər üzərində qələbə qazananda Oğuz elində şənliklər keçirilir, təbil, nağara, qızıl - tunc borular çalınardı.

### **Maarif və elm**

IX əsrin II yarısında dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra Azərbaycan hökmdarları maarif və elmin inkişafına qayğı göstərir, qabaqcıl elm adamlarını saraya toplayır, möhtəşəm saraylar, məscidlər, körpülər ucaldır və mədrəsələr açırdılar. Azərbaycanın bütün Şərqdə məşhur olan Gəncə, Bərdə, Marağa, Şamaxı, Dərbənd, Təbriz, Ərdəbil və digər şəhərlərində mükəmməl təhsil verən çoxlu məktəb və mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Məscidlərdə yerləşən ibtidai məktəblərdə - **“Qurani-Kərim”** öyrədilir və müxtəlif elm sahələrinə dair ilkin məlumatlar verilirdi. Mədrəsələrdə dini biliklər və şəriətlə yanaşı, **məntiq, Şərq dilləri** və müxtəlif **təbiət elmlərinin** öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

IX - XII əsrlərdə nəinki Şərqdə, bütün Firəngistanda (Avropa - Red.) məşhur olan türk və müsəlman mütəfəkkirləri Cabir ibn Həyyan, Biruni, İbn Sina, əl-Fərabi, Təbəri, Xarəzmi və başqaları Azərbaycanda yaxşı tanınırdılar.

İntibah dövrü Azərbaycan mədəniyyəti və elmi VIII - XI əsrlərdə Ərəb xilafətinin ərazisində ərəb, türk və digər xalqların görkəmli alim və mütəfəkkirlərinin yaratdıqları **ortaq İslam mədəniyyəti və elmindən** bəhrələnmişdir. İslam mədəniyyəti yaradıcılarından biri, VIII - IX əsrlərin böyük ərəb astronomu, təbib, böyük kimyaçısı **Cabir ibn Həyyan** (721 - 815) İmam Cəfər Sadiqin şagirdi olmuş, elmi nailiyyətlərinə və kəşflərinə görə sağlığında “Ustadların ustadı” ləqəbini almışdı. Bu görkəmli kimyaçı alim öz dövründə bütün maddələrin, xüsusilə metalların sirlərinə yaxından bələd olub, nəinki öz ölkəsində, bütün Şərqdə və Avropada çox məşhur idi. **Əsərləri latın dilinə tərcümə olunaraq Avropa alimlərinin stolüstü kitabına çevrilmişdi.** Onun dünya və İslam elminə gətirdiyi yeniliklərin bir hissəsi hətta müasir insanı belə heyratə gətirir. Bu görkəmli alim:

1. Dünyada ilk dəfə **suyu saflaşdırmaq üçün distillə üsulunu** tətbiq etmişdir.

2. Antik yunan alimlərinin atomun bölünməzliyi fikrini inkar etmiş, atomun bölünməsinin mümkünlüyünü əsaslandıraraq bu bölünmənin **böyük fəlakətlərə gətirib çıxaracağını heyratəmiz şəkildə qabaqcadan** söyləmişdi. Alimin fikrinə görə atomun bölünməsi baş tutarsa, o dövrdə dünyanın ən böyük şəhəri olan Bağdad böyüklüyündəki şəhəri bir göz qırpımında məhv etmək mümkündür. Maraqlıdır ki, onun bu ideyası on bir - on iki əsrdən sonra XX yüzillikdə dünya alimləri tərəfindən sübuta yetirilərək həyata keçirilmişdir. 3. Alim heyratəmiz şəkildə **laboratoriya şəraitində süni üsulla canlı orqanizmin yaratmağın mümkünlüyü ideyasını** irəli sürmüşdür. Bu ideya da yaşadığımız

dövrün alimləri tərəfindən həyata keçirilmişdir.

İslam mədəniyyətinin yaradıcılarından biri də X - XI əsrlərdə yaşamış Mərkəzi Asiyanın türk köklü alimi İbn Sinadır. **İbn Sina** 980-ci ildə Buxarada doğulmuş, 1037-ci ildə Azərbaycanın Həmədan şəhərində vəfat etmişdir. Onun yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü Azərbaycanda keçmişdir. İbn Sina ona dünyaya şöhrəti qazandıran beş hissəli **“Tibb qanunu əsəri”**ni Azərbaycanda yazmış, Həmədan şəhərində müalicəxana və əczaxana (apteka) açmışdır. “Elmin şeyxi” adını almış İbn Sina təbabətə aid yazdığı fundamental əsərləri ilə tibb elminin əsasını qoymuşdur. Onun **“Tibb elminin qanunu”** əsəri, hətta XVII əsrdə belə Avropa həkimlərinin stolüstü kitabı idi. Görkəmli Azərbaycan alimi **Əbülhəsən Bəhmənyar Azərbaycani** onun tələbəsi olmuşdur.

Azərbaycan alimləri fəlsəfə, astronomiya, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, təbabət, tarix və coğrafiya sahələrində dünya elminin önündə gedirdilər.

XI - XII əsrlərdə Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda bütün elmi biliklərə yiyələnmiş şəxsə alim adı verilirdi. Bu adı olan şəxslər içərisində dahi **Nizami Gəncəvi** öndə gedirdi. Nizami öz dövründə fəlsəfədən tutmuş astronomiyaya, coğrafiyadan tutmuş riyaziyyata və təbabətədək bütün biliklərin məcmusuna sahib idi.

Ömrünün 30 ilini astronomiya elminə həsr etmiş **Fazil Fəriddin Şirvani** XII yüzillikdə bir neçə qiymətli **ulduz cədvəli** tərtib etmişdi. İbn Sinanın tələbəsi olmuş böyük Azərbaycan filosofu **Bəhmənyar Şərq** - İslam və qədim yunan fəlsəfəsini dərinlən öyrənməklə dünya fəlsəfə fikrinin inkişafına böyük töhvə verən fikirlər irəli sürmüşdür. Azərbaycanda XI - XII əsrlərdə fəlsəfi fikir fiqhdən (hüquqşünaslıq), kəlam (sxolastika) və təsəvvüfdən (mistika) ibarət olan üç qol əsasında formalaşmışdı. Təsəvvüf anlayışının əsasında yüksək əxlaqi fikirlər dayanır. Təsəvvüf yüksək xasiyyətə və əxlaqa yiyələnməyi, hər cür alçaq xasiyyətlərdən uzaqlaşmağı tələb edir. Sufi olan kəs özünü kamilləşdirmə prosesində hər şeydən əvvəl öz nəfsini paklaşdırmalıdır. Mötədil sufi cərəyanının nümayəndəsi olub, Azərbaycanın Zəncan şəhərində anadan olmuş **Əbuhəfs Sührəvərd** (1063 - 1137) bununla bağlı yazırdı ki, insan kin, həsəd və riyadan arındıqda təmizlik nuru onun batilinə süzülür və o bütün rəzilliklərdən xilas olur, Allaha qovuşmaq arzusu onu sidq və səmimiyyət zirvəsinə ucaldır. Əbuhəfsin qardaşı oğlu **Əbunnəcib Sührəvərd** Yaqub əl-Həməviyə görə gəncliyində Bağdadda su daşıyır və öz qazancını yeyərdi. Çox keçmədən görkəmli alim sufi şeyxi zirvəsinə çataraq məşhur **Nizamiyyə mədrəsəsində dərslər demiş və dövrünün ən böyük universitetlərindən biri olan bu təhsil ocağına, hətta rəhbərlik etmişdir**. Maraqlıdır ki, onun hüququ, hətta hakim dairələr tərəfindən toxunulmaz idi və mütəfəkkir sultandan, xəlifələrdən qorxub ona pənah gətirənlərə sığınacaq verir və onları təhlükədən qoruyurdu. Əbunnəcibin sufi təliminə görə təsəvvüf şəriətdən başlayır, təriqətdən (mənəvi kamillik yolu) keçərək həqiqətdə başa çatır. Təsəvvüfün əvvəli elm, ortası əməl, axırı isə ilahi vergidir. Bu nəsiləndən olan Şəhabəddin Əbuhəfs Sührəvərd (1145 - 1234) görkəmli

alim və sufi mütəfəkkiri kimi tanınmışdı. Tarixi qaynaqlarda onun haqqında belə yazılmışdı: “o, fəzilətli hüquqşünas, sufi, başçı, mömin, zahid, arif, həqiqət elmində dövrünün şeyxi” idi. Xəlifə ən - Nasir onu Bağdadın baş şeyxi təyin etmişdi. O, xəlifənin elçisi kimi diplomatik danışıqlar aparmışdır.

Panteist görüşlərinə görə 32 yaşında ruhanilərin fitvası ilə öldürülən **Eynəl-qüzzat Miyanəci** (1099 - 1131) çox qiymətli fəlsəfi əsərlər qoyub getmişdir.

İntibah dövrünün parlaq şəxsiyyətlərindən olan **Xətib Təbrizi** (1030 - 1109) ilk təhsilini Təbrizdə almış, sonra Suriyanın Numan məscidində dövrün böyük alimi Əbü-l-əla Məərridən bilik aldıqdan sonra Nizamülmülk tərəfindən 1067-ci ildə Bağdadda açılmış “Nizamiyyə” mədrəsəsində 40 ildən çox müddət ərzində dərs demişdir. O dövrdə dünyanın ən böyük elm və təhsil ocağı və **ilk Universiteti** sayılan həmin mədrəsədə **Xətib Təbrizi** akademik İ.Kraçkovski-nin sözləri ilə deyilsə, “**ədəbiyyat kafedrasının professoru**” olmuşdu. O, fəlsəfə, məntiq, dil və ədəbiyyat sahəsində çox qiymətli araşdırmalar aparmışdır. Xətib Təbrizi bütün İslam dünyasında dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində ensiklopedik biliyə malik ən görkəmli alimlərdən biri idi. Qürbətdə yaşasa da, öz doğma türk dilini də unutmamışdı.

Bağdadın Nizamiyyə mədrəsəsində təhsil almış böyük alim və şair **Ömər Gəncəvi** dilçilik və ədəbiyyatşünaslığa dair qiymətli araşdırmaların müəllifidir.

XI-XII yüzilliklərdə təbabət sahəsində məşhur olan **Kafiəddin Ömər Osman oğlu** Şamaxının Məlhəm kəndində **Tibb mədrəsəsi və müalicəxana** açaraq insanlara xidmət etmiş və çoxlu təbib yetişdirmişdir. Kafiəddin Ömər Osman oğlu (**dahi şairimiz Xaqaninin əmisi idi - Red.**) 1080-ci ildə Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. O, ensiklopedik biliyə malik olan həkim-cərrah, əcaçı və istedadlı musiqiçi idi. Şirvanşah II Mənuçöhrün hakimiyyəti dövründə Şamaxı yaxınlığındakı Məlhəm kəndində tibb mədrəsəsi və Azərbaycan tarixində ilk dəfə stasionar müalicə müəssisəsi - müalicəxana açmışdı. Ətraf mühitin və havanın insan orqanizminə şəfəverici təsiri ilə bağlı fikrini sübuta yetirmək üçün Kafiəddin müalicəxana açmazdan əvvəl şagirdlərinə tapşırırmışdı ki, bir neçə qoyun kəsib, Şamaxı ətrafında müxtəlif yerlərdə assınlar. Bir həftədən sonra o, həmin yerləri atla gəzib görür ki, hər yerdə asılmış qoyunlar iylənib xarab olub, tək-cə bir yerdə asılan ət elə qalıb ki, sanki indicə kəsilmişdir. Buna görə də Kafiəddin özünün **Məlhəm müalicəxanasını** burada təşkil etmişdi.

Tarixi qaynaqlara görə Eldəniz hökmdarı Özbəyin şəxsi həkimi **Cəlaləddin təbib** xəstəliyin gizli çağında onun diaqnozunu təyin edə bilir və çox az dərmanla xəstəyə möcüzəli şəkildə şəfa verirdi. Mənbə Cəlaləddin təbib haqqında yazırdı: “Ondan sonra dünyaya onun kimisi gəlməmişdir.”

Məşhur Mövlanə Cəlaləddin Ruminin dostu və həkimi **Əkmələddin Naxçıvani** öz dövründə “həkimlərin ağası” və “dünya həkimlərinin başçısı” adını almışdı.

XII yüzildə başqa bir təbib **Mahmud ibn İlyas** xəstəliklərin müalicəsi və əcaçılıq haqqında yazdığı əsərdə müalicəvi dərmanların adını əlifba sırası ilə düzmüşdür.

Dövrün tarixçisi **Fəxrəddin Əbül Fəzlin** yazdığı iri həcmli “**Azərbaycan tarixi**” adlı əsəri təəsüf ki, bizə gəlib çatmamışdır. Bağdaddakı Nizamiyyə mədrəsəsində mühazirələr oxumuş bu görkəmli alim haqqında mənbədə yazılmışdır: “Təbrizdə hansısa bir görkəmli şəxsin olub - olmaması haqqında soruşduqda, dərhal, onu nişan verdilər... İkinci belə bir adam varmı? - sorusuna belə cavab verildi ki, o bircə dənədir və ikincisi yoxdur.”

XII - XIII əsrin əvvəllərində Alban mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi Gəncə sakini **Mxitar Qoş** (1130 - 1213) Bizans və Alban kilsə qanunları əsasında “Qanunnamə”, “Alban səlnaməsi” əsərlərini qələmə almışdı.

## **Ədəbiyyat**

XI-XII əsrlərdə yazıb - yaratmış şair və mütəfəkkirlərin Azərbaycan - türk dilində heç bir əsəri bizə gəlib çatmasa da, mənbələrdəki məlumatlar bu dildə əsərlər yazıldığını sübuta yetirir. XI əsrdə **Məsud ibn Namdarın** ərəb və əcəm (fars) dilləri ilə yanaşı, türkcə şeirlər yazması haqqında mənbələrdə məlumatlar vardır. Şirvanşah Axsitanın böyük şairimiz Nizamiyə “Leyli və Məcnun” əsərini türkcə deyil, farsca və ya ərəbcə yazmağı sifariş verməsi bu dövrdə türk dilində şeirlər yazıldığını və şairin milliyyətə Azərbaycan türkü olduğunu bir daha sübuta yetirir. Maraqlıdır ki, kökcə oğuz türkü olan Səlcuqluların və Eldə-nizlilərin dövründə türk dili nə rəsmi dövlət dilinə, nə də ədəbi dilə çevrilmədi. Tədqiqatçılar bu dövrdə fars ədəbi dilinin hökmranlıq etməsinin səbəbini daha çox savaqlar aparmaq və vergi toplamaq qayğısına qalan Səlcuq sultanlarının “savadsızlığı və dövlətin maliyyə işlərində fars məmurlarına arxalanması ilə” izah edirlər. Belə vəziyyət həm də Səlcuqların baş vəziri fars köklü Nizamül-mülkün yeritdiyi daxili siyasət nəticəsində yaranmışdı. Buna baxmayaraq xalqımızın ana abidəsi “Kitabi Dədəm Qorqud” un erkən orta əsrlərdə bir müəllif tərəfindən yazıya alınması Azərbaycan-türk dilinin qədim yazılı ədəbiyyat ənənələrinə malik olduğunu sübut edir. Ancaq XI - XII əsrlərdə peşəkar ədiblərin qələmindən çıxan klassik ədəbi nümunələr bizə yabancı olan ərəb və fars dillərində gəlib çatmışdır. Nəticədə tarixi şərait və ədəbi mühitdə bir dəb halını almış xüsusi vəziyyət XIV əsrdə fars dilinin bir çox türk xalqlarının ortaq ədəbi dili kimi işlənməsini şərtləndirmişdir. XI - XII əsrlərdə Azərbaycan əhalisinin çox böyük hissəsinin və hakim dairələrin danışdığı dili və ünsiyyət vasitəsi doğma türk dili idi. Buna baxmayaraq Azərbaycan ədəbi məktəbinin fars dilində yazan şairləri çıxdıqları türk mühitini qətiyyənlə unutmurdular. Məsələn, məşhur **Qətrən Təbrizi** fars dilində yazdığı əsərlərdə doğma Azərbaycan-türk dilində çoxlu atalar sözləri, zərbi məsəllər, söz və ifadələr: qar, sürmə, muncuq, tapança, ayaq (qədəh), dağ, xıl (çox) və s. işlətmişdir.

XII yüzillikdə şair və mütəfəkkirlərimiz **Təbriz, Şirvan və Gəncədə** fəaliyyət göstərən Azərbaycan ədəbi məktəblərinin əsasını qoymuşdular.

Dövrün tanınmış dilçisi, ədəbiyyatşünası və istedadlı şairi **Ömər Gəncəvi**



doğma Azərbaycanla yanaşı, bütün Yaxın və Orta Şərqdə məşhur idi.

XII yüzilliyin görkəmli filosof - şairi Eynəlcüzzat Miyanəçi gözəl şeir nümunələri qoyub getmişdir.

Qətran Təbrizinin yetirməsi, böyük istedad və yüksək əxlaq sahibi olan **Əbülülə Gəncəvi** (1096 - 1159) Şirvanşahlar sarayına gəldikdən sonra burada böyük nüfuz qazanmış və “Məlik-üş-şüara” - “şairlərin hökmdarı” adını almışdır.

Şirvan ədəbi məktəbini Əbülülədən sonra onun istedadlı şagirdi **Əfzəldin Xaqani** idarə etməyə başlamışdı. İntibah ədəbiyyatımızın ən görkəmli şairlərindən biri olan Xaqani (1121 - 1199) şeir sənət ocağı Şamaxıda dünyaya göz açmışdır. Kiçik yaşlarından Quranı, dilçilik, ədəbiyyat, fəlsəfə, riyaziyyat və başqa elmləri dərinlən öyrənmiş, Şirvanşahların sarayına dəvət almış, ancaq saray həyatına uyğunlaşa bilmədiyindən İraqa və Məkkəyə getmişdir. Kəbə ziyarətindən döndüyü vaxtdan - 1176-cı ildən Təbrizdə yaşamışdır. O, burada müxtəlif hökmdarların saraya dəvət təklifini rədd etmişdir. Farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatına yeni üslub, təmtəraqlı obrazlar və bədii təsvir vasitələri gətirmiş **Xaqani** nəinki Azərbaycanda, **bütün Şərqdə qəsidə janrı üzrə ədəbiyyatın ən uca zirvəsini fəth etmişdir**. Xaqani **Azərbaycan ədəbiyyatında ilk poema yazan şair kimi məşhurdur**. Ondan bizə 17 min beytlik lirik şeirlər divanı və “Təhvətül-İraqeyn” (“İki İraqın təhfəsi”) poeması qalmışdır. Xaqani yaradıcılığının mərkəzində insan, onu əhatə edən həyat həqiqətləri, xeyirlə şərin mübarizəsi və humanizm dayanır. **Haqqı** və **Ədaləti** tərənnüm edən Xaqani əsərlərində **zülmə** və **zalım** qarşı çıxmışdır. Xaqaninin ədəbiyyatımız qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri də farscanın hökmranlıq etdiyi poeziya dilinə doğma Azərbaycan - türk sözlərini gətirməsidir. Şair yazırdı: “farsca mənə söyüş söysələr, çərxı fələk onlara deyər ki, sənsən”. Onun divanında su, Tanrı, uşaq, çuxa, xatun, xan, dağ və s. kimi onlarla türk sözünə rast gəlinir.

Xaqani poeziyasına və şairin şəxsiyyətinə ehtiramla yanaşan dahi Nizami Gəncəvi onun haqqında təəssüf hissi ilə aşağıdakı beyti yazmışdır:

Hey deyirdim ki, mənə mərsiyə Xaqani yazar,

Heyf, Xaqaniyə mən mərsiyə yazdım axır.

XII əsr ədəbiyyatımızda öz yeri olan **Mücirəddin Beyləqani** Eldənizlər sarayında xidmət etmiş, Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslana şeirlər həsr etmişdir.

XII yüzillikdə yaşamış görkəmli şairlərimizdən biri **Qivami Gəncəvi** humanist insan ideali yolunda əngələ çevrilən cahilliyə, riyakarlığa, ədalətsizliyə və natəmizliyə qarşı üsyan edərək yazırdı:

Əcəb zəmanədir türfə xəlayiq,  
Cəhalət meyindən yoxdur bir ayıq,  
**Nə dindar zahid var, nə təmiz alim,**  
**Nə adil şah var, nə doğru hakim.**

Alıcı tək qaçar biri - birindən,  
Məhşərdən qorxmazlar bilmirəm nədən,  
İşlər belə getsə, çəkməz o qədər  
**Göylər alt - üst olar, dünya çevrilər.**

Şirvanşah III Mənuçöhrün sarayında Əbülüladan şeir - sənət dərsi almış **Fələki Şirvani** (1107 - 1147) qısa ömrünü nücum (astrologiya), riyaziyyat elmlərinin inkişafına həsr etmişdir. Onun dövrümüzə qədər gəlib çatmış şeirlər toplusu olan Divanı təkcə bədii keyfiyyətləri ilə deyil, dövrün tarixi hadisələrini real şəkildə işıqlandırmaq baxımından da seçilir. Onun əsərlərində Şirvanşah III Mənuçöhrün (1120 - 1160) qıpçaqlar və alanlar üzərində qələbəsi, gürcülərlə münasibətlər, Şirvanın şəhərləri və görkəmli şəxsiyyətləri haqqında, hətta dövrün tarixi mənbələrində olmayan məlumatlardan tarixçilərimiz yetərinə yararlanmışlar.

XII əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri və Nizaminin böyük müasiri, yüksək poetik istedad sahibi **Məhsəti Gəncəvi** (1089 - 1183) idi. Bu görkəmli qadın sənətkarımızın yaradıcılığının mərkəzində real insan və onun arzuları dayanırdı. Şair öz rübailərinin bir çoxunu sadə peşə adamlarına (papaqçı, çörəkçi, dülgər, başmaqçı, dərzi və s.) həsr etmişdir. Onun rübailəri konkret olaraq orta əsr Gəncəsinin qaynar sənətkarlıq və ticarət həyatını real şəkildə əks etdirir. Məhsəti Gəncəvinin əməyə məhəbbət təənnüm edən poeziyası Nizami yaradıcılığında özünün zirvəsinə çatmışdır.

Azərbaycanın intibah ədəbiyyatı **Nizami Gəncəvi** (1141 - 1209) yaradıcılığı ilə özünün ən yüksək zirvəsinə ucaldı. Ümumdünya mədəniyyətinin ən nadir simaları sırasında öz əzəməti ilə ucalan **Böyük Nizami** Şərq və dünya poeziyasının inkişafına güclü təkan vermişdir. **Yaxın və Orta Şərqin ən böyük sənətkarları belə yüzillər boyu dahi Nizaminin tükənməz poeziyasının təsirindən çıxıb bilməmiş**, onun poeziya xəzinəsindən bəhrələnmiş və ən yaxşı əsərlərini böyük ustada ithaf etmişlər. Nizamini Azərbaycan mühiti yetişdirmişdir və doğulduğu Gəncə şəhəri böyük sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzi idi. Bütün türk və islam hökmdarları müsəlman dünyasının xristian sərhədlərinə yaxın ərazisində yerləşən ən böyük istehkamlarından biri olan Gəncənin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdilər. Gəncə həm də bütün Şərqin ən böyük elm və təhsil ocaqlarından biri idi, dünyanın hər yerindən ən nadir sənət inciləri və əlyazmaları burada toplanmışdı. Azərbaycanın dahi şairi **Nizami** yaradıcılığının mayası insandır. Nizami özünün humanist məhəbbət fəlsəfəsinə və təkrarsız lirikasına görə müasirlərini, hətta özündən sonrakı dövrlərdə yaşayıb-yaratmış bir çox görkəmli humanistləri də geridə buraxmışdı.

Nizaminin ölməz beş kitabı - “Xəmsə”si (“Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirrin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə”) onu dünya mədəniyyətinin dahiləri sırasına çıxardığı kimi, şairi yetirən xalqa da dünya şöhrəti gətirmişdir.

Nizaminin 1175-ci ildə tamamladığı ilk böyük əsəri olan “Sirlər xəzinəsi” ndə şairin həll etməyə çalışdığı başlıca məsələ xalq və hökmdar problemidir. Böyük şair bu əsərində hökmdarları haqqa, ədalətə çağırmaqla kifayətlənmir, **“şahlıq üçün əsas şərtin** zülm və haqsızlıq deyil, **ədalət olduğunu** onlara başa salmağa çalışır”.

Dahi şairin 1181-ci ildə tamamladığı və dünya poeziyasının nadir incilərindən sayılan “Xosrov və Şirin” poemasında doğma Vətəni Azərbaycanın tarixi keçmişini və onun qonşu ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrini tərənnüm edərək Vətənimizin əvvəlki tarixini gələcək nəsillərə yadigar qoyub getmişdir.

Nizami 1188-ci ildə Şirvanşah Axsitanın sifarişi ilə üçüncü poeması olan “Leyli və Məcnun” əsərini bitirmişdir. Ərəb və fars mənbələri üzərində dərin araşdırmalar aparan şair bu əsəri ilə orta əsrlər cəhəlinə, nadanlığa və zülmə tab gətirə bilməyən iki gəncin ilahi məhəbbət faciəsini yaratmışdır.

Dahi şairin 1197-ci ildə tamamladığı “Yeddi gözəl” poeması intibah dövrü üçün səciyyəvi olan yeni insan axtarışında çox böyük uğur kimi qiymətləndirilə bilər. Doğma yurduna və xalqına bağlı olan və onun qayğısına qalan, **Vətənin hətta bir övladının acından ölməsində özünü günahkar bilib, ona yas saxlayan, quşların və heyvanların da qədrini bilən Bəhram Gur Nizaminin arzuladığı yeni insan və ədalətli hökmdar obrazıdır.**

Nizaminin “Xəmsə”si “İsgəndərnamə” ilə tamamlanır. Nizami intibah mədəniyyətinin zirvəsidirsə, “İsgəndərnamə” də Nizami yaradıcılığının zirvəsi, onun əzəmətli və layiqli yekunudur. “Şərəfnamə” və “İqbalnamə” adlı iki kitabdan ibarət olan bu əsər dövrün qiymətli tarix sənəməsidir. Böyük mütəfəkkir əsəri yazmazdan əvvəl qədim Azərbaycanın, bütövlükdə Müsəlman dünyasının, Yunanıstan və başqa ölkələrin tarixini, elmi - fəlsəfi irsini, görkəmli filosofların, sərkərdələrin həyat və fəaliyyətini öyrənmiş və müxtəlif dillərdə olan mənbələri dərinlən araşdırmışdır. **Doğma Vətəni olan Azərbaycana bağlılıq böyük sənətkarın bu əsəri üçün də səciyyəvidir.** Ölkələr fəth edən, adlı-sanlı sərkərdələri məğlubiyyətə uğradan və ən qanlı savaşlardan zəfərlə çıxan İsgəndər Bərdə hakimi Nüşabə qarşısında məğlub vəziyyətinə düşür. Nizami poeziyasının və onun elmi - fəlsəfi dünyagörüşünün ən böyük qələbəsi ondan ibarət idi ki, onun yaratdığı adil hökmdar olan İsgəndər yalnız qılıncı və şəxsi şücaəti ilə deyil, elmlə, zəka ilə qalib gəlir, elmə qiymət verir, alimi hamıdan uca tutur:

Ömr etdi, verildi belə bir fərman:

**“Alimdir gözümdə ən əziz insan!”**

Elmlə, hünərlə! Başqa cür heç kəs

Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz!

**Rütbələr içində seçilir biri -**

**Hamıdan ucadır alimin yeri!**

Əsərin sonunda Nizami öz qəhrəmanını ideal cəmiyyətə - Xoşbəxtlər məmləkətinə aparıb çıxarır. Düzlük və bərabərliyin hökm sürdüyü bu ölkədə heç kəs yalan danışmır, acizlərə və dara düşənlərə kömək göstərilir, burada başqaları-

nın bədbəxtliyinə sevinən, arxadan danışan, oğru, darğa, gözətçi yoxdur, naxırlar, sürülər çobansız otlayır, qapılara qıfıl vurulmur. Hamı əməklə məşğul olur, halallıqla yaşayır. Zorakılıq yoxdur. Nahaq qan tökülmür. Qızıl - gümüşün heç bir qiyməti yoxdur. Qarınqulular yoxdur. Xoşbəxtlər məmləkətinin sakinləri dünyanı dərinədən dərk edirlər. Ölümə çarə olmadığını bildiklərindən ölənin üçün ürəklərini sıxmırlar. Göründüyü kimi, ilk növbədə qədim Azərbaycanın, habelə başqa xalqların elmi - fəlsəfi irsindən bəhrələnən böyük mütəfəkkir insanların min illər boyunca arzuladıqları ədalətli cəmiyyət ideallarını ümumiləşdirərək Tomas Mor, Tomazo Kampanella və bir çox başqa Qərbi Avropa utopistlərindən nə qədər əvvəl - hələ XII-XIII yüzilliklərin qovşağında özünün **ideal cəmiyyət** və **dövlət modelini** yaratmışdır.

Onu da qeyd etməyi vacib bilir ki, türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının bilik adamlarının yaranışında və formalaşmasında yaxından iştirak etdiyi İslam intibahı mühitində “Türk aydını” - ziyalı (dahi Nizamidə “Kalem Türkü”) artıq bir sosial zümərəyə çevrilə bilmişdi. Ancaq sosial zümərə bütöv deyildi və üç qola ayrılırdı. Böyük alimimiz Süleyman Əliyarlının qənaətinə görə ilk öncə Türk mənəvi varlığını, Türk kimliyini qoruyub saxlayanlar gəlirdi. Bu qolu təmsil edən ziyalılar üçün **Yusif Balasaqunlu** 1069-cu ildə yazdığı ölməz “Kitabğu bilik” (“Xoşbəxtlik elmi”) mənzum əsəri ilə zirvə sayıla bilər. İkinci yerdə Türk kimliyini itirmiş və İslam mədəniyyətinə tamamilə qovuşmuş olan ziyalılar gəlir ki, onlar ərəb, fars ədəbi və elmi mühitində türk olduqlarını bildikləri halda, öz doğma türkcəsinə həqarətlə yanaşırdılar. Dünyada ilk qlobusu düzəlmiş və yerin günəş ətrafında fırlanmasını Kopernikdən 500 il əvvəl söyləmiş böyük türk alimi **Əbu Reyhan əl-Biruni** (973-1048) yazırdı: “Təbiət mənə bir ayrı dil dünyasında yaratmışdır, ancaq elmlərdən hər hansı birini bu dildə (türkcədə) səsləndirmək istəsən, elə bir dəvə yağış selində hərəkət etməkdədir və ya zürafə xəndəyə düşüb qalmışdır. Sonralar mən ana dilindən ərəb və fars dillərinə keçdim; onların hər birində özümü onları zorla mənimsəmiş bir yabançı (müsafir) sanıram. Fəqət mənim üçün ərəbcə söyüş farsca söylənilən hər cür tərifdən üstündür”.

Türk ziyalıları sosial zümərəsinin üçüncü qolunu təşkil edən bilik adamları isə ərəbcə və ya farsca yazsalar da, öz Türk varlığını və Türk mənəvi dəyərlərini tarixdə yaşatmaq istəyində idilər. Bu haqda tariximizdə ilk dəfə çox dəyərli fikir söyləmiş Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: “Əsərlərini ərəbcə yazan, ancaq türklük duyğuları ilə **Türk mədəniyyəti və milliyyətçiliyi tarixində müstəsna yer tutan Kaşğarlı Mahmudlar, Yurlu Fəxrəddin Mübarəkbaşlar... nə qədər türkdürlərsə, Nizami də onlar qədər türkdür**”.

Məhəmməd Əminə görə 60 min beytlik “Şahnamə” yazmaqla İranı (Fars) uca tutan Firdovsidən fərqli olaraq Nizamidə irq təəssübkeşliyi yoxdur. Onun üçün önəmli olan şey imandır, təkallahlılıq əqidəsi ilə ədalətdir. Bununla belə, Nizami mənsub olduğu türk kimliyini heç vaxt unutmamış və farsca yazmış olduğu əsərlərində 80-dən çox türk sözü işlətmişdir. Nizami yazırdı:

**Türkcəmi bu Həbəşlikdə alan yox,  
Dovğanı bir yemək - deyə sayan yox.**

M.Ə.Rəsulzadə bu beytdə ifadə olunan şikayəti şairin yaşadığı zamanda Türkcə yazmağın adət olmaması səbəbindən duyduğu təəssüf hissi kimi izah etmişdir. Məhəmməd Əminə görə Həbəşlik burada coğrafi anlayış deyil, “Qara cəhalət” mənasında işlənmişdir. Təsadüfi deyil ki, Səlcuq sultanı Səncərdən zülm görmüş ixtiyar qoca ona belə söyləmişdi:

**Madam ki, sən zülmə vəsilə olursan,  
Türk deyil, çapovulçu Hindussan.**

Məhəmməd Əminə görə Türk anlayışına əsərlərində bu şəkildə yüksək yer verən bir Azərbaycan övladına, “Gözəl və böyüyə - **Türk**, gözəllik və böyüklüyə - **Türklük**, gözəl və böyük ifadəyə - **Türkcə**, gözəllik və böyüklük diyarına - **Türküstan** deyən bir şairə farsca yazdığına görə Türk deməmək qəbulmudur? Əsla!”

M.Ə.Rəsulzadənin qavrayışına görə Nizami türklük anlayışına o qədər böyük önəm vermişdir ki, hətta bir qəsidəsində Peyğəmbərimiz Həzrəti - Məhəmmədi ərəb vücudlu Türk, “Şərəfnamə”də Makedoniyalı İsgəndəri “Rum külahlı” (geyimli) Türk adlandırmışdır.

**Memarlıq və şəhərsalma**

IX-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan memarlığının dörd əsas məktəbi formalaşmışdı:

1. Şirvan - Abşeron
2. Naxçıvan - Marağa
3. Aran və Eldənizlər dövründə Azərbaycan dövlətinin tərkibində olan İraqi - Əcəm
4. Qəzvin - Həmədan

Ərəb mənbələrinə görə X əsrdən Azərbaycanın bütün böyük şəhərlərində əzəmətli və gözəl camələr və məscidlər tikilmişdir. Bunlardan dövrümüzədək gəlib çatmış Bakıda indi “**Sınıqqala**” adı ilə məşhur olan, 1078/1079-cu ildə şəhər rəisi Məhəmmədin əmri ilə tikilmiş **məscidi** və klassik memarlıq nümunəsi olan Ərdəbilin **Came məscidini** göstərmək olar. IX - XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan memarları şəhərsalmanın inkişafı ilə bağlı əzəmətli saraylar və qəsrlər, karvansaralar, körpülər və türbələr ucaldırdılar. Azərbaycan ərazisində ucaldılmış Bakıdakı **Qız qalası**, Şamaxıdakı **Gülüstan qalası**, Ağsu çayı sahilindəki **Buğurd qalası**, Naxçıvandakı **Əlincəqala**, Lerikdəki **Oğlanqala**, Abşerondakı **Mərdəkan qalası** və digər tikililərin hər biri dünya memarlığının nadir inciləri sayılır.

Müdafiə qurğuları içərisində Abşeronda 1187-ci ildə kvadrat planda tikilmiş **Mərdəkan qəsri**nə və 1204-cü ildə inşa edilmiş dairəvi baş bürclü **Mərdəkan qalasını** xüsusilə qeyd etmək olar. Abşeron abidələri içərisində möhtəşəmliyi ilə seçilən Bakıdakı Qız qalasını memar **Məsud Davudoğlu** Xəzər sahilində böyük bir qaya üzərində ucaltmışdır. Orijinal quruluşa malik olan bu qala 28 metr hündürlüyündədir.

Fəxr etməliyik ki, bütün Qafqazda İslam memarlığının yaradılması və inkişafında əvəzsiz rolu olan Azərbaycan memarlarının şöhrəti bütün dünyaya yayılmışdı. Azərbaycan memarları Mərkəzi Asiya, Əcəm İraqı, Ərəb İraqı və başqa ölkələrdə, o cümlədən Bağdad, Səmərqənd, İsfahan və bir çox başqa şəhərlərdə nadir memarlıq incilərinin yaradılmasında yaxından iştirak etmişdilər.

Həmin dövrdə Azərbaycan memarlığının ən görkəmli nümayəndəsi XII əsrdə yaşamış **Əcəmi Əbubəkr oğlu** idi. Sağlığında “Mühəndislər şeyxi” adını almış Əcəmi **Naxçıvan memarlıq məktəbinin** əsasını qoymuşdu. Böyük sənətkar özündən əvvəlki ənənələrimizi daha da zənginləşdirərək riyazi hesablamalar əsasında mürəkkəb memarlıq kompleksləri yaratmışdır. “**Yusif ibn Küseyr**” və “**Möminə Xatın**” türbələrində kufi xətlə yazılmış kitabələrlə mürəkkəb həndəsi naxışlar əsasında yaradılmış misilsiz bəzək ahəngdarlığının yaradılması memarlıq sənətimizin çox böyük nailiyyətidir. Memar Əcəminin 1162-ci ildə “Şeyxlərin başçısı” Yusif ibn Küseyrin şərəfinə ucaldığı türbə ikiqatlı olub, keyfiyyətli bişmiş kərpicdən inşa edilmişdir.

Təkcə Azərbaycan deyil, bütün İslam dünyasının ən uca, zərif və kompozisiyalı türbələrindən biri Əcəminin 1186-cı ildə Naxçıvan şəhərində ucaldığı, indi də öz gözəlliyi və əzəməti ilə diqqəti cəlb edən və xalqın yaddaşında “Atabəy gümbəzi” kimi qalan “**Möminə Xatın**” türbəsidir. Əcəmi Eldənizlərin dövründə Azərbaycan dövlətinin paytaxtı olan Naxçıvanda **Qoşaminarə** (1187), **Cümə məscidi**, **Darülmülk (Eldənizlər sarayı)** və başqa nadir memarlıq abidələrini də ucaltmışdır. Onun memarlıq incilərinin bir çoxu dövrümüzədək gəlib çatmamışdır. Əcəminin memarlıq sənəti bütün Şərq memarlığına güclü təkan vermişdir. XII əsrin sonlarında Naxçıvan məktəbi üçün səciyyəvi olan memarlıq üslubunda Marağada **Göygümbəz**, Urmiyada **Üçgümbəz məscidləri** ucaldılmışdır.

Memarlığın ən möhtəşəm abidələrindən biri Şəddadi nəslindən olan Azərbaycan hökmdarı Fəzl ibn Məhəmmədin 1027-ci ildə Araz çayı üzərində saldırdığı məşhur **Xudafərin körpüsüdür**. On beş aşırımlı bu nadir sənət abidəsi əsrlər boyunca Azərbaycanın şimalı ilə cənubu arasında iqtisadi və hərbi - siyasi əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynamışdı.

Araz çayı üzərində salınan körpülərdən biri də on bir aşırımlı Xudafərin körpüsüdür. Azərbaycanda intibah dövrünə aid olub, öz ilkin quruluşunu saxlamış yeganə çoxaşırımlı körpü Vətənimizin Qazax bölgəsindəki **Qırmızı körpüdür**. Uzunluğu 175 metr olan bu möhtəşəm abidə el arasında “Sınıq körpü” adlanır.

IX-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda memarlıq və şəhərsalma işi özünün yüksəliş dövrünü yaşayırdı. Maraqlıdır ki, hələ bu dövrdə Azərbaycanın bütün böyük yaşayış məskənləri yeraltı saxsı borularla su ilə təchiz olunur, çirkab suları isə borularla yaşayış məntəqələrindən kənara atılırdı.

Bu dövrdə yaşayıb-yaradan Azərbaycan ustaları metal məmulatları hazırlamaqda çox mahir idilər. Metaldan hazırlanıb, üzərinə müxtəlif, təkrarolunmaz bəzəklər vurulmuş, müxtəlif növ qablar və silah nümunələri bir incəsənət nümunəsi kimi dəyərlidir. Belə sənət nümunələrindən biri də **Gəncənin məşhur qala qapılarıdır**. Gəncə qapılarını Şəddadi nəslindən olan Azərbaycan hökmdarı Əbuləsvar Şavurun göstərişi ilə məşhur usta **İbrahim Osmanoglu** 1063-cü ildə düzəltdi. Bu nadir sənət incisi dəhşətli 1139-cu il zəlzələsindən istifadə edib Gəncə şəhərinə hücum edən gürcü işğalçıları tərəfindən qənimət kimi aparılmışdır.

### **Dekorativ tətbiqi sənət**

XI-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tətbiqi incəsənətin əsas növünü **bədii tərtibatlı dulusçuluq (keramika)** təşkil edirdi. Beyləqan, Şamaxı, Qəbələ, Gəncə, Naxçıvan, Təbriz bu dövrün əsas dulusçuluq mərkəzləri idi. Heyvan, quş və insan təsvirlərindən dulusçuluqda geniş şəkildə istifadə olunması bu sahəni bədii sənət səviyyəsinə çatdırmışdı. Beyləqan şəhərində düzəldilən XII əsrə aid boşqabın üzərində yaşıl paltarda, başında qızılı rəngdə, şişuclu tac olan ova çıxmış atlı təsvir olunmuşdur. Şamaxı şəhərində tapılmış dulus məmulatının üzərində isə yüksək sənətkarlıqla Şirvanşahın döyüşçüsü təsvir edilmişdi. Beyləqanlı **usta Nəsir** tərəfindən fincan üzərində çəkilmiş rəsmdə iri miqyasda çovkan oynayan atlının təsviri bədii sənət nümunəsi kimi qiymətləndirilmişdir. Maraqlıdır ki, dekorativ incəsənətin inkişafında Azərbaycan çox irəli getmişdi və qonşu ölkələrin heç birində dulusçuluq sənətində rəsmlərin, xüsusilə sujetli təsvirlərin bu cür genişliyinə və rəngarəngliyinə rast gəlinməmişdir. Azərbaycanın cənubunda bədii keramika məmulatlarında quş təsvirləri üstünlük təşkil edir. XI əsr Ağkənd keramikasının gözəl nümunəsi olub, Londonun “Viktoriya və Albert” muzeyində saxlanılan boşqab üzərində qartal gerb formasında yüksək sənətkarlıqla təsvir olunmuşdur.

XI-XII əsrlərdə Bakı və Abşeron yarımadasında daş tikililər üzərində (1078-1079-cu illərə aid **Məhəmməd məscidinin minarəsi**, bir sıra qəbirüstü abidələr) oyma üsulu ilə müxtəlif çoxbucaqlı fiqurlardan, altıbucaqlı ulduzlardan, həndəsi naxışlardan yüksək ustalıqla istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanın Şirvan bölgəsində müxtəlif metallar, o cümlədən bürüncdən hazırlanmış qablar üzərində bədii sənət nümunələri yaradılırdı. 1190-cı ildə Naxçıvanlı **usta Osman** tərəfindən hazırlanmış və Fransanın Luvr muzeyində saxlanılan bürünc qabın naxışları “Möminə Xatın” türbəsinin naxışları ilə demək olar ki, eyni idi.

**Xalçaçılıq və bədii üsulla parçaların hazırlanması** bu dövrdə Azərbaycanın dekorativ tətbiqi incəsənətində özünəməxsus yer tuturdu. Mingəçevir, Beyləqan, Gəncə və Bakı ərazilərində arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış rəngli pambıq, yun və ipək parçalar keyfiyyətinə və naxışlarına görə bədii sənət nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. O dövrdə parçaların bədii tərtibatı zamanı daha çox qırmızı, yaşıl və qızılı rənglərdən istifadə olunurdu. XI - XII əsrlərə aid mənbələrdə ipək və yun saplardan toxunulmuş və zəngin naxışlarla bəzədilmiş Azərbaycan xalçalarının dünyanın müxtəlif ölkələrinə ixrac olunması haqqında məlumatlar vardır.



#### IV FƏSİL. AZƏRBAYCAN XIII-XV ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

##### **§ 11. Monqol yürüşləri və onlara qarşı mübarizə**

XIII yüzilliyin 20-ci illərində Vətənimiz Azərbaycan yeni bir xarici hücum təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı. Monqolların ilk yürüşü Eldənizlərin idarə etdiyi Azərbaycan dövlətinin zəiflədiyi dövrə düşdüyündən ölkəmizə böyük dağıntılar, xalqımıza isə böyük fəlakət gətirdi. Tarixi qaynaqlara və o dövrün tarixçisi **İbn əl-Əsirə** görə türklərə yaxınlığı ilə seçilən, hətta qıpçaqlarla eyni cinsdən olan monqolları 1206-cı ildə Çingiz xan tatar ulusları ilə birlikdə bir dövlət halında birləşdirmişdi. Çingiz xanı döyüş bacarığı və idarəetmə anlayışına görə məşhur Hun - türk hökmdarı Mete xaqana bənzədirdilər. Türk köklü uyğurlar da onun dövlətində yer almışdılar. Təsadüfi deyil ki, Çingiz xan dövlətin bütün maliyyə və divan işlərini uyğurlara tapşırırmışdı. **Uyğur türk dili** uzun bir müddət Böyük Monqol dövlətinin divan - dövlət dili olmuşdu.

**Birinci yürüş.** 1220 - 1223-cü illəri əhatə edən və **kəşfiyyat** xarakteri daşıyan birinci yürüşə 30 minlik qoşuna malik Cəbə və Subatay başçılıq etmişdi. Tarixçi İbn əl-Əsir yazırdı: "monqollar **Azərbaycan və Aran** vilayətlərinə gəlib, bir ildən də az bir müddətdə onları misli görünməmiş surətdə dağıtdılar, əhalisinin çoxunu qırdılar. **Dərbəndə və Şirvana** gedərək o tərəfdəki şəhərləri aldılar və oranın padşahı yaşayan qaladan başqa heç bir yer salamat qalmadı." Bu yazı yürüşün ümumi şəkildə təsviridir, ancaq monqollar elə birinci yürüşdə də xalqımızın ciddi müqaviməti ilə qarşılaşmışdı. Hökmdar Atabəy Özbək qaçıb gizlənsə də, ayrı-ayrı şəhərlərin və vilayətlərin əhalisi silahlanaraq işğalçılarla savaşa girməkdən çəkinmirdilər. 1221-ci ildə monqollar **Təbrizə** üç dəfə basqın etsələr də, əhalinin ciddi müqaviməti ilə rastlaşdıqlarından və şəhəri tuta bilmədiklərindən paltar və ərzaqdan ibarət bac almaqla kifayətləndilər. Aran hakiminin köməyiylə gürcü Baqratuni çarlığının 60 minlik qoşununu məğlubiyyətə uğratdılar. Monqollara tabe olmayan **Marağa şəhərini** mühasirəyə alıb, ələ keçirdilər və əhalisini qırdılar. Sərabı tutub qarət etdikdən sonra **Naxçıvan və Beyləqana** saldırdılar. 1221-ci ildə **Ərdəbili** tutub böyük qırğın törətdilər və şəhərin böyük hissəsini dağıtdılar. Beyləqan əhalisi ilə sülh danışığına gedən nümayəndəni əhali öldürdükdən sonra monqol - tatarlar 1221-ci ilin ramazan ayında şəhəri çətinliklə də olsa, ələ keçirdilər. Qılıncı sıyırıb qoca, uşaq, qadın - hamısını qırdılar. Tarixi qaynaqlara görə monqollar, hətta hamilə qadınların qarınlarını yarıb çəğalarını öldürürdülər. İbn əl-Əsir yazdığına görə "**şəhərin əhalisinin kökünü kəsdilər.**"

O dövrdə Aran vilayətinin anası-mərkəzi olan **Gəncəyə** yürüdülər, ancaq şəhərin əhalisinin çoxluğunu, gürcülərlə olan savaşa mərdlik və şücaət göstərdiklərini, şəhərin müdafiəsinin möhkəmliyini bildikləri üçün oraya yaxın gedə bilmədilər. Adam göndərüb, gəncəlilərdən pul və paltar tələb etdilər. İstədikləri-

ni alaraq rədd olub getdilər. Şirvan Dərbəndinə getmək istəyən monqol - tatarlar əvvəlcə **Şamaxı şəhərini** mühasirəyə aldılar. Monqollar ümumiyyətlə, şəhərlərin mühasirəsi zamanı **divardeşən məşinlardan, mancanaqlardan və xüsusi nərdivanlardan** istifadə edirdilər. Şamaxı əhalisi mühasirə şəraitində qəhrəmanlıqla savaşıdı. Qaynaqlara görə, Şamaxı əhalisi demişdi: **“Qılınca sarılmaq lazımdır. Bizə qılincdən başqa qurtuluş yoxdur, səbr etmək və şərəflə ölmək hər şeydən yaxşıdır”**. Mühasirə daraldıqca, şəhərin müqaviməti zəiflədi. Şəhəri alan monqollar çoxlu mal, pul qarət etdilər və burada da **əhalinin kökünü kəsdi**lər. 1222-ci ildə **Şirvanşahla** danışığa gedib, onun göndərdiyi nümayəndələrlə çox güclü müdafiə sisteminə malik olan **Dərbənd şəhərinin** yanından keçdilər və Şimali Qafqaz düzənliyinə çıxdılar. 1223-cü ildə rusları əzdiilər və bulqar türklərindən yaxşı bir zərbə alıb vətənlərinə geri döndülər. Birinci yürüş kəşfiyyat xarakteri daşısa da, Azərbaycanda kənd təsərrüfatına, sənətkarlığa, ticarətə, şəhər həyatına, bütövlükdə iqtisadiyyata və mədəniyyətə böyük ziyan vurdu və ölkəmizin müdafiə gücünü daha da zəiflətdi.

**Qıpçaqların, gürcülərin hücumları və Azərbaycanda Xarəzmşah Cəlaləddinin hakimiyyəti.** İqtisadi və siyasi qüdrətini itirmiş Eldənizlər artıq hər hansı bir düşmənə müqavimət göstərmək iqtidarında deyildilər. Bundan istifadə edən qıpçaqlar 1223-cü ildə Dərbənddən keçərək Azərbaycana soxulub **Şirvan bölgəsini** qarət etdilər. Hiylə yolu ilə **Gəncəyə** girib əhalini soyub taladılar. Eldənizlərdən əlini üzmüş Azərbaycan əhalisi birləşərək qıpçaqları Azərbaycandan qovdular. Ölkəmizin düşdüyü ağır vəziyyətdən bəhrələnən gürcülər də 1225-ci ildə torpağımıza soxulub, əhalimizə divan tutdular.

1225-ci ildə Vətənimiz daha bir fəlakət ilə üzləşdi. Monqolların yürüşünə tab gətirməyən Xarəzmşah Məhəmmədin oğlu Cəlaləddin öz ölkəsini monqollara buraxıb Azərbaycana gəldi. İbn əl-Əsirin sözləri ilə deyilsə, Azərbaycan və Aran kimi dünyanın ən zəngin torpaqları ixtiyarında olsa da, “ölkəsini müdafiə etməkdə Allahın yaratdıqlarından ən acizi və bacarıqsızı olan” **Atabəy Özbək Cəlaləddinin** yürüşü qarşısında Təbrizdən Gəncəyə, sonra Əlincə qalasına qaçdı və orada da öldü. Nəticədə 1225-ci ildə Azərbaycanda **Eldənizlər sülaləsinin** hakimiyyətinə son qoyuldu. Cəlaləddin əvvəlcə **Marağa şəhərini** tutdu. **Təbriz şəhərinin əhalisi** yeddi gün qəhrəmanlıqla vuruşsa da, 1225-ci ilin iyulun 25-də Cəlaləddin şəhəri ələ keçirdi. Təbrizdən sonra Cəlaləddin Dvində 60 minlik qüvvə toplayaraq Arana soxulmağa çalışan **gürcülərə** ağır zərbə vurdu. Gürcülər 20 min döyüşçü itirdilər. Bunun ardınca Cəlaləddinin hərbi qüvvələri Gəncə, Beyləqan və Şəmkiri ələ keçirib **Tiflisə** daxil oldular. Şirvanşahlar ildə 100 min dinar xərac vermək şərti ilə Cəlaləddindən vassal asılılığını qəbul etdilər. Yaxşı sərkərdə, amansız hökmdar və pis idarəçi olan Cəlaləddin Azərbaycanda abadlıq işləri aparacağı haqda vədini yerinə yetirmədi, əksinə Azərbaycanda və ona qonşu ölkələrdə xalqı soyub talamağa yönəlmiş vergi sistemi yaratdı. Açıq qarət siyasətindən bezmiş Təbriz əhalisi ayağa qalxıb üsyan qaldırdı. Bütün Azərbaycanı Cəlaləddinə qarşı xalq hərəkatı bürüdü. 1231-ci ildə **Gəncə üsyanı**

bu hərəkətin zirvəsi oldu. Cəlaləddin çox böyük çətinliklə olsa da, üsyanı yatırdı. Üsyanın başçısı usta Bəndər ələ keçirilərək amansızlıqla tikə - tikə doğrandı.

Cəlaləddinin Azərbaycandakı hərbi-siyasi fəaliyyətinin yeganə müsbət cəhəti Azərbaycanı və Şərqi Anadoludakı türk müsəlman əhalisini hədəfə alan və böyük qətlialamlara səbəb olan **gürcü təhlükəsini ortadan qaldırması** hesab edilə bilər. Cəlaləddin gürcülərin əsas hərbi qüvvəsi olan **50 minlik qıpçaq birliyini** öz himayəsinə aldı və nəticədə gürcülər bütün gücünü itirdilər.

Buna baxmayaraq özünü monqolların barışmaz düşməni kimi göstərən Cəlaləddin bölgədə olan hərbi - siyasi qüvvələri monqollara qarşı birləşdirmək əvəzinə, onları daha da zəiflətdi. Bunun nəticəsində bölgədə monqolların ikinci yürüşünün qarşısını ala biləcək hər hansı bir güc qalmadı.

**Monqolların ikinci yürüşü və Azərbaycanın işğalı.** 1231-ci ildə monqol qoşunları Çormoğon noyonun başçılığı ilə Azərbaycana soxuldular. Əhalinin ciddi müqavimətinə baxmayaraq **Marağa** şəhəri ələ keçirildi, **Təbriz** isə mühasirəyə alındı. Təbrizin əyanları qiymətli hədiyyələr verərək şəhəri talandan və qırğından xilas etdilər, ancaq bir çox adlı-sanlı sənətkarlar Monqolustanın paytaxtı Qaraqoruma aparıldı. 1235-ci ildə monqollar **Gəncədə** ciddi müqavimətlə qarşılaşdılar. Monqolların Gəncə yürüşünü gözləri ilə görmüş tarixçi Gəncəli Kirakos yazırdı ki, monqollar şəhəri almaq üçün qalaları daş atıb dağıdan qurğulardan istifadə edirdilər. Nəticədə bütün şəhər divarları uçuruldu. Buna baxmayaraq düşmən bir həftə şəhərə girməyə cəsarət etmədi. **Əhalinin bir hissəsi şəhərin düşmənin əlinə keçdiyini gördükdə, qapılarını bağlayıb arvadı və uşaqları ilə birlikdə evlərini yandırdılar ki, onlar düşmənin əlinə keçməsin.** Əhalidən bir kimsə canını qurtara bilmədi. Düşmən qılıncını işə salıb şəhərdə böyük bir qətlə törətdi. Monqol döyüşçüləri uzun müddət yanib - dağılmış evlərin külündə eşələnərək, qızıl - gümüş axtardılar. Sonra cəhənnəm olub getdilər. Gəncə şəhəri dörd il adamsız və dağılmış vəziyyətdə qaldı. Yalnız 1239-cu ildə şəhərin yenidən qurulması haqqında fərman verildi. Gəncədən sonra **Şəmkir, Tovuz, Bakı** uğrunda qanlı döyüşlər getdi. Ancaq bu şəhərlər də düşmənin əlinə keçdi. 1239-cu ildə **Dərbənd** şəhərinin tutulması ilə Azərbaycanın monqollar tərəfindən işğalı başa çatdı.

1239-cu ildən 1256-cı ilə qədər Azərbaycan Ali Monqol xaqanının təyin etdiyi canişinlər tərəfindən idarə olunurdu. Monqollar tutduqları ərazilərdə yerli dövlətçilik sistemlərini məhv etmişdilər. Monqol basqınlarından ağır zərbələr alan **Şirvanşahlar** isə öz varlıqlarını çətinliklə qoruyub saxlamağa çalışırdılar. Maraqlıdır ki, 1225-ci ildə Şirvanşah **III Fəribürzün** adından kəsilən pulların üzərində onun öz adı və ləqəbi “əl - Malik”, 1226 - 1242-ci illərdə kəsilən pulların üzərində isə onun adı və ləqəbi ilə yanaşı, Bağdad Xəlifəsinin adı da göstərilmişdir. Fəribürzün oğlu, 1244-cü ildə taxta çıxan **II Axsitanın** hakimiyyətinin ilk illəri ilə bağlı Zəkəriyyə Qəzvini yazırdı: “Şirvan müstəqil vilayətdir. Sahibi isə Axsitandır”.

**Monqolların üçüncü yürüşü. Azərbaycan Hülakü dövlətinin mərkəzi ki-**

**mi.** Böyük Monqol xaqanı Münkə xan Orta Şərq ölkələrində möhkəmlənmək və monqol istilasını tamamlamaq üçün qardaşı **Hülakü xan**ı böyük ordu ilə yürüşə yolladı. Hülakü xan 1256-cı ildə **Azərbaycan** və **Aranı** ələ keçirdi. 1258-ci ildə Təbrizdən yürüşə çıxaraq **Bağdadı** tutdu və Xəlifə Mötəsimi qılıncdan keçirərək Abbasi xilafətinin varlığına son qoydu. Hülakü xan Amudərya çayından Aralıq dənizinə, İran körfəzindən Dərbəndədək böyük ərazini qılınc gücünə öz hakimiyyəti altında birləşdirərək beşinci monqol ulusunu - **Hülakülər dövlətini** yaratdı. Hülakü dövlətinin **əsas mərkəzi - metropoliyası Azərbaycan** idi. Dövlətin yarandığı 1258-ci ildə ilk paytaxtı **Marağa**, 1259-cu ildə Azərbaycanın baş şəhəri **Təbriz** olmuşdur. Hülakü elxanlarının sarayı, dövlətin inzibati, hərbi - siyasi idarəetmə orqanları, xəzinəsi və vergi idarələri Təbrizdə yerləşirdi. Hülakülərin yay iqamətgahı Qarabağda, qış iqamətgahı isə Muğanda idi. Maraqlıdır ki, Səlcuqlular dönəmində türk dövlətlərində rəsmi dil **ərəb və fars** dilləri idisə, Hülakülər dövründə **türk dili dövlət dili** mövqeyini qazanmışdı. O dövrdə yaşamış görkəmli alimimiz Məhəmməd Naxçıvani yazırdı ki, Hülakülər dövlətində mühüm sənədlər türk, ərəb və fars dillərində yazılırdı və fərmanlar azərbaycanlılara türk dilində çatdırılırdı. Təsadüfi deyil ki, XIII - XIV əsrlərdə Azərbaycanın və onun şimal hissəsi olan Aranın əhalisinin böyük çoxluğu türklərdən ibarət idi. XIII əsr mənbələrində təkcə Aranda **yüz min türk atlısının** olduğu bildirilmişdir. Azərbaycanın görkəmli alimi **Nəsrəddin Tusi** Hülakü xanın baş məsləhətçisi, Hülakü xanın oğlu Abaqa xanın vəziri olmuş və hər iki elxanın dövründə ölkəmizin idarə edilməsi işlərinə güclü şəkildə təsir göstərmişdi.

Güclü və mərkəzləşmiş idarə orqanları yarada bilən **Hülakü xan** köçəri əyanlara arxalanırdı, hərbi-siyasi idarələri və vilayətləri şahzadələrə və tanınmış əmirlərə tapşırırmışdı. Oturaq əhalini ağır vergi sisteminə cəlb edən Hülakü xan yerli Azərbaycan əyanlarını sıxışdırmağa çalışırdı. **Abaqa xanın** hakimiyyətinin (1265-1282) sonlarında köçəri əyanların hakimiyyət uğrunda mübarizəsi və daxili çəkişmələr Arqun xanın ölümündən (1291) sonra daha da gücləndi. 1295-ci ildə Qarabağda Hülakülər dövlətinin başçısı elan edilən **Qazan xan** (1295-1304) köçəri əyanların üsyan və çıxışlarını yatıraraq mərkəzi hakimiyyəti gücləndirdi.

Qazan xanın qardaşı **Sultan Olcaytunun** dövründə (1304-1316) mərkəzi hakimiyyət xeyli möhkəmləndirilsə də, on iki yaşlı **Əbu Səidin** dövründə (1316-1335) əslində dövlətin idarəsi baş əmir **Çobanın** ixtiyarına keçdi.

1343-cü ildə Hülakülər dövlətində hakimiyyətə gəlmiş **Çobani Məlik Əşrəfin dövründə** xalqımız tam bir zülm və dəhşətli qorxu içində yaşamağa məhkum edilmişdi. Tarixçi Əbubəkr əl Qütbi əl Əhərinin Çobani nəslinin Vətənimiz Azərbaycana gətirdiyi bəlalar haqqında yazdıqları oxuyanları dəhşətə gətirir. Tarixçi yazırdı: “1344-cü il: Çobanilər Təbrizə gəldilər və zülmün əsasını qoydular, 1345-ci il: Məlik Əşrəf Təbrizə gəlib oturdu və zülm bayrağını göylərə qaldırdı, 1346-cı il: **ölkədə üç şey bol idi: zülm, bahalıq və vəba... Məlik**

**Əşrəf 100 min ac qurdu Azərbaycan və Aranın canına saldı. Onlar istədiklərini etdilər. Əhali cana doydu və Vətəninə tərkdən qonşu ölkələrə səpələndi.**” Mənbələrdə Məlik Əşrəfin Azərbaycandan 400 dəvə və min qatır yükünə bərabər sərvət toplaması və on yeddi yerdə xəzinə saxlaması haqqında məlumatlar vardır.

Hülakü dövləti yaranandan sonra Çingiz xanın vəsiyyətini əsas gətirən Qızıl Orda dövləti onlardan qoparılmış Azərbaycan kimi zəngin ölkənin itirilməsi ilə heç cürə barışa bilmirdilər. Çingiz xanın oğlu Cuciyə məxsus dördüncü ulusun – Qızıl Ordanın ərazisinin bir hissəsinin qoparılaraq beşinci ulusa - Hülakü dövlətinə çevrilməsi bu iki nəhəng güc arasında bir əsrə qədər davam edən müharibəyə səbəb oldu və aparılan savaşlar Azərbaycana böyük fəlakətlər gətirdi. Şəhərlərimiz, kəndlərimiz dağıdılıb qarət edilir və əhalimiz qırılırdı. Qızıl Ordanın 1263, 1265, 1288 - 1290, 1335-ci il yürüşləri ona uğur gətirmədi. Çobani Məlik Əşrəfin Hülakü ulusunu çapıb - talaması və soyğunçuluq siyasəti ölkəmizi hərbi - siyasi və iqtisadi cəhətdən tamamilə gücdən salmışdı. Məlik Əşrəfin zülmündən baş götürüb Qızıl Ordaya qaçmış din xadimi Bərdəli Mövlana Məhiyəddın Saray Bərkə şəhərində məsciddə vaizlik edirdi. Qızıl Orda hökmdarı Canı bəyin məscidə gəlməsindən istifadə edən Mövlana Çobani Məlik Əşrəfin Azərbaycan xalqına etdiyi zülmədən elə danışdı ki, böyük hökmdar Canı bəy ağlamaqdan özünü saxlaya bilmədi və dərhal qoşun hazırlamağı əmr etdi. **Canı bəy** Azərbaycana gələndə, **Şirvanşah qoşunu** da ona qoşuldu. 1357-ci ildə Təbrizə daxil olan müttəfiqlər Azərbaycanda **Çobani ağalığına** son qoydular və **Hülakü dövləti** tarixin səhnəsindən silindi. Bu hadisə Azərbaycanın şimalında Şirvanşahların müstəqilləşməsinə şərait yaratdı. Hülakü dövlət sistemində Şirvanşahlar öz titullarını saxlasalar da, bu formal xarakter daşıyırdı. Çünki mərkəzi hökumət onların səlahiyyətlərini o dərəcədə məhdudlaşdırmışdı ki, Şirvan əhalisindən vergiləri belə, monqol baskakları toplayırdı.

## **§ 12. Monqolların Azərbaycanda öyrüş, torpaq və vergi siyasəti**

**“Örüş siyasəti”.** Monqolların Azərbaycana üç yürüşü Vətənimizə böyük iqtisadi dağıntılar gətirdi və **kütləvi insan qırğınları** ilə nəticələndi. Köçəri həyat tərzini keçirən və bütpərəstliyə ibadət edən monqol əyanları və döyüşçülərini tutduqları ölkələrin oturaq əkinçilik təsərrüfatı, sənətkarlığı və şəhər həyatı, xüsusilə **dinc əhalisi** qətiyyənlə maraqlandırmırdı. Tutulan torpaqların monqollar üçün yalnız öyrüş yeri - yaylaq və qışlaq kimi əhəmiyyəti var idi. Tarixdə monqolların həyata keçirdiyi belə günəməzdə siyasət “öyrüş siyasəti” adlanır. Monqol işğalı altında olan ərazilərin, o cümlədən Azərbaycanın iqtisadi inkişaf səviyyəsi monqol cəmiyyətinə nisbətən qat - qat yüksəkde dururdu. Azərbaycanın nə dinc əhalisinin, nə də məhsuldar qüvvələrinin və təsərrüfatının qorunub saxlanılması köçəri monqol hakimlərini qətiyyənlə düşündürmürdü. Ölkəmizin iqtisadi gücünə xəzinənin gələcək gəlir qaynağı kimi yanaşmayan monqolları daha çox

gündəlik qazanc maraqlandırır və əhalini qırmaqla ölkəmizin və xalqımızın müqavimət gücünü yox etməyə çalışırdılar.

Dövrün qaynaqlarında monqolların törətdiyi **kütləvi insan qırğınları** haqqında heyrətamiz məlumatlara rast gəlinir. Bu qırğınları gözləri ilə görmüş tarixçi İbn əl Əsir dəhşət içində yazırdı: **“Kaş, anam məni doğmamış olaydı, yaxud mən bu hadisədən əvvəl ölmüş və unudulmuş olaydım.** Bütün xalqların, xüsusilə müsəlmanların düşar olduğu bu müsibət elə bir müsibətdir ki, gecələr və gündüzlər onun mislini doğmamışdır. Əgər bir adam “Allah-təala dünyanı yaratdığı andan indiyədək dünya belə bir bəlaya düşar olmamışdır” - söyləyərsə, o doğru demiş olar”.

Maraqlıdır ki, monqol hökmdarlarına rəğbətlə yanaşan Cüveyni belə, hey-rət içində yazırdı ki, monqol basqınları nəticəsində **“Harada yüz min adam vardı, heç yüz adam da qalmamışdır”**. Monqol basqınları nəticəsində Azərbaycanın xüsusilə Xəzərboyu bölgələri tamamilə boşalmışdı. Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi **Fəzlullah Rəşidəddin** yazırdı ki, “Çoxlu əhalisi olan Marağa, Ərdəbil, Gəncə, Bərdə və başqa şəhərlərdə monqollar tərəfindən elə qırğın törədilmişdi ki, tək - tük adam sağ qalmışdı... Dərbənd və Şirvan bölgələrində əhali tamamilə qırılmış, yaxud qaçıb dağılmış, əkinlər isə başlı - başına buraxılmışdı”. Monqolların “örüş siyasəti” dünyanın ən ali varlığı olan insanı tamami-lə gereksiz və dəyərsiz varlığa çevirmişdi. Vətənimizin ayrı-ayrı bölgələri **“de-moqrafik boşluq”** təhlükəsi ilə üzləşmişdi. Bu siyasət nəticəsində oturaq əkinçilik təsərrüfatına və süni suvarma sisteminə böyük ziyan dəymişdi. Monqol hakimləri üçün torpaq yalnız otlaq kimi əhəmiyyətli olduğundan dövlət suvarma işlərinə vəsait ayırmırdı. Həticədə varlı və bərəkətli torpaqlarımız otlaqlara və boş səhralara çevrilmişdi. Azərbaycan iqtisadiyyatının böyük dağıntıya uğraması dövlət gəlirlərinin kəskin şəkildə azalmasına gətirib çıxarmışdı. Monqolların ö-rüş siyasətinin Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin, o cümlədən **Azərbaycanın iqtisadiyyatına** dağıdıcı təsiri haqqında əyani təsəvvür yaratmaq üçün monqol yürüşlərindən qabaq və sonra bu ölkələrin dövlət gəlirlərinin dinamikasını mü-qayisəli şəkildə əks etdirən aşağıdakı cədvəli nəzərdən keçirək:

| ÖLKƏLƏR               | DÖVLƏT GƏLİRLƏRİ |                  |
|-----------------------|------------------|------------------|
|                       | XII əsr dinarla  | XIV əsr dinarla  |
| Azərbaycan            | 25 milyon        | 2 milyon 694 min |
| İraqi - Əcəm          | 25,2 milyon      | 2 milyon 352 min |
| İraqi - Ərəb          | 30 milyon        | 3 milyon         |
| Rum                   | 15 milyon        | 3 milyon 300 min |
| Gürcüstan və Abxaz    | 5 milyon         | 1 milyon 202 min |
| “Ərməniyyət əl-Əkbər” | 2 milyon         | 390 min          |

Cədvəlin təhlili göstərir ki, monqol basqınlarından qabaq (XII əsrdə) Azərbaycan dövlət gəlirlərinin ölçüsünə görə Şərqi iqtisadi baxımdan iki ən böyük ölkəsi olan İraqi - Əcəm və İraqi - Ərəb ilə eyni səviyyədə dururdu. Bu üç böyük ölkənin iqtisadi yüksəlişinin əsasını oturaq əkinçilik, yüksək sənətkarlıq və inkişaf etmiş şəhər həyatı təşkil edirdi. Cədvəldən göründüyü kimi, monqol yürüşləri və Hülakü ağalığı nəticəsində ən böyük iqtisadi ziyan da bu üç ölkəyə dəymiş, onların gəlirləri min faiz (on dəfə) azalmışdı. Həmdullah Qəzvininin “Nüzhet-ül-qulub” (“Ürəklərin əyləncəsi”) əsərində verilən məlumatlara əsasən, 1220-ci və 1340-cı illər arasındakı dövrdə Cənubi Azərbaycandan (Naxçıvan bölgəsi daxil olmaqla) dövlət xəzinəsinə daxil olan gəlir 20 milyon dinardan 2 milyon 160 min dinara, Arandan və Muğandan yığılan dövlət gəliri 3 milyon dinardan 303 minə, Şirvandan götürülən gəlir isə 1 milyondan 113 min dinara düşmüşdü. Beləliklə, **Azərbaycanın dövlət gəliri 1220-ci ildə 25 milyon dinardan XIV əsrin 40-cı illərində 2 milyon 694 min dinara enərək, on dəfəyədək azalmışdı.** Bu rəqəmlər monqol ağalığının çox ağır iqtisadi nəticələrini əyani şəkildə sübut edir.

**Torpaq və vergi siyasəti.** Monqolların Azərbaycanda həyata keçirdikləri **torpaq** və **vergi siyasətinin** əsas məqsədi ölkənin sərvətlərini talan edib aparmaqdan, yerli əyanların iqtisadi və siyasi gücünü sarsıtmaqdan ibarət idi. Yerli hakimlərə və əyanlara məxsus torpaqlar müsadirə edilirdi. Monqollar müsəlman olmadıqlarından **vəqf** torpaqları da müsadirə olunurdu.

1258-ci ildə Azərbaycan monqolların beşinci ulusuna - Hülakü dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdi. Hülakülər dövründə sülalə torpaqları **incu**, hökmdarın özünə məxsus torpaqlar isə **xass** - **incu** adlanırdı. Geniş müsadirələr hesabına dövlətə məxsus divan və sülalə - incu torpaqları xeyli çoxalmışdı. XIII əsrin 90-cı illərində divan torpaqlarının ayrı-ayrı məmurlara və əyanlara **iqta** kimi bağışlanması geniş şəkildə alınırdı. Bu dövrdə yerli əyanlara məxsus **mülk** və dini idarələrə məxsus **vəqf** torpaqlarının azalması Hülakü hökmdarı Qazan xan İslamı dövlət dini kimi qəbul edəndə davam etmişdi. Bundan sonra müsadirə olunmuş torpaqların vəqflərə qaytarılmasına başlanılmışdı. Kənd icmalarının ixtiyarında olan **camaat** torpaqları dövlət xəzinəsinin mülkiyyəti sayılırdı.

Monqol ağalığı dövründə əhali üzərinə qoyulan vergi və mükəlləfiyyətlərin sayı 40-a çatmışdı. XIII əsrin 30 - 40-cı illərində əsas vergi **xərac** olub, məhsulun 70%-ni təşkil edirdi. 1254-cü ildə Münkə xaqanın əmri ilə keçirilən siyahıyaalma əsasında 10 yaşından 60 yaşına kimi bütün kişilər vergi dəftərlərinə salınırmışdı. Bu zaman vergi verənin torpağının və ya təsərrüfatının olub - olmaması nəzərə alınmırdı. Vergi ödəyə bilməyəni ailəliklə qul edib aparırdılar. Monqol ordusunun saxlanması üçün **tağar** (40 kq buğda) adlanan hərbi vergi yığılırdı. Sənətkarlar və tacirlər bazara çıxarılan məhsula görə **tamğa** vergisi və başqa vilayətlərə apardıqları mala görə isə **bac** adlı gömrük haqqı ödəyirdilər. **1340-cı il məlumatına görə, Təbriz şəhərindən toplanan tamğa vergisinin miqdarı 1 milyon 150 min dinara çatmışdı.** O vaxtkı rəsmi kursla (1 dinar =

13,8 qr gümüş) hesablasa, bu məbləğ **3,5 milyon Fransa frankına bərabər idi. 1311-ci ildə Fransanın bütün dövlət büdcəsi 3 milyon frankdan çox deyildi.**

Monqollar dövründə meyvə bağları üzərinə **bağşümari** vergisi (natural və pul) qoyulmuşdu. Saray xidmətçilərinin saxlanması xərclərini ödəmək üçün əhalidən **ixracat** və **rüsum** toplanırdı.

Bu dövrdə əhali üzərinə bir sıra ağır mükəlləfiyyətlər də qoyulmuşdu. Ən ağır mükəlləfiyyətlərdən biri **tərx** idi. Belə ki, monqol qoşunu üçün zəruri olan taxıl məhsulları əhalidən icbari qaydada bazar qiymətindən qat-qat aşağı satın alınır və xəzinə təsərrüfatlarından toplanan, ancaq dövlətin ehtiyac duymadığı məhsullar (xurma, düyü və s.) bazar məzənnəsindən çox baha qiymətə əhaliyə zorla satılırdı.

Saraylar, qalalar tikmək, yol və körpülər salmaq üçün kəndli və sənətkarlar məcburi qaydada **biyar** mükəlləfiyyətinə cəlb olunurdular.

Monqol ağalığı dövründə vergi yığılmasını **baskaklar** həyata keçirirdilər. Bu zaman heç bir qayda - qanun gözlənilmirdi. Vergi və gəlirlərin toplanması bir çox hallarda ayrı-ayrı şəxslərə **iltizama** (icarəyə) verilirdi. Xəzinəyə verginin dəyərini qabaqcadan ödəyən iltizamçı hərbi dəstənin köməyi ilə kəndliləri soyub talamaqla əlavə böyük gəlir əldə edirdi.

Hərbçi monqol əyanlarının yeritdiyi iqtisadi siyasət Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətin tamamilə tənəzzülə uğramasına və dövlət gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxarmışdı. Dövlət xəzinəsinin boşalması şəraitində XIII yüzilliyin sonlarında, hətta dövlətin əsas dayağı olan ordunu saxlamaq belə mümkün deyildi.

### **§ 13. Qazan xanın islahatları**

Hülakü hökmdarı **Qazan xanın** adı tariximizdə böyük islahatçı kimi qalmışdır. Qazan xan hakimiyyətdə olduğu qısa vaxt ərzində (1295-1304) dövlət idarəetmə sisteminin və cəmiyyət həyatının demək olar ki, bütün sahələrində islahatlar keçirmişdi.

Qazan xan hakimiyyətə gələn kimi ilk olaraq **dini islahat** keçirtdi və 1295-ci ildə əyanları və ordusu ilə birlikdə **İslam dinini** qəbul etdi. O, öz türk adına müsəlman adı da əlavə edərək Mahmud oldu. **İslam beşinci ulusun - Hülakülərin rəsmi dövlət dininə çevrildi.** Bu, Qazan xan tərəfindən atılmış çox ağıllı bir addım idi, çünki Hülakü dövlətinin ərazisində yaşayan əhalinin əksəriyyəti müsəlman idi. Ondan qabaqkı Hülakü hökmdarları (elxanları) ölkədə yaşayan xristianlara, bütlərə və şamançılığa inanan monqollara daha çox qayğı və diqqət göstərirdilər. Halbuki onların sayı çox az idi. Avropa dövlətləri və Roma papası Hülakü və Abaqa xanın “xristianlara bu qayğıkeş münasibətdən xəbərdar idilər, ona görə də Hülakü hökmdarlarını xristianlığı rəsmi dövlət dini kimi qəbul etməyə və Misirə qarşı xaç yürüşlərində iştirak etməyə çağırırdılar.” Xristian



dünyası monqolların əli ilə müsəlmanları tamamilə məhv etmək niyyətini heç gizlətmirdi. Xristian din xadimlərindən ən murdarı yepiskop Vinçester demişdi: “Gərək imkan verək, bu köpəklər bir - birini udsunlar və büsbütün yoxa çıxsınlar. O vaxta qədər ki, biz onların dağılmış yurdları üzərində müqəddəs kilsənin özülünü qoyaq. Bax, o zaman bütün dünyanın bir çobanı və bir sürüsü olacaqdır.” **Qazan xan dini islahat keçirməklə, xristian dövlətlərinin bütün məkrli niyyətlərinin qarşısını aldı.** Qazan xanın göstərişi ilə bütün bütperəst məbədləri, hətta atasının tikdirdiyi məbədlər, habelə kilsə və sinaqoqlar sökülüb yerində məscidlər tikilirdi. Maraqlıdır ki, Qazan xan müsəlmanlıqda olan məzhəb ayrılığına fikir verməyərək imam Hüseynin məzarı ətrafına ağaclar əkdirmiş, buraya hətta su arxı çəkdirmiş, eyni zamanda şəri və hənəfi mədrəsələri üçün gərəkən əşyaların alınmasını təmin etmişdi. Qazan xan türk xalq inancına sahib olan dərviş və qələndərlərə də hörmətlə yanaşırdı. O, дини islahat keçirməklə hakim zümrə ilə çoxluqda olan müsəlman əhalisi arasındakı ayrı – seçkiliyi aradan qaldırmağa, yerli əyanlar və din xadimləri ilə yaxınlaşmağa çalışmışdı.

Qazan xan və onun baş vəziri Fəzlullah Rəşidəddin dövlətin iqtisadi siyasətini dəyişdirmək üçün ardıcıl islahatlar keçirmişdilər. İslahatların ideoloqu **Rəşidəddin**, hətta sonrakı dövrlər üçün də böyük əhəmiyyət daşıyan **yeni iqtisadi konsepsiyanın** məzmununu oğlu Şihabəddinə məktubunda belə izah etmişdi: **“hər hansı bir dövlətin mədaxil xəzinəsi rəiyyət özüdür, onun halal zəhməti və çalışganlığıdır.** Rəiyyət soyulub var - yoxdan çıxarılsa, hökmdarlara heç bir qazanc qalmaz və işin kökünə baxsan, hər bir səltənətin özülü ədalətdir, çünki... dövləti ordu qazanır, dövlətin ordudan başqa gəlir ağacı yoxdur, ordunu isə vergi (mal) hesabına saxlamaq olar – vergisiz qoşun yoxdur, vergi isə rəiyyətdən alınır, rəiyyətdən başqa vergi verən yoxdur, rəiyyəti isə ədalət hesabına saxlamaq olar; deməli, **ədalət yoxdursa, rəiyyət də yoxdur”.**

Qazan xan və onun baş vəziri Rəşidəddin yeni “ədalətli” iqtisadi siyasətin dayağı olacaq **rəiyyət, sənətkar və tacirlər** zümrəsinə arxalanmağın tərəfdarı kimi çıxış edirdilər.

Qazan xanın 1303-cü ildə verdiyi **hərbi iqta torpaqları haqqında qanun** onun islahatları içərisində xüsusi yer tutur. Bu qanuna əsasən dövlətə hərbi xidmət göstərən döyüşçülərə iqta torpaqları paylanırdı. Bu torpaqdan gələn gəlir döyüşçünün dövlət xəzinəsindən aldığı məvacibi əvəz edirdi və iqta alan döyüşçü kiçik torpaq sahibinə çevrilirdi. İqta torpağı üzərindəki əkin sahələri, təsərrüfatlar və tikililər də iqtadarın sahibliyinə verilirdi. İqta alan döyüşçüyə orada yaşayan kəndlilərdən dövlətin xeyrinə yığılan bütün vergiləri toplamaq hüququ verilirdi. İqta sahibi həmin torpağı bütün oğullarına deyil, hərbi xidmətdə onu əvəz edəcək oğluna irsən ötürə bilərdi. İqta torpağında yaşayan rəiyyətlər də iqtadarın sahibliyinə keçirdi və bu torpaqlardan başqa yerlərə qaçan rəiyyətlər 30 ildən çox vaxt keçməmişdisə, məcburi qaydada geri qaytarılmalı idi. İqtadar torpağın becərilməsinə qayğı göstərməyib, rəiyyətlə əsir və ya qul kimi rəftar edərdisə, həmin torpaq geri alınmalı idi. Döyüşçü iqta torpağını sata və başqası-

na bağışlaya bilməzdi. Əks halda onu ölüm cəzası gözləyirdi.

Qazan xanın ardıcıl şəkildə həyata keçirdiyi islahatlardan biri də **vergi sisteminin yenidən qurulmasını** nəzərdə tuturdu. 1303-cü il qanununa əsasən keçirilən vergi islahatına görə rəiyyətdən vergilər yalnız müəyyən olunmuş vaxtlarda yığıla bilərdi. Taxıl vergisi ildə iki dəfə: yazda (21 mart - 11 aprel) və payızda (22 sentyabr - 12 oktyabr) yığılmalı idi. Ölkə üzrə vergi ödəyəcək əhəlinin siyahısı tutuldu, vergilərin növləri, miqdarı və ödənilmə vaxtı dəqiq müəyyən olundu. Hər bir kənddə və məntəqədə əhəlinin ödəməli olduğu vergilərin miqdarının yazıldığı lövhələr qoyuldu. Dövlət torpaqlarından yığılan xərac vergisi məhsulun 60%-ni, xüsusi sahibkar torpaqlarında isə məhsulun 10%-ni təşkil etməli idi. Əsas dəyişikliklərdən biri isə vergi yığılması işinin mərkəzi divana tapşırılması oldu. Bununla Qazan xan vilayət hakimlərinin vergi yığılması işinə müdaxiləsinin qarşısını almağa və bu sahədə məmur özbaşınalığını azaltmağa çalışırdı. İslahata əsasən vergi yığılması işinin iltizama (icarəyə) verilməsi ləğv edilməsə də, bu sahədə qayda - qanun yaradıldı. Bundan sonra vergi yığımı etibarlı və dürüst adamlara iltizama verilir və iltizam müddəti üç ildən çox ola bilməzdi.

Azərbaycanda Hülakülər dövründə **yarğu** və **qəza** - **şəriət** adlanan ики түр məhkəmə fəaliyyət göstərirdi. Məhkəmələrin tabe olduğu qazi əl-qüzzat (qazılar qazısı) və yarğu məhkəməsinin başçısı olan yarğu əmiri dövlət başçısı elxan tərəfindən təyin olunurdu. Yarğu məhkəmələri Çingiz xanın “Böyük Yasa” adlanan Qanunnaməsi əsasında fəaliyyət göstərirdi. Həmin məhkəmələr orduda, monqolların öz aralarında və monqollarla yerli türk – müsəlman əhalisi arasında mübahisələrə və şikayətlərə baxırdı. Şəriət məhkəmələrinin fəaliyyəti isə islam dininin ehkamlarına və şəriət normalarına əsaslanırdı. Quranın və şəriətin tələbinə uyğun gəlməyən bütün işlər haram hesab olunurdu. Buna əməl etməyənlər cəzalandırılırdılar. Şəriət məhkəmələrinə qazi əl-qüzzat başçılıq edirdi. Hülakü hökmdarı **Keyxatu xana** qədər sarayda qazi əl-qüzzat vəzifəsi yox idi. Bu vəzifəni ilk dəfə o, təsis etmişdi. Qazan xana qədər yerli türk - müsəlman əhalisi öz dini adət - ənənəsinə sadıq qalaraq bütün məhkəmə və mühakimə işlərini şəriət qanunları əsasında həll etməyə cəhd göstərirdi. Yarğu və şəriət məhkəmələri arasında gedən mübarizə ikincinin xeyrinə qurtardı. Bunun əsas səbəbi Qazan xanın islam dinini qəbul edərək **məhkəmə islahatı** keçirməsi oldu. Bu islahat ilə yarğunun nüfuzu xeyli sarsıldı və onun rolu şəriət məhkəmələri ilə müqayisədə çox zəiflədi. Qazan xan məhkəmə islahatı keçirməyə başlayanda, Hülakülər dövlətinin məhkəmə sistemində çoxlu qanunsuzluq, özbaşınalıq və rüşvətxorluq hökm sürürdü. **Ən dəhşətlişi onda idi ki, məhkəmələrdə saxta sənədlərin tərtib olunması və yalançı şahidlərdən istifadə edilməsi adi hala çevrilmişdi.** Torpaq mülkiyyəti ilə bağlı çoxlu mübahisəli hal yaranmışdı. Ən təəccüblüsü isə mənfəətli iş olduğu üçün qazi vəzifəsinin icarəyə verilməsi idi. F.Rəşidəddinin sözləri ilə deyilsə “islam hökmdarı” Qazan xan məhkəmə islahatını 1300-cü ildə исяаtа keçirmişdi. İslahatın **əsas məqsədi** məhkəmələrdəki özbaşınalıqları və qanunsuzluqları aradan qaldırmaqdan ibarət idi. Qa-

zan xan ilk növbədə dövlətin bütün ədliyyə işlərinə nəzarət etməli olan **baş qazını**, habelə vilayət və iri şəhərlərin qazılarını təyin etdi. Fərmana görə, **qazılar ən ləyaqətli şəxslərin içərisindən seçilməli** və onlar şəriət qaydalarını dərinləndirməli idilər. Məhkəmə işlərinə başçılıq edən qazılar bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olunurdular. Qazan xan rüşvətxorluğun qarşısını almaq üçün qazıların ehtiyaclarına uyğun vəsaitin xəzinədən ödənilməsinə sərəncam vermişdi. Eyni zamanda şəhər və kənd qazılarının dəqiq səlahiyyətləri və məhkəmə işlərinin aparılması üçün vətəndaşlardan tələb olunan rüsumların dəqiq miqdarı müəyyən edilmişdi. **Qazılar şəriət qanunlarına ciddi əməl etmələri haqqında yazılı iltizam verməyə borclu idilər. Yüksək vəzifəli dövlət məmurlarına isə qazıların işlərinə müdaxilə etmək, verəcəkləri qərarlara təsir göstərmək qəti şəkildə qadağan olunmuşdu.** İslahata görə 30 ildən çox tarixə malik məhkəmə iddiaları qanunsuz elan olunurdu. Bu o demək idi ki, 30 il ərzində haqqında heç bir iddia qaldırılmayan mülkiyyət (torpaq, əmlak və s.) şəxsiz və qanuni hesab olunurdu. Torpaq alqı-satqısında fırıldaqçılığın qarşısını almaq üçün bundan sonra torpaq satan şəxs məhkəmədə mülkün ona məxsusluğunu sənədlər və şahidlərin iştirakı ilə sübuta yetirməli və bu haqda qazıdan yazılı qəbz almalı idi. F.Rəşidəddin yazırdı ki, Qazan xan qazılara qeyri - qanuni şəkildə qəbalələr (mülk sənədləri) yazmağı qəti qadağan etmişdi. Məhkəmə islahatının ən mühüm cəhətlərindən biri torpaq mülkiyyəti hüququnun tənzimlənməsi məsələsinin əsas yer tutmasıdır. Məhkəmə qərarlarının böyük hissəsi (təxminən üçdə ikisi) torpaq məsələlərinin həllinə həsr olunmuşdu.

Qeyd edək ki, məhkəmə qərarlarının düzgün verilməsini təmin etmək üçün verilən qərarlar və onların verilmə vaxtı xüsusi dəftərlərdə dəqiqliklə qeydə alınır. Həmin dəftərlərdə qeydiyyatı aparan və bu işdən məsul olan şəxslərin birləşməsi və ya bilməyərək təhriflərə yol verməsi cinayət hesab olunur və ölüm hökmü ilə cəzalandırılırdı. Bütün bu qərarlara aydınlıq gətirən Qazan xanın fərmanlarından birində qeyd olunurdu ki, “vilayət qazıları bilsinlər ki, bizim bütün fikirlərimiz **insanlar arasında ədalətsizliyə, zorakılığa, zülmə və əsas-sız iddialara qarşı yönəlmişdir.** Qoy dünya və insanlar ruhən sakit yaşasınlar, ədalətin nişanələri bütün seçilmiş insanlara və sadə xalqa, uzaqlara və yaxınlara çatsın və onları ağuşuna alsın, insan cəmiyyətində narazılıqlar və mübahisələr aradan qalxsın, **haqq onun sahibinə məxsus olsun, yalanın, hiylənin və zorakılığın qapısı birdəfəlik bağlansın”.**

**Qazan xan** ictimai asayiş təmin etmək üçün çox ciddi addımlar atmış, şəhərlərdə mübahisə və dava - dalaşın baş verməsinin əsas səbəbi hesab etdiyi **şərab içilməsini qəti qadağan etmişdi.** Rəşidəddinə görə bu qadağa fərmanından sonra şəhərlərin küçə və bazarlarında nə bir sərxoşa, nə də nalayiq hərəkət edən bir nəfərə də rast gəlmək olmurdu. Nəticədə dava - dalaş və mübahisələrə son qoyuldu.

Beləliklə, Qazan xanın məhkəmə islahatının tam şəkildə həyata keçirilməsi haqqında tarixşünaslığımızda olan fikirlər heç bir sənədlə təsdiq olunmur.

Qazan xanın 2 il ərzində həyata keçirdiyi **rabitə islahatı** ilə dövlətin vahid rabitə sistemi yaradıldı. Ölkənin əsas yollarında hər üç fərsəxdən (20 - 21 km) bir rabitə dayanacaqları olan **yamlar** təşkil olundu. Hər bir yama əmir təyin edilərək onların ixtiyarına lazımi sayda işçi (çapar, qasid və xidmətçi), minik heyvanları (at və s.) və qoşqu vasitələri verildi. Rabitə (poçt) islahatının ən mühüm cəhəti onda idi ki, bundan sonra əhali üzərindən yam (yüklərin əhalinin hesabına daşınması) və poçt mükəlləfiyyəti götürüldü və yam xidməti dövlətin vəsaiti hesabına həyata keçirilirdi. Dövlət məmurları və elçilər yol xərcini rəiyyətdən deyil, xəzinədən almalı idilər. İslahatla yol - gömrük xidməti də yenidən təşkil olundu. Gömrük rüsumlarının miqdarı və gömrükxanaların dəqiq yerləri müəyyən olundu. Yolların qorunması və təhlükəsizliyi məsələlərinin həlli gömrük rüsumu yığan məmurlara tapşırıldı.

Qazan xan ticarətin inkişafını təmin etmək üçün ölkədə **vahid pul, sabit çəki və ölçü sistemi** yaratdı. Pul dövriyyəsində olan dirhəmin gümüş dəyəri 3,072 qramdan azaldılaraq 2,304 qram saf gümüşə bərabər tutuldu. Daha böyük pul vahidi olan dinar isə dirhəmin 6 mislinə (13,827 qr. saf gümüş) bərabər oldu. **Saxta pul kəsilməsinin qarşısını almaq üçün pulun üzərində 3 gizli hərflə işarəsi qeyd olunurdu.**

Qazan xanın islahatları Hülakülərin nəzarət etdiyi Azərbaycanda və digər ərazilərdə uzun müddət davam edən böhrandan xilas olmaq üçün atılan çox mühüm tədbirlər sistemi kimi qiymətləndirilməlidir. Bu tədbirlər əhalinin, xüsusilə rəiyyətin vəziyyətinin nisbətən yaxşılaşmasına, ölkəmizin iqtisadi həyatının müəyyən qədər dirçəlməsinə gətirib çıxartdı. İslahatlar məmurların bir sıra qanunsuz hərəkətlərinin qarşısının alınmasında mühüm rol oynadı. Xəzinənin mədaxili artdı. Dövlətin maliyyə vəziyyəti nisbətən yaxşılaşdı. **Dövlət gəlirləri 17 milyon dinardan artaraq 21 milyon dinara yüksəldi.**

Qazan xanın ölümündən sonra (1304) yeni iqtisadi xətti onun baş vəziri **Rəşidəddin** davam etdirirdi. 1318-ci ildə islahatın əsas ideoloqu olan baş vəzir F.Rəşidəddinin hərbi - köçəri əyanlar tərəfindən yalançı “dövlətə xəyanət” ittihamı ilə öldürülməsindən sonra islahatın əleyhinə olan qüvvələr dövlət siyasətini dəyişdirməyə nail oldular. Onlar Qazan xandan əvvəlki soyğunçuluq siyasətinə qayıdaraq əməkçi zümrələrə divan tutmağa başladılar. Bunun nəticəsində də Hülakü dövləti özünün sonuncu tənəzzül mərhələsinə daxil oldu və 1357-ci ildə Qızıl Ordanın zərbələrinə davam gətirməyərək çökdü.

#### **§ 14. Toxtamış və Teymurun Azərbaycana yürüşləri. Şirvanşah I İbrahim**

Hülakü dövlətinin süqutundan sonra Azərbaycanın cənub hissəsi 1359-cu ildə **Cəlairilər** tərəfindən ələ keçirilmiş, 1367-ci ildə isə Şirvanşahlıq onlardan asılı vəziyyətə düşmüşdü. Lakin Cəlairilər Azərbaycanda tam möhkəmlənə bilmədilər. 1385-ci ildə Qızıl Orda xanı **Toxtamış** 100 minlik qoşunla yürüşə başlayıb, **Dər-**

**bəndi** və **Şirvan** vilayətini ələ keçirdikdən sonra **Təbriz şəhərini** mühasirəyə aldı. Təbriz əhalisindən 250 qızıl tümən bac alsa da, onun vədinə aldanan əhalinin silahı yerə qoymasından istifadə edib şəhərə soxuldu. Toxtamış 8 gün ərzində Təbrizdə əhalini qırdı və var - dövlətini talan etdi. **Marağa, Mərənd və Naxçıvanı** da qarət edən Toxtamış 200 min nəfər əsirle Qızıl Ordaya qayıtdı.

1386-cı ildə isə Azərbaycan Şərqi ən böyük fəthlərindən biri olan **Əmir Teymurun** hücumuna məruz qaldı. Birinci yürüş zamanı (1386 - 1388) **Sultaniyyə, Təbriz, Naxçıvan** və digər şəhərləri ələ keçirən Teymur Toxtamışdan fərqli olaraq kütləvi qırğınlar törətməmiş, şəhərləri dağıdıb yerlə - yeksan etməmişdi. Əksinə o, Dərbəndin qala divarlarını təmir etdirmiş və Beyləqanda abadlıq işləri gördürmüş, Araz çayından bura su çəkdimişdi. Teymur Azərbaycanın və ona qonşu olan vilayətlərin idarəsini oğlu Miranşaha tapşırırmışdı. Atasından fərqli olaraq **Miranşah** əyləncə düşkünü olduğundan dövlət işlərində və idarəetmə sahəsində bacarıqsızlığı ilə ad çıxartmışdı. Onun idarəçiliyi dövründə Azərbaycanda heç bir qayda - qanuna əməl olunmurdu. Mənbələrə görə bir bina belə ucaltmayan **Miranşah** tərəfindən **Sultaniyyə şəhərində dünyanın ən gözəl binaları yerlə - yeksan edilmişdi**. Təsədüfi deyil ki, 1399-cu ildə Əmir Teymurun üçüncü yürüşü zamanı onun fəaliyyətini xüsusi komissiya vasitəsi ilə yoxlatdırmış, üzə çıxarılan dəhşətli faktlar əsasında oğlu Miranşahı cəzalandırmasa da, onun əyləncə dostlarının hamısına edam cəzası vermiş, Miranşahdan bol-bol hədiyyələr almış əyanların malını - mülkünü müsadirə etdirmişdi.

Əmir Teymur Azərbaycanı və ona qonşu olan bölgələri əldə saxlamaq məqsədilə təşkil etdiyi ikinci yürüş zamanı, 1392-ci ildə Təbriz şəhərinə yenicən yiyələnmişdi. Sultan Əhməd Cəlairinin xəzinəsinin saxlandığı **Əlincə qalasını** isə 14 illik ağır mühasirə şəraitindən sonra Teymur yalnız üçüncü yürüş zamanı, 1400-cü ildə ələ keçirə bilmişdi. Azərbaycan Əmir Teymurun Toxtamışa qarşı apardığı mübarizədə əsas strateji məntəqə rolunu oynayır. Bu işdə onun ən yaxın müttəfiqi isə Şirvanşah I İbrahim idi.

### **Şirvanşah I İbrahim**

Çobani və Cəlairi hakimiyyəti dövründə Şirvanşah Hüşəngin yeritdiyi yarıtmaz siyasət, xalqın dinc həyatının pozulması və Cəlairilərdən asılılıq Şirvanda üsyana səbəb olmuş və Şirvanşah **Hüşəng** öldürülmüşdü. Nəticədə 1382-ci ildə Şirvanşahlar sülaləsinin Dərbənd qolundan olan **İbrahim** taxta çıxarılmışdı. Beləliklə, Şirvanda **Dərbəndilər sülaləsinin** hakimiyyət dövrü (1382 - 1538) başlamışdı. **Şirvanşah I İbrahim** (1382-1417) Teymur və Toxtamış arasında bölgə uğrunda gedən amansız rəqabətdən **Vətənimiz Azərbaycanın şimal torpaqlarını** böyük dağıntılardan xilas etmək və Şirvan taxt - tacını qoruyub saxlamaq üçün istifadə etməyə çalışırdı. Əmir Teymurun birinci yürüşü başlayanda öz baş vəzirindən “nə edək?” - sualına belə cavab almışdı: “Görünür qaçıb dağda gizlənməkdən başqa çarəmiz qalmamışdır. ” Ancaq I İbrahim ilk

öncə Şamaxıda Teymurun adına xütbə oxutdurdu, pul kəsdirdi və hədiyyələrlə Qarabağda onun görüşünə getdi. Bu görüşün böyük tarixi əhəmiyyəti oldu. **Teymur onu Şirvanın hakimi kimi tanıdı, şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyinin qorunması kimi mühüm vəzifəni də ona həvalə etdi.** Bu addımla Əmir Teymur Toxtamışa qarşı mübarizədə sədaqətli müttəfiq, I İbrahim isə Əmir Teymur kimi güclü dayaq qazandı. I İbrahim bu yolla Şirvanşahlığın ərazisinin toxunulmazlığına nail oldu, ölkəsinin iqtisadiyyatını və əhalisinin asayişini qoruyub saxlaya bildi. Tarixi sənədlərin təhlili göstərir ki, Əmir Teymurla Şirvanşah arasında vassallıq münasibətlərindən daha çox müttəfiqlik olmuşdur. Çünki Şirvanşahlığın Əmir Teymura bir vassal kimi bac ödəməsi haqqında tarixdə heç bir məlumata rast gəlinmir. I İbrahimə çox böyük rəğbətlə yanaşan Əmir Teymur hətta ayrıca bir **fərmanla (qızıl yasa)** övladlarına da Şirvanşahın və onun varislərinin hakimiyyətini qoruyub saxlamağı tapşırırmışdı. Maraqlıdır ki, Əmir Teymur I İbrahimə övladlarından başqa bir kimsəyə layiq bilmədiyi “oğlum” - deyə müraciət edirdi. Öz dikbaşlığı və özbaşına qərarlar verməsi ilə tanınan Miranşah (onu Şərqdə “ılanşah” adlandırırdılar.) atasının böyük müttəfiqi olan Şeyx İbrahimlə yola getməsə də, heç zaman onunla münasibətləri pozmağa cəsarət etmirdi.

I İbrahim 1387-ci ildə Miranşahla, 1395-ci ildə isə Teymurla birlikdə Toxtamışa qarşı yürüşlərdə öz qoşunu ilə iştirak etmiş və qələbə nəticəsində əsas düşməni olan Toxtamış sıradan çıxarılmışdı. **I İbrahim** Əmir Teymurun 1399 - 1402-ci illərdə Osmanlı Sultanı Bəyazid üzərinə **Kiçik Asiya yürüşlərində** də iştirak etmişdi. I İbrahimin Cənubi Qafqaz bölgəsində **böyük siyasi nüfuza sahib olması və yeganə liderə çevrilməsi** onunla sübut olunur ki, Əmir Teymur Əlincə qalasının müdafiəsində ona qarşı vuruşan Seydi Əlinin oğlu Seydi Əhməd I İbrahimin xahişi ilə Şəki vilayətinə hakim təyin etmişdi. O, Əmir Teymurun əsas düşmənlərindən biri olan Gürcü çarı VII Georginin bağışlanmasına da nail olmuş və Əmir Teymur onu öz vassalı kimi tanımışdı.

Şirvanşah **I İbrahim** əlverişli tarixi şəraitdən bacarıqla istifadə edərək **Gəncəni** və **Qarabağı** öz şahlığına birləşdirmişdi. Teymurun ölümünə qədər onunla müttəfiqliyə sadıq qalan I İbrahim Teymur öləndən sonra siyasətini dərhal dəyişmişdi. O, 1405-ci ildə öz müttəfiqləri ilə Teymuri Ömər qoşununu **Kür çayı sahilindəki döyüşdə** məğlubiyyətə uğratmışdı. 1406-cı ildə Təbriz əhalisinin Teymurilərə qarşı üsyanından istifadə edərək **Təbrizə** daxil olmuş və əhali onu hörmətlə qarşılayaraq Təbriz hakimi kimi tanımışdı. Lakin Cəlairi Sultan Əhməd və Baharlı Qara Yusifin Təbrizə yaxınlaşması xəbərini alıb, şəhəri tərk etmişdi.

### **XIII-XIV əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti**

**Məktəb və mədrəsələr.** Monqol hücumları Azərbaycan mədəniyyətinə mənfi təsir göstərsə də, onu inkişafdan saxlaya bilmədi. Azərbaycan Şərqi əsas elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olaraq qalırdı. Təhsil sisteminin əsasını

**məktəb və mədrəsələr** təşkil edirdi. Məktəb əsasən ibtidai təhsil verirdi. Burada şagirdlərə yazmağı və oxumağı öyrədirdilər. Əsas diqqət şəriət dərslərinə, Quranın oxunuşuna yönəldilirdi. Orta təhsil müəssisələri mədrəsələr idi. XIII - XIV əsrlərdə Təbrizdə Qazaniyyə, Qiyasiyyə, Fələkiyyə, Məqsudiyyə, Nəsiyyə adlı mədrəsələr vardı.

### ***Təbriz Universiteti.***

Təbrizin Rəbi Rəşidi məhəlləsində F.Rəşidəddin tərəfindən yaradılmış ali mədrəsə - **Universitet** Bağdaddakı Nizamiyyə mədrəsəsindən sonra Şərqdə ikinci ali təhsil ocağı idi. XX əsrin əvvəlinə kimi Azərbaycanda və qonşu Şərq ölkələrində bu tipli mədrəsə olmamışdır. Təbriz Universitetində təbiətşünaslıq, tarix, fəlsəfə, təbabət, ilahiyyat, astronomiya və başqa şöbələr fəaliyyət göstərirdi. Universitetdə 500-ə qədər alim dərs deyir, 7 min tələbə oxuyurdu. Tələbələrin 6 min nəfəri müxtəlif müsəlman ölkələrindən gəlmişdi. Universitetlə birlikdə Alim və Tələbə məhəllələri, 60 min kitaba malik böyük bir Kitabxana Rəbi Rəşidi məhəlləsində yerləşirdi.

Şam - Qazandakı iki böyük kitabxana qiymətli kitablar xəzinəsi hesab olunurdu.

***Elmin inkişafı.*** 1259-cu ildə **Marağada** Nəsirəddin Tusinin rəhbərliyi ilə açılmış rəsədxana və XIV əsrin əvvəlində **Şəmbi-Qazanda** tikilmiş rəsədxana Şərqdə astronomiya elminin mərkəzlərinə çevrilmişdi. Ürgənc və Rey rəsədxanaları nümunəsində tikilmiş **Marağa rəsədxanası** Avropada elmin inkişafına, eləcə də Səmərqənddəki Uluqbəy və Pekin rəsədxanalarının elmi fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmişdi.

Marağa rəsədxanasının fəaliyyətində əvəzsiz rol oynayan **Nəsirəddin Tusi** (1201 - 1274) Hülakü xanın məsləhətçisi, Abaqa xanın isə vəziri olmuşdu. O, "Zic-Elxani" ("Elxani cədvəlləri"), "Əxlaqi - Nasiri", "Təhriri- Öqlidis" ("Evklidinin şərh") əsərləri ilə elmə böyük töhfələr vermişdir. Böyük alimin qəbri üzərində "Elm ölkəsini şahı" sözləri yazılmışdır.

Məşhur Azərbaycan alimi **Məhəmməd Naxçıvani** İbn Sina kimi sağlamlığı insanın əqli və fiziki inkişafının əsası hesab edərək, ölkədə müalicə evlərinin - Dar üş-şəfaların (şəfa evləri) olması haqqında ətraflı məlumat vermişdi. Azərbaycanın yalnız cənub ərazisində 67 şəfa evi var idi. Ölkədə daruxanalar (aptekələr) də fəaliyyət göstərirdi.

Məhəmməd Naxçıvani uzun müddət dövlət katibi və ölkənin baş qazısı kimi fəaliyyət göstərmişdi.

Hülakülər dövlətinin baş vəziri **Fəzlullah Rəşidəddinin** məşhur "Cameüt-təvarix" ("Tarixlər toplusu") əsərində dünya və Azərbaycan tarixinə diqqət yetirilmişdir.

Coğrafiya sahəsində **Zəkəriyyə Qəzvininin**, **Həmdullah Qəzvininin** və **Əbdürrəşid Bakuvinin** əsərlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Dilçilik sahəsində **Hinduşah Naxçıvani** və onun oğlu **Məhəmməd Naxçıvani** daha çox tanınır.

**Memarlıq və incəsənət.** Monqolların ikinci yürüşü dövründə dağıdılan Gəncə şəhərinin bərpaasına 1239-cu ildən başlandı. XIII - XIV əsrlərin qovşağında Sultaniyyə və Mahmudabad şəhərləri salınmışdı.

Abşerondakı Mərdəkan dairəvi və dördkünc qalaları, Nardaran, Ramana qalaları, Təbrizdə Elxani vəziri Tacəddin Əlişahın tikdirdiyi “Əlişah məscidi” (sonralar “Ərk qalası” kimi tanınmışdır) Naxçıvandakı Gülüstan türbəsi, 1305 - 1313-cü illərdə Sultaniyyədə tikilmiş Olcaytu Xudabəndə türbəsi, Bərdə türbəsi (1322), Qarabağlar kəndindəki memarlıq kompleksində Qoşaminarəni birləşdirən Baştağ türbəsi XIII - XIV əsrlərin çox qiymətli memarlıq abidələridir.

Musiqi sənətinin inkişafında **Səfiəddin Urməvinin** (1230 - 1294) və **Əbdülqadir əl-Marağayinin** (1353 - 1445) əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Ə.Marağayi ilk dəfə muğamların təsnifatını vermişdir.



**V FƏSİL.**  
**AZƏRBAYCAN XV ƏSRDƏ**

**§ 15. Azərbaycan dövləti Qara Yusif Baharlı və onun varislərinin hakimiyyəti dövründə (1410 – 1468-ci illər)**

Azərbaycanın XV əsr tarixi qədimdən Azərbaycanda yaşayan oğuz türk boylarından olub, tariximizdə daha çox **Baharlı və Bayandurlu** kimi tanınan iki böyük nəslin siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşularaq uğur qazanması, yarı türk, yarı monqol dövləti kimi tanınmış Hülakülərdən sonra Azərbaycanda tam bir **türk dövlətçiliyinin** bərpa olunması və inkişaf etdirilməsi ilə əlamətdardır. Özlərini **türk** və ya türkmən (mən türkmən deməkdir - Red.) adlandıran bu iki nəslin kökü bir olub, **Oğuz xana** gedib çıxır. Bu boyların bir - birinə çox yaxın qohum olması Əbu Bəkr Tehraninin “Kitabi Diyarbəkriyyə” əsərində verilmiş məlumatlarla bir daha təsdiqlənir. 1406-cı ildə Qara (Böyük) Yusif Baharlı ilə Qara Yuluq Osman Bayandurlu arasında tərəflərdən heç birinin üstün gələ bilmədiyi Mardin döyüşündən sonra sülh sazişi bağlayan Qara Yusif Qara Yuluq Osmana belə müraciət etmişdi: “**Biz hər ikimiz türkmənlik (türkük) və bundan sonra bir - birimizə qarşı vuruşmamalıyıq. Daha düzgün və məqsədə uyğun olardı ki, sən, düşmənlərimiz olan Şam (Suriya) və Rum (Osmanlı) üzərinə get, mən isə Cığatayların (Teymurilərin) üstünə gedim.**”

Hələ XIV əsrdə Hülakü dövlətini idarə edən Çobanilərlə Cəlairilər arasında **Azərbaycan taxtı** uğrunda mübarizə gedərkən Van gölü ətrafında və Ərcişdə yığcam şəkildə yaşayan Baharlı oymağına **Bayram Xoca** rəhbərlik edirdi. O, Şərqi və Cənub - Şərqi Anadolunun üç bölgəsində öz hakimiyyətini qurmuşdu və 1380-ci ildə onun ölümü ilə yerinə keçən oğlu Qara Məhəmmədin dövründə (1380 - 1389) mərkəzi Van şəhəri olan bu türk bəyliyi siyasi fəaliyyət dairəsinə Azərbaycan da daxil edilmişdi. **Qara Məhəmməd** 1387-ci ildə Çapaqçur döyüşündə əmir Teymuru məğlubiyətə uğratmış və bir il sonra Təbriz şəhərinə yiyələnmişdi. 1389-cu ildə Van hakimliyinin başına keçən **Qara Yusif** Sultan Əhməd Cəlairi ilə birlikdə Əmir Teymura qarşı mübarizəyə başlasa da, 1394-cü il **Bağdad döyüşündə** məğlubiyətə uğramışdı. Qara Yusif (1389 - 1420) Sultan Əhmədlə birlikdə əvvəl Osmanlı dövlətinə sığınsa da, 1402-ci il Ankara döyüşündən sonra Misir məmlük dövlətinə pənah aparmışdı. Misir sultanı Fərəc Teymurun təhdidi ilə Sultan Əhməd və Qara Yusifi həbsxanaya saldırmışdı. Həbsxanada müttəfiqlər “əbədi dostluğa” and içərək azad olandan sonra **Azərbaycanın** Yusifə çatacağı, **Ərəb İraqının** isə Sultan Əhmədə qalacağı ilə bağlı razılığa gəlmişdilər. Sultan Əhməd Yusifin yenicə doğulmuş oğlu Pərbudağı “oğulluğa” götürmüşdü. 1405-ci ildə Teymurun ölümündən sonra həbsdən azad edilən Sultan Əhməd Bağdadda, Qara Yusif isə Van şəhərində hərbi qüvvə toplayaraq Təbrizə yürüş etməyə qərar vermişdilər.

Ancaq andlaşmanı pozan **Sultan Əhməd** 1406-cı ildə Təbrizə daxil olmuşdu. Əhaliyə zülm edən Sultan Əhməd Teymuri Əbu Bəkrin yeni hücumu qarşısında şəhəri tərk etmişdi.

Azərbaycan taxtı uğrunda çox böyük əzmlə siyasi mübarizəyə qoşulan **Qara Yusif** 1406-cı ildə Naxçıvana doğru irəliləyərək Araz çayı sahilində Əbu Bəkrin ordusunu darmadağın etmiş və 1408-ci ildə **Sədrud** adlı yerdə baş vermiş həlledici döyüşdə Teymuri Miranşahı məğlubıyyətə uğratmışdı. Nəticədə Teymurilər ölkədən qovulmuş və **Azərbaycanın cənub torpaqları** Qara Yusif Baharlının hakimiyyəti altına keçmişdi. 1408-ci ildə öz adına pul (təngə) kəsdirən Yusifin əsas məqsədi bütün Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməkdən ibarət idi. 1409-cu ildə Şəki və Şirvana qoşun göndərən Yusifin bu cəhdləri uğursuz olmuşdu. 1410-cu ildə Qara Yusifin Təbriz yaxınlığında **Şənbi - Qazan** adlı yerdə keçmiş müttəfiqi Sultan Əhməd Cəlairinin qoşunlarını darmadağın etmişdi. Bu qələbə nəticəsində Sultan Əhməd **Azərbaycanda** və **İraqda** hakimiyyətin rəsmən Yusifin oğlu Pərbudağa verilməsi haqqında fərman imzalamağa məcbur olmuşdu. Beləliklə, paytaxtı **Təbriz** olan **Azərbaycan dövləti** 1410-cu ildən tarixdə daha çox **Baharlı kimi tanınan sülalə** tərəfindən idarə olunmağa başladı. Bu sülalənin hakimiyyəti 1468-ci ilədək davam etmişdir. **Azərbaycanın Şirvanşahları çıxmaqla, bütün qalan torpaqları, Ərəb İraqı, Əcəm İraqı, Anadolunun şərq hissəsi** dövlətimizin tərkibinə daxil idi. 1411-ci ildə Yusif Baharlı Təbrizdə böyük bir məclis keçirərək oğlu **Pərbudağı sultan** elan etmiş və dövlətin idarə işlərini onun vəkili kimi öz üzərinə götürmüşdü. Dövlətin rəsmi fərmanlarında “**Sultan Pərbudaq xanın yarlığıdır, Yusif bahadır sözümüz**” yazılırdı, təngə adlı pulların üzərində də Pərbudağın adı göstərilirdi. Ancaq real hakimiyyət Yusifin əlində idi. Qara Yusif mənbələrdə böyük bir hökmdar, cəsur bir savaşıçı və sərkərdə kimi xatırlanır. O, yaxşı bir dövlət idarəçisi olmaqla yanaşı, xalqımızın dini inanclarına da çox böyük sayğı ilə yanaşırdı. Bu baxımdan Qara Yusifi monqol ağalığından sonrakı dövrün **ilk böyük türk hakimi** kimi qiymətləndirirlər. Hər zaman bir türk olmağı ilə qürur duymuş bu Azərbaycan hökmdarının qurduğu dövlətin **saray və idarəetmə işlərində türk dili** işlənməkdə idi. O, hətta Quranı türkcəyə tərcümə etdirmişdi və özü də bu müqəddəs kitabı türkcə oxuyurdu. Qara Yusif döyüşdə nə qədər amansız olsa da, dinc əhaliyə qarşı çox rəhmli idi. O, Gürcüstan bölgəsini hakimiyyəti altına alandan sonra buradakı xristian əhaliyə öz təbəəsi kimi hörmətlə yanaşması xristian mənbələrində dəfələrlə təsdiq edilmişdir.

Qara Yusif **Şirvanşahlığın** yeni yaratdığı dövlətdən kənarda qalması ilə heç cürə barışmaq istəmirdi. Şirvanşah I İbrahim 1406-cı ildə iki aylıq Təbrizdə öz hakimiyyətini qurması, Sultan Əhməd Cəlairini qanuni hökmdar kimi tanıması və 1410-cu ildə oğlu Kəyumərsi Sultan Əhmədə köməyə göndərməsi onlar arasındakı münasibətləri savaşı həddinə çatdırdı. **Şirvanşah I İbrahim** yaşının bu ahıl çağında Şirvanı heç kimə boyun əymədən idarə etmək fikrində

idi. 1412-ci ilin dekabrında **Kür çayı sahilində baş vermiş döyüşdə** Qara Yusif qalib gəlmiş, 60 yaşında olan İbrahim qardaşı və yeddi oğlu, eyni zamanda, müttəfiqləri **Şəki hakimi Seydi Əhməd və Kaxet çarı II Konstantin** ilə birlikdə əsir düşmüşdü. Maraqlıdır ki, Qara Yusif Kaxet çarını 130 gürcü əyanı ilə birlikdə dərhal edam etdirmiş, Şirvanşahın bütün döyüşçülərini heç bir ödənc almadan əsirlikdən azad etmişdi. Təbriz əhalisinin topladığı kifayət qədər böyük məbləğdə - 1200 tümən pul ödəməklə sərbəst qalan I İbrahim Qara Yusifin Şirvan üzərində ali hakimiyyətini tanımağa məcbur olmuşdu. Əslində bu asılılıq formal xarakter daşıyırdı və I İbrahim ömrünün sonuna qədər Şirvanı müstəqil idarə etmişdi. I İbrahimin oğlu **I Xəlilullah** (1417-1462) taxta çıxan kimi Baharlılardan formal asılılığa son qoyaraq Teymurilərlə yaxınlaşmış və onlarla müttəfiqlik etməyə başlamışdı.

Teymurilər də Azərbaycana olan iddialarından əl çəkməmişdilər. Teymurun varisi Xorasan hakimi **Sultan Şahrux** 1420-ci ildə Azərbaycana hücum etmiş, bu zaman müttəfiqi **Şirvanşah Xəlilullah** da ona köməklik göstərmişdi.

Teymurilərlə döyüşə qərar verən Qara Yusifin 1420-ci ildə qəflətən ölümü iri əmirilər arasında böyük qarışıqlıq yaratdı və **Sultan Şahrux** döyüşsüz Təbrizi ələ keçirdi. Atasının yerinə hakimiyyətə gələn **Qara İsgəndər (1420-1435)** 1421-ci ildə **Alaşkerd yaxınlığında** Teymurilərlə döyüşə girsə də, məğlub oldu. Şahrux Azərbaycanın idarəsini oğlanlarına təklif etdi, lakin Azərbaycan türklərindən ehtiyatlanan övladları bundan imtina etdilər. Şahrux Bayandurlu Əli bəyi Təbriz hakimi təyin edərək Azərbaycanı tərk etdi. Az sonra Qara İsgəndər Təbrizi geri qaytararaq yenidən Azərbaycanda öz hakimiyyətini bərpa etdi. Teymurilər Azərbaycanda qoşun saxlamadığından **Qara İsgəndər** əsas diqqətini Şahruxun müttəfiqi **Şirvanşahlığa** yönəlmiş, 1428-ci və 1434-cü illərdə Şirvana dağıdıcı yürüşlər etmişdi. Hər iki basqın zamanı Şahrux müttəfiqi I Xəlilullaha köməyə gəlmiş və İsgəndər məğlubiyyətə uğradılmışdı. 1435-ci il **Təbriz məğlubiyyətindən** sonra İsgəndər taxtdan salınmış və Şahruxun razılığı ilə hakimiyyətə Qara Yusifin digər oğlu **Cahanşah** (1435 - 1467) gəlmişdi. Cahanşahın hakimiyyət illəri Azərbaycanda **nisbi siyasi sabitlik, iqtisadi və mədəni dirçəliş** dövrü kimi göstərilir. Teymurilərin köməyi ilə hakimiyyətə gəlsə də, 1447-ci ildə sultan Şahruxun ölümündən sonra onlardan asılılığı qətiyyətlə rədd edən **Cahanşah** müstəqil hökmdar kimi öz adına xütbə oxutduraraq, pul kəsdirirdi. Şirvanşahlıqla münasibətlərdəki gərginliyi aradan qaldıran Cahanşah iqtisadi və hərbi islahat yolu ilə Azərbaycan dövlətini daha da gücləndirmişdi. Cahanşah atasından və qardaşından fərqli olaraq yaxşı təhsil almışdı və bilikli adam idi. Xarici siyasətdə və diplomatiyada tədbirli davranırdı. O, Azərbaycanda mədrəsələr açdırmış, **dövlətimizin paytaxtı Təbrizdə** möhtəşəm binalar tikdirmişdi. Təbrizdəki dünya şöhrətli **Göy məscidin tikintisində** çinidən və rəngarəng mərmərlərdən istifadə edilmişdir. Cahanşah sarayda təşkil etdiyi ədəbi məclislərə məşhur şair və ədibləri toplayır, özü də dövrünün tanınmış şairi olub, **Həqiqi** təxəllüsü ilə şeirlər yazırdı.

Cahanşah 1456-cı ildə Bağdadı da ələ keçirərək **Ərəb İraqını və Farsı** yenidən dövlətimizin tərkibinə qatmışdı. Cahanşah 1458-ci ildə Teymurilərə qarşı savaşa başlayaraq bu nəhəng imperatorluğun paytaxt şəhəri olan **Heratı** ələ keçirmişdi. 1459-cu ildə Teymuri hökmdarı Əbu Səidin xahişi ilə tutulan torpaqların bir hissəsinin, o cümlədən Heratın müəyyən təminat əvəzinə geri qaytarılmasını nəzərdə tutan Herat müqaviləsi imzalanmışdı. Lakin Əbu Səid bu müqavilənin şərtlərinə əməl etməmişdi. Cahanşah Azərbaycanda və İraqda oğlanlarının qiyam qaldırması xəbərini alaraq geri qayıtmağa məcbur olmuşdu. Onun xarici siyasətində Teymurilər və Şirvanşahlıqla yanaşı, **Osmanlı dövləti** ilə münasibətlər də mühüm yer tuturdu.

Cahanşahın Teymurilərlə və o zaman Diyarbəkr hakimi olan Bayandurlu Həsən bəylə düşmən münasibətdə olması Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında münasibətlərin daha da yaxşılaşmasına təkan verirdi. Osmanlı sultanı **II Mehmet** Macarıstanın fəth olunduğunu **dost Azərbaycan dövlətinin başçısı Cahanşaha** böyük sevinclə xəbər vermişdi. Cahanşah isə Farsı, Əcəm İraqını ələ keçirməsi və Ərəb İraqında Bağdadı və digər qala və şəhərləri bir neçə gündə fəth etməsi, “Cığatay” tayfasının (Teymurilərin) toxumunun o diyardan kənar edilməsi münasibəti ilə II Mehmet Fatehə (1451 - 1481) məktub göndərmişdi. Sultan Fateh isə cavab məktubunda **Azərbaycan hökmdarını** bu qələbə münasibəti ilə təbrik etmişdi. Ümumi mənafə və eyni düşmənlərə qarşı birləşmək zərurəti bu iki dövlət arasında münasibətləri o dərəcədə yüksək səviyyəyə qaldırmışdı ki, **II Mehmet** Cahanşaha məktublarında ona “həzrəti ata” - deyə müraciət edirdi. II Mehmetin 1453-cü ildə **İstanbulun fəthi münasibətilə Cahanşaha göndərdiyi məktubda bu şəhərin “İslam dininin gücü ilə” alındığından danışılır və "Osmanlı tərəfindən qazanan fəthlərin Azərbaycanın da qazandığı fəthlər"** kimi qiymətləndirilmişdi.

Cahanşahın hakimiyyətinin son dövrü daxili çəkişmələr, qiyamlar, iri əyanların özbaşınalıqlarına qarşı və Bayandurlu Həsənlə mübarizə şəraitində keçmişdir. 1467-ci il noyabrın 10-da **Muş döyüşündə** Bayandurlu Həsən tərəfindən məğlub edilərək öldürülən Cahanşahın yerinə taxta **Həsənəli** çıxdı. Həsənəli Qara Yusif nəslinin Azərbaycan taxtında son nümayəndəsi oldu.

## **§ 16. Bayandurlu sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti (1468-1501-ci illər)**

Bayandurlu tayfası 12 oğuz boyundan biri olmaqla, ta qədimdən Azərbaycanın Göyçə gölü, Qarabağ, Naxçıvan, Alagöz dağları və Arazdan cənubdakı torpaqlarında yaşayırdı. Bayandurlu tayfa birliyinə pörnək, əfşar, bayat, qacar, dügər, hacılı və digər oğuz boyları daxil idi. **Bayandurlu** nəslinin nümayəndəsi **Qara Yuluq Osman** (1394 - 1434) 1402-ci il Ankara savaşından sonra **Diyarbəkr bəyliyi**ni yaratmış və öz adından pul kəsdirmişdi. 1453-cü ildə bəyliyin başına keçən Həsən bəy qısa müddət ərzində Bayandurlulara bağlı

olan **bütün oğuz türk boylarını** siyasi baxımdan birləşdirmiş və hərbi qüvvə toplayaraq Cahanşaha qarşı mübarizəyə başlamışdı. O, 1467-ci ildə Muş döyüşündə Azərbaycan hökmdarı Cahanşaha qalib gəldikdən sonra Təbrizdə onun oğlu Həsəninin də müqavimətini qırıb şəhəri ələ keçirmişdi. Beləliklə, Azərbaycan dövlətində yeni - **Bayandurlu sülaləsinin** hakimiyyəti başladı. Bu sülalənin dövründə bütün **Cənubi Azərbaycan, şimalda Kür çayına qədər bütün Qarabağ, Ərəb İraqı, Əcəm İraqı** dövlətimizin tərkibinə daxil idi. Dövlətimizin başçısı **Sultan Həsən** 1468-ci ildə Təbrizdə taxta çıxarkən II Mehmetə məktubunda yazırdı: **“İndi bütün Azərbaycan, İraq, Fars, Kirman, Şiraz, Ərəb İraqı bizim hökmümüz altındadır.”** Müəyyən vaxtlarda **Tiflis** də daxil olmaqla, Şərqi Gürcüstan da dövlətimizin tərkibində olmuşdur. **Təbriz** isə paytaxt şəhər statusunu saxlamışdı. Dövrünün görkəmli siyasətçisi və cəsur sərkərdəsi olan Həsən padşahın hakimiyyətə gəlməsi xalqımız tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Ancaq Teymuri hökmdarı **Əbu Səid** Azərbaycanla bağlı planlarının alt - üst olduğunu görüb, 1468-ci ildə böyük ordu ilə ölkəmizə hücum etdi. Həsən padşah bütün siyasi, hərbi və diplomatik bacarığını işə salaraq **Şirvanşah Fərrux Yasar** və **Ərdəbil hakimi Şeyx Heydər**ə Teymurlərə qarşı ittifaq yaratdı. 1469-cu ildə Muğan düzündə **Mahmudabad döyüşündə** Əbu Səidin qoşunları darmadağın edildi və bununla da dövlətimiz üçün əsas təhlükələrdən biri aradan qalxdı. Sultan Həsən Əbu Səidi məğlub etdikdən sonra **Teymuri xanədanı** üzərində siyasi təsirini gücləndirməyə çalışırdı. II Mehmetə məktubunda bununla bağlı yazırdı: “Böyük padşah sultan Hüseyn Bayqaradan bizə elçi heyəti gəldi. Onlar pullarını və xütbəni bizim hümayun adımızla bəzədilər və öz itaətlərini göstərdilər.” Sultan Həsən böyük bir qoşun yollayaraq Xorasan vilayətini Herat hakimi Hüseyn Bayqaranın əlindən aldı və vassalı olan Teymuri xanədanının üzvü, şahzadə Yadigar Məhəmmədi Herat şəhəri daxil olmaqla, Amudərya çayından Hindistan sərhədlərinə qədər olan torpaqlara hakim təyin etdi. O, Xorasanın idarəsini də Yadigar Məhəmmədə tapşırırmışdı.

Sultan Həsən mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək üçün hərbi köçəri əyanların müqavimətini qırmağa və ölkənin iqtisadi inkişafını təmin etməyə çalışırdı. Dövlətin maliyyə - vergi sistemində atılan ən mühüm addım **“Qanunnamə”nin** verilməsi oldu. Məqsəd **vergi sistemini** qaydaya salmaq və bu sahədə məmurların və əyanların özbaşınalıqlarına son qoymaqdan ibarət idi. Hətta XVI əsrdə, Səfəvilərin dövründə belə bəzi dəyişikliklərlə qüvvədə qalan bu “Qanunnamə” ilə əhalidən alınan vergilərin əsas növləri dəqiqləşdirildi və onun həcmi azaldıldı. Monqollardan qalan və sənətkarlığın, ticarətin inkişafına əngəl olan **tamğa** vergisinin həcmi yarıya qədər azaldıldı, karvansaralardan alınan gömrük (bac) vergisi dəqiqləşdirildi. Həsən Padşah Azərbaycanın şəhər və bölgələrini inkişaf etdirmək üçün böyük pul vəsaitləri ayırırdı. Onun dövründə **Təbriz, Sultaniyyə və Şamaxı** ən böyük ticarət mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərirdi. Təbriz şəhərinin illik gəliri 87500 түмән, Şamaxının isə 11300

tümən olmuşdu. Mənbələrdə “ədalətli sultan” adlandırılan **Həsən padşah** Azərbaycanda elmin, təhsilin və ümumilikdə mədəniyyətin inkişafına xüsusi qayğıyla yanaşırdı. Onun dövründə Təbriz saray kitabxanasının fəaliyyəti genişlənmiş və Təbriz miniatür məktəbi daha da inkişaf etmişdi.

### **Osmanlı və Avropa dövlətləri ilə münasibətlər**

Sultan Həsən Bayandurlunun dövründə xarici siyasətdə **Osmanlı və Avropa dövlətləri** ilə münasibətlər əsas yer tuturdu. Şərqdə geniş işğallara başlayan Osmanlı dövləti ilə münasibətlər kəskin xarakter almışdı. Strateji bölgələr və Qərb - Şərq ticarət yollarına nəzarət üstündə bu iki türk dövlətinin mənafeləri kəskin şəkildə toqquşurdu. Üstəlik, Osmanlı sultanı II Mehmet Fateh Azərbaycandakı ipək istehsalı mərkəzlərini ələ keçirmək istəyirdi. Həsən Padşah Osmanlı dövlətinin bu addımlarının qarşısını almaq, Avropa ölkələri ilə birbaşa ticarət qurmaq və ordusunu müasir odlu silahlarla və toplarla təmin etmək üçün fəal xarici siyasət yürüdürdü. Mənafe ümumiliyinə görə Osmanlıya düşmən olan Avropa dövlətləri Həsən Padşaha özlərinin təbii müttəfiqi kimi baxırdılar. Osmanlı ilə münasibətlərin kəskinləşməsinə əsas səbəb Həsən sultan hələ Diyarbəkr hakimi olanda ortaya çıxan **Trabzon məsələsi** olmuşdu. Qara dəniz sahillərində yerləşən Trabzon - Yunan imperatorluğu Azərbaycan tacirləri üçün Qara dənizə əsas çıxış olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycanın Osmanlıya qarşı hərbi - strateji baxımdan müttəfiqi idi. Eyni zamanda Həsən Padşah Trabzon imperatorunun qızı Teodora (Dəspinə xatun) ilə evlənmişdi. 1461-ci ildə Trabzon uğrunda Həsən Bayandurlu ilə II Mehmet arasında **Qoyluhisar döyüşü** baş vermiş və Osmanlılar məğlub olmuşdular. Sultan Həsənin anası Sara xatun bir diplomat kimi Osmanlılarla aparılan danışıqlarda savaşaın dayandırılmasına nail olmuş və bu məsələ ilə bağlı 1461-ci ildə **Yassıçəmən-də sülh sazişi** bağlanmışdı. Nəticədə Diyarbəkr bəyliyi Osmanlı ilə böyük müharibə təhlükəsindən xilas olsa da, Trabzonu Osmanlı işğalından xilas etmək mümkün olmamışdı. Sara xatunun “Trabzon nədir ki, sultan böyük bir ordu ilə əziyyətə qatlaşıb yola çıxır?” - sualına Mehmet Fateh belə cavab vermişdi: **“Əlimizdəki qılınc İslamın qılıncıdır. Məqsəd qala fəth etmək deyil, bu yeri müsəlmanlara Vətən yapmaqdır. Bu yolda nə qədər əziyyət çək-sək yenə azdır.”**

1461-ci il oktyabr ayının 26-da II Mehmet Trabzon imperatorluğunun fəthini başa çatdırdı. Trabzon xəzinəsində olan ən dəyərli nə varsa, Sultan Sara xatuna ərməğan etdi. Trabzonun süqutu ilə Həsən Padşah Qara dənizə yeganə çıxış yolunu və hərbi - strateji müttəfiqini itirdi. Eyni zamanda Osmanlı dövləti ilə münasibətlər daha da kəskinləşdi.

1468-ci ildə Təbrizdə hakimiyyətə yiyələnərək böyük Azərbaycan dövlətinin başçısı olan Bayandurlu Sultan Həsənin Avropa siyasəti müasir odlu silahlar və toplar almaqla yanaşı, başlıca olaraq Osmanlıya qarşı müttəfiq axta-

rışına yönəlmişdi. Geniş diplomatik fəaliyyətin nəticəsində Azərbaycanla Venesiya Respublikası, Vatikan, Neapol krallığı, Macarıstan və Kipr arasında **Osmanlıya qarşı hərbi ittifaq və birgə müharibə planı** hazırlanmışdı. Plana görə Sultan Həsənin qoşunları Aralıq dənizi sahillərinə çıxmalı, Avropadan göndərilən odlu silahı və artilleriyanı qəbul etdikdən sonra müttəfiqlərin İstanbulla birgə yürüşü başlamalı idi. 1472-ci ilin yazında həmin plana uyğun olaraq Sultan Həsən Osmanlı üzərinə yürüşə başladı. O, **Qeysəriyyə** yaxınlığında Osmanlı ordusunu məğlubiyyətə uğradıb, Aralıq dənizi sahillərinə yetişsə də, Avropalı müttəfiqləri gəlib çıxmadılar. **Beyşehir savaşı**nda məğlubiyyətə uğrayan Sultan Həsən geri qayıtmalı oldu. Beləliklə, onun Avropadan odlu silah almaq və müttəfiqləri ilə Aralıq dənizi sahilində birləşmək planı xristian dövlətlərinin xəyanəti nəticəsində boşa çıxdı. 1472-ci ildə Sultan Həsənlə Osmanlıya qarşı hərbi ittifaq bağlayan **Venesiya Respublikası** müttəfiqinə kömək etmək əvəzinə, Osmanlı sarayında Misir və Suriyadan keçən quru yollarda ticarət imtiyazları qazanmaq üçün gizli danışıqlar aparırdı. Maraqlıdır ki, Venesiya Senatı yalnız 1473-cü ilin yanvar ayında Azərbaycana odlu silah göndərmək haqqında qərar qəbul etmişdi. Sultan Həsən 1473-cü ilin yanvarında Osmanlı ilə yeni savaşa başladı. 1473-cü ilin avqust ayının 1-də baş vermiş **Malatya döyüşündə** Sultan Həsən hərbi sərkərdəlik bacarığı və taktikası nəticəsində qalib gəlsə də, avqustun 11-də **Tərcan (Otluqbeli) döyüşündə** Osmanlı tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğradıldı. 1472-1473-cü illər savaşında məğlubiyyətimizin əsas səbəbi Osmanlı ordusunun güclü artilleriya və odlu silaha malik olması, Avropadakı müttəfiqlərin xəyanəti, Misir və Suriyada Osmanlıya qarşı çıxan qüvvələrdən istifadə edilməməsi idi. Buna baxmayaraq, Osmanlının Şərqi doğru işğallarının qarşısı alındı və II Mehmetin Azərbaycanı ələ keçirmək planı boşa çıxdı. Bundan sonra, Sultan Həsən ayrı-ayrı Avropa ölkələrinin Osmanlıya qarşı birlikdə savaşmaq təkliflərini qulaqardına vurur və Avropa elçilərinin onun sarayında uzun müddət qalıb, Osmanlıya qarşı müəyyən "zərərli" fəaliyyət göstərməsinə imkan vermirdi. O, **Avropa diplomatiyasının iki türk dövlətini qarşı-qarşıya qoyub, hər ikisini zəiflətmək siyasətini** artıq yaxşı dərk etmişdi.

Sultan Həsən hərbi - köçəri əyanların mərkəzdənqaçma meyllərinin təzahürü kimi 1474-cü ildə Şirazda baş vermiş qiyamı yatırmaq üçün böyük hərbi qüvvə sərf etməli oldu. Qiyamın rəhbəri olan oğlu **Uğurlu Məhəmməd** qaçıb Osmanlı sarayına sığınaraq II Mehmetin qızı ilə evlənmişdi. Sultan Həsən tarixi müsəlman türk torpaqları olan Tiflisin və ümumiyyətlə Şərqi Gürcüstanın dövlətimizin tərkibinə daxil edilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. 1474 - 1477-ci illərdə, mənbədə deyildiyi kimi, "İslamın qalib gəlməsi və dinimizin güclənməsi naminə işığın bayrağını küfrün qaranlıq ölkəsinə yönəldərək kafir qalalarını dağıtmaq, cəhalət və dinsizliyin kökünü kəsmək üçün Gürcüstan üzərinə **müqəddəs yürüşə (cihada)** yollandı." Nəticədə **Tiflis** də daxil olmaqla, **Şərqi Gürcüstan** Azərbaycan dövlətinin tərkibinə daxil edildi.

Sultan Həsənin dövründə **Moskva knyazlığı** və **Qızıl Orda** dövləti ilə də iqtisadi və diplomatik əlaqələr saxlanılırdı. Qızıl Orda dövləti danışıqlar yolu ilə Təbriz sarayından öz cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyinə təminat almışdı. Bu müsəlman və türk dövləti ilə yaxşı münasibətlərini daha üstün tutan Sultan Həsən 1475-ci ildə **Moskva knyazı III İvanın** Qızıl Ordaya qarşı ittifaq bağlamaq haqqında təklifini rədd etmiş və rus elçisini geri göndərmişdi.

### **Azərbaycan Sultan Həsənin varislərinin hakimiyyəti dövründə**

1478-ci ildə Sultan Həsənin vəfatından sonra taxta oğlu **Sultan Yaqub** çıxdı. Sultan Yaqubun hakimiyyəti dövründə (1478 - 1490) ölkə daxilində nisbi sabitlik hökm sürürdü. **Şirvan taxtı** ilə ənənəvi dostluq münasibətləri Şirvanşah Fərrux Yasarın qızı ilə nigahdan sonra daha yüksək səviyyəyə çatmışdı. Qohumları olan (Sultan Həsən bacısını Şeyx Cüneydə, qızını isə onun oğlu Şeyx Heydərə vermişdi) **Ərdəbil şeyxləri** ilə münasibətləri isə pisləşmişdi. Sultan Yaqub 1480-ci ildə **Misir** və **Suriya** hökmdarının ordusunu məğlubiyətə uğratmışdı. Sultan Yaqubun ölümündən sonra Azərbaycan Bayandurlu səltənətində hakimiyyət uğrunda mübarizə və siyasi çəkişmələr gücləndi. Taxta çıxan Sultan Baysunquru (1490 - 1492) **Bərdə döyüşündə** yenən iri əyanlar Sultan Həsənin nəvəsi **Rüstəm Mirzəni** hakimiyyətə gətirdilər. Rüstəm Mirzə (1492 - 1497) Bayandurlu taxtının ən çox soyurqal paylayan hökmdarı kimi yadda qaldı. Əsas məqsədi iri əyanlardan özünə dayaq yaratmaq olsa da, soyurqal alan iri əyanlar get - gedə mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaqdan boyun qaçıрмаğa başladılar. Uğurlu Məhəmmədin Sultan II Mehmetin qızından olan oğlu **Sultan Əhməd** Osmanlı dövlətinin köməyi ilə 1497-ci ildə Rüstəm Mirzəni hakimiyyətdən uzaqlaşdırdı. Osmanlı dövləti bu yolla Azərbaycan taxt - tacını ələ keçirmək istəyirdi. Tarixdə **Gödək Əhməd** kimi tanınan bu Sultanın çox qısa, yeddi aylıq hakimiyyəti dövründə bir sıra mühüm islahatlar keçirildi. İlk növbədə mərkəzdənqaçma meyillərinin qarşısını almaq üçün **irsi soyurqalların ləğv edilməsinə** başlandı. Onun verdiyi fərmanda deyilirdi: "**İrsi soyurqallar məhv edilsin və bundan sonra verilməsin**". Sultan Əhməd mərkəzi hakimiyyətə tabe olmayan bəzi iri soyurqal sahiblərini edam etdirdi. Əhalinin vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün o, şəriətdə olmayan iyirmiyədək qeyri - qanuni vergini ləğv etdi. İri hərbi əyanlar mövqelərinin daha da sarsılacağından qorxaraq 1497-ci ildə qiyam qaldırdılar, bu islahatçı və ağıllı hökmdarı devirdilər. Nəticə acınacaqlı oldu. Daxili siyasi mübarizə daha da gücləndi. 1499-cu (1500-cü il də yazılır) ildə dövlətimizin ərazisi Bayandurlu şahzadələri **Əlvənd Mirzə** və **Murad Mirzə** arasında bölüşdürüldü. Dövlətimizin özəyi sayılan **Azərbaycan ərazisi** Əlvənd Mirzə, **Əcəm İraqı** və **Diyarbəkr bölgələri** isə Murad Mirzə tərəfindən idarə olunmağa başlandı. Bu bölünmə Bayandurlu sülaləsinin hakimiyyətini daha da zəiflətdi və nəticədə Səfəvilər 1501-ci ildə Əlvənd Mirzənin, 1503-cü ildə isə Murad Mirzənin hakimiyyətinə son qoydular.



## **XV əsrdə Azərbaycanın dövlət quruluşu, sosial - iqtisadi və mədəni həyatı**

**Dövlət quruluşu.** XV əsrdə Azərbaycanın dövlət quruluşu qeyri-məhdud monarxiya idi. Baharlı və Bayandurlu sülalələrinə mənsub olan dövlət başçıları **padşah** və sultan titulu daşıyırdılar. Şirvanda isə dövlət başçısı **şah** adlanırdı. XV əsrdə bütün Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlətdə birləşdirilməsinə cəhd göstərilse də, mümkün olmadı. Taxta çıxan Azərbaycan hökmdarlarının adına **xütbə** oxunur və pul kəsilirdi. **Bayraq** dövlətin əsas atributlarından biri idi. Baharlıların dövründə bayrağımız güc və qələbə rəmzi kimi sarı fonun ortasında qırmızı dördkünc formada təsvir edilmişdir. Bayandurlu Həsən padşaha aid olan **ağ bayraq** üzərinə onun mənsub olduğu Bayandurlu soyunun damğası vurulmuşdur. Həsən padşahın dövründə xalqın şikayətlərinə baxmaq üçün Təbrizdə **Divan** qurulurdu. Divanda qızıl taxtda oturan **Həsən padşah** Bayandurlu şikayətçiləri dinlədikdən sonra yazılı hökmlər verir və bu hökmlər dəyişdirilmədən mütləq şəkildə icra edilirdi. Dövlətimizdə baş komandan **əmir-əl-üməra (əmirlər əmiri)** adlanır, padşahdan sonra ikinci şəxs sayılırdı. Sonrakı yeri mövlana (ağa) ləqəbini daşıyan **sədr - əzəm** tuturdu. O, ruhanilərə, vəqflərə, mədrəsə və dini müəssisələrə, onlardan vergi toplanılmasına və məhkəmə işlərinə başçılıq edirdi. Sonra **baş vəzir** gəlirdi. O, daxili idarə və xarici işlərə, maliyyə məsələlərinə nəzarət edirdi. Ölkə əyalət - vilayət, tümən və nahiyələrə bölünürdü. Orduda ali rütbəli şəxs **əmir** adlanırdı. Ordunun sınavi heyəti süvarilər, oxatanlar və xidmətçilərdən ibarət idi. Bayandurlu sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Şirvanşahlıqla birlikdə **Azərbaycan ordusunda** 160 min döyüşçü var idi.

**Torpaq sahibliyi və vergilər.** XV əsrdə torpaq mülkiyyətinin beş əsas forması var idi: 1. Divan (dövlət). 2. Xassə (sülalə). 3. Mülk (irsi). 4. Vəqf (dini). 5. Soyurqal.

**Soyurqal** iqta əvəzinə verilən və irsən keçən torpaq idi. Soyurqal sahibi **inzibati, vergi və məhkəmə toxunulmazlığı hüququna** malik idi. Soyurqal sahibinin belə geniş hüquqa malik olması onun dövlət üçün saxladığı hərbi dəstənin bütün xərclərinin özü tərəfindən ödənilməsi ilə bağlı idi.

Kəndlilərin ümumi istifadəsində olan icma torpaqları dövlət xəzinəsinə məxsus idi.

Şirvanşah Fərrux Yasarın 1474-cü ildə imzaladığı sənəddə 5, Bayandurlu şahzadəsi Qasımın 1498-ci ilə aid soyurqal sənədində 31 verginin adı çəkilmişdir. **Həsən padşahın “Qanunnamə” sinə** əsasən kəndlilərdən məhsulun 1/5 hissəsini təşkil edən **malcəhət** adlı məhsul vergisi alınır. Kəndlilər sudan istifadəyə görə **bəhrə**, maldarlar otlaqdan istifadəyə görə **çobanbəyi**, sənətkar və tacirlər **tamğa** və **bac** vergisi ödəyirdilər. Xiristian əhalidən **can vergisi** alınır.

**Şəhərlər və ticarət.** XV əsr Azərbaycanının təsərrüfat həyatı haqqında ən

dolğun məlumatlar Azərbaycan coğrafiyaşünası Əbdürrəşid Bakuvi, rus səyyahı Afanasi Nikitin, Venesiya elçiləri Ambroco Kontarini, İosafat Barbaro və alman səyyahı İohan Şiltberker tərəfindən verilmişdir. Azərbaycanın ipəkçilik təsərrüfatı beynəlxalq əhəmiyyət daşıyırdı. **Şirvan ipəyi** Avropa və Asiya ölkələrində böyük şöhrət qazanmışdı. 1475-ci ildə Şamaxıda olan A.Kontarini xatirələrində qeyd edirdi ki, Avropa və Asiya ölkələrində Şirvan ipəyindən əla məxmər hazırlanır. Şamaxıda hazırlanan ipək Venesiyada “talaman ipəyi” adı ilə məşhur idi.

Şiltberker Şirvan ipəyindən Dəməşqdə, Kaşanda, Bursada, Venesiyada və başqa şəhərlərdə yaxşı parçalar hazırlandığını, əla məxmər toxunduğunu qeyd edirdi. Gözəl ipək parçalar, güləbətin, pambıq, bez, qumaş parçalar və qiymətli daşlar Şamaxı bazarında satılan əsas mallar idi. Şamaxıdan xam ipək, ipək parçalar Moskva dövlətinə, Venesiyaya, Kiçik Asiya, Suriya, İraq və başqa ölkələrə ixrac olunurdu. Avropa ölkələri (Venesiya Respublikası, Roma papalığı, Neapol krallığı, Avstriya, Macarıstan, Çexiya, Alman dövlətləri, Burqundiya hersoqluğu və s.) Azərbaycanla geniş ticarət əlaqələri saxlayırdılar.

XV əsrin 30 - 80-ci illərində Cahanşahın, Sultan Həsənin və Sultan Yaqubun hakimiyyətləri dövründə Azərbaycanın şəhər həyatında canlanma baş vermişdi. İspan səyyahı Klavixo **Təbrizi** ölkənin ən böyük şəhəri kimi göstərmişdi. XV əsrin ikinci yarısında Xəzər dənizində əsas limana çevrilən **Bakı** Moskva və Mərkəzi Asiya ilə ticarətdə mühüm rol oynayırdı. **Təbriz, Gəncə, Ərdəbil, Şamaxı** şəhərləri toxuculuq və ipəkçilik mərkəzləri kimi tanınmışdı. Təbriz və Şirvan xalçaları bütün dünyada məşhur idi. Dulusçuluğun ən böyük mərkəzi Təbriz idi. Venesiya elçisi Kontarini Şamaxının zəruri məhsulların çoxluğu baxımından Təbrizdən də əlverişli olduğunu qeyd etmişdir. Qərblə ticarətdə Azərbaycan ipəyi xüsusi rol oynayırdı.

**Mədəniyyət.** Bu dövrdə Azərbaycanda əsas təhsil müəssisələri məktəb və mədrəsələr idi.

Dövrün böyük filosofu **Nəsimi** idi. Nəiminin davamçısı olan digər filosof **Əbdülhəsən Əli-ül-Əla** hürufiliyi yayırdı.

XV əsrdə coğrafiya və tarix elmi də inkişaf edirdi. Azərbaycan coğrafiyaşünası **Əbdürrəşid Bakuvi** Azərbaycan tarixinə və coğrafiyasına həsr edilmiş çox qiymətli əsər yazmışdır.

Şamaxılı filosof və münəccim (astronom) **Seyid Yəhya Bakuvi**, coğrafiyaçı və tarixçi **Cəlaləddin Məhəmməd Dəvvani** kimi alimlər də həmin dövrdə yaşayıb-yaradırdılar. **Əbdülqadir Marağayi** Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmış muğamlar və mahnılar yaratmışdı. Azərbaycan rəssamlarından **Əmir Dövlətyar, Əbdül Müsavir** daha məşhur idilər.

XV əsrdə Bakıda **Şirvanşahlar saray kompleksi** inşa edilmişdi. Bu kompleksdə divanxana və “Bayıl daşları”nın bədii tərtibatı diqqəti cəlb edir. 1465-ci ildə Cahanşahın əmri ilə **Təbrizdə Göy məscid**, Yaqub padşahın əmri ilə 1483-cü ildə **“Həşt behişt” adlı saray kompleksi**, Sultan Həsənin əmri ilə

**Təbrizdə Qeysəriyyə (Örtülü bazar) və Həsən padşah camesi** ucaldılmışdı. XV əsrin ən görkəmli memarlıq abidəsi Şirvanşah I Xəlilullah tərəfindən Bakıda inşa etdirilmiş Şirvanşahlar saray kompleksidir. Divanxana, Seyid Yəhya Bakuvinin məqbərəsi, Şirvanşah I İbrahimin anası və oğlu üçün hazırlanmış qəbir və Şah məscidi memarlıq baxımından çox qiymətli abidələrdir. XV əsr Azərbaycan memarlıq abidələrindən Dərbənddə tikilmiş “Darülqiyamət” adlı qalanı (1421-1422), Dərbənd divarlarının “Qırxlar” qapısını, Bakıda İçərişəhərdə tikilmiş “Cümə məscidi”ni (1438 - 1439), Qəbələ rayonu Həzrə kəndində ucaldılmış Şeyx Bədrəddin məqbərəsini (1447), Mərdəkanda Tubaşah məscidini, Səngaçalda (Bakının 40 km - də) tikilmiş karvansaranı göstərmək olar. Mərzə kəndindəki iki hissəli gümbəzə malik Diribaba məqbərəsi və Şamaxıdakı “Yeddi gümbəz” türbəsi həmin dövrün özünəməxsus memarlıq nümunələrindən sayılır.

VI FƏSİL.  
AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ  
XVI - XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA

**§ 17. Azərbaycanda Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi**

“Səfəviyyə” dini ordeni və qızılbaşlıq. Səfəviyyə dini dərviş təriqətinin əsası **Şeyx Səfiəddin** tərəfindən (1254 - 1334) XIII əsrin sonlarında qoyulmuşdur. Mənbələrdə (Səffət əs-Səfa və b.) “türk piri”, yəni **müqqədəs türk** adlandırılan Şeyx Səfiəddin Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində doğulmuşdu və bütün Ərdəbil əhalisi Şeyxin müridləri hesab olunurdu. Ərdəbil şeyxlərinin Azərbaycandan başqa Kiçik Asiyada, Mosulda və Suriyada da (Şamda – Red.) çoxlu ardıcılıarı var idi. Səfəviyyə təriqəti isə çoxlu vəqf əmlakına sahiblik edirdi. Böyük fəthət Əmir Teymur Ankara savaşından (1402) geri döndəndə Ərdəbil şeyxi **Xoca Əlini** ziyarət etmiş və Şeyxin xahişinə əsasən Rum və Şamdan əsir apardığı xeyli sayda əhalini onun ixtiyarına vermişdi. Səfəvi şeyxləri yarımköçmə və oturaq əhalini öz tərəflərinə çəkmək üçün belə bir təbliğat aparırdılar ki, şəriətdə nəzərdə tutulmayan çoxlu sayda vergi və mükəlləfiyyət tələb etməklə, xalqın güzaranını ağırlaşdıran rəsmi (sünni) məzhəbli hökmdarların (təbii ki, Bayandurluların, Şeybanilərin, Şirvanşahların) hakimiyyətinə son qoymadan “ədalətli cəmiyyət” qurmaq mümkün deyildir. Ədalətli “Mehdi səltənəti”nin qurulması isə yalnız şiə məzhəbli hökmdarların, yəni Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsindən asılıdır. Ərdəbil hakimi **Şeyx Cüneyd** (1447 - 1460) siyasi sahədə nüfuz qazanmaq uğrunda mübarizəyə Şirvandan keçməklə, Şimali Qafqaza kafirlərə qarşı “cihad yürüşünə” çıxmaqla başladı. Onların əsas məqsədlərindən biri də Şirvan torpaqlarını ələ keçirmək idi. Ancaq 1460-cı ildə **Samur sayı sahilindəki döyüşdə** Azərbaycan hökmdarı Cahanşah və Şirvanşah I Xəlilullah tərəfindən məğlubiyyətə uğradılaraq öldürüldü. Şeyx Cüneydin oğlu **Şeyx Heydər**in dövründə (1460 - 1488) Səfəvi təriqətinin müridləri başlarına 12 imamın şərafinə 12 zolaqlı çalma qoyduqlarından onlar qızılbaş adlanmağa başladılar. Üç dəfə Şirvana və Dağıstana yürüş edən Şeyx Heydər 1488-ci ildə Şamaxıda böyük dağıntılar və qırğınlar törətsə də, Şahdağın ətəyində **Tabasaran yaxınlığında** Sultan Yaqubun və Şirvanşahın birləşmiş qüvvələri tərəfindən məğlub edilərək öldürüldü. Şeyx Heydər oğlu Sultan Əli isə 1494-cü ildə Bayandurlu Sultan Rüstəm tərəfindən Şəməsi döyüşündə öldürüldükdən sonra Səfəviyyə ordeninin başçısı olan **İsmayılı** qızılbaşlar Lahicanda yerli hakim **Mirzə Əlinin** sarayında gizlətdilər. Sultan Rüstəmin adamları İsmayılı tələb etdikdə, Mirzə Əli onu səbətə qoyub ağacdən asaraq rahatlıqla Qurana əl basıb and içmişdi ki, İsmayılın ayağı Gilan torpağında deyildir və bu yolla yaxın gələcəyin **böyük Azərbaycan hökmdarını** ölüm təhlükəsindən xilas etmişdi.

XV əsrin sonunda Azərbaycanda siyasi sabitliyin pozulmasından və Bayandurlu nəslindən olan Sultan Əlvənd və Sultan Muradın yeritdiyi yarıtılmaz siya-

sət nəticəsində əhalinin narazılığının gündən-günə artmasından qızılbaşlar məharətlə istifadə edərək hakimiyyət uğrunda mübarizənin yeni mərhələsinə başladılar. Dövrün salnaməçisi Əbdi bəyin yazdığına görə “Bayandurlu səltənətinin pozulması, yəni hakimiyyətin iki əmioğlu Əlvənd və Murad arasında bölünməsi xəbəri” də qızılbaşları İsmayıl başda olmaqla, **Azərbaycan taxt-tacı uğrunda** daha qətiyyətlə siyasi mübarizə aparmağa ruhlandırırdı.

**Azərbaycan taxtı uğrunda savaşda Səfəvilərin uğur qazanması.  
Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayılın (1501 - 1524) daxili və xarici siyasəti**

1499-cu ildə Lahicanı tərk edən İsmayıl onun ətrafında birləşən qızılbaş müridləri ilə tərəfdarlarının çox olduğu Şərqi Anadoluya gəlib, 1500-cü ilin yazında **Ərzincanda** müşavirə keçirdi. Ərzincanda İsmayıl qoşulan döyüşçü müridlərin sayı 7 minə çatırdı. Müşavirədə Şirvanşahlıq üzərinə yürüş haqqında qərar çıxarıldı. 1500-ci ilin payızında İsmayılın başçılıq etdiyi qızılbaş qoşunu **Şamaxını** tutdu. Gülüstan qalasının yaxınlığındakı **Cabanı** adlı yerdə baş verən döyüşdə qızılbaşlar qalib gəldilər, Şirvanşah Fərrux Yasar öldürüldü və Şirvan xəzinəsinin bir hissəsi ələ keçirildi. 1501-ci ilin yazında **Bakı şəhəri** mühasirəyə alındı, üç həmlədən sonra şəhər tutuldu və Şirvanşahların Bakı sarayında saxlanılan zəngin xəzinəsi ələ keçirildi. Bayandurlu sultanı Əlvənd Mirzənin Təbrizdən qoşunla Araz çayından şimala doğru yürüşə başlaması qızılbaşların Gülüstan qalasının mühasirəsini yarımçıq saxlayıb, bütün əsas hərbi qüvvələrini ona qarşı yönətməsinə səbəb oldu. Bu zaman cəmi 14 yaşı olan gənc İsmayıl silahdaşları olan qızılbaş əmirlərindən soruşmuşdu: **”Sizə Gülüstan qalası lazımdır, yoxsa Azərbaycan taxtı?”** İsgəndər bəy Münşi yazır ki: “Müqəddəs Səfəvi xanədanının etiqad sahibləri belə cavab vermişdilər: **“Azərbaycan taxtı.”** Bu bilgiler sübut edir ki, gəncliyinə baxmayaraq İsmayıl hansı taxt - taca sahib olacağını və hansı dövlətdə iqtidara gələcəyini aydın şəkildə dərk edirdi. Əlvənd Mirzənin 30 minlik ordusu 1501-ci ilin yayında **Şərrur düzü döyüşündə** darmadağın edildi. Bu döyüşün əhəmiyyəti onda idi ki, qızılbaş qoşunu üçün Təbrizə yol açıldı və 1501-ci ilin payızında Təbriz şəhərinə daxil olan İsmayıl özünü təntənəli şəkildə şah elan etdi. Bununla da, **Azərbaycanda Səfəvi sülaləsinin uzunmüddətli hakimiyyət dövrü (1501 - 1736)** başladı.

I Şah İsmayıl (1501 - 1524) 12 imamın adına və öz adına xütbə oxutdurub, üzərində şiəliyin rəmzi olan simvolların əks olunduğu pul kəsdirdi. Səfəvilər dövründə dövlətimizin paytaxtı 1555-ci ilə qədər **Təbriz şəhəri** olmuşdur. **Dövlətimizin ordusu** qızılbaş türk soylarından təşkil olunmuşdu. Mərkəzi dövlət aparatında - şah sarayında bütün vəzifələr, hərbi rəhbərlik, maliyyə idarələri, vilayətlərin idarəçiliyi **Azərbaycan Türk əyanlarının** əlində idi. Şah sarayında, dövlət işlərində, orduda və qismən diplomatik yazışmalarda **Azərbaycan Türk dili** işlədilir.

Bayandurlu səltənətindən fərqli olaraq mənbələrdə “Dövləti qızılbaş”, çox

zaman isə “Səfəvi” adlandırılan dövlətimizin ərazisi bəylərbəyiliklərə bölünmüşdü. Siyasi pərakəndəliyi aradan qaldıraraq Azərbaycan torpaqlarını vahid mərkəzləşmiş bir dövlətdə birləşdirməklə Səfəvilər tariximizdə müqayisə olunmayacaq dərəcədə əvəzsiz rol oynadılar.

Azərbaycan taxtına əyləşən I Şah İsmayıl əsas siyasi və təhlükəli rəqibi olan Bayandurlu Sultan Muradı sıradan çıxartmaq üçün yürüşə başladı və 1503-cü ildə **Həmədan yaxınlığında Almaqulağı döyüşündə** Sultan Muradın ordusunu darmadağın etdi. Kirman, Şiraz, İsfahan, Qum ələ keçirildi. 1508-ci ilədək demək olar ki, **Əcəm İraqı** və **Ərəb İraqı** qızılbaş ordusu tərəfindən ələ keçirilmişdi. 1510-cu ildə **Bağdad şəhəri** də Səfəvilərin tərkibinə daxil edildi. **Xorasan uğrunda** Özbək hakimi Şeybani xanla mübarizə başladı. Şeybani xan Mərv qalasında uzunmüddətli müdafiə tədbirləri görsə də, Şah İsmayılın hərbi taktikasına aldanaraq qoşunu qaladan çıxartdı. 1510-cu il dekabrın 1-də baş vermiş **Mərv döyüşündə** Özbək qoşunu məğlubiyyətə uğradıldı, Şeybani xan isə öldürüldü. Mərv döyüşü nəticəsində çox böyük strateji əhəmiyyətli **Xorasan vilayəti** dövlətimizin tərkibinə qatıldı. Fərat çayından Amudərya çayınadək geniş ərazilərdə Səfəvilərin hakimiyyəti bərqərar oldu. Bu qələbə nəticəsində dövlətimiz o dövrdə Şərqdə və bütün dünyada çox güclü olan Osmanlı dövləti ilə rəqabət apara biləcək böyük bir **imperatorluğa** çevrildi.

Şah İsmayıl bundan sonra əsas diqqətini Anadoluya yönəltdi. Bu ərazidə **qızılbaşlığın yayılması** dini müstəvidə Səfəvi - Osmanlı münasibətlərini kəskinləşdirən məsələlərdən biri oldu. Bu işin zahiri tərəfi idi. Əslində bu iki güclü türk müsəlman dövlətinin maraqları **strateji bölgələr** və **Avropa - Şərq ticarətində üstünlük qazanmaq məsələsində** kəskin şəkildə toqquşurdu. 1504-cü ildə Osmanlı sultanı II Bəyazid Şah İsmayıl Səfəvini Azərbaycan hökmdarı kimi tanıyırdı. Ancaq Şah İsmayılın 1512-ci ildə Kiçik Asiyada Malatya və Qarahisarı ələ keçirməsi, Sultan Səlimin hakimiyyəti dövründə bu iki dövləti qarşı - qarşıya qoydu. I Şah İsmayılın Avropa siyasəti ipək ticarətindən daha çox siyasi məqsədlər güdürdü. 1507 - 1508-ci illərdə Venesiya, Neapol, Roma papalığı ilə əlaqələr saxlayan, 1510-cu ildə Səfəvi diplomatı **Əli bəyi** İtaliyaya göndərən Şah İsmayıl Qərb dövlətlərindən **müasir odlu silahlar almaq** və **Osmanlıya qarşı müttəfiq qazanmaq** niyyətində idi. Avropa dövlətləri də yeni bir güclü türk müsəlman imperatorluğunun Osmanlı ilə savaşa girməsində həddindən artıq maraqlı idilər və Səfəvilər vasitəsilə başlarının üstünü almış Osmanlı təhlükəsindən qurtulacaqlarını düşünürdülər. Heç də təsadüfi deyil ki, Osmanlı sarayındakı alman diplomatı açıq şəkildə yazırdı: **“Bizimlə (yəni Avropa ilə) ölüm arasında “Böyük Sufi” (I Şah İsmayıl) dayanır”**. I Sultan Səlim bütün hərbi gücünü Səfəvilərə qarşı səfərbər etmək üçün Avropada aparılan müharibələri dayandırıldı. **Səfəvi** və **Osmanlı** dövlətləri arasında diplomatik yazışmalar müharibə təhlükəsini aradan qaldırmadı. Şah İsmayılın sülh təklifi ilə **türk dilində** yazıb, Osmanlı Sultanı Səlimə göndərdiyi məktuba Sultandan fars dilində cavab gəldi. Sultan Səlim sülh üçün əsas şərt kimi Səfəvilərin **qızılbaşlıqdan** imtina etməsini göstərmişdi. Sultan yazır-

dı: «Tələbimiz belədir: **Qırmızı papağı başınızdan endirəsiniz və Bayanduriyyə sultanlığı** zamanında (XV əsrdə – Red.) dörd böyük xəlifə (Əbu Bəkr, Osman, Ömər və Əli nəzərdə tutulur – Red.) nə tərzdə zikr olunurdusa, ol üslub üzrə yad endirəsiniz.... Ol körpü ki, Araz çayı üzrə olub, Çoban körpüsü kimi tanınır, iki məmləkətin sərhədi olursa, sizinlə bəradər (qardaş – Red.) kimi olaım.» Sultan Səlim 1514-cü ildə Ədirnədə fəvqəladə divan çağırdı. Divanda “din düşmənləri” elan edilmiş qızılbaşlara qarşı cihad qərarı verildi. Sultan Səlim yüz min nəfərlik qoşunla Səfəvilər üzərinə hücumla başladı. Əsas həlledici döyüş 1514-cü ilin avqustun 23-də **Çaldıran yaxınlığında** baş verdi. Döyüşdə Səfəvilərin məğlub olmasının əsas səbəbləri qüvvələr nisbətinin Osmanlının xeyrinə olması, döyüş texnikası, yəni odlu silah baxımından Osmanlının üstün olması və qızılbaşların həddindən artıq özlərinə güvənərək Osmanlıları sayı salmamaları hesab olunur. Daha çox soyuq silahla silahlanmış Səfəvi ordusu üçün 100 hərəkət edən topa və odlu silah olan 10 min tüfəngə malik Osmanlı ordusu qarşısında duruş gətirmək çox çətin idi. Çaldıran savaşını “Qardaş qırğını” da adlandırmaq olar. Bu döyüşdə qələbə nəticəsində Osmanlılar Ərzurum daxil olmaqla, **Şərqi Anadolunu** və **Şimali İraqı** ələ keçirdilər. Bağdad şəhəri daxil olmaqla Ərəb İraqı isə Səfəvilərdə qaldı. 1516-cı ildə Qoçhisar döyüşündə də qalib gələn Osmanlılar Təbrizə daxil oldular. Ancaq burada çox qala bilmədilər. Bir neçə min sənətkar ailəsini özləri ilə İstanbula apardılar. Qoçhisar döyüşü nəticəsində Səfəvilər **Mosul, Xarput** və **Bitlisi** itirdilər.

Çaldıran savaşı göstərdi ki, artıq bu dövrdə kifayət qədər müasir odlu silahlar olmadan Osmanlı və ya hər hansı bir dövlətlə müharibədə qələbə qazanmaq çox çətin olacaqdır. I Şah İsmayılın odlu silah almaq istədiyi Portuqaliya onun ümidlərini doğrultmadı. Əksinə Şah İsmayılın ona xeyirxah münasibətindən istifadə edən Portuqaliya İran körfəzində möhkəmlənməyə başladı. 1515-ci ildə **Hörmüz limanını** ələ keçirən portuqallar Səfəvilərin Hind okeanına çıxış yolunu tamamilə bağladılar.

I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə əslində **Azərbaycanın bütün torpaqları** dövlətimizin tərkibində idi. Şirvanşahlıq və Şəki hakimliyi mərkəzi hakimiyyətə tabe edilmişdi və sadəcə olaraq bu bölgələrdə yerli sülalələrin hakimiyyəti (statusu) tam şəkildə ləğv olunmamışdı.

### **I Şah Təhmasibin ( 1524-1576) daxili və xarici siyasəti**

1524-cü ildə I Şah İsmayılın gənc, 37 yaşında vəfat etməsi dövlətimizin mərkəzi idarəetmə sisteminə mənfi təsir göstərdi. Çünki hakimiyyətə gələndə oğlu I Şah Təhmasibin cəmi 10 yaşı var idi. **I Şah Təhmasibin hakimiyyət dövründə (1524-1576)** Azərbaycan torpaqlarının **tam mərkəzləşdirilməsi prosesi** başa çatdı. 1535-ci ildə Şirvanşah II Xəlilullahın ölümündən sonra Şirvan da yaranmış qarmaqarışıqlılıqdan, 1537-ci il “Qələndər” üsyanından istifadə edən I Təhmasib qardaşı Əlqas Mirzənin başçılığı ilə Şirvana qoşun göndərdi. 1538-ci ildə Şirvanşahlığın Səfəvilərdən vassal asılılığına da son qoyuldu və

**Şirvanşahların sülalə hakimiyyəti** ləğv olundu. Nəticədə Şirvan ərazisi **bəylərbəyliyə** çevrildi və Əlqas Mirzə ilk bəylərbəyi təyin olundu. 1547-ci ildə Əlqas Mirzənin mərkəzi hakimiyyətə qarşı qaldırdığı qiyam yatırıldıqdan sonra I Təhmasib oğlu **İsmayıl Mirzəni**, sonra isə qızılbaş əmiri **Abdulla xan Ustacılı** Şirvana bəylərbəyi təyin etdi.

1551-ci ildə mərkəzi hakimiyyətlə münasibətlərini pisləşdirən Dərviş Məhəmməd xanın qoşununun darmadağın edilməsi ilə **Şəki hakimliyinə** də son qoyuldu. Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarının vahid mərkəzi dövlət tərkibində birləşdirilməsi prosesi tamamilə başa çatdı.

I Şah Təhmasib tərəfindən yeridilən iqtisadi siyasət sənətkarlığın və ticarətin inkişafına təkan vermişdi. Monqol dövründən qalma tamğa vergisinin 1565-ci ildə ləğv edilməsi sənətkarlığı və ticarəti canlandırmışdı.

I Təhmasibin dövründə öz imperatorluğunu Şərqə doğru daha da genişləndirmək, Bağdad daxil olmaqla İraqı ələ keçirtmək və Avropanın müstəmləkəçi dövlətlərinin işğal hədəfində olan Hind okeanı və İran körfəzi bölgələrini qorumaq məqsədi ilə **Osmanlı sultanı Süleyman Qanuni** Azərbaycan torpaqlarından keçməklə dörd yürüş həyata keçirdi. Osmanlı Sultanı 1534, 1535 və 1548-ci il yürüşlərində dövlətimizin paytaxtı **Təbriz şəhərini tutsa da**, I Təhmasibin tətbiq etdiyi xırda həmlələr, əks - hücum və “yandırılmış torpaq” taktikası nəticəsində hər dəfə şəhəri tərk etməyə məcbur oldu. 1554-cü ildə həyata keçirilən dördüncü yürüş də uğursuz bitdi. Osmanlı qoşunları Naxçıvandan geri qayıtmağa məcbur oldular. 1555-ci il mayın 29-da iki dövlət arasında **Amasya barışığı** imzalandı. Amasya sülhünə görə Qərbi Gürcüstan Osmanlı dövlətinin, Şərqi Gürcüstan isə Səfəvilərin tərkibində qaldı.

1555-ci il Amasya barışığından sonra I Şah Təhmasib **dövlətimizin paytaxtını** dəfələrlə Osmanlının əlinə keçmiş Təbriz şəhərindən **Qəzvinə** köçürməyə məcbur oldu.

I Şah Təhmasib Xorasanı özbəklərin hücumlarından qorumaq üçün bu bölgədə xeyli qoşun saxlayırdı. Şah Hindistan ərazisində yaranmış **Böyük Moğol türk imperatorluğu** ilə hərtərəfli əlaqələr qurmuşdu. Bu Azərbaycan hökmdarı Əfqan yürüşlərini dəf etmək üçün Böyük Moğol hökmdarı Humayuna hər cür - hətta qoşunla hərbi yardım göstərmişdi. Bunun əvəzində Humayun çox mühüm strateji və ticarət əhəmiyyətli Qəndahara olan iddialarından Səfəvilərin xeyrinə əl çəkmiş və bir vassal kimi hər il Səfəvilərə 40 min tümən bac göndərməyə söz vermişdi.

### **Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyətə gəlməsi**

I Şah Təhmasibin ölümündən sonra başlayan hakimiyyət uğrunda siyasi mübarizə dövlətimizin hərbi - siyasi və iqtisadi qüdrətini xeyli zəiflətdi. 1576-cı ildə taxta çıxan II İsmayılın sui - qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra hakimiyyətə Məhəmməd Xudabəndə gəldi. **Məhəmməd Xudabəndənin dövründə**



(1578 - 1587) mərkəzi hakimiyyətlə hesablaşmayan qızılbaş əmirlərinin özbaşınalığı gücləndi və dövlət xəzinəsi tamamilə boşaldı. Şah Təhmasibin yarım əsr ərzində xəzinəyə topladığı sərvət qısa müddətdə talan edildi. İsgəndər bəy Münşi yazırdı ki, qızılbaş əmirləri xəzinədəki qiymətli şeyləri, hətta sandıqla daşıyıb aparırdılar. Belə bir şəraitdə 1578-ci ildə Osmanlı sultanı III Murad Səfəvilərə qarşı müharibəyə başladı. 1578-ci il avqustun 9-da Qars vilayətində **Çıldır gölü sahilində** baş vermiş ilk döyüşdə Səfəvi qoşunu məğlubiyyətə uğradı. Qüvvələr nisbəti, Ustacılı və Türkmən tayfaları arasında birliyin olmaması və qızılbaş əmirlərinin özlərinə həddindən artıq arxayın olub döyüşə yaxşı hazırlaşmaması Çıldır məğlubiyyətinin əsas səbəbləri hesab oluna bilər. Səfəvilər 1578-ci ilin sentyabrında **Qanıx (Alazan) çayı sahilindəki döyüşdə** Osmanlılar, həmin ilin noyabr ayında Ağsu çayı sahilində **Mollahəsənli döyüşündə** Osmanlının vassalı olan Krım tatarları üzərində parlaq qələbə qazandılar. 1583-cü ildə Səfəvilər Şirvan ərazisində **Niyazabad** adlı yerdə osmanlılara qalib gəlsələr də, həmin il **Samur çayı sahilində** tarixə “Məşəl savaşı” kimi daxil olan gecə döyüşündə məğlubiyyətə uğradılar. 1585-ci il **Sufiyan** məğlubiyyətindən sonra Təbriz şəhəri də itirildi. Şərqdə isə Abdulla xan Şeybani tərəfindən Herat və Məşəd ələ keçirildi. Azərbaycan torpaqlarının böyük əksəriyyətinin itirildiyi bir şəraitdə - 1587-ci ildə Səfəvi taxtına çıxan I Şah Abbas 1590-cı ildə Osmanlı dövləti ilə ağır şərtlə **İstanbul sülh müqaviləsini** bağlamağa məcbur oldu. Bu müqaviləyə görə Ərdəbil, Qaracadağ, Xalxal və Lənkəranı çıxmaqla, qalan bütün Azərbaycan ərazisi, indiki Gürcüstanın şərq və indiki İranın qərb vilayətləri Osmanlı imperiyasına güzəştə gedilmişdi.

## **§ 18. I Şah Abbasın dövründə Azərbaycan dövlətinin yenidən güclənməsi. I Şah Abbas və onun varislərinin daxili və xarici siyasəti.**

### **I Şah Abbasın islahatları**

Azərbaycan dövlətinin yenidən güclənməsi Səfəvi hökmdarı **I Şah Abbasın** adı ilə bağlıdır. Daxili çəkişmələr və xarici hücumların dövlətimizin qüdrətini sarsıtdığı çox ağır şəraitdə cəsur və vətənpərvər Mürşüdqulu xan Ustacılı başda olmaqla türk qızılbaş əmirləri Abbas Mirzəni şahlıq taxtına çıxartdılar. **I Şah Abbas (1587 - 1629)** dövlətimizin əvvəlki qüdrətini bərpa etmək, qızılbaş əyanlarının özbaşınalığına son qoymaq və itirilmiş torpaqları geri qaytarmaq məqsədi ilə **inzibati idarə sistemi, ordu quruculuğu və sosial - iqtisadi sahələrdə** islahatlar keçirdi. Şah qızılbaş əyanlarının özbaşınalığına son qoymaq üçün **silah gəzdirməyin yalnız qızılbaşlara məxsusluğu qaydasını** ləğv edərək digər xalqlara da silah saxlamaq hüququ verdi. Şah Abbas tayfa başçı vəzifəsinin irsən ötürülməsi qaydasını da ləğv etdi. Bundan sonra çox böyük səlahiyyət sahibi olan bu vəzifə yalnız şahın etimadını qazanan şəxslərə etibar olunurdu. Şah mərkəzi hakimiyyətə tabe olmayan nüfuzlu qızılbaş əmirlərini vəzi-

fələrdən uzaqlaşdıraraq gənc əmirlərlə əvəz elədi. Bəzi qeyri - türk əsilzadələri də vəzifəyə gətirdi. Kiçik yaşlarında saraya gətirilib müsəlmanlaşdırılan gürcü, çərkəz və digər etnik kökdən olan qulamların nümayəndələrini də idarə işinə cəlb etdi. I Şah Abbas belə bir daxili siyasət yeritməklə Səfəvi dövlətinin milli - etnik mahiyyətini dəyişmək məqsədindən uzaq idi və onun ümumiyyətlə belə bir məqsədi olmamışdır. Əksinə Səfəvi imperatorluğunun qeyri - türk əhali yaşayan bölgələrinə Azərbaycan türklərini köçürürdü. Həmin vilayətlərdə qeyri - türk yerli sülalələri hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb yerinə türk əmirləri təyin edirdi. Mötəbər qaynaq olan 1628-ci il siyahısında adı yazılan **76 əmirdən 54-ü türk, 15-i türk qızılbaşlığı qəbul etmiş və türk dilindən başqa heç bir dili bilməyən qulam** idi. Göründüyü kimi, I Şah Abbasın dövründə Səfəvilərin idarə quruluşunda vəzifə tutan əmirlərin 72%-ə yaxınını türk əsilzadələri təşkil edirdi. Bu da Səfəvi idarə sistemində **türklərin üstün və aparıcı yer tutduğunu** aydın şəkildə göstərir.

I Şah Abbas ordu quruculuğuna xüsusi diqqət yetirirdi. XVI əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində ordunun yenidən qurulması məqsədi ilə başlatılan **hərbi islahat** 1598-ci ildə başa çatdırılmışdı. I Şah Abbas ilk növbədə **qızılbaş tayfa qoşunlarının yenidən təşkilinə** başladı. **Bir tayfa - bir qoşundur** prinsipindən imtina edildi və müxtəlif tayfalardan ibarət olub, **çerik** adlanan qızılbaş qoşunu yaradıldı. Dövlətimizin əsas hərbi qüvvəsini təşkil edən **Qızılbaş silahlı dəstələri** XVI əsrin son onilliklərində öz əvvəlki vəziyyətində deyildi. Bəzi hallarda mərkəzləşdirilmiş dövlətin möhkəmləndirilməsi yolunda əngələ çevrilirdi. 1593-cü ildə hərbi çağırış zamanı müxtəlif bəhanələrlə bir çox qızılbaş hərbi dəstələrinin şah qərargahına gəlməkdən imtina etməsi I Abbasın çox sərt tədbirlər görməsinə səbəb olmuşdu. Şah belə bir göstəriş verdi ki, bundan sonra bütün hərbcilər ölkənin müdafiəsinə və dövlətin müstəqilliyinin qorunmasına hazır olmalıdır. Bu işdə lənglik göstərən ölüm cəzasına məhkum edilməli, əmlakı isə müsadirə olunmalı idi. Bu tədbirin təsiri o qədər güclü oldu ki, bütün qızılbaş tayfaları, hətta rəsmi çağırış gözləmədən dərhal süvari və piyada qüvvələrində xidmət etmək üçün toplantı yerinə gəlirdilər. Şah Abbas XVII əsrdə də əsas qoşun növü olan qızılbaş dəstələrinin yenidən təşkilini başa çatdırdı. XVI əsrdə Səfəvi ordusunda odlu silahdan - tüfəngdən istifadə edilsə də, ayrıca tüfəngçilər qoşun növü yox idi. Şah Abbasın göstərişi ilə **tüfəngçilər alayının yaradılmasına** başlandı. Nizami tüfəngçilər alayı əsasən şəhər əhalisinin aşağı təbəqələrindən toplanırdı. Piyada qoşun növü olan tüfəngçilər alayında 20 min əsgər var idi və onlar başlarına 12 zolaqlı şiş papaq qoyurdular. Sırası əsgərin illik məvacibi 7 - 12 tümən idi.

I Şah Abbasın hərbi islahatlarında **şah qvardiyası** vəzifəsini yerinə yetirməli olan **qulamlar korpusunun** yaradılması əsas yer tuturdu. Qafqaz mənşəli xristian xalqlardan yığılan kiçik oğlan uşaqları ilk növbədə müsəlmanlaşdırılır və sarayda şahın xüsusi nəzarəti altında şişlik və şaha sədaqət ruhunda tərbiyə olunub yetişdirilirdi. Onlara **Azərbaycan türk dili** öyrədilirdi. I Şah Abbas qu-

lamlarla öz ana dili olan Azərbaycan **türk dilində** danışdı. Qullar ağasının rəhbərlik etdiyi və sayı 12 min nəfər olan **qulamlar korpusu** şahın, sarayın, mühüm dövlət obyektlərinin mühafizəsini həyata keçirirdi. Qulamların əsas silahları tüfəng, ox, kaman və qılıncdan ibarət idi. Şah Abbas qulamları **“özünün süvari yenicəriləri”** adlandırmışdı. Şah Abbas ona sdaqətlə qulluq edən və yaxşı xidmət göstərən qulamları yüksək hərbi və mülki vəzifələrə də təyin edirdi.

XVI əsrdə Səfəvilərin apardığı müharibələrdə toplardan da istifadə olunurdu. Ancaq Şah Abbas Səfəvi dövlətinin tarixində ilk dəfə mərkəzləşdirilmiş artilleriya korpusu yaradılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. **Artilleriya (topçu) alayı** daha çox şəhər sənətkarlarının içərisindən toplanırdı və bu alaya topçubaşı rəhbərlik edirdi. Şah Abbasın dövründə 500 topa 12 min topçu xidmət göstərirdi. Toplardan daha çox qalaların müdafiəsi işində istifadə olunurdu. Çünki Səfəvi topları Avropa toplarından və Osmanlı toplarından fərqli olaraq çox ağır olub, manevr etmə qabiliyyəti aşağı idi.

I Şah Abbas **qorçu** dəstələrini də yenidən təşkil etdi. Sayı 12 minə çatan qorçu dəstəsi tayfa mənsubiyyəti prinsipi əsasında yaradılır və bu dəstəyə qorçubaşı rəhbərlik edirdi. İndi qorçu dəstəsi mənsub olduğu tayfanın başçısı ilə yanaşı, baş komandana da tabe edilmişdi. Qorçular dövlət xəzinəsindən ildə bir dəfə məvacib alırdılar. I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə daimi - nizami və qeyri - nizami qoşun birləşmələrinin tərkibində ümumilikdə 116 min nəfər hərbcı (60 min nəfərdən çox qızılbaş qoşunu, 20 min nəfər tüfəngçilər, 12 min nəfər şah qulamları, 12 min nəfər qorçu, bir neçə xüsusi təyinatlı hərbi dəstə) var idi.

I Şah Abbas maliyyə - vergi sistemində də islahatlar keçirdi. 1590-cı ildə dövlətin maliyyə idarəsinin rəhbəri təyin edilən **Hətəm bəy Ordubadi** şahın tapşırığı ilə maliyyə sistemini kökündən yoxladı və 1591-ci ildə dövlətin mədaxil və məxaricinə dair cədvəllər hazırladı. Bu iş 1597 - 1602-ci illərdə Hətəm bəyi əvəz etmiş **Ağamirzə Əli** tərəfindən başa çatdırıldı. «Dəstür-ül əməl» adlanan bu cədvəllər maliyyə sahəsində saray dəftərxanası üçün **Əsas qanun və qayda** rolunu oynayır.

I Şah Abbas əhalinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün vergi yükünü imkan daxilində azaltmağa çalışırdı. Məsələn, **Xorasan və İsfahan** şəhərinin əhalisinə vergi güzəştləri edilmiş, **Ordubad və Dərbənd** şəhərlərini dövlətə vergilərdən azad etmişdi. Azərbaycanın müharibə nəticəsində böyük dağıntılara uğramış cənub hissəsində savaş bölgəsində yaşayan əhalini iki il müddətinə torpaq vergisindən və dövlət rüsumlarından azad etmişdi. Şah Abbas 1615-ci ildə əvvəllər əhalidən yığılan və məmurların saxlanmasına sərf olunan əlavə rüsumları ləğv etdi. Bu çox böyük güzəşt idi. Çünki həmin rüsumların ümumi illik həcmi 30 min tümənə bərabər idi. I Şah Abbasın dövründə dövlətin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün yüksək vəzifələrə təyin olunan məmurlardan “peşkəş” adlanan xüsusi vergi tələb olunurdu. Vergi toplanmasının iltizama verilməsi əhalinin vəziyyətini ağırlaşdırdığı üçün iltizamçılar üzərində nəzarət gücləndirilmişdi.

Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın islahatları nəticəsində Azərbaycan dövləti

nəinki əvvəlki qüdrətini bərpa etdi, hətta daha da gücləndi. Qızılbaş əyanlarının özbaşınalığına son qoyulması, yerlərdə ayrı-ayrı “sülalə hakimlərinin” aradan qaldırılması və I Şah Abbas tərəfindən demək olar ki, ölkənin yenidən “fəth edilməsi” nəticəsində mərkəzi hakimiyyət möhkəmləndirildi və tam siyasi sabitlik bərqərar oldu. Dövlətin əsas dayağı olan **daimi nizami ordu** yaradıldı, ölkəmizin müdafiə qabiliyyəti gücləndirildi. I Şah Abbasın tədbirləri nəticəsində qızılbaş əyanları dövlətə sədaqətli qulluq yolu tutduqlarından həm mərkəzi (saray), həm də yerli idarəetmə sistemində **qızılbaş türk əyanları** öz əvvəlki üstün mövqelərini qoruyub saxladılar.

İslahatlar ölkənin iqtisadi inkişafına da təkan verdi. Artıq dövlətimizin iqtisadi və hərbi-siyasi qüdrəti itirilmiş torpaqların geri qaytarılması üçün yetərli idi.

### **I Şah Abbasın xarici siyasəti**

I Şah Abbas hakimiyyətə gələndə Səfəvi imperatorluğu özünün ən ağır günlərini yaşayırdı. Azərbaycanın böyük hissəsi **osmanlılar** tərəfindən tutulmuşdu. Vaxtilə Hörmüzü ələ keçirmiş **portuqallar** İran körfəzində ağalıq edərək dövlətimizin Hind okeanına çıxışını tamamilə bağlamışdılar. 1587 - 1590-cı il hərbi əməliyyatları nəticəsində **özbəklər** münbit torpaqlara malik olub, ən mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan **Xorasanı** işğal etmişdilər. I Şah Abbasın **xarici siyasətinin əsas məqsədi** məhz itirilmiş torpaqları imperatorluğun tərkibinə qaytarmaqdan ibarət idi. I Şah Abbas 1598-ci ildə hərbi islahatı başa çatdıran kimi **Xorasan yürüşünə** başladı. 1602-ci ilədək davam edən hərbi əməliyyatlar nəticəsində Səfəvilər Xorasan vilayətində öz əvvəlki hakimiyyətlərini bərpa etdilər.

I Şah Abbas 1590-cı il İstanbul müqaviləsini Osmanlı dövləti ilə vaxt qazanmaq üçün bağlamışdı. Bu müqavilə ilə Azərbaycan torpaqlarının böyük hissəsi itirilmiş və Səfəvilər öhdəlik götürmüşdülər ki, ölkə əhalisi içərisində məzhəb ayrılığına görə heç kim incidilməyəcək və ilk üç Xəlifəyə qarşı heç bir küfrə yol verilməyəcəkdir.

I Şah Abbas itirilmiş torpaqlarımızı geri qaytarmaq üçün **Osmanlı ilə** müharibəyə 1603-cü ildə başladı. Bu müharibə fasilələrlə 1639-cu ilədək davam etmişdir. Müharibənin gedişində 1603-cü ildən 1607-ci ilədək uğurlu əməliyyatlar nəticəsində **bütün Azərbaycan torpaqları və Şərqi Gürcüstan** Osmanlıdan geri alındı. Belə ki, 1603-cü ildə Təbriz və Naxçıvan, 1604-cü ildə İrəvan şəhəri, 1605-ci ildə Şirvanın bir hissəsi, 1606-cı ildə Gəncə, Qarabağ və Şərqi Gürcüstan, 1607-ci ildə Şamaxı, Bakı və Dərbənd də daxil olmaqla Şirvanın qalan hissəsi Osmanlı qoşunlarından azad edildi. Müharibənin gedişində ilk sülh müqaviləsi 1612-ci ildə İstanbulda Osmanlı Sultanı I Əhmədın sarayında bağlandı. Sultan I Şah Abbasın 1555-ci il Amasya sülhünün şərtlərinin bərpa edilməsi haqqında təklifini qəbul etdi. Bununla da Azərbaycan torpaqlarının və Şərqi Gürcüstanın dövlətimizin tərkibinə qaytarılması təsdiq olundu. İstanbul müqaviləsinə daxil edilən əlavə şərtə görə rusların Qafqazda möhkəmlənmək üçün

tikdiyi Terek qalasının dağıdılması haqqında Sultan göstəriş verərdisə, Səfəvilər buna mane olmamalı idilər. 1612-ci il İstanbul müqaviləsinin şərtləri ilə bağlı ilkin razılaşma Sərabda əldə edildiyindən tariximizdə bu müqavilə “Sərab” sülhü kimi qalmışdır. Bu sülh müqaviləsindən sonra da hərbi əməliyyatlar davam etmişdir. 1618-ci ildə bağlanmış **Mərənd sülhü** ilə tərəflər əvvəlki razılaşmanı bir daha təsdiq edərək, iki dövlət arasında sərhədlərin dəqiq müəyyən olunması haqqında razılığa gəldilər. Osmanlı ilə müharibə Şah Abbasdan sonra taxta çıxan I Şah Səfinin dövründə (1629 - 1642) də davam etdirildi. Nəhayət, 1639-cu il mayın 18-də müharibəyə yekun vuran **Qəsri - Şirin müqaviləsi** bağlandı. Müqavilə 27 maddədən ibarət olub, 40 il müddətinə nəzərdə tutulmuşdu. Tərəflər 1612-ci il “Sərab” andlaşmasının şərtlərini bir daha təsdiq etdilər. Bu müqavilə ilə Səfəvilər Bağdad daxil olmaqla Ərəb İraqının itirilməsi ilə razılaşdılar və üstəlik Van, Qars, Axıska Osmanlının tərkibində qalırdı.

I Şah Abbasın xarici siyasətində ən mühüm məsələlərdən biri də **İran körfəzində** Portuqaliyanın ağalığına son qoymaqdan ibarət idi. **Hörmüz limanı** körfəzdə üç mühüm strateji məntəqədən biri olub sahibinə İran körfəzi vasitəsilə Hind okeanı və Qırmızı dənizə çıxışı təmin etmək və beləliklə, Cənub-Şərqi Asiya ticarətinə nəzarət etmək imkanı verirdi. I Şah Abbasın portuqallara qarşı mübarizədə İspaniyadan kömək almaq cəhdləri uğur qazanmadığından o, bölgədə portuqal və hollandların əsas rəqibi olan **İngiltərənin “Ost - Hind” şirkəti** ilə 1621-ci ildə müqavilə bağladı. Müqaviləyə görə şirkətin donanması Hörmüzün geri alınmasında Səfəvilərə yardım göstərməli, əvəzində Hörmüzdə əldə olunacaq gömrük rüsumu Səfəvi və İngiltərə dövlətləri arasında yarı bölünməli və həmin limana gətirilən ingilis mallarından heç bir gömrük rüsumu alınmamalı idi. 1622-ci ildə ingilislərin köməyi ilə körfəzin əsas məntəqələri olan **Hörmüz və Kiş** adaları portuqallardan geri alındı. I Şah Abbas qələbə münasibəti ilə “Ost - Hind” şirkətinə ticarət imtiyazları ilə bərabər **Bəndər Abbas limanında** iki ticarət fabriyası yaratmağa icazə verdi. Ancaq ingilislər burada bina tikə bilməzdilər. I Şah Abbas İran körfəzində İngiltərənin nüfuzunun güclənməsinin qarşısını almaq üçün Hollandiya və Portuqaliya ilə də müqavilələr bağladı. 1623-cü il noyabrın 21-də Hollandiya ilə bağlanan müqavilə ilə bu ölkənin təcirlərinə sərbəst ticarət hüquq verilmişdi. 1625-ci il müqaviləsi ilə portuqallar müəyyən ticarət imtiyazı əvəzində, körfəzdəki bütün keçmiş müstəmləkələrinin dövlətimizə məxsusluğunu təsdiq etdilər.

## **§ 19. Səfəvilər dövründə**

### **Azərbaycanın dövlət quruluşu, sosial - iqtisadi və mədəni həyatı**

**Səfəvilərin dövlət quruluşu.** Səfəvilər dövründə Azərbaycanın dövlət quruluşu **qeyri - məhdud monarxiya** idi. Dövlətin başında duran **şah** mütləq hakimiyyətə malik idi və hakimiyyət irsən ötürülürdü. Səfəvi şahları Ərdəbil dərviş ordeninin irsi başçıları olmaqla dini hakimiyyətə də nəzarəti öz əllərində saxla-

yırdılar. Şahın yanında məşvərətçi orqan olan **Ali Məclisin** 12 üzvü var idi. Bu məclis mühüm, xüsusilə hərbi məsələlərin müzakirə edilməsi üçün çağırılırdı və şah yüksək rütbəli dövlət xadimlərinin təkliflərini nəzərə alırdı. Dövlətdə şahdan sonra **baş vəzir** gəlirdi və yüksək mənəbli bu məmur dövlətin daxili və xarici siyasətinə aid məsələlərin həllində mühüm rol oynayırdı. Şah tərəfindən ruhani idarəsinin başçısı təyin edilən **sədr** bütün dini və məhkəmə işlərinə, vəqf əmlakına nəzarət edirdi. **Əmir-əl ümarə** (əmirilər əmiri) Ali Məclisin üzvü olub, müharibə dövründə silahlı qüvvələrin **baş komandanı** vəzifəsini daşıyırdı.

Azərbaycan Səfəvi dövləti inzibati baxımdan **13 bəylərbəyliyə** və **4 valiliyə** bölünmüşdü. **XVI-XVII əsrlərdə bütün 13 bəylərbəyliyin hamısının başçısı türk qızılbaş əyanlarından təyin olunurdu.** Dörd valilikdən biri olub, Kartli - Kaxetinin daxil olduğu Gürcüstan vilayətinin başçısı olan vali və bütün rəhbər heyət hökmən müsəlman dinini qəbul etməli idi. Bəylərbəyiliklərin və vilayətlərin başçıları şahın fərmanı ilə təyin olunurdu. Bəylərbəyi ona tapşırılan vilayətdə bütün sosial - iqtisadi, maliyyə və hərbi məsələləri həll etmək kimi çox böyük səlahiyyətlərə malik idi. O, vilayətdə qoşun dəstəsi saxlayırdı. Bəylərbəyilər XVI əsrin 30-cu illərində sultan, sonralar isə xan titulu daşıyırdılar. Bəylərbəyiliklər mahallara bölünürdü. Mahalları şah tərəfindən təyin olunan **mahal hakimləri** idarə edirdilər.

Şəriət məhkəmələrinə **qazılar** rəhbərlik edirdilər. Şəriət məhkəməsində baş qazının hökmü ilə cinayət işinin başlanmasına fətva veriləndən sonra, hətta şahın belə, məhkəmə prosesini dayandırmaq və onun işinə müdaxilə etmək hüququ yox idi. Şəhərləri idarə edən məmur **kələntər** adlanırdı. Kələntərə tabe olan **darğa** şəhərdə asayişin qorunmasına və şəriət qanun - qaydalarına düzgün əməl olunmasına cavabdeh idi.

**Azərbaycan türk dilinin statusu.** Tarixi mənbələr və səyyah gündəlikləri Səfəvi dövlətində nəinki XVI əsrdə, XVII əsrdə də Azərbaycan türk dilinin dövlət səviyyəsində geniş şəkildə işləndiyini göstərir. Böyük alman alimi Adam Oleari XVII əsrin 30-cu illərində İsfahanda şah sarayında əcnəbi elçilərin qəbulu zamanı **Azərbaycan türk dilində** danışıldığını qeyd etmişdir. Fransız səyyahı Jan Batist Tavernye yazırdı: **“Səfəvi saray adamlarının dili türk dilidir.”** Tavernyedən 20 il sonra Səfəvi ölkəsində olmuş alman alimi Engelbert Kemper (1685-1694) isə yazmışdı: **“Səfəvi sülaləsinin ana dili olan türk dili sarayda yayılmış dildir.** Türk dili saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə kimi yayılmış və nəticədə elə olmuşdur ki, şahın hörmətini qazanmaq istəyən hər kəs bu dildə danışır. İndi iş o yerə çatmışdır ki, başı bədəni üçün dəyərli olan hər kəs üçün türk dilini bilməmək günah sayılır. Türk dili bütün Şərqi dillərindən asandır. Türkcə danışmaq tərzindəki vüqar və səslənmə əzəməti onun sarayda (mərkəzi dövlət idarəsində) və səltənət qəsrində yeganə danışmaq dili olmasına gətirib çıxarmışdır.”

## **Sosial-iqtisadi həyat**

**Kənd təsərrüfatı.** XVI əsrdə Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlətdə birləşdirilməsi, möhkəm dövlət idarə sisteminin qurulması və vahid iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi ölkənin təsərrüfat həyatının dirçəlməsinə səbəb olmuşdu. XVI - XVII əsrlərdə iqtisadiyyatın əsas sahəsini kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarət təşkil edirdi. Kənd əhalisinin böyük hissəsi **əkinçiliklə** məşğul olurdu. Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələrində dənli bitkilərdən buğda, arpa, düyü, paxla, darı, mərçi, noxud və sair əkilirdi. Türk səyyahı **Övliya Çələbi** Təbriz mahalında **7 növ buğda** yetişdirildiyini qeyd etmişdi. Əkinçilik təsərrüfatının məhsuldarlığı birbaşa süni suvarma sisteminin vəziyyətindən asılı idi. Əkinlərin suvarılmasında çaylardan, kəhriz və quyulardan istifadə edilirdi. Övliya Çələbi Təbriz mahalında 900 kəhriz, çoxlu quyu və kanalların olduğunu qeyd etmişdi. Bu qədər bol su ehtiyatı da Təbrizin taxıl əkinlərini, bağ və bostanlarını suvarmağa kifayət etmirdi.

**Bağçılıq və bostançılıq** da iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri idi. O dövrdə Azərbaycanda olmuş bütün elçi və səyyahlar Təbriz, Ərdəbil, Ordubad, Marağa və başqa bölgələrdə çoxlu meyvə bağları və üzümlüklərin olması haqqında məlumat vermişlər. İtaliya elçisi **Alessandri** yazırdı ki, dünyanın başqa ölkələrində Azərbaycandakı kimi dadlı meyvələr yoxdur. Adam Oleari isə göstərirdi ki, Təbriz və Ordubadda yetişdirilən təbrizi və kəsəyi adlı üzüm növlərinə dünyanın heç bir yerində rast gəlinməmişdir. Azərbaycanın görkəmli tarixçisi **İsgəndər bəy Münşinin** məlumatlarına görə, Araz çayı boyunca ucsuz - bucaqsız bağlardan yığılan üzüm, nar və başqa meyvələr Şirvan, Aran və Gürcüstan bazarlarında satılırdı.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan dünyada və Şərqdə **ipəkçiliyin** əsas mərkəzlərindən sayılırdı. Azərbaycanın **xam ipəyi** əsasən Qərbi Avropa ölkələrinə ixrac olunurdu. İtaliya və İngiltərə tacirlərinin Azərbaycandan apardıqları xam ipək Avropanın toxuculuq manufakturalarını çox keyfiyyətli xammalla təmin edirdi. 1562-1563-cü illərdə Azərbaycanda olmuş ingilis səyyahı **Entoni Cenkinson** yazırdı ki, bu dövlətdə çox lazımlı və keyfiyyətli ciyidlik pambıq, xam ipək, ədviyyat və boyaqçılıq məhsulları əldə etmək olar. Burada xeyli bol olan əsas ticarət məhsulu çoxlu növü olan baramadır. Cenkinson Şirvan haqqındakı yol qeydlərində göstərirdi ki, bu ölkənin əsas və ən varlı ticarət şəhəri olan Ərəşdə başqa yerlərdən daha çox barama istehsal edilir. Türklər, suriyalılar və digər əcnəbilər ticarət üçün bura axışb gəlirlər. Avropada Azərbaycandan gətirilən Mahmudabad, Şirvan, Qarabağ, Şəki, Gəncə ipəyini adları ilə çox yaxşı tanıyırdılar.

Alman elçisi **Adam Olearinin** məlumatına görə, XVII əsrin 30-cu illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətində ildə 10-12 min tay (bir tay iki kisədən ibarət idi – red.) ipək istehsal olunurdu ki, bunun da 3 min tayı Şirvanın, 2 min tayı isə Qarabağın payına düşürdü.

XVI-XVII əsrlərdə **pambıqçılıq** kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən birinə çevrilmişdi. 1568-ci ildə Azərbaycanda olmuş **Riçard Uels** burada pambıq yetişdirilməsi ilə bağlı olaraq yazırdı: "Səfəvilərdə pambıq olduqca çoxdur, özü də lap yaxşısındandır". 1647-ci ildə Azərbaycanda olmuş türk səyyahı Övliya Çələbi isə Naxçıvanda **7 növ pambıq** yetişdirildiyini qeyd edərək göstərirdi ki, Təbriz, Marağa, Gəncə, Şamaxı və Xoyla yanaşı, Bakı nahiyyəsində də pambıq əkilir.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan bütün Şərqdə heyvandarlığın inkişaf etdiyi ölkələrdən biri idi. Burada yaylaq - qışlaq, yəni **yarımköçmə maldarlıq** üstün yer tuturdu. Qarabağ, Mil, Muğan və Şirvan çöllərindən **qışlaqlar**, Savalan, Kiçik Qafqaz, Qaradağ, Talış dağlarından **yaylaqlar** kimi istifadə edilirdi. Azərbaycan əhalisinin əsas hissəsi oturaq əkinçilik, sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olduğundan maldar əhalinin - elatların xüsusi çəkisi böyük deyildi. Elat əhalisindən qoşun (çerik) toplandığından onlara dövlət tərəfindən xüsusi imtiyazlar verilir və bu əhalidən çobanbəyidən (otlağa görə rüsum) başqa heç bir vergi alınmırdı. A.Oleari Şamaxı və Cavad arasında, habelə Muğanda böyük qoyun sürülərini öz gözü ilə görmüş, **Yan Streys** isə Ərdəbil yaxınlığında 100 mindən çox qoyun otarıldığını qeyd etmişdi. **Jan Batist Tavernye** isə yazırdı: "Azərbaycandakı qoyun sürülərini görüb təəccüblənməmək olmur. Tacirlər buradan aldıkları qoyunları, hətta İstanbula aparıb satırdılar." Səyyah Azərbaycandan qoyun dərilərinin qiymətli xammal kimi Hollandiyaya və hətta, Yaponiyaya aparılaraq satıldığını qeyd etmişdir. Azərbaycanda yetişdirilən dəvələr, atlar Osmanlı tacirləri tərəfindən satın alınıb aparılırdı. A.Oleariyə görə, Səfəvi şahlarının at ilxısı Ərəş mahalında idi. Ərdəbil və Qarabağda da şahın at ilxıları saxlanılırdı.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan kəndində natural vergilər üstünlük təşkil etsə də, bəzi vergilər pulla ödənilməyə başlanılmışdı. Kəndlərdə istehsal olunan ipək daxili və xarici bazarlara çıxarılaraq əmtəə xarakteri alırdı.

**Sənətkarlıq, şəhərlər və ticarətin inkişafı.** Səfəvilər dövründə sənətkarlıq və ticarət sürətlə inkişaf edirdi. Ölkədə 40-dan çox sənət sahəsi vardı. Bu sahələr içərisində toxuculuq, misgərlik, dəmirçilik, dabbaqlıq, dulusçuluq, dərzilik, bənnalıq və sair xüsusi ilə seçilirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda mövcud olan sənət və peşə növlərini beş qrupa ayırmaq olar: 1) toxuculuq və onunla bağlı olan istehsal sahələri; 2) metal emalı üzrə sənət sahələri; 3) ağacişləmə sənəti; 4) müxtəlif təyinatlı sənətlər (güzgü düzəldilməsi, dulusçuluq və s.) 5) müxtəlif peşələr (dəyirmançı, qəssab, kəncan və s.)

Şəhərlərdə sənətkarlar ayrı-ayrı peşələr üzrə ixtisaslaşmış emalatxanalarda çalışırdılar. **Sərbəst (azad) emalatxanalar** ixtisaslaşmış peşələrə görə həmkarlar adından birliklərə daxil idilər və onların əsas iş qüvvəsini şəhər yoxsulları təşkil edirdi. **Feodal emalatxanalarında** isə əsasən kəndli əməyindən istifadə olunurdu. Səfəvilər dövründə dövlət tərəfindən açılmış iri emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi. Belə dövlət emalatxanaları **şah karxanaları** ("biyutat") adlanırdı.

Şah karxanalarında əmək bölgüsünün bəzi rüşeymləri üzə çıxmışdı. Kapita-



list istehsalı üçün zəruri olan ilkin kapital yığımı yox idi; eyni zamanda Azərbaycan tacirləri istehsalçı ilə istehlakçı arasında yalnız vasitəçilik edir və Avropa tacirlərindən fərqli olaraq istehsalın təşkilatçısı kimi çıxış etmirdilər. Belə şəraitdə tacir istehsalçının əməyini yox, məhsulu satın alırdı. Bu isə öz növbəsində əmək bölgüsünə əsaslanan kapitalist manufaktura istehsalının yaranmasına imkan vermirdi. Bütün bunlara baxmayaraq XVI-XVII əsrdə Azərbaycanda sənətkarlıq istehsalı genişlənir və istehsal texnikası təkmilləşirdi. I Şah Təhmasib tərəfindən 1565-ci ildə **tamğa vergisinin ləğvi** sənətkarlığın və ticarətin inkişafını sürətləndirən amillərdən biri olmuşdur. Azərbaycanda toxunan ipək, pambıq parçalar və nadir xalçalar bütün dünyada məşhur idi. Ö.Çələbi yazıdı; “heç bir ölkədə burada olduğu qədər gözəl ustalar - naxışvuranlar, rəssamlar, zərgərlər və dərzilər yoxdur. Burada istehsal olunan pambıq və yun parçalar, ipək, məxmər, darai xüsusilə şöhrət qazanmışdı və bunlar **Təbriz parçaları** kimi tanınır.”

XVI-XVII əsrlərdə **Təbriz** Azərbaycanın ən böyük ticarət mərkəzi idi. **Oruc bəy Bayat** bu şəhəri “Şərqin paytaxtı” adlandırmışdı. Ö.Çələbiyə görə, XVI əsrdə Tərizdə 300 min, Təbriz əyalətində isə 500 min adam yaşayırdı. Burada 700 dükən, 200-dək karvansara var idi. Ölkənin başqa yerlərindən bura taxıl, xam ipək, mal-qara gətirilib, **Jan Şardenin** sözləri ilə deyilsə, “**Şərqdə ən məşhur olan**” Təbriz bazarında satılırdı.

Azərbaycanın şimalında ən böyük şəhər **Şamaxı** idi. XVI əsrdə baş vermiş müharibələr bu şəhərin təsərrüfat həyatına ziyan vursa da, o öz iqtisadi əhəmiyyətini saxlayırdı. A.Oleari və Ö.Çələbi Şamaxının örtülü bazarı və çoxlu karvansarası olan böyük ticarət mərkəzi kimi təsvir etmişlər. Hər il bu şəhərdə 100 min pud barama satılırdı.

Səfəvilərin dədə - baba mülkü sayılan **Ərdəbil** xüsusi statusa malik olub, ölkənin iqtisadi həyatında böyük rol oynayırdı. Şəhərin Qeysəriyyə adlanan örtülü bazarını A.Oleari “ticarət birjası” adlandırmışdı. Buraya türk, tatar, hindli, Çin və Mərkəzi Asiya tacirləri gəlirdilər.

Səfəvilər dövründə Qarabağ bəylərbəyliyiinin mərkəzi olan **Gəncə şəhərinin** əhalisi Oruc bəy Bayata görə, 50 min ailədən ibarət idi.

1571-1573-cü illərdə Azərbaycanda olmuş Allessandri Səfəvilər dövlətində 52 şəhərin olduğunu qeyd etmişdi. O, baş şəhər hesab etdiyi Təbrizdən başqa Qəzvin, Naxçıvan, və Şamaxıya xüsusi əhəmiyyət vermişdi.

Yüz illər boyu sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri sayılan şəhərlərdə taxıl əkinləri, meyvə bağları və bostanlar da var idi. Belə vəziyyət Şamaxı, Bakı və Mərəndə, hətta Təbriz kimi ən böyük şəhərə də aid idi. Azərbaycan şəhərlərinin yarımaqrar xarakterli olması Qərbi Avropadan fərqli olaraq burada sənətkarlığın kənd təsərrüfatından ayrılması prosesinin ləng gedərək ümumiyyətlə, başa çatmaması ilə bağlı idi.

Səfəvilər dövründə dövlət daxili və xarici ticarətin genişlənməsində maraqlı olub, bundan böyük gəlir götürürdü. Tacirlərdən **rəhdar** adlanan yol gömrük

rüsumu, şəhərlərin giriş qapısı və bazarlarda isə **bac** adlanan ticarət rüsumu alırdılar. Şəhərlərdə pərakəndə satış **bazarlarda** həyata keçirilirdi. Xarici ticarət mərkəzləri kimi **karvansaralar** əsas rol oynayırdılar. Karvansaralarda xarici tacirlər daha çox topdansatış ticarət əməliyyatlarını yerinə yetirirdilər. Azərbaycanın şəhər bazarlarında ticarət yerli tacirlərin əlində idi. XVI əsrin ikinci yarısından şəhər bazarlarında hind (moltanı), rus, yəhudi və başqa əcnəbi tacirlərin mövqeyi güclənməyə başlamışdı.

### **Dövlətimizin xarici iqtisadi əlaqələri**

Səfəvilər Qərbi Avropa, Osmanlı, Rusiya, Hindistan və başqa ölkələrlə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı. XVI əsrdə Qərbi Avropada meydana çıxmış kapitalist sənayesinin Şərqi, ilk növbədə Azərbaycanın məhsullarına, xüsusilə xam ipəyə tələbatı artmışdı. Şərqdən, həmçinin Azərbaycandan Aralıq dənizinə çıxan ticarət yollarına Osmanlı dövləti nəzarət edirdi. Qərb dövlətləri Səfəvilərlə birbaşa ticarət əlaqələri qurmaq üçün yeni yollar axtarırdılar. **İngiltərə “Moskva” ticarət şirkəti** vasitəsilə Rusiyadan keçən Volqa - Xəzər su yolu ilə Azərbaycan və Hindistana çıxış əldə etməyə çalışırdı. 1561-1563-cü illərdə “Moskva” şirkətinin nümayəndəsi **Entoni Cenkinson** ingilis kraliçası **I Yelizavetanın** xüsusi tapşırığı ilə Səfəvi hökuməti ilə rəsmi ticarət əlaqələri yaradılması haqqında danışıqlar aparmışdı. Ancaq Osmanlı dövləti ilə münasibətləri pozmaq istəməyən Şah I Təhmasib İngiltərə ilə ticarət müqaviləsi bağlamaqdan imtina etmişdi. A.Cenkinson Şirvan bəylərbəyi Abdulla xanın imzaladığı fərmanla “Moskva” şirkətinə Şirvan ərazisində ticarət imtiyazları, maneəsiz və rüsumsuz ticarət etmək hüququ almışdı. 1566-cı ildə “Moskva” şirkətinin başqa bir nümayəndəsi A.Edvards, 1574-cü ildə isə T.Benister və Ç.Deket tərəfindən I Təhmasib səviyyəsində dövlətimizdən həmin şirkətin ticarət fəaliyyəti üçün əlavə imtiyazlar alınsa da, ingilislərin buradan birbaşa Hindistanla ticarət əlaqələri saxlamaq xahişləri şah tərəfindən qəti rədd edilmişdi. Çünki Səfəvi tacirləri hind malları, o cümlədən ədviyyat ticarətində vasitəçilikdən böyük qazanc götürürdülər. Ümumiyyətlə, ticarət imtiyazlarına baxmayaraq ingilis tacirləri Azərbaycan bazarında möhkəmlənə bilmədilər.

Qərbi Avropada Azərbaycan ipəyinin əsas alıcılarından biri **Venesiya** və **Genuya** idi. XVII əsrin birinci yarısında Rusiya vasitəsilə Azərbaycanla ticarətə can atan **Hollandiyanı** xam ipək daha çox maraqlandırırdı. Hollandlar 1645-ci ildə **II Şah Abbasdan** Səfəvi torpaqlarından ipək ixracına dair müstəsna hüquq almışdılar. Şardenin 1671-ci ildə verdiyi məlumata görə, **Şah Süleymanın** dövründə holland tacirləri hər il şahın adamlarından bazar qiymətlərinin 1/3-i qədər baha qiymətə 600 tay ipək satın alırdılar və bunun əvəzində bir sıra imtiyazlardan istifadə edirdilər.

XVII əsrdə Azərbaycanın ticarət tərəfdaşlarından biri də **Rusiya** idi. Azərbaycan tacirləri mallarını Həştərxan bazarına çıxarırdı və orada Qərbi Avropadan

və Şərq ölkələrindən gətirilmiş mallarla dəyişir, yaxud da nəgd pula satırdılar. Azərbaycan tacirlərinin özlərinin və mallarının təhlükəsizliyi Rusiyada, rus tacirlərinin sərbəst ticarət hüququ isə Azərbaycanda dövlət səviyyəsində qorunurdu.

Səfəvi ipək bazarından İngiltərə və Hollandiyanı sıxışdırıb çıxarmağa çalışan **Rusiya** 1667-ci ildə birbaşa şahın nəzarətində olan “**Yeni Culfa**” ticarət şirkəti ilə müqavilə bağlanmışdı. Müqaviləyə görə, Səfəvi xam ipəyin ixracatı üzərində inhisar hüququ olan Rusiya bu sahədə əsas vasitəçiyə çevrilməli idi. Gömrüksüz ticarət hüququ alan rus tacirləri xam ipəyi Həştərxandan Moskvaya, oradan isə Mərkəzi və Qərbi Avropa ölkələrinə ixrac edə bilirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ticarət müqaviləsi ona bəslənilən ümidləri doğrultmadı, çünki ingilis və holland tacirləri Səfəvi xam ipəyini birbaşa, vasitəsiz satın almağı üstün tuturdular.

XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsi bağladıqdan sonra Azərbaycanın Şərq və Qərb ölkələri ilə ticarət əlaqələri xeyli güclənmişdi.

XVII əsrin ortalarında Səfəvilərin **Osmanlı dövləti** ilə ticarət əlaqələri xeyli genişlənmişdi. Osmanlı tacirlərinin Azərbaycanda maraq göstərdikləri əsas məhsullar: xam ipək, parçalar, boyaqlar, dəvə və döyüş atları idi. Marağa, Qarabağ və Muğanda yetişdirilmiş cins atlara Türkiyədə böyük tələbat var idi. Şar-dən Osmanlıya satılan cins atın hər birinin qiymətinin çox baha - 1000 frank olduğunu qeyd etmişdir.

XVII əsrdə Azərbaycan **Hindistanla** da geniş ticarət əlaqələrinə malik idi. Yan Streys Şamaxı şəhərində 100-ə yaxın indusun ticarətlə məşğul olduğunu, Kempfer isə hind tacirlərinin Bakı şəhərinin ticarət həyatında böyük rol oynadığını qeyd etmişdir.

Səfəvilər dövründə Azərbaycanın Şərq və Qərb ölkələri ilə geniş ticarət əlaqələri bir tərəfdən ölkədə kənd təsərrüfatı və sənətkarlığın yüksək inkişaf göstəricisi hesab edilirsə, digər tərəfdən durmadan artan ticarət dövriyyəsi dövlət xəzinəsinin əsas gəlir mənbələrindən birini təşkil edirdi.

### **Torpaq və vergi münasibətləri**

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda torpaq sahibliyinin ənənəvi beş növü qalmaqda idi. 1. Divan (xəzinə), 2. xassə, 3. vəqf, 4. icma (camaat), 5. xüsusi torpaq sahibliyi (mülk və tiyul). Səfəvilər dövründə torpaq sistemində baş vermiş əsas dəyişikliklər yeni şərti **tiyul** torpaqlarının soyurqalı əvəz etməsindən, vəqf əmlakının genişlənməsi və iri feodallar tərəfindən **icma torpaqlarının** ələ keçirilməsindən ibarət idi. Torpaq münasibətləri öz feodal səciyyəsinə saxlamaqda idi.

Səfəvilər dövründə ali zümrənin tərkibində **qızılbaş türk əyanları** aparıcı yer tuturdu. Dövlətdə siyasi və hərbi hakimiyyətə malik olan qızılbaş əmirləri, həm də ən iri torpaq sahibləri idilər. Cəmiyyətdə böyük nüfuza malik müsəlman

ruhanilərinin də ixtiyarında böyük torpaq sahələri vardı. Mərkəzi və yerli idarələrdə çalışan məmurlar dövlət xəzinəsinə toplanan vergilərin hesabına yaşayırdılar. Oturaq yerli əyanlar əsasən mülk sahibi idilər.

XVI-XVII əsrlərdə aşağı zümrəni təşkil edən **kəndlilər** icərisində müəyyən təbəqələşmə prosesi gedirdi. Kənd əhalisinin bir hissəsi nisbətən varlı sahibkar kəndlilərləndən ibarət idi. Azad icma kəndlilərinin azalması hesabına torpaqsız kəndlilərin sayı artırdı. Torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilər feodallardan torpaq icarəyə götürür və illik məhsulun 2/3 hissəsinə qədərini onlara ödəyirdilər.

Səfəvilər dövründə kənd əhalisi üzərinə qoyulan vergi və mükəlləfiyyətlərin sayı 35-dən çox idi. Əsas vergi **malcəhət** olub, torpağın münbitliyi və yığılan məhsulun miqdarını nəzərə almaqla, ümumi məhsulun 1/5-dən 1/3-nədək hissəsini təşkil edirdi. Bağlardan toplanan **bağbaşı** vergisi məhsulun 1/10-nə bərabər olurdu. **Çobanbəyi** otlaqlardan istifadə üçün maldar əhalidən yığılırdı. **Ələfə** və **ulafə** ordunun ehtiyacları üçün ərzaq və yem şəklində toplanılırdı.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında torpaqdan istifadənin əsas forması **yardarlıq** (paydarlıq) idi. Yardarlıq icarə sisteminə görə, alınan məhsul torpaq mülkiyyətçisi ilə onu becərən kəndli arasında könüllü razılaşmaya əsasən bölünürdü. Məhsulun bölgüsü “beş amil” formulu əsasında həyata keçirilirdi. Həmin beş amilə torpaq, su, toxum, iş heyvanı və iş qüvvəsi daxil idi. Feodalın təsərrüfatında işləyən torpaqsız kəndli təkcə bir amilə, iş qüvvəsinə malik olduğundan məhsulun yalnız 1/5 hissəsi ona çatırdı.

### **Səfəvilərin iqtisadi siyasəti və onun nəticələri**

Səfəvilər dövründə dövlətin sosial-iqtisadi və siyasəti amillərin təsiri altında formalaşmış iqtisadi siyasəti bir neçə istiqamətdə həyata keçirilirdi: **birinci istiqamət** dövlətin sosial və iqtisadi dayaqlarını möhkəmləndirmək məqsədi ilə həyata keçirilən torpaq siyasəti təşkil edirdi. **İkinci istiqamət** kənd təsərrüfatının, sənətkarlıq və ticarətin inkişafına yönəlmişdi. **Üçüncü istiqamət** dövlət xəzinəsinin daimi gəlir mənbələri ilə təmin etmək üçün tətbiq olunan maliyyə - vergi siyasətindən ibarət idi.

Səfəvilər öz əsas rəqiblərini iqtisadi cəhətdən sarsıtmaq üçün ayrı-ayrı əyanların əlində cəmləşmiş böyük ölçülü **irsi soyurqal torpaq sahibliyini sıxışdırmağa** və məhdudlaşdırmağa başladılar. Belə torpaqlar bir qayda olaraq dövlət torpaq fonduna daxil edilirdi. Səfəvilər dövründə ayrı-ayrı şahlar tərəfindən soyurqallar bağışlanmasına təsadüf edilsə də, belə torpaq bəxşisləri daha çox mülki şəxslərə deyil, ruhanilərə verilirdi. Səfəvi soyurqalları əvvəlki soyurqallardan ölçüsünün kiçikliyi ilə fərqlənirdi. Dövlət hakimiyyətinin mərkəzləşdirilməsi siyasətinə uyğun olaraq xidmətə görə şərti, bir çox hallarda ömürlük verilən **tiyul** üzərində sahibkarın irsi sahiblik hüququ nəinki təmin edilirdi, əksinə heç buna imkan da verilmirdi. Halbuki XV əsrdə böyük vilayətlər şəklində bağışlanan soyurqallar demək olar irsi mülk sayılırdı və belə torpaqlar vergi, in-

zibati və məhkəmə immunitetinə (toxunulmazlığına – red.) malik idilər. Tiyul sahibləri isə torpaq üzərində hər hansı bir inzibati hüquq almayıb, torpağın gəlirinin bir hissəsindən istifadə etməklə, demək olar ki, tiyul kimi verilən kəndin ərazisində yaşamırdılar.

Səfəvilər dövründə **tiyul torpaqları** bir qayda olaraq yeni şah taxta çıxarkən divan və xassə torpaqlarından paylanırdı. Tiyul paylanması əslində gəlirlərin dövlətin dayağı olan qüvvələr arasında bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi vasitəsi olmuşdur. Tiyul torpaq sahibliyi Şah I Abbasın (1587 - 1629) islahatlarından sonra qanuni şəkil almışdı.

XVI-XVII əsrlərdə **divan** və **xassə** torpaqları ilə yanaşı, **vəqf** əmlaklarının da genişlənməsinə dövlət xüsusi qayğı göstərirdi. Bunun nəticəsində də vəqf mülkiyyətinə böyük torpaq sahələri ilə yanaşı, kəhrizlər, dükənlər, sənətkar emalatxanaları, karvansaralar, dəyirmanlar və sairə daxil idi. Vəqf əmlakı dövlət vergilərindən azad idi; satıla və bağışlana bilməzdi.

Səfəvi hökmdarları tərəfindən daxili siyasi çəkişmələrə son qoyulması iqtisadiyyatın, o cümlədən kənd təsərrüfatının dirçəlməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Xüsusilə Şah I Təhmasibin (1524-1576) yeritdiyi iqtisadi siyasət Azərbaycan kəndində vergi sisteminin nizama salınmasına, sənətkarlıq və ticarətin inkişafına yönəldilmişdi. Belə siyasət son nəticədə kəndli, sənətkar və tacir zümrəsinin iqtisadi vəziyyətinin yüngülləşdirilməsinə gətirib çıxarırdı. I Təhmasib 1555/1556-cı ildə vergi və mükəlləfiyyətlərin miqdarını müəyyənləşdirmək üçün **96 maddədən ibarət qanun** (Dəstur əl-əməl) vermişdi. Qanunun mətni hətta daş üzərində yazılaraq əhalinin bilməsi üçün Təbrizin şəhər meydanına qoyulmuşdu. Şah Təhmasibin Bakıda Cümə məscidinin minarəsinin özül daşında həkk olunmuş hicri 964-cü (1556-1557) il tarixli fərmanında dövlətin bütün vilayətlərində rəiyyətdən alınan vergilərin (malcəhət və vucuhət) azaldıldığı göstərilmişdi. Fərmanın verilmə tarixi sübut edir ki, Osmanlı dövləti ilə bağlanmış 1555-ci il Amasiya barışıqından sonra mərkəzi hökumət müharibənin vurduğu iqtisadi yaraları sağaltmaq və kəndlilərin vergi ödəmək qabiliyyətini bərpa etmək üçün belə güzəştli addımlar atmağa məcbur idi.

Vaxtilə, XIII əsrdə monqollar tərəfindən tətbiq edilən tamğa vergisi bazara çıxarılan satlıq məhsula görə sənətkar və tacirlərdən alınır. Bu vergini Azərbaycan hökmdarı sultan Həsən (1468 - 1478) ləğv etməsə də, onun miqdarını yarıbayarı azaltmışdı. Şəhər sənətkarlığının və ticarətin yolunda bu maneəni aradan qaldırmaq üçün Şah Təhmasib 1565-ci ildə Azərbaycan, İraq, Fars, Xorasan və Kirmanda illik miqdarı çox böyük məbləğə - 30 min tümənə çatan **tamğa vergisini** ləğv etmişdi. Bu fərmanla pul kəsilən zərbxanalardan da tamğa yığılmasına son qoyulmuşdu.

1571 - 1573-cü illər Təbrizin şəhər əhalisinin üsyanından sonra Şah Təhmasib müəyyən güzəştə gedərək əvvəlcə sənətkarlardan yığılan vergini ləğv etmiş, sonra isə şəhəri dövlət xəzinəsinə ödənilən bütün vergilərdən azad etmişdi. Səfəvilər dövründə çox nadir hallarda tək - tək şəhərlərə verilən vergi immuni-

teti hüququ **muafi** (ərəbcə “vergidən azad olma” deməkdir.) adlanırdı.

I Şah Abbas tərəfindən XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində mərkəzi dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün həyata keçirilən islahatlar başa çatdırıldıqdan sonra hökumət daha ardıcıl iqtisadi siyasət yürütməyə başlamışdı. Bu siyasətin əsas məqsədi Osmanlı ilə müharibələr nəticəsində dağılmış iqtisadiyyatı bərpa və inkişaf etdirməkdən ibarət idi. I Şah Abbas iqtisadiyyatın mühüm sahəsi olan sənətkarlığın inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Onun göstərişi ilə dövlət xəzinəsinin nəzərində olan **emalatxana tipli iri karxanalar** yaradılmışdı. Belə karxanalarda xalça, tafta və ipək toxunur, ordu üçün muxtəlif silahlar düzəldilirdi.

Şah Abbas 1598-ci ildə paytaxtı Qəzvindən **İsfahana** köçürdükdən sonra Azərbaycanla yanaşı, bütün imperiyanı himayə edən iqtisadi siyasətə üstünlük verirdi. Müharibələr nəticəsində Azərbaycanın əhalisi köçürülmüş və təsərrüfatı dağıdılmış bölgə və şəhərlərinin iqtisadi vəziyyətini yüngülləşdirən tədbirlərə də əl atırdı. Belə ki, şahın fərmanı ilə Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərinə, məsələn, **Ordubad** və **Dərbəndə** vergi immuniteti verilmişdi. İsgəndər bəy Münşinin məlumatına görə, Şah Abbas Osmanlı hücumlarından ziyan çəkmiş bir çox Azərbaycan bölgələrini 1601 - 1611-ci illərdə “həmin il və növbəti il üçün torpaq vergisindən və fəvqəladə dövlət rüsumlarından azad etmişdi”. 1615-ci ildə isə ölkənin şiə əhalisinə illik verginin 1/12 hissəsi qədər güzəşt bəxş edilmişdi.

I Şah Abbas ölkə iqtisadiyyatının ən gəlirli sahəsi olan **xam ipək ticarəti üzərində dövlət inhisarı** qoymuşdu. Bunun nəticəsində də əyanlara və rəiyyəyə məxsus ipəkçilik təsərrüfatlarında yetişdirilən xam ipəyi yalnız dövlət xəzinəsi satın ala bilərdi. Şah Abbası əvəz edən **I Şah Səfi** (1629 - 1642) **xam ipək ticarəti üzərində dövlət inhisarının ləğv edilməsi haqqında fərman** verərək dövlət məmurlarının xam ipək alqı-satqısına müdaxiləsini qadağan etmişdi. Bundan sonra xüsusi tacirlər barama ticarəti ilə sərbəst şəkildə məşğul ola, rəiyyətlər isə sərbəst şəkildə baramasını bazara çıxarıb sata bilərdilər. Bu mühüm iqtisadi tədbirin həyata keçirilməsi ilə ölkədə barama istehsalı xeyli artmışdı. A.Olearinin yazdığına görə, burada məhsuldarlıq yaxşı olanda, ildə 10 min taydan çox barama istehsal edilirdi. Bu qədər xam ipəyin min kisəsi daxili tələbatın ödənilməsinə sərf edilir, yerdə qalan 9 min tay isə xarici ölkələrə satılırdı.

**Şah Səfi** 1629-cu ildə keçirilən tacqoyma mərasimi münasibətilə bütün rəiyyətlərin dövlət xəzinəsinə ödəyə bilmədiyi **vergi borclarını** ləğv etmişdi. Tarixi mənbələrdə **II Şah Abbas** (1642 - 1666) tərəfindən tacqoyma mərasimi günü ölkə əhalisinin xəzinəyə 500 min tümən məbləğində vergi borcunun, 1650-ci ildə isə Qəndəhar vilayətinin alınması münasibətilə daha 300 min tümən məbləğində vergi borcunun ləğv edilməsi haqqında məlumatlar vardır.

Səfəvi dövründə dövlətimizin maliyyə - vergi sisteminin nizamlanmasında I Şah Abbasın sarayında vergi idarəsinin başçısı vəzifəsini tutmuş **Hətəm bəy Ordubadi** əsas rol oynayırdı. Şahın fərmanı ilə 1591-ci ildə ölkənin mədaxili və məxarici üzrə sənədləri tərtib edən H.Ordubadının təkliflərinin Azərbaycan-

da həyata keçirilməsinə I Şah Abbas müharibəni bəhanə gətirərək icazə verməmişdi. Şah müharibə bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda bütün əkin işlərini qadağan etmişdi. Müvəqqəti dinclik dövrlərində əhalinin öz torpaqlarını əkib-becərmək haqqındakı xahişlərinə hökumət orqanlarından müsbət cavab verilmirdi. Yalnız 1639-cu ildə Osmanlılarla sülh bağlandıqdan sonra həmin bölgələrdə təsərrüfat işlərinin aparılmasına icazə verilmişdi.

Səfəvilər dövründə dövlət tərəfindən qiymət siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında mənbələrdə bəzi məlumatlara rast gəlinmişdir. Azərbaycan şəhərlərindəki bazarlarda satılan malların qiyməti təbii (məhsulsuzluq) və siyasi (həbri əməliyyatlar, dağıntılar və s.) amillərin təsiri altında formalaşır. A.Oleari XVII əsrdə **Azərbaycan bazarlarındakı məhsulların qiymətinin Qərblə müqayisədə çox ucuz olduğunu** qeyd etmişdir. Bəzi hallarda möhtəkirlər tərəfindən qiymətlərin süni şəkildə qaldırılması şəhər hakimlərinin kəskin müqaviməti ilə rastlaşırdı. Tavernyenin yazdığına görə, Təbriz şəhərində çörəyin qiymətini qaldıran bir çörəkçini şəhər hakimi bədən cəzasına məhkum etmişdi, ondan 100 tümən cərimə alaraq, yoxsullara paylamış, habelə çörəyin qiymətinin xeyli aşağı salınması haqqında əmr vermişdi.

Bazarlarda tacirlər tərəfindən alıcıların çəkiddə və ölçüdə aldadılmasının qarşısını almaq üçün “Əli (İmam – Red.) tərəzisi”ndən və “Məkkə qulacı”ndan istifadə edilirdi.

Ümumiyyətlə, XVII əsrin son rübünədək Səfəvilərin həyata keçirdikləri iqtisadi siyasət təsərrüfat həyatının bütün sahələrində inkişafa gətirib çıxarmışdı. Bu dövrdə maliyyə - vergi sistemində də müəyyən qayda - qanun yaradılmışdı.

## **XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti**

**Ədəbiyyat, elm və təhsil.** Səfəvilər dövrünün görkəmli şair və mütəfəkkirlərindən **Məhəmməd Füzulini**, filosof **Həqirini**, I Təhmasibin tarixçisi olmuş **Həsən bəy Rumıunu**, **Oruc bəy Bayatı**, I Şah Abbasın tarixçisi olmuş **İsgəndər bəy Münşini** və 1645-ci ildə II Şah Abbasın tarixçisi **Məhəmməd Tahir Vəhidi** göstərmək olar. Şah İsmayıl Xətai təxəllüsü ilə şeirlər yazırdı. O, elmə böyük qayğı göstərərək Marağa rəsədxanasını bərpa etdirmişdi. 1522-ci ildə Şah İsmayıl rəssam **Kəmaləddin Behzadı** dövrünün elmi mərkəzlərindən sayılan Təbriz saray kitabxanasına rəis təyin etmişdi. XVI-XVII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında yeni məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanları yaradılmışdır. Aşıq Qurbani və Aşıq Abbas Tufarqanlının yaratdıqları əsərlər Böyük Füzulinin yaratdığı bədii sənət nümunələrindən geri qalmırdı.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda böyük məktəb və mədrəsə şəbəkəsi var idi. Şamaxıda 40 məktəb, 7 mədrəsə, Təbrizdə 600 məktəb, 47 mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. Ölkəmizə səfər etmiş Avropa səyyah və elçilərinin gündəliklərində Səfəvilər dövründə Azərbaycanda elmin, xüsusilə təhsilin çox yüksək səviyyədə olması haqqında çox qiymətli məlumatlar vardır. 1637-ci ilin fevral, mart

aylarında **Şamaxıda** olmuş alman alimi **Adam Oleari** Şamaxı şəhərində çox yaxşı inşa edilmiş bir binada yerləşən **mədrəsəni** fəlsəfə kolleci və ya **gimnaziya** adlandırmışdı. Həmin mədrəsədə alman aliminin **professor** adlandırıdığı müdərrişlər (mədrəsə müəllimi – Red.) dərs deyirdilər. A.Oleari Şamaxı mədrəsəsində dərs deyən 65 yaşlı Hicazlı bir qoca ərəb astronomunun şagirdlərə ərəb dilində Evklidi öyrətdiyini yazırdı. Maraqlıdır ki, A. Olearinin mədrəsənin sinif otağına gətirdiyi **səma cisimləri qlobusu** Şamaxı müəllimlərini qətiyyənlə təəcübləndirməmişdi. Əksinə, Oleariyə məlum olmuşdu ki, onlarda belə qlobusun bir neçə növü vardır. Oleari yazır ki, onlar mənim qlobusumun üzərindəki astronomik bürcləri bir - bir taparaq onların adlarını ərəbcə deməyə, xüsusilə Zodiakın 12 işarəsinin adlarını sadalamağa başladılar.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan **mədrəsələrində** ilahiyyat, hesab, cəbr, həndəsə, astronomiya, coğrafiya, tibb, fəlsəfə, tarix və ədəbiyyat fənnləri öyrədilirdi. Mədrəsələrdə Avropa alimlərindən Aristotel, Evklid, Arximed, Qalileyin, Şərq alimlərindən Sədi, Nizami, Xaqani, Nəsirəddin Tusi və başqalarının əsərləri tədris edilirdi. Dərsliklərin çoxunun müəllifi Nəsirəddin Tusi idi.

Avropa səyyahlarının əsərlərində verilən bilgilərə görə, Azərbaycan mədrəsələrində astronomiya, fəlsəfə, riyaziyyat və digər fənnlərin tədrisi **Avropa səviyyəsində** olub, ondan geri qalmırdı. XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı Tavernye yazırdı ki, Azərbaycan müəllimləri ilahiyyat, fizika və riyaziyyatın müxtəlif bölmələri haqqında dərin biliklərə malikdirlər. Onlar hər bir məsələnin elmi kökünü axtarır tapmağa çalışırlar. Mədrəsələrdə təhsil elm sahələri ilə sıx bağlı idi. Mədrəsələrdə dərs deyən tanınmış alimlərin mühazirələrini, hətta uzaq şəhərlərdən gəlib dinləyirdilər. Çox vaxt bir müdərrişin yüzdən artıq tələbəsi olurdu. **Əbu Əli İbn Sinanın** «Tibb haqqında qanun» kitabı təbəbət sahəsində əsas dərslik idi.

XVII əsrdə yaşayıb – yaratmış təbrizli alim **Mövlana Mir Əbdülbaqini** müasirləri öz «dövrünün dühası» adlandırmışdılar. Bu görkəmli alim və xəttat çoxlu sayda şagird yetişdirmişdi.

Bu dövrdə coğrafiya, tarix, fəlsəfə, riyaziyyat, məntiq, qrammatika və başqa fənlərə aid bir sıra elmi əsərlər yazılmışdı.

I Şah Abbas 1598-ci ildə dövlətimizin paytaxtını Qəzvindən İsfahana köçürəndən sonra çoxlu sayda şair, ədəbiyyatşünas, rəssam, xəttat, astronom, həkim və memar yeni paytaxta köçürülmüşdü.

**İncəsənət və memarlıq.** XVI əsrdə Təbrizdə bədii miniatür məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəb çoxlu istedadlı rəssam yetişdirmişdi. Onlardan ən məşhuru **Sultan Məhəmməd** idi. **Kəmaləddin Behzadı, Mir Müsaviri, Mövlana Müzəffər Əlini, Mir Zeynalabdin Əlini** də Təbriz miniatür məktəbinin nümayəndələri hesab edilir. **Sadıx bəy Əfşar** məşhur naturalist rəssam idi.

Həmin dövrdə Azərbaycanda bədii xəttatlıq da geniş yayılmışdı. Bu sahədə **Mövlana Məhəmməd Həsən** xüsusi yer tuturdu.

XVII əsrdə İsfahan rəssamlıq məktəbi Təbriz miniatür məktəbinin ənənələ-



ri əsasında yaranmışdı. Xəttat - miniatürçü rəssamlardan **Əli Rza Təbrizi, Seyid Əli Təbrizi və Ərdəbildən olan Mir Əbdülbaqi** xüsusilə məşhur idi.

II Şah Abbas (1642-1666) saray kitab evinə xüsusi diqqət yetirmiş, Mirzə **Mir Amini** kitab evinin hamisi təyin etmişdi. Vaxtilə I Şah Abbas kitab çapı işi ilə maraqlanaraq Avropada ərəb şrifti ilə çap maşını sifariş etmişdi. Onun ölümündən 12 il sonra 1641-ci ildə İsfahana Avropadan çap maşını gətirilsə də, onu işə salmaq mümkün olmamışdı. II Şah Abbasın dövründə də kitab çap etmək üçün Avropadan ölkəyə mətbəə avadanlığı gətirilməsinə təşəbbüs göstərilmişdi. Lakin kifayət qədər vəsaitin ayrılması, II Abbasın ölümü və I Şah Süleymanın kitabsevər alimlərin təkliflərinə biganə yanaşması bu mütərəqqi təşəbbüsün yarımçıq qalmasına səbəb oldu. Tavernye kitab çapı işinin baş tutmamasının əsas səbəbini sarayda olan çoxsaylı kitab üzə köçürən xəttatların öz işini itirmək təhlükəsi qarşısında bu işə mane olması ilə izah etmişdir.

Səfəvilər dövründə Azərbaycanda kitabların üzünün əllə köçürülməsi işi geniş yayıldığından ölkədə **xəttatlıq sənəti** yüksək səviyyəyə çatmışdı. Kitabların dəyəri təkcə məzmununa görə deyil, xəttinə və həcminə görə müəyyənləşdirilirdi.

Səfəvi hökmdarlarından I Şah Təhmasibin, II Şah Abbasın, xüsusilə Şah Sultan Hüseynin musiqini qadağan edən fərmanlarına baxmayaraq, bu dövrdə musiqi sənəti də inkişaf etməkdə idi. Musiqiçilər və tamaşa göstərən aktyorlar nəinki sarayda, hətta bəylərbəylərin yanında da yaradıcılıqla məşğul olurdular. 1671-1677-ci illərdə Səfəvi məmləkətinə səfəri zamanı **İrəvan şəhərində** də olmuş fransız səyyahı Şarden 800 evdən ibarət olan **İrəvan qalasında** yalnız **təmizqanlı səfəvilərin (qızılbaşların –red.)** yaşadığını qeyd etmişdir. Şarden İrəvanda olarkən bəylərbəyinin sarayında musiqiçi və rəqqas truppasının ifasında üç hissəli tamaşaya baxmış və onu «Şərqin operası» adlandırmışdır.

Qərbi Avropa səyyahlarının gündəliklərində Azərbaycan incəsənətinin musiqi sənəti ilə yanaşı, digər sahələri, adət – ənənələrimiz, bayram və mərasimlərimiz haqqında da çox maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Fransız səyyahı Şarden Səfəvi imperatorluğunda üç **dini - Orucluğu, Qurban və Aşura**, bir **dünyəvi (mülki) - Novruz** bayramının xüsusi təntənə ilə keçirildiyini qeyd etmişdir. Səyyaha görə üç gün davam edən **Novruz** bütün imperatorluğun şahanə **Yeni il bayramı** kimi keçirilirdi. Gecə ilə gündüzün bərabərliyini və yazın gəlişini bildirən Yeni il – Novruz bayramında hər yerdə şeypurlar çalınır, nağaralar vurulur, tonqallar qalanır, rəqs edilir və məzhəkələr göstərilirdi. Fransız səyyahının məlumatına görə Səfəvilər Novruzunu «**Təzə paltar bayramı**» adlandırırlar. Çünki nəinki varlı, hətta elə bir yoxsul adam tapa bilməzsən ki, bu bayramda təzə paltar geyməmiş olsun.»

Alman alimi **Adam Oleari** 1637-ci ilin martında Şamaxıda **Yeni ilin – Novruz bayramının** qarşılanmasını belə təsvir edirdi: «Astroloq (münəccim – Red.) tez – tez masanın arxasından durur, öz üstürləbi (səma qlobusu) ilə Günəşin hündürlüyünü müşahidə edir, saata baxır, beləliklə, Günəşin gecə ilə gündü-

zün bərabərlik nöqtəsinə çatacağı anı müşahidə edirdi. El ki, arzu olunan an çatdı o, bərkdən elan etdi: **Yeni ildir!** Dərhal toplardan atəş açıldı. Şəhərin qala divarları və bürclərinin hər yerində truba (qaraney – red.) çalındı, təbillər döyüldü və beləliklə, bayram böyük şənliklə başlandı...» Novruzu dini deyil, dünyəvi xalq bayramı kimi qiymətləndirən Adam Oleari həmin bayramın elmi – astro-nomik mahiyyət daşıdığını da düzgün olaraq dərk etmişdi.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda mədrəsələr, məscidlər, karvansaralar və bir çox mühüm memarlıq abidələri tikilmişdi. Bunlardan XVI əsrə aid 1544-cü ildə Qusar rayonunun Həzrə kəndində tikilmiş **Şeyx Cüneyd məqbərəsini**, Naxçıvanda **Əlincə çayı üzərindəki körpünü**, Bakının **Şərq darvazalarını**, XVII əsrdə inşa edilmiş memarlıq abidələrindən isə 1663-cü ildə Sərkər Əbdül-ləzimin rəhbərliyi ilə Şamaxının **Kələxana kəndində inşa edilmiş məqbərələ-ri**; 1663-cü ildə **Nardaran kəndində tikilmiş məscidi**; Gəncədəki **Şah Abbas (Cümə) məscidini**; Suraxanıda hind atəşpərəstlərinin tikdirdiyi məbədi və Təb-rizdə Şibli karvansarasını göstərmək olar.

## **§ 20. Azərbaycan XVII əsrin son rübü - XVIII əsrin birinci yarısında.**

### **XVII əsrin son rübü - XVIII əsrin 30-cu illərində ölkəmizin iqtisadiyyatının tənəzzülə uğraması**

XVII əsrin son rübündə dövlətimiz iqtisadi tənəzzül mərhələsinə daxil ol-du. XVII əsrin sonları - XVIII əsrin ilk onilliklərində ölkəmizin ağır böhranlı vəziyyətə düşməsi və iqtisadiyyatın bütün sahələrini bürümüş tənəzzülün get - gedə güclənməsi ağır və fəlakətli sosial - iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarmışdı:

1. Mərkəzi dövlət hakimiyyətinin zəifləməsi şəraitində süni suvarma sis-temlərinin qayğısızlıqdan dağılması, əsas istehsalçı zümrə olan kəndlilərə iqtisadi şərait yaratmaq əvəzinə, onların istismarının görünməmiş dərəcədə güclən-dirilməsi, təbii fəlakətlər, quraqlıq, məhsulsuzluq nəticəsində kənd təsərrüfatı **ağır böhrana düşmüşdü**. 1716 - 1718-ci illərdə Azərbaycan Səfəvi dövlətində olmuş rus elçisi A.Volinski ölkədəki acınacaqlı vəziyyət haqqında yazırdı: "Əs-lində onların şahının hakimiyyətinin təkəcə adı qalmışdır. Tamahkar hakimlər meyvələri özlərinə götürüb, dövlətə isə yarpaqlarını verirlər. **Səfəvilərin taxıl anbarı olan Azərbaycanda tarlalar 7 il əkilməmiş qalmış və ölkədə aclıq-dır.**" Zəruri ərzaq məhsullarının bahalıqı şəraitində ölkəni bürümüş aclıq nə-ticəsində əhali kütləvi şəkildə qırılırdı. Azərbaycanı bütün dünyada tanıdan və xəzinəyə böyük gəlir gətirən xam ipəyin keyfiyyəti o qədər pisləşmişdi ki, xari-ci ticarət şirkətləri hökumətə öz narazılıqlarını bildirirdilər. Sansonun yazdığına görə holland ticarət şirkəti hər il Səfəvilərdən 300 tay xam ipək alırdı. İndi hol-landlara təklif olunan xam ipəyin keyfiyyəti o qədər aşağı idi ki, ondan yalnız qoşqu atı üçün ip hazırlamaq olardı.

2. Təsərrüfat əlaqələrinin pozulması nəticəsində şəhər sənətkarlığına böyük

ziyan dəymişdi. Sənətkarlıq emalatxanalarında və dövlət karxanalarında (manufaktura) istehsalın həcmi, müxtəlif parçalar, xüsusilə ipək parçalar istehsalı azalmış və keyfiyyəti aşağı düşmüşdü.

3. Ölkənin **büdcə və maliyyə - pul sistemi** dağılma həddinə çatmış, əmtəə - pul dövriyyəsi tamamilə pozulmuşdu. Hələ XVII əsrin 80-ci illərində ölkəmizdə olmuş alman alimi **Engelbert Kempfer** Səfəvilərin çox böyük gəlirlərin daxil olduğu dövlət xəzinəsini **dibi olmayan çəlləyə** bənzətmişdi. İndi isə belə böyük həcmli dövlət xəzinəsinin iri əyanlar tərəfindən talan edilməsi nəticəsində ölkənin əsas qızıl ehtiyatı bəzək əşyalarına çevrilmişdi. Əcnəbi, xüsusilə **hind tacirləri** qızıl və gümüş pulları açıq və gizli şəkildə ölkədən çıxarıb aparırdılar. Bazar saxta pullarla dolmuşdu, dövlət isə saxta pul kəsənlərə qarşı mübarizədə tamamilə gücsüz idi. Vəziyyət elə bir biabırçı həddə çatmışdı ki, **Şah Hüseyn** (1694 - 1722) pul kəsmək üçün qiymətli metallar çatışmadığından sarayın bütün qızıl və gümüş qablarını yığmağı, hətta Şeyx Səfi məqbərəsindəki ata-babalarının qəbirləri üzərində olan qızıl və gümüş bəzəkləri çıxartmağı əmr etmişdi. Xarici müəllif Sanson həmin dövrdə pul dövriyyəsinin vəziyyətini belə təsvir etmişdi: “Pul sisteminin pozulması o həddə çatmışdı ki, heç kəs öz malını mis pula satmaq istəmirdi”. Ölkənin gömrük sisteminin bərbad vəziyyətə düşməsinin ağır nəticəsi idi ki, xarici, xüsusilə hind kapitalı daxili ticarət sahəsinə soxulmuşdu və nəzarətsizlik şəraitindən istifadə edərək qiymətli metallar mütəşəkkil şəkildə ölkədən çıxarılırdı. Bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın vəziyyətinə öldürücü təsir göstərir və xarici kapital Səfəvi imperiyasının orqanizmini zəli kimi sorurdu.

4. Kənd təsərrüfatı istehsalının pozulması, şəhər kустar sənayesinin tənəzzül və pul dövriyyəsinin dağılması ölkənin daxili və xarici ticarətinə mənfi təsir göstərirdi. Ölkə ixracatının əsas məhsulu sayılan **ipək ticarəti** azalmış, Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarətdən xəzinəyə daxil olan gömrük rüsumlarının miqdarı 2,4 dəfə azalaraq 24 min tüməndən 10 min tümənə düşmüşdü.

5. Ölkədə **sələmçilik** çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı. Səfəvi imperatorluğunda sələmçi kapitalın əsas nümayəndəsi kimi, demək olar ki, Azərbaycanın bütün şəhərlərində kök salmış **hind tacirləri** çıxış edirdilər. **Tavernyenin** yazdığına görə, verdikləri borc pulun müqabilində 30%, hətta bəzən daha çox sələm götürən insafsız hind tacirləri burada çoxlu adamı müflisləşdirərək dilənçi vəziyyətinə salmışdılar.

6. Bu dövrdə Azərbaycan **elmi - texniki səviyyəsinə** görə Qərbi Avropa ölkələrindən çox geri qalırdı. XVII əsrdə Avropanın qabaqcıl ölkələrində istehsal **manufaktura** mərhələsinə daxil olmuş, **kapitalist münasibətləri** yaranmış, elm və texnika sahələrində irəliyə doğru böyük addımlar atılmış, manufaktura şəraitində əmək bölgüsü dərinləşmiş, əmək alətləri təkmilləşmiş, su çarxı sənaye istehsalında universal mühərrikə çevrilmişdi. Qərbin əsas elmi - texniki nailiyyətlərinə yiyələnmək üçün Azərbaycanda göstərilən ayrı-ayrı cəhdlər bir nəticə verməmişdi. İstehsalın texniki cəhətdən təşkili sahəsində Azərbaycan döv-

ləti ilə Qərbi Avropa arasında olan məsafə ildən - ilə artırdı. Bu da ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir və yerli istehsal xarici malların rəqabətinə davam gətirə bilmirdi.

7. Bu dövrdə cəmiyyət həm də **mənəvi - ideoloji böhran** keçirirdi. Şiə ruhanilərin xalqa təbliğ etdiyi fanatizm ideyası, tərk - dünya həyat tərzinə çağırış, bu dünyanın qayğılarından uzaqlaşaraq “o biri dünyanın” qayğıları ilə yaşamağa çağırış insanlar arasında ətələtə və fəaliyyətsizliyə gətirib çıxarırdı. Nəticədə ictimai istehsalın təşkili pozulur və məhsuldar qüvvələrin tənəzzülü dərinləşirdi.

8. Xalq kütlələrini “o biri dünyanın” qayğıları ilə yaşamağa yönəldən hakim zümrə, ruhanilər və dövlət məmurları həddindən artıq bədxərclik edir, dəbdəbəli və firavan həyat sürürdülər. **Tavernye** hakim zümrənin dəbdəbəli həyatı ilə bağlı yazırdı ki, **burada əsilzadələrin, hətta atlarının yəhəri qızıldan və gümüşdəndir və onlar saraylarında çoxlu nökr saxlayırdılar.**

9. Azərbaycanın **iqtisadi tənəzzülü** yalnız daxili amillərlə deyil, həm də xarici səbəblərlə bağlı idi. XV əsrin ikinci yarısı - XVII birinci yarısında böyük coğrafi kəşflərlə əlaqədar dünya ticarət yolları öz istiqamətini dəyişərək Aralıq dənizindən Atlantik və Hind okeanlarına keçmişdi. Dünya ticarətində hegemonluq İtaliyadan Portuqaliya, Niderland və İngiltərəyə keçdikdən sonra Aralıq dənizinin şərq sahillərindəki liman şəhərlərinin ticarət əhəmiyyəti xeyli azalmışdı. Bu da Şərqlə Qərbi birləşdirən əsas karvan yolları ilə aparılan ticarətə böyük zərbə vuraraq son nəticədə Azərbaycanın və bütövlükdə Ön Asiya ölkələrinin iqtisadi tənəzzülünün əsas səbəblərindən birinə çevrilmişdi.

XVIII əsrin ilk onilliklərində xalq kütlələri vergi zülmünə və sosial ədalətsizliyə qarşı dəfələrlə üsyana qalxmışdılar. Beləliklə, XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində ölkəmizi iqtisadi böhran bürümüşdü. Bundan qonşu Rusiya və Osmanlı dövlətləri istifadə edərək XVIII əsrin 20 - 30-cu illərində Azərbaycanın böyük hissəsini Osmanlı dövləti, Xəzərboyu bölgələri isə Rusiya ələ keçirmişdi. Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə (1736 - 1747) bir sıra iqtisadi islahatlar həyata keçirilsə də, ağır vergi zülmü və müharibələr şəraitində ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişafını təmin etmək mümkün olmadı.

### **XVIII yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq rəqabət meydanına çevrilməsi**

XVIII yüzilliyin əvvəllərində Səfəvi hökmdarı **Şah Hüseynin** (1694 - 1722) yarıtmaz daxili və xarici siyasəti nəticəsində Azərbaycan dövləti özünün ağır və dərin tənəzzül dövrünü yaşayırdı. Dövlət gəlirlərinin azalması şəraitində 1698-1701-ci illərdə keçirilən **vergi islahatı** ilə bütün əhali, hətta dini müəssisələr və səyyahlar üzərinə vergi qoyulmuş və bütövlükdə vergilər 3 qat artırılmışdı. İri saray əyanları tam sərbəst hərəkət edir və sələmçi kapitalla bağlı olan siyasi dairələr isə dövləti içəridən dağıtmaqla məşğul idilər. İdarəçilikdə özbaşınalıq o dərəcədə artmışdı ki, vəzifəli şəxslər tez-tez dəyişdirilir, bir il ərzində

eyni şəhərə bəzən bir və ya iki hakim təyin edilirdi. **Pulla vəzifəni satın alan hakimlər yerlərdə əhalini soyub-talamaqdan başqa heç bir işlə məşğul olmurdular.** Şah isə bütün dövlət işlərini vəzirlərinə tapşırıraq bütün gününü ya əyləncədə, ya da ibadətdə keçirirdi. 1717-ci ildə İsfahanda şah sarayında olmuş rus elçisi Artemi Volinski yazırdı: “**Şah suveren olsa da, indi onun hakimiyyətinin tək cə adı qalmışdır. Ona çox az adam qulaq asır.**”

Səfəvilərin əsas taxıl anbarı olan Azərbaycanda 7 il dalbadal quraqlıq olduğundan ölkəni aclıq bürümüşdü. Səfəvi imperatorluğunun bütün bölgələrini, o cümlədən Azərbaycanı mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyan və çıxışlar bürümüşdü. 1707 - 1709-cu illərdə **Təbriz, Şirvan və Carda** silahlı çıxışlar baş verdi. 1711-ci ildə **Carda** Əli Sultanın başçılığı ilə başlayan üsyanı yatırmaq üçün şah tərəfindən göndərilən Şamaxı və Gəncə bəylərbəylərinin qüvvələri üsyançılara məğlub olmuş, 15 minlik qoşuna malik Şirvan bəylərbəyi üsyançılarla döyüşdə öldürülmüşdü. Azərbaycanın şimal torpaqlarında gedən proseslərə nəzarəti itirən Şah Sultan Hüseyn Dağıstanın baş hakimi Qazıqumuxlu Surxay xana 1720-ci ildə pul göndərərək qoşun yığib, üsyanları yatırmağı ona tapşırırmışdı. Ancaq Qubanın Dədəli kəndinin sakini və bütün şimal - şərq Azərbaycan torpaqlarının ali dini başçısı **Hacı Davud** Surxay xanı öz tərəfinə cəkərək Şirvan torpaqlarını Səfəvilərin nəzarətindən çıxarmaq kimi əsas niyyətini həyata keçirməyə başladı. 1721-ci ildə **Şirvanda** mərkəzi hakimiyyətə qarşı baş vermiş üsyandan istifadə edən Hacı Davud və Surxay xan qoşunla hücumə keçərək Şamaxını tutdular. Şamaxı uğrunda gedən savaşda xarici, xüsusilə rus tacirləri böyük ziyan gördülər. Rus tacirləri öldürüldü və onların 4 milyon manatlıq malı üsyançıların əlinə keçdi. Bu üsyan Şirvanda hakimiyyətin Hacı Davudun əlinə keçməsi ilə nəticələndi.

Çıxılmaz vəziyyətə düşən Şah Sultan Hüseynin müsəlmanlığı qəbul etdiyinə görə Hüseynqulu xan adlandırılan Gürcüstan valisi VI Vaxtanqı Səfəvi ordusunun baş komandanı təyin etməsi də ümidləri doğrultmadı. VI Vaxtanq üsyanları yatırmaq bəhanəsilə 1722-ci ildə **Gəncə şəhərini** soyub talamış və hələ üstəlik Rusiya dövləti ilə Səfəvilərə qarşı gizli danışıqlara başlamışdı.

Mərkəzi dövlət hakimiyyətinin çökməsinin ən bariz əlaməti o zaman üzə çıxdı ki, şahın dəfələrlə vilayət hakimlərinə çağırış etməsinə baxmayaraq, Qəzvinə hərbi toplantıya yığılan **qızılbaş ordusunun** sayı heç 1100 nəfəri keçmədi. Belə vəziyyətdən Səfəvilərə tabe olan əfqanlar dərhal istifadə etdilər. 1722-ci ilin martın 8-də Mahmudun başçılığı ilə əfqanlar **Gülnabad yaxınlığında** Səfəvi ordusunu məğlubiyyətə uğratdılar və 6 aylıq mühasirədən sonra paytaxt şəhəri **İsfahanı** ələ keçirdilər. Şah Sultan Hüseyn əsir düşərək taxt - tacdan imtina etməyə məcbur oldu. Səfəvilərin hakimiyyətinin süqut həddinə çatması ilə Azərbaycanda və ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda çox ciddi bir “siyasi boşluq” yarandı. Nəticədə ölkəmiz qonşu dövlətlərin, xüsusilə Rusiya və Osmanlı imperiyalarının rəqabət meydanına çevrildi.

## **I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə işğalçı yürüşü**

Cənubi Qafqazdakı xalqların əksəriyyəti ilə **Osmanlı dövlətini soykök və din birliyi** yaxınlaşdırırdı və bu dövlət bölgədə ənənəvi nüfuz və təsir gücünə malik idi. **Rusiya** gəlincə, bu təcavüzkar imperialist dövlətin həm daxili, həm də xarici siyasəti **antitürk və antimüsəlman** səciyyə daşıyırdı və Cənubi Qafqaz bölgəsində elə bir ciddi nüfuz sahibi deyildi. Bu dövlət türk və müsəlman xalqlarına qarşı öz məkrli siyasətinə gürcüləri və tarixi torpağımız İrəvanda yerləşən Eçmiədzin ( Üçkilə ) erməni kilsəsini alət etməyə çalışırdı. Erməni kilsəsi I Pyotrla gizli əlaqələr saxlayır, Rusiyanın bölgədə “xilaskar” obrazını yaradır, əhalini rusların xristian xalqlarını müsəlmanların əsarətindən xilas edəcəyinə inandırmağa çalışırdı. Daima müsəlman imperatorluqlarının tərkibində öz varlığını, dilini və dinini saxlayan gürcülər və azlıqda olan ermənilər indi nankorcasına düşmən tərəfə keçərək Rusiyanın himayəsində üstün mövqə qazanmağa çalışırdılar. Məsələn, Səfəvidən "Azərbaycan bəylərbəyi" titulu almış VI Vaxtanq Rusiya ilə belə bir gizli plan qurmuşdu ki, Pyotrun bölgəyə basqını baş tutanda o, Azərbaycanın işğalını asanlaşdırmaq üçün qoşunla Şamaxıya hərəkət edib, orada Rusiyanın quru hərbi qüvvələri ilə birləşməli idi.

I Pyotrun başçılıq etdiyi **Rusiya dövləti** Qafqazın və Xəzər hövzəsinin işğalı ilə bağlı çox ciddi hərbi planlar hazırlamışdı. Rusiyanın 1715-1717-ci illərdə **A.Volnskinin** başçılığı ilə Səfəvi sarayına göndərdiyi **elçilik** dövlətimizin hərbi - siyasi vəziyyəti, müdafiə qabiliyyəti, ordusu, qalaları, dəniz donanması və limanları haqqında çox əhatəli kəşfiyyat məlumatları toplayaraq I Pyotra göndərmişdi. 1718-ci ildə elçi A.Volnskinin Pyotrla görüşündə verdiyi hesabat isə daha qorxunc idi. Elçi bildirmişdi: “Səfəvilərin dövləti dağılmaq üzrədir, əgər təcili həttə, az qüvvə ilə savaşa başlasaq, onun torpaqlarının bir hissəsini zəbt etmək olar.”

I Pyotr Səfəvilər üzərinə hərbi yürüşü 1723-cü ilə planlaşdırmışdı və buna ciddi hazırlıq gedirdi. Ancaq əfqanlar tərəfindən 1722-ci ildə İsfahanın tutulması bu işi sürətləndirdi. Yürüşdə I Pyotrun əsas məqsədi **Xəzər dənizinə çıxaraq** onun sahilboyu ərazilərini işğal etməkdən, öz sənayesi üçün bölgənin təbii sərvətlərini, xammal qaynaqlarını ələ keçirtməkdən və Volqa - Xəzər ticarətində üstünlük qazanmaqdan ibarət idi.

1722-ci ilin iyulun 18-də I Pyotr **274 gəmidən ibarət donanma** (gəmilərdə 5 min dənizçi və 22 min piyada var idi) və quru qoşunu ilə birlikdə 106 minlik hərbi qüvvə ilə **Xəzərboyu bölgələrə** yürüşə başladı. I Pyotr öz işğalçılıq məqsədini gizlətmək üçün Səfəvi sarayına bildirdi ki, ruslar Xəzərboyu bölgələrə və xüsusilə Şamaxıya Səfəvi ilə müharibə aparmaq üçün deyil, Şirvanda Hacı Davudun başçılıq etdiyi qiyamçıları cəzalandırmaq və bununla öldürülmüş rus təcirlərinin qisasını almaq üçün gəlir. Səfəvilər Xəzərboyu torpaqları Rusiyaya güzəştə gedərsə, rus hökuməti osmanlıların bu torpaqlara daxil olmasının qarşısını almaqda şaha köməklik göstərəcəkdir. I Pyotr 1722-ci ildə **türk dilində** tər-

tib etdiyi **manifestdə** öz yürüşü zamanı əhalinin təhlükəsizliyinin və onların əmlaklarının toxunulmazlığının qorunacağına söz verir, **xüsusilə xristianlara onları müsəlmanların zülmündən qurtaracağını** vəd edirdi. **Dərbənd** istiqamətində hərəkət edən **rus qoşunları çox böyük amansızlıqla və qəddarlıqla 7 kəndi yandıraraq yer üzündən sildilər**. Səfəvi ordusunun baş komandanı VI Vaxtanq ruslarla gizli əlaqədə olduğundan elə bir ciddi müqavimət göstərmədi və müqavimət yalnız ayrı-ayrı şəhər qarnizonlarının çıxışları ilə məhdudlaşdı. Rusların **"yandırmaqla əhali içərisində qorxu yaratmaq"** taktikası öz bəhrəsini verdi. Dərbənd şəhərinin bir qrup varlığını təmsil edən İmamqulu bəy müqavimət göstərmək tərəfdarlarının əksinə olaraq 1722-ci ilin avqustun 23-də şəhərin açarlarını imperatora təqdim etdi və beləliklə, **Dərbənd şəhəri** dinc yolla ələ keçirildi.

I Pyotrun şəxsən **Bakı şəhərini** ələ keçirmək arzusu reallaşmadı. Çünki Dərbənddən I Pyotrun Bakı istiqamətində yürüşünün başladığını eşidən **Hacı Davud** 10 minlik qoşunla Samur çayı sahilində mövqe tutdu. Xoşbəxtlikdən dənizdə bərk tufan qopdu və I Pyotrun ordusunun bütün ərzaq və sursat apararı gəmiləri suda qərğ oldu. Ərzaq və sursat ehtiyatı yalnız bir aya çatardı. Əlavə ehtiyatların gətirilməsi uzun çəkə bilərdi, eyni zamanda Peterburqda sarayda fikir ayrılıqları və Osmanlı dövlətinin Qafqaz məsələsində qəti etirazı I Pyotru sentyabrın 5-də Dərbənddə qarnizon qoyaraq ordusunu Həştərxana geri çəkməyə məcbur etdi. I Pyotr öz yerinə təyin etdiyi general M.A.Matyuşkinə Bakını ələ keçirməyi tapşırıraq Peterburqa qayıtdı.

I Pyotrun yürüşü dayandırmasından xəbərsiz olan VI Vaxtanqın başçılığı altında **30 min nəfərlik gürcü - erməni birləşməsi** Rusiya ilə qabaqcadan razılaşmaya uyğun olaraq sentyabrın 18-də yürüşə başlayıb, **Gəncə ətrafında** düşərgə saldı. VI Vaxtanq rusların geri çəkilməsi xəbərini alan kimi qorxuya düşərək **Tiflisə** döndü. 1722-ci ildə Səfəvi taxtına çıxan **II Şah Təhmasib** müsəlman adı Məhəmmədqulu xan olan **II Konstantini** qoşunla ona qarşı göndərdi, məğlub olan VI Vaxtanq qaçmaqla canını qurtardı.

1722-ci ilin sentyabrında **Rusiya** Səfəvi hökmdarı II Şah Təhmasiblə konsul S.Avramov vasitəsilə diplomatik danışıqları gücləndirərək hərbi kömək əvəzinə **Xəzərboyu bölgələri** tələb etməyə başladı. Ancaq I Pyotrun Dərbəndi tutmasından sonra ruslarla, hətta hərbi müqavilə bağlamaq hüququ olan Səfəvi diplomatı İsmayıl bəyin bütün səlahiyyətləri geri alındı və onun Rəştdən geri çağırılması haqqında Şah fərmanı verildi. Bunu başa düşən rus elçisi Abramov fərman gətirən çaparı yolda qəsdən ləngitdi və heç bir şeydən xəbəri olmayan İsmayıl bəy Rəşt limanından gəmi ilə Həştərxana, oradan da Peterburqa yola düşdü.

1723-cü ilin iyul ayının 6-da M.A.Matyuşkinin başçılığı ilə **rusların Bakıya hücumu**, qalaya ağır artilleriyadan atılan topların törətdiyi dağıntılar nəticəsində şəhər iyulun 26-da ruslar tərəfindən ələ keçirildi. Bakı şəhərinin hakimi **Məhəmmədhüseyn bəy** Həştərxana sürgünə göndərildi. Düşmən sentyabrın 3-də Bakının alınmasını Peterburqda təntənə ilə bayram etdi.

Rus hökumətinin diktəsi ilə 1723-cü ilin sentyabrın 12-də **Peterburqda** İsmayıl bəylə 5 maddədən ibarət bir «müqavilə» imzalandı. «Müqavilə»də Bakı da daxil olmaqla, Dərbənddən Gilana qədər Xəzərsahili vilayətlərin əbədi olaraq Rusiyaya güzəştə gedilməsi və əvəzində Rusiyanın Səfəvi şahına əfqan qıyamçılarına qarşı mübarizədə köməklik göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

**II Şah Təhmasib** təbii ki, saxta **Peterburq müqaviləsini** təsdiq etməkdən qəti şəkildə boyun qaçırdı. Müqavilənin mətnini gətirən rus elçisi Meşerskini təhqir edərək Ərdəbildə öz yanından qovdu, rus rezidenti Avramovu isə heç sarayına da buraxmadı.

Osmanlıya gəlcə bu dövlət I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə yürüşünü böyük narahatlıq və narazılıqla qarşıladı. **Osmanlı dövləti** Rusiya ilə diplomatik danışıqları gücləndirərək açıq şəkildə bildirdi ki, hətta müharibəyə girmək də olsa, Osmanlı **Şərqi Qafqazın** ruslar tərəfindən işğalına yol verməyəcəkdir. Osmanlı dövləti Şirvanın faktiki hakimi olan **Hacı Davuddan** istifadə etmək niyyətini həyata keçirməyə başladı. Hacı Davudun Osmanlı himayəsinə qəbul edilməsi xahişi 1722-ci il dekabrın 31-də yerinə yetirildi. Hacı Davuda Krım xanının malik olduğu hüquqlar çərçivəsində status verildi və sultanın adından mənbədə deyildiyi kimi, ona «barat, xələt və sancaq» göndərildi. Osmanlı dövləti eyni zamanda **Cənubi Qafqaza** İbrahim paşanın başçılığı ilə qoşun çıxartdı. Osmanlı qoşunu 1723-cü ilin iyul ayında Tiflisi tutsa da, Gəncə, Naxçıvan və İrəvan ətrafında döyüşlərdə ləngiyərək Bakının rusların əlinə keçməsinə mane olmaq kimi əsas missiyasını yerinə yetirə bilmədi.

Fransanın İstanbul sarayındakı elçisi Bonakın vasitəçiliyi ilə Cənubi Qafqaz məsələsi üzrə **Rusiya - Osmanlı danışıqları** 1724-cü ilin iyun ayının 27-də **İstanbul müqaviləsinin bağlanması** ilə nəticələndi. Müqavilə ilə bu iki dövlətin Qafqazda nüfuz dairələri belə müəyyənləşdirilmişdi: **İrəvan da daxil olmaqla bütün Azərbaycan və bütün Gürcüstan Osmanlı dövlətinin, Xəzərboyu vilayətlər isə Rusiyanın təsir dairəsi** elan edilirdi. Tərəflər 1723-cü il 12 sentyabr "**Peterburq müqaviləsi**"ni təsdiq edirdilər. Ruslar **Şirvan** üzərində Osmanlının himayəçiliyini tanıyırdılar, ancaq osmanlılar burada hərbi qüvvə saxlaya bilməzdilər.

Müqavilədən sonra Osmanlı qoşunları 1724-cü ildə **İrəvanı**, 1725-ci ildə isə **Təbriz, Gəncə və Ərdəbili** ələ keçirdilər. Ruslar isə 1726-cı ildə Lənkəran, Cavad, Salyan və digər əraziləri işğal etdilər. Beləliklə, Azərbaycanın böyük hissəsində **Osmanlı idarəçiliyi**, qalan hissəsində isə **rus idarəçiliyi** quruldu. Osmanlı idarəçiliyi şəraitində 1725-1728-ci illər **Naxçıvan** vergi siyahıyaalınmasına görə yüngül vergi siyasəti yeridilirdi. İmkansızlardan və zehni əməklə məşğul olanlardan heç bir vergi alınmırdı. Osmanlıya xidmət edən yerli əyanlara **ağalıq, bəylik** adlanan şərti torpaqlar paylanırdı. Yollarda tacirlərdən rəhdar adlı gömrük rüsumu yığılırdı. Xəzərsahili vilayətlərdə isə rus idarəsi dövründə 48 yararlı neft quyusu istismar edilir, əhalidən ənənəvi vergi və rüsumlar yığılırdı. I Pyotrun **10 noyabr 1724-cü il fərmanında Xəzərboyu Azərbaycan**



**torpaqlarına ermənilərin köçürülməsi**, yerli əhalinin öz doğma yurdlarından qovularaq ermənilərin məskunlaşdırılması, ən yaxşı münbit torpaqların və boşalmış evlərin xristian dayağı olacaq ermənilərə verilməsi və onların qorunması nəzərdə tutulmuşdu. Bu məqsədlə Osmanlı dövlətindəki rus səfirinə orada yaşayan erməni əhalisi içərisində onların Xəzərboyu bölgələrə köçürülməsi ilə bağlı iş aparmaq haqqında xüsusi tapşırıq verilmişdi. Fərmanın həyata keçirilməsi nəticəsində Xəzərboyu bölgələrə, xüsusilə **Quba və Dərbəndə** çoxlu sayda erməni və gürcü köçürülüb gətirilmiş və onlara soydaşlarımızdan müsadirə edilmiş xeyli ev və torpaq sahəsi ayrılmışdı. Çox maraqlıdır ki, 1725-ci ildə ilk dəfə **Dərbəndə** daxil olan ermənilər keşiş Antoninin başçılığı ilə guya əvvəllər kilsə olub, sonradan müsəlmanlar tərəfindən məscidə çevrilmiş məbədin onlara qaytarılması tələbi ilə şəhər komendantına müraciət etmişdilər. Şəhərin müsəlman əhalisi məscidin bütün memarlıq layihəsi sənədlərini şəhər idarəsinə təqdim edəndən sonra komendant yerli əhalinin ciddi narazılığının etnik münafiqliyə çevrilməsindən ehtiyatlanaraq bu həyasız və əsassız tələbi rədd etmişdi.

### **Azərbaycan torpaqlarının Osmanlı və Rus işğalından azad edilməsi uğrunda mübarizə. Rəşt, Bağdad və Gəncə müqavilələri**

Azərbaycan Səfəvi hökmdarı **II Şah Təhmasib** (1722 - 1732) dövlətimizi və xalqımızı düşdüyü ağır vəziyyətdən xilas etmək üçün ixtiyarında olan bütün qüvvələri topladı. Şah qoçaqlığı və döyüşkənliyi ilə ad - san qazanmış və **Türk Əfşar** soyundan olan hərbi birləşmələri öz ətrafında sıx birləşdirən, özünü şahın şərəfinə «Təhmasibqulu xan» adlandıran **Nadir xanı** öz tərəfinə çəkərək, hətta onu bütün Səfəvi qoşunlarının başçısı təyin etdi. Şahın əmri ilə **Nadir xan Əfşar** 1729-cu ildə İsfahanı əfqanlardan geri aldı. Bu qələbə Nadir xanın şöhrətini xeyli artırdı. Şah Təhmasib isə 1730-cu ildə əvvəl Təbriz, sonra isə Ərdəbil şəhərlərini osmanlı qoşunlarından azad etdi. 1731-ci ildə II Təhmasibin İrəvan və Naxçıvanı geri qaytarmaq uğrunda Osmanlı ilə apardığı savaş uğursuzluqla nəticələndi. Osmanlılar yenidən Təbriz və Ərdəbili ələ keçirdilər. 1732-ci ilin yanvar ayının 16-da II Şah Təhmasib **Kirmanşahda** osmanlılarla sülh müqaviləsi bağlamağa məcbur oldu. Sülhə görə Şamaxı, Gəncə, Kartli - Kaxetiya və İrəvan Osmanlıda qalırdı, Araz çayı sərhəd olmaqla, Həmədan, Kirmanşah, Ərdəbil və Təbriz Səfəvilərə qaytarılırdı.

XVIII əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Rusiya bölgədə ağır vəziyyətə düşmüşdü. Burada saxlanılan qoşun Terek çayından Rəştədək olan ərazini tam nəzarət altında saxlamaq imkanında deyildi, üstəlik iqlim şəraitindən və xəstəliklərdən rus ordusu 120 - 130 min nəfər itki vermişdi. Rusiyanın Xəzərsahili bölgələrdə illik xərci 1 milyon manatdan çox olduğu halda, gəliri 250 min manatdan yuxarı qalxmırdı. Rusiya bölgədən çəkilməyin “asan yolunu” axtarırdı və çalışırdı ki, rusların tərk edəcəyi ərazilər müəyyən imtiyazlar qazanmaqla, Səfəvilərin hakimiyyəti altına keçsin və Osmanlılar bölgədən hökmən çıxarılsınlar. 1732-ci ilin

yanvar ayının 21-də Səfəvilərlə Rusiya arasında bağlanmış **Rəşt müqaviləsinə** görə Rusiya bu müqavilənin mətni təsdiq edildəndən 5 ay sonra **Kür çayından cənubdakı Xəzərsahili vilayətləri** Səfəvilərə qaytarırdı. Rusiya Kürdən şimaldakı Xəzərsahili bölgələri isə yalnız Osmanlının tutduğu bütün əraziləri Səfəvilər geri alandan sonra qaytarmağı öhdəsinə götürürdü. Əvəzində Səfəvilər rus tacirlərinə Azərbaycanda və digər yerlərdə gömrüksüz ticarət hüququ verirdi və şah gürcü çarı VI Vaxtanqın taxtına qayıtmasını təmin etməli idi.

Nadir xanın savaşırlarda böyük şöhrət qazanması, hərbi və dövlətə aid digər idarə işlərində II Şah Təhmasiblə məsləhətləşmədən özbaşına qərarlar verməsi siyasi böhrana səbəb oldu. Dövlətin bütün əsas hərbi gücünü əlində toplayan **Nadir xan** Kirmanşah sülhündən narazı qaldığını bəhanə edərək 1732-ci ilin avqustun 22-də **II Şah Təhmasibi** taxtdan saldı və onun 3 aylıq bələkdə olan oğlunu **III Abbas** adı ilə şah elan etdi. Bundan sonra Nadir xan yeni şahın vəkil kimi dövləti təkbəşinə idarə etməyə başladı. Nadir xan 1733-cü ildə Bağdad döyüşündə osmanlılara qalib gəldi. Onlarla bağladığı **Bağdad müqaviləsinə** görə osmanlılar son on ildə Səfəvilərdən qopardıqları bütün torpaqları geri qaytarmalı və dövlətlərin sərhədləri 1639-cu il müqaviləsinin şərtləri daxilində bərpa edilməli idi. Ancaq osmanlılar bu müqaviləyə qismən əməl etdilər. Nadir xan 1734-cü ildə **Şirvana** yürüş etdi, **Şamaxını** osmanlılardan geri aldı və şəhər əhalisinin bir hissəsini Ağsu çayı sahilinə köçürtdü. Sonralar bu yaşayış məntəqəsi Yeni Şamaxı adlandırıldı.

Nadir xan 1735-ci ildə **Gəncə şəhərini** mühasirəyə aldı. Rus topçuları da Gəncə üzərinə yürüşdə Nadir xanın qoşununa köməklik göstərirdilər. 1735-ci il martın 21-də Novruz bayramı günü Nadir xan rus səfiri S.Qolitsinlə **Gəncə müqaviləsinə** bağladı. Müqaviləyə görə rus qoşunları Bakını 2 həftəyə, Dərbəndi 2 aya tərk edib getməli idi. Tərəflər söz verirdilər ki, bir - birindən xəbərsiz Osmanlı ilə heç bir danışıq aparmayacaqlar.

1735-ci ilin iyun ayında **Eçmiədzin yaxınlığındakı döyüşdə** Nadir xanın başçılıq etdiyi Səfəvi ordusu osmanlılar üzərində qələbə qazandı. Nəticədə Osmanlı qoşunları Gəncə və Tiflisdən çəkilib vətənlərinə döndülər. Beləliklə, Səfəvilərin hakimiyyətinin son dövründə Azərbaycan dövlətinin itirdiyi bütün torpaqlar Nadir xanın böyük sərkərdəlik və diplomatik fəaliyyəti nəticəsində geri qaytarıldı. 1736-cı ilin mart ayında Osmanlı dövləti ilə əvvəlki sərhədlərin bərpa olunması haqqında Nadir xanın təklif etdiyi şərtlər Osmanlı sarayında qəbul olundu.

### **Azərbaycan Nadir şahın hakimiyyəti dövründə**

Nadir xan əski türk ənənələrinə uyğun olaraq 1736-cı ilin fevral ayında **Muğanda** böyük bir **qurultay** çağırırdı. Bir aydan çox davam edən **qurultayda** Azərbaycan Səfəvi imperatorluğunun bütün bölgələrindən dəvət edilmiş nümayəndələrə Səfəvi sülaləsinin gələcək taleyi ilə bağlı öz fikrini açıq şəkildə bildirmək imkanı verilmişdi. 26 fevral 1736-cı ildə Nadir xan Əfşarın tərəfdarları-

nın üstünlüyü ilə keçən qurultayda **III Abbasın taxtdan düşürülməsi** (onun 1736-cı ildə öldürülməsi də güman edilir – Red.) və **Nadir xanın şah elan edilməsi haqqında** qərar verildi. Beləliklə, Azərbaycan dövlətində **Əfşarlar sülaləsinin hakimiyyət dövrü** başladı. Nadir şah taxta çıxandan sonra Səfəvilərin dövründə mövcud olan Şirvan, Qarabağ, Təbriz və Çuxur - Səəd bəylərbəyliyətlərini bir inzibati vahiddə birləşdirərək bütün Azərbaycanın, habelə Gürcüstan və Dağıstanın idarəsini qardaşı İbrahim xana tapşırırdı. Qacar soyundan olub, Gəncə - Qarabağ bəylərbəyliyi idarə edən Ziyadoğlu soyu Nadir xanı deyil, Səfəviləri qanuni şah kimi tanıdığına görə Nadir şah onların hüquq və səlahiyyətlərini azaltmışdı. O, 1744-cü ildə Qazax və Borçalı mahallarını Gürcüstan valisi Səfi xanın idarəsinə verdi, Qarabağdakı 5 xristian mülkiyyətini isə birbaşa şah idarəçiliyinə tabe etdi. Ziyadoğluların əsas dayağı olan Cavanşir, Otuziki, Kəbirli mahallarının əhalisini isə Xorasana sürgünə göndərirdi.

Nadir şahın **vergi siyasəti** ənənəvi vergi və mükəlləfiyyətlərin vaxtlı-vaxtında xəzinəyə yığılmasına yönəlmişdi. Onun dövründə ayrı-ayrı bölgələrin əhalisinə müəyyən vergi güzəştləri edilsə də, ümumən imperatorluq üzrə vergi yükü ildən-ilə artırırdı. Bu ilk növbədə **Nadir şahın 1739-cu il Mərkəzi Asiya və Hindistana** yürüş edən böyük ordusunun ehtiyaclarının ödənilməsi ilə bağlı idi. Nadir şah qədər çərik adlanan qoşun yalnız maldarlıqla məşğul olan elatlardan toplanırdı. İndi isə şahın əmri ilə **çərik mükəlləfiyyəti** oturaq əkinçiliklə məşğul olan rəiyyətdə də aid edilmişdi. Hər rəiyyət ailəsindən bir nəfər kişi orduya göndərilməli idi. Bu addım rəiyyəti dövlətdən narazı salmaqla yanaşı, əkinçilik təsərrüfatına böyük ziyan vururdu. Nadir şah Hindistan yürüşündən çox böyük qənimətlə qayıtsa da, imperatorluğun maliyyə vəziyyəti düzəlmədi. Çünki Nadir şah əldə etdiyi bütün sərvəti büdcəyə daxil etmədi, özünün şəxsi mülkiyyətinə keçirtirdi.

Maraqlıdır ki, 1736 - 1739-cu illərdə Nadir şahın fərmanı ilə qeyri-müsəlmanlardan alınan cizyə vergisi ləğv edilmişdi. Nadir şah bütün **türk və müsəlman dünyasında mövcud olan məzhəb ayrılığına son qoymaq üçün** çox ciddi addımlar atmağa başlamışdı. Nadir şahın 1736-cı ildə Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarında şiəliyin daha mülayim **Cəfəri məzhəbinin** sünnülüyün beşinci qolu kimi tanınması və Kəbədə bu məzhəb üçün də yer ayrılması təklifi Osmanlı din xadimlərinin yığıncağında qəbul edilmədi. **Türklük kimliyini** daha üstün tutan, sarayda, divanda, hətta elçilərlə **türkcə danışan** Nadir şahın əsas məqsədi Azərbaycan, Mərkəzi Asiya və Osmanlı türklərini eyni məzhəb altında birləşdirərək Qərbi Avropa ölkələrinin Hind okeanı və İran körfəzinə, Rusiyanın isə Xəzər bölgəsinə doğru işğalçılıq yürüşlərinə qarşı **Türk xalqlarının birliyinə** nail olmaqdan ibarət idi. Nadir şah 1743-cü ildə Nəcəfdə keçirilən qurultayda Əfşarlar imperatorluğunda yaşayan əhalinin Cəfəri məzhəbinə keçməsi haqqında qərar çıxararaq təsdiq üçün Osmanlı dövlətinə göndərmişdi. Lakin Osmanlının ali din xadimi beşinci məzhəbin tanınmasını şəriət qanunlarına uyğun hesab etməmişdi. Beləliklə, **nə Osmanlılar, nə də Türkünistan (Mərkəzi Asiya) xanları**

**məzhəb ayrılığını yox etmək üçün Nadir şahın atdığı mütərəqqi addımları müdafiə etmədilər.** Nəticədə İslam dini daxilində olan müxtəlif məzhəblərin bə-rişdirilməsi üçün yaranmış tarixi şans itirilmiş oldu.

Nadir şah xarici dövlətlərin hərbi təcavüz təhlükəsinin qarşısını almaq üçün İran körfəzində və Xəzər dənizində **hərbi donanma** yaratmağa təşəbbüs göstər-mişdi. Hələ 1734-1735-ci illərdə Nadir xan İran körfəzində hərbi donanma ya-radılması işini admiral rütbəsi verdiyi Lətif xana tapşırırmışdı. Ona ingilis və hol-landlardan hərbi gəmilər satın almaq səlahiyyəti vermişdi. Ölkəmizdə hərbi gə-milər düzəldilməsi üçün xüsusi ağac materialının az və dəniz sahillərindən uzaqda olması bu işi çox çətinə salmışdı. **Nadir şah** 1743-cü ildə ingilis kapita-nı **Con Eltonu** dövlətin gəmiqayırma idarəsinin baş rəisi vəzifəsinə təyin edə-rək ona **admiral rütbəsi** vermişdi. Con Elton Xəzər dənizində gəmilərin inşası-na başlamışdı.

**Nadir şahın hakimiyyətinə qarşı üsyan və çıxışlar.** Nadir şah Əfşarın ha-kimiyyəti dövründə müharibə xərclərinin artması şəraitində vergilərin çoxluğu, məmurların özbaşınalığı və rəiyyətin hərbi işə cəlb edilməsi Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində narazılıq və üsyanlara səbəb olmuşdu. 1738-ci ildə **Car və Tala** bölgələrində baş vermiş üsyanı yatırmaq üçün 30 minlik ordu ilə yola çı-xan Azərbaycanın hakimi və şahın qardaşı İbrahim xan uğursuzluğa düşər ola-raq öldürüldü. Apardığı qoşundan isə 7 - 8 min nəfəri güclə canını qurtara bildi. Nadir şahın göndərdiyi qoşunlar yalnız 1741-ci ildə üsyanı yatırdı, üsyançılara divan tutuldu və onların bütün yurd yerləri talan edildi.

1743-cü ildə **Şirvanda** Nadirin vergi siyasətindən narazılıq üsyana səbəb oldu. Üsyana özünü Şah Hüseynin oğlu kimi qələmə verən **Sam Mirzə** başçılıq edirdi. O, ətrafına 20 mindən çox silahlı qüvvə toplaya bilmişdi. Lakin üsyan hökumət qüvvələri tərəfindən amansızlıqla yatırıldı. Həmin il Şirvanda II yalan-çı Sam Mirzənin başçılıq etdiyi üsyan da Nadir şahın qüvvələri tərəfindən yatı-rıldı və üsyançılara amansızlıqla divan tutuldu.

1743-cü ildə Azərbaycanın şimalında Nadir şahı qarşı genişlənmiş xalq hə-rəkətində **Şəkiddə baş vermiş üsyan** xüsusilə fərqlənir. Nadir şahın Şəki vilayə-tini idarə etmək üçün təyin etdiyi məlik Nəcəf əhaliyə qarşı amansız davranışı və özbaşınalığı ilə seçilirdi. Hər il vergiləri artırır, bir hissəsini özünə götürür və əhalini var - yoxdan çıxarırdı. Nadir şah ali zümrə və əhali içərisində böyük nü-fuza malik **Hacı Çələbini** Şəki vilayəti üzrə vəkil təyin etmişdi. Şahın fərmanı-na görə məlik Nəcəf vəkilin razılığı olmadan əhali üzərinə vergi qoya bilməzdi. Hacı Çələbi məlik Nəcəfin qanunsuz işlərinin qarşısını almağa cəhd göstərəndə, məliyin şikayəti ilə şah hər ikisini yanına çağırmış və Hacı Çələbinin asılmasını əmr etmişdi. Boynunda kəndir Hacı Çələbi məliyin bütün qanunsuz işlərini qorxmadan bir nəfəsə Nadir şahı bildirmişdi: "...Şahdan bir qulluq gəlsə, məlik dörd - beş qulluq da onun üstünə qoyub rəiyyətə həvalə eylər. Mən deyirəm ki, şah məni vəkil edibdir. Qoymaram ki, şahın rəiyyətini əbəs yerə xərab eləyəsən. Məlik bu səbəbdən xilaf yerə ərz eylər. Rəiyyət padşahın ixtiyarındadır." Nadir

şah Hacı Çələbinin cəsarətinə heyrətlənib demişdi: “Mənim hüzzurumda bir kim-sənin həddi yoxdur ki, nəfəs çəkə. Şəkili Çələbi nə cürət sahibi varmış ki, boğazında kəndir cürət eləyib bu ərzləri mənə elədi. Heç sözündə yanılmadı. Əlbəttə, bundan bir xəta əmələ gələcək. Mənim zənnim xəta olmaz.”

**Hacı Çələbi** 1743-cü ildə bütün tərəfdarlarını ətrafına toplayıb **üsyən** qaldırdı, məlik Nəcəfi devirərək öldürdü və Şəki vilayətini müstəqil xanlıq elan etdi. 1744-1746-cı illərdə Hacı Çələbi “Gələsən - Görəsən” qalasında müdafiəyə çəkildi. Nadir şahın qalanı almaq üçün təşkil etdiyi iki yürüş boşa çıxdı. İki ildən çox davam edən üzücü savaştan sonra Hacı Çələbi Nadir şahın hakimiyyətini tanıdığını bildirdi. 1747-ci ildə Nadir şahın sui - qəsd nəticəsində öldürülməsi ilə onun qurduğu nəhəng imperatorluq dağıldı və Azərbaycan çox çətin və mürəkkəb siyasi dağınıqlıq dövrünə daxil oldu.

**VII FƏSİL.**  
**AZƏRBAYCAN XANLIQLARI**

**§ 21. Azərbaycan xanlıqlarının yaranması**

XVIII əsrin ortalarında **Nadir şah Əfşarın** yaratdığı **imperatorluğun dağılması Vətənimizdə** siyasi parçalanmaya gətirib çıxartdı. Siyasi parçalanma şəraitində ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələri arasında iqtisadi əlaqələrin zəifləməsi, bəzi hallarda hətta pozulması və ali zümrənin ayrı-ayrı nümayəndələrinin mərkəzdənqaçma meyllərinin güclənməsi nəticəsində Azərbaycanda müstəqil və yarımmüstəqil dövlətlər olan **xanlıqlar** meydana çıxmağa başladı. Azərbaycanın Arazdan cənubdakı torpaqlarında Təbriz, Urmiya, Xoy, Ərdəbil, Qaradağ, Sərab, Marağa, Maku, şimalda isə Qarabağ, Şəki, Şamaxı, Gəncə, Bakı, Dərbənd, Quba, Lənkəran, İrəvan, Naxçıvan xanlıqları, habelə İlisu, Qəbələ, Ərəş, Qazax, Şəmşəddil sultanlıqları, Şəmşəddildən şimal-qərbdə isə Car-Balakən camaatlığı meydana gəldi.

**Urmiya xanlığı. Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək cəhdi**

1747-ci ildə Nadir şahın öldürülməsindən sonra “Adil şah” adı ilə taxta çıxan qardaşı oğlu **Əliqulu xan** mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirə bilmədi. 1748-ci ildə onu əvəz edən Şahrux Mirzənin hakimiyyəti isə daha az sürdü. Azərbaycanda ali hakimiyyət uğrunda türksoylu **əfşarlarla** fars kökənli **zəndlər** arasında gedən siyasi savaşa daha bir türk köklü **qacarlar** da qoşulmağa hazır vəziyyətdə idi. Nadir şahın əmisi oğlu **Fətəli xan Əfşar Azərbaycan uğrunda** mübarizəyə qoşularaq 1747-ci ildə Urmiya xanlığının əsasını qoydu. Xanlığın mərkəzi əvvəlcə **Urmiya**, sonra isə **Təbriz şəhəri** olmuşdur. Fətəli xan **Təbriz, Xoy, Qaradağ, Marağa, Sərab** xanlıqlarını tabe edərək Ərdəbil və Maku xanlıqlarını çıxmaqla, **bütün Cənubi Azərbaycan torpaqlarını** birləşdirməyə nail olmuşdu. 1751-ci ildə İrəvan xanlığını tabe etmək cəhdi boşa çıxmış, ancaq 1759-cu ildə **Qarabağ hakimi Pənahəli xanı** özündən asılı vəziyyətə salaraq oğlu İbrahimxəlil ağanı girov götürmüşdü. **Bütöv Azərbaycan uğrunda** savaş apardığını aydın dərk etsə də, Fətəli xan Əfşar birləşdirdiyi ərəzilərdə tam möhkəm idarəetmə sistemi yaratmadan keçmiş Əfşar imperatorluğu uğrunda mübarizəyə qoşulmağa məcbur oldu. Bu yolda onun əsas rəqibləri isə zəndlər və qacarlar idi. Zəndlərin başçısı Kərim xan Səfəvi nəslindən olan azyaşlı bir uşağı III İsmayıl adı ilə İsfahanda taxta çıxararaq özünü onun qəyyumu elan etmişdi. **Fətəli xan** 1752-ci ildə Kərim xan Zəndin Azərbaycana işğalçılıq yürüşünün qarşısını alaraq əvvəlcə onu **Miyanə**, sonra isə **Qəmşə** döyüşlərində ağır məğlubiyyətə uğratdı. Kərim xan Fars vilayətinə qaçmaqla canını güclə qurtardı. Mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən **Məhəmmədhəsən xan Qacar** 1757-ci ildə Azərbaycana yürüş edərək Urmiya şəhərini və Fətəli xan Əfşarın xəzinə-

sini ələ keçirəndən sonra Kərim xan üzərinə yürüyərək onu da ağır məğlubiyyətə uğratdı.

**Fətəli xan Əfşar** 1759-cu ildə Qarabağ xanlığını asılı vəziyyətə saldıqdan sonra Azərbaycanın daxili işləri ilə məşğul olmağa başladı. 1761-ci ildə İsfahan və Şirazi ələ keçirən Kərim xan Zənd güclü qoşun toplayaraq Urmiya xanlığı üzərinə basqın etdi. 1761-ci ilin yayında **Fətəli xan Əfşar** Uçan düzündəki **Qaraçəmən kəndi yaxınlığında** düşmənin qoşunlarını ağır məğlubiyyətə uğratdı. Ancaq özünə həddən artıq güvənərək məkrli düşməni sayə salmayan Azərbaycan döyüşçüləri zəndləri sonadək təqib edib bütün qüvvələrini məhv etmədilər. Nəticədə fəlakət baş verdi. Bütün qüvvələrini toplayaraq hücumə keçən Kərim xan Zənd **Təbriz şəhərini** ələ keçirərək şəhərdə qırğın törətdi.

Kərim xan Zənd Fətəli xan Əfşarın bütün düşmənlərini bir cəbhədə birləşdirmək üçün hərəkətə keçdi. Kərim xanın tələsinə düşərək ona yardım göstərənlər içərisində çox təəssüf ki, qarabağlı Pənahəli xan, qaradağlı Kazım xan, xoylu Şahbaz xan, naxçıvanlı Hacı xan Kəngərli və başqaları da var idi. Müttəfiqlər 9 aylıq mühasirədən sonra 1763-cü ildə **Urmiya şəhərini** tutdular, Fətəli xanın xəzinəsi Kərim xanın əlinə keçdi. Kərim xan Fətəli xanın uzaq qohumlarından olan Rüstəm bəyi Urmiya xanı təyin edərək bütün Azərbaycan xanlarını qələbəni qeyd etmək üçün “Şiraz qonaqlığına” apardı. Qəmşəyə çatanda isə Fətəli xan Əfşarı qətlə yetirdi. Kərim xan Zənd qonaqlıq adı ilə girov götürdüyü xanları öz xanlıqlarından uzaqda - Şirazda saxlamaqla xanlıqları zəiflədib, gələcəkdə ələ keçirtmək istəyirdi. Ancaq “Şiraz qonaqlığı” istənilən nəticəni vermədi.

**Xoy xanlığı.** Urmiya xanlığı zəiflədikdən sonra **Xoy xanlığı** Azərbaycanın cənub xanlıqları içərisində ən güclüsü oldu. **Əhməd xanın** hakimiyyəti dövründə (1763 - 1786) qonşu xanlıqlar və Kartli - Kaxetiya çarlığı ilə diplomatik əlaqələr qurulmuşdu. **Təbriz xanlığı** ilə münasibətlər dinc xarakter daşıyırdı və daha yüksək səviyyədə idi. **İrəvan, Naxçıvan və Qaradağ** xanlıqları bir müddət Xoy xanlığından asılı vəziyyətə düşmüşdü. Əhməd xan 1782-ci ildə Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xanla birlikdə **Qaradağ xanlığına** qoşun yeridərək onun ərazisini öz aralarında bölüşdürmüşdülər. Əhməd xan dirçəlməkdə olan Urmiya xanlığını tabe etmək üçün Təbriz xanlığı ilə birləşmişdi. Əhməd xan 1783-cü ildə Təbriz yaxınlığında döyüşdə Urmiya hakimi İmamqulu xan Əfşarın və onun müttəfiqi Sərab hakimi Əli xan Şəqaqinin birləşmiş qüvvələrini məğlubiyyətə uğratdıqdan sonra Xoy xanlığının nüfuzu daha da güclənmişdi.

**Təbriz xanlığı.** Xanlığın əsası XVIII əsrin ortalarında **Əmiraslan xan** tərəfindən qoyulmuşdu. Təbriz Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin mərkəzinə çevrildiyindən Fətəli xan Əfşar bu xanlığı özünə tabe etmişdi. Lakin onun ölümündən sonra, 1763-cü ildə Təbriz xanlığı yenidən müstəqilləşmişdi. Xanlıq inzibati cəhətdən Təbriz, Güney və Mərənd mahallarına bölünürdü. Xanlıq 10 min nəfərdən ibarət daimi qoşuna malik idi.

**Qaradağ xanlığı.** Qaradağ xanlığı Nadir şahın ölümündən sonra yaranmışdı. **Kazım xan** (1748 - 1752) xanlığı müstəqil idarə edirdi. Xanlıq 2 min nəfərlik qo-

şuna malik idi. Kazım xan 1752-ci ildə Şəki xanı Hacı Çələbiyə qarşı təşkil olunmuş “Qızılqaya xəyanəti”ndə iştirak etmişdi. 1782-ci ildə Xoy və Qarabağ xanlıqlarının birləşmiş hərbi qüvvələri tərəfindən tutulandan sonra xanlıq xeyli zəifləmişdi. 1791-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar tərəfindən tabe edilmişdi.

**Ərdəbil xanlığı.** XVIII əsrin ortalarında yaranmış **Ərdəbil xanlığının** əsasını şahsevən tayfasından olan Bədir xan qoymuşdu. Bədir xanın oğlu **Nəzərəli xanın** hakimiyyəti dövründə (1747 - 1792) xanlıq xeyli güclənmiş və təsərrüfatında müəyyən canlanma yaranmışdı. Xanlığın idarə edilməsində əyanlardan ibarət **divanxana** mühüm rol oynayırdı. Xan 3 min nəfərlik qoşuna malik idi. Nəzərəli xanın zənd və qacarlarla münasibətləri kəskin olsa da, Qarabağ və Lənkəran xanlıqları ilə dostluq əlaqələri saxlayırdı.

**Şəki xanlığı.** 1743-cü ildə **Hacı Çələbi** tərəfindən əsas qoyulmuş Şəki xanlığı Azərbaycanın şimal xanlıqları içərisində **Quba və Qarabağ** xanlıqları ilə rəqabət aparmaq gücündə olması ilə fərqlənirdi. Hacı Çələbi xan (1743 - 1755) Nadir şahın ölümündən (1747) sonra tam müstəqilləşmişdi. Hacı Çələbi xan digər xanlıqları özünə tabe etmək yolu ilə Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməyə çalışsa da, bu yolda atdığı addımlar elə bir ciddi uğur qazanmamışdı. 1748-ci ildə Qarabağ xanlığına hücum etmiş və **Bayat qalasını** mühasirəyə almışdı. Qalanı ələ keçirə bilməyərək “Bayat savaşı”nda məğlub olan Hacı Çələbi mərdi-mərdanə Pənahəli xanın hakimiyyətini rəsmən tanıdığını bu sözlərlə bildirmişdir: “İndiyədək o, zərb olunmamış gümüş parçası idi, biz gəldik, onu pula çevirdik”. Hacı Çələbinin **Təbriz xanlığını** tabe etmək cəhdi uğursuz olsa da, Qəbələ və Ərəş sultanlıqlarını öz xanlığına birləşdirmişdi.

Şəki xanlığının get - gedə güclənməsi Qarabağ və Gəncə xanlıqlarını, xüsusilə Kartli - Kaxetiya çarlığını bərk narahat edirdi. 1751-ci ildə **Kartli - Kaxetiya çarlığı** ilə **Carda** baş tutan döyüşdə məğlub olan II İrakli Azərbaycan xanları ilə Hacı Çələbiyə qarşı ittifaq yaratmağa nail oldu. 1752-ci ildə Gəncə şəhəri ətrafında Qızılqaya adlı yerdə Kartli - Kaxetiya çarı II İrakli ilə Hacı Çələbiyə qarşı birləşmək üçün gələn gəncəli Şahverdi xan, naxçıvanlı Heydərqulu xan, qaradağlı Kazım xan, qarabağlı Pənahəli xan və başqaları xəyanətə uğradılar. II İrakli Azərbaycan xanlarını əsir götürərək onları bu yolla özündən asılı vəziyyətə salmağa çalışırdı. Kür çayının sol sahilində mövqe tutan **Hacı Çələbi** xan II İraklinin xəyanətini eşidən kimi ordusuna Kür çayını keçmək haqda əmr verdi. **Gəncə ətrafındakı döyüşdə** II İrakli məğlub edildi. Bir ləyaqətli türk kişisi kimi hərəkət edən Hacı Çələbi xan ona qarşı ümumi düşmənlə birləşən Azərbaycan xanları əsirlikdən azad edərək bağışladı. Bu qələbə nəticəsində **Qazax və Borçalı** Şəki xanlığına birləşdirildi. “Qızılqaya xəyanəti” göstərdi ki, amansız düşməne qarşı Vətən naminə bütün Azərbaycan xanları vahid cəbhədə birləşməlidirlər. 1752-ci ildə II İraklini Carda məğlub edən Hacı Çələbi xan **Car azad camaatlığını** da özündən asılı vəziyyətə saldı.

Hacı Çələbi xanın əsas məqsədlərindən biri **Şamaxı xanlığını** tabe etmək idi. Ancaq onun bu arzusunu Hüseyn xan həyata keçirdi. **Hüseyn xan** 1767-ci



ildə Qubalı Fətəli xan ilə birlikdə Şamaxı xanlığını ələ keçirərək öz aralarında böldülər. Ancaq 1768-ci ildə Şəki xanlığının hakimiyyəti altına düşən ərazini Qubalı Fətəli xan öz torpaqlarına birləşdirdi. Şəki xanlığı 1785-ci ildə Quba xanlığından asılı vəziyyətə düşsə də, 1789-cu ildə Qubalı Fətəli xanın ölümündən sonra yenidən müstəqilliyini geri qaytardı. 1795-ci ildə hakimiyyətə gələn Səlim xan 1806-cı ilədək xanlığı idarə etmişdir. Xanlığın ərazisi 8 mahaldan ibarət idi. Mahalları xanın təyin etdiyi naiblər idarə edirdilər. Əhalisi kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olurdu. Şəki ipəyi Azərbaycandan çox - çox uzaq ölkələrdə çox məşhur idi.

**Şamaxı xanlığı.** Quba, Bakı və Qarabağ xanlıqları ilə həmsərhəd olan **Şamaxı xanlığının** əsasını 1747-ci ildə **Hacı Məhəmmədəli bəy** (mərkəz Yeni Şamaxı), **Məhəmməd Səid** və **Ağası** qardaşları (mərkəz Köhnə Şamaxı) qoymuşdur. Digər xanlıqlardan fərqli olaraq yaranışında Şamaxıda **ikihakimiyyətlik** mövcud idi və bu iki qüvvə arasında mübarizə Məhəmməd Səid xanın qələbəsi ilə nəticələnmişdi. Məhəmməd Səid xan elatlardan topladığı qoşunla 1761-ci ildə Yeni Şamaxını ələ keçirərək ikihakimiyyətliyə son qoydu (Tarixi ədəbiyyatda ikihakimiyyətliyin 1763-cü ildə ləğv edilməsi haqqında da məlumat verilir-red). Xanlığın mərkəzi **Köhnə Şamaxı** şəhəri oldu.

Şamaxı xanlığı Salyan və Xançobanı vilayətlərini ələ keçirmək istəyən qonşu Quba, Qarabağ və Lənkəran xanlıqları ilə mübarizə aparırdı. 1767-1768-ci illərdə Qubalı Fətəli xanın hücumlarına məruz qalan Şamaxı xanlığı Quba xanlığına tabe edilmişdi. Fətəli xanın ölümündən sonra, 1790-cı ildə xanlıq yenidən müstəqil olmuşdu. XVIII əsrin sonlarında xanlıq 17 mahaldan ibarət idi.

### **Quba xanlığı. Fətəli xanın birləşdirmə siyasəti**

Quba vilayətinin hakimi **Hüseynəli xan** öz iqamətgahı Xudat qalasında otururdu. 1735-ci ildə iqamətgahını **Quba şəhərinə** köçürmüş və burada möhtəşəm saray tikdirmişdi. Hüseynəli xan Quba xanlığının müstəqilliyini 1747-ci ildə elan etmişdi. Hüseynəli xan irsilik hüququndan istifadə edərək 1756-cı ildə **Salyan nahiyyəsini** Quba xanlığına birləşdirmişdi. Quba xanlığının yüksəlişi Hüseynəli xanın oğlu Fətəli xanın adı ilə bağlıdır. **Fətəli xanın hakimiyyəti dövründə** (1758-1789) xanlıq Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Fətəli xan **bütöv Azərbaycan yaratmaq amalı** ilə yaşayan nadir siyasi xadimlərimizdən biridir.

Fətəli xan Quba xanlığını iqtisadi və maliyyə cəhətdən gücləndirmək üçün vergi sistemində olan özbaşınalıqları aradan qaldırdı. Xanlığın hərbi qüvvələri daimi qoşundan, müharibələr zamanı yığılan çərikdən və muzzdlu döyüşçülərdən ibarət idi. Dövlətin sərhədlərini möhkəmləndirmək üçün döyüşkən şahsevən tayfalarını Muğandan köçürüb, Şabranda və xanlığın sərhədboyu ərazilərində yerləşdirmişdi. Mənbələrdə **həmin əhalinin qubalılar kimi türk dilində danışması haqda** məlumatlar vardır.

Fətəli xan Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək prosesinə Dərbənddən başladı. 1759-cu ildə **Dərbənd** tabe edildi. 1767-ci ildə nigah diplomatiyası ilə **Bakı xanlığını** da öz siyasi təsiri altına aldı. Bundan sonra Fətəli xan **Qubanın, Dərbəndin, Bakının və Salyanın hakimi** adlandırılırdı. 1767-ci ildə Quba və Şəki xanlıqlarının qoşunları Şamaxı xanlığını ələ keçirdilər və xanlığın ərazisi Fətəli xan və şəkili Hüseynəli xan arasında bölüşdürüldü. 1768-ci ilin avqustun 17-də Fətəli xan 15 min döyüşçü ilə Yeni Şamaxıya hücum edərək Şamaxı xanlığının Şəkinin payına düşən bütün mahallarını Qubaya birləşdirdi. Həmin il **Cavad xanlığını** da birləşdirməklə, **Fətəli xan artıq bütün Şimal-Şərqi Azərbaycan torpaqlarının hökmdarı** kimi çıxış etməyə başladı. O, **Şamaxı** şəhərini birləşdirilmiş Azərbaycan torpaqlarının mərkəzinə çevirmək istədiyindən bu şəhərin möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Çünki Şamaxı şəhəri vaxtilə Şirvanşahlığın mərkəzi olmuşdu, Qarabağ, Şəki xanlıqları uğrunda mübarizə aparmaq və Azərbaycanın digər torpaqlarına irəliləmək üçün mühüm siyasi strateji məntəqə idi. Fətəli xan Şamaxıda öz dayaqlarını möhkəmləndirmək üçün buraya Dərbənddən əhali köçürmüşdü. Fətəli xan öz hakimiyyətini Azərbaycanın cənubuna da yaymağa çalışırdı. O, 1784-cü ildə **Ərdəbil və Meşkini** tutsa da, Rusiyanın narazılığı ucbatından həmin şəhərləri tərk edib getmişdi. Fətəli xan 1785-ci ildə **Şəki xanlığını** da özündən asılı vəziyyətə salmışdı. Fətəli xan 1785-ci ildə **Lənkəran hakimi Qara xanı** özündən asılı vəziyyətə salaraq, onunla birlikdə Qarabağ və Gilan xanlıqlarına yürüşlər təşkil etmişdi.

1783-cü ildə Fətəli xanın Qarabağ xanlığına böyük yürüşü İbrahim xanla onun müttəfiqi Kartli çarı II İrəklinin qoşunları tərəfindən dəf edilmişdi.

Fətəli xanın 1759-cu ildən başlayaraq birləşdirmə siyasəti digər xanlıqların, habelə bölgədə marağı olan Rusiyanın, Dağıstan hakimlərinin və digər qonşu dövlətlərin mənafeyinə toxunduğu üçün düşmənləri tez - tez ona qarşı ittifaqlar yaradır və yürüşlər təşkil edirdilər. 1773-cü ildə Şəki, Avar və Qarabağın birləşmiş qüvvələri Fətəli xana qarşı yürüşə başlayaraq Şamaxını tutdular. 1774-cü ildə Xudat yaxınlığında baş vermiş **Gavduşan döyüşündə** Fətəli xan məğlubiyyətə uğrayaraq Salyana çəkildi. O, gizli yolla Dərbəndə qayıdaraq şəhərin müdafiəsini təşkilinə başladı və kömək üçün Rusiyaya müraciət etdi. 1775-ci ildə Dərbəndin mühasirəsinə son qoyuldu.

Fətəli xan Rusiyaya arxalanan Kartli - Kaxetiya çarı II İrəklinin Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək cəhdlərinin qarşısını almağa çalışırdı. 1780-ci ildə II İrəklili İbrahimxəlil xanla birlikdə Gəncə xanlığını ələ keçirərək öz aralarında bölmüşdülər. Bu zaman Fətəli xan **II İrəklidən** canişinini Gəncədən geri çağırmağı, İbrahimxəlil xanla ittifaqdan əl çəkməyi, İrəvan xanlığından pulla xərac tələb etmək istəyinə son qoyaraq **Azərbaycanın işlərinə qarışmamağı** qətiyyətlə tələb etmişdi. Şimal - Şərqi Azərbaycan torpaqları ilə kifayətlənməyən Fətəli xan Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarını - Qarabağ və Gəncə xanlıqlarını, Qazax, Şəmşəddil və Borçalı sultanlıqlarını da öz dövlətinə birləşdirmək istəyirdi. Bu məqsədlə hətta 25 min döyüşçü də toplamışdı. Ancaq Qafqazdakı rus

qoşunlarının komandanlığı onu bu addımdan çəkndirmişdi.

Fətəli xan Rusiyanın himayəsinə keçərək bölgədə mövqeyini möhkəmləndirən Kartli çarı II İrakli ilə Qafqaz və Cənubi Azərbaycan məsələlərini həll etmək üçün 1788-ci ildə Kür çayının sahilində görüşmüşdü. Görüşün əsas müsbət nəticəsi Şəmsəddil sultanlığının Gəncə xanlığına qaytarılması barədə razılığın əldə edilməsi oldu. Görüş zamanı qəflətən xəstələnən Fətəli xan Bakıya bacısı Xədicə Bikanın yanına qayıtdı. 1789-cu ilin mart ayının 22-də 54 yaşında vəfat edən Fətəli xan Bakıda Bibiheybət məscidinin həyatında dəfn olunmuşdur. Həmin məscid XX əsrin 30-cu illərində yol çəkilişi bəhanəsi ilə partladılarkən **Fətəli xanın başdaşı** Azərbaycan Tarix muzeyinə verilmişdi. Mənbələrdə Fətəli xanın II İrakli tərəfindən zəhərləndiyi ehtimalına rast gəlinir. Çünki Fətəli xandan sonra onun yaratdığı **dövlət birliyinin** dağılması və Rusiya tərəfindən Şimali Azərbaycanın işğalı bu ölümün arxasında bir sui-qəsd cəhdinin dayandığını açıq-aydın göstərir.

Fətəli xan dövrünə görə çox savadlı və geniş dünyagörüşə malik olub, türk, fars və rus dillərini dərindən bilirdi. Siyasi əleyhdarlarına qarşı amansız olub, çox ağıllı, mərdanə, şöhrətpərəst, yorulmaz və güclü xarakterə malik idi. Fətəli xan Azərbaycan tarixində böyük rol oynamış görkəmli şəxsiyyətlərdən biridir. Fətəli xanın ölümündən sonra **Şimal-Şərqi Azərbaycan dövlət birliyi** dağılmış və onu əvəz edən oğulları **Əhməd xan və Şeyxəli xan** yalnız Qubanı və Dərbəndi öz hakimiyyətləri altında saxlaya bilmişdilər.

### **Qarabağ xanlığı**

**Qarabağ xanlığının** əsası 1748-ci ildə Cavanşir boyundan olan **Pənahəli xan** (1748-1763) tərəfindən qoyulmuşdu. Pənahəli xan vaxtilə Nadir şah tərəfindən Xorasana köçürülmüş, onun ölümündən sonra Vətənə geri dönməyə Cavanşir, Otuziki, Kəbirli və başqa elləri öz əvvəlki yurdlarında məskunlaşdırdı. Xanlıqda möhkəmləndirilmiş şəhər olmadığından Pənahəli xan 1748-ci ildə ilk əvvəl **Bayat qalasını** tikdirdi. Ona düşmən mövqedə dayanan bəzi qüvvələr, xüsusilə Xəmsə xristian məlikləri Şəki hakimi Hacı Çələbiyə məktublar göndərərək onu Pənah xana qarşı savaşa çağırıdılar. 1748-ci il **Bayat savaşında** Şəki və Şamaxı xanlıqlarının birləşmiş hərbi qüvvələri bir aylıq mühasirədən sonra Bayat qalasını ələ keçirə bilməyib geri çəkilməli oldular. Hacı Çələbi xan məğlubiyyətini kişi kimi boynuna alaraq demişdi: “Pənahəli bir xan idi, biz gəldik onunla dava elədik və bir iş də görə bilmədik. Biz indi onu şah edib qayıdırıq.” Bayat qalasında böyük hərbi qüvvə saxlamaq mümkün olmadığından Pənahəli xan 1752-ci ildə **Şahbulağı qalasını** inşa etdirdi. O, xanlıqda öz hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra **Gəncə, Naxçıvan, Ərdəbil və Qaradağ** xanlıqlarını öz təsiri altına ala bilmişdi. Pənahəli xan 1752-ci ildə Şəki xanlığına qarşı Kartli çarı II İrakli ilə ittifaqa girərək **Qızılqaya xəyanətində** də iştirak etmişdi.

Pənahəli xan xanlığın müdafiəsini gücləndirmək üçün dağların içində daha

möhkəm və sarsılmaz qala tikmək qərarına gəldi. Əvvəllər şəhər olmuş və mon-qollar tərəfindən dağıdılmış yaşayış məskəninə 1756-1757-ci illərdə **Şuşa şəhərinin** binası qoyuldu və qala tikildi. Dövrünün görkəmli sənətkarları hasar, bürc və divar çəkib, şəhərdə geniş binalar tikdilər.

Keçmiş Səfəvi mülkləri uğrunda mübarizəyə girişən **Məhəmmədhəsən xan Qacar** 1757-ci ildə 30 minlik ordu ilə Qarabağa hücum etdi. **Xatınarxı deyilən yerdə baş verən döyüşdə** Pənah xan qalib gəldi. Məhəmmədhəsən xanın iki topu ələ keçirildi və qalaya gətirildi. 1759-cu ildə urmiyalı **Fətəli xan Əfşarın** Şuşaya hücumu dəf edilsə də, Pənahəli xan oğlu İbrahimxəlil ağanı girov verib, zahirən itaət göstərərək məsələni dinc yolla həll etdi. 1763-cü ildə Pənahəli xanın urmiyalı Fətəli xanın əsas düşməni fars Kərim xan Zəndlə birlikdə Urmiya xanlığına hücumda iştirak etməsinin əsas səbəbi də oğlunun girovluqda qalması idi. 1763-cü ildə Kərim xan Zəndin fitnəsinə uyub “Şiraz qonaqlığı”nda iştirak edən **Pənahəli xan** müəmmalı şəkildə Şirazda vəfat etdi.

Xanlıq taxtına çıxan **İbrahimxəlil xanın** hakimiyyəti dövründə (1763-1806) Qarabağ xanlığı daha da gücləndi. O da atası kimi, Kartli çarlığı və Rusiyanın himayə etdiyi xristian məliklərinin pozuculuq hərəkətlərinə son qoydu. XVIII əsrin 80-ci illərində qubalı Fətəli xanın bütün Azərbaycanı öz hakimiyyəti altında birləşdirmək siyasətinin tərkib hissəsi olan Qarabağ yürüşlərinin qarşısını aldı. Bu zaman ona müttəfiqi Kartli çarı II İrakli köməklik göstərmişdi. 1780-ci ildə müttəfiqlər Gəncə xanlığını ələ keçirdilər. **İbrahimxəlil xan** müəyyən dövrlərdə öz nüfuzunu **Naxçıvan və Təbriz xanlıqlarına** yaya bilmişdi. İbrahimxəlil xan **Rusiya** ilə də diplomatik əlaqələr saxlayaraq rusların Qarabağ xanlığı ərazisində “erməni çarlığı” yaratmaq cəhdlərinin qarşısını almışdı. İbrahimxəlil xanın dövründə Qarabağ xanlığı o dərəcədə güclənmişdi ki, tam müstəqil xarici siyasət yeridirdi. İbrahimxəlil xan, nəinki Kərim xan Zənd, hətta Ağa Məhəmməd xan Qacardan belə çəkinmirdi. Qonşuluqda olan iki güclü - Rusiya və Osmanlı dövlətləri özlərinin Qafqaz siyasətində bu xanlığın gücünü və nüfuzunu hökmən nəzərə almalı olurdular.

Qarabağ xanlığının ərazisi 21 mahala bölünmüşdü. Qarabağ çox böyük hərbi qüvvəsi olan xanlıqlardan biri idi. Xan savaşa çıxdıqda 10 mindən 15 minədək döyüşçü toplaya bilirdi. Qoşunun tərkibində atlı, piyada, tüfəngçi və topçu hissələri var idi. **Mirzə Camalın** yazdığına görə Qarabağın bütün elləri adları dəftər və siyahıda yazılmış **atlı qoşundan** ibarət idi. Qeyri - nizami çəriklə yanaşı, xanın daimi hərbi qulluqçulardan ibarət **qvardiyası** da fəaliyyət göstərirdi. Xanlıqda **pənahabad** adlanan gümüş pul kəsilirdi. Sarayda olan divanxana xanın yaxın əyanlarından və nüfuzlu müsəlman din xadimlərindən təşkil olunmuşdu.

**Bakı xanlığı.** Bakı xanlığının əsası 1747-ci ildə **Mirzə Məhəmməd xan** (1747 - 1768) tərəfindən qoyulmuşdu. 39 kənddən ibarət olan xanlığın mərkəzi Bakı şəhəri idi. Xanlıqda bütün inzibati, maliyyə, hərbi və məhkəmə hakimiyyəti xanın əlində cəmləşmişdi. Xan xanlığı öz malikanəsi kimi idarə edirdi. Ba-

kı xanlığında **idarəetmə aparatı** digər xanlıqlarla müqayisədə **kiçik olması** ilə fərqlənirdi. Xanın yanında fəaliyyət göstərən **divanxanada** müharibə, sülh və digər mühüm dövlət əhəmiyyətli məsələlər müzakirə olunurdu.

Neft quyuları, bazarlar, dükanlar xan tərəfindən **iltizama** verilirdi. Xanın neftin satışından gəliri ildə 40 - 50 min manata çatırdı. I Mirzə Məhəmməd xan iqtisadiyyatın dirçəldilməsi və Xəzər dənizində gəmiçiliyin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Xanın yanında 500 nəfərdən çox olmayan **daimi qoşun** var idi. Əhali malcəhət (1/10), dağalıq, bayramlıq, toyxərçi və s. kimi vergiləri ödəyirdi.

Bakı hakimi Mirzə Məhəmməd xan Qubalı Fətəli xanın bacısı **Xədicə Bika** ilə oğlu Məlik Məhəmmədi evləndirərək 1767-ci ildə Qubadan asılılığı qəbul etmiş və bu yolla öz hakimiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdi. **Məlik Məhəmməd xanın dövründə** (1768-1784) də xanlıq Fətəli xandan aslı olaraq qalırdı. Bakı xanı Fətəli xanın ilk tələbi ilə qoşun verməli, müharibə vaxtı özü qoşunun başında təyin olunan yerə gəlməli və ordunu ərzaqla təmin etməli idi. Fətəli xan 1779-cu ildə Qarabağ xanlığı ilə “birgə dostluq ittifaqı” yaratmaq məqsədi ilə Məlik Məhəmməd xanı Qarabağlı İbrahimxəlil xanla danışıqlara göndərmişdi. 1784-cü ildə 11 yaşlı II Mirzə Məhəmməd xan (1784-1791) taxta çıxdı. Bakı xanlığında faktiki hakimiyyət Fətəli xan və onun bacısı Xədicə Bikanın əlində idi. 1789-cu ildə Fətəli xanın ölümündən sonra Bakı xanlığı asılılıqdan çıxdı. Xanlığın sonuncu hakimi olan **Hüseynqulu xan** (1792-1806) müstəqil siyasət yeridərək üzdə qubalı Şeyxəli xanla dostluq münasibətləri saxlayırdı.

**Gəncə xanlığı.** Xanlığın əsası 1747-ci ildə Qacar türk soyundan olan **II Şahverdi xan Ziyadoğlu** (1747-1768) tərəfindən qoyulmuşdu. Xanlığın mərkəzi Gəncə şəhəri idi. Bütün hakimiyyət xana məxsus idi və xanın adından burada pul kəsilirdi. Əhalidən malcəhət, bəhrə, dağalıq və s. vergilər toplanırdı. Eyni bəylərbəyliyin tərkibindən çıxmış Gəncə və Qarabağ xanlıqları arasında ilk vaxtlar dostluq əlaqələri olsa da, Pənahəli xanın atdığı addımlar nəticəsində münasibətlər kəskinləşmişdi. 1759-1761-ci illərdə Şahverdi xan Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətdə olmuşdu. **Məhəmməd Həsən xanın** dövründə (1768-1778) xanlığın iqtisadiyyatı, xüsusilə ipəkçilik xeyli inkişaf etmişdi.

1780-ci ildə Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli və Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xanın birləşmiş qüvvələri Gəncəni ələ keçirdilər. Gəncə xanlığını qaliblərin təyin etdikləri iki nümayəndə idarə etdiyindən xanlıqda **ikihakimiyyətlik** yaranmışdı. 1783-cü ildə Hacı bəyin başçılığı ilə üsyan oldu və hər iki hakim Gəncədən qovuldu. 1784-cü ildə II İraklinin rus qoşunu ilə birlikdə Gəncəyə hücumunun qarşısı dağlı hakimlərinin köməyi ilə alınmışdı.

1786-cı ildə hakimiyyətə gələn **Cavad xan** (1786-1804) II İrakli və Qarabağ hakimi İbrahim xana müəyyən məbləğdə xərac verməyə razı olsa da, 1795-ci ildə xərac göndərilməsini dayandırmışdı. Cavad xan əsas düşməni Kartli - Kaxetiyanı sıradan çıxartmaq məqsədilə Ağa Məhəmməd xan Qacarı gücündən istifadə etməyə çalışırdı. Cavad xan Qacarı 1795-ci ildə Tiflisə yürüşü za-

manı ona qoşun və ərzaqla köməklik göstərmişdi. Cavad xan Nadir şahın Kartli çarlığının idarəsinə verdiyi Şəmşəddil və Borçalı mahallarını geri almaq məqsədilə gürcü şahzadəsi Aleksandri himayə edirdi. Bu siyasət Gəncə xanlığı ilə Rusiya və Gürcüstan arasında münasibətlərin pisləşməsinə səbəb olmuşdu. 1797-ci ildə V.Zubovun başçılıq etdiyi rus qoşunları Azərbaycanı tərk edən kimi Cavad xan Qazax, Şəmşəddil və Borçalı mahallarını gürcülərdən geri almışdı.

**İrəvan xanlığı.** Səfəvilərin Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisində, Azərbaycanın şimal-qərb hissəsində yaranmış **İrəvan xanlığının** əsası 1747-ci ildə Türk Əfşar soyundan olan **Mir Mehdi xan** tərəfindən qoyulmuşdu. Xanlıq 15 mahal-dan ibarət idi. Mərkəzi **İrəvan şəhəri** idi. Xanlığın əhalisinin demək olar ki, hamısını **Azərbaycan türkləri** təşkil edirdi. XVIII əsrin 50-ci illərinin əvvəllərindən xanlığı **Qacar** nəslinin nümayəndələri idarə etməyə başladılar. 1751-ci ildə urmiyalı Fətəli xan İrəvan xanlığına hücum edərək bura köməyə gəlmiş Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin qoşunlarını məğlubiyyətə uğratdı. **Hüseynəli xan Qacarın dövründə** (1759-1783) II İrakli İrəvan xanlığına 1765-ci və 1779-cu illərdə yürüşlər edərək onu özündən aslı vəziyyətə salmağa çalışır və müəyyən vaxtlarda xanı ona bac verməyə məcbur edirdi. 1779-cu il yürüşündə İrəvan qalasını ələ keçirə bilməyən II İrakli çoxlu sayda silahsız dinc əhalini əsir alıb aparmışdı. 1781-ci ildə İrəvan xanlığı ilə Kartli - Kaxetiya çarlığı arasında bağlanmış sülh müqaviləsinə görə II İrakli 30 min tümən ödənc müqabilində həmin əhalinin geri qaytarılmasına razılıq vermişdi. 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsi ilə Rusiyanın himayəsinə sığınan Kartli-Kaxetiyanın təcavüzkar niyyətlərinin qarşısını almaq üçün İrəvan xanlığı **Osmanlı dövlətinin köməyindən** istifadə etməyə başlamışdı. **Məhəmmədhüseyn xanın dövründə** (1784-1805) gürcülərin yürüşlərinin qarşısı alınmış, Ağa Məhəmməd xan Qacarın 1795-ci il yürüşü zamanı İrəvan qalasında 35 gün müqavimət göstərilsə də, xanlığın ona tabe olmaqdan başqa çıxış yolu qalmamışdı. Xanlıq Qacarlara bac ödəməyə və lazım gəldikdə, Qacarın hərbi xidmətinə qoşun dəstəsi göndərməyə razılıq vermişdi. İrəvan xanlığının sonuncu hakimi **Hüseynqulu xan Qacar** (1806 - 1827) olmuşdur. Qacar dövlətinin başçısı Fətəli şah Hüseynqulu xanı Araz çayının sol sahilindəki bütün hərbi qüvvələrin sərkərdəsi təyin edərək ona “sərdar” titulu vermişdi. Bunun nəticəsində İrəvan sərdarı Hüseynqulu xan xanlıqda bütün mülki və hərbi hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmişdi. O, “Aslanların başçısı” fəxri adını daşıyan qardaşı Həsən xanla birlikdə xanlığın müstəqilliyi uğrunda rus işğalçılarına qarşı axıradək qətiyyətlə mübarizə aparmışdı.

**Naxçıvan xanlığı.** 1747-ci ildə **Türk Kəngərli** soyundan olan **Heydərqulu xan** (1747-1764) keçmiş Çuxur-Səəd bəylərbəyliyinə düşən, Zəngəzur dağlarından Araz çayı vadisinədək ərazidə müstəqil **Naxçıvan xanlığının** yarandığını elan etdi. O, Qarabağ hakimi Pənahəli xanla dostluq münasibətləri saxlayırdı və onun dostcasına xahişi ilə 1752-ci ildə Hacı Çələbi xana qarşı “Qızılqaya xəyanətində” iştirak etmişdi.

Heydərqulu xan xəzinənin gəlirini artırmaq üçün iqtisadi sahədə bir sıra

tədbirlər görmüş, ticarəti inkişaf etdirmək üçün çaylar üzərində körpülər saldırmışdı. Heydərqulu xanın ölümündən sonra xanlığın bir qədər zəifləməsi daxilə gedən hakimiyyət uğrunda mübarizə və Xoy, Qarabağ xanlıqları və Kartli - Kaxetiya çarlığının Naxçıvan xanlığını öz siyasi təsir dairəsinə salmaq cəhdləri ilə bağlı idi. Qarabağlı İbrahimxəlil xan Xoy hakimi Əhməd xanla ittifaqa girərək 1787-ci ildə Naxçıvan xanlığına hücum edib, Naxçıvan qalasını ələ keçirmiş, Cəfərqulu xanı devirərək hakimiyyətə Abbasqulu xanı gətirmişdi. Lakin İbrahimxəlil xan xanlığı tərk edən kimi Cəfərqulu xanın qardaşı **Kəlbəli xan** hakimiyyəti ələ keçirərək özünü xan elan etmişdi. Çox cəsarətli və uzaqgörən dövlət xadimi olan **Kəlbəli xanın** dövründə (1787-1820) xanlıq xeyli güclənmişdi. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar Şimali Azərbaycana yürüşü zamanı Kəlbəli xan formal olaraq onun tabeçiliyini qəbul etmişdi. Ancaq Ağa Məhəmməd xan Qacar onu silah gücünə tabe edə bilməyəcəyini başa düşdüyündən hiyləyə əl atmışdı. Tiflis səfərindən geri qayıdarkən daxilə ona dərin nifrət bəsləyən Kəlbəli xanı çox mötəbər şəxs kimi düşərgəsinə dəvət etmişdi. Qacar Kəlbəli xanı dərhal kor etdirərək Tehrana həbsxanaya göndərmişdi. Lakin 1797-ci ildə Qacar hökmdarı Fətəli şah Kəlbəli xanı onun xəzinəsinə müəyyən xərac ödəmək şərtilə Naxçıvanın hakimi kimi tanımışdı. 1820-ci ildə artıq qocalmış Kəlbəli xan siyasətdən çəkilərək xanlığın idarəsini oğlu **Ehsan xana** tapşırmış və Məkkəyə Həcc ziyarətinə getmişdi.

**Lənkəran xanlığı.** Əsası 1747-ci ildə tarixdə Qara xan kimi tanınan **Cəmaləddin Mirzə bəy** tərəfindən qoyulmuşdu. Xanlığın iqtisadi və siyasi mərkəzi Lənkəran şəhəri idi. **Qara xanın dövründə** (1747-1786) xanlıqda siyasi sabitliyi qoruyub saxlamaq və iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün bir sıra mühüm addımlar atılmışdı. Xan hakimiyyətinin əsas dayağı kimi daha çox xırda əyanlara arxalanan Qara xan onların köməyi ilə iri əyanların mərkəzdənqaçma meyllərinin qarşısını almağa çalışırdı. **Daimi qoşun** yaradılmış və xan nəslindən olmayan bir çox iri əyanların torpaqları müsadirə edilmişdi.

Xanlığın əsas düşmənlərindən biri Kərim xan Zənd idi. O, Gilan hakimi Hidayət xanı Lənkəran xanlığına hücumə təhrik etmişdi. 1768-ci ildə güclü qoşunla xanlığa hücum edən Hidayət xan qələbə qazanmış və Qara xanı böyük miqdarda bac ödəməyə məcbur etmişdi. Gilan hakiminə qarşı mübarizədə qubalı Fətəli xan ona köməklik göstərirdi. 1785-ci ildə Lənkəran xanlığı **qubalı Fətəli xandan** asılı vəziyyətə düşmüşdü.

**Mir Mustafa xanın** dövründə (1786 - 1814) Lənkəran xanlığı xeyli güclənmişdi. 1795-ci ildə xanlıq Ağa Məhəmməd xan Qacarın hücumuna məruz qalmışdı. Mir Mustafa xan Qacar təhlükəsinə qarşı Rusiyadan kömək almaq üçün öz nümayəndələrini Peterburqa göndərmişdi. Rusiya tərəfindən 1812-1813-cü illərdə işğal olunmuş Lənkəran xanlığı bir qədər gec - 1826-cı ildə ləğv edilmişdi. Sonuncu Lənkəran xanı **Mir Həsən xan** (1814-1826 ) olmuşdur.

## § 22. Xanlıqların daxili və xarici siyasəti

### Xanlıqların dövlət quruluşu və sosial - iqtisadi həyatı

Azərbaycan xanlıqları dövlət quruluşuna görə **monarxiya** idi. Xanlıqlar demək olar ki, bütün dövlət atributlarına malik olmaqla beynəlxalq münasibətlər sisteminin subyekti kimi çıxış edirdilər. Hər bir xanlığın dəqiq müəyyən edilmiş sərhədlərdə öz **ərazisi**, müəyyən iqtisadi potensialı, **öz pulu**, **hərbi qüvvələri**, **əksəriyyəti türklərdən ibarət olan əhalisi**, **dili (türk)**, **ideologiyası (islam)** və **dövlət atributları** var idi. Xanlıqların dövlət atributları **taxt-tac**, **möhür**, **bayraq**, **hökmranlıq əsası və puldan** ibarət idi.

Azərbaycan xanları qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idilər. Xanlıqlarda bütün qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti hakim xanın əlində cəmləşmişdi. Bir çox xanlıqlarda (Şəki, Şamaxı, Quba, Qarabağ və b.) xanın yanında **Divan** (Xan Şurası) fəaliyyət göstərirdi. Divan məşvərətçi - məsləhətçi orqan olsa da, burada iştirak edən vəzifəli şəxslərin mövqeyi xanın bu və ya digər qərarı qəbul etməsinə təsir göstərirdi. Məsələn, Şamaxı xanlığında Divanda müharibə, sülh kimi çox mühüm məsələlər müzakirə olunurdu. Bu xanlıqda Divanın xanın üzərində təsiri daha güclü idi və xanın nüfuzlu əyanlardan xəbərsiz, təkbaşına qərar qəbul etməsi bəzən narazılıqlara gətirib çıxarırdı. Xanlıqlarda saray məmurları içərisində **vəzir** daha böyük səlahiyyətə malik idi. Xan sarayında vəzifə tutan **sərkərəli** maliyyə işlərinə, **sandıxdar ağası** xəzinəyə, **eşikağası** isə xanın şəxsi təsərrüfatına nəzarət edirdi.

Xan hakimiyyətinin dayacağı olan ordunun əsas hissəsini **maafilər və elatlar** təşkil edirdi. Maafilər imtiyazlı təbəqə olub, vergidən azad idilər. Onlar qoşunda xidmət etməklə yanaşı, əsası da qoruyurdular. Xanlıqlarda natural vergilərin toplanması ilə **darğalar** məşğul olurdu.

Azərbaycan xanlıqları inzibati cəhətdən **mahallara** bölünürdü. Şəki xanlığı 8, Qarabağ 21, İrəvan 14, Urmiya 14, Lənkəran 6 mahaldan ibarət idi. Mahallar **naiblər**, kəndlər **kəndxudalar**, şəhərlər isə **kələntər** və ya **qalabəyilər** tərəfindən idarə olunurdu.

Azərbaycan xanlıqlarının iqtisadiyyatının əsasını **kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarət** təşkil edirdi. Kənd təsərrüfatında ixtisaslaşma dərinləşməkdə idi. Qarabağ, Şamaxı, Gəncə, Quba və Şəki xanlıqlarında dənli bitkilər, Lənkəranda düyü, Dərbənd, Quba və Bakı xanlıqlarında qızılboya və zəfəran yetişdirilirdi. Şəki və Şamaxı xanlıqları Azərbaycanın əsas **ipəkçilik mərkəzləri** sayılırdı.

Xanlıqlar çağında **dövlət** (divan) və **saray** (xassə) torpaqları arasında fərq aradan qalxaraq indi **xan torpağı** hesab olunurdu. İri torpaq sahibləri olan hakim xanların əlində böyük maddi sərvət toplanmışdı. Səlnaməçi Mirzə Camalın yazdığına görə, Qarabağ hakimi İbrahim xan (1763-1806) xanlığın bütün sakinlərinin malik olduğu qədər, hətta ondan da bir cüt artıq kotanla becərilən əkin sahəsinə, çoxlu tut bağına, üç-dörd min baş at ilxısına və iri qoyun sürülərinə malik idi. Şəki



hakimi Məmmədhəsən xan (1784-1796) 27 kəndə 222 tut bağına, 13 kənddə taxıl və çəltik əkinlərinə, 11 dəyirmanə, 28 qışlağa, 11 üzüm bağına və 264 dükana sahiblik edirdi.

Xanlıqlarda dini idarələrə məxsus **vəqf torpaqları** xan xəzinəsinə vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idi. Kənd icmasına məxsus **camaat torpaqları** bəy və ağalar tərəfindən getdikcə daha çox zəbt olunduğundan onun miqdarı azalırdı.

Xanlıqlarda xüsusi torpaq sahibliyinin iki forması var idi. İrsi torpaq sahibliyi olan **mülk** üzərində feodalın tam mülkiyyət hüququ vardı və alınıb - satıla bilərdi. Adi mülkdən fərqli olaraq **xalisə mülkündən** xan xəzinəsinə heç bir vergi alınmırdı. Xanlıqlarda şərti torpaq sahibliyi olan **tiyul** geniş yayılmışdı. Xanların torpaq siyasətində tiyul əsas yer tuturdu. Xanlar sosial dayaq yaratmaq məqsədi ilə onlara sədaqətlə xidmət göstərən şəxslərə qulluq müddətinə və çox zaman ömürlük tiyul torpaqları bağışlayırdılar. Quba, Qarabağ, Şəki, İrəvan və digər xanlıqlarda ali zümrənin nümayəndələri xan fərmanları (təliqə) əsasında bağışlanan tiyullara sahiblik edirdilər. Şərti torpaqlar üzərində ali zümrənin sahiblik hüququnun genişlənməsi nəticəsində XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tiyulların əksəriyyəti irsi səciyyə daşıyırdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ali zümrəni **bəylər** təşkil edirdi. Ali zümrənin başında **xan** dururdu və bu zümrə sultan, məlik, ağa, bəy və ruhanilərdən ibarət idi. Vergidən azad olması ali zümrənin əsas imtiyazı idi. Ali zümrənin əksəriyyətini bəylər təşkil edirdi. Bəylər üç qrupa bölünürdü: 1. köklü bəylər; 2. nəslə bəylər; 3. şəxsi bəylər. Köklü və nəslə bəylər bu adı daha qədimdən daşıyır və irsən varislərinə ötürürdülər. Şəxsi bəy adı isə dərhal irsən ötürülmürdü. Çünki bəy adını daşımaq üçün ən azı üç nəsil keçməli idi.

Ali zümrənin nümayəndələri sarayda və idarəçilikdə müxtəlif vəzifələr tutur, mülk və tiyul torpaqlarına sahiblik edirdilər. Onlar azad zümrə olmaqla ticarət və digər peşələrlə məşğul ola bilərdilər.

Xanlıqlarda aşağı zümrəni təşkil edən kəndlilər **dövlət və sahibkar kəndliləri** adlanan iki əsas qrupa bölünürdü. Kəndlilər öz iqtisadi və hüquqi vəziyyətinə görə **rəiyyət, rəncbər və elat** adlanırdı. Dövlət kəndliləri kənd icmasında birləşərək torpağı elliklə becərirdilər. Bu kəndlilərin icmada birləşməyən hissəsi **rəncbərlər** (muzdur, işçi deməkdir – red.) adlanırdı. Şəki və Şirvan xanlıqlarında xan xəzinəsinə məxsus ipəkçilik təsərrüfatları rəncbər əməyi ilə becərilirdi. Azərbaycanın sahibkar kəndində feodal-kəndli aslılıq münasibətləri hökm sürürdü. Sahibkarlara məxsus rəiyyətlər malik olduqları torpaq sahəsində şəxsi təsərrüfatını qurur və öz əmək alətləri, iş heyvanları və s. ilə torpağını əkib becərirdi. Rəiyyət əldə etdiyi məhsulun bir hissəsini feodala və dövlətə ödəməli idi. Məsələn, Şəki xanlığında kəndlilər 12 adda, Şirvanda isə 20 adda natural və pul vergisi ödəyirdilər.

Xanlıqlarda sənətkarlığın toxuculuq, xalçaçılıq, metalışləmə və digər sahələri inkişaf etməkdə idi. İri sənətkarlıq emalatxanaları şəhərlərdə cəmləşmişdi. Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı və Gəncə şəhərlərində yüksək keyfiyyətli ipək, yun və

pambıq parçalar toxunurdu. Şamaxının, mənbələrin dili ilə desək “fabriklərinə” (emalatxanalarında) əllə işləyən 1500 toxuculuq dəzgahında ipək parça istehsal olunurdu. 1784-cü ildə Şamaxıda emal olunan 400 ton ipək xarici bazarlara çıxarılmışdı. Azərbaycanda ən keyfiyyətli **ipək və ipək məhsulları** Şəki xanlığında istehsal olunurdu. **Quba və Təbriz xalçaları** bütün dünyada tanınırdı. Azərbaycan xanlıqlarında ayrı-ayrı silah növləri istehsal edən emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi. Rusiya hökuməti strateji məhsul olan poladın və hazır silahların ölkəsindən ixracına qadağa qoyduğundan hazır tüfənglərin böyük hissəsi Osmanlı dövlətindən gətirilirdi. Xanlıqlarda əsas pul vahidi gümüş və misdən hazırlanan **abbası** idi. Ticarətdə yerli pullarla yanaşı, rus manatı və holland quldenindən də istifadə olunurdu.

Hindistan və Orta Asiyanı Rusiya və Qərbi Avropa ölkələri ilə birləşdirən karvan yollarının Azərbaycandan keçməsi, Xəzər dənizi - Volqa su yolundan istifadə edilməsi xarici ticarətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Xarici ölkələrə Bakı xanlığından neft, duz, zəfəran, Quba xanlığından xam ipək, xalça, boyaq, mahud və kətan məhsulları, taxıl, Şamaxı və Şəki xanlıqlarından əsasən xam ipək və toxuculuq məhsulları ixrac olunurdu. Azərbaycana Rusiyadan qənd, dəmir, mahud, müxtəlif boyaq məhsulları, Türkiyədən isə daha çox silahlar gətirilirdi. Quba və Bakı xanlıqlarının xarici ticarətində Rusiya aparıcı yer tuturdu.

Hər xanlıqda ayrıca gömrük sədlərinin - **rəhdarın** mövcudluğu, ölçü və çəki sistemindəki müxtəliflik bütövlükdə ölkəmizin daxili və xarici ticarətinin inkişafına mane olurdu.

XVIII əsrin ikinci yarısında iqtisadi və siyasi dağınıqlıq Azərbaycanda mənfəktura sənayesinin və yeni kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü üçün zəruri olan iqtisadi şəraitin yaranmasına imkan vermədi.

### **Azərbaycan xanlıqlarının xarici siyasəti**

Azərbaycan xanlıqları mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə **müstəqil xarici siyasət** yeritməyə çalışırdı. Xanlıqların xarici siyasətinin əsas məqsədi qonşu xanlıqlar və bölgənin aparıcı dövlətləri ilə münasibətlər qurmaqdan və hər bir xanlığın müstəqil yaşaması üçün əlverişli beynəlxalq təhlükəsizlik şəraiti yaratmaqdan ibarət idi. Azərbaycanın cənubunda **Urmiya xanlığı**, şimalında isə **Quba xanlığı** öz xarici siyasətlərində digər xanlıqları da təbə etmək yolu ilə **Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətdə birləşdirmək məqsədini** ön plana çəkmişdi. Urmiyalı Fətəli xan və qubalı Fətəli xan **bütöv və böyük Azərbaycan dövləti yaradılması** uğrunda uzun müddət mübarizə aparmışdılar. Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi yolunda əsas maneə keçmiş Səfəvi imperiyasının torpaqlarında ağalığ etmək istəyən **fars Kərim xan Zənd** və Qafqazın müsəlman və türk xalqlarına qəti düşmən münasibət bəsləyən **Rusiya** idi. Belə mürəkkəb şəraitdə hər bir Azərbaycan xanlığı ilk növbədə öz mənafeyini və maraqlarını üstün tutduğundan xanlıqlarası münasibətlər bir çox hallarda düşmənçiliyə çevrilirdi. Əlbəttə, ayrı-ayrı xan-

lıqlar arasında ümumi mənafe naminə dinc, mehriban qonşuluq, dostluq və müttəfiqlik münasibətləri də mövcud olmuşdur.

Fars Kərim xan Zənd Səfəvi sülaləsinin nümayəndələrindən biri olan III İsmayılı şahlıq taxtına oturdaraq Azərbaycanın cənub xanlıqlarını tabe etmək uğrunda mübarizəyə başladı. Türk soyundan olan Məhəmməd həsən xan Qacar 1755-1759-cu illərdə keçmiş Səfəvi torpaqlarında ali hakimiyyət uğrunda savaşda Kərim xan Zəndi məğlubiyyətə uğratsa da, onu siyasi səhnədən tamamilə sıxışdırıb çıxara bilmədi. 1763-cü ildə Kərim xan Zənd qarabağlı Pənahəli xan, qaradağlı Kazım xan, xoylu Şahbaz xanın köməyi ilə Urmiya xanlığını ələ keçirdi. “Şiraz qonaqlığı” adı ilə Azərbaycan xanlarını girov götürdü. Lakin Kərim xan Zəndin Azərbaycanın şimal xanlıqlarını ələ keçirmək cəhdləri nəticəsiz qaldı. Qarabağ xanlığında XVIII yüzilliyin 60-cı illərində öz mövqeyini daha da möhkəmləndirən İbrahimxəlil xan Kərim xan Zəndin onun daxili işlərinə qarışmasına imkan vermirdi. Xanlıq onun hücumlarını dəf etmək üçün kifayət qədər böyük hərbi-siyasi gücə malik idi. Kərim xan Zəndin siyasətində Qarabağdan sonra **Quba xanlığı** mühüm yer tuturdu. Çünki qubalı Fətəli xan bir tərəfdən bir çox Azərbaycan xanlıqlarını birləşdirməklə xeyli güclənmişdi, digər tərəfdən öz dövləti üçün güclü dayaq axtarırlarında Rusiya ilə yaxın münasibətlər qurmağa çalışırdı. Kərim xan Zənd Qubaya tez-tez elçilər göndərir, dinc, yaxud müharibə yolu ilə Fətəli xanı tabe etməyə çalışırdı. Quba xanlığı üzərinə təcavüzkar yürüşləri uğursuz bitdiyindən 1775-1776-cı illərdə Kərim xanla Fətəli xan arasında elçilər mübadiləsi olmuşdu. Kərim xan Zənd siyasətini dəyişərək müttəfiqi olan Gilan hakimi Hidayət xanı Quba xanlığı üzərinə yürüşə təhrik etmişdi. Hidayət xan bəzi Azərbaycan və Dağıstan hakimlərinin köməyi ilə 1778-ci ildə Salyan və Cavadı ələ keçirmişdi.

**Osmanlı imperiyası ilə münasibətlər.** Azərbaycan xanlıqları onlarla etnik və dini baxımdan bir olan **Osmanlı dövləti** ilə yaxın dostluq münasibətləri saxlamağa çalışırdılar. Qafqaz uğrunda Rusiya imperiyası ilə XVIII əsrdə dəfələrlə savaşa girmiş Osmanlı imperiyası Rusiya təcavüzünə qarşı Azərbaycan xanlıqlarından ibarət **Müsəlman dövlətləri ittifaqı** yaratmağa çalışırdı. Osmanlı dövləti 1770-ci və 1771-ci illərdə bu məqsədlə daha güclü olan **Quba xanlığına** xüsusi elçilik də göndərmişdi. Osmanlının bölgədə atdığı hər bir addım Rusiyanı təşvişə salırdı və bu təcavüzkar dövlət hər vasitə ilə bizim xanlıqları ona dayaq dura biləcək Osmanlı dövlətindən təcrid etməyə və bitərəf saxlamağa çalışırdı.

Ağır şərtlə 1774-cü il Kiçik - Qaynarca sülhündən sonra Osmanlı dövlətinin bölgədə fəallığı bir qədər artmışdı. Osmanlı hökumətinin Azərbaycan xanlarına göndərdiyi məktublarda Rusiyanın bölgə ilə bağlı təcavüzkar niyyətləri açıqlanır və bu təcavüzə qarşı birləşəcək «din qardaşlarına» lazımi maliyyə yardımı göstəriləcəyi xüsusi vurğulanırdı. Azərbaycan xanlıqları da **Rusiyanın təcavüzkar siyasətinə qarşı mübarizədə** Osmanlı imperiyasının himayəsinə sığınmağa çalışırdılar.

**1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsi** ilə Rusiyanın himayəsinə girmiş

**Kartli-Kaxetiya çarlığı** bölgədə Rusiyanın təcavüzkar siyasətinin təmsilçisinə və əsas alətinə çevrilməyə başlamışdı. Rusiyadan hər cür maliyyə, hərbi yardım alan və bu güclü dövlətin hərbi - siyasi nüfuzuna arxalanan **Kartli-Kaxetiya çarlığı** 1783-cü ildən Azərbaycan xanlıqlarının daxili işlərinə müdaxilələri gücləndirməyə başlamışdı. **Osmanlı dövləti** onunla sərhəddə yerləşən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarına rus - gürcü təcavüzünün qarşısını almağa çalışırdı. 1784-cü ildə Cənubi Qafqaza İstanbuldan göndərilən 60 nəfərlik nümayəndə heyəti Azərbaycan xanlıqları ilə bu yöndə danışıqlar aparmışdı. Onların Azərbaycan xanlarına təqdim etdikləri və **sultan Əbdülhəmid** tərəfindən imzalanmış fərmanda «bütün Cənubi Qafqaz müsəlmanları Rusiya təcavüzü qarşısında birləşməyə və **müqəddəs müharibəyə** hazır olmağa çağırılırdı». Osmanlı sultanı Axalsıx, Qars və Bəyazid paşalarına çoxlu pul göndərərək Qarabağ və Xoy xanları ilə birlikdə **İrəvan şəhərini rus-gürcü təcavüzündən qorumağı** əmr etmiş, Xoy hakimi Əhməd xanı isə birləşmiş qoşunların baş sərkərdəsi təyin etmişdi. Bu tədbirlərin nəticəsində 1784-cü və 1787-ci illərdə İrəvan xanlığı gürcü çarı II İraklinin təcavüzkar yürüşlərindən xilas olmuşdu. 1787-ci ildə Osmanlı sultanı açıq şəkildə Rusiyaya bildirmişdi ki, o, həmişə Azərbaycan xanlarını müdafiə edəcək, Azərbaycana məxsus olan İrəvan şəhərinin Gürcüstana (Kartli - Kaxetiya) tabe olmasına icazə verməyəcəkdir.

Rusiyadan fərqli olaraq **Osmanlı dövləti** Azərbaycan xanlıqları ilə dostluq münasibətləri saxlayırdı. Osmanlı dövləti xanlıqlara qarşı heç bir ərazi iddiası irəli sürməyərək onların hərbi gücündən Rusiyanın Qafqazdakı təcavüzkar planlarının qarşısını almaq üçün istifadə etməyə çalışırdı. Osmanlı dövləti Qafqaz siyasətində Qarabağ xanlığının gücünü və nüfuzunu nəzərə almağa çalışırdı. **Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan** Kartli - Kaxetiya çarlığını 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsi ilə himayəsinə alan Rusiyanın bölgədə, **xüsusilə Qarabağda** "erməni çarlığı" və yaxud heç olmasa, "erməni əyaləti" yaratmaq planlarından xəbərdar idi. O, bu planın qarşısını almaq üçün Osmanlı dövləti ilə yaxın əlaqələr qurmağa çalışırdı. 1783-cü ilin sonlarında Cənubi Qafqaza Xəlil Əfəndinin başçılığı ilə gəlmiş Osmanlı nümayəndəliyi Rusiya və Kartli - Kaxetiya çarlığına qarşı Qarabağ, Şamaxı, İrəvan və Dağıstan hakimlərindən ibarət **hərbi ittifaq yaradılması** üçün ciddi danışıqlar aparmışdı. Maraqlıdır ki, **Şuşa şəhəri** Xəlil Əfəndinin bir növ **qərargahına** çevrilmişdi. Müttəfiqlərin Şuşada cəmləşmiş 8 min nəfərlik qoşununun 1784-cü ildə Kartli - Kaxetiyaya yürüşü Rusiyanın müdaxiləsi nəticəsində baş tutmamışdı.

Mənbələrdə Osmanlı sultanının İbrahimxəlil xana kömək üçün yüz min qızıl onluq göndərməsi haqda məlumatlar vardır. 1785-ci ildə İbrahimxəlil xan Osmanlı sarayına nümayəndə heyəti göndərmişdi.

1787-1791-ci illər Rusiya - Osmanlı müharibəsi dövründə Azərbaycanın **Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqlarının** hərbi qüvvəsindən Rusiyaya qarşı istifadə etmək cəhdləri nəticəsiz qaldı. Müharibədə məğlub olan Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazda Rusiyaya qarşı Azərbaycan xanlarından ibarət ittifaq ya-

ratmaq planı boşa çıxdı. Bundan sonra Osmanlı dövləti rus - gürcü ittifaqının işğalçılıq planlarının qarşısını almaq üçün Azərbaycan xanlarına elə bir ciddi yardım göstərə bilmədi. Azərbaycan xanlarının, xüsusilə Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xanın hərbi köməklik göstərilməsi haqqında Osmanlı sarayına dəfələrlə göndərdikləri müraciətlər ya cavabsız qalır və ya da sultan hökuməti boş vədlər verməklə kifayətlənirdi.

**Rusiya və Kartli - Kaxetiya çarlığı ilə münasibətlər.** Cənubi Qafqazda Kartli-Kaxetiya və digər xristian qüvvələrə arxalanan **Rusiya** ilə Azərbaycan xanlıqlarının münasibətləri daima gərgin olmuşdur. Cənubi Qafqaz uğrunda Osmanlı ilə rəqabətə girən Rusiyanın bizim xanlıqlarla bağlı siyasətinin əsas məqsədi xanlıqları təcrid etmək, Osmanlı ilə müharibələr dövründə heç olmasa bitərəf saxlamaq və gələcəkdə onları işğal etməkdən ibarət idi. Rusiyanın Qafqaz siyasətini hələ XVIII əsrin 70-ci illərində aydın dərk edən Qubalı Fətəli xan Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasətinə mane ola biləcək Rusiyanı zərərsizləşdirməyə çalışır, onunla "dostluq" münasibətləri qurmaq istəyirdi. **Fətəli xan** tərəfindən 1775-ci ildə Dərbənd hakimi **Mirzəbəy Fərhadbəyovun** başçılığı ilə Rusiyaya elçilik göndərilmiş, «Kırım xanının statusunda» Şimal-Şərqi Azərbaycanın Rusiyanın himayəsinə keçməsi, xanın düşmənlərinə qarşı ona hərbi yardım göstərilməsi və əvəzində Dərbəndin Rusiyaya veriləcəyi rus çariçası II Yekaterinanın diqqətinə çatdırılmışdı. Lakin Rusiya əsas məqsədi **bütöv Azərbaycan** olan Fətəli xanın güclənməsini qətiyyənlə istəmirdi. Bu onun Cənubi Qafqazla bağlı təcavüzkar planlarına uyğun deyildi və bu dövlət gələcəkdə Azərbaycanı ələ keçirmək niyyətində idi. Elçiliyə rədd cavabı verilərkən belə bir yalançı bəhanə uyduruldu ki, Rusiya Fətəli xanın bu təkliflərini ona görə qəbul etmək istəmir ki, Rusiya «guya Quba xanlığının məxsus olduğu hansısa Persiya (İran) dövlətinin daxili işlərinə qarışmaq niyyətində deyildir». 1783-cü ildə Kartli - Kaxetiya çarlığı Rusiyanın himayəsinə keçdikdən və Tiflisə rus qoşunları daxil olduqdan sonra Qubalı Fətəli xan Rusiyaya görə II İrakliyə qarşı açıq şəkildə çıxış etməkdən çəkinirdi. Ona görə də Fətəli xan siyasətini dəyişərək, **cənub yürüşünə** başladı. 1784-cü ildə Ərdəbil və Meşkini ələ keçirsə də, Rusiyanın təkidli tələbləri qarşısında 1785-ci ildə Cənubi Azərbaycanı tərk etməyə məcbur oldu.

1787-ci ildə **Fətəli xan** öz elçisi **Mirzə Sadıqı** Rusiya sarayına göndərərək Kartli - Kaxetiyanın qəbul edildiyi şərtlərlə Quba xanlığının Rusiya himayəsinə keçmək istəyini bildirmişdi. Lakin Rusiya bu dəfə də Fətəli xanın bu istəyini rədd etmişdi.

Rusiyanın müqaviməti üzündən gürcü çarı II İrakliyə qarşı yürüşə başlaya bilməyən Fətəli xan 1789-cu ildə onunla Şəmkir çayı sahilində görüşdü. Tərəflər belə razılığa gəldilər ki, Rusiyanın vassalı olan II İrakli Cənubi Qafqazda «asayışı qorumaqla» məşğul olsun, **Fətəli xan** isə gələn il **Cənubi Azərbaycan** yürüş etsin. Lakin Fətəli xanın qəfil ölümü ilə bu plan boşa çıxdı.

Quba xanlığı ilə yanaşı, **Qarabağ xanlığı** da Rusiya və Kartli - Kaxetiya çarlığı ilə müəyyən əlaqələr saxlayırdı. Qarabağlı İbrahimxəlil xan Rusiyanın

onun dövləti ilə bağlı məkrli planlarından xəbərdar idi. 1784-cü ildə **İbrahim-xəlil xan** Rusiyanı Qarabağla bağlı məkrli niyyətlərindən çəkəndirmək üçün Peterburqa Musa Sultan adlı elçi göndərmişdi. Qarabağ xanlığını müdafiə etmək II Yekaterina hökumətinin maraqlarına cavab vermirdi. Əksinə Rusiya İbrahim-xəlil xana qarşı **sui-qəsd planı** hazırlamışdı və bu planda Rusiyanın Qafqazdakı erməni casusları və Qarabağdakı xristian məlikləri iştirak edirdilər. Qarabağdakı bir monastr keşişindən bu sui-qəsd planı haqqında məlumat əldə edən İbrahim-xəlil xan qabaqlayıcı tədbirlər görmüşdü. Təcili yığıncaq adı ilə bütün xristian məliklərini, Qanzasar monastırının başçısı olan Alban katalikosunu həbs edərək Şuşa qalasına saldırmışdı. Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanının hədə - qorxu ilə dolu olan tələbləri qarşısında həbsdən qurtulan məliklər Kartli-Kaxetiya və digər yerlərə köçməyə məcbur olmuşdular.

1783-cü il iyulun 24-də **Georgiyevskidə** Kartli - Kaxetiya çarlığının Rusiyanın himayəsinə keçməsi haqqında traktat imzalandı. Kartli - Kaxetiya Rusiyanın ali hakimiyyətini tanıyırdı, Rusiya isə həmin çarlığın ərazi bütövlüyünə təminat verməklə, onu xarici hücumlardan qorumalı idi. II İrakli daxili siyasət sahəsində müstəqilliyini saxlasa da, xarici siyasətində Tiflisdə oturan rus məmuru ilə hesablaşmalı idi. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı **P.Potyomkinin** traktatının bağlanması haqqında **Azərbaycan xanlarına** göndərdiyi sənəddə Gürcüstanın Rusiyanın himayəsində olduğunun nəzərə alınması onlardan tələb edilmişdi. **Şəki və Gəncə** xanlıqları Rusiyanın bu tələbini qətiyyənlə nəzərə almırdılar. **Quba xanlığının** gürcü çarlığı ilə münasibətləri gərgin olsa da, Fətəli xanın dövründə Rusiyanın bu istəyi nəzərə alınır. **Qarabağ xanlığı** ilə Kartli-Kaxetiya arasında münasibətlər Georgiyevski traktatına qədər yaxşı olsa da, sonralar pozulmuşdu.

**Ağa Məhəmməd xan Qacarın Azərbaycanın şimal torpaqlarına yürüşü.**  
Keçmiş Səfəvi torpaqlarında ali hakimiyyət uğrunda mübarizədə Zəndlər üzərində parlaq qələbə qazanan **türk - qacar soyu** XVIII əsrin 90-cı illərində əsas siyasi qüvvəyə çevrildi. Həmin əsrin 90-cı illərinin ortalarına yaxın Farsda, Mazandaranda, o cümlədən **Azərbaycanın cənubunda** öz hakimiyyətini tam bərqərar edən **Ağa Məhəmməd xan Qacarın** (1742-1797) əsas məqsədi Cənubi Qafqaz da daxil olmaqla, **keçmiş Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa etmək idi**. Ağa Məhəmməd xan Qacar bu məqsədinə çatmaq üçün 1795-ci ildə **Şimali Azərbaycana və Kartli-Kaxetiya** üzərinə yürüşə başladı. Bu yürüşə bitərəf qalan **Osmanlı dövləti** Kartli - Kaxetiyanı ələ keçirəcəyi və rusları bölgədən sıxışdırıb çıxaracağı halda Ağa Məhəmməd xanı qanuni hökmdar kimi tanıyacağını açıq şəkildə bildirmişdi. Ancaq Qacarın hücumunu öz müstəqillikləri üçün təhlükə sayan Şimali Azərbaycan xanlarının əksəriyyətinin Osmanlıdan Qacara qarşı yardım istəməsi sultan hökumətini çətin vəziyyətə salmışdı. Qacarın 1795-ci il yürüşü qarşısında əsas maneə **Qarabağ xanlığı** idi. İbrahimxəlil xan keçmiş müttəfiqi gürcü çarı II İrakli ilə əlaqə yaratdı, Avar hakimliyindən xeyli hərbi qüvvənin Qarabağa gətirilməsinə nail oldu, Araz çayı üzərindəki Xudafərin körpüsünün partladılması haqqında əmr verdi. 85 minlik qüvvə ilə üç istiqə-

mətdə yürüşə çıxan Qacar **Şuşa üzərinə** hücumə şəxsən özü başçılıq edirdi. Şuşa qalasını 33 gün mühasirədə saxlasa da, şəhərin müqavimətini qıra bilməyib, **Tiflis üzərinə** yürüdü. Yürüşdə Kartli - Kaxetiyanın əsas düşməni olan **Gəncə hakimi Cavad xan** da onu müşayiət edirdi. Ağır döyüşlərdən sonra sentyabrın 12-də Tiflisə daxil olan Ağa Məhəmməd xan Qacar 8 gün bu şəhərdə qaldı. Lakin ordusunun ərzaqla təminatındakı çatışmazlığı, rus qoşunlarının hücum təhlükəsini və Xorasanda qiyam qaldırılmasını nəzərə alaraq Tiflisi tərk etdi. Geri qayıdarkən **Yeni Şamaxı şəhərini** dağıtsa da, Şirvan və Şəkini ələ keçirə bilmədi. O, rus qoşunlarının hücumu haqqında məlumat aldığından Azərbaycanın şimal torpaqlarını tamamilə tərk etdi.

**Rusiyanın Azərbaycanın şimal torpaqlarına işğalçı yürüşü.** Ağa Məhəmməd xan Qacarı **Tiflisi** tutması Kartli - Kaxetiyanı xarici hücumlardan qorumağı öhdəsinə götürən Rusiyanın siyasətinə ağır zərbə vurdu. II Yekaterina bölgədə sarsılmış nüfuzunu bərpa etmək üçün 1796-cı ildə general **V.Zubovun** başçılığı ilə **Azərbaycana** qoşun göndərdi. Azərbaycan xanları - şəkili Səlim xan, şamaxılı Mustafa xan və qarabağlı İbrahimxəlil xanın V.Zubova qarşı təşkil etdikləri sui-qəsd cəhdi baş tutmadı. Qazıqumuq xanı ilə birləşən qubalı Şeyxəli xanın 1796-cı ilin sentyabrında **Alpan kəndi yaxınlığında** 500 nəfərlik rus hərbi dəstəsini darmadağın etməsi də Rusiyanın işğalçılıq planının qarşısını ala bilmədi. Rus ordusu 1796-cı ilin mayında **Dərbəndi**, iyunun 6-da **Qubanı**, iyunun 13-də **Bakını, Şamaxını, Salyanı**, oktyabrda isə **Gəncəni** təbə edə bildi. Qışı Muğanda keçirən rus ordusu yazda hərbi əməliyyatları Azərbaycanın cənubuna keçirib, Qacara zərbə vurmaq niyyətində idi. Lakin 1796-cı ilin noyabrında II Yekaterinanın ölümü ilə bu plan pozuldu. Hakimiyyətə gələn I Pavel rus qoşunlarının Azərbaycanın şimal torpaqlarından çıxarılması haqqında əmr verdi. 1797-ci ilin yazında rus qoşunları Azərbaycan torpaqlarını tərk etdilər.

**Ağa Məhəmməd şah Qacarı Azərbaycanı ikinci yürüşü.** 1796-cı ilin martında özünü şah elan edən **Ağa Məhəmməd Qacar** Cənubi Qafqazı təbə etmək üçün 1797-ci ilin yazında yeni yürüşə başladı. Qacarı rəhbərlik etdiyi ordunun əsas hissələri **Qarabağa** daxil oldu. Bir çox xanlıqlarda, o cümlədən Qarabağda dəhşətli quraqlığın gətirdiyi aclıq əhalinin böyük bir hissəsinin bir tikə çörək dalınca doğma yaşayış yerlərini tərk etməsinə səbəb olmuşdu. İbrahimxəlil xan Şuşanı tərk edərək kömək almaq üçün Cəbrayıl getdi. Buna baxmayaraq, **Şuşa** yenə Qacara çox ciddi müqavimət göstərdi. Şuşa şəhərinin ağsaqqalları əhalinin təhlükəsizliyinə Qurana and içməklə təminat verən Qacarla danışıqlardan sonra qalanın qapıları açıldı və Qacarı döyüşçüləri şəhərə daxil ola bildilər. Ancaq Qacarı Şuşada hökmranlığı cəmi bir həftə çəkdi. 1797-ci il iyulun 4-də Ağa Məhəmməd şah Qacar öz yaxın xidmətçilərinin təşkil etdiyi sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Nəticədə şah Qacarı qoşunu tələm-tələsik cənuba çəkildi. Şuşaya qayıdan İbrahimxəlil xan Ağa Məhəmməd şah Qacarı cənazəsini hörmətlə Tehrana yolladı, sonra isə nigah diplomatiyasına əl ataraq qızı **Ağabəyim ağanı** Ağa Məhəmməd şah Qacarı yerinə taxta çıxmış qardaşı oğlu **Fətəli şah Qacarı** ərə verməklə münasibətləri yoluna qoydu.

## **XVIII əsr Azərbaycan mədəniyyəti**

Bu dövrdə təhsil və elm sahəsində müəyyən irəliləyişlər baş vermişdi. Azərbaycanın təhsil müəssisələri tamamilə din xadimlərinin nəzarəti altında idi. Qazaxda **Molla Vəli Vidadinin**, Şuşada **Molla Pənah Vaqif** və İbrahim xanın açdırdığı məktəblərdə şagirdlər ibtidai təhsil alırdılar. Xanlıqların hamısında şagirdlərə orta təhsil verən **mədrəsələr** fəaliyyət göstərirdi.

Fəlsəfə, tarix, riyaziyyat, astronomiya və coğrafiya sahəsində yeni əsərlər yaranmışdı. Tarixçi **Əbdürrəzaq Dünbuli** (1762 - 1828) bu dövrdə yaradıcılığına başlamışdı. Səyyah və coğrafiyaşünas **Hacı Zeynalabdin Şirvaninin** coğrafiya elminin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdu. Ərdəbildəki Şeyx Səfi kitabxanası öz əvvəlki şöhrətini qoruyub saxlamışdı. Bir müddət sonra, 1828-ci ildə Ərdəbili işğal edən ruslar bu kitabxanadan 166 adda nadir əlyazmanı qarət etmişdilər. Həmin əlyazmalar Sankt - Peterburq şəhərindəki imperator kitabxanasına göndərilmişdi.

XVIII əsr ədəbiyyatımızın ən görkəmli nümayəndələri Arif Təbrizi, Arif Şirvani, Ağaməsih Şirvani idi. Lakin ədəbiyyatımızın zirvəsində **Molla Vəli Vidadini və Molla Pənah Vaqif** dayanırdı.

“Kəlilə və Dimnə” əsəri XVIII əsrdə dilimizə tərcümə edilmişdir.

XVIII əsrdə Azərbaycan incəsənəti də inkişaf etməkdə idi. Təsviri sənət daha çox dekorativ səciyyə daşıyırdı. Divar rəsmlərinin başlıca xüsusiyyətləri ən parlaq şəkildə **Şəki xan sarayında** əksini tapmışdı. Xanlıqların mərkəzi şəhərlərində memarlıq - tikinti işləri genişlənmişdi.

Bu dövrdə Azərbaycan incəsənətinin ən mühüm sahələrindən biri də dekorativ - tətbiqi sənət idi. O dövrün memarlıq abidələrindən 1763-cü ildə tikilmiş **Şəki xan sarayını** (memarı usta Abbasqulu olmuşdur), **İrəvandakı “Göy məscid”i** (1764), **İrəvandakı Sərdar sarayını** (baş memarı usta Mirzə Cəfər olmuşdur) və 1791-ci ildə həmin sarayda tikilmiş **Güzgülü salonu və yay imarətini**, Şamaxıda XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərinə aid **Yeddi Gumbəz türbəsi** kompleksini (memarı ustad Tağı) xüsusi qeyd etmək lazımdır. İrəvandakı Göy məscid, Sərdar sarayının Güzgülü salonu və yay imarəti erməni vandalları tərəfindən dağıdılaraq məhv edilmişdir.



VIII FƏSİL.  
AZƏRBAYCAN XIX ƏSRDƏ

§ 23. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı

**XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyəti.** XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyəti çox mürəkkəb idi. **Azərbaycanın Arazdan cənubdakı torpaqları** Qacarlar səltənətinin tərkibində idi. Qacarlar dövlətinin başçısı Fətəli şah 1799-cu ildə oğlu Abbas Mirzəni Azərbaycan ordusunun başçısı təyin etmiş və 1805-ci ildən **Cənubi Azərbaycan** torpaqlarının idarə edilməsini də ona tapşırırmışdı. Dövrünün görkəmli dövlət və hərbi xadimi olan, şahzadə titulu daşıyan **Abbas Mirzə** islahatlar apararaq **Azərbaycan ordusunu** müasir, modern bir orduya çevirməyə çalışırdı. Bu vətənpərvər türkün qəlbində gələcəkdə dövlətin paytaxtını **Təbrizə** köçürtmək, **türk dilini** Qacar imperatorluğunun rəsmi dövlət dili elan etmək arzusu yaşayırdı. Cənubi Azərbaycanın hərbi, mədəni və iqtisadi həyatının yeniləşdirilməsi sahəsində atdığı addımlara görə, sonralar din xadimlərinin təsiri ilə Fətəli şah tərəfindən Azərbaycandan uzaqlaşdırılmışdı. 1832-ci ildə Xorasanda vəfat edən Abbas Mirzə son nəfəsində «**Azərbaycan, Azərbaycan**» - deyərək gözlərini yummuşdu.

Azərbaycanın şimalında isə tam siyasi pərakəndəlik hökm sürürdü. Ayrı-ayrı xanlıqların torpaqlarımızı vahid dövlətdə birləşdirmək cəhdləri baş tutmadığından Azərbaycan hər hansı bir xarici təcavüzün qarşısını almaqda gücsüz idi. Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan üçün əsas təhlükə **Rusiyadan** gəlirdi. Bölgədə rus təcavüzünün qarşısını almağa Osmanlının da artıq yetərincə gücü qalmamışdı. Hələ üstəlik **Osmanlı imperiyası** üçün əsas təhlükə olan Napoleon Fransasına qarşı koalisiyaya qoşulmağa məcbur olan Osmanlı hökuməti istər-istəməz Rusiya ilə yaxınlaşmalı olmuşdu. 1799-cu il yanvar ayının 3-də 8 il müddətinə bağlanmış **Osmanlı-Rusiya ittifaq müqaviləsi** Rusiyanın Cənubi Qafqazda əl - qolunu açdı. Müqaviləyə əməl edərək bitərəf mövqe nümayiş etdirən **Osmanlı dövləti** 1806-cı ilədək bu bölgədə gedən hərbi - siyasi proseslərə demək olar ki, qarışa bilmədi.

Bölgə üçün əsas təhlükə mənbəyi olan Rusiyanın Cənubi Qafqaz və Azərbaycan siyasəti təcavüzkarlığı ilə seçilirdi və onun əsas məqsədi Azərbaycanın torpaqlarını və sərvətlərini ələ keçirmək, Xəzəri Rusiyanın daxili dənizinə çevirmək, Şimali Qafqazdakı azadlıq mübarizəsini cənubdan təcrid etmək, Osmanlıны tamamilə bölgədən sıxışdırıb çıxartmaq və İngiltərənin Şərqdə təsir dairəsini genişləndirmək cəhdlərinin qarşısını almaqdan ibarət idi.

**Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən  
işğalının birinci mərhələsinin başlanması**

**Rusiya – Azərbaycan savaşının başlanması.** 1801-ci il sentyabrın 12-də Rusiya imperatoru I Aleksandr (1801 - 1825) Kartli - Kaxetiyanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında manifest verdi. Kartli - Kaxetiya ilə birlikdə Azərbaycanın **Qazax, Borçalı Şəmsəddil və Pəmbək torpaqları** da Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Bununla Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalı başladı.

Rusiya Qacar hökumətini qabaqlamaq və Azərbaycan xanlıqlarını öz siyasi təsiri altına almaq üçün ilk vaxtlar diplomatik addımlara üstünlük verərək Azərbaycanın şimal xanlarını Georgiyevsk şəhərində danışıqlara dəvət etdi. Xanların əksəriyyəti bu təklifi rədd etsələr də, 1802-ci il dekabrın 26-da Rusiya ilə **Quba-Dərbənd** (Şeyxəli xan Quba və Dərbəndin hakimi kimi müqaviləyə imza atmışdı) və **Lənkəran** xanları, habelə Tarku şamxalı və Qaraqaytaq usmisi arasında müqavilə bağlandı. 12 maddədən ibarət olan **Georgiyevski müqaviləsinə** qoşulan xanlar və hakimlər könüllü olaraq Rusiyanın himayəsinə keçməklə, Qacarlar hücum edəcəyi təqdirdə birgə çıxış etməyə söz verildilər. Müqavilədə Cənubi Qafqazda ticarətin genişləndirilməsi və Xəzər dənizi vasitəsilə ticarətin inkişaf etdirilməsi məsələləri də nəzərdə tutulmuşdu. Bu müqavilə əslində Rusiyanın işğalçılıq niyyətini pərdələyən dəyərsiz bir kağızdan başqa bir şey deyildi. Çünki onu imzalayanlar az sonra Qacarların deyil, Rusiyanın təcavüzünə məruz qaldılar. Qacarların isə Abbas Mirzənin başçılığı ilə göndərdiyi **Azərbaycan ordusu** şimal torpaqlarımızda rus işğalına qarşı savaş aparan əsas qüvvə idi.

1802-ci ildə Qafqazın baş komandanı təyin edilmiş general Sisianovun başçılıq etdiyi rus ordusu **Qanıx çayı sahilində döyüşdə** carlılar üzərində qələbə qazanaraq Balakəni ələ keçirdi. Ruslar əhaliyə amansız divan tutaraq Balakəni tamamilə dağıtdılar.

1803-cü il aprelın 12-də Tiflisdə Car - Balakən camaatlığı ilə Rusiya arasında «Andlı öhdəlik» haqqında saziş bağlandı. Sazişə görə Car - Balakən əhalisi Rusiya xəzinəsinə hər il 220 pud ipək bac ödəməli, carlılar sədaqət əlaməti olaraq Tiflisə girovlar (əmanət) verməli, Car - Balakən ərazisində rus qoşunları yerləşdirilməli idi.

1804-cü ildə yenidən Cara hücum edən rus qoşunu **Zaqatalada** məğlub edildi və general Qulyakov öldürüldü. Həmin ilin yanvarında general Sisianov **Car - Balakən camaatlığını** yenidən rus silahının hökmünə təbə etdi.

1803-cü ildə **Şəmkiri** ələ keçirən rus qoşununun növbəti hədəfi **Gəncə** oldu. Gəncə hakimi **Cavad xan** rusların təbə olmaq təklifini qətiyyətlə rədd etdi. Şəhər qəhrəmanlıqla işğalçılara müqavimət göstərsə də, silah və sayca üstün olan ruslar 1804-cü il yanvar ayının 2-dən 3-nə keçən gecə **Gəncə şəhərini** zəbt etdilər. Cavad xan və oğlu Hüseynqulu ağa qəhrəmanlıqla vuruşaraq Vətənimiz yolunda şəhid oldular. General Sisianov Gəncə savaşını **kütləvi qırğına - qətlia-  
ma** çevirdi. Əhaliyə amansız divan tutuldu. Üç saat ərzində xalqı kütləvi şəkildə

qırdılar. 3 mindən bir qədər çox əhalinin yaşadığı Gəncənin müdafiəçilərindən təkcə ölənlərin sayı 1500 nəfərdən çox idi. Bununla bağlı tarixçimiz **Mir Mehdi Xəzani** yazırdı: "Bu cür qala almaq və bütövlükdə qətləmlə olunmaq Çingiz xan və Teymurləng zamanından sonra bu vilayətlərdə görünməmişdi."

Rus hərbiçilərini təltif etmək üçün xüsusi olaraq "Gəncənin alınmasında iştirakına görə" medalını təsis edən Rusiya hökuməti Gəncə xanlığını ləğv edərək dairəyə çevirdi. Minillik tarixi olan Gəncənin adı dəyişdirildi və çar I Aleksandrın arvadı Yelizavetanın şərəfinə bu tarixi şəhərimiz **Yelizavetpol** adlandırıldı. Kim «Gəncə» sözünü dilinə gətirərdisə, bir rus gümüş manatı cərimə olunurdu.

### **Azərbaycan uğrunda Rusiya - Qacar savaşı. Gülüstən sülhü**

Gəncə alınandan sonra Rusiya ordusunun Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləməsi Qacar dövlətini qəti addımlar atmağa məcbur etdi. Fətəli şahın Rusiyadan qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmaq tələbi rədd edildi və 1804-cü il iyun ayında **I Rusiya - Qacar savaşı** başladı. Bütün Qafqazı «kafir rüslardan təmizləyəcəyini» bəyan edən Fətəli şah şahzadə Abbas Mirzənin başçılığı altında olan 50 minlik ordunu Araz çayından şimala göndərdi. Bu ordu demək olar ki, Cənubi Azərbaycan türklərindən təşkil olunmuşdu. Mənbələrdə Qacar ordusu Səfəvilər dövründə olduğu kimi türklüyün rəmzi olan **Qızılbaş ordusu** və yaxud **Azərbaycan ordusu** adlandırılırdı. Bu ordu ilə rus qoşunları arasında **Eçmiədzin (Üçkilə) yaxınlığında baş verən döyüşdə** ruslar uğur qazandılar. **Qəmərli**də baş verən qanlı döyüşdə uğur qazanmayan general Sisianov başda olmaqla rus qoşunları İrəvanın mühasirəsini dayandıraraq geri çəkildilər.

Qafqazdakı rus komandanlığının əsas məqsədi nəyin bahasına olursa, olsun Azərbaycanın şimal xanlıqlarının rüslara qarşı Qacar şahzadəsi Abbas Mirzə ilə birləşməsinə yol verməməkdən ibarət idi. Şimal xanlarının bir çoxu onlarla eyni türk soyundan olan Qacarlara doğma münasibət bəsləyir və bir "xilaskar" kimi baxırdı. Ancaq bəzi xanlar Rusiyanın hərbi - siyasi və diplomatik təzyiqlərinin güclənməsi şəraitində "Gəncə faciəsinin" təsiri altında rüslara qarşı açıq şəkildə çıxış etməkdən çəkinirdilər. Bütün bunların nəticəsidir ki, 1805-ci ildə **Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan, Şəki hakimi Səlim xan** Rusiyanın hədə-qorxulu tələbləri qarşısında general Sisianovun Kürəkçay yaxınlığındakı düşərgəsinə gəlməyə məcbur oldular. 1805-ci il mayın 14-də rus komandanı Sisianovla İbrahimxəlil xan arasında müqavilə bağlandı və "Andlı öhdəlik" qəbul edildi. 11 maddədən ibarət olan **Kürəkçay müqaviləsinə** görə Qarabağ xanlığı Rusiyanın tabeliyinə keçir, xan özü və varisləri üzərində Rusiya imperatorunun ali və yeganə hakimiyyətini tanıdığına and içməklə söz verirdi. Xanın və varislərinin xanlıq üzərində hakimiyyəti dəyişməz olaraq saxlanılmalıydı. Daxili idarəetmə, məhkəmə və divanxana işləri, xanlıqdan gəlirlərin yığılması xanın səlahiyyətinə qalırdı. Şuşa qalasında 500 nəfərlik rus qoşunu yerləşirdi. Xanlıq ildə rus xəzinəsinə 8 min çervon (1 çervon 3,14 manata bərabər idi) bac verməyi öhdəsinə

götürürdü. Müqavilənin 10-cu maddəsində andlaşmanın əbədi müddətə bağlandığı göstərilmişdi. 1805-ci il mayın 21-də Kürəkçayda **Şəki hakimi Səlim xan da** təxminən eyni məzmun daşıyan müqavilə bağlamağa məcbur edildi. Əsas fərq ondan ibarət idi ki, ruslar 500 nəfərlik qoşunun yerləşməsi üçün xanlıqda özləri qala tikməli idilər. Bu şərti əməl etməyən ruslar memarlıq incisi olan **Şəki xan sarayını** kazarmaya çevirmişdilər. Xanlığın əhalisinin sayı nəzərə alınaraq üzərinə 7 min çervon bac qoyulmuşdu. Qarabağ və Şəki xanlıqları Rusiyanın razılığı olmadan heç bir dövlətlə əlaqələr saxlaya bilməzdilər. Bu, əslində xanlıqların müstəqil xarici siyasət hüququndan məhrum edilməsi demək idi.

Abbas Mirzə 1805-ci ildə rusları Şimali Azərbaycandan çıxartmaq üçün döyüş əməliyyatlarını davam etdirdi. Şuşa yaxınlığında rusları məğlubiyyətə uğratsa da, onun Tiflis üzərinə yürüşü uğursuzluqla nəticələndi. Rusların isə əsas məqsədi Şamaxı və Bakı xanlıqlarını ələ keçirmək idi.

Rusların tabe olmaq tələblərini müxtəlif bəhanələr və şərtlərlə rədd edən **Şamaxı hakimi Mustafa xan da** rus qoşunlarının hücumu təhlükəsi qarşısında Çartma dağında Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərini bəzi fərqlərlə təkrar edən müqavilə və «Andlı öhdəliyi» imzalamağa məcbur oldu. 1805-ci il 25 dekabr müqaviləsi ilə **Şamaxı xanlığı** başqa dövlətlərlə əlaqə saxlamaq hüququndan imtina edir, rus xəzinəsinə ildə 8 min çervon bac verməyi öhdəsinə götürürdü. Rus qoşunlarının Şamaxıda yerləşməsinə Mustafa xan razı olmadığından Cavad məntəqəsində ruslara qala tikmək hüququ verildi.

1805-ci ilin yayında rus hərbi donanmasının dənizdən **Bakıya** hücumu şəhərin müdafiəçilərinin igidliyi və rusların qatı düşməni **qubalı Şeyxəli xanın** qoşunla köməyə gəlməsi nəticəsində uğursuz oldu.

Rus komandanı Sisianov 1806-cı ilin yanvar ayında Bakı xanlığının Rusiyanın tabeliyi altına keçməsi haqqında çox ağır şərtlərini Hüseynqulu xana göndərdi. Bu şərtlərə görə Bakı xanlığının bütün gəliri Rusiya xəzinəsinə verilməli, Bakı şəhəri tamamilə ruslardan ibarət xüsusi bir idarə orqanının tabeliyinə keçməli, qalada rus topları və minə yaxın əsgər yerləşdirilməli idi. Amansız, amansız olduğu qədər də şöhrətpərəst general Sisianovla **Bakı hakimi Hüseynqulu xan** arasında 1806-cı il fevralın 8-də Bakının Qoşa qala qapısı yaxınlığında görüş zamanı rus generalı xanın yaxın qohumu tərəfindən öldürülərək öz layiqli cəzasını aldı. Bu hadisə Bakının işğalının qarşısını almasa da, onu bir qədər ləngitdi.

1806-cı ilin yazında Abbas Mirzənin ordusunun **Qarabağ** istiqamətində ruslara savaş açması mənbələrdə deyildiyi kimi, bir çox Qarabağ əyanlarının **qızılbaş qoşununa** qoşulmasına səbəb olmuşdu. Gəncə hakimi Cavad xanın qatili mayor Lisaneviç çox ciddi nəzarət altında saxladığı İbrahimxəlil xanın da Qacarlarla birləşmək ehtimalını aradan qaldırmaq üçün böyük bir **qətliam** törətdi. İbrahimxəlil xan ailə üzvləri və yaxın adamları ilə birlikdə amansızlıqla qətlə yetirildi. Qarabağ xanlığında hakimiyyət onun oğlu **Mehdiqulu xana** verildi.

Rus zabiti Lisaneviçin vəhşiliyinə cavab olaraq Şəki hakimi **Səlim xan** 1806-cı ildə Rusiya ilə əlaqələri kəsdi və rus qoşunlarını xanlığından qovub çı-

xartdı. Ancaq ruslar 1806-cı il oktyabrın 22-də **Şəki yaxınlığındakı döyüşdə** Səlim xanı məğlubiyyətə uğratdılar. Sonra Cəfər - Balakənə yollanaraq oradakı üsyanları amansızlıqla yatırdılar. Qacarlardan üz döndərən Rusiyanın tərəfinə keçmiş **Cəfərqulu xan Xoynlu** Şəki xanı təyin edildi. Xanlığa gələrkən Xoyn əhalisinin bir hissəsini də özü ilə gətirib Şəki şəhərinin ətrafında yerləşdirdi.

1806-cı ildə **Abbas Mirzənin** Qarabağda, Şəkiddə və digər bölgələrdə ruslarla apardığı döyüşlər müvəffəqiyyət qazanmadı. Ruslar isə əksinə 1806-cı ilin iyunun 22-də **Dərbəndi**, sentyabrın 3-də isə **Bakını** ələ keçirdilər. Sonra isə **Quba xanlığı** təbə edildi.

1808-1809-cu illərdə Abbas Mirzənin ordusu ilə rus ordusu arasında hərbi əməliyyatlar ruslar üçün uğursuz oldu. 1809-cu il **Qarababa döyüşündə** ruslar məğlubiyyətə uğradılar.

Cənubi Qafqazda rus işğalına uzun müddət seyirçi mövqe tutan **Osmanlı dövləti** sükutu pozaraq 1806-cı ildə Rusiya ilə müharibəyə başladı. 1807-ci il **Gümrü döyüşündə** məğlubiyyətə uğradı. 1812-ci ildə Rusiya ilə bağlanan **Buxarest sülhünə görə** Osmanlı dövlətinin Qafqazdakı sərhədləri dəyişməz qalırdı, ancaq Osmanlı hökuməti Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalı faktını tanımalı oldu.

1812-ci ilin əvvəllərində Qacarların **Abbas Mirzənin** başçılığı altında olan 20 minlik ordusu **Qarabağ xanlığına** daxil olsa da, burada möhkəmlənə bilmədi. Lənkəran xanlığında mövqe tutan Abbas Mirzənin qoşunu 1812-ci ilin oktyabrın 18-də **Aslandüz döyüşündə** ağır məğlubiyyətə uğradı. Bu məğlubiyyət həm **Birinci Rusiya - Qacar** müharibəsinin, həm də Lənkəran xanlığının taleyini həll etdi. Rus ordusu 1813-cü ilin yanvarın 1-də **Lənkəran qalasını** ələ keçirdi. İngiltərənin vasitəçiliyi ilə aparılan danışıqlar nəticəsində Rusiya ilə Qacarlar arasında **1813-cü il oktyabrın 12-də** Qarabağın Gülistan kəndində barışıq müqaviləsi bağlandı. 11 maddədən ibarət olan **Gülistan müqaviləsinin** şərtlərinə görə hər iki dövlət arasında savaşa son qoyulur (maddə 1), Fətəli şah Qacar Şimali Azərbaycan xanlıqları olan **Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şamaxı, Dərbənd, Quba, Bakı, Lənkəran**, eyni zamanda **Dağıstan və Gürcüstanın** Rusiya imperatorluğunun təbəçiliyinə keçməsinə təsdiq edirdi (maddə 3), Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ yalnız Rusiyaya məxsus olmalı idi (maddə 5), Qacar dövlətinə gələn rus tacirlərindən gətirdikləri mallara görə 5%-dən çox gömrük alınmamalı idi (maddə 9), Qacar dövlətinin təbəələri olan tacirlərdən də eyni qaydada 5%-lik gömrük tələb olunmalı idi.

Araz çayından şimaldakı Azərbaycan torpaqlarına iddialı olan Qacarlarla işğalçı Rusiya arasında bağlanmış bu **ədalətsiz və qeyri - bərabər müqavilə** nəticəsində Şimali Azərbaycanın böyük bir hissəsi Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı. **Naxçıvan və İrəvan xanlıqları** rus qoşunları tərəfindən tutulmadığından həmin ərazilərimiz müqavilədən kənarda qaldı. Şimali Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil edilən torpaqları ilə həmin xanlıqlar arasındakı sərhədlər də Gülistan müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilmişdi.

### **Şimali Azərbaycanda rus müstəmləkə rejiminin qurulmasına başlanması**

Gülüstan müqaviləsindən sonra Rusiya ələ keçirilmiş torpaqlarda möhkəmlənməyə başladı. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı olub, Rusiyanın bölgədə müstəmləkəçilik siyasətini ardıcıl şəkildə həyata keçirən general **A.P.Yermolov** (1816 - 1827) özünün sağ əli saydığı erməniəsilli çar generalı knyaz R.Q.Mədətov vasitəsilə Rusiya ilə müqavilə bağlamış xanlıqlara təzyiqi artırmağa başladı. Onların məkrli planlarının ilk qurbanı 1814-cü ildə atası Cəfərqulu xanın yerinə Şəki hakimi təyin edilmiş **İsmayıl xan** oldu. Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə əməl etməkdən boyun qaçıran və rus hökumətinə illik bacın ödənilməsi, rus qoşunları üçün taxıl ayrılması kimi tələbləri yerinə yetirməyib, müstəqilləşməyə çalışan İsmayıl xan 1819-cu ildə Şəkiddə Xan bağındakı qonaqlıqda R.Q.Mədətovun əli ilə yeməyinə zəhər qatılaraq öldürüldü. Rus hökuməti ələ həmin il **Şəki xanlığını** ləğv edərək **əyalətə** çevirdi.

Ağasının tapşırığı ilə **Şamaxı hakimi Mustafa xanı** guya Qacarlarla əlaqə saxlamaqda, əhalini ruslara qarşı silahlandırmaqda ittiham edən R.Q. Mədətov xanı ələ çıxılmaz vəziyyətə saldı ki, hökumət qarşısında özünü təmizə çıxarmayın mümkünsüzlüyünü görən Mustafa xan yaxın ətrafı ilə qaçaraq Cənubi Azərbaycanda Abbas Mirzəyə sığındı. Erməni R.Q.Mədətov **Qarabağ hakimi Mehdiqulu xana** qarşı xüsusilə amansız davranırdı. A.P.Yermolovla qurduqları məkrli plan əsasında 1818 - 1820-ci illərdə xandan knyaz R.Q. Mədətovun «Qarabağdakı dədə-baba torpaqlarını» geri qaytarmağı tələb edirdi. Çarəsiz **Mehdiqulu xan** A.P.Yermolovun tələbi ilə ata-babasından heç bir mülkü qalmayan və vergi verən zümrədən olan R.Q.Mədətova 1500 kəndli ailəsinin yaşadığı bir neçə kəndin "qaytarılması" haqqında saxta fərman imzalamağa məcbur oldu. Əsl saxtakarlıq bundan sonra başladı. Xan fərmanına R.Q.Mədətov Qarabağda istədiyi kəndlərin adını əlavə etdikdən sonra A.P.Yermolovun xüsusi səyləri ilə belə bir qondarma sənəd 1821-ci ildə **rus çarı I Aleksandr** tərəfindən təsdiq edildi. Mənbələrdə yazıldığı kimi, heç bir əsil-nəcabəti olmayan R.Q. Mədətov bu üsulla az qala Qarabağın yarısına yiyələnmişdi. Knyaz R.Q. Mədətov Şirvanda həyata keçirdiyi hədə - qorxu, şər yaxmaq taktikasını Qarabağda da işə saldı, Mehdiqulu xanın da cənuba - Abbas Mirzənin yanına qaçmasına nail oldu. Beləliklə, Kürəkçay müqaviləsi ilə xanlıqların "bütövlüyünün saxlanmasına imperator zəmanəti verən" çar hökuməti imzaladığı bütün andlaşmaları pozub atdı.

Ləğv edilmiş üç xanlığın yerində **Müsəlman əyalətləri hərbi dairə rəisliyi** yaradıldı, iqamətgahı Şuşada yerləşən bu idarəyə knyaz Mədətov başçı təyin edildi. Bundan sonra müsəlmanlar yaşayan torpaqlarda **əsl rus - erməni siyasətinin** yeridilməsinə başlandı. Müsəlman əyalətlərindəki rus qoşun dəstələrinin də başçısı sayılan Mədətov, xüsusilə Qarabağda müsəlman bəylərini sıxışdırır, vəzifədən uzaqlaşdırır, yerlərinə erməniləri təyin edir və müsəlman əhalisini

amansızlıqla soyub talayırdı.

1826-cı ildə Şimali Azərbaycanda rus müstəmləkəçiliyinə qarşı **ümumi üsyan** baş verərkən əhalinin hədsiz nifrətini qazanmış erməni Mədətovun Qarabağda ələ keçirdiyi malikanələri əhali tərəfindən yandırılmışdı. Rus mənbələrinin yazdığına görə, "Mədətov əhalini o dərəcədə cana yığmışdı ki, müsəlmanlarda qəbirə toxunmaq ən böyük günah sayıldığı halda, Mədətovun ata-babalarının qəbirləri dağıdılmış və murdarlanmışdı." Yuxarıda gətirilən faktlar Rusiyanın Azərbaycana gətirdiyi «əbədi xoşbəxtlik və firavanlıq»ın bir qismidir. Bu, həm də Qafqazda rus müstəmləkəçiliyinin **erməni formasında** təzahürünün bariz nümunələrindən biridir.

Lənkəran xanlığı ilə "yaxşı münasibətlərdə" olan Rusiya hökumətinin təzyiqləri altında 1826-cı ildə Mirhəsən xan qaçaraq Abbas Mirzəyə sığınmağa məcbur oldu. Çar hökuməti bu xanlığı da ləğv edərək əyalətə çevirdi.

### **Azərbaycan uğrunda İkinci Rusiya - Qacar savaşı. Türkmənçay sülhü**

Cənubi Azərbaycanın valisi Abbas Mirzə Qacar Gülistan müqaviləsindən sonra bütün söylərini Azərbaycan ordusunun yenidən qurulmasına və müasir silahlılarla təchiz edilməsinə yönəltdi. Bu işdə ona İngiltərə hökuməti köməklik göstərirdi. 1814-cü ildə bağlanan sazişə görə İngiltərə Qacarlara hər cür hərbi yardım göstərməli və şimal torpaqlarının geri qaytarılması üçün Rusiya ilə danışıqlar aparmalı idi. Qacarlar isə Hindistan üçün yarana biləcək hər hansı bir təhlükənin qarşısını almağa söz vermişdilər.

1825-ci ildə Sankt - Peterburqda baş vermiş dekabristlər üsyanı haqqında ingilis diplomatlarından məlumat alan **Fətəli şah Qacar** bu əlverişli fürsətdən istifadə edərək Rusiya ilə yeni savaşa girməyi qərara aldı. Fətəli şah hərbi qüvvə, sursat, ərzaq və maliyyə təminatı baxımından bütün müharibənin ağırlığı və məsuliyyətini Cənubi Azərbaycanın valisi və Azərbaycan ordusunun komandanı vəliəhd Abbas Mirzənin üzərinə qoymuşdu. **Abbas Mirzə** isə yetərincə maliyyə dəstəyi olmadığından ordudakı islahatları başa çatdırmamışdı və Rusiya ilə savaşa girməyin hələ tez olduğunu düşünürdü. Abbas Mirzəyə sığınan Şimali Azərbaycan xanları da müharibəyə tez başlamağın tərəfdarı idilər və Abbas Mirzəyə bildirmişdilər ki, onun qoşunu Araz çayını keçərsə, xanlıqların bütün əhalisi kafirlərə qarşı üsyana tamamilə hazır vəziyyətdədir. Fətəli şahın qərarı ilə 1826-cı ildə Rusiya ilə yeni savaş başladı. 1826 - 1828-ci illər **İkinci Rusiya - Qacar müharibəsinin** başlanğıc mərhələsi ruslar üçün uğursuz oldu. Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi ordu iyulun 26-da artıq Qarabağın böyük hissəsinə nəzarəti ələ keçirib, **Şuşanı** mühasirəyə aldı. Onun göstərişi ilə keçmiş Şamaxı hakimi Mustafa xan qoşunla **Şirvana**, Mirhəsən xan qoşunla **Lənkərana**, Uğurlu xan Ziyadoğlu - **Gəncəyə**, Səlim xanın oğlu Hüseyn xan - **Şəkiyə** yollandılar. İrəvanın sərdarı Hüseyn xan və Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin ruslara qəti düş-

mən olan şahzadə oğlu Aleksandr qoşunla **Tiflis** üzərinə hücumla başladılar. Şimali Azərbaycan xanları demək olar ki, öz keçmiş xanlıqlarında hakimiyyətlərini bərpa etdilər. Rusiyanın müstəmləkə zülmündən bezmiş əhalinin üsyana qalxması da bu işdə az rol oynamadı. Məsələn, Gəncədə iyunun 17-də bəy və ruhanilərin başçılığı ilə böyük bir üsyan baş vermiş və ruslar Gəncədən qovulub çıxarılmışdılar. Lənkəran, Şamaxı və Şəkiddə də ruslar əleyhinə üsyanlar baş vermişdi. 1826-cı ildə rus müstəmləkə rejiminə qarşı bütün Şimali Azərbaycanı bürüyən üsyan heç də təsadüfi deyil ki, rəsmi mənbələrdə «**ümummüsəlman üsyanı**» adlandırılmışdır. Bu üsyana görə çar Nikolay hətta 2 mart 1827-ci ildə imzaladığı Ali fərmana əsasən Qafqazın baş hakimi və baş komandanı general A.P.Yermolova şiddətli töhmət verərək vəzifəsindən uzaqlaşdırmışdı.

Lakin Abbas Mirzə hücumu sürətlə davam etdirərək dağınıq halda olan rus qoşunlarını əzmək, bütün qüvvəsini rus qoşunlarının geri çəkildiyi Tiflisə yönəltmək əvəzinə, 48 gün **Şuşanı** mühasirədə saxlamaqla böyük vaxt itkisinə yol verdi. Rus komandanlığı bundan yararlanaraq dağınıq halda olan qoşunlarını birləşdirdi və strateji təşəbbüsü ələ keçirib, əks - hücumla başladı. 1826-cı il sentyabrın 3-də Abbas Mirzənin qoşunu **Şəmkir yaxınlığında** məğlubiyyətə uğrayaraq Gəncəyə çəkildi. İkinci döyüş sentyabrın 13-də **Gəncə ətrafında** baş verdi. İkinci Rusiya - Qacar müharibəsinin taleyində həlledici rol oynayan **Gəncə döyüşündə** Abbas Mirzə məğlubiyyətə uğradı. Beləliklə, düzgün hərbi taktika seçilmədiyindən Azərbaycanın şimal torpaqlarında kütləvi xalq üsyanlarının yaratdığı çox əlverişli imkan əldən verildi. Abbas Mirzənin ordusu və yenidən qaçqın düşən xanlar Şimali Azərbaycanı tərk edərək Arazdan cənuba mühacirət etməyə məcbur oldular.

Yermolovu əvəz etmiş yeni baş komandan general qraf Paskeviçin başçılığı ilə rus qoşunlarının 1827-ci il iyunun 26-da **Naxçıvan qalasını** ələ keçirməsi Qacar ordusunun komandanı Abbas Mirzəni hərəkətə gətirdi. Lakin 1827-ci iyulun 7-də **Cavanbulaq döyüşündə** onun məğlubiyyətə uğraması Abbasabad qalasının taleyini həll etdi. İrəvan xanlığının əhalisinin də Qacar qoşunu ilə birlikdə müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, Abbasabadın ardınca **Sərdarabad qalası** da rusların əlinə keçdi. Nəticədə İrəvana yol açıldı. Sentyabrın 26-da rus qoşunları İrəvan qalasını mühasirəyə aldılar. İrəvanın sərdarı **Hüseyn xanın** başçılığı ilə qalanın müdafiəçiləri ciddi müqavimət göstərsələr də, oktyabrın 1-də **İrəvan** ruslar tərəfindən ələ keçirildi. İrəvanın alınması Rusiya imperiyasının paytaxtı Peterburqda böyük sevinclə qarşılandı. Çar **I Nikolay İrəvanın fəthi şərəfinə** 1827-ci il noyabrın 4-də **Ali fərman** imzaladı. Ali fərmanla "**rus silahının müsəlman xarabalıqları üzərində qələbəsi şərəfinə İrəvanın baş məscidinin provoslav - yunan - rus kilsəsinə çevrilməsi**" qərara alınmışdı. "Erevanski" ləqəbi ilə mükafatlandırılan qraf Paskeviç yazırdı ki, şəhər alınarkən burada 10 min müsəlman ailəsi və 3 min erməni ailəsi yaşayırdı. Həmin ermənilər ruslara cəsusluq etməklə yanaşı, İrəvan qalasının qapılarından birini rus qoşununun üzünə açmışdı.



Rus qoşunları Cənubi Azərbaycan torpaqlarına daxil olaraq əvvəl **Mərəndi**, sonra isə **Təbrizi** ələ keçirdilər. Təbrizin tutulması ilə Tehrana yol açıldı. 1828-ci il yanvarın 28-də **Urmiyanın**, fevralın 8-də isə **Ərdəbilin** tutulması Abbas Mirzə Qacar ilə Paskeviç arasında sülh danışıqlarının sürətlənməsinə səbəb oldu. 1828-ci il fevralın 10-da Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində müqavilə imzalandı. 16 maddədən ibarət **Türkmənçay müqaviləsində** Gülüstən müqaviləsinin bəzi maddələrinin məzmunu saxlanmış, təzminat və s. haqqında yeni maddələr əlavə edilmişdi. Yəni əslində Gülüstən müqaviləsinin qüvvədən düşdüyü və onun Türkmənçay müqaviləsi ilə əvəz olunduğu göstərilirdi (maddə 2). Müqavilə Azərbaycanın **İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının** Rusiyaya keçməsinə təsdiq edir (maddə 3), sərhədləri ayırır (maddə 4) və müqavilədə Qacar hökumətinin Rusiyaya 20 milyon gümüş manat təzminat ödəyəcəyi bildirilir (maddə 6), Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın hərbi donanma saxlamaq hüququ təsdiq edilirdi (maddə 8).

Türkmənçay müqaviləsinin **15-ci maddəsini** xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu maddədə Qacar dövlətinin Azərbaycan vilayətinin (yəni Cənubi Azərbaycanın) əhalisinə Rusiyaya sərbəst keçə bilmək, keçərkən daşına bilən əmlakını gömrük və vergi qoyulmadan özü ilə aparmaq və ya bir il ərzində satmaq hüququ verilirdi. Onların daşınmaz əmlakının satılması üçün isə beş il ilk müddət müəyyən edilirdi. Bu maddədə söhbət, əlbəttə, Azərbaycan türklərindən deyil, ermənilərdən gedirdi. Müqavilədə açıq və konkret şəkildə ermənilərin adı çəkilməsə də, iki dövlət arasında ümumi razılıqda məhz ermənilərin köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu.

1828-1829-cu illər **Rusiya - Osmanlı müharibəsi** də rusların qələbəsi ilə başa çatdı. 1829-cu il **Ədirnə müqaviləsinə** görə Osmanlı dövləti bütün Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalını hüquqi baxımdan təsdiq etdi. Rusiya Qara dəniz sahillərini, xüsusilə **Axalsıx vilayətinin** bir neçə şəhərini ələ keçirdi. Ədirnə müqaviləsi ilə Osmanlı dövlətindən erməni əhalisinin Rusiyaya sərbəst şəkildə keçməsinə icazə verildi.

Xalqımızın tarixi taleyində faciələrə yol açan Türkmənçay müqaviləsi ilə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı təsdiq olundu. Bu müqavilənin ən dəhşətli nəticəsi **xalqımızı və Vətənimizi iki yerə parçalaması** oldu.

Türkmənçay müqaviləsi 1917-ci ildə Rusiyada hakimiyyətə gələn bolşeviklər tərəfindən qeyri - bərabər və ədalətsiz müqavilə elan olunsada, 1921-ci ildə Sovet Rusiyası ilə Qacar dövləti arasında bağlanmış müqavilə ilə qüvvədən düşmüşdü. Ancaq yenə də tarixi ədalətsizliyə yol verilərək Azərbaycanın bölüşdürülməsi hər iki dövlət tərəfindən təsdiq edilmişdi.

**§ 24. Şimali Azərbaycanda rus ağalığı. XIX əsrin 30-cu illərində  
rus müstəmləkə əsarətinə qarşı üsyanlar**

Rusiya Şimali Azərbaycanın işğalı prosesində xanlıqları ləğv edərək əyalətə çevirmiş, xanlıq idarə - üsulunu **komendant idarə sistemi** ilə əvəz etmişdi. Komendant idarə üsulu **hərbi işğal** və **hərbi feodal səciyyəsi** daşıyırdı. Rus zabıtlərindən təyin olunan komendantlar əyalətin sosial - iqtisadi həyatına aid olan bütün məsələləri həll etmək səlahiyyətlərinə malik idilər. Əyalət məhkəməsinə də sədrlik edən komendantlar ruslara sədaqətli olan bəylərdən mahal naibləri təyin edirdilər.

Ali ruhani zümərəsinin nəzarəti altında olan **şəriət məhkəmələri** saxlanılsa da, onlar yalnız ailə - nigah və vərəsəlik kimi mülki işlərlə məşğul ola bilərdilər. Qafqazın Baş komandanının nəzarəti altında olan **hərbi məhkəmələrdən** rus işğalına qarşı çıxan bəylərə, ruhanilərə və kəndlilərə qarşı istifadə olunurdu. Bu məhkəmələr daha tez qərar verir və çox zaman ölüm cəzası verməsi ilə digər məhkəmələrdən fərqlənirdi.

Rus işğalı (1801 - 1828) və işğaldan sonrakı ilk illərdə Qafqazın baş komandanının Şimali Azərbaycanda yeritdiyi siyasətdən cəmiyyətin bütün təbəqələri narazı idi. Ruslara qarşı çıxan ali zümərənin nümayəndələri edam, həbs və sürgün edilir, onların əmlakları dərhal müsadirə olunub dövlət xəzinəsinin ixtiyarına keçirdi. Baş Komandanın hazırladığı **1818-ci il Əsasnaməsi** ilə Qazax, Şəmşəddil və Borçalı ağalarının, **1817-ci il və 1824-cü il Sərəncamları** ilə Quba bəylərinin, **1824-cü il Sərəncamı** ilə Qarabağ bəy və ağalarının kəndli və torpaq hüquqlarına sarsıdıcı zərbələr vurulmuşdu.

Bu dövrdə Azərbaycan kəndi bütövlükdə rus ordusunun ərzaq və digər ləvazimatlarla təmin olunması vəzifəsindən tamamilə asılı vəziyyətə salınmışdı. Ağır bacqoyma və vergi sistemi, vergilərin soyğunçu və amansız erməni tacirlərinə iltizama verilməsi, komendantların və digər rus məmurlarının qanunsuzluğu və hər cür özbaşınalığı bütün əhalini rus müstəmləkə orqanlarından narazı salmışdı. Çar I Nikolayın Cənubi Qafqazdakı vəziyyəti dərinədən öyrənmək üçün senatorlar qraf **P.İ.Kutaisov** və **Y.İ.Meçnikovun** başçılığı ilə göndərdiyi **komissiya** 1829-1830-cu illərdə müsəlman əyalətlərində təftiş apararaq maliyyə - vergi sistemində hədsiz sayda çoxlu özbaşınalqlar üzə çıxartmışdı. Senatorların fikrinə görə, belə ağır vəziyyət rus məmurları tərəfindən vergilərin çox zaman normadan ikiqat - üçqat yığılması, vergi yığılmasının onların sözləri ilə deyilsə, "acgöz erməni tacirlərinə iltizama verilməsi", savaqların gedişində müflisləşən kəndlilərin taxılı xəzinəyə dəyərləndən 8 - 10 dəfə ucuz satmağa məcbur edilməsi, hətta bu məbləğin də çox zaman onlara ödənilməməsi nəticəsində yaranmışdı.

Çar senatorları çara və ədliyyə nazirinə göndərdikləri raportlarda yazırdılar: "**müsəlman əyalətlərində rus dairə rəislərinin, komendantların azğınlığından və əhalinin çəkdiyi əzab - əziyyətdən adam dəhşətə gəlir**". Burada insan ləyaqəti tapdalanmış, hər cür ədalət unudulmuş, qanun isə yalnız əsarət aləti ol-

muşdur. Diyarın müsəlman əhalisinin səbr kasası dolmuş, ancaq xoşbəxtlikdən daşmamışdır."

Rusiyanın müsəlman əyalətlərində qurduğu **müstəmləkə rejimi** və **açıq qarət sistemi** işğaldan bir qədər sonra müstəmləkə əsarətinə qarşı üsyanlara gətirib çıxartdı.

Rusiya hökumətinin müxtəlif yerlərdən bölgəyə yad olan xristian əhalini köçürərək yerləşdirməsi Azərbaycan kəndində torpaq azlığına gətirib çıxartmışdı. Milli və dini ayrı - seçkiliyə uğrayan yerli əhali çar hökumətinin bu siyasətindən çox narazı idi.

### **Çarizmin köçürmə siyasəti**

**Bölgədə xristian dayağı yaratmaq siyasəti. Ermənilərin kütləvi şəkildə Şimali Azərbaycana köçürülməsi.** Daxili və xarici siyasəti **antitürk** və **antimüsəlman** səciyyə daşıyan Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycanın işğalı prosesində və işğaldan sonra bölgədə özünə **xristian dayağı yaratmağa** çalışırdı. Maraqlıdır ki, Rusiya Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana yad, özgə xalqların köçürülməsinə ruslardan deyil, digər xristian xalqlardan başlamışdı. Napoleonun müharibələri və ağır feodal zülmü nəticəsində müflisləşib vətəninə tərk edərək xilas yolunu müqəddəs torpağa-Qüdsə getməkdə görən Almanıyanın Vürtemberg əhalisi Qara dəniz sahillərində cəmləşmişdi. Alman kolonistləri rus hökumətindən Qüdsə getməkdə onlara köməklik göstərilməsini xahiş etmişdilər. Rusiya hökuməti əvvəlcə kolonistlər içərisində iş apararaq onları müqəddəs torpağa guya çox yaxın ərazidə yerləşən Cənubi Qafqaza köçürülmələrinə razı sala bilmişdi. 1818-ci ildən başlayaraq hökumət Vürtemberg kolonistlərinin 300 ailədən ibarət səkkizinci dəstəsini Yelizavetpol dairəsində iki alman koloniyası şəklində yerləşdirmişdi. Çar hökumət orqanları belə bir mülahizəni əsas götürmüşdülər ki, alman kolonistləri bölgədə «Avropa əkinçilik mədəniyyətinin yayılmasında» mühüm rol oynayacaqdır. Bu iki koloniyanın yerləşdirilməsinə altı ayda Azərbaycanın gəlirləri hesabına 500 min manatdan çox xərc çəkilmişdi. Bizim əhaliyə heç bir yeni əkinçilik üsulları öyrətməyən kolonistlər onlara çəkilən xərcləri heç XIX əsrin 30-cu illərində də ödəyə bilməmiş, hərbi əməliyyatlar və taun xəstəliyi nəticəsində xeyli əhali itirərək müflis olmuşdular. **Yelenendorf və Annenfeld** adlanan koloniyalarında qalan 179 ailə üzərinə düşən borcun bir hissəsi 1832-ci ildə bağışlanmış və iyirmi il müddətinə onlar dövlət vergilərindən azad edilmişdilər. Amansız şəkildə xalqımızı istismar edən hökumət bölgəyə yad olan əhaliyə yerli xalqın gəlirləri hesabına hərtərəfli yardım göstərirdi.

Şimali Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində xristian əhalidən ibarət sosial dayaq yaratmaq siyasətində çar hökuməti müxtəlif üsullardan istifadə edirdi. Məsələn, 1827-ci ildə **Şəmşəddil və Qazax distansiyalarında** müsəlman bəylərinin sahiblik etdikləri **müsəlman kəndlərinin idarəçiliyi erməni arxiyepiskopu Nersesin ixtiyarına verilmişdi** və buna qəti etiraz edən müsəlman

**əhali hökumətin bu addımından dəhşətə gəlmişdi. Çünki bu, Azərbaycan torpağında görünməmiş və tarixdə analoqu olmayan hadisə idi.**

Rusiya dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarını «erməni yurduna» çevirmək üçün istənilən addımı atır və dövlətin bütün hərbi, siyasi və maliyyə imkanlarını demək olar ki, bu işə səfərbər etmişdi. Qacar dövləti ilə bağlanmış **Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsi** ermənilərin köçürülməsi məsələsinə həsr olunmuşdu. Bu müqavilədən ən çox udan da ermənilər oldu. Çünki Türkmənçay müqaviləsi bağlananadək **etnik qrup** olan ermənilərin ayrıca bir vətəni yox idi və onlar dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmişdilər. Əbəs yerə **erməniləri** bir xalq olaraq **“Türkmənçayın övladları”** adlandırmırlar. 1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədirnə müqavilələrindən sonra **Qacar dövlətinin Azərbaycan vilayətindən 40 min, Osmanlı ərazisindən isə 84 min nəfərdən çox erməni əhalisi** Şimali Azərbaycana köçürülərək **İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ** torpaqlarında yerləşdirilmişdi. Bu işin əsas təşkilatçılarından biri olan rus diplomatı **A.S.Qriboyedov** yazırdı: «ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara əbədi sahib duracaqlarından müsəlman əhalidə yaranacaq qorxunu aradan qaldırmaq və köçürmə nəticəsində düşə biləcəkləri ağır vəziyyətlə müsəlman əhalisini barışdırmaq məsələsi dəfələrlə müzakirə olunmuşdur». Rus tarixçisi **N.N.Şavrov** kütləvi erməni köçürmələrinin bölgədəki demoqrafik vəziyyətə təsiri ilə bağlı yazırdı: **"müharibədən sonrakı iki ildə Zaqafqaziyaya Persiyadan (Qacardan - Red.) 40 min, Osmanlıdan 84 min nəfər erməni köçürmüş və onları ermənilərin azlıq təşkil etdiyi İrəvan və Yelizavetpol (Gəncə - Red.) quberniyalarında... yerləşdirmişik.... XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada yaşayan 1,3 milyon nəfər erməninin bir milyonu diyarın yerli sakinləri olmayıb, bizim (yəni ruslar - Red.) tərəfimizdən məskunlaşdırılmışdır."** Şavrova görə, ermənilərə məskən salmaq üçün hökumət tərəfindən 200 min desyatin xəzinə torpağı ayrılmış və müsəlmanlardan 2 milyon manatlıqdan çox xüsusi sahibkar torpağı satın alınmışdı.

Dövlət səviyyəsində və ardıcıl həyata keçirilən erməni köçürmələri müsəlman-türk əhalinin yaşadığı torpaqlarda demoqrafik vəziyyətə çox kəskin şəkildə mənfi təsir göstərmişdi. 1823-cü il siyahıyaalmasına görə, Qarabağ əyalətinin xristian – erməni əhalisinin xüsusi çəkisi 8,4%-dən 1832-ci ildə 34,8%-ə, 1897-ci il sayımına görə isə 53%-ə qalxmışdı. İşğaldan qabaq İrəvan xanlığının əhalisinin 78%-dən çoxunu təşkil edən Azərbaycan türklərinin xüsusi çəkisi artıq 1834-1835-ci illərin rəsmi statistikasına görə 46%-ə enmişdi.

Köçürmələr nəticəsində dedə - baba torpaqlarımıza yiyələnən ermənilər Rusiya hökumətinin himayəsi altında ilk əvvəl bizi sıxışdırmağa, bizə qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etməyə başladılar. Sonra isə elə bir məqsədyönlü **soyqırım və deportasiya** siyasəti yeritdilər ki, **bizə məxsus olmuş tarixi İrəvan torpağında, yəni indiki Ermənistanda** bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdır.

Şimali Azərbaycan kəndlilərinin torpaqla təminatı qayğısına qalmayan və torpaqsız kəndlilərin öz doğma yurdunda onlara torpaq payı ayrılması xahişini

on illərlə qulaq ardına vuran rus hökumət orqanları köçürüb gətirdiyi xristian əhalini çox yüksək səviyyədə himayə edirdi. Erməni əhalisi köçüb gələndən sonra 6 il ərzində bütün vergi və mükəlləfiyyətdən azad edilmiş və hətta Qacar hökumətindən alınan təzminatın bir hissəsi əlavə vəsait kimi onlar üçün ayrılmışdı.

**1830-cu il 20 oktyabr ali çar fərmanı ilə** Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından 4 il ərzində bidətçi sayılan təriqətlərə mənsub olduqlarına görə, rəsmi pravoslavlıq üçün təhlükəli sayılan 504 rus ailəsi (2522 nəfər) köçürülərək Azərbaycanın **Şirvan** və **Qarabağ** bölgələrində yerləşdirilmişdir. Təkcə Qarabağa köçürülən 39 təriqətçi ailəsinə yerləşmək üçün 160 desyatin, taxıl əkini və biçənək üçün 1000 desyatin torpaq sahəsi ayrılmışdı. Köçkün rus əhalisi bizim əhalinin hesabına ərzaq məhsulları ilə də təmin olunurdu. Çox zaman bidətçi rusların hökumət tərəfindən bəylərə məxsus yaylaq və qışlaqlarda bəylərin razılığı alınmadan yerləşdirilməsi maldarlıq təsərrüfatına böyük ziyan vurmuşdu.

#### **Şimali Azərbaycanda rus müstəmləkə əsarətinə qarşı üsyanlar**

**Car - Balakən üsyanı.** 1803-cü il "Andlı öhdəliyinə" əsasən Rusiyanın himayəsinə götürüb, üzərinə bac qoymaqla kifayətləndiyi **Car - Balakən camaatları** öz daxili müstəqilliyini saxlamışdı. Ancaq iyirmi beş ildən çox idi ki, camaatlar rus xəzinəsinə bac ödəməkdən imtina etdiyindən, 1830-cu ildə yığılıb qalmış borcun ümumi miqdarı 47 min gümüş manatı keçmişdi. Bütün borcun birdəfəyə ödənilməsinə tələb edən Qafqazın baş komandanı qraf Paskeviç 1830-cu ilin fevralında Car üzərinə qoşun yeritdi. Eyni zamanda **türk dilində bir müraciət** yazılaraq camaatlara göndərildi. Bu sənəddə deyilirdi ki, azad camaatların daxili müstəqilliyinə son qoyulacaq və bu yaxınlarda rus idarəçiliyi tətbiq ediləcəkdir.

1830-cu il martın 4-də verilmiş yeni "Qaydalar"a görə Car - Balakən camaatlarının daxili müstəqilliyi ləğv edilir və onların idarə olunması 9 nəfərdən ibarət Müvəqqəti idarə orqanına tapşırılırdı. Müvəqqəti idarənin tərkibinə biri rəis olmaqla 3 nəfər rus məmuru və camaatlar tərəfindən seçilib göndərilmiş 6 nümayəndə daxil edilməli idi. Əslində Car - Balakən vilayətinin idarə edilməsi general Bekoviç-Çerkasski və iki rus məmuruna həvalə olunurdu. Camaatların seçdiyi 6 nümayəndə isə yalnız **məşvərətçi səs hüququna** malik olmaqla, əslində vilayətin idarə işindən kənarda qalırdı.

Çar hökumətinin bölgəyə qoşun yeritməsi və camaatları tam hüquqsuz bir vəziyyətə salması Rusiyaya qarşı **cihad savaşına çağıran mürədizmin** geniş yayıldığı Car - Balakən əhalisini öz azadlığı uğrunda üsyana başlamağa vadar etdi. Mürədizm hərəkatının rəhbərləri olan **Şeyx Şaban və Həmzət bəyin** başçılığı ilə üsyançılar **Yeni Zaqatala yaxınlığında** rus ordusunu darmadağın etdilər. Ruslar biabırçı şəkildə qaçmağa başladılar.

Rus komandanlığı bir qədər sonra əlavə qüvvələr gətirilməsi, ağır toplardan istifadə olunması və üsyan rəhbərlərinin ələ keçirilməsi hesabına azadlıq hərəkatını yatıra bildi. Üsyançılara qarşı kütləvi cəza tədbirləri həyata keçirildi. Bir

çox kəndlər yer üzündən silindi, 1000-dən çox üsyançı ailəsi (6 min nəfərə yaxın) Alazan çayının sahilində təbiəti çox yoxsul və iqlimi isə öldürücü olan boş torpaqlara sürgün edildi. 1839-cu ildə geri qayıtmağa icazə verilərkən sürgün olunanlardan yalnız 800-ə yaxın ailə sağ qalmışdı.

1832-ci ildə **Car-Balakəndə** Həməzət bəyin başçılığı ilə ikinci üsyan da amansızlıqla yatırıldı.

Məhəlli xarakter daşması, iştirakçıların silahla pis təchiz olunması, qüvvələr nisbəti, hökumətin üsyançılara qarşı nizami qoşun hissələrindən istifadə etməsi Car -Balakən üsyanının məğlub olmasının əsas səbəbləri hesab edilir.

**Lənkəran üsyanı.** 1814-cü ildə Lənkəran hakimi Mir Mustafa xanın ölümündən sonra rus hökuməti xanlığın idarəsini onun oğlu **Mir Həsən xana** tapşırırmışdı. 1826-cı ildə xanlıq ləğv ediləndən sonra əyalət komendantı mayor İlyinski xana məxsus əmlakların üçdə ikisini müsadirə etməsi Mir Həsən xanı ruslardan narazı salmış və o, mənbələrdə deyildiyi kimi, Qacarların idarə etdiyi **“Qızılbaş dövlətinə”** (Qacar dövləti belə də adlandırılır – Red.) sığınmışdı. Mir Həsən xan Türkmənçay müqaviləsi ilə Lənkəran xanlığının da Rusiyaya güzəştə gedilməsinə görə narazılığını tez - tez Fətəli şah Qacara və şahzadə Abbas Mirzəyə bildirməkdən çəkinmirdi.

Rus idarəçiliyi **Lənkəran** əhalisinə böyük sıxıntı, əzab - əziyyət və zülm gətirmişdi. Ali zümrənin nümayəndələri idarəçilik işlərindən uzaqlaşdırılır, din xadimlərini əhali içərisində nüfuzdan salan addımlar atılırdı. Hökumətin **talan səviyyəsinə qaldırılmış vergi siyasəti** Lənkəran əyalətində daha amansız və indiyədək görünməmiş bir şəkil almışdı. Sahibkar kəndlilərdən yığılan vergilərin miqdarı 2 - 3 dəfə artırılmış, dövlət təsərrüfatlarında yaşayan minə yaxın əkər adlanan kəndlilərin yarıdan çoxu müflisləşərək qaçıb dağılmışdı. Hakimi-mütləq olan komendant İlyinski rüşvət alır, hər cür qanunsuzluq və hətta cinayət törətməkdən çəkinmirdi. Onun əmri ilə 20 nəfəri istintaqsız və məhkəməsiz dənizdə batırıb öldürmüşdülər. Bəd əməllərində ondan geri qalmayan yeni komendant Korniyenko əhali üzərinə qanunsuz olaraq ikiqat vergi qoyaraq mənimsəmişdi. Əhalinin böyük hissəsinin müstəmləkə rejiminə qarşı nifrətlə dolduğunu görən xan tərəfdarları Azərbaycanın cənubuna məktub göndərərək **Mir Həsən xanı** ruslara qarşı hərəkətə başçılıq etmək üçün Lənkərana çağırıdılar. 1831-ci ilin martın 5-də Mir Həsən xanın Lənkərana gəlməsi ilə əyalətin mahallarının çoxunu üsyan bürüdü. Üsyançılar, hətta Lənkəranda ki hərbi qarnizonun Şamaxı və Qarabağa quru əlaqəsini tamamilə kəsmişdilər. Üsyanda ali zümrənin nümayəndələri kəndlilərlə bir cəbhədə çıxış edirdi.

Lənkəran şəhərini ələ keçirə bilməyən üsyançılara qarşı Şamaxı, Şəki, Dərbənd şəhərlərində yerləşdirilən rus qoşunlarını səfərbər edən hökumət 1831-ci il aprelin əvvəlində üsyanı yatırmağa nail oldu. Xan yenidən Qacarlara sığınmaq məcburiyyətində qaldı. Ağır cəza tədbirlərindən yaxa qurtarmaq üçün 451 ailə də Arazdan cənuba - Qacar dövlətinə köçüb getdi.

Beləliklə, iki aya qədər davam edən **Lənkəran üsyanı** məğlubiyyətə uğradı.

Hərəkətin qeyri - mütəşəkkilliyi, Mir Həsən xanın əhali içərisində öz nüfuz və təsir imkanlarından lazımi şəkildə yararlanmaması, üsyançıların həlledici məqamda ləng hərəkət etməsi, nizami orduya qarşı vuruşan üsyançıların pis silahlanması, ali zümrənin nümayəndələrinin bir hissəsinin rusların tərəfinə keçməsi Lənkəran üsyanının məğlub olmasının əsas səbəbləri sayılır.

**Quba üsyanı.** 1806-cı ildə işğal edilmiş **Quba xanlığı** 1810-cu ildə əyalətə çevrilmişdi. Quba əyalətinin başında çar hökumətinin ən yaramaz kadrlarından biri sayılan komendant polkovnik Gimbut dururdu. Bu çar məmuru əhali üzərinə ağır vergilər qoyur, vergiləri iltizama verir, sakinləri qanunsuz mükəlləfiyətlərə cəlb edir və vəzifəsindən şəxsi tamahı xatirinə sui - istifadə edirdi. Quba əhalisinin dərin nifrətini qazanan **polkovnik Gimbut kasıb - kusubun xeyrinə əhalidin yığılan zəkatı belə mənimsəmək dərəcəsində alçalmışdı.** Şəspər mahalı kəndlilərinin hərbi dairə rəisi general mayor Reutta 1837-ci ilin iyul ayında göndərdiyi məktubda deyilirdi ki, onlardan yığılan zəkat mənimsənildiyindən məscid və mədrəsələr öz xərclərini ödəməkdə çətinlik çəkir, zəkat hesabına dolanan kasıblar isə aclıq içindədirlər.

1837-ci ildə Qafqazın baş komandanının Varşavadakı atlı müsəlman alayı üçün Quba əyalətindən **36 atlı toplanması haqqında tələbi** əhalinin səbr kəsəsini daşıdırdı. Başqa əyalətlərdə bir atlının təchizatı üçün yerli əhali 130 - 150 manat ödəyirdisə, Quba əyalətində bu sakinlərə 350 manata başa gəlirdi. Əhali hökumətdən atlı yığılmasının dayandırılmasını, komendant Gimbut və onun əlaltıları olan yerli bəylərin işdən götürülməsini və vergilərin azaldılmasını tələb edir. Hərbi dairə rəisi tələbləri yerinə yetirməyə söz versə də, konkret hər hansı bir addım atmaq fikrində deyildi. Quba camaatı dağlıların azadlıq hərəkətinin başçısı **Şeyx Şamillə** əlaqə saxlayırdılar. Şeyx Şamil Quba əhalisinə məktubunda yazırdı ki, «yadellilərin zülmündən qurtuluş üçün yeganə çıxış yolu silahlı mübarizədir.»

1837-ci ilin avqustun 21-də Qubada Rusiyanın müstəmləkə zülmünə qarşı başlanan hərəkət tezliklə **silahlı üsyana** çevrildi. Üsyan Buduq və Barmaq mahallarını çıxmaqla, Quba əyalətinin hər yerinə yayılmışdı. Ümumiyyətlə, **Quba üsyanı** özünün genişliyinə, əhatə dairəsinə və iştirakçıların sayına görə digər üsyanlardan fərqlənirdi. Üsyançıların sayı 12 min nəfərə çatırdı. Üsyanın başlıca hərəkətverici qüvvəsi kəndlilər olsa da, Quba bəylərinin böyük hissəsi də üsyana qoşulmuşdu. Hərəkət iştirakçıları üsyan rəhbəri **Hacı Məmmədi** Qubanı idarə etmək üçün hətta **xan** seçmişdilər. Hərəkəta başçılıq etmək üçün ayrıca **Hərbi Şura** da yaradılmışdı. Hərbi Şuranın hazırladığı plana əsasən avqustun 30-da üsyançılar Quba şəhərini mühasirəyə aldılar. Əvvəlcədən əldə edilmiş razılığa görə şəhər əhalisi də üsyançılarla birlikdə çıxış etməli idi. Yarəlinin başçılıq etdiyi üsyançılar dəstəsi şəhərlilərin köməyi ilə Qubaya daxil olaraq şəhər məhkəməsinin binasını ələ keçirdilər. Üsyançılar şəhər uğrunda ağır döyüşdə mərdliklə vuruşsalar da, uğur qazana bilmədilər. Sentyabrın 5-də rus qoşunu üsyançıları şəhərdən çıxara bildi.

Qafqazın baş hakimi baron Rozen Qubaya əlavə qüvvələr yeridərək üsyanı amansızlıqla yatırdı. Hökumət hərəkətin fəal iştirakçılarına divan tutdu. Üsyanın rəhbəri **Hacı Məmməd** dörd il çəkən istintaqdan sonra 1841-ci ildə Bakı Hərbi səhra məhkəməsinin hökmü ilə dar ağacından asıldı. Çar Nikolayın fərmanı ilə Hacı Məmmədin heç bir günahı olmayan oğlu Novruz Kaluqaya sürgün edildi və rus hərbi xəstəxanasında gözlənilmədən "qızdırma xəstəliyinə" tutularaq öldü. Digər üsyan rəhbərləri Sibirə sürgün edildi.

Quba üsyanı xalqımızın rus müstəmləkə əsarətinə qarşı azadlıq mübarizəsinin ən parlaq səhifələrindən biridir.

**Şəki üsyanı.** Digər müsəlman əyalətlərində olduğu kimi **Şəkidə** də çar hökumətinin tətbiq etdiyi ağır maliyyə - vergi sistemi əhalinin vəziyyətini olduqca ağırlaşdırmışdı. "**Qafqazda ipəkçiliyi və ticarət əkinçiliyini yayan cəmiyyət**"in təsərrüfatlarında çalışan rəncbərlərin vəziyyəti dözülməz idi. Xanlıq dövründə vergidən azad olan **maafilər** üzərinə vergi və mükəlləfiyyətlər qoyulması, kəndli və sənətkarlardan ilbəil yeni vergi və rüsumlar yığılması, yerli hökumət məmurlarının özbaşınalıqları, ali zümrəyə qarşı ayrı - seçkilik siyasəti Şəkidə baş vermiş üsyanın əsas səbəbləri hesab olunur.

Şəkinin keçmiş hakimi Səlim xanın oğlu **Hacı xan** tərəfindən Şəkiyə göndərilən **Məşədi Məmməd** 5 minlik qoşun toplayaraq 1838-ci ildə hökumətə qarşı üsyana başladı. Rus hərbi qarnizonu ilə üsyançılar arasında **Şəki yaxınlığında baş vermiş ilk döyüşdə** ruslar məğlubiyyətə uğradılar. Qalanı çıxmaqla, bütün şəhər üsyançıların əlinə keçdi. Qafqazın baş komandanı başqa əyalətlərdən Şəkiyə qoşun yeridərək üsyançıları məğlubiyyətə uğratdı. Məşədi Məmməd yenidən Cənubi Azərbaycana qayıtmağa məcbur oldu.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda rus müstəmləkə əsarətinə qarşı baş vermiş üsyanlarda hökumətə «sədaqətli» olan kiçik bir zümrəni çıxmaqla, əhalinin bütün təbəqələri iştirak edirdi. Kəndlilər, şəhərlilər, bəylər, ağalar və ruhanilərin bir cəbhədə çıxış etməsi həmin üsyanların əsas xüsusiyyəti sayıla bilər. 30-cu illərdə baş vermiş üsyanlar böyük tarixi əhəmiyyətə malik idi. Bu üsyanlar məğlub olsa da, təsirsiz qalmadı. Çar hökuməti Şimali Azərbaycanda öz siyasətini dəyişməyə məcbur oldu, komendant üsul - idarəsini ləğv etməyin zəruriliyini anladı, bölgədə inzibati - məhkəmə və aqrar islahatlar keçirməyə başladı.

## **§ 25. XIX əsrin 40-cı illərində Şimali Azərbaycanda inzibati-məhkəmə və aqrar islahatların keçirilməsi**

**Inzibati - məhkəmə islahatı.** XIX əsrin 30-cu illərində baş vermiş üsyanlar yatırıldıqdan sonra çar hökuməti Cənubi Qafqazda inzibati - idarə sistemini dəyişdirmək və bu sistemi ümumimperiya inzibati - ərəzi bölgüsünə uyğunlaşdırmaq üçün islahatlar hazırlamağa başladı. Uzun müzakirələrdən sonra çar **I Nikolay** 1840-cı il aprelin 10-da komendant idarə üsulunun ləğv edilməsi və **Cənubi**



**Qafqazda inzibati-məhkəmə islahatı haqqında qanun** imzaladı. 1841-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən bu qanuna görə komendant idarə üsulu ləğv olunur və Cənubi Qafqaz inzibati cəhətdən iki yerə bölünürdü: 1. Gürcüstan - İmeretiya quberniyası ; 2. Xəzər vilayəti.

Bu qanunda Şimali Azərbaycan torpaqlarının vahid inzibati bölgədə birləşdirilməsi nəzərdə tutulmamışdı və xalqımızın sosial - hüquqi, etnik və mədəni xüsusiyyətləri çox az nəzərə alınmışdı. Şamaxı, Qarabağ, Şəki, Bakı, Quba, Lənkəran və Dərbənd qəzaları mərkəzi Şamaxı olan **Xəzər vilayətinin tərkibinə**, Yelizavetpol (Gəncə), Naxçıvan, İrəvan və Balakən qəzaları isə mərkəzi Tiflis olan **Gürcüstan - İmeretiya quberniyasına** daxil edilmişdi.

Hələ 1828-ci il martın 21-də I Nikolayın əmri ilə tarixi Azərbaycan torpaqları olan **İrəvan** və **Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində** "erməni vilayəti" adlı inzibati bölgü yaradılmışdı. 10 aprel 1840-cı il qanununa görə «erməni vilayəti» ləğv edilmiş və yerində İrəvan və Naxçıvan qəzaları yaradılmışdı.

Quberniya və vilayət **qəzalardan**, qəzalar isə **sahələrdən** (nahiyələrdən) ibarət olurdu. Mahalların ləğv edilməsi ilə mahal naibləri olan bəylər idarə işindən uzaqlaşdırılır, onlar ruslardan təyin olunan sahə iclasçıları ilə əvəz edilirdilər.

Ali hakimiyyət Qafqazın baş hakiminə məxsus idi. Baş hakimin sədrliyi ilə Baş İdarə Şurası yaradılmışdı.

1840-cı il 10 aprel qanununa görə, ümumrusiya qanunları əsasında **quberniya, vilayət, qəza** və **dairə məhkəmələri** yaradıldı və məhkəmələr rus dilində aparılırdı. Şəriət məhkəmələri yalnız kəbin - talaq və vərəsəlik məsələlərinə baxırdı.

1844-cü ildə çar hökuməti Cənubi Qafqazda öz mövqeyini daha da möhkəmlətmək üçün Baş İdarə Şurasının əvəzinə **canişinlik idarəsi sistemi** yaratdı. Qafqaz canişini təyin olunan qraf M.S.Vorontsov çox böyük hərbi və mülki səlahiyyətlərə malik idi və çardan başqa heç kimin qarşısında hesabat vermirdi.

1846-cı il 14 dekabr tarixli çar fərmanı ilə Cənubi Qafqazın inzibati-ərazi quruluşunda ciddi dəyişikliklər edildi: Gürcüstan - İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayətinin yerində **Tiflis, Kutais, Şamaxı və Dərbənd quberniyaları** təşkil edildi. Sonralar 1849-cu ildə **İrəvan quberniyası**, 1868-ci ildə isə **Yelizavetpol quberniyası** yaradıldı. Yeni inzibati - ərazi bölgüsü Azərbaycanın parçalanmasını daha da dərinləşdirdi.

**1846-cı il 6 dekabr reskripti.** Rusiya hökumətinin milli və dini cəhətdən onayad olan və işğal dövründə əksəriyyəti Rusiyaya düşmən münasibət bəsləyən **ali müsəlman zümrəsi** ilə bağlı siyasəti dəyişkən səciyyə daşıyırdı. XIX əsrin 30-cu illəri - 40-cı illərin əvvəllərində hökumətin ali müsəlman zümrəsi ilə bağlı hazırladığı layihələrdə bu zümrəni tamamilə ləğv etmək, Şimali Azərbaycanda çarizmin əsas dayağı olacaq **"təbii rus zadəganlığı"** yaratmaq ideyası qırmızı xətt kimi keçirdi. Hökumət bölgənin bütün torpaqlarını 5 iri rus zadəganı arasında bölüb, burada iri təhkimçilik təsərrüfatları yaratmaq və müsəlman ali zümrəsini məhv etmək planları üzərində baş sındırırdı. Bu plan rus zadəganlarının Cənubi Qafqaza

gəlmək istəməməsi səbəbindən baş tutmadı.

1841-ci ildə hökumət Azərbaycan bəy və ağalarının torpaq hüquqları üzərinə total hücumla başladı. İlk əvvəl Qafqazın Baş İdarə Şurası xüsusi bir sənəd hazırlayıb, "Zaqafqaziya diyarının quruluşu Komitəsi"nə təqdim etdi. Komitə tərəfindən 1841-ci il aprelin 25-də təsdiq olunan bu sənədi çar I Nikolay 23 may 1841-ci ildə qanun şəklində imzaladı. Bu qanuna görə **Qazax, Şəmşəddil, Borçalı** ağalarının ixtiyarında olan kəndlər müsadirə olunur və əvəzində kəndlilərin hesabına ağalara ömürlük təqaüd təyin edilirdi. Çar tərəfindən təsdiq edilmiş 28 may 1841-ci il fərmanı ilə **Xəzər vilayətinin** bəylərinin tiyul torpaqlarının əllərindən alınması və əvəzində onlara təqaüd ödənilməsi qərara alınmışdı. Hər iki qərar Azərbaycanın sahibkar kəndində böyük narazılıqla qarşılandı. Dövlət vergilərini ödəyən kəndlilərin üzərinə indi də ağa və bəylərin təqaüd xərcləri qoyulmuşdu. Bəylərin və kəndlilərin çar hökumətinə qarşı bir cəbhədə birləşərək çıxışlara başlaması hökuməti bərk təşvişə salmışdı. Cənubi Qafqaza xüsusi yoxlama üçün göndərilən hərbi nazir A.İ.Çernişev hökumətin bu addımının "səhv olduğunu" etiraf etdi və nəticədə "təbii rus zadəganlığı" yaratmaq planı boşa çıxdı. Çar I Nikolayın fərmanı ilə 1843-cü ildə ali müsəlman zümrəsinin yaradılmasına icazə verildi və çar Qafqaza göndərdiyi canişini M.S.Vorontsova bu zümrənin hüquqlarını tənzimləyəcək qanun layihəsini hazırlamağı şəxsən tapşırırdı.

M.S.Vorontsovun sədrliyi ilə hazırlanmış qanun layihəsi 6 dekabr 1846-cı ildə çar I Nikolay tərəfindən canişinin adına reskript (buyruq) şəklində imzalandı. **6 dekabr 1846-cı il reskripti** 12 maddədən ibarət olub, 10-u bəylərin torpaq hüquqlarından, 2-si isə bəy - kəndli münasibətlərindən bəhs edirdi.

Reskriptə əsasən bəylərin nəqli sahibliyinə olmuş və indi də onların ixtiyarında qalan torpaqlar (mülk, tiyul və s.) üzərində onların tam irsi mülkiyyətçilik hüququ təsdiq olunurdu. Xan, bəy və digər torpaq sahibləri öz mülklərini nəsildən - nəslə ötürə, sata, bağışlaya, hər hansı şəkildə alqı - satqıya qoya bilərdilər. Yeganə şərt torpağı alan şəxsin ali müsəlman zümrəsinin nümayəndəsi olması idi. Qazax, Şəmşəddil, Borçalı ağalarının da müsadirə edilmiş bütün torpaqları çarın "xüsusi iltifatı" kimi onlara qaytarılırdı. Reskriptə görə bundan sonra **rəiyyət, rəncbər, xalisə, nökar, əkar** və başqa müxtəlif adların yerinə kəndlilərə ümumi bir ad "**mülkədar tabelisi**" adı verilirdi.

6 dekabr 1846-cı il reskripti ilə rus hökuməti **ali müsəlman zümrəsinin torpaq hüquqlarını təsdiq etdi** və ona münasibətini qəti şəkildə müəyyənləşdirdi. Hökumət ali zümrənin simasında özünə bölgədə sosial dayaq yaratmaq siyasətində ilk ciddi addımını atdı. Nəticədə ali müsəlman zümrəsi torpaq hüquqları baxımından Rusiya zadəganları ilə bərabər hüquq qazandı. Lakin ali müsəlman zümrəsi heç bir zaman silki imtiyaz və şəxsi hüquqlar baxımından nəinki rus, heç gürcü zadəganları ilə də bərabərləşdirilmədi. Belə bərabərlik Şimali Azərbaycanın bəy və ağalarına diyarın idarə edilməsində vəzifələr tutmaq hüququ verə bilərdi. Ancaq ali müsəlman zümrəsinə qarşı **milli və dini ayrışdırıcılıq siyasəti** yeridən rus hökuməti buna qətiyyətli yol vermək istəmirdi.

**1847-ci il "Kəndli Əsasnamələri".** Azərbaycanın sahibkar kəndində **bəy - kəndli asılılıq münasibətlərinə** tam hüquqi aydınlıq gətirmək və bu münasibətləri rəsmi şəkildə tənzimləmək üçün çar hökuməti 1847-ci ilin aprelin 20-i və dekabrın 28-də iki mühüm sənəd qəbul etdi. "**Kəndli Əsasnamələri**" adlanan bu sənədlərdən birincisi Şuşa, Şamaxı, Şəki, Bakı, Quba və Lənkəran qəzalarının **bəy kəndlilərinə**, ikincisi isə Qazax, Şəmşəddil və Borçalı nahiyələrinin **ağa kəndlilərinə** aid idi.

Yeni hüquqi sənədə görə 15 yaşından yuxarı kişi cinsindən olan kəndli 5 desyatınə qədər torpaq payı ilə təmin olunmalı, bunun qarşılığında kəndli taxıl məhsulunun **onda birini**, çəltik, meyvə - tərəvəz məhsulunun **üçdə birini mal-cəhət vergisi** şəklində bəyə ödəməli idi. Kəndli torpağı bəyin iş heyvanı, toxumu və alətlərindən istifadə edərək becərirdisə, malcəhət məhsulunun **beşdə birini** təşkil edirdi. Otlaplardan istifadə edən kəndlilər bəyə **çöpbaşı** adlı vergi ödəməli idilər. Bəy təsərrüfatında **biyara çıxmaq** üçün hər kəndli ailəsi bir kişi ayırmalı idi. Biyara çıxan kəndli ildə 18 gün əkin - biçin işi aparmalı idi. Kəndli biyara çıxmaq istəmirdisə, əvəzində pul ödəməli idi. Bütün kəndlilər hamılıqla ildə iki gün bəyin təsərrüfatında **əvrəz (iməci)** adlanan işi yerinə yetirməli idi.

Bəyin ev işlərini görmək üçün hər on kəndli ailəsi bir kişi, hər on beş ailə isə bir qadın qulluqçu ayırmalı idi. Bu sonuncu tələb əhali içərisində böyük narazılıq doğurmuşdu. Azərbaycanda tarix boyu torpaq sahibinin evinə **qadın qulluqçu** göndərmək ənənəsi olmamışdı. **Azərbaycan bəyləri əsil kişilik göstərərək hökumətdən bu qaydanın ləğv olunmasını qəti şəkildə tələb etdilər.** Hökumət kəndlilərin bəyin evinə qadın qulluqçu göndərməsi mükəlləfiyyətini ləğv etməyə məcbur oldu.

"Əsasnamələr"lə bəylərə kəndlilər üzərində polis və məhkəmə hüququ, kəndlilərə isə yaşayış yerini dəyişib başqa kəndlərə keçmək hüququ veriliridi. Başqa bəyin kəndinə keçmək istəyən kəndli bütün vergi və mükəlləfiyyətləri əvvəlcədən ödəməli və onu qəbul edəcək bəyin də razılığını almalı idi.

Beləliklə, 1847-ci il "**Kəndli Əsasnamələri**" ali müsəlman zümrəsi ilə kəndlilər arasındakı asılılıq münasibətlərini rəsmiləşdirərək qanuni şəkllə saldı.

## **§ 26. XIX əsrin 30 - 60-cı illərində Şimali Azərbaycanda iqtisadi vəziyyət. Kapitalist təsərrüfatı sisteminə keçid**

**Rusiya tərəfindən Şimali Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən mənimlənməsinə başlanılması.** Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal dövründə (1801 - 1828) çar hökuməti hələ düşünülmüş **iqtisadi siyasət** hazırlayıb həyata keçirə bilməmişdi. Şimali Azərbaycanın siyasi fəthi başa çatdıqdan sonra Rusiyanın hakimiyyət dairələrində bütün Cənubi Qafqazın bir müstəmləkə kimi iqtisadi baxımdan mənimlənməsi üzrə iki əsas baxış formalaşmışdı. Birinci baxışın tərəfdarları Rusiyanın Qacar dövlətindəki səfiri A.Qriboyedov və Tiflisin mülkü qubernatoru P.Zaveleyski "Rusiya - Zaqafqaziya ticarət şirkəti" layihəsini hazır-

layıb 1828-ci ildə hökumətə təqdim etmişdilər. Bu layihədə Cənubi Qafqaz ölkələrində, o cümlədən Şimali Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalının əsas sahələrinin (üzümçülük, baramaçılıq, tütünçülük və s.) inkişaf etdirilməsi və burada yerli xammal istehsalına əsaslanan **emaleddici fabrik sənayesi** (şərabçılıq, şəkər, mahud, gön-dəri, şüşə və s.) yaradılması nəzərdə tutulurdu. Layihənin müəllifləri şirkətin normal fəaliyyəti üçün ona 120 min desyatin (1 desyatin 1,0925 hektara bərabər idi.) yararlı torpaq sahəsi ayrılmasını, şirkərə qonşu ölkələrlə müstəqil ticarət aparmaq hüququ verilməsini hökumətdən xahiş edirdilər. Təəccüblü deyil ki, Azərbaycanlı əyanların və tacirlərin iştirakına yer verilməyən layihədə erməni və gürcü tacirlərinin xüsusi kapitalının şirkətin fəaliyyətinə cəlb edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Rusiyanın müstəmləkələrində yerli sənaye sahələrinin yaranmasına imkan verən bu layihə yuxarı hökumət dairələrində böyük narazılıqla qarşılanmışdı. Mürtəcə rus generalı M.Jukovski və Qafqazın Baş komandanı Q.Rozen layihə ilə bağlı öz fikirlərini belə ifadə etmişdilər: **"bu layihə həyata keçirilərsə, burada (Cənubi Qafqazda) Amerika Birləşmiş Ştatları yarana bilər"**. O, ingilis koloniyası olmuş ABŞ-ın müstəqillik qazanmasından ibrət götürməyə çağırırdı. Belə çağırışların qarşısında təbii ki, hökumət "Rusiya - Zaqafqaziya ticarət şirkəti" nin layihəsini rədd etdi.

Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən mənimsənilməsi üzrə ikinci baxış mərkəzi hökumətə məxsus idi. Bu baxışın əsas müəllifi olan maliyyə naziri E.Kankrin **Qafqaz ölkələrini Rusiya sənayesi və ticarəti üçün çox faydalı bir müstəmləkə** adlandırılmışdı. Onun mülahizəsinə görə, bu diyar rus fabrikləri üçün xammal (barama, pambıq və s.) bazasına və rus sənaye mallarının satış bazarına çevrilməli idi. Beləliklə, Rusiyanın Şimali Azərbaycandakı iqtisadi siyasətinin əsas məqsəd və vəzifələri müəyyən edilmiş oldu. Bu siyasətdə Azərbaycanda yalnız xammal istehsalına və mədən sənayesinin inkişafına diqqət yetirilirdi.

XIX əsrin 30-cu illərində hökumətin ilk iqtisadi tədbirlərindən biri 1821-ci il "imtiyazlı ticarət tarifi"nin dəyişdirilməsi oldu. Çünki 1821-ci il tarifi əsasən Rusiya tacirləri ilə yanaşı, Qərbi Avropa tacirlərinin malları üzərinə beş faizli "imtiyazlı gömrük" qoyulması nəticəsində keyfiyyətli Avropa malları rus manufaktura məmulatlarını Qafqaz bazarlarından sıxışdırıb çıxarırdı. 3 iyun 1831-ci il yeni ticarət tarifi görə Cənubi Qafqaz bazarları Avropa sənaye malları, ilk növbədə İngiltərə toxuculuq məhsulları üçün əslində bağlı elan edildi. Bu tarifə görə, Avropa məhsulları üzərinə çox böyük gömrük qoyulurdu. Nəticədə Rusiyanın toxuculuq sənayesi beynəlxalq rəqabətdən xilas edilmiş oldu.

**XIX əsrin 30 - 60-cı illərində ölkənin təsərrüfat həyatı.** Türkmənçay müqaviləsindən (1828) sonra Şimali Azərbaycanın təsərrüfat həyatı dirçəlməyə başladı. Müharibə nəticəsində qaçqın düşmüş sakinlərin geri qayıtması, çarizm tərəfindən erməni, rus və almanların köçürülməsi və təbii artım hesabına əhalinin sayı ildən-ilə çoxalırdı. Şimali Azərbaycanda əhalinin sayı 1832-1833-cü illərdəki **700 min nəfərdən**, artaraq 1850-ci ildə **1 milyon nəfərə** çatmışdı. Əhalinin

90%-ə yaxını kəndlərdə yaşayırdı. 1832 - 1833-cü illərdə şəhər əhalisinin sayı 70 min, 1850-ci ildə 95 min, 1856-cı ildə isə 110 min nəfər olmuşdu. **Şamaxı, Nuxa, Şuşa və Gəncə** şəhərlərinin hər birində 10 min nəfərdən çox əhali yaşayırdı.

1839-1843-cü illərdə Rusiya tərəfindən həyata keçirilən pul islahatı nəticəsində Şimali Azərbaycanda rus gümüş manatı əsas valyuta kimi tətbiq edilmişdi. Vahid pul, habelə ölçü və çəki sisteminə keçilməsi, feodal qaydalarından biri olan daxili gömrük rüsumunun - rəhdarın hələ 1836-cı ildə ləğv edilməsi iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir göstərmişdi.

Kənd təsərrüfatı ölkə iqtisadiyyatının əsas sahəsi olaraq qalırdı. 1845-ci ildə ölkədə 23 milyon pud taxıl məhsulu istehsal edilmişdi. Şirvan, Qarabağ, Quba buğda və arpa, Lənkəran bölgəsi isə düyü istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdı. Taxıl məhsullarının əsas hissəsi kəndli təsərrüfatlarında yetişdirilirdi və bu sahədə bəy təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi çox az idi. Bu dövrdə maldarlıqda böyük artım əldə edilmişdi. 1843-cü ildə Şimali Azərbaycanda 823 min baş mal, dəvə və at var idisə, 1857-ci ildə bunların sayı 2 milyonu keçmişdi. **Satlıq taxıl və əmtəəlik heyvandarlıq məhsullarının xüsusi çəkisi** durmadan artırdı.

XIX əsrin 30-60-cı illərində baramaçılıq təsərrüfatı da sürətlə inkişaf edirdi. 40-cı illərin ikinci yarısında hər il orta hesabla 70-80 min pud barama istehsal olunurdu ki, bu da Cənubi Qafqazda əldə edilən məhsulun üçdə ikisi demək idi. İpəkçilik təsərrüfatının məhsulları da getdikcə daha çox əmtəə xarakteri alırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, 30-cu illərin axırlarından Rusiyanın toxuculuq fabrikləri baramaya və ipək sapa olan tələbatının böyük hissəsini Azərbaycanın hesabına ödəyirdi. 50-ci illərin ortalarında Rusiyanın ipək toxuyan fabrikləri bir ildə işlətdikləri 40 min pud ipək xammalının 28 min pudunu və yaxud 3/4 hissəsinə yaxınını Şimali Azərbaycandan aparırdı.

1836-cı ildə hökumət tərəfindən təsis edilmiş "Qafqazda ipəkçiliyi və ticarət sənayeçiliyini yayan cəmiyyət" Şəkidəki xəzinə tut bağları ilə yanaşı, Şirvandakı ipəkçilik təsərrüfatını da 630 rəncbərlə birlikdə 24 il müddətinə icarəyə götürmüşdü. Şirkət Qafqazda muzzdlu əməkdən istifadə edən ən böyük ipəkçilik təsərrüfatına çevrilmişdi.

30-60-cı illərdə Azərbaycanda yetişdirilən ən qiymətli texniki bitkilərdən biri də **marena (qızıl boya)** idi. Bu bitkidən toxuculuqda çox qiymətli təbii boya kimi istifadə olunurdu. Rusiyanın toxuculuq fabrikləri hər il işlətdikləri 130 min pud qızıl boyanın xaricdən gətirilməsinə bir neçə milyon manat xərcləyirdilər. Ona görə də 40-50-ci illərdə Azərbaycanda qızıl boya yetişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirən rus hökuməti Azərbaycanın Dərbənd, Quba, Şamaxı və Lənkəran qəzalarından aparılan qızıl boyanı emal etmək üçün 50-ci illərdə Moskva yaxınlığında ayrıca bir fabrik tikdirmişdi. Bu texniki bitkiyə olan tələbatın ilədən-ilə çoxalması nəticəsində təkcə Quba qəzasında qızıl boya yığılması 1851-ci ildə 2 min pudan, yüz dəfə artaraq 200 min puda çatmışdı. Azərbaycan qızıl boyası, hətta Avropada da məşhur idi. 1862-ci il **London Ümumdünya sərgisində** üç nəfər azərbaycanlı əla keyfiyyətli qızıl boya üçün fəxri fərman və me-

dal almışdı. Azərbaycanın qızıl boyası Rusiya bazarlarından bütün xarici qızıl boyanı sıxışdırıb çıxarmışdı. Qızıl boya istehsalında kişi və qadınların muzzdlu əməyindən geniş istifadə edilirdi. Quba qəzasındakı qızıl boya plantasiyalarında Cənubi Azərbaycandan gəlmiş 9 min nəfər muzzdlu fəhlə işləyirdi.

1869-cu ildə süni boya olan alizarinin kəşfi qızıl boyaya olan tələbatı kəskin şəkildə azaltdı. Bakı quberniyasında qızıl boya çıxarılması 1872-ci ildə 80 min puda enərək 1869-cu ilə nisbətən 2,5 dəfə azalmışdı. Sonralar isə bu təsərrüfat sahəsi tənəzzül edib, tamamilə aradan çıxmışdı.

Rusiyanın toxuculuq sənayesinin pambığa olan tələbatını nəzərə alan çar hökuməti Azərbaycanın **Şamaxı, Cavanşir və Naxçıvan qəzalarında** pambıqçılığı inkişaf etdirməyə çalışırdı. **Misir və Amerikadan gətirilmiş pambıq növlərinin** Qarabağ və Şəki əyalətlərində salınmış xəzinə pambıq plantasiyalarında yetişdirilməsi cəhdləri 40-cı illərdə boşa çıxmışdı. 1869-cu ildə Bakı quberniyasında 50 min puda qədər, 1873-cü ildə Yelizavetpol quberniyasında 7 min puddan çox pambıq istehsal edilmişdi.

Şimali Azərbaycanda digər texniki bitki istehsalı - tütünçülük XIX əsrin 30 - 40-cı illərində inkişafa başlanmışdı. 1845-ci ildə 8 qəzada yığılmış 4 min puddan çox tütünün yarısı bazarlarda satışa çıxarılmışdı. Ümumiyyətlə, tütünçülük və pambıqçılıq təsərrüfatlarının kapitalistcəsinə sürətli inkişafı 1870-ci il aqrar islahatından sonrakı dövrdə baş vermişdi. Kənd təsərrüfatında əmtəə istehsalının artmasını nəzərə alan hökumət 1852-ci ildə natural vergini pul vergisi ilə əvəz etmişdi.

**Sənaye sahələri. İri fabrik-zavod istehsalına keçid.** XIX əsrin 30 - 60-cı illərində Şimali Azərbaycanda yeyinti istehsalının əsas sahələri **balıqçılıq** və **duz çıxarılması** idi. Çar hökuməti 1829-cu ildə balıqçılıqda iltizam sistemini ləğv edərək, bu sahəni dövlət xəzinəsinin idarəçiliyinə vermişdi. Salyan, Şirvan və Şəki balıq vətəgələri birləşdirilərək "Salyan xəzinə cəmiyyəti" şirkəti yaradılmışdı. 40-cı illərin əvvəllərində Lənkəran balıq vətəgələri də bu şirkətin ixtiyarına verilmişdi. Balıqçılıq sahəsində **muzzdlu əmək** geniş yayılmışdı. Salyan balıq vətəgəsində muzzdlu işçilərin sayı 600-1000 nəfərə çatırdı.

Şimali Azərbaycanda əsas duz mədənləri Abşeron və Naxçıvanda yerləşirdi. 40-cı illərdə Abşeronda 27 göldən ildə 400 min pud duz çıxarılırdı.

1864-1868-ci illərdə duz mədənlərinə təhkim olunmuş kəndlilərin məcburi əməyinin ləğv edilməsi və 1868-ci ildən həmin mədənlərin hərracla açıq satışa çıxarılması bu yeyinti sənayesində kapitalist münasibətlərinin inkişafına şərait yaradırdı.

Rusiyanın toxuculuq sənayesinin xam ipəyə olan tələbatını ödəmək üçün 1829-cu ildə Şəkinin Xanabad kəndində **ilk iri ipək manufakturası** işə salınmışdı. Dövlətə məxsus Xanabad manufakturasında baramadan sap açmaq üçün dəzgahlar, 10 dənə ikiqat kürə və sap sarıyan qurğular işləyirdi. Rəsmi sənədlərdə bəzən fabrik adlanan bu müəssisədə muzzdlu işçilərin sayı 101 nəfərə çatmışdı. Onlardan 72-si yerli fəhlələr, 29-u isə İtaliyadan gətirilmiş ustalar idi. 1836-

cı ildə dövlət manufakturanı əsas kapitalı 570 min manat olan "Qafqazda ipəkçiliyi və ticarət sənayeçiliyini yayan cəmiyyətin" ixtiyarına vermişdi. Səhmdar cəmiyyətin fəaliyyəti nəticəsində müəssisə **kapitalist fabrikinə** çevrilmişdi. 1854-cü ildə müəssisədə işləyən 42 dəzgahın 30-u buxarın gücü ilə hərəkətə gətirilirdi.

XIX əsrin 30-40-cı illərində Şamaxı şəhəri və ətraf kəndlərdə 700-dək ipək parça toxuyan dəzgah işləyirdi. Bu dəzgahlarda 1600 - 1700 nəfərədək toxucu çalışırdı. Bir toxucu dəzgahında 2-3, bəzən 4 nəfər birlikdə işləyirdi. Mütəxəssislərin fikrincə, **Şamaxıda** ipək toxuculuğu artıq **manufaktura mərhələsinə** keçmişdi.

30-60-cı illərdə Bakıda mədən neftçixarma sənayesi **manufaktura mərhələsində** idi. 1828-1850-ci illərdə Abşeronda işləyən quyuların sayı 82-dən 136-ya çatmışdı və bu quyulardan ildə 5,5 min ton neft çıxarılırdı. Neftli torpaqların iltizama verilməsi qaydası qalmaqda idi. Binəqədi və Balaxanı neft mədənlərində bu sahəyə təhkim edilmiş kəndlilərin icbari əməyindən istifadə olunurdu. Neftçixarmada müəyyən texniki yeniliklər tətbiq olunurdu. 1848-ci ildə Bibiheybətdə texnik F.Semyonov dünyada ilk dəfə qazma üsulu ilə neft quyusu qazmışdı. Bu üsul ABŞ-da 11 il sonra tətbiq olunmağa başlanmışdı.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Bakıda neft emalı sənayesi yaranmışdı. 1859-cu ildə rus kapitalistləri **V.Kokorev və P.Qubonin Suraxanıda ilk ağ neft emalı zavodu**, Tiflis əczaçısı **Vitte** 1861-ci ildə Pirallahı adasında 150 min manata başa gələn **parafin şamı zavodu**, 1863-cü ildə azərbaycanlı **Cavad Məlikov** öz layihəsi əsasında Bakıda ağ neft zavodunu tikdirmişdi. Bütün bunlar Bakıda neft sənaye istehsalının böyüyərək manufaktura mərhələsindən **fabrik - zavod mərhələsinə** keçməyə başladığını göstərir.

1864-cü ildə Balaxanı neft mədənlərində quyulara təhkim olunmuş kəndli icbari əməyinin ləğv edilməsi, 1864-1868-ci illərdə Zəylik zavodunda və Naxçıvan daş duz mədənlərində eyni icbari əmək şəraitinə son qoyulması **azad müddü əməyin tətbiqinə** geniş yol açmışdı.

50-ci illərin ortalarında kapitalist münasibətləri metallurgiya sahəsinə də daxil olmağa başlamışdı. 1855-1856-cı illərdə yunan Mexov qardaşları Gədəbəydə kiçik bir misəritmə zavodu inşa etmişdilər. İldə 1,2 min pud məhsul verən və əl əməyi ilə işləyən bu zavodun bütün səhmlərini alman **Simens qardaşları** almışdılar. Simens qardaşları şirkəti 1865-ci ildə Gədəbəy misəritmə zavodunun inşasını başa çatdırdılar. Bu zavod Rusiyanın ən böyük misəritmə zavoduna çevrilmişdi. Bundan başqa, Mexovlardan Daşkəsən kobalt mədəninə də satın alan Simens qardaşları 1865-ci ildə burada kobalt zavodunu tikdirmişdilər.

1861-ci ildə Moskva kapitalistləri Alekseyev və Voronin qardaşları Şəkiddə 60 min manat dəyəri olan **böyük bir ipək fabriki** açmışdılar. 432 dəzgaha, 64 barama hovuzuna və buxar maşınına malik olan **Şəki ipək fabrikində** 222 usta, 300-350 fəhlə işləyirdi və həmin fəhlələrin 200 - 250-si qadın idi. Qısa vaxtda fabrikin illik istehsalı 3,4 min puda (bunun 1,4 min pudu ipək sap), dövriyyəsi

isə 2 milyon manata çatmışdı.

Beləliklə, XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanda əmək bölgüsünə və muzdlu əməyə əsaslanan manufaktura istehsalı təşəkkül tapmış, 50 - 60-cı illərdə ölkədə buxar maşınlarından istifadə edilən iri fabriklərin istehsalına keçid baş vermişdi. 60-cı illərdə Şimali Azərbaycanın sənaye və kənd təsərrüfatında yeni kapitalist meyillərinin güclənməsinə baxmayaraq, ölkənin iqtisadi potensialı Rusiya sənayesinin xammal tələbatının ödənilməsinə yönəldilmişdi. Bu da Azərbaycan iqtisadiyyatının **müstəmləkə xarakterini** müəyyən edirdi.

## **§ 27. XIX əsrin 60-70-ci illərində Şimali Azərbaycanda burjuva islahatlarının keçirilməsi. Ölkənin iqtisadi inkişafı**

**1870-ci il kəndli islahatı.** 1861-ci ildə Rusiyada kəndli islahatı keçirilmiş və təhkimçilik hüququ ləğv edilmişdi. Rusiyadan fərqli olaraq Azərbaycanda sahibkar kəndliləri torpağa təhkim olunmamışdılar və sahibkarlarla kəndlilər arasında yalnız asılılıq münasibətləri hökm sürürdü. Çar hökuməti XIX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində **Şimali Azərbaycanda kəndli islahatının keçirilməsinə hazırlıq** görməyə başladı. İslahatı keçirtmək üçün ilk növbədə dövlət, sahibkar və kəndlilərin pay torpaqlarının sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün 1861-ci ildə Zaqafqaziya Mərz Palatası yaradıldı. Mərzləşdirmə işi o qədər ləng gedirdi ki, 1862-ci ildən, yəni bu iş başlayandan keçən 25 il ərzində torpaqların cəmi 5 %-i mübahisəsiz hesab edilmişdi. İslahata hazırlıq sahəsində ikinci mühtüm addım 1866-cı ildə **bəy komissiyalarının** yaradılması oldu. Bu komissiyalar Bakı, Tiflis, İrəvan quberniyalarında və Şuşa qəzasında **ali müsəlman zümrəsinin tərkibini** dəqiq müəyyənləşdirməli idi. Bəy komissiyalarının fəaliyyəti nəticəsində bütövlükdə Şimali Azərbaycanda 1188 bəy nəslə əsl - nəcabətli bəy nəslə kimi tanınmış, 1048 nəslə isə lazımı təsdiqediciləri olmayan, əsas gətirilərək bəy titulu verilməsindən imtina edilmişdi.

Rusiya hökuməti uzun müzakirələrdən sonra nəhayət 1870-ci ilin may ayının 14-də Azərbaycanın sahibkar kəndində islahat keçirilməsini nəzərdə tutan **Əsasnaməni** təsdiq etdi. **14 may 1870-ci il Əsasnaməsində** kəndliləri və bəyləri maraqlandıran üç əsas məsələyə - feodal-asılı münasibətlərin ləğv edilərək kəndlilərə **azadlıq verilməsi, torpaq, vergi və mükəlləfiyyət** məsələlərinə toxunulmuşdu.

Əsasnamə ilə Azərbaycanın sahibkar kəndlilərinin feodaldan asılılıq münasibətlərinə son qoyulması və onlara azadlıq verilməsi elan edilirdi. Əsasnaməyə görə kəndlilin istifadəsində olan torpaq və əkin sahələri, meyvə, tut, üzüm bağları onun pay torpağı hesab edilirdi və həmin pay torpağı kəndlilin daimi istifadəsində saxlanılırdı. Kəndli öz pay torpağını hissə - hissə və ya bütöv şəkildə sahibkarla qarşılıqlı razılığa əsasən satın ala bilərdi. Lakin satın alınacaq torpaqlar bir ev və ya kəndli ailəsi üçün 15 desyatindən çox ola bilməzdi. Satınalma zamanı kəndliyə dövlət tərəfindən heç bir yardım göstərilmirdi.



Sahibkar kəndlilərinin satın alacaqları **torpaqların qiymətləri** çox yüksək müəyyən edilmişdi və bütövlükdə Rusiyadakından **7,7 dəfə baha** idi. Üstəlik dövlət də «ödənc» əməliyyatının həyata keçirilməsinə heç bir maddi yardım göstərmirdi. Rusiyada torpağın satın alınması həm də məcburi idi. Kəndli bankları vasitəsilə torpaqların satın alınmasına borc pul ayrılırdı. Bunun nəticəsidir ki, **1870-ci il kəndli islahatı** Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndlisini torpaq mülkiyyətçisinə çevirmək əvəzinə, onların yalnız **torpaqdan daimi istifadə hüququnu** qanuni şəkllə salmışdı. Ancaq tək elə bu cəhəti ilə də islahat **burjuva xarakteri** daşıyırdı, çünki sahibkar kəndliləri praktiki olaraq öz pay torpaqlarının sahibləri kimi çıxış edirdilər. Bundan sonra mülkədar heç bir halda onu bu torpaqdan çıxara bilməzdi. İndi kəndli hər desyatın torpağa görə natural vergi olan **onda bir (malcəhət)** və yaxud otuz qəpik pul ödədikdən sonra məhsulun yerdə qalan hissəsindən sərbəst şəkildə istifadə edə bilirdi.

İslahatın həyata keçirilməsi ləng gedirdi. Ümumiyyətlə, 1870-ci ildən 1912-ci ilədək Şimali Azərbaycanın çox az - cəmi 40 sahibkar kəndində 2 min desyatın torpaq sahəsi kəndlilər tərəfindən satın alınmışdı. Buna görə də sahibkar kəndliləri 1912-ci il aqrar islahatına qədər öz pay torpaqlarının mülkiyyətçisinə çevrilə bilmədiklərindən uzun müddət "müvəqqəti mükəlləfiyyətli" hesab edilmişdilər.

1847-ci il Əsasnaməsi ilə hər kəndli ailəsindən 18 gün müddətində mülkədarın təsərrüfatında işləmək üçün bir nəfərin ayrılmasını nəzərdə tutan **biyar mükəlləfiyyəti** 1870-ci il islahatına görə ləğv edilmişdi. Biyar hər desyatın pay torpağına görə otuz qəpik pulla əvəz olunmuşdu.

1870-ci il islahatı ilə Azərbaycanın sahibkar kəndlilərinin feodal asılılığından azad elan edilməsi və kəndliyə pay torpağını feodaldan satın almaq imkanının verilməsi kənddə kapitalist münasibətlərinin inkişafına müəyyən yol açmışdı.

**Məhkəmə islahatı.** 1864-cü il noyabrın 20-də Rusiyada həyata keçirilən məhkəmə islahatına görə silki məhkəmə ləğv edilir, **bütün zümrələr üçün eyni olan ümumi məhkəmə** yaradılırdı. İndi **məhkəmə iclasları açıq keçirilirdi**, məhkəmə prosesini izləmək istəyənlər məhkəmə zalına buraxılır və bu proses haqqında mətbuat səhifələrində məlumat verilə bilirdi. Bundan sonra hakimlər müstəqil qərar çıxartmaq hüququ alırdılar və məhkəmə prosesində **vəkillər və andlı iclasçılar** iştirak edirdilər. Bu yeniliklərin tətbiq edilməsi demokratik hüquq və azadlıqların mövcud olmadığı Rusiya cəmiyyəti üçün çox mütərəqqi hadisə idi.

Məhkəmə islahatı Şimali Azərbaycanda guya əhalinin «ictimai şüur baxımından geri qalması» bəhanəsi ilə bir qədər gec və ləng həyata keçirildi. Bu zaman Rusiyadan fərqli olaraq **22 noyabr 1866-cı il Nizamnaməsi** əsas götürülürdü. Nizamnaməyə görə **Şimali Azərbaycanda** yaradılacaq **məhkəmələrdə andlı iclasçıların iştirakı nəzərdə tutulmamışdı**. Məhkəmə hakimləri seçki yolu ilə seçilmir, yalnız Qafqaz canişininin təqdimatı əsasında təyin edilirdilər.

Hakim vəzifəsinə bir qayda olaraq azərbaycanlılar təyin edilmirdilər. Ali hüquq təhsili alan azərbaycanlılar məhkəmədə vəkil kimi çıxış edə bilərdilər. Məhkəmə yalnız **rus dilində** aparıldığından iclaslarda tərcüməçi iştirak edirdi.

Məhkəmə islahatı haqqında Nizamnamənin Şimali Azərbaycanda tətbiqinə 1868-ci ilin fevralın 19-dan başlandı. Həmin gün **Bakı dairə məhkəməsi və Bakı barışıq məhkəməsi** fəaliyyətə başladı.

Quberniyalarda yaradılan **dairə məhkəmələri** Şimali Azərbaycanda **ən ali məhkəmə instansiyası** olub, Tiflis Məhkəmə Palatasına tabe idi. **Barışıq məhkəməsi** isə bir pillə aşağı məhkəmə orqanı hesab olunurdu. Qafqaz canişini tərəfindən təyin olunan barışıq hakimləri mülki işlərə, şəxsi münacişələrə və xırda cinayət işlərinə baxırdılar.

**Şəhər islahatının keçirilməsi.** XIX əsrin 60-70-ci illərində həyata keçirilən burjuva islahatlarından biri də **şəhər islahatı** idi. Şəhər islahatının keçirilməsinin əsas səbəbi artıq şəhər əhalisinin tərkibində həlledici rol oynayan sənayeçilərin, sahibkarların şəhərlərin ictimai - siyasi həyatında fəal iştirak etmək tələbləri ilə bağlı idi. 16 iyun 1870-ci ildə Rusiyada şəhər idarə orqanlarının təşkili haqqında **Əsasnamə** qəbul edildi. Həmin Əsasnaməyə görə **Şəhər Dumasına seçkilərdə** yalnız 25 yaşına çatan, şəhərdə yaşayaraq müəyyən məbləğdə rüsum ödəyən və müəyyən qədər əmlaka malik olan kişilər iştirak edə bilərdilər.

XIX əsrin 70-ci illərində Şimali Azərbaycanda **şəhər statusuna** malik olan 10 şəhər var idi. Şəhərlərimizdə ictimai idarə sistemi mövcud deyildi və şəhər təsərrüfatı tamamilə polis idarəsinin ixtiyarında idi.

Çar hökuməti **1870-ci il Əsasnaməsini** Azərbaycan şəhərlərinə tətbiq etməyə tələsmirdi. Bakı quberniyasının qubernatoru heç bir əsas olmadan **Bakı şəhərinin** ictimai idarə etməyə hələ hazır olmadığını bəhanə gətirərək və burada islahatın dar çərçivədə həyata keçirilməsini təklif etmişdi. Yelizavetpol qubernatoru isə yerli əhalinin geriliyi və inkişafdan son dərəcə geri qalması kimi əsassız bəhanə ilə Əsasnamənin tətbiqinin qəti əleyhinə çıxmış və şəhər təsərrüfatının polis idarəsinin ixtiyarında saxlanılmasını məqsədəuyğun saymışdı. Uzun müzakirələrdən sonra, 1870-ci il **Şəhər Əsasnaməsi** ilk dəfə **1878-ci ildə** yalnız **Bakı şəhərində** tətbiq edildi. Əvvəlcə 6 - 9 dekabr 1877-ci ildə əmlak senzi əsasında **Bakı Şəhər Dumasına** seçkilər keçirildi. Şəhər əhalisi ödədiyi verginin miqdarına uyğun olaraq üç qrupa bölündü və hər qrup Dumaya 24 qlasını - deputat (üzv) seçə bilirdi. Şəhərin əsil sahibi olan Azərbaycan əhalisi “qeyri-xristian” adlandırılırdı. “Qeyri-xristian” əhali içərisindən seçilən deputatların sayı xristian qlasnıların sayından çox ola bilməzdi. **Əsasnaməyə** uyğun olaraq şəhərin aşağıdakı ictimai idarə orqanları yaradılmışdı: 1. Şəhər Duması; 2. Dumanın icraedici orqanı olan Şəhər İdarəsi. Bu iki orqanın başçısı (qlava) yalnız rus olmalı idi. Başçını Şəhər Duması seçsə də, Daxili İşlər Nazirliyi təsdiq edirdi.

**Bakı Şəhər Duması** 8 yanvar 1878-ci ildə açıldı. Azərbaycanlılardan **Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Həsən bəy Zərdabi, Əlimərdan bəy Topçubaşov** kimi dövrünün görkəmli şəxsiyyətləri Bakıda fəaliyyətə başlayan

ilk Şəhər Dumasına **deputat** seçilmişdilər.

Şəhər Dumasının səlahiyyət dairəsinə şəhər təsərrüfatının idarə edilməsi, yerli ticarət və sənayenin himayə edilməsi, yanğınla mübarizə, səhiyyə, xalq təhsili kimi sahələr daxil idi. Bakı Şəhər Dumasında bütün işlər **rus dilində** aparılırdı.

Çar hökuməti 1892-ci ildə **yeni Şəhər Əsasnaməsi** qəbul edərək qubernatorların şəhərlərin özünüidarə işlərinə müdaxilələr etmək sahəsində hüquqlarını genişləndirdi. Bu Əsasnaməyə uyğun olaraq 1897-ci ildə **Yelizavetpolda (Gəncədə)** tam həcmli şəhər özünüidarəsi, **Lənkəran, Nuxa (Şəki), Şamaxı, Quba** və digər şəhərlərdə isə **sadələşdirilmiş ictimai idarələr** yaradıldı.

**İnzibati - idarə sistemində dəyişikliklər.** 1859-cu ildə Şamaxıda baş verən zəlzələdən sonra quberniyanın mərkəzi Bakıya köçürüldü və Şamaxı quberniyası **Bakı quberniyası** adlandırıldı. 1860-cı il inzibati islahatana görə **Dərbənd quberniyası** ləğv edildi, bu qədim şəhərimiz ətraf ərazisi ilə birlikdə Dağıstan quberniyasının tərkibinə qatıldı. Quba qəzası isə Bakı quberniyasının tərkibinə verildi.

Şimali Azərbaycanın inzibati - ərazi bölgüsündə ən ciddi dəyişiklik 1868-ci ildə mərkəzi Gəncə olmaqla, **Yelizavetpol quberniyasının yaradılması** oldu. 1883-cü ildə çar hökuməti Qafqaz canişinliyini ləğv etdi və diyarın idarəsi Qafqazın mülki hissə üzrə baş rəisinə tapşırıldı.

### **Şimali Azərbaycan burjua islahatlarından sonrakı dövrdə**

**Kənd təsərrüfatı.** 1870-ci il aqrar islahatından sonra Azərbaycan kəndində kapitalist münasibətlərinin inkişafını göstərən bir sıra mühüm əlamətlər meydana çıxmışdı: **birincisi**, kənd təsərrüfatının bəzi sahələrində (qızıl boya, çəltik, taxılçılıq, pambıq, üzüm və şərab istehsalı) istehsalın ticarət əkinçiliyi və kapitalist əmtəə, səviyyəsinə çatması; **ikincisi**, daxili bazarın genişlənməsi ilə ayrı-ayrı bölgələrin müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşması (Kür boyu bölgələr pambıqçılıq, Nuxa və Şamaxı ipəkçilik, Quba və Zaqatala bağçılıq və sair üzrə ixtisaslaşmışdı); **üçüncüsü**, yeni kənd təsərrüfatı alətlərinin, maşınların və qabaqcıl üsulların tətbiqi; **dördüncüsü**, texniki bitkilər istehsalının genişlənməsi; **beşincisi**, kənd təsərrüfatında mizumlu əməyin tətbiqinin genişlənməsi; **altıncısı**, torpağın icarə, girov və alqı-satqı obyektinə çevrilməsi; **yeddiincisi**, kənddə ictimai təbəqələşmənin dərinləşməsi və **qolçomaq** təsərrüfatlarının meydana çıxması.

Azərbaycanda becərilən torpaqların 70 - 75 faizindən çoxunda taxıl (buğda və arpa) yetişdirilirdi. XIX əsin sonlarında Cənubi Qafqazda istehsal edilən **taxılın 40%-ə yaxını** Şimali Azərbaycanın payına düşürdü. Ölkə üzrə yığılan 100 milyon puda yaxın taxılın 2/3 hissəsi Azərbaycanın taxıl anbarı sayılan Yelizavetpol quberniyasında istehsal edilmişdi. 90-cı illərdə Azərbaycanda ildə orta

hesabla 8 milyon puddan çox çəltik məhsulu götürülürdü. Lənkəran və Nuxa qəzaları çəltikçilik üzrə ixtisaslaşmışdı. Taxılçılıq təsərrüfatlarında məhdud miqyasda **muzdlu əmək** tətbiq olunurdu.

Kənd təsərrüfatında tədricən yeni və təkmilləşdirilmiş əmək alətlərindən istifadə edilirdi. 1885-ci ildə rus mütəxəssisləri Gəncə və Kürdəmirdə **kənd təsərrüfatı maşınlarını** sınaqdan keçirmişdilər.

1887-ci ildə Tiflisdə açılmış "Qafqaz ipəkçilik stansiyası"nın Nuxa və Qarabağdakı şöbələri barama yetişdirilməsinin yeni üsullarının ipəkçilərə öyrədilməsi sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərirdi.

Kənd təsərrüfatının yeni sahələrindən biri də **tütünçülük** idi. 1872-ci ildə xaricdən gətirilən tütün üzərinə yüksək gömrük qoyulması bu sahənin inkişafına təkan vermişdi. 1883-cü ildə Azərbaycanda 144 desyatin sahəyə malik 554 tütün plantasiyası var idi.

1897-ci ildə Bakı və Yelizavetpol quberniyasındakı üzüm bağları bütün Cənubi Qafqazdakı üzüm bağlarının ümumi sahəsinin 24,7%-ni təşkil edirdi. Azərbaycanda hər il orta hesabla 4,5-5,5 milyon pud və yaxud Cənubi Qafqazda yığılan məhsulun 30%-i qədər üzüm toplanırdı. Üzüm məhsulunun böyük hissəsi şərab zavodlarına göndərilirdi. Beləliklə, islahatdan sonrakı 30 il ərzində Azərbaycan kəndi **burjua təkamülü yolu** keçmiş, kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşması, ticarət əkinçiliyinin artması, torpaq icarə formalarının yaranması ilə xarakterizə olunan yeni iqtisadi şəraitdə Azərbaycan kəndində kapitalist münasibətləri təşəkkül tapmışdı.

**Sənaye və nəqliyyatın inkişafı.** XIX əsrin son 30 illiyində Şimali Azərbaycanın iqtisadiyyatı kapitalistcəsinə sürətli inkişaf yolu keçmiş, artıq fabrik - zavod mərhələsində olan sənaye istehsalında yeni mütərəqqi texnika və texnologiyalar tətbiqinə başlanılmış, iqtisadiyyatda bir sıra struktur dəyişiklikləri baş vermişdi. Belə struktur dəyişikliklərdən biri və ən mühümü neft sənayesi ilə bağlıdır. 1850-ci ildən 1870-ci ilə qədər iltizama verilən neftçıxarmada yeni texnika tətbiq etmək və bu sahəyə iri həcmli kapital qoymaq mümkün deyildi. Neft sənayesində **iltizam sisteminin ləğv edilməsi haqqında 17 fevral 1872-ci il qanunu** qəbul olunduqdan sonra neft yataqları hərrac yolu ilə, xüsusi adamlara uzun müddətə icarəyə verilməyə başlandı. 70-ci illərin sonlarından neft sənayesinə xarici kapitalın axını başlamışdı. 1879-cu ildə Bakıda İsveç təbəələri tərəfindən "**Nobel qardaşları şirkəti**"nin əsası qoyulmuşdu. 80-ci illərdə **fransız kapitalını** təmsil edən Rotşild, 90-cı illərdə isə **ingilis kapitalının** nümayəndəsi Vişau neft sənayesində müəyyən nüfuz qazanmışdılar. Bakı neft sənayesində Azərbaycan kapitalının **Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev** və başqaları, rus kapitalını V.Kokorev, P.Qubonin, S.Şibayev və başqaları təmsil edirdilər. Bakıda 1873-cü ildə cəmi 12 neft şirkəti fəaliyyət göstərirdisə, 1899-cu ildə bunların sayı 140-a çatmışdı.

Neft hasilatına iri kapital qoyuluşları, bu sahədə sənaye-texniki çevrilişin baş verməsinə gətirib çıxartmışdı. 70-ci illərdə neft quyularının yeni buruq və

zərbə üsulları ilə qazılmasına başlanılmışdı. 1873-cü ildən qazma işində əl əməyini **buxar mühərrikləri** əvəz etməyə başladı. Bu texniki yeniliklər **neft sənayesində** manufaktura mərhələsinin **fabrik-zavod mərhələsi** ilə əvəz olunması demək idi.

Mədənlərdən çıxarılan nefti neftayırma zavodlarına çatdırmaq üçün buxar nasosları ilə işləyən **ilk neft kəmərinin** çəkilişi 1878-ci ildə başa çatdı. 1879-cu ildən Bakı neftinin və neft məhsullarının Rusiyaya daşınması üçün dünyada **ilk dəfə tanker tipli gəmilərdən** istifadə olunmağa başlandı. "Nobel qardaşları" şirkəti tərəfindən İsveçdə inşa edilmiş neft tankeri Bakı ilə Həştərxan arasında hərəkətə başlamışdı. Mədənlərdən neft zavodlara qara fəhlələrin və arabaçıların çox ağır zəhməti bahasına daşınırdı. 1880-ci ildə mədənləri zavodlarla birləşdirən **ilk dəmir yolunun** çəkilməsi xam neftin daşınma xərclərini xeyli ucuzlaşdırmışdı.

Hesablamalara görə, 1865-ci ildən - 1901-ci ilədək Bakıda neft çıxarılması 1200 dəfəyə qədər artmışdı. Azərbaycanın neftçıxarma sənayesi 1898-ci ildə 489 milyon pud neft hasil etməklə bu sahədə **dünyada birinci yerdə olan ABŞ**-ı ötüb keçmişdi. 1901-ci ildə dünya üzrə bütün neftin yarından çoxu, Rusiya neftinin isə 90%-dən çoxu Bakıda çıxarılırdı.

Neft hasilatının çoxalması neft sənayesinin həm də yeni, neft emal edən sahələrinin yaranması və inkişafına təkan vermişdi. Belə ki, 1873-cü ildən sonra Bakının Qaraxəhər, Keşlə və Ağsəhər rayonlarında **neftayırma zavodlarının** tikintisinə başlanmışdı. Artıq 1890-cı ildə Bakıda 148 neft emal edən zavod var idi.

Bu dövrdə neftin daşınmasını asanlaşdırmaq üçün 1897-ci ildə **Bakı - Batum neft kəmərinin çəkilişinə** başlanılmış, ancaq bu tikinti 10 il sonra başa çatmışdı.

1884-cü ildə Bakıdakı iri neft şirkətləri ("Nobel qardaşları", Rotşild və b.) öz iqtisadi maraqlarını birlikdə qorumaq və yüksək gəlir əldə etmək məqsədi ilə **Neft Sənayeçilərinin Qurultayı** adlanan xüsusi bir təşkilat yaratmışdılar. Bu təşkilata başçılıq edən Qurultay Şurasına ən iri neft şirkətlərinin nümayəndələri seçilirdi.

1893-cü ildə neft sənayeçilərinin Peterburq müşavirəsində hökumətin himayəsi ilə yaradılan **"Bakı ağ neft zavod sahibləri ittifaqı"** adlı inhisar birliyi 92 iri və xırda şirkəti birləşdirirdi. Bakı ağ neft sahibkarlarının demək olar ki, 90%-i həmin ittifaqa daxil idi və Bakıda emal edilən neft məhsullarının 97%-i onların zavodlarının payına düşürdü. Həmin inhisar birliyində aparıcı rol oynayan "Nobel qardaşları" şirkəti 1894 - 1895-ci illərdə **ABŞ-in** neft maqnatı Rockefellerin **"Standart oyl"** neft şirkəti ilə dünyadakı **ağ neft satışı bazarlarının bölüşdürülməsi üzrə saziş** bağlamışdı.

Bu dövrdə neftayırma sənayesində də təmərküzləşmə prosesi güclənmişdi. 1899-cu ildə Bakıda 6 ən iri neftayırma zavodunda bütün neft məhsullarının 54%-i emal olunurdu.

Neft sənayesinin inkişafı bu sahə ilə bağlı olan gəmiçilik, mexaniki istehsal, kükürd kolçedanı və turşusu, soda və s. istehsalının da inkişafına təkan ver-

mişdi. "Nobel qardaşları" şirkəti 1893-cü ildə "Simens qardaşları" cəmiyyəti ilə bağladığı müqaviləyə görə hər il bu cəmiyyətdən 80 min pud kükürd kolçedanı satın alırdı. Bakıdakı mexaniki zavodlar neft sənayesini buxar qazanları və digər məhsullarla təmin edirdi.

Azərbaycanın digər şəhər və qəzalarında kapitalist sənaye müəssisələri Bakıdan da xeyli əvvəl yaranmışdı. Zəngin filiz mədənlərinə malik Gədəbəydə Simens qardaşlarına məxsus **mis əritmə zavodu** və **1883-cü ildə** onların tikdirdiyi **Qalakənd misəritmə - missafılaşdırma** zavodu 80 - 90-cı illərdə orta hesabla hər il 50 - 130 min pud mis istehsal edirdi. Simens qardaşları bu iki zavodu bir-biri ilə bağlamaq üçün **darxətli dəmir yolu** və Dəllər stansiyasından həmin müəssisələrə 21 verst uzunluğunda **neft kəməri** çəkdirmişdilər.

Ölkənin balıqçılıq təsərrüfatı Tağıyev, Mayılov, Lianozov və b. iri sənayecilərin əlində idi. Dövlət balıq vətəgələri 1880-ci ilin iyunun 1-də hərracla açıq satışa çıxarılandan sonra Azərbaycanda tutulan balığın ümumi miqdarı 736,1 min puddan 1890-cı ildə 2 milyon 418,7 min puda çatmışdı. 80 - 90-cı illərdə ovlanmış nəre balıqlarından hər il 30 - 40 min pud qara kürü götürülürdü.

Bu dövrdə Azərbaycanda toxuculuq və ipəkçilik kimi yüngül sənaye sahələri yerli xammal bazasında inkişaf edirdi. Pambıqçılığın inkişafı ilə bağlı pambıqtəmizləmə zavodları tikilirdi. Belə zavodlardan birin 1882-ci ildə Naxçıvanda işə salınmışdı. 1887-ci ildə Bakı quberniyasında 16 pambıqtəmizləmə müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycanın **iri sənayəçisi** və böyük xeyriyyəçisi **H.Z.Tağıyev** neft sənayesində əldə etdiyi kapitalın bir hissəsini ölkə iqtisadiyyatının balıqçılıq, gəmiçilik və toxuculuq sənayesi sahələrinə yönəldirdi. H.Z.Tağıyev 1897-ci ildə əsas kapitalı 2 milyon manat olan "Lifli maddələrin emalı üzrə Qafqaz səhmdar cəmiyyəti"ni yaratmışdı. Rusiya hökuməti Azərbaycanda xammalı hazır məhsula çevirən hər hansı müəssisənin açılmasına heç cürə imkan vermək istəmir, ölkə iqtisadiyyatının müstəmləkəçi xarakterini qoruyub saxlamağa çalışırdı. Tağıyev böyük zəhmət hesabına **1900-cü ildə hazır məhsul istehsal edən ilk toxuculuq fabrikinə** açmaqla, Azərbaycan iqtisadiyyatının heç olmasa, bir sahəsində Rusiyanın inhisarını zəiflədə bilmişdi.

Bütün Cənubi Qafqazda ipək emalı sənayesinin mərkəzi **Nuxa qəzası** idi. Nuxa, Şuşa və Ordubadda fəaliyyət göstərən **ipək emalı fabrikləri** buxar mühərrikləri ilə hərəkətə gətirilən dəzgahlarla təchiz edilmişdi. XIX əsrin axırlarında ölkədə 450 - dən çox ipək emalı müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi ki, bunların içərisində 60 iri fabrik bütün ipək məhsulunun 3/5 hissəsini emal edirdi. Sənayecilərdən **A.Məmmədov, L.Lətifov, R.Rzayev, K.Babayev** və başqalarının şirkət və müəssisələrində çox yüksək keyfiyyətli ipək istehsal olunurdu. K.Babayevin müəssisəsi əla ipək istehsalına görə 13 dəfə qızıl medal almışdı.

80-ci illərdə Bakıda yeyinti sənayesi sahəsində unüyütmə və çəltiktəmizləmə üzrə ilk kapitalist müəssisələri meydana çıxmışdı.

1879-cu ildə Bakıda cəmi bir, 1891-ci ildə isə dörd tütün fabriki, 1885-ci il

məlumatına görə, Yelizavetpolda üç tütün fabriki işləyirdi. **Cənubi Qafqaz** üzrə demək olar, **bütün tənəki fabrikləri** Azərbaycanda yerləşirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanın iqtisadi inkişafının əsas xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarət idi ki, sənayenin bir çox sahələri (neftçixarma, neft emalı, metallurgiya, yeyinti, yüngül sənaye sahələri və s.) kapitalist istehsalının **fabrik - zavod mərhələsində** olduğu halda, bəzi kустar sənət sahələri (boyaqçılıq, duluşçuluq, xalçaçılıq və s.) həttə **manufaktura mərhələsinə** belə yüksələ bilməmişdi.

1883-cü il mayın 8-də **Bakı-Tiflis dəmir yolu** xətti işə salınmışdı. 514 verst (1verst 1 kilometrədən bir az çoxdur) uzunluğunda olan bu yol Bakını Tiflis və Qara dəniz sahilindəki Batum şəhəri ilə birləşdirirdi. 1900-cü ildə **Biləcəri - Dərbənd - Petrovsk (Mahaçqala)** dəmir yolu xəttinin işə salınması ilə Cənubi Qafqaz dəmir yolu Ümumrusiya dəmir yoluna birləşdirilmişdi. Dəmir yollarının çəkilməsi ayrı-ayrı şəhər və məntəqələrin kapitalist sənayesi və ticarəti mərkəzinə çevrilməsinə, daxili bazarın daha da genişlənməsinə və xarici ticarətin inkişafına güclü təsir göstərmişdi.

1899-cu ilin məlumatına görə, dənizdə neft daşıyan 345 gəmidən 133-ü buxarla hərəkət edirdi. 1898-ci ilin əvvəllərində Rusiyanın bütün dəniz donanmasının ümumi yükdaşıma dövriyyəsinin 40%-dən çoxu **Xəzər dəniz donanmasının** payına düşürdü.

Kapitalist təsərrüfat sisteminin inkişafı rabitə vasitələrinin yaradılmasını tələb edirdi. 1864-cü ildə Tiflisi Naxçıvanla, 1868-ci ildə isə Bakı, Nuxa və Gəncə ilə birləşdirən **teleqraf xətləri** çəkilmişdi. 1879-cu ildə Xəzər dənizinin dibi ilə **Bakı - Krasnovodsk teleqraf kabel xəttinin çəkilişi** başa çatdırılmışdı. 1886-cı ildə Bakı şəhərini əhatə edən **ilk mərkəzləşdirilmiş telefon stansiyası** işə salınmışdı.

Kapitalist ticarətinin təşkilinin ali forması olan **birja** Cənubi Qafqazda ilk dəfə Bakıda açılmışdı. Ticarət kapitalının təmərküzləşməsi nəticəsində bu sahədə ilk inhisarlar da məhz Bakıda meydana çıxmışdı.

1873-cü ildə Azərbaycanda 1 milyon 272 min 520 nəfər əhali yaşayırdısa, 1897-ci ildə bu rəqəm 1 milyon 890 min 126 nəfərə çataraq 1,5 dəfə artmışdı. 1897-ci il Ümumrusiya əhali siyahıyaalınmasının materiallarına görə, Azərbaycanın şəhər əhalisi bütün əhalinin 14,6%-ni təşkil edirdi. Rusiyanın Avropa hissəsində bu göstərici 12,9% olmuşdu.

1897-ci il məlumatına görə, **Azərbaycanda əhalisinin sayı 100 min nəfərdən çox olan yeganə şəhər Bakı** idi. 1859-cu ildə Bakı şəhərində cəmi 12,2 min nəfər əhali yaşayırdısa, 1897-ci ildə bu rəqəm 112 min nəfərə çataraq 10 dəfəyə yaxın artmışdı. Azərbaycanda əhalisinin sayı 30 min nəfərdən çox olan yeganə şəhər isə **Gəncə** idi. **Nuxa, Şuşa və Şamaxı** şəhərlərinin hər birində 1897-ci ildə 20 min nəfərdən çox əhali yaşayırdı. Quba, Salyan şəhərlərinin hər birində 10 min nəfərdən çox, Lənkəran, Naxçıvan, Ordubad və Zaqatala şəhərlərində isə 10 min nəfərə qədər əhali var idi.

## **Azərbaycan millətinin formalaşması**

XIX əsrin II yarısında Şimali Azərbaycanın sosial - iqtisadi həyatında baş vermiş burjua dəyişiklikləri **Azərbaycan millətinin formalaşmasına** şərait yaratmışdı. **Millət**, insanların elə birliyinə deyilir ki, burada ümumi tarixi ənənələrin daşıyıcısı olan insanlar eyni irqə və ya etnosa mənsub olmaqla yanaşı, **dil, ərazi, mədəniyyət** birliyinə və **ümumi iqtisadi həyat** birliyinə də malik olmalıdır. 1. Davamlı iqtisadi birliyin olması; 2. Xalqın iradəsinə tabe olan vahid siyasi hakimiyyətin, yəni müstəqil dövlətin olması və 3. İnsan hüquqlarına hörmətlə yanaşan cəmiyyətin mövcudluğu millətin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

XIX əsrin II yarısında Şimali Azərbaycanda cəmiyyətin strukturunda baş vermiş ən mühüm dəyişikliklərdən biri yeni bir **burjua zümrəsinin yaranması** idi. Formalaşmaqda olan Azərbaycan burjuaziyasının tərkibinə neft sənayeçiləri, dağ - mədən, yüngül və yeyinti sənaye müəssisələri sahibləri və ticarət kapitalının nümayəndələri daxil idi. Azərbaycan burjuaziyasının tərkibi **çoxmillətli** idi. Bu zümrəyə **Azərbaycan - türk, rus, erməni** və digər xalqların nümayəndələri daxil idi. Azərbaycan milli burjuaziyasını isə **H.Z.Tağıyev, Ş.Əsədullayev, M.Nağıyev** və başqaları təmsil edirdilər. **Azərbaycan kapitalı** yüngül və yeyinti sənayesi sahəsində daha geniş şəkildə təmsil olunurdu.

Cəmiyyətin sosial strukturunda baş vermiş ən böyük dəyişikliklərdən biri də muzzdlu işçilərdən ibarət **fəhlə zümrəsinin təşəkkül tapması** idi.

Şimali Azərbaycanda fəhlə zümrəsi də **çoxmillətliliyi** ilə fərqlənirdi. Azərbaycan - türk fəhlələri ilə yanaşı, bu zümrənin sıraları Cənubi Azərbaycandan gələn kəsbkarlar və Bakıda sənayenin coşqun inkişafı ilə əlaqədar Rusiyanın müxtəlif bölgələrindən Azərbaycana axışan rus və digər xalqların nümayəndələri hesabına xeyli genişlənmişdi.

Kapitalist sənayesinin formalaşması və Şimali Azərbaycanda iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi şəraitində **iqtisadi həyat birliyinin yaranması** üçün müəyyən şərtlərin yetişməsi Azərbaycan xalqının millətə çevrilməsi prosesinə təkan vermişdi. Ancaq Azərbaycan millətinin formalaşması prosesi bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərin mövcudluğu şəraitində gedirdi. 1. Vətənimiz iki yerə bölünmüş, xalqımızın ərazi vahidliyi pozulmuşdu. Şimali Azərbaycanın özündə də tarixi torpaqlarımız parçalanaraq müxtəlif quberniyaların tərkibinə daxil edilmişdi; 2. Şimali Azərbaycan Rusiyanın müstəmləkəsi idi.

Rusiya Şimali Azərbaycanda cəmiyyətin həyatının bütün sahələrində milli və dini ayrıseçkilik siyasəti yeridirdi. İmperianın tərkibində ərazi bütövlüyü pozulduğundan **“Azərbaycan”** adlı inzibati ərazi anlayışı hər hansı bir sənəddə işlənmirdi. Azərbaycan ali zümrəsinin nümayəndələri belə siyasi hüquqlardan məhrum olub, yüksək dövlət vəzifələrinə buraxılmırdılar. Azərbaycanlı gənclərə silahı etibar etməyən dövlət onları orduya çağırırmırdı. Dövlət idarəetmə orqanlarında işlər yalnız **rus dilində** aparılırdı. Köçürmə və ruslaşdırma siyasəti



nəticəsində tarixən bir nəfər də olsun rus əhalisinin yaşamadığı Şimali Azərbaycanın əhalisinin artıq **10 %-i**, Bakı şəhərinin əhalisinin **30 %-i** ruslardan ibarət idi. Xanlıqlar dövründə Bakı şəhərində ermənilər 3-5 ailədən ibarət idisə, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində ermənilər say etibarilə Azərbaycanlı və ruslardan sonra üçüncü yerdə idi. **Dinimiz və din xadimlərimiz** çox sərt polis nəzarəti altına alınmışdı. **Şirvanşahlar sarayı və Şəkidəki Xan sarayı** kimi nadir tarixi abidələrimiz anbara çevrilmişdi.

Bütün təbii sərvətlərimiz yadellilərin əlində idi. **Azərbaycanın milli burjuaziyası** nəinki ruslar, hətta xarici sahibkarlarla müqayisədə ikinci dərəcəli hesab olunurdu. **Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev** kimi böyük sənayeçilərimiz belə milli ayrışkıçılıq siyasətinə məruz qalırdılar. Çox maraqlıdır ki, onlar öz mədənlərindən ağır zəhmət bahasına çıxarılan nefti hökumətə daha ucuz qiymətə satmaq təklifi ilə çıxış etmişdilər. Lakin hökumət “Qafqaz və Merkuri”, “Nobel qardaşları” kimi xarici şirkətlərlə neftin satışı ilə bağlı müqavilə bağlamağı daha üstün tutmuşdu.

Rus hökumətinin **təhsil sahəsində** yeritdiyi siyasət də Azərbaycanlı əhalinin müti kütləyə çevrilməsinə və ruslaşdırılmasına xidmət edirdi. Bu zaman hökumət Azərbaycanlı gənclərə, hətta rus dilində də keyfiyyətli təhsil vermək niyyətindən tamamilə uzaq idi. Bununla bağlı rəsmi sənədlərdən birində deyilirdi: **“Burada təhsili elə qurmaq lazımdır ki, rusca bilik alan tatar (yəni Azərbaycanlı) tam bir heçliyə çevrilsin, rus dilində yazanda çoxlu səhvlər buraxsın, nəinki qubernatordan, hətta ən siravi dəftərxana məmurlundan da qorxsun”**.

Çar hökuməti Azərbaycan türklərini rəsmi sənədlərdə **“müsəlman”, “tatar”** və başqa adlarla göstərirdi. Bu yolla hökumət bizə öz tarixi adımızı unutturmağa çalışır və milli kimliyimizi dərk etməyimizə hər vasitə ilə mane olurdu. Hökumətin yeritdiyi siyasətin nəticəsidir ki, hər hansı bir Azərbaycanlı: - **“Millətin nədir?”** – sualına: - **“Müsəlmanam, həm də türکم”** cavabını verirdi.

**Milli şüurun oyanması** XIX əsrin son rübündə Şimali Azərbaycanda rus müstəmləkə əsarətinə qarşı milli - azadlıq hərəkatı başladı. 1875-1904-cü illəri əhatə edən bu dövr hərəkatın milli oyanış dövrü hesab olunur. Bu dövrdə Azərbaycan xalqı öz **etnik türk kimliyini** və **dilini** qoruyub saxlamağa çalışırdı. **Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Fətəli Axundov, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov** kimi vətənpərvər, maarifçi ziyalılarımız bu dövrdə «Azərbaycan» və «Azərbaycan milləti» ideyasını ortaya ataraq geniş şəkildə təbliğ etməyə başlamışdılar. Çar hökumət orqanlarının Azərbaycanlıları gah **müsəlman**, gah **türk**, gah **tatar** adlandırdıqları bir şəraitdə Mirzə Fətəli Axundov ilk dəfə «millət» anlayışını irəli sürmüş, Tiflisdə Azərbaycan türk dilində 1883-cü ildən çıxmağa başlayan «Kəşkül» qəzeti isə ilk dəfə **“Azərbaycan milləti”** ifadəsini işlətmışdi.

Bu dövrdə Azərbaycanın vətənpərvər - maarifçi ziyalılarının fəaliyyətində

**üç mühüm məsələ** aparıcı yer tuturdu: 1. Xalqı maarifləndirmək; 2. Milli şüuru oyatmaq; 3. Milli dili inkişaf etdirmək.

O dövrün Mirzə Fətəli Axundov və Həsən bəy Zərdabi kimi milli ziyalıları millətimizin ilk öncə **türk**, sonra isə **müsəlman** varlığını dərk etməsi üçün böyük vətənpərvərliklə çalışırdılar. M.F.Axundov Qərbi Avropanın ən mütərəqqi ideyalarını Vətənimizə daşıyaraq türk və müsəlman dünyasında dramaturgiyanın əsasını qoymuşdur. O, milli dilimizin və ədəbiyyatımızın inkişafı yolunda xalqımıza böyük xidmətlər göstərmişdir. M.F.Axundovun davamçısı kimi fəaliyyət göstərən **Həsən bəy Zərdabi** Rusiyada türk dilində ilk qəzet olan “Əkinçi”ni yaradan, ilk səhnə əsərini tamaşaya qoyan və ilk xeyriyyə cəmiyyətini yaradan böyük ictimai xadim idi. Həsən bəy Zərdabiyə görə Avropa mədəniyyətini və maarif sistemini qəbul etməsək, qonşularımızın əsiri olaraq qalacaq və məhv olub gedəcəyik. O, Avropa mədəniyyətinin və maarif sisteminin ana dilində mənimsənilməsini irəli sürən ilk ziyalımızdır. Hər cür despotik hakimiyyətə və əsarət rejiminə qarşı çıxan bu böyük mütəfəkkir XIX əsr Azərbaycan ictimai fikrinə hürriyyət (azadlıq) ideyasını gətirmişdir. O yazırdı: “Qərbdə hürriyyət mövcud olduğu üçün mədəniyyət inkişaf etmişdir. Şərqdə isə məhz hürriyyət yoxdur”. H.B.Zərdabi ağır müstəmləkə rejimi şəraitində bir xalq olaraq öz milli varlığını necə qoruyub saxla ya biləcəyimizin yollarını da göstərmişdir. Bu böyük mütəfəkkirə görə bunlardan biri **dil birliyi**, digəri isə **din birliyi-dir**”. Həsən bəy yazırdı ki, milli tərəqqi etmək istəyən hər xalq gərək iki şeyi bərk saxlasın. Bunların biri millətin dirəkləri olan **dil**, o biri isə **dindir**. Elə ki, bunlardan biri əldən getdi, xalqın beli sınımış olur. İkincisi də gedəndə, xalq qeyri-xalqlara qarışib sürətlə yox olur.

## **§ 28. XIX əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti**

XIX əsrin I yarısında rus müstəmləkəçiliyi şəraitində Şimali Azərbaycanın mədəni həyatının bir çox sahələrində müəyyən irəliləyişlər olsa da, XIX əsrin II yarısında mədəniyyətimizin inkişaf meylləri güclənmiş və bu sahədə bir sıra mühüm yeniliklər baş vermişdi. Belə ki, yeni tipli məktəblər və mədəni - maarif müəssisələri açılmış, Avropa tipli ali təhsil almış ilk Azərbaycanlı ziyalı kadrları yetişmiş, milli mətbuatın və milli teatrın əsası qoyulmuş, demokratik ruhlu ziyalılar Vətənimizin taleyi ilə bağlı məsələlərin önə çəkilməsi və xalqımızın milli şüurunun oyadılması sahəsində məqsədyönlü şəkildə fəaliyyət göstərməyə başlamışdılar.

**Maarif.** Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra çar hökumətinin mədəniyyət və maarif sahəsində siyasətinin əsas məqsədi bölgədə öz imperiya maraqlarına uyğun gələn təhsil sistemini formalaşdırmaqdan, **əhali**ni **ruslaşdırmaqdan** və imperiyaya sədaqətli təbəələr yetişdirməkdən ibarət idi. Çar məmuru **Bibirşteyn** yazırdı ki, bölgədə **rus siyasətini** elə həyata keçirtməliyik ki, **buradakı yerli əhali nəinki rus dilində danışsın, hətta rus dilində**

**düşünsün.** Çar hökumətinin Azərbaycana gətirdiyi maarif sistemi **silki xarakter** daşıyırdı. Varlılar və kasıbların uşaqları eyni məktəbdə oxumurdular. Azərbaycanda xanlıqlar çağından qalma ibtidai məktəblər (yəni mollaxanalar), orta məktəblər (yəni mədrəsələr) hələ də vəqf əmlakından gələn gəlir hesabına fəaliyyət göstərirdi. 1842-ci il məlumatına görə, Şimali Azərbaycanda məscidlərin nəzdində 502 ibtidai məktəbdə 5 mindən çox şagird oxuyurdu. Məsciddən kənar ibtidai məktəblər isə demək olar ki, hər kənddə var idi. Bakının Qala hissəsində, hətta iki **ibtidai qız məktəbində** 25 şagird oxuyurdu. Rus hökuməti Şimali Azərbaycanın sərvətlərini soyub talayaraq əldə etdiyi gəlirlərdən milli məktəblərimizin fəaliyyətinə sərf etmək istəmirdi. Onu daha çox bölgədə rus dilində məktəblər açılması maraqlandırırırdı. 1829-cu ildə verilmiş **Əsasnamə** ilə Şimali Azərbaycanda rus dövlət məktəblərinin açılması nəzərdə tutulmuşdu. Belə məktəblərdə bölgədəki rus qoşunlarında qulluq edən zabıtlərin və inzibati idarə orqanlarının məmurlarının uşaqlarına rus dilində ibtidai təhsil verməklə, gələcəkdə diyarın idarə olunması üçün kadrlar hazırlanmalı idi. Çünki mərkəzi quberniyalardan kadr dəvət etmək böyük çətinlik törədirdi. **1829-cu il Əsasnaməsi** ilə ilk qəza məktəbi 1830-cu ildə Şuşada, 1832-ci ildə Bakıda, 1833-cü ildə Nuxada, 1837-ci ildə Gəncədə, 1838-ci ildə Naxçıvanda və Şamaxıda açılmışdı. Bu məktəblərdə təhsil rus dilində olsa da, hazırlanacaq rus kadrlar yerli əhali ilə ünsiyyət qurmalı olduqlarından **Azərbaycan dili** də əsas fənn kimi keçilirdi. Bu məqsədlə azərbaycan dilində bir neçə dərslik də hazırlanmışdı. Rus qəza məktəblərində artıq 50-ci illərdə xeyli azərbaycanlı şagird də təhsil alırdı və 1857-ci ildə azərbaycanlı şagirdlərin sayı 148-ə çatmışdı.

**1872-ci il 13 may Əsasnaməsi** ilə Şimali Azərbaycanın bütün qəza məktəbləri 6 illik təhsil verən **pullu şəhər məktəblərinə** çevrildi.

**1874-cü il 24 may Əsasnaməsi** ilə 3 və 5 illik təhsil verən **kənd ibtidai məktəbləri** açıldı. Belə məktəblərdə kəndlilərin uşaqları oxuyur və təhsil yalnız rus dilində aparılırdı. Ümumiyyətlə, ibtidai məktəblərin saxlanılması xərclərini yerli şəhər idarələri və yaxud kənd cəmiyyətləri ödəyirdi.

Rusiya hökuməti tərəfindən Şimali Azərbaycanda gimnaziya tipli **ilk rus dilli orta təhsil müəssisəsi** 1865-ci ildə açılmış Bakı Realnı məktəbi idi. 1881-ci ildə isə Gəncədə də belə bir gimnaziya fəaliyyətə başladı. Qadınlara orta təhsil vermək üçün Bakıda 1874-cü ildə **ilk qadın gimnaziyası** (Nina qız məktəbi) açıldı. Orta məktəblərdə təhsil pullu idi və Universitetlərə qəbul olunmaq hüququ ancaq gimnaziya məzunlarına verilirdi.

Azərbaycan məktəblərində dərs demək üçün müəllim kadrlarının hazırlanmasında 1876-cı ildə açılmış **Qori müəllimlər seminariyasının**, xüsusilə **M.F.Axundovun** və **A.O.Çernyayevskinin** səyləri ilə bu seminariyanın 1879-cu ildən fəaliyyətə başlayan **Azərbaycan şöbəsi** böyük rol oynamışdı. 1899-cu ilədək, yəni iyirmi il ərzində Qori seminariyasında 89 nəfər azərbaycanlı müəllim hazırlanmışdı. Azərbaycanın maarifçi ziyalılarının təşəbbüsü və inadkarlığı hesabına XIX əsrin 80-ci illərində **rus - tatar məktəbləri** açılmasına başlandı.

Əsas məqsəd azərbaycanlı şagirdləri orta məktəbə hazırlamaq idi. İlk belə məktəb Bakıda 1887-ci ildə gənc pedaqoqlar olan **Həbib bəy Mahmudbəyov** və **Sultan Məcid Qənizadə** tərəfindən yaradılmışdı. Digər rus məktəblərindən fərqli olaraq 1881-ci il Əsasnaməsinin tələbləri rəhbər tutularaq belə məktəblərdə birinci tədris ilində **Azərbaycan dili** məcburi fənn kimi keçilirdi. 1899-cu ilin sonunda Şimali Azərbaycanın bütün rus -tatar məktəblərində təhsil alan 837 şagirdin demək olar ki, hamısı azərbaycanlı idi.

XIX əsrin 60-90-cı illərində Şimali Azərbaycanda "**üsuli - cədid**" tipli **yeni məktəblər** açılmağa başladı. İlk belə məktəbi **Seyid Əzim Şirvani** 1869-cu ildə Şamaxıda açmışdı. 1882-ci ildə Ordubadda, 1894-cü ildə Naxçıvanda «üsuli - cədid» məktəblərinin açılmasında **Məmməd Tağı Sidqinin** böyük rolu olmuşdu. "İran maarifinin atası" sayılan **Mirzə Həsən Rüşdiyə** tərəfindən 1883-cü ildə **İrəvanda**, 1887-ci ildə isə **Təbrizdə** «üsuli - cədid» məktəbləri açılmışdı. «Üsuli - cədid» məktəblərində tədris yeni usulla aparılırdı və hərf - heca üsulundan daha səmərəli səs üsuluna keçilmişdi. Bu məktəblərdə ilk dəfə olaraq elmi biliklər xalqımızın doğma ana dilində aparılırdı. Rus dili də tədris olunurdu. Əzbərləmə sistemi əvəzinə şüurlu mənimsəmə üsulu tətbiq edilir, cismani cəza verilmir, şagirdlərlə insan kimi rəftar olunur və müasir tədris avadanlıqlarından istifadə edilirdi.

**Elm.** XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış **Abbasqulu Ağa Bakıxanov** 1794-1846) Şərq dilləri və ədəbiyyatının böyük bilicisi kimi tanınsa da, Vətənimizin tarixini ilkin mənbələr əsasında bütöv şəkildə araşdırmağın zəruriliyini ilk dərk edən görkəmli Azərbaycan tarixçisidir. Çoxillik elmi araşdırmaların nəticəsi kimi 1841-ci ildə tamamladığı «**Gülüstanı - İrəm**» əsəri Vətənimizin tarixinin qədim zamanlardan 1813-cü il Gülüstan sülhünə qədər olan dövrünü əhatə edir.

XIX əsrdə Azərbaycanın ayrı-ayrı xanlıqlarının tarixi üzrə yazılmış sənədlər içərisində **Mirzə Adıgözəl bəyin** 1845-ci ildə tamamladığı «Qarabağnamə», **Mirzə Camal Cavanşirin** 1847-ci ildə yazdığı «Qarabağ tarixi», **Kərim Ağa Fətəhin** 1829-cu ildə yazdığı «Şəki xanlarının müxtəsər tarixi», **İsgəndər bəy Hacınskinin** 1847-ci ildə yazdığı «Qubalı Fətəli xanın həyatı», **Mir Mehdi Xəzaninin** 80-ci illərdə tərtib etdiyi «Qarabağ tarixi» əsərlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Bu dövrdə Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişafında məşhur coğrafiyaşünas - səyyah **Hacı Zeynalabdin Şirvani** və **A.A.Bakıxanovun** əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

Nəinki Azərbaycanın, bütövlükdə Rusiya şərqşünaslıq elminin inkişafında Azərbaycan alimləri **Mirzə Cəfər Topçubaşov** (1790 - 1869) və **Mirzə Kəzimbəy** (1802 - 1870) böyük rol oynamışlar.

M.C.Topçubaşov iyirmi il (1829 - 1849) Peterburq Universitetində türk və fars dillərindən dərs demiş, kafedra müdiri olmuş, Rusiya Arxeologiya cəmiyyətinin Şərq numizmatikası şöbəsinə başçılıq etmiş, Britaniya Kral Asiya cəmiyyətinin həqiqi üzvü olmuşdur.

Dünya şöhrətli şərqşünas - alim **Mirzə Kazımbəy** əvvəlcə Kazan Universitetində kafedra müdiri və dekan vəzifələrində çalışmış, sonra isə **Peterburq Universitetində** (1849 - 1870) elmi - pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. 1853-cü ildə Peterburq Universitetində **Şərq dilləri fakültəsinin** açılmasına nail olmuş və bu fakültənin ilk dekanı seçilmişdi. M.Kazımbəy Şərqşünaslıq elmində əldə etdiyi nailiyyətlərinə görə Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Britaniya Kral Asiya cəmiyyətinin həqiqi üzvü seçilmişdi. Şərq dillərinin öyrənilməsi sahəsində əldə etdiyi böyük elmi nailiyyətlərə görə onu müasirləri **«Rusiya şərqşünaslığının atası»** adlandırırdılar.

Strasburq Universitetində təkcə ali təhsil almaqla kifayətlənməyən **Möhsün bəy Xanlarov** (1857-1921) Almaniyada məşhur üzvü kimyaçı alim **Vilhelm Fittiqin** laboratoriyasında elmi araşdırmalar apararaq dissertasiya müdafiə etmiş və kimya doktoru alimlik dərəcəsi almışdır.

XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda biologiya, kənd təsərrüfatı və təbabət elmlərinin inkişafında **Həsən bəy Zərdabinin** (1842 - 1907) xidmətləri böyükdür. H.B.Zərdabi 1865-ci ildə Moskva Universitetinin təbabət elmləri şöbəsini bitirmişdi. Vətənə qayıtdıqdan sonra H.B.Zərdabi çox geniş elmi, pedaqoji və publisistik fəaliyyət göstərmişdir.

Həkim **A.Axundov** Almaniyada təbabət sahəsində dissertasiya müdafiə etmişdi.

**Milli mətbuat.** «Əkinçi»yə qədər Tiflisdə rus dilində çıxan bir neçə qəzetə Azərbaycan-türkcəsində vərəq şəklində edilmiş Əlavələri saymasaq, Azərbaycanda başqa heç bir milli qəzet çap olunmamışdır. Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının banilərindən biri olan **Həsən bəy Zərdabi** milli mətbuatımızı yaratmaq üçün üç il ərzində məqsədyönlü şəkildə fəaliyyət göstərmiş, İstanbulda olaraq ərəbcə mətbəə hürufatı (şriflləri) əldə etmiş, Tiflisdən və başqa şəhərlərdən mətbəə avadanlıqları alıb gətirmişdi. Uzun yazışmalardan sonra 1875-ci il iyunun 22-də **ilk milli qəzetimiz** olan «Əkinçi» qəzetinin birinci nömrəsini çap etdirə bilmişdi. 1875 - 1877-ci illər ərzində «Əkinçi» qəzetinin 56 nömrəsi çapdan çıxmışdır. Ana dilində çap olunan «Əkinçi» qəzeti ilə Azərbaycan milli mətbuatının əsası qoyuldu. Hətta Qərbi ölkələrində də tanınan «Əkinçi» qəzeti bütün Şərq dünyasında **Avropa üslubunda nəşr olunmuş ilk mətbuat orqanı** idi.

Həsən bəy Zərdabi o dövrün görkəmli ziyalılarını qəzetin ətrafında birləşdirmişdi. Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgər ağa Gorani qəzetlə fəal əməkdaşlıq edirdilər. Mirzə Fətəli Axundov qəzetin çıxmasını alqışlamış və ona öz məqalələrini göndərmişdi.

«Əkinçi» qəzeti **mütərəqqi maarifçiliyi və demokratik ideyaları** təbliğ etməklə yanaşı, **xalqımızın milli şüurunu oyatmağa** çalışır, ana dilinin saflığı uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. 1877-ci ildə Rusiya - Osmanlı müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar Rusiya hökuməti qəzetin gizli şəkildə Osmanlıya rəğbətlə yanaşmasını nəzərə alıb, «Əkinçi»nin səhifələrində siyasi məsələlərə toxunulmasını qadağan etmişdi. 1877-ci ilin sentyabrında isə qəzetin bağlanması

haqqında fərman verildi.

1879-cu ildə Tiflisdə **Seyid Əfəndi Ünsizadənin** redaktorluğu ilə «Ziya» adlı həftəlik qəzet çap olunmağa başladı. 1880-ci ildən qəzet «Ziyanı Qafqazıy» adlandırıldı. Azərbaycan dilində mətbəə üsulu ilə çap olunan bu qəzetin nəşri 1884-cü ilədək davam etdi. Seyid Ünsizadənin qardaşı **Cəlal Ünsizadə** Tiflisdə 1883-cü ildə türkcə ilk jurnal olan «Kəşkül»ün (ərəbcə «çanta» sözündən götürülüb, yəni həyatın hər sahəsindən məlumatları bir yerə toplayan deməkdir - Red.) nəşrinə başladı. 1884-cü ildə qəzetə çevrilən «Kəşkül»ün nəşri 1891-ci ilədək davam etmişdi. «Əkinçi»nin yolunu davam etdirən «Kəşkül» qəzeti demokratik və maarifçi ideyaları yaymaqla qalmır, milli və mədəni inkişafımızın yollarını da göstərməyə çalışırdı. Heç də təsadüfi deyil ki, «Azərbaycan milləti» adını da ilk dəfə 1890-cı ildə məhz bu qəzet işlətmişdi.

**Milli teatr.** 1873-cü il martın 10-da Bakının realni məktəbinin müəllimi Həsən bəy Zərdabi və onun şagirdi Nəcəf bəy Vəzirov tərəfindən Mirzə Fətəli Axundovun «Lənkəran xanının vəziri» pyesinin tamaşaya qoyulması Azərbaycanın mədəni həyatında çox böyük hadisə oldu. Beləliklə, **milli teatrımızın** əsası qoyuldu. Bakı teatr həvəskarları qrupunun peşəkar aktyorlar truppasına çevrilməsini görən görkəmli xeyriyyəçi, xalqımızın rifahı və tərəqqisi yolunda böyük xidmətlər göstərmiş görə «millət atası» adını qazanmış **Hacı Zeynalabdin Tağıyev** 1883-cü ildə Bakıda **teatr üçün bina** tikdirdi.

XIX əsrin 70 - 90-cı illərində Bakı ilə yanaşı, Quba, Nuxa, Şuşa, Naxçıvan və İrəvanda da teatr tamaşaları göstərilirdi.

1895-ci ildə "Bakı Artistlər Cəmiyyəti" adlı təşkilat yaradılmışdı.

**Musiqi, rəssamlıq və memarlıq.** XIX əsrdə Azərbaycanda **aşıq musiqisi** və **muğam sənəti** də inkişaf etməkdə idi. Aşıqlardan Molla Cümə, Aşıq Ələsgər nəinki Azərbaycanda, onun hüdudlarından kənarda da şöhrət qazanmışdılar. Azərbaycan muğam sənətinin Sadıqcan, Xarrat Qulu, Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Cabbar Qaryağdıoğlu kimi nümayəndələrini nəinki Qafqazda, onun hüdudlarından kənarda da yaxşı tanıyırdılar.

XIX əsrdə Azərbaycan rəssamlığında portret janrı inkişaf etmişdi. Bu sahədə aparıcı rəsam **Mirzə Qədim İrəvani** həmin əsrin 50-ci illərində İrəvan Xan sarayındakı Güzgülü salonun divar naxışlarının vurulmasında mühüm rol oynamış və «Cavan adam», «Oturmuş qadın», «Abbas Mirzə», «Şah Tələt» portretlərini çəkmişdir.

Dövrün digər rəssamı **Mir Mövsüm Nəvvab** (1833-1918) miniatür və illüstrasiyalarla yanaşı, Əmir Teymurun portretini yaratmışdır.

Məşhur ustad **Qəmbər Qarabağlı** şagirdləri ilə birlikdə 1848-1851-ci ildə Şəki Xan sarayının divar rəsmlərini bərpa etmişdi.

XIX əsrin şəhərsalma və memarlığında **Qasım bəy Hacıbababəyov** böyük rol oynamışdır. Bu məşhur memar Bakı şəhərinin mərkəzi meydanının tikintisini (indiki Fəvvarələr meydanı – Red.) həyata keçirtmişdir. Onun ən böyük tikililərindən biri də **Böyük karvansara** hesab olunur. 1898-ci ildə görkəmli me-

mar İ.V.Qoslavskinin layihəsi əsasında H.Z.Tağıyevin xüsusi müsəlman qız məktəbinin inşasına başlanılmışdı.

Yüzdilliyin sonunda Bakı şəhərində əsil bina tikintisi yarışa gedirdi. Bakı sahibkarları bir - birinin bəhsinə ən gözəl və dəbdəbəli memarlıq abidələri tikdirdilər. Yeni binalarda milli və Avropa üslubları ustalıqla uzlaşdırılmışdı.

**Ədəbiyyat.** XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı özünün yeni inkişaf mərhələsinə daxil oldu. Azərbaycan ədəbiyyatı öz Şərq köklərini və milli ənənələrini saxlamaqla, ümumdünya ədəbi cərəyanına qoşuldu. Dramaturgiyanın, ədəbi tənqidin, publisistika və ictimai məzmunlu satiranın milli ədəbiyyata gəlməsi bu dövrdə ədəbiyyatımızın inkişafının yeni xüsusiyyətləri sayıla bilər. Ağır rus müstəmləkəçiliyi şəraitində ədəbiyyatımızda xalqımızın həm tarixi keçmişinə, həm də mövcud vəziyyətinə maraq xeyli güclənmişdi. Ədəbiyyatda xalq, vətən, millət anlayışları ön plana çıxmağa başlamışdı. **M.Lermontovun** «Asiyanın fransızcası» adlandırdığı **Azərbaycan türkcəsi** bütün Qafqazda əsas ünsiyyət vasitəsi rolunu qoruyub saxlamışdı. Bu dövrdə Azərbaycan poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri **Qasım bəy Zakir** (1784 - 1857) idi. Rusiyanın məqsədyönlü şəkildə xalqımızla bağlı milli nə varsa, onu məhv etmək siyasəti tarixi torpaqlarımızın, xüsusən Qarabağın erməniləşdirilməsi, rus bürokratik idarə orqanlarının Azərbaycana gətirdiyi rüşvətxorluq və hər cürə mənəviyyatsızlıq Q.B.Zakirin satirik şerinin əsas hədəfləri idi. Vətənimizin yadellilər tərəfindən soyulub - talanmasına ürəyi dözməyib üsyan edən şair yazırdı:

**«Vilayəti viran eylədi, yaxşı  
Bir qafili - piyan, bir maili - kart».**

Qasım bəy Zakirə görə, Rusiyanın Azərbaycana gətirdiyi bədbəxtliklərin əsas səbəbini ölkəmizin idarəsinin əyyaş və qumarbaz rus məmurlarına tapşırılmasında axtarmaq lazımdır.

XIX əsr Azərbaycan poeziyasının digər görkəmli nümayəndəsi **Seyid Əzim Şirvani** (1835-1888) idi. Seyid Əzim poeziyasında da rus müstəmləkə rejiminin Azərbaycan cəmiyyətinə gətirdiyi eybəcərliklər kəskin şəkildə tənqid olunur, xalqı gerilikdən və cəhalətdən xilas etməyin əsas yolu kimi maarifçilik ön plana çəkilirdi.

XIX əsr Azərbaycan poeziyasının daha bir görkəmli nümayəndəsi **Mirzə Şəfi Vazeh** (1792 - 1852) idi. XIX əsrin 40-cı illərinin sonunda Tiflisə gələrək Mirzə Şəfidən Şərq poeziyasını öyrənən Alman alimi **Fridrix Bodənşted** müəlliminin şerlərini alman dilinə tərcümə edərək 1851-ci ildə «Mirzə Şəfi nəğmələri» adı altında bir kitab şəklində nəşr etdirmişdi. Almaniyada dəfələrlə nəşr olunan bu kitab tez bir zamanda demək olar ki, bütün Avropa dillərində, o cümlədən rus dilində çap olunur. Maraqlıdır ki, Mirzə Şəfinin əsərlərinin belə şöhrət qazanması onu Avropada təbliğ edən F.Bodənşteddə həsəd hissini o qədər güc-

ləndirir ki, müəlliflik iddiasına düşür, şerlərin əsil müəllifinin onun özü olduğunu iddia etməyə başlayır.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi, heç şübhəsiz **Mirzə Fətəli Axundovdur** (1812-1878). Nəinki **Azərbaycan milli dramaturgiyasının, ümumiyyətlə müsəlman, türk dünyasında dramaturgiyanın banisi sayılan Mirzə Fətəli Axundov** 1850-1855-ci illər arasında bu sahədə klassik nümunələr olan altı ölməz komediya yaratmışdır. Məhz onun bu əsərləri Azərbaycanın mədəni həyatında yeni bir hadisə olan **Avropa tipli teatrın yaranmasına** gətirib çıxartmışdır. «Şərqli Qoqol» adlandırılan M.F.Axundov əsərlərində millətimizin inkişafına mane olan nə varsa, onu kəskin şəkildə tənqid etməklə milli şüurumuzun oyanmasında öz əvəzsiz xidmətini göstərirdi.

1860-1865-ci illərdə yazdığı məşhur «Kəmalüddövlə məktubları» və digər fəlsəfi əsərləri M.F.Axundovun tam demokratik, maarifçi bir dünyagörüşə malik olduğunu açıb göstərir. Mirzə Fətəli Axundov bir nəfərin və yaxud bir sülalənin hamının və bütöv xalqların üzərində ağalıq etdiyi **despotik hakimiyyətin** və **mütləq monarxiya üsul - idarəsinin qəti əleyhdarı** olub, parlamentli, yəni seçkili-demokratik idarə formasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Mirzə Fətəli Axundov «Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah» əsərində Fransada baş vermiş 1848-ci il inqilabının təsirindən gec-tez digər şəhərlərin də obrazlı şəkildə «xarab olacağını», yəni dağılacağını bildirməklə, heç şübhəsiz ki, çar üsul-idarəsinin mərkəzi olan Peterburqu nəzərdə tuturdu. Özünün məşhur «Hacı Qara» komediyasında isə çar müstəmləkə orqanları tərəfindən müsəlman türklərinə qarşı aparılan siyasətdə ermənilərin və erməni məmurlarının bir alət olduğunu bədii obrazlar şəklində açıb göstərmişdir.

Mirzə Fətəli Axundov 1857-ci ildən etibarən türk dünyasında əlifba islahatı məsələsini irəli sürən ilk ziyalı hesab olunur. Bu məqsədlə Osmanlı dövlətinə öz layihəsini təklif etsə də, qəbul olunmamışdı. 1876-cı ildə Tiflisdə Qori Müəllimlər Seminariyasının türk-tatar bölməsinin açılması uğrunda mübarizəyə başlamış və onun bu arzusu ölümündən bir il sonra - 1879-cu ildə gerçəkləşmişdi.



## IX FƏSİL. AZƏRBAYCAN XX ƏSRİN İLK ONİLLİKLƏRİNDƏ

### § 29. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda iqtisadi vəziyyət

**Sənaye.** XX əsrin əvvəllərində **Şimali Azərbaycan** Rusiya imperiyasının **müstəmləkəsi** olaraq qalırdı və ölkəmizin iqtisadiyyatı Rusiya sənayesinin xammal və yanacaq tələbatının ödənilməsi məqsədinə tabe edilmişdi. Artıq **Bakı şəhəri** nəinki Rusiyanın, bütün dünyanın neft sənayesi mərkəzinə çevrilmişdi. Ümumiyyətlə, **Azərbaycanın neft sənayesi** inkişaf sürətinə və məhsul istehsalına görə 1901-ci ildə **dünyada birinci yerə** çıxmışdı. Həmin ildə dünyada istehsal olunan neftin yarısından çoxunu (671,2 milyon pud) və Rusiyada istehsal olunan neftin isə demək olar ki, hamısını Şimali Azərbaycan verirdi.

**1900 - 1903-cü illərdə** dünyada baş vermiş **iqtisadi böhran** Azərbaycanın neft sənayesinə, neftlə bağlı olan digər istehsal sahələrinə və dağ - mədən sənayesinə mənfi təsir göstərmişdi. Neft hasilatı və emalı kəskin şəkildə aşağı düşmüşdü. Böhranla bağlı olaraq xırda və orta müəssisələrin iflası uğraması neft sənayesində **istehsalın təmərküzləşməsi prosesini** sürətləndirmişdi. Belə ki, Bakıda çıxarılan neftin 50 %-i 6 nəhəng neft şirkətinin payına düşürdü. "Nobel qardaşları birliyi", Mantaşov və Rotşildin nəzarət etdikləri 3 neft şirkəti 1901-ci il məlumatlarına görə, Bakıda istehsal olunan neftin 25%-nə, ixrac olunan ağ neftin 40%-nə, Rusiyaya göndərilən neft məhsullarının 70%-nə nəzarət edirdi. 1904-cü il məlumatına görə **İngiltərə** ağ neftə olan tələbatının 47,1 %-ni, **Fransa** isə 71,1%-ni Bakının hesabına ödəyirdi. Hətta böhran dövründə də iri neft şirkətləri neftin ixracını daha da artıraraq neft satışından böyük gəlir götürürdülər. 1902 - 1904-cü illərdə "Nobel qardaşları" şirkəti 9,3 milyon manat, "Bakı Neft Cəmiyyəti" isə 1 milyon manatdan çox xalis gəlir əldə etmişdi.

1910-cu ildən Rusiyada başlayan sənaye yüksəlişi dövründə də Bakıda neft istehsalını sabitləşdirmək mümkün olmadı. Belə ki, 1913-cü ildə cəmi 468 milyon pud neft çıxarılmışdı ki, bu da 1901-ci ildəkindən 200 milyon pud az idi. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin neft sənayesində dərin nasoslar, kompressorlar, elektrik motorları və daxiliyanma mühərrikləri kimi **müasir texnika** geniş şəkildə tətbiq olunduğu halda, 1913-1914-cü illərdə Bakıda neftin 4/5 hissəsi artıq öz dövrünü keçirmiş buxar mühərrikləri ilə çıxarılırdı. İri neft şirkətləri isə süni neft qıtlığı şəraitində qiymətləri 2-8 dəfə qaldıraraq böyük qazanc götürürdülər.

Böhran əlvan metallurgiya sənayesinə də ciddi təsir göstərmişdi. 1900 - 1903-cü illərdə **mis filizi çıxarılması** 3,9 milyon puddan 3,2 milyon puda enmişdi. Üstəlik 1906-cı ildə Moskvada missaflaşdırma zavodu tikildiyindən **Qalakənd zavodu** bağlanmışdı. Alman "Simens qardaşları" şirkətinə məxsus **Gədəbəy mis mədənlərində** almazla qazma üsulu tətbiq olunmuşdu. 1902-ci ildə həmin mədənlərdən mis çıxarılmasında elektrik enerjisi ağır əl əməyini əvəz et-

miş, Qalakənd çayı üzərində ikiturbinli **elektrik stansiyası** tikilmişdi.

1900-cü ildə "Simens qardaşları " və "Voqau" şirkətləri arasında mis satışı üzrə bağlanmış müqavilədən sonra Şimali Azərbaycanın **əlvan metallurgiya sənayesində** inhisarlaşma prosesi başlanmışdı. Gədəbəy mis zavodu 1907- ci ildə yaradılan Rusiya "Mis" sindiqatının tərkibinə daxil edilmiş və 1917-ci ilədək bu inhisarın nəzarətində qalmışdı. Burada əridilmiş misin böyük hissəsi Rusiyanın zavodlarına satılmışdı. "Simens qardaşları" şirkəti Daşkəsəndə istehsal etdiyi bütün kobaltı Almaniya, İsveç, Norveç və başqa ölkələrə ixrac edirdi. İqtisadi böhran yüngül və yeyinti sənaye sahələrinə elə də ciddi təsir göstərməmişdi. Məsələn, təkcə **xam ipək istehsalı** 1900 - 1915-ci illər arasında 13 dəfədən çox, **balıq istehsalı** isə 8-10 dəfədən çox artmışdı.

Azərbaycanın **pambıqtəmizləmə sənayesinə** məxsus 100-dən çox zavodda hər il orta hesabla 1,5-2 milyon puddan çox mahlıç istehsal edilirdi. Ümumiyyətlə, 1914-cü ildə **Cənubi Qafqazda istehsal edilən mahlıcnın 75%-dən çoxu** Şimali Azərbaycanın payına düşürdü. Bu sənaye sahəsinə qoyulan kapitalın çox böyük hissəsi - 80%-i **milli burjuaziyaya** (H.Z.Tağıyev, Mahmudbəyov qardaşları və b.) məxsus idi. Cənubi Qafqazda olan 5 pambıq - parça fabrikindən 4-ü azərbaycanlı sahibkarlar tərəfindən açılmışdı. Maraqlıdır ki, **balıqçılıq və balıq emalı sənayesinin 70%-i azərbaycanlı sahibkarların** (H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, M.Muxtarov, T.Səfərliyev və b.) əlində idi. Azərbaycanın balıq və kürü məhsulları **Rusiya** ilə yanaşı, **ABŞ, Almaniya, Fransa, Polşa** və başqa ölkələrə ixrac edilirdi. Balıqçılıq da daxil olmaqla, **Azərbaycanın yeyinti sənayesi** kapital qoyuluşunun həcmində, məhsul istehsalının dəyərinə və fəhlələrin sayına görə neft sənayesindən sonra **ikinci yeri** tuturdu. Təkcə balıqçılıq sənayesində 40 min nəfərdən çox fəhlə çalışırdı.

Hökumətin yeritdiyi müstəmləkəçi siyasət nəticəsində Şimali Azərbaycan Rusiyanın təkcə "neft çəlləyi"nə, pambıq və tütün plantasiyasına deyil, həm də **çaxır çəlləyinə** çevrilmişdi. 1913 - 1914-cü illərdə Cənubi Qafqazda istehsal olunan şərabın 1/3-ni, konyakın 45%-ni, pivənin isə 62%-ni Şimali Azərbaycan verirdi.

Kapitalist sənaye istehsalının sürətli inkişafı şəhərlərin böyüməsi ilə yanaşı, şəhər əhalisinin xüsusi çəkisinin artmasına gətirib çıxartmışdı. 1913-cü ildə Şimali Azərbaycanda qeydə alınan 2,5 milyon nəfərə yaxın əhalinin 580 min nəfərdən çoxu və yaxud 24%-ə qədəri şəhərlərdə yaşayırdı. Şəhəratrafı ilə birlikdə Bakıda **300 min nəfərdən çox əhali** yaşayırdı ki, bu da ölkəmizin bütün şəhər əhalisinin 52%-i demək idi.

XX əsrin əvvəllərində **Bakı şəhərinin** sürətlə artan əhalisinin içməli su ilə təchiz olunması çox müşkül bir problemə çevrilmişdi. **Bakı Şəhər Dumasında** şəhərin su təchizatı ilə bağlı bir neçə layihə müzakirəyə çıxarılmışdı: 1. Dəniz suyunun duzdan təmizlənilib içməli suya çevrilməsi; 2. Bakıya Kür çayından su kəmərinin çəkilməsi; 3. Bakının kəndlərində qazılacaq quyulardan toplanan suyun şəhərə gətirilməsi; 4. Şollar - Bakı su kəmərinin çəkilməsi. Dumanın xristi-

an üzvləri olan ruslar və ermənilər daha ucuz başa gələn Kür çayından su kəmərinin çəkilməsi layihəsinin qəbulunda təkid edirdilər. Ancaq Duma üzvü olan görkəmli **xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev** Tiflis şəhərinin əhalisinin bir hissəsinin vərəm xəstəsi olmasını və şəhərin bütün kanalizasiya (çirkab) sularının Kür çayına axıdılmasını əsas gətirərək **Şollar su kəməri layihəsi** haqqında yekun qərarın qəbul edilməsinə nail oldu. H.Z.Tağıyevin böyük yardımı ilə Şollar su kəmərinin çəkilməsinə 1909-cu ildə başlandı. 1907 - 1910-cu illərdə işdə fasilə yaransa da, nəhayət, 1917-ci ilin yanvarın 21-də **Şollar su kəmərinin** çəkilişi başa çatdırıldı. Kəmərin təntənəli surətdə istifadəyə verilməsi mərasimində ilk su kranı H.Z.Tağıyevin və layihənin müəllifi ingilis mühəndisi **V.Lindle-yin** iştirakı ilə açıldı. Şollar suyunun şəhərə gətirilməsi Bakıda həqiqətən böyük bir bayrama çevrildi. Bu münasibətlə kimin imkanı var idi, hətta qurban kəsdi. Çünki Bakıya içməli su əsasən gəmilərlə Həştərxandan gətirilir və əhaliyə pulla satılırdı.

**Kənd təsərrüfatı.** Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Şimali Azərbaycanda əkinə yararlı torpaq sahəsi 1,3 milyon desyatınə bərabər idi və bu torpaqların yarıdan çoxunda buğda, arpa, düyü, 12%-ində isə pambıq əkilirdi. 1913-cü il məlumatına görə bütün taxıl əkinlərinin 10%-ni təşkil edən **qolçomaqların** - yəni kənd burjuaziyasının təsərrüfatlarından 20 milyon pud, yaxud bütün ölkə taxılının üçdə biri qədər taxıl yığılmışdı.

Bütün Cənubi Qafqazda istehsal olunan **çəltik (düyü) məhsulunun** 85%-dən çoxu Şimali Azərbaycanda becərilirdi.

Sənaye pambıqçılığının inkişafının tələblərinə uyğun olaraq 1900 - 1913-cü illərdə Şimali Azərbaycanda pambıq əkin sahələri 5 dəfədən çox, pambıq məhsulu isə 15 dəfə artaraq 4,5 milyon pudu ötürüb keçmişdi. Pambıqçılıqda **maşın və traktorlardan** istifadə edilir və **cərgəli əkin üsulu** tətbiq olunurdu.

1914-cü ildə **Cənubi Qafqazda becərilən baramanın** 81% - indən çoxunu Şimali Azərbaycan verirdi. Əldə olunan barama məhsulunun bir hissəsi yerli fabriklərdə emal edilir, bir hissəsi isə **Milan, Marsel, Lion** və başqa şəhərlərə ixrac olunurdu.

Şimali Azərbaycanda əsas **tütünçülük** plantasiyaları Nuxa qəzası və Zaqatala dairəsində idi.

Şimali Azərbaycanda **üzüm bağlarının** böyük hissəsi mülkədarlara və ayrı-ayrı şirkətlərə, cəmi 9%-i isə qolçomaqlara məxsus idi.

Azərbaycan kəndinin yeni kənd təsərrüfatı texnikası və maşınla təminatı aşağı səviyyədə idi. Çünki ölkədə belə texnika istehsal olunmurdu və xaricdən gətirilməsi baha başa gəlirdi. Kənd təsərrüfatı texnikasını yalnız imkanlı mülkədarlar və varlı kəndlilər - qolçomaqlar satın ala bilirdilər. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda neft və ya buxar mühərriki ilə işləyən, 6 - 8 kotanı hərəkətə gətirə bilən bir neçə traktor və 840 səpin maşını işləyirdi. 1913-cü ildə Rusiya üzrə əkinçilikdə istifadə olunan 152 traktordan cəmi 6-sı Şimali Azərbaycanın payına düşürdü.

Azərbaycan kəndində mövcud olan torpaqsızlıq və torpaq azlığı şəraitində çar hökuməti **köçürmə siyasətini** davam etdirirdi. 1900 - 1905-ci illərdə təkcə Bakı quberniyasına köçürülən rus kəndliləri üçün 44 min desyatin yararlı torpaq sahəsi ayrılmışdı. Halbuki elə həmin quberniyada torpaqsız kəndli ailələrinin sayı 16 min nəfəri ötüb keçmişdi. Muğanda və Mildə 4 kənddə 2 mindən çox azərbaycanlı kəndli ailəsi öz ata - baba yurdundan qovulmuş, torpaqları isə **gəlmə rus köçkünlərinə** verilmişdi. Rusiyadan müxtəlif vaxtlarda **Muğana** köçürülmüş 20 min rus əhalisinin yaşaması üçün 49 kənd salınmış, yerli əhalidən qorunmaq üçün dövlət rus kəndlilərinə silah paylamışdı. Rus hökumətinin köçürmə siyasəti etnik münaqişə yaratmaqla bərabər, bu torpağın əsl sahibləri olan Azərbaycan türklərində hakimiyyətə qarşı dərin nifrət hissi yaratmışdı.

**Yeni aqrar qanunlar.** XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda **bütün torpaqların 70%-ə qədəri dövlətin mülkiyyətində idi** və bu torpaqlarda bütün kəndlilərin 68%-i yaşayırdı. Bütün kəndlilərin sayı 1,5 milyon nəfərə çatırdı ki, bunun da 1/3 hissəsi, yəni 500 min nəfəri mülkədar torpaqlarında məskunlaşmışdı. Bütövlükdə dövlət kəndlilərinin istifadəsində olan torpaq sahəsi sahibkar (mülkədar) kəndlilərinin istifadə etdiyi torpaqlardan 3 dəfə çox idi. Lakin çar hökuməti dövlət kəndində torpaq münasibətlərinin nizamlanmasına çox gec başladı. "Cənubi Qafqazda dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında" **1900-cü il 1 may qanunu** ilə rus hökuməti bu sahədə ilk addımı ataraq dövlət kəndlilərinə icma torpaqlarından nəslə istifadə hüququ vermişdi. 1900-cü il 1 may qanununa uyğun olaraq 1903-cü il aprelin 21-də verilmiş **Əsasnamədə** kəndlilərin nəslə istifadəsinə keçəcək torpaqların sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi və pay torpaqlarının planlarının tərtib və təsdiq edilməsi qaydası müəyyən edildi. Kəndlilərə əlavə pay torpaqlarının verilməsi, çəmən, otlaq və meşələrdən də onlara pay ayrılması qaydası da müəyyən olundu. Lakin nə qanun, nə də Əsasnamə dövlət kəndində torpaq məsələsini axıra qədər həll etmədi. Əksinə qanunun müəyyən maddələrindən (torpaqların vaxtaşırı icma üzvləri arasında bölüşdürülməsi qaydasının ləğv edilməsi) yararlanan qolçomaqlar və imkanlı kəndlilər icmadakı yararlı torpaqların bir hissəsini ələ keçirərək dövlət kəndində təbəqələşmənin güclənməsinə təkan verdilər.

Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində isə **1870-ci il 14 may aqrar islahatı** yarımçıq qalmışdı. Kəndlilər sahibkarların asılılığından çıxsalarsa da, müəyyən edilmiş normalar əsasında pay torpaqlarını satın alaraq öz mülkiyyətlərinə çevirə bilməmişdilər. Şimali Azərbaycanda pay torpaqlarının satın alınma qiyməti **Rusiyanın mərkəzi quberniyaları ilə müqayisədə** məsələn, **Bakı quberniyası üzrə 8 dəfə, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası üzrə 17 dəfə baha idi.** Buna görə də Azərbaycanın pay torpağını satın ala bilməyən sahibkar kəndliləri artıq 40 il idi ki, islahatdan əvvəlki vergi və mükəlləfiyyətləri sahibkara ödəməyə məcbur idilər. Bir sözlə, torpağını satın alana qədər "müvəqqəti mükəlləfiyyətli" sayılırdılar. Hansı ki, Rusiyada "müvəqqəti mükəlləfiyyətli" münasibətlər 1881-ci və 1886-cı illərdə ləğv edilmişdi.

Rus hökuməti Azərbaycanın sahibkar kəndində kapitalist münasibətlərinin, qolçomaq və kəndli fermer təsərrüfatlarının yaradılması yolunda əsas əngəl olan **torpaq məsələsini** tam həll etmək üçün 1905-ci ildən başladığı işi 1912-ci ildə tamamladı. Bu müddətdə hazırlanan qanun layihəsi III Dövlət Dumasında müzakirə edildikdən sonra 1912-ci il dekabrın 20-də çar tərəfindən imzalanaraq qüvvəyə mindi. 1912-ci il 20 dekabr tarixli "Cənubi Qafqaz quberniyalarında torpaqların məcburi satın alınması haqqında" qanuna görə Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndliləri 1913-cü il yanvarın 1-dən mükəlləfiyyət daşımaqdan azad edilirdi və onların xüsusi mülkiyyəti elan olunmuş pay torpağını satın almalı idilər. Kəndli yalnız torpaq Nizamnaməsində göstərilən torpağı öz mülkiyyətinə keçirə bilərdi. Əkinçilik üçün yararsız olan torpaqlar kəndlinin mülkiyyətinə pulsuz keçirdi. Pay torpaqlarında salınmış bağ yerlərinin əvəzində pul ödənilmirdi. Kəndli çəmən, otlaq və meşə sahələrini satın ala bilməzdi. Su arxları mülkədarların xüsusi mülkiyyətində qalırdı. Mülkədarlar torpaq üçün əvəz haqqını dövlət xəzinəsindən alırdılar. Kəndlilər isə həmin pulu faizlə 28 - 56 il müddətinə dövlətə qaytarmalı idilər.

Başqa bir, 1913-cü il 7 iyul qanununa görə Zaqatala dairəsinin sahibkar kəndliləri feodal asılılığından azad edilirdilər. Dövlətin bəy və keşgəl (torpaq) sahiblərinə birdəfəlik ödədiyi 284 min manat pulu kəndlilər 20 ildə dövlət xəzinəsinə qaytarmalı idilər.

**1912-1913-cü illər aqrar qanunları** ləng həyata keçirilirdi və sahibkar kəndlilərini faktiki olaraq dövlətə borclu vəziyyətinə salmışdı. Buna baxmayaraq, Azərbaycan kəndində qolçomaq və kəndli fermer təsərrüfatlarının yaradılması üçün müəyyən iqtisadi şərait təmin olunmuşdu. Nəticədə kənddə ictimai təbəqələşmə güclənmiş və kapitalizmin inkişafı sürətlənmişdi.

### **§ 30. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai - siyasi vəziyyət. Milli - azadlıq hərəkatının yeni mərhələsinin başlanması**

#### **Şimali Azərbaycanda sosial və milli əsarətə qarşı mübarizənin başlanması. Bakı tətiləri**

XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi **milli və dini ayrı - seçkilik** siyasətindən xalqımızın bütün təbəqələri - kəndlilər, fəhlələr, ziyalılar və milli burjuazianın nümayəndələri narazı idi. Xristian dininə mənsub olduqlarına görə gürcü və ermənilər Cənubi Qafqazda daha üstün və imtiyazlı vəziyyətdə idilər. Onlar sərbəst şəkildə kilsə və məktəblər açır, qəzet buraxırdılar. Azərbaycanlıların isə ana dilində bir məktəb və yaxud bir qəzet, jurnal açmasına hökumət tərəfindən çox ciddi maneələr törədilirdi. Şimali Azərbaycanda milli şüurun oyadılmasına yönələn istənilən addım rəsmi orqanlar tərəfindən qadağalarla qarşılaşırdı. Ziyalıların ana dilində qəzet buraxmağa icazə məktubuna Peterburqdan belə cavab göndərilmişdi: "Ziyalılar qəzeti rusca

oxusunlar, qalanları isə qoy gedib qoyunlarını otarsınlar".

Rusiya hökuməti çox zəngin təbii sərvətlərimizdən öz mənafeyi üçün istifadə edir və Azərbaycanın strateji xammal ehtiyatları hesabına Rusiya sənayesi inkişaf etdirilirdi. Bununla kifayətlənməyən rus müstəmləkəçiləri dünyanın sənayecə inkişaf etmiş nəhəng dövlətlərinin **Azərbaycanın neft, dağ - mədən, biyan kökü** və digər istehsal sahələrinə kapital qoyuluşundan da böyük gəlir götürürdülər. Rusiya ilə yanaşı, **İsveç, İngiltərə, Fransa, Almaniya** kimi o dövrün qabaqcıl dövlətlərinin dünyaca məşhur şirkətləri Azərbaycanın sərvətləri hesabına böyük gəlir götürür, öz ölkələrinin və xalqlarının rifahını təmin edirdilər. Azərbaycanın zəngin sərvətlərindən tək bir faydalanmayan onun əsil sahibi olan **Azərbaycan xalqı** idi. Bir mənbədə deyildiyi kimi, "nefti ilə bütün dünyanı işığa boyayan, özü isə qaranlığa qərq olan Bakı şəhərim mənim". Azərbaycanın və onun əsas sənaye mərkəzi olan Bakı şəhərinin müəssisələrində, neft mədənlərində, emal zavodlarında çalışan **fəhlələrin iş günü uzun (10 - 14 saat), əmək haqqısı isə çox aşağı idi**. Fəhlələrin iş və mənzil şəraiti isə dözülməzliyi ilə seçilirdi. Adi sanitariya və təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunmurdu. Neft mədənlərində hər yeni quyunun qazılması 10-dan çox insanın ölümü və ya ömürlük şikəst olması ilə nəticələnirdi. Şikəst və xəstələrin taleyi isə nə hökuməti, nə də sahibkarları maraqlandırmırdı. Tibbi və sosial sığortadan isə danışmağa dəyməzdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın, xüsusilə Bakının sənaye müəssisələrində Rusiyadan və Cənubi Azərbaycandan gəlmiş 10 minlərlə fəhlə çalışırdı. Rus fəhlələrinin çoxu tətillər hərəkəti təcrübəsinə malik idilər.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və xüsusilə, **Bakıda** ayrı-ayrı sənaye sahələrinin fəhlələri ağır sosial - iqtisadi vəziyyətdən çıxış yolunu hökumət və sahibkarlara qarşı **nümayiş və tətillərə** başlamaqda görürdülər. 1902-ci ildə Bakıda baş vermiş **ilk açıq nümayiş** hətta siyasi xarakter almışdı. Nümayişçilər "Rədd olsun mütləqiyyət!" və "Yaşasın azadlıq!" şüarları söyləmişdilər. 1903-cü il iyulun 1-də Bibiheybətdə mexaniki emalatxana fəhlələrinin başladığı tətillə iyulun 4-də Bakı şəhərinin bütün rayonlarının fəhlələri və dəmiryolçular da qoşulmuşdular. Neft maqnatlarının "Fəhlə hökuməti" adlandırdığı Tətillər Komitəsinin hazırladığı tələbnamədə 8 saatlıq iş günü, əmək haqqının artırılması, fəhlələrlə nəzakətli rəftar edilməsi və s. kimi çox ciddi tələblər var idi. Tətillərin sayının 45 - 50 min nəfərə çatması və 42 şirkətin fəhlələrini əhatə etməsi sahibkarları və hökuməti bərk qorxuya salmışdı. Hökumət ordunun köməyiylə tətillər hərəkətini 1903-cü il iyulun 22-də qəddarcasına yatıra bilmişdi. Bu fakt göstərir ki, Azərbaycanda istər fəhlə tətili, istərsə də kəndli çıxışı olsun - istənilən hərəkət rus müstəmləkə əsarətinə qarşı çevrilərək **milli-azadlıq** xarakteri alırdı. **İyul ümumi tətili** Rusiyada böyük əks - səda doğurmuşdu. Bir çar məmurunun "Bakı elektrik zənginin düyməsinə bənzəyir, bu düyməni basan kimi, bütün Rusiyanı həyəcan bürüyür" - sözləri bunu bir daha təsdiq edir.

1904-cü il dekabrın 13-də **Balaxanı** mədənlərində başlayıb, digər mədənlə-

ri və emal müəssisələrini əhatə edərək **ümumbakı xarakteri** alan tətildə iştirak edənlərin sayı qısa müddətdə 50 min nəfəri keçdi. aldı. Tətil Komitəsinin hazırlayıb sahibkarlara təqdim etdikləri **tələbnamə** 34 bənddən ibarət idi. Tələblərin çoxu sosial - iqtisadi səciyyə daşısa da, siyasi tələblər də az deyildi: 8 saatlıq iş günü, əmək haqqının 25 - 30% artırılması, 1 may günü işin dayandırılması, söz, mətbuat, yığıncaq və ittifaqlar təşkil etmək azadlığının verilməsi, həftədə bir gün istirahət, əmək haqqı saxlanılmaqla ildə bir dəfə məzuniyyət verilməsi, gəcə növbəsinin ləğvi, mübahisəli məsələlərin həlli üçün sənayeçilərin və fəhlələrin nümayəndələrindən ibarət mədən məhkəmələrinin təşkili və s.

15 nəfərdən ibarət komissiya yaradan neft maqnatları siyasi tələbləri rədd etdilər. Komissiya bəzi iqtisadi tələblərlə razılaşdığını və qəbul ediləcək tələblərin yalnız neft sənayesi fəhlələrinə aid olacağını bildirdi. Belə cavabdan narazı qalan fəhlələr hərbi vəziyyətə, polis və kazak hücumlarına məhəl qoymadan tətili davam etdirdilər. Dekabrın 23-də Balaxanıda polislə toqquşmada 15 nəfər fəhlənin öldürülməsi, hökumət xəfiyyələrinin dekabrın 25-dən 30-dək 225 buruğu yandıraraq bunun təqsirini fəhlələrin boynuna atması da tətilçiləri geri çəkilməyə vadar edə bilmədi. 1904-cü il dekabrın 30-da neft sənayeçiləri ilə fəhlələrin nümayəndələri arasında **müştərək müqavilə** bağlandı. Bu sənəd nəinki Azərbaycanın, bütün Rusiyanın tarixində **ilk kollektiv əmək müqaviləsi** hesab edilir. Fəhlələr isə bu hüquqi sənədi "**Mazut konstitusiyası**" adlandırırdılar. Məğlub olmuş sahibkarlar fəhlələrin 9 saatlıq iş günü, həftədə bir dəfə istirahət günü, ildə bir dəfə məzuniyyət verilməsi, əmək haqqının 20-25% artırılması, xəstəliyə görə iki ay məzuniyyət verilməsi, mədən - zavod komissiyalarının yaradılması, Cənubi Azərbaycandan gələn işçilərlə yerli fəhlələr arasında qeyri - bərabərliyin aradan qaldırılması kimi çox mühüm sosial-iqtisadi tələblərini yerinə yetirməyə məcbur oldular. Müqavilə yalnız neft sənayesi fəhlələrinə aid olduğundan mexaniki istehsal sahələrində çalışan fəhlələr 17 maddədən ibarət tələblə tətili davam etdirərək 1905-ci ilin yanvar ayında müştərək müqavilə bağlanmasına nail oldular. Azərbaycanlı fəhlələrin və onların liderlərinin fəal şəkildə iştirak etdiyi **dekabr ümumi tətili** çar hökuməti və sahibkarlar üzərində ilk böyük qələbə olub, Rusiyada 1905 - 1907-ci illər inqilabının başlanğıcı və müjdəçisi hesab edilir.

### **Milli - azadlıq hərəkatının yeni mərhələsinin (1905-1917) başlanması**

1905-ci ildə xalqımızın milli - azadlıq mübarizəsinin 1875-ci ildən başlayan **milli oyanış mərhələsi** başa çatdı və hərəkatın tamamilə keyfiyyətə yeni bir **formalaşma** və **təşkilatlanma mərhələsi** başladı.

1905-ci ildə Peterburqda dinc nümayişçilərin çar hökuməti tərəfindən amansızlıqla gülləbaran edilməsi - "9 yanvar qanlı bazar günü" hadisəsi ilə Rusiyada mütləqiyyətə qarşı inqilab başladı. Birinci rus inqilabı 1907- ci ilin iyun ayının 3-dək davam etmişdir.

Rus inqilabının başlanması Şimali Azərbaycanda mütləqiyyətə, sosial və milli əsarətə qarşı azadlıq mübarizəsinə güclü təkan verdi. Çar hökuməti milli - azadlıq hərəkatının qarşısını almaq üçün təcili tədbirlərə əl atdı. 1905-ci il fevralın 15-də müvəqqəti Bakı general qubernatoru vəzifəsi təsis edildi və çar II Nikolayın fərmanı ilə fevralın 18-dən Bakı şəhəri və Bakı quberniyasında hərbi vəziyyət elan olundu. Fevralın 26-da əvvəllər ləğv edilmiş canişinlik bərpa olunaraq **İ.İ.Vorontsov-Daşkov** Qafqaz canişini təyin edildi.

1905-1907-ci illərdə çar hökumətinin milli-azadlıq hərəkatının tərkib hissəsi olan **fəhlə təilləri** və **nümayişlərinə**, ölkəmizin əksər qəzalarını bürümüş kəndli çıxışlarına və xüsusilə **qaçaq hərəkatına** qarşı ordunun gücündən istifadə etməklə gördüyü cəza tədirləri istənilən nəticəni vermədi. Bu dövrdə milli - azadlıq hərəkatı öz kütləvililiyi ilə seçilirdi. Xalqımızın bütün nümayəndələrinin fəal şəkildə qoşulduğu milli - azadlıq hərəkatına **milli burjuaziya və demokratik ziyalılar** rəhbərlik edirdilər. Hər iki qüvvə siyasi cəhətdən kifayət qədər yetkin olmasa da, **Hacı Zeynalabdin Tağıyevin** başçılıq etdiyi milli burjuaziya imperiyaya qarşı mübarizədə və millətimizin qarşısında öz missiyasını və vicdani borcunu imkan daxilində yerinə yetirməyə çalışırdı. Milli ziyalılarımızın rəhbəri olan görkəmli siyasi xadim **Əli-mərdan bəy Topçubaşov** isə nəinki Azərbaycanın, bütün Rusiya müsəlmanlarının liderinə çevrilmişdi. O, bütün xalqlara, o cümlədən müsəlmanlara demokratik azadlıqların verilməsi və o dövr üçün çox mütərəqqi sayıla biləcək **konstitusiyalı monarxiya** quruluşunun yaradılmasını tələb edirdi.

Cənubi Qafqazda müsəlman əhalinin xeyrinə islahatlar keçirilməsi tələblərini əks etdirən petisiyaların - xahişnamələrin əhalinin adından tərtib edilərək Nazirlər Kabinetinə göndərilməsini də Ə.Topçubaşov təşkil edirdi. 1905-ci il aprelin 15-də H.Z.Tağıyevin sarayında keçirilən müşavirədə Azərbaycan burjuaziyası və ziyalılarının nümayəndələri tərəfindən tərtib olunub, Ş.Əsədullayev, Ə.Ağayev, Ə.Topçubaşov və başqalarının imzaladığı **ümumi petisiyada** imperiyada yaradılacaq bütün məşvərətçi, qanunverici və bütün digər nümayəndəli (yəni seçkili) idarə orqanlarında müsəlmanların təmsil olunması, müsəlmanlara aid qanunvericilik təşəbbüsü göstərmək, heç bir maneə qoyulmadan onlara dövlət və ictimai vəzifələr tutmaq imkanı verilməsi, şəxsiyyət və mülkiyyətin toxunulmazlığı, vicdan, söz, mətbuat, yığıncaq, ittifaq azadlıqları, ana dilində ümumi, icbari və pulsuz ibtidai təhsil hüququnun verilməsi çar hökumətindən tələb olunmuşdu. **1905-ci il 15 aprel petisiyası** xalqımızın milli - azadlıq hərəkatının və cəmiyyətin demokratikcəsinə yenidən qurulması uğrunda mübarizəsinin **ilk ümummilli proqramı** sayıla biləcək tarixi sənəddir.

### **1905-1906-cı illər "erməni - müsəlman davası"**

Şimali Azərbaycanda inqilabi - demokratik hərəkatın yüksəlişinin qarşısını almaq üçün çar hökuməti ağlasığmaz tədbirlərə əl ataraq Bakıda və Cənubi Qafqazın müsəlman türkləri yaşayan bölgələrində **milli qırğın siyasətini** həyata ke-



çirməyə başladı. Bu siyasətdə əsas alət kimi Qafqazda türk və müsəlman xalqlarına qarşı mübarizədə Rusiyaya öz sədaqətli xidmətlərini dəfələrlə nümayiş etdirmiş ermənilərdən və onların terrorçu təşkilatlarından istifadə edilirdi. Hələ 1887-ci ildə erməni millətçiləri tərəfindən Cenevrədə yaradılmış Hnçak (Zəng) və 1890-cı ildə Tiflisdə yaradılmış "Daşnaksütun" (İttifaq) partiyaları rus hökumətinin milli qırğın siyasətinin doğurduğu faciənin miqyasının genişlənməsində böyük rol oynadılar. XX əsrin əvvəllərində öz fəaliyyətini Azərbaycana köçürən Daşnaksütunun, habelə Hnçakın **Bakıda, Şuşada, Gəncədə, İrəvanda** şöbələri var idi. Daşnaklar Cənubi Qafqazın hər yerindən və **Osmanlı dövlətindən** könüllü erməni dəstələri gətirib azərbaycanlılara qarşı silahlandırmışdılar. 1905-ci il məlumatına görə bütövlükdə daşnak hərbi hissələrində 100 mindən artıq erməni əsgəri var idi. Rus hökuməti ermənilərin əli ilə ilk milli qırğını **Bakıda** təşkil etdi. 1905-ci il fevralın 6-dan 10-na qədər Bakıda davam edən milli qırğın nəticəsində hər iki tərəf mindən çox itki verdi. Ermənilərin qırğın törətməyə əvvəlcədən və daha yaxşı hazırlaşsalar da, onlar da çoxlu itki verdilər. "Bakı qırğını" göstərdi ki, bu qətləmin rus hökuməti tərəfindən hazırlanıb həyata keçirilmişdir. Rəsmi dövlət orqanları müsəlman - türk əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi haqqında qətiyyənlə düşünmürdülər. **Cəlil Məmmədquluzadə** dövlətin ordu və polis orqanlarının milli qırğını necə soyuqqanlıqla seyr etməsini kəskin şəkildə ifşa edərək "Molla Nəsrəddin" jurnalında yazırdı: "Bu nə sirdir ki, erməni - müsəlman davası düşən kimi hökumət əsgərləri elə şiddətli xəstəliyə mübtəla olurlar ki, həkimlər onların çölə (yəni küçəyə) çıxmalarını rəva görmürlər".

Ermənilər qırğının miqyasını genişləndirərək **Naxçıvanda, İrəvanda, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında** dinc Azərbaycan əhalisini qırmağa başladılar. Heç vaxt unutmaq olmaz ki, İrəvan azərbaycanlılarını ermənilərin törətdiyi soyqırımdan xilas etmək üçün qonşu qəzalardan, **Osmanlı dövlətindən** və **Cənubi Azərbaycandan** çoxlu sayda **qan qardaşımız** könüllü olaraq köməyə gəlmiş, onlar çox böyük qəhrəmanlıqla vuruşaraq xalqımız və Vətənimiz uğrunda şəhid olmuşdular.

1905-ci ildə daşnak zabitlərinin başçılıq etdiyi 3 min erməni qulduru Cəbrayıl qəzasının Qacar kəndinə hücumla keçmişdilər. Döyüşdə parlaq qələbə çalan qacarlılar və köməyə gələn könüllülər çox az itki ilə 400 erməni quldurunu məhv etmişdilər. 1905-ci ilin avqustun 16-dan 21-dək ermənilərin **Şuşada** törətdikləri qırğınların qarşısını almaq üçün qəhrəmanlıqla döyüşə atılan Azərbaycan türkləri yüzlərlə qulduru qanına qəltan etmişdi. **Şuşa hadisələri** zamanı ölkəmizin hər yerindən yardımlar gəlirdi. Mirzə Cəlilin arvadı **Həmidə xanım Cavanşir, böyük xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Murtuza Muxtarov** və başqaları döyüş bölgələrinə çoxlu ərzaq və pul göndərirdilər. 1905-ci il avqust məğlubiyyətindən dərs almayan ermənilər 1906-cı ilin iyulunda **Şuşa** və onun ətrafına 10 min nəfərdən ibarət quldur dəstəsi toplayaraq Şuşadakı rus qoşununun başçısı general **V.N.Qoloşşapova** on min manat rüşvət verərək rus to-

punun hər atəşinə əlavə olaraq on beş manat pul da vəd etmişdilər. Müsəlmanlara qarşı qırğının davam etdiyi beş gün ərzində çoxlu azərbaycanlının evi V.N.Qoloşşapovun əmri ilə top atəşi ilə dağıdılmış və yandırılmışdı. Birləşmiş erməni - rus hərbi qüvvələrinə qarşı döyüşə atılan, onlardan qat-qat az olan və pis silahlanan Azərbaycan döyüşçüləri düşməni rüsvayçılıqla qaçmağa məcbur etmişdi. Düşmən tərəfdən 500-dən çox erməni öldürülmüş, 290 nəfər isə yaralanmışdı. Lakin hər yerdə erməni vəhşiliklərinin qarşısını almaq mümkün olmurdu. Ermənilər öz xislətlərinə uyğun olaraq azərbaycanlıların etibarından, rəhmli və sözə inanan olmasından istifadə edir, danışıqlara girərək bir kəndin sakinləri ilə sülh bağlayır, digər kəndlərdə isə qətlə törədirdilər.

1906-cı ilin avqustunda **Zəngəzur** qəzasının Oxçu kəndindən Ordubada gedən azərbaycanlılar erməni quldurlarının mühasirəsinə düşmüşdülər. Molla Həsən Əfəndi əlində Quran düşməndən heç olmasa, uşaqlara, qocalara və qadınlara qarşı rəhmli olmağı xahiş etdi. Lakin erməni başkəsənləri **Qurani** mollaının əlindən alıb yandırdılar, Molla Həsəni isə tikə - tikə doğradılar. Qaçmağa çalışan 62 qadının və 15 günahsız körpənin isə başını kəsərək qəddarlıqla öldürdülər.

Qarabağın **Xankəndi** və **Malıbəyli** kəndlərində qan tökülməsinin qarşısını almağa borclu olan rus kazaklarının gözü qarşısında bütün azərbaycanlı qadın və uşaqlar qətlə yetirilmişdi. O dövrdə ABŞ-ın erməni icmasının nəşrlərində İrəvan və Eçmiədzində milli qırğından əsas zərərçəkənlərin azərbaycanlılar olduğu göstərilmişdir.

Məşhur ziyalımız **Mir Möhsün Nəvvabın** "1905 - 1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası" əsərində qələmə aldığı bir səhnə adamı dəhşətə gətirir. Xaspolad adlı bir müsəlmanın Şuşa qalasının yaxınlığındakı un dəyirmanına gələn erməni quldur dəstəsi böyük bir faciə törətdi. Quldurlar əvvəlcə kişini vurub öldürdülər. Qucağında dörd aylıq körpəsi olan qadın erməni cəlladlarına yalvardı ki, onu öldürsünlər, lakin körpə uşağına toxunmasınlar. İki erməni bələyi açıb uşağı iki ayağından dartaraq parça - parça etdi və iki yerə bölünmüş uşağı ananın üstünə atdı. Bu vəhşiliyə dözməyən ana huşunu itirdi. Cəlladlar onu da qətlə yetirib, dəyirməndə olan unu, taxılı və digər şeyləri qarət etdilər.

Erməni - müsəlman davası çox geniş əraziləri əhatə etmişdi: **Bakı, Naxçıvan, İrəvan, Tiflis, Şuşa, Gəncə, Qazax** və s. Milli qırğından hər iki tərəf ziyan çəkmişdi. Tam olmayan məlumatlara görə 158 Azərbaycan kəndi və 128 erməni yaşayan kənd yandırılaraq məhv edilmişdi.

### **Milli-azadlıq hərəkatının yüksəlişi**

**Milli partiyaların yaradılması.** Şimali Azərbaycanda başlayan milli - azadlıq hərəkatının genişlənməsi yolunda çar hökumətinin yaratdığı əsas maneələrdən biri "erməni-müsəlman davası" oldu. Hökumət millətlərarası ədavəti qızışdırmaqla xalqımızın önündə gedən milli qüvvələri əsas hədəflərindən yayındır-

mağa çalışırdı. Lakin Azərbaycanın milli - demokratik qüvvələri çarizmin milli qırğın siyasətinin əsil məqsədini aydın şəkildə başa düşür və bu siyasətin gətirdiyi bəlalardan xalqımızı xilas etmək üçün bütün gücünü və imkanlarını səfərbər etməyə çalışırdı. Milli hərəkatın liderləri və görkəmli ziyalılarımız **Əhməd bəy Ağayev, Ə.Topçubaşov, Ü.Hacıbəyov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir** və başqaları hər iki xalqı bu amansız ədavətə son qoymağa çağırır, çar hökumətinin milli ədavət siyasətini ifşa edirdilər.

Hərəkatın liderləri tək Azərbaycan xalqının deyil, "xalqlar həbsxanası" adlandırılan Rusiya imperiyasındakı əzilən bütün xalqların, xüsusilə müsəlmanların milli və siyasi hüquqlar qazanması uğrunda çətin mübarizəyə başlamışdılar. 1905-ci ildə **Rusiyanın türk xalqlarının milli burjuaziyası və qabaqcıl ziyalıları** imperiyaya qarşı birgə mübarizəni təşkil etmək üçün ümumi siyasi partiyanın yaradılmasını əsas vəzifə kimi irəli sürmüşdülər. Rusiyanın müsəlman burjuaziyası və onunla birləşməyə çalışan Azərbaycan burjuaziyasının birgə səyləri ilə 1905-ci ildə Rusiya müsəlmanlarının "İttifaqı - müsəlinin" adlanan siyasi təşkilatı yaradıldı. Azərbaycandan **Əlimərdan bəy Topçubaşov**, Krım və Kazan tatarlarının burjuaziyası **Əbdürrəşid İbrahimov, Yusif Akçura və İsmayıl Qaspiralının** birgə səyləri nəticəsində 1905-ci il avqustun 15-də "İttifaqı - müsəlinin" (Müsəlman İttifaqının) təsis qurultayı keçirildi. "**Dildə, fikirdə və əməldə birlik**" şüarının müəllifi İ.Qaspiralı qurultayın sədri seçildi. Qurultayda müsəlman burjuaziyasının hüquqlarının rus burjuaziyasının hüquqları ilə bərabərləşdirilməsi, müsəlmanların hüquq bərabərsizliyinin aradan qaldırılması, onların doğma ana dilində məktəblərin açılması və kitab - qəzetlərin nəşr edilməsi kimi çox mühüm tələblər irəli sürülmüşdü.

"İttifaqı - müsəlinin" təşkilatının 1906-cı il yanvar ayının 13-23-də Peterburqda keçirilən II qurultayında İttifaqın **Nizamnaməsi** qəbul edilmişdi.

Rusiya müsəlmanlarının 1906-cı il avqustun 16-21-də Nijni – Novqorodda keçirilən III qurultayına görkəmli ziyalımız **Əlimərdan bəy Topçubaşov** sədrlik etmişdi. Qurultayda İttifaqın Ə.Topçubaşov tərəfindən hazırlanmış **Proqramı** qəbul olundu. Qurultayda Rusiyada Konstitusiyalı monarxiya yaradılması, müsəlman xalqlarına milli - mədəni muxtariyyət verilməsi, xüsusi mülkiyyətin toxunulmaz elan edilməsi, mülkədar kəndlilərinə əvəzi ödənilməklə torpaq verilməsi, müsəlman ruhanilərinin hüquqlarının rus provaslov din xadimləri ilə bərabərləşdirilməsi, yeni tipli məktəblərin açılması, icbari ibtidai təhsilə keçilməsi və digər məsələlər müzakirə olunaraq müvafiq qərarlar qəbul edildi. Partiyanın III qurultayında onun **Mərkəzi Komitəsi** seçildi. Komitənin daimi yeri **Bakı şəhəri** müəyyən edilmişdi.

Azərbaycan milli - azadlıq hərəkatının önündə gedən **Ə.Topçubaşov** öz qabaqcıl ideyaları və qurultaylardakı səmərəli fəaliyyəti nəticəsində qısa müddətdə artıq **bütün Rusiya müsəlmanlarının liderinə** çevrilmişdi. O, Rusiyanın türk xalqlarını nəinki **dini birlik**, hətta **milli birlik ideyası** ətrafında birləşdirmək üçün əlindən gələni əsirgəməirdi.

Şimali Azərbaycanda siyasi təşkilatların yaradılmasına hələ XX əsrin əvvəllərində başlamışdı. İlk belə təşkilat 1902-ci ildə 17 yaşlı gənc **Məmməd Əmin Rəsulzadə** tərəfindən yaradılmış "Müsəlman gənclik təşkilatı" oldu. Gizli fəaliyyət göstərən bu təşkilatın əsas məqsədi Rusiyanın müstəmləkə siyasətinə qarşı mübarizə aparmaqdan ibarət idi. Bir qədər sonra Azərbaycan ziyalılarının bir qrupu Məmməd Əmin Rəsulzadə başda olmaqla, 1904-cü ilin oktyabrında **müsəlman dünyasında ilk** sosial - demokrat təmayüllü "Hümmət" (Güc) təşkilatını yaratdı. Özlərinin əsas sosial bazasını qeyri-azərbaycanlıların (rus, erməni və s.) təmsilində görən Bakı bolşeviklərindən fərqli olaraq, hümmətçilər Bakı şəhər fəhlələrinin ən azı yarısını təşkil edən **azərbaycanlılar arasında inqilabi və siyasi iş aparmağı** qarşılarına məqsəd qoymuşdular. "Hümmət" təşkilatı bu sahədə mühüm rol oynadı. Lakin M.Ə.Rəsulzadə 1908-ci ildən Rusiya imperiyasının saxlanması şərtləri daxilində millətindən asılı olmayaraq bütün fəhlələrin sosial - iqtisadi hüquqları uğrunda mübarizəni əsas məqsədi elan edən bolşeviklərin təsirinin gücləndiyi "Hümmət" təşkilatından və sosial demokratiya ideyalarından uzaqlaşmağa başladı. Çünki Məmməd Əmini və onun ideya dostlarını ilk növbədə Azərbaycan xalqının **milli-azadlıq uğrunda mübarizəsi və istiqlaliyyəti** maraqlandırır.

Şimali Azərbaycanda sırf **milli partiyanın yaradılması** prosesi Gəncədən başladı. 1905-ci ilin yayında Gəncədə yaradılmış "Qeyrət" təşkilatı özünü "Türk socialist, federalist inqilabçılar partiyası" elan edərək xalqımızı ümumi düşməne - çarizmə qarşı mübarizəyə çağırırdı. "Qeyrət" partiyası Rusiyanın federativ dövlət quruluşunda **Azərbaycana muxtariyyət verilməsi** tələbini irəli sürən ilk siyasi təşkilatdır. 1912-ci ilədək fəaliyyət göstərmiş partiyanın Şuşa və Bakıda da yerli özləri var idi. Partiyaya **Ə.Rəfibəyov, Ə.Xasməmmədov və A.Quliyev** rəhbərlik edirdilər.

Çar hökuməti inqilabi hərəkatın təzyiqi altında **1905-ci il 17 oktyabr Manifestini** imzalayaraq imperiya ərazisində söz, mətbuat, yığıncaq, ittifaq azadlığı elan etmiş və ictimai-siyasi partiyalar yaratmağa icazə vermişdi. Manifestlə Rusiya tarixində ilk dəfə qanunverici məclis olacaq **Dövlət Dumasına** seçkilər elan edilmişdi.

17 oktyabr Manifestindən sonra Şimali Azərbaycanda da siyasi partiyaların, digər yönlü təşkilatların və milli mətbuat orqanlarının yaradılması xeyli asanlaşdı. Çar hökumətinin **milli ədavət** və **milli qırğın** siyasəti Azərbaycanın demokratik qüvvələrini xalqımızı qətliaamlardan müdafiə etmək üçün qətiyyətli addımlar atmağa vadar etdi. Milli - azadlıq hərəkatının daha bir lideri vətənpərvər ziyalımız **Əhməd bəy Ağayev** 1906-cı ilin avqust ayında Şuşada keçirilən müşavirədə **"Difai"** partiyasının (Dəf etmək, qorumaq mənasını verir - Red.) yaradıldığını elan etdi. Partiyanın Mərkəzi Komitəsi Bakıda yerləşsə də, Azərbaycanın qəzalarında da onun şöbələri fəaliyyət göstərirdi. Partiyanın yaradılmasında əsas məqsəd xalqımızı "Daşnaksütun"un başçılığı ilə həyata keçirilən **erməni terrorundan müdafiə etməkdən və xalqı maarifləndirməkdən** ibarət

idi. Möhüründə **iki çarpaz qılınc, aypara və ulduz təsviri** olan partiya qan düşmənimiz olan erməni terrorçuları və onların havadarlarının üstünə ildırım kimi düşdü. Partiya “Daşnaksütun”un rəhbərlərinə açıq şəkildə bildirmişdi: **"Əgər daşnaklar köhnə qaydada fəaliyyətlərini davam etdirib, müsəlmanlara xaincəsinə hücum edərsə, onlar amansız cavab zərbəsinə məruz qalacaqlar... Çünki "Difai" partiyası bizim millətin yerlə - yeksan edilmiş, yandırılıb xaraba qoyulmuş yurdunda ermənilərin özlərinə rifah yaratmasına qətiyyəən yol verməyəcəkdir"**.

"Difai" partiyası dinc maarifçilik fəaliyyətilə yanaşı, xüsusi silahlı döyüşçü dəstələri də yaratmışdı. Partiyanın Qarabağ şöbəsinin **400 nəfərlik hərbi dəstəsi** var idi. Partiyanın Gəncə təşkilatına nüfuzlu axund **Məhəmməd Pişnamazadə** rəhbərlik edirdi. Gəncə şöbəsi **Ələkbər bəy Rəfibəylinin** başçılığı ilə erməni quldurlarına layiqli cavab verirdi. Partiyanın proqramında torpağın onu becərənlərə - kəndlilərə verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. "Difai" partiyası Azərbaycan xalqının düşmənlərinə və xüsusilə ermənilərə havadarlıq edənlərə amansızlıqla divan tuturdu. Şuşada Azərbaycan türklərinə qarşı qırğın törədən ermənilərə silah - sursatla yardım göstərüb, şuşalıların evlərini top atəşləri ilə dağıdan general V.N.Qoloşşapov 1906-cı ildə Tiflisdə partiya üzvü olan Gülablı kənd sakini Hüsü Əli oğlu tərəfindən və onun dəftərxana müdiri Kleşinski isə 1907-ci ildə başqa bir difaiçi Seyid Miri tərəfindən öldürülmüşdü. Naxçıvanda türk - müsəlman əhaliyə qarşı ermənilərin törətdiyi qətləmlərdə fəal iştirak etmiş qəza rəisi Enkel də "Difai" partiyasının rəhbərliyinin əmri ilə məhv edilmişdi. Beləliklə, günahsız öldürülmüş yüzlərlə müsəlman - türkün qanı yerdə qalmamışdı. General V.N.Qoloşşapovun öldürülməsinə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürən "Difai" partiyasının yaydığı bəyənnamədə deyilirdi: "Qarabağda törətdiyi mənfur əməllərinə görə "Difai" tərəfindən ölüm cəzasına məhkum edilmiş general, axır ki, haqlı cəzasını aldı. Bu, Qafqaz müsəlmanlarının şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi yolunda "Difai" nin ... ilk qisas aktıdır. **İndi minlərlə dərddli ana və bacılarımızın göz yaşı quruyacaqdır. İndi Zəngəzur, Şuşa, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarının müflisləşmiş, evsiz - eşiksiz sərgərdan dolaşan minlərlə sakini az da olsa, rahat nəfəs alacaqdır.** "Difai"nin qətləmlər törədənə qarşı amansız tədbirləri Rusiya hökumətini bərk sarsıtmışdı. Qafqaz canişinliyi 1908-ci il 4 mart tarixli fərmanı ilə "Difai" partiyasının fəaliyyətini qadağan etmiş, "İrşad" qəzeti bağlanmış və partiyanın lideri **Əhməd bəy Ağayev** Osmanlı dövlətinə mühacirət etməyə məcbur olmuşdu. Partiyanın üzvləri repressiyalara məruz qalmış və kütləvi şəkildə həbsə atılmışdılar. 1908 - 1909-cu illərdə partiyanın "Qarabağ məclisi təşkilatı" və Gəncə şöbəsi hökumət orqanları tərəfindən dağıdılmışdı. 1909-cu ildə fəaliyyətini dayandırmağa məcbur olan Difai" partiyasının üzvlərinin çoxu 1917-ci ildə proqramları uyğun gəldiyi üçün "Müsəvat" partiyasına daxil olmuşdu. "Difai" partiyası xalqımızın düşmənlərinə amansız divan tutduğuna görə çar hakim dairələri bu partiyanı "Müsəlmanların döyüş partiyası" adlandırmışdı.

1907-ci ildə mərkəzi Gəncə şəhərində yerləşən "Müdafiə" partiyası yaradıldı. Bu partiyanın yaradılmasında böyük ictimai - siyasi xadim **İbrahim Vəkilov** böyük rol oynamışdı. Partiyanın fəxri sədri **İsmayıl xan Ziyadxanov** seçilmişdi. Əsas siyasi dayaqını mütərəqqi fikirli mülkədarların, bəylərin və ziyalıların nümayəndələrinin təşkil etdiyi "Müdafiə" partiyasının fəaliyyəti Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının qərb hissəsini və Tiflis quberniyasının Azərbaycan türkləri yaşayan bölgələrini, xüsusilə Borçalını əhatə edirdi. 1909-cu ilədək fəaliyyət göstərən bu təşkilat "Difai" partiyasının yolunu davam etdirir, müsəlman əhalinin içərisində geniş maarifləndirmə işi aparır, müsəlmanların hüquq və mənafeələrinin qorunması üçün gərəkli addımları atırdı.

1907-ci ildə Bakıda yaradılmış "İttifaq" adlı təşkilat da azərbaycanlı əhalini rusların ermənilərin əli ilə törətdiyi qətləmlərdən qorumağa çalışırdı.

Azərbaycanda milli - azadlıq hərəkatına rəhbərlik etmək və milli zülm altında əzilən xalqları ümumi düşməinə - çar hökumətinə qarşı azadlıq mübarizəsinə cəlb etmək üçün daha güclü və nüfuzlu bir partiyanın yaradılması tarixi zərurətə çevrilmişdi. 1911-ci ilin oktyabrında Məmməd Əmin Rəsulzadənin ideya dostları **Abbasqulu Kazımzadə, Tağı Nağıyev və Məmmədəli Rəsulzadənin** yaradıldığını elan etdikləri "Müsavat" (Bərabərlik) partiyası xalqımızın milli haqlarının müdafiəsi yolunda açıq mübarizə meydanına atıldı. 1909-cu ildə Cənubi Azərbaycana gedərək xalqımızın milli qəhrəmanı Səttarxan və Bağırxanla birlikdə inqilabi hərəkatda iştirak edən və çar hökumətinin təzyiqləri ilə buradan İstanbula mühacirət etməyə məcbur olan **Məmməd Əmin Rəsulzadə** bu partiyanın yaradılmasının əsas ideya rəhbəri idi. O, 1913-cü ildə Vətənə qayıdandan sonra "Müsavat" partiyasının daimi liderinə çevrilmişdi. **"Milli istiqlalə malik olmayan bir millət öz mövcudluğunu saxlaya bilməz"** - sözlərinin müəllifi olan M.Ə.Rəsulzadə partiyanın rəhbərliyinə keçdikdən sonra Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı əvvəlki dövrdən öz məqsədyönlülüüyü, mütəşəkkilliyi və ardıcılığı ilə seçilirdi. "Müsavat" partiyası və onun mətbu orqanı kimi 1915-ci ildən M.Ə.Rəsulzadənin baş redaktorluğu ilə dərc olunan "Açıq söz" qəzeti Azərbaycan xalqında **millətçilik və türkçülük düşüncəsinin formalaşmasında** və inkişafında misilsiz rol oynamışdır. M.Ə.Rəsulzadə böyük mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadənin 1904-cü ildə irəli sürdüyü **"Türk qanlı, İslam inamı və Avropa qiyafəli"** tezisini inkişaf etdirərək milli hərəkatın təməl prinsiplərinə çevirmişdi. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Biz türk və müsəlman qalaraq müstəqil yaşamaq istəyiriksə, mütləq sözün bütün mənasında müasir ("Avropa qiyafəli"), yəni zamanə adamı olmalıyıq." Böyük siyasi xadim müasirləşmək dedikdə, Avropada möcüzələr yaradan elm və texnikanın nailiyyətləri ilə silahlanmağı nəzərdə tuturdu.

1911-ci ildə Cənubi Azərbaycanda məşrutə hərəkatını boğan Rusiyanın hərbi-siyasi yardımını ilə Balkan xalqlarının Osmanlı dövlətinə qarşı 1912 - 1913-cü illərdə açdığı savaş Azərbaycanda böyük əks - səda doğurmuşdu. Azərbaycanın hər yerində müharibədə təklənmiş Türkiyəyə maddi və mənəvi yardım

hərəkəti başlanmışdı. Azərbaycan ziyalıları, müəllimlər, tələbələr könüllü şəkildə Balkan cəbhəsində vuruşan Türk ordusuna qoşulurdular. Azərbaycanın tanınmış şairi **Əhməd Cavad** "Qafqaz könüllülərindən ibarət hərbi dəstə"nin tərkibində Balkan cəbhəsində vuruşurdu. Şimali Azərbaycanda Türkiyəyə yardım üçün xeyli pul toplanmışdı. Azərbaycanlı qadınlar, hətta öz qiymətli zinət əşyalarını yığıb, Türkiyəyə göndərmişdilər.

**Azərbaycanlı deputatların Rusiya Dövlət Dumalarında fəaliyyəti.** Qərbi Avropanın əksər qabaqcıl ölkələrində artıq bir neçə yüzil idi ki, respublika və yaxud parlamentli, konstitusiyalı monarxiya tipli demokratik dövlətlər mövcud idi və bu dövlətlər seçkili orqanlar tərəfindən idarə olunurdular. 1905 - 1907-ci illərdə baş vermiş Birinci rus inqilabına qədər Rusiyada mütləq monarxiya idarə quruluşu hökm sürürdü. Rus çarı II Nikolayın 1905-ci ildə imzaladığı **17 oktyabr Manifestində** qanunverici orqan olan **Dövlət Dumasına seçkilər** keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Dumaya seçkilər keçirilməsi haqqında qanuna əsasən 25 milyon insan səsvermə hüququ əldə etmişdi. Yaşı 25-dən az olan kişilər, hərbi qulluqçular, muzzdlu kəndlilər, qadınlar və fəhlələrin bir qismi səsvermə hüququ almamışdılar.

Rusiya Dövlət Duması Qərbi Avropadakı parlamentlərdən hüquqlarının son dərəcə məhdud olması ilə fərqlənirdi.

Şimali Azərbaycanda I Dumaya seçkilər **Yelizavetpol quberniyasında** 1906-cı il mayın 16-da, **Bakı quberniyasında** isə mayın 31-də keçirildi. I Dumaya M.Əliyev, Ə.Muradxanov, Ə.Topçubaşov, İ.Ziyadxanov və Ə.Haqverdiyev deputat seçilmişdilər. Azərbaycandan seçilmiş deputatlar Rusiyanın digər müsəlman deputatları ilə birləşərək Dumada 36 nəfərdən ibarət **Müsəlman fraksiyasını** yaratmışdılar. **Ə.Topçubaşov** fraksiyanın sədri seçilmişdi. Müsəlman fraksiyası deputatların sayına görə Polşa və Ukrayna fraksiyalarını geridə qoyaraq, Dumada ən böyük qruplaşmalardan biri idi. Ə.Topçubaşov Müsəlman fraksiyasına Dumaya seçkilərdə əksər yerləri qazanmış Rusiya konstitusiyalı demokratlar (kadetlər) partiyası ilə birgə fəaliyyət göstərməyi təklif etmişdi. Çünki kadetlər Rusiyada konstitusiyalı monarxiya quruluşunu bərqərar etməyi qarşılarına məqsəd qoyaraq, imperiyada yaşayan millətlərin dilini və dinini sərbəst şəkildə ifadə etmək azadlığını tanıdıqlarını elan etmişdilər. I Dumada azərbaycanlı deputatlar xalqımızı düşündürən, taleyüklü məsələlərin həllində ciddi mövqe nümayiş etdirirdilər. **Ə.Topçubaşov** əvəzi ödənilməklə ağa torpaqlarının müsadirə edilərək, vəqf, kilsə və dövlət torpaqları ilə birlikdə kəndlilərə paylanması, türk və müsəlmanlara məxsus torpaqlara qeyri - müsəlman köçkünlərin yerləşdirilməsinə son qoyulmasını tələb etmişdi. **İ.Ziyadxanov** isə müsəlman əhalisinə qarşı ermənilər tərəfindən törədilən qətlamların əsl səbəbkarlarının sorğulanaraq mühakimə olunması üçün xüsusi bir komissiya yaradılmasını tələb etmişdi.

Rusiya imperiyası əvəzinə **federativ bir dövlət yaradılması ideyasını** müdafiə edən Ə.Topçubaşovun başçılıq etdiyi Müsəlman fraksiyasının bütün tələb-

ləri kağız üzərində qaldı. 27 aprel 1906-cı ildə işə başlayan və 5 il fəaliyyət göstərməli olan I Duma həmin ilin iyunun 9-da çar tərəfindən buraxıldı. Çarın qərarına etiraz üçün Vıborq toplantısında kadetlərlə birlikdə iştirak edən **Ə.Topçubaşov** və **İ.Ziyadxanov** üç aylıq həbs cəzasına məhkum edildilər. Məhkəmənin qərarına görə onlar bir daha Dumaya seçkilərdə iştirak edə bilməzdilər. Ə.Topçubaşov "Kaspi" qəzetinin redaktorluğundan da uzaqlaşdırıldı.

II Dumaya seçkilər 1907-ci ilin yanvar - fevral aylarında keçirildi. Cəmi 103 gün (20 fevral - 2 iyun) fəaliyyət göstərən II Dumaya Azərbaycandan 6 deputat seçilmişdi. Həmin deputatlardan Dumadakı müsəlman fraksiyasına daxil olan **Fətəli xan Xoyski** və **Xəlil bəy Xasməmmədov** müsəlman - türk xalqlarının haqlarının müdafiə edilməsi haqqında çox ciddi çıxışları ilə digər deputatlardan fərqlənirdilər.

Çar hökuməti 1907-ci il 3 iyun çevrilişi ilə II Dumanı qovdu və beləliklə, II Duma müzakirəyə çıxardığı heç bir məsələni həll edə bilmədi.

III Dumaya seçkilər haqqında yeni qanun açıq - aşkar **milli ayrı-seçkilik mahiyyəti** daşıyırdı. Bütün Qafqazdan əvvəlki 28 deputatın əvəzinə 10 nümayəndə seçilməli idi. Çar hökuməti **Qafqaz, Mərkəzi Asiya və Sibir xalqlarını** qəsdən "siyasi baxımdan qeyri-yetkin sayaraq" əzilən xalqların seçki hüquqlarını xeyli məhdudlaşdırmışdı. 1907-ci ilin noyabrın 1-də açılmış III Dövlət Dumasına Bakı, Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının müsəlman əhalisindən seçilən yeganə deputat **Xəlil bəy Xasməmmədov** oldu. Dumada təşkil olunan 8 nəfərlik Müsəlman fraksiyasına X.Xasməmmədov başçılıq edirdi. Parlaq zəka sahibi və görkəmli hüquqşünas olan X.Xasməmmədov Dumadakı çıxışlarında müsəlman - türk xalqlarına vətəndaş azadlıqları və siyasi hüquqların verilməsi, təhsil və məhkəmənin ana dilində aparılması, yerli özünüidarə orqanı olan zemstvoların yaradılması, millətlər arasında ayrı - seçkiliyin aradan qaldırılması, hərbi mükəlləfiyyətin müsəlman xalqlarına da aid edilməsi kimi mühüm tələblər irəli sürmüşdü.

1912-ci il noyabrın 15-də işə başlayan IV Dövlət Dumasına Azərbaycan əhalisindən yalnız bir deputat - **Məmməd Yusif Cəfərov** seçilmişdi. Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini yenidən bitirərək vəkil işləyən 27 yaşlı M.Y.Cəfərov Dumada 7 nəfərdən ibarət Müsəlman fraksiyasına daxil olmuşdu. M.Y.Cəfərov Dumadakı çıxışlarında dəfələrlə Rusiya hökumətinin müsəlman və türk xalqları üçün qoyduğu bütün milli, dini və hüquqi məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasını tələb etmişdi. 1916-cı il 3 noyabr tarixində Dumadakı çıxışında M.Y.Cəfərov Müsəlman fraksiyası adından hökuməti kəskin şəkildə aşağıdakı sözlərlə ittiham etmişdi: "İfrata varan milli despotizm ölkədə heç vaxt belə miqyas almamışdır. İndiyədək rəhmsiz mərkəzləşmiş bürokratik idarəetmə aparatı Rusiyanın digər xalqlarının milli hisslərini heç vaxt bu şəkildə ələ salmamış və onların sosial - mədəni xüsusiyyətlərini indiki kimi əzib çeynəyərək iflic etməmişdir."

Beləliklə, Azərbaycanın milli - demokratik hərəkatının Dövlət Dumalarında deputat kimi fəaliyyət göstərən nümayəndələri bu orqandan nəinki Azərbay-



can xalqının, bütün Rusiya müsəlmanlarının milli haqqlarının müdafiəsi üçün bir tribuna kimi istifadə edərək, çarizmin müstəmləkə siyasətini kəskin şəkildə pisləyirdilər.

### **§ 31. 1905 - 1911- ci illərdə Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı. Səttarxan**

**Cənubi Azərbaycan** Qacar - türk sülaləsi tərəfindən idarə olunan və Cənubi Qafqazda bəzən "İran" kimi tanınan dövlətin tərkibində idi. Qacar şahlarının yarıtmaz daxili siyasəti nəticəsində Cənubi Azərbaycanda kəndlilərin ağır istismara məruz qalması, ölkənin sərvətlərinin bir ovuc şəxsin əlində cəmləşməsi, iş yerlərinin azlığı şəraitində 300 min nəfərdən çox qan qardaşımızın Vətəndən didərgin düşərək Şimali Azərbaycana, Mərkəzi Asiyaya və Rusiyanın mərkəzi quberniyalarına iş dalınca - kəsbkarlığa getməsi, bütövlükdə ölkənin Rusiya və İngiltərənin yarımmüstəmləkəsinə çevrilməsi, əhəlinin böyük hissəsinin yoxsulluq həddindən aşağı səviyyədə yaşaması nəticəsində sosial tarazlığın tamamilə pozulması **1905-1911-ci illər inqilabının** əsas səbəbləri hesab olunur. 1905- ci ildə əhəlinin passiv mübarizə üsulu kimi qoşulduğu "bəstə oturmaq"la (oturaq etiraz forması: narazı əhəli məscidlərdə, xarici konsulluqların qarşısında oturaq oranı tərk etmədilər) başlayan inqilabın əsas tələbləri bunlar idi: 1. Konstitusiya (məşrutə) verilməsi; 2. Məclisin çağırılması; 3. Xarici məmurların və xarici kapitalın ölkədən çıxarılması.

Qacarların paytaxtı Tehranla yanaşı, bütün Cənubi Azərbaycanı bürüyən inqilabi hərəkatda əhəlinin aşağı zümrələri (fəhlələr, şəhər yoxsulları, sənətkarlar) ilə yanaşı, milli burjuazianın, ziyalıların, demokratik ruhlu ruhanilərin nümayəndələri də iştirak edirdilər. İnqilabi hərəkatın güclənməsi Müzəffərəddin Şah Qacarı 1906-cı il avqustun 5-də **Konstitusiya** haqqında və bunun ardınca **Məclisə seçkilər haqqında fərman** imzalamağa məcbur etdi. Cənubi Azərbaycandan olub, Bakıda işləyən inqilabçıların iştirakı ilə yaradılan **Təbriz sosial - demokrat təşkilatı** və onun "Gizli Mərkəz" adlandırılan rəhbər orqanı inqilabın əvvəlindən sonunadək Cənubi Azərbaycanda bütün demokratik qüvvələrin şah rejiminə qarşı birləşdirilməsində və silahlandırılmasında mühüm rol oynamışdı. 1906-cı ildən 1911-ci ilədək Cənubi Azərbaycanda **Məşrutə** (konstitusiya) uğrunda azadlıq hərəkatına rəhbərlik etmiş bu təşkilata xalqımızın qəhrəman oğlu **Əli Müsyö** başçılıq edirdi. Məclisə seçkiləri təşkil etmək üçün ilk növbədə hərəkatın 20 nəfər siyasi liderinin daxil olduğu "Azərbaycan əyalət əncüməni" (əncümən "şura" deməkdir - seçkili nümayəndəli orqan) yaradıldı. **Azərbaycan əyalət əncüməni** müxtəlif vaxtlarda hakimiyyət orqanı kimi fəaliyyət göstərmiş, bəzən isə hətta **inqilabi hökumət** funksiyasını daşımışdı. Təbrizin ardınca Cənubi Azərbaycanın demək olar ki, bütün şəhərlərində əncümənlər yaradılmışdı. Məclisə nümayəndələrin seçilməsi Təbrizdə 1906-cı ilin noyabrın 5-də, bütün Azərbaycanda isə dekabrın əvvəllərində başa çatdırılmışdı.

1906-cı il dekabrın 30-da ölüm yatağında olan **Müzəffərəddin şah** Konstitusiyanın hazır şəkildə olan birinci hissəsini imzaladı. 1907-ci ilin yanvarın 19-da taxta çıxmış **Məhəmmədli şah Qacar** inqilaba qarşı çox amansız mövqe nümayiş etdirərək Konstitusiyanın fəaliyyətini dayandırdı. Şahın bu ağılsız addımı 1907-ci il fevralın 8-də Təbrizdə üsyana səbəb oldu. İnqilabçılar qalib gəldilər və şəhərdə real hakimiyyət Azərbaycan əyalət əncüməninin əlinə keçdi.

1907-ci il fevralın 8-də Azərbaycan nümayəndələrinin Tehranda açılmış ölkə Məclisinə qatılması inqilabi hərəkətdə yüksəlişə səbəb oldu. Azərbaycan nümayəndələrinin şahdan əsas tələbi bütün ölkədə konstitusiyalı idarə üsulunun bərqərar edilməsi və Konstitusiyanın 107 maddədən ibarət tamamlayıcı hissəsinin qəbul edilməsi idi. Konstitusiyaya demokratik məzmun verən həmin maddələrdə insanların şəxsiyyətinin və mülkiyyətinin toxunulmazlığı, söz, mətbuat, yığıncaq və ittifaq yaratmaq azadlığı, Məclisin və şahın hüquqları, əncümənlərin statusu kimi çox mühüm tələyüklü məsələlər əksini tapmışdı. Məhəmmədli şah 1907-ci il oktyabrın 7-də inqilabçılar qarşısında geri çəkilərək **Konstitusiyaya əlavələri** imzalamağa məcbur oldu.

Şah hökuməti 1908-ci ildə inqilabi hərəkəti boğmaq üçün bütün mürtəce qüvvələri səfərbər etdi. 1908-ci il iyunun 23-də şah kazak briqadası rus polkovniki Lyaxovun başçılığı altında hücumə keçərək Tehranda **Məclisi** dağıtdı. **Əksinqilabi çevriliş** həyata keçirildi və demokratik qüvvələrə divan tutuldu. 300 nəfər konstitusiyaçı öldürüldü, Məclis nümayəndələrinin çoxu həbs edildi və ya sürgünə göndərildi.

İrticaçı qüvvələrin **Təbriz inqilabçıları** üzərinə hücumları gücləndi. İnqilabın aparıcı qüvvəsini təşkil edən fəhlələr, şəhər yoxsulları, sənətkarların orta təbəqəsi, xırda burjuaziya və ziyalılar inqilabçıların sıralarını axıradək tərk etmədilər. Təbriz döyüşçüləri əksinqilabi qüvvələrə qarşı döyüşdə on bir ay mətanətlə müqavimət göstərdilər. Şah irticası ilə qeyri - bərabər döyüşlərdə **Cənubi Azərbaycan türkləri** içərisində **Səttarxan** kimi çox istedadlı xalq sərkərdələri yetişmişdi. Səttar 1867-ci ildə Qaradağda xırda tacir ailəsində anadan olmuşdu. Atası Hacı Həsən və qardaşı İsmayıl azadlıqsevər şəxslər olduğundan şah sarayı tərəfindən təqiblərə məruz qalırdılar. Qardaşı İsmayıl Təbriz valisi olan vəliəhd Müzəffərəddinin əmri ilə öldürülmüşdü. Şah rejiminə qarşı dərin nifrət bəsləyən Səttar silahlı qaçaq dəstəsi yaradaraq zəhmətkeş əhalini ədalətsiz məmurların zülmündən müdafiə edirdi. Nəticədə xalqın sevimlisi olmuşdu və hörmət əlaməti olaraq onu "Səttarxan" adlandırırdılar. **Səttarxan** öz silahdaşları **Bağırxan, Hüseynxan**, "Gizli mərkəz" in başçıları **Əli Müsyö və Hacı Əli Davafuruşla** birlikdə Təbrizin on bir aylıq müdafiəsinə rəhbərlik etmişdi. Hökumətin tələbi ilə təslim rəmzi olan ağ bayrağın Təbrizin ona doğma olan Əmirəxız məhəlləsində qaldırılmasını qadağan edən Səttarxan ilk əvvəl **Hərbi Şura** yaratmışdı. Hərbi Şura Təbrizin müdafiəsində iştirak edən 20 minə yaxın fədai və mücahiddən ibarət silahlı qüvvəni yenidən təşkil etmişdi. Həmin qüvvələr 1908-ci ilin oktyabr ayının 12-də Təbriz şəhərini əksinqilabi qüvvələrdən tamamilə təmizləmişdi. **Azərbaycan əya-**

**lət əncüməni** xüsusi qərarla Səttarxana "Sərdare - milli", Bağırxana isə "Salare - milli" yəni "milli sərkərdə" adının verilməsini rəsmiləşdirmişdi.

Şah rejimi üzərində bu böyük qələbə nəticəsində 1908-ci ildə **inqilabın mərkəzi** Təbrizə - Cənubi Azərbaycana keçdi. 1908-ci il noyabr - 1909-cu il yanvar ayları ərzində Makunu çıxmaqla, Cənubi Azərbaycanın bütün qərb vilayətləri əks-inqilabçılardan təmizləndi.

Ən maraqlısı odur ki, Təbriz inqilabçılarının qələbəsindən sonra ölkənin bir çox vilayətləri Mərkəzi Tehran hökumətini və ümumiyyətlə, şah hakimiyyətini tanımaqdan imtina edir, öz nümayəndələrini Təbrizə göndərərək Azərbaycan əyalət əncümənini ölkənin yeganə qanuni hakimiyyət orqanı kimi qəbul edirdilər.

Bütün Şimali Azərbaycanda, Volqaboyunda, Mərkəzi Asiyada Cənubi Azərbaycandan gəlmiş kəsbkarlar, Qafqaz inqilabçıları, Şimali Azərbaycanın varlı adamları və ziyalılar böyük miqdarda pul vəsaiti, silah - sursat toplayaraq Cənubi Azərbaycan inqilabçılarına göndərirdilər. Bu işdə Azərbaycan milli burjuaziyasının ən görkəmli nümayəndəsi **Hacı Zeynalabdin Tağıyev** xüsusilə fərqlənirdi. Bakıda nəşr edilən "İrşad", "Həyat", "Tazə həyat" qəzetləri və "Molla Nəsrəddin" jurnalı inqilabçılara böyük mənəvi yardım göstərmişdilər. Şah hökumətinin Cənubi Azərbaycanda inqilabi hərəkata qarşı mübarizədə məğlubiyyətə uğraması **ölkəni yarımüstəmləkəyə çevirmiş Rusiya və İngiltərəni** bərk təşvişə salmışdı. 1909-cu il aprelin 25-də Rusiya hökuməti "xarici təbəələri qorumaq" bəhanəsi ilə Cənubi Azərbaycana qoşun yeritmişdi. Hər yerdə inqilabçıların hərbi qüvvələri rus qoşunları tərəfindən tərkisilah olunur və inqilabçılara amansızlıqla divan tutulurdu.

1909-cu ildə **Konstitusiya** bərpa edilərək ikinci **Məclis** açılsa da, Azərbaycan nümayəndələrinin də iştirak etdiyi bu məclisin əksəriyyəti Tehran hökumətinin əksinqilabi mövqeyini müdafiə edirdi. Tehran hökuməti İngiltərə və Rusiyanın təzyiqləri altında fədai dəstələrini Təbrizdən çıxarmağa çalışırdı. İmperialist dövlətlərin bütün xalqımızı məhv etmək üçün müharibə hazırlığına başlaması haqqında xəbər 1910-cu ilin martın 19-da Səttarxanı 100 nəfər fədainin müşayiəti ilə rəsmi hökumət dəvəti əsasında danışıqlar aparmaq üçün Tehrana yola düşməyə məcbur etdi. Dövrün mətbuatının yazdığına görə, **Səttarxan** və **Bağırxanı** Tehran əhalisinin bütün təbəqələrindən ibarət möhtəşəm bir izdiham son dərəcə böyük bir ehtiramla qarşılamışdı. "**Bu vaxtdək heç bir siyasi xadim, heç bir ruhani və xarici qonaq, hətta şah da Tehranda belə təntənə ilə qarşılanmamışdı.**" Fədai dəstələrinin tərkisilah edilməsi haqqında razılığa gəlinməsinə baxmayaraq, Tehran hökuməti tərəfindən Səttarxan və onun fədailərinə qarşı erməni daşnak Yefremin başçılıq etdiyi 6 min nəfərlik quldur dəstəsinin xaincəsinə basqını təşkil edildi. 18 fədai öldürüldü, 40 fədai, o cümlədən Səttarxan yaralandı. Səttarxan və Bağırxanın bir daha Təbrizə qayıtmasına icazə verilmədi və onlar Tehranda ev dustağı edildilər.

1911-ci ilin dekabr ayında **rus qoşunları** fədailərə qarşı savaş açaraq Təb-

riz şəhərini işğal etdilər. Rus zabıtləri tərəfindən təşkil edilmiş hərbi məhkəmələrin hökmü ilə inqilabın görkəmli rəhbərlərindən Hacı Əli Davafuruş, Səttarxanın qardaşı və qardaşı oğlanları, gizli mərkəzin rəhbəri olub, 1910-cu ildə vəfat etmiş Əli Müsyönün, hətta kiçik oğlan uşaqları, onlarla görkəmli ictimai xadim, iri ruhani Siqqətulislam, Qafqazdan inqilaba köməyə gəlmiş xeyli sayda mücahid edam edildi. Cənubi Azərbaycanın bütün şəhərlərində əncümənlər dağıdıldı, inqilab rəhbərlərinə divan tutuldu. Şah hökumətinin qarşısında aciz qaldığı Cənubi Azərbaycan azadlıq hərəkatı **xarici müdaxiləçilərin**, ilk növbədə **Rusiyanın hərbi qüvvələri** tərəfindən qan içərisində boğuldu.

### **§ 32. Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi dövründə (1914 - 1918-ci illər)**

1914-cü ildə İngiltərə, Fransa və Rusiyanın daxil olduğu **Antanta** və Almaniya, Avstriya - Macarıstan və İtaliyanın üzv olduğu **Üçlər ittifaqı** adlı iki hərbi-siyasi blok arasında dünyanın yenidən bölüşdürülməsi, xammal bazası və satış bazarlarının ələ keçirilməsi uğrunda **Birinci dünya müharibəsi** başladı. 1914-cü ilin oktyabrında Rusiya ilə savaşa başlayan **Osmanlı imperiyası** 1915-ci ildə bir müttəfiqi olduğu Almaniyanın başçılıq etdiyi **Dörtlər İttifaqının** əsas üzvlərindən birinə çevrildi. Hər iki hərbi - siyasi blokun müharibə planlarında həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycan və xüsusilə Bakı nefti çox önəmli yer tuturdu. Almaniya Cənubi Qafqazla bağlı planlarını Osmanlı imperiyası vasitəsilə reallaşdırmaq istəyirdi. **Böyük dövlətlərdən yalnız Osmanlı imperiyasını Cənubi Qafqazın müsəlman-türk xalqlarının gələcək taleyi ciddi şəkildə maraqlandırırırdı.** Rusiyanın müstəmləkə zülmü altında əzilən **müsəlman və türk xalqları** rus əsarətindən xilas yolunu məhz Osmanlı dövlətinə arxalanmaqda görür və bütün ümidlərini Türkiyəyə bağlayırdılar. Müharibə göstərdi ki, çar Rusiyanın milli və dini ayrı - seçkilik siyasətinə məruz qoyduğu Azərbaycan xalqının içərisində heç bir dayağı yoxdur, əksinə Şimali Azərbaycanda xalqın geniş təbəqələri arasında **antirus əhval - ruhiyyəsi** getdikcə güclənməkdədir. Keçmiş "Difai" partiyasının üzvlərinin Osmanlı dövlətinə 1915-ci ilin fevralında nümayəndə kimi göndərdiyi Aslan xan Xoyski hərbi nazir Ənvər paşadan müstəqil Qafqaz müsəlman dövlətinin qurulmasına razılıq almalı idi. Ənvər paşa **Azərbaycanın müstəqil respublika kimi qurulması layihəsini** bəyənməmişdi. Osmanlı dövlətinin tarixi düşməni Rusiya müharibədə Türkiyəni bir dövlət kimi məhv etməyə, ərazisini müttəfiqləri ilə bölüşdürməyə və Osmanlıda yaşayan ermənilərə "muxtar ərazilər" yaratmağa çalışırdı.

Rusiya hökuməti azərbaycanlıları uzun müddət idi ki, hərbi xidmətə çağırırmırdı və kişi əhalisi üzərinə hərbi vergi qoymuşdu. **Çar hökuməti bu yolla Azərbaycan türklərini silah işlətmək vərdişindən və döyüş təcrübəsindən məhrum etmişdi.** Rusiya, hətta Azərbaycan türklərini müharibəyə səfərbər etmiş olsaydı belə, onların Qafqaz cəbhəsində Osmanlı dövlətinə qarşı vuruşma-

yacağını düşünməkdə tam haqlı idi. Çünki Azərbaycan əhalisində Türkiyəyə böyük bir sevgi, Rusiya hökumətinə isə dərin bir nifrət hökm sürürdü. Çünki hələ 1912-1913-cü illər Balkan savaşları zamanı Azərbaycandan çoxlu sayda könüllünün Osmanlı tərəfində döyüşdüyünü yaxşı bilən Rusiya hökuməti Cənubi Qafqazdakı ordusunda yalnız xüsusi erməni və gürcü milli hərbi hissələri yaratmışdı. Daşnaklar da Osmanlıya qarşı aparılan döyüşlərə könüllü hərbi dəstələr göndərirdilər.

Qafqaz cəbhəsində Osmanlıya qarşı 170 min əsgər və zabit, 350 dən çox top cəmləşdirən Rusiya 1914-cü il dekabrın 9-dan 1915-ci ilin yanvarın 18-nə kimi davam edən **Sarıqamış döyüşündə** Osmanlı ordusunu məğlubiyyətə uğratdı. Sarıqamış döyüşünə qədər **Qafqaz cəbhəsində** və **Cənubi Azərbaycanda** üstünlük Osmanlı dövlətində idi. Ancaq Sarıqamış döyüşündən sonra 1915-ci il yanvarın 15-də Təbrizi tutan ruslar türk hərbi hissələrini Cənubi Azərbaycandan sıxışdırıb çıxartdılar.

Çar hökuməti azərbaycanlılardan hərbi xidmətə yalnız ali zümrənin nümayəndələrini çağırırdı. Onlar hərbi məktəbləri bitirdikdən sonra zabit kimi ordu sıralarına cəlb olunurdular. Müharibə dövründə rus ordusu və donanmasında bəy, ağa nəslindən olan 200-dən çox azərbaycanlı zabit qulluq edirdi. Bu zabitlərdən biri olub, Rusiya ordusunun artilleriya general - leytenantı rütbəsinə qədər yüksələn **Əliağa Şıxlinski** (1865-1943) "**Rus artilleriyasının allahı**" adlandırıldılar. Birinci Dünya müharibəsi dövründə çar II Nikolay Rusiya dövlətinin paytaxtı Peterburq şəhərinin toplanan müdafiəsini ona etibar etmişdi. Topçuluq sənətini inkişaf etdirmiş bu azərbaycanlı general Qərb cəbhəsində artilleriya qoşunlarının rəisi, sonra, hətta ordu komandanı olmuşdu.

Daha bir azərbaycanlı sərkərdə, artilleriya general - leytenantı **Səmədbəy Mehmandarov** (1857-1931) Qərb cəbhəsində 21-ci diviziyanın komandanı olmuşdu. Onun başçılıq etdiyi diviziya 1914-cü ilin payızında Polşada "Łódź əməliyyatı" zamanı alman qoşunlarına sarsıdıcı zərbə endirərək 2 rus ordusunu mühasirəyə düşmək rüsvayçılığından xilas etmişdi. Bu qəhrəmanlığına görə Səmədbəy Mehmandarova tam artilleriya generalı rütbəsi verilmiş və 1915-ci ildə o, II Qafqaz ordu korpusuna komandan təyin edilmişdi.

General - leytenant **Hüseynxan Naxçıvanski** (1863-1919) Qərb cəbhəsində süvari (atlı) diviziyasına komandanlıq edirdi.

Başqa bir azərbaycanlı general **İbrahim ağa Vəkilov** ordu qərargahında döyüş əməliyyatları xəritələrinin hazırlanması kimi çox çətin bir işə cəlb olunmuşdu. Müharibə dövründə azərbaycanlı zabitlərdən **general Səmədbəy Mehmandarov, kapitan Tərlan Əliyərbəyov və Teymur Novruzov** döyüşlərdə qeyri - adi igidlik göstərdiklərinə görə "Müqəddəs Georgi" ordeninin müxtəlif dərəcələrinə layiq görülmüşdülər. İlk azərbaycanlı hərbi təyyarəçi **Fərrux ağa Qayıbov** 1916-cı ilin sentyabrında Vilnüs səmasında gedən döyüşdə almanların 4 təyyarəsindən 3-nü vurmuş və döyüşdə həlak olmuşdu. Ölümündən sonra o "Müqəddəs Georgi" xaçı ordeninin dördüncü dərəcəsi ilə təltif olunmuşdu.

Müharibə başlayandan sonra Şuşada yaradılmış "**Tatar süvari alayı**" **Hüseyn xan Naxçıvanski**nin komandanlıq etdiyi İkinci süvari korpusunun "Qafqaz yadelli süvari diviziyası"nın tərkibinə daxil edilmişdi.

### **Birinci Dünya müharibəsi dövründə ölkənin iqtisadi vəziyyəti**

Şimali Azərbaycan birbaşa hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilməsə də, Rusyanın qoşulduğu **müharibə** ölkəmizin iqsadiyyatına mənfi təsir göstərmişdi. Neft sənayesində mövcud olan durğunluğu müharibə nəticəsində böhran əvəz etmişdi. Qazma işləri 1914-cü ildəki 52 min sajəndən 1917-ci ildə 24 min sajəyə düşmüşdü. Hökumət və iri neft şirkətləri "**neft açlığını**" aradan qaldırmaq üçün bütün qüvvələrini səfərbər etməli olmuşdular. Bakıda 1913-cü ildə 468 milyon pud neft çıxarılmışdısa, 1914-cü ildə bu rəqəm 431 milyon puda enmiş, müəyyən artım hesabına 1915-ci ildə 451 milyon puda, 1916-cı ildə 470 milyon puda qalxsə da, 1917-ci ildə 402 milyon puda enmişdi.

Qazma işlərinin azalması ilə yanaşı, istehsalın metal və avadanlıqlarla cəmi 30-50% həcmində təmin olunması, hasil olan neftin demək olar ki, hamısının hökumət tərəfindən sabit qiymətlə satın alındığı şəraitdə neft şirkətlərinin bu sahəyə əlavə kapital qoymadan böyük gəlir götürməsi neft sənayesində durğunluğu daha da dərinləşdirmişdi. Neft sənayesində çalışan 13 min nəfərdən çox qeyri - azərbaycanlı (əsasən rus) ixtisaslı fəhlənin orduya çağırılması və onların yerini kənddən gəlmiş təcrübəsiz yerli fəhlələrin tutması əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu. Bütün bunlara baxmayaraq müharibə dövründə **Rusiyada çıxarılan bütün neftin 80%-dən çoxu** Azərbaycanın payına düşürdü. Təkcə Rusiyanın Hərbi Dəniz Donanmasının ehtiyaclarını ödəmək üçün 1916-cı ilin mayından 1917-ci ilin mayınadək Bakıdan 20 milyon pud neft məhsulları (benzin, kerosin və mazut) göndərilmişdi.

Müharibə dövründə neft emalı üçün turşular istehsal edən 15 kimya zavodunun böyük hissəsi hərbi məhsullar (toluol, benzol) buraxırdı. 1916-cı ildə Bakıdakı 15 neft - yağ zavodunun 2-si, 9 yağ zavodunun isə 5-i işləyirdi. 1913-cü ildə neftayırma zavodlarına emal üçün 320 milyon pud neft verilmişdisə, 1917-ci ildə bu rəqəm 225 milyon puda düşmüşdü. Zavodlar bu qədər neftin yalnız 69,5 milyon pudunu emal edə bilmişdilər.

Müharibə illərində neft sənayesində **istehsalın təmərküzləşməsi** daha da güclənmişdi. Belə ki, 1915 - 1916-cı illərdə bütün çıxarılan neftin 38-40%-i 6 iri neft şirkətinin, neft emalı məhsullarının isə 33%-i üç iri şirkətin payına düşürdü.

Təsərrüfat dağınıqlığı şəraitində Şimali Azərbaycanda mis istehsalı 1914-cü ildə 56 min puddan 1917-ci ildə 23 min puda düşmüşdü. Rusiya "Mis" sindikatına daxil olan **Gədəbəy misəritmə zavodunun məhsulları** hərbi təyinatlı yük kimi dəmir yolu ilə ilk növbədə yola salınırdı.

Müharibə illərində dövlət pambıqtəmizləmə, toxuculuq, gön-dəri və yeyinti

sənaye sahələrini nəzarət altına almaq üçün bir sıra təşkilatçılıq tədbirlərinə əl atmışdı. 1915-ci ildə pambıq parça fabriklərini xammalla, xüsusilə mahlıcla təmin etmək, bu məhsul üzərinə vahid dövlət inhisar qiyməti qoymaq və s. kimi mühüm məsələlərin həlli ilə birbaşa məşğul olan **Xüsusi Komitə** yaradılmışdı. H.Z. Tağıyevin toxuculuq fabrikləri hökumətlə bağlanan müqaviləyə əsasən təkcə 1915-ci ildə cəbhəyə 4 milyon arşın bez və 300 min arşın parusın parça göndərmişdi. Müharibənin ilk illərində tənəzzülə uğramış **ipək sənayesi** 1915-ci ildə 27 milyon manat dəyərində 65 min pud xam ipək istehsal etmişdi. Xam ipək məhsullarının böyük hissəsi Rusiyanın ipəktoxuma fabriklərinə satılmışdı.

Cəbhə üçün işləyən **gön - dəri sənayesini** xammalla təmin etmək üçün 1915-ci ildə yaradılmış Xüsusi Komitə Gəncə və Bakıda gön - dəri tədarükü üzrə komissiyalar təşkil etmişdi.

Müharibə dövründə tütün, spirtli içkilər və duz istehsalı edən müəssisələr də dövlət inhisarına alınmışdı və cəbhənin ehtiyacları üçün işləyirdi. Şimali Azərbaycanda ümumi səfərbərlik keçirməyən çar hökuməti çağırışçılar üzərinə xüsusi hərbi vergi qoymuşdu. Ancaq 1915-ci ildə arxa cəbhədə yardımçı işlərdə istifadə etmək üçün 50 mindən artıq azərbaycanlı gənc (18 - 23 yaş) səfərbərliyə alınmışdı. Nəticədə əmək qabiliyyətli kənd əhalisinin 30%-i təsərrüfat işlərindən ayrılmışdı. Üstəlik qaramalın, xüsusilə atların hərbi işlə əlaqədar müsadirə edilməsi kənd təsərrüfatına ağır təsir göstərmişdi. Azərbaycan üzrə əkin sahələri 1913-cü ildə 910 min desyatindən 1915-ci ildə 620 min desyatınə düşmüş, taxıl istehsalı 50% azalmışdı, 1917-ci ildə mal - qaranın sayı 480 min baş, dəvənin sayı isə 500 min baş azalmışdı. Texniki bitkilərdən pambıq əkinləri 1914-cü ildə 104,3 min desyatindən 1917-ci ildə 37 min desyatınə düşərək 3 dəfədən çox azalmışdı. Barama istehsalı isə 1914-cü ildə 261 min puda çatdığı halda, 1917-ci ildə 130 min puda düşərək 2 dəfə azalmışdı.

Müharibə əhalinin güzəranına da çox ağır təsir göstərmişdi. Müharibə illərində Bakıda yaşayış üçün **ən zəruri ərzaq məhsullarının** (çörək, süd, ət, yumurta, yağ və s.) qiyməti azı 300%, çoxu 520% bahalaşmışdı. Azərbaycanın Lənkəran, Şamaxı, Şuşa, Cəbrayıl, Qazax və başqa qəzalarında ərzaq məhsullarının bahalaşması bir yana, çox zaman nəinki ət və qənd, hətta çörək də bazar-dan yoxa çıxmışdı.

Belə ağır şəraitdə bir tərəfdən Bakıya dəmir yolu ilə taxıl məhsullarının gətirilməsi yarıbayarı azalmış, Bakıda iri qoşun hissələri yerləşdirilmişdi. Üstəlik Bakı şəhərinə Rusiyanın cəbhə rayonlarından hər gün yüzlərlə yaralı, şikəst gətirilir, qaçqınlar axışıb gəlirdi. Bunun nəticəsi idi ki, Bakı şəhərinin əhalisi 1913-cü ildə 338,5 min nəfər olduğu halda, 1915-ci ildə 407 min nəfərə çataraq 69 min nəfərədək artmışdı. Bu da şəhərdə **ərzaq böhranını** daha da dərinləşdir-mişdi.

Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsi dövründə Şimali Azərbaycanın müs-təmləkə səciyyəsi daşıyan iqtisadiyyatı dərin tənəzzül və böhranla üzləşmişdi.

**§ 33. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti**

**Maarif.** XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda **xalq təhsilinin** inkişafını ən-gəlləyən əsas amillərdən biri hökumətin bu sahəyə çox az vəsait ayırması, digə-ri isə təhsilin daha çox **rus dilində olması** və **ruslaşdırma** məqsədinə xidmət etməsi idi. Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri və maarifpərvər ziyalıları çox ağır müstəmləkə şəraitində xalqımızda milli ideologiyanı formalaşdırmaq və mənəvi dəyərlərimizi qoruyub saxlamaq üçün bütün mümkün vasitələrdən isti-fadə edirdilər. Bu məqsədlə onlar milli məktəblərin açılmasına çalışır, milli ruh-da dərslik və proqramlar yazırdılar. Azərbaycan müəllimlərinin 1906-cı ildə ke-çirilmiş I qurultayında yeni tipli məktəblərin açılması, icbari ibtidai təhsilə ke-çilməsi, təhsilin ana dilində aparılması, ibtidai rus məktəblərində uşaqlara ana dili və şəriət dərslərinin öyrədilməsi kimi çox mühüm tələblər irəli sürülmüşdü.

Şimali Azərbaycanda ibtidai məktəblərə nisbətən orta və natamam orta məktəb şəbəkəsi çox məhdud idi. 1908-ci il məlumatına görə, Bakı və Gəncə quberniyalarında 8 orta məktəbdə (5 kişi, 3 qadın gimnaziyasında ) 5520 şagird təhsil alırdı.

Çar hökumətinin 1912-ci il məktəb Əsasnaməsinə görə şəhər məktəbləri yuxarı sinifli ibtidai məktəblərə çevrilmişdi. İbtidai məktəbləri bitirən şagirdlər yuxarı sinifli ibtidai məktəblərə daxil olaraq burada 4 il təhsil almalı idilər.

Dini mövhumat üzündən qız uşaqlarını dünyəvi məktəblərə cəlb etmək çox çətin idi. Ancaq dövrün ali ruhanilərindən **Şeyxül - islam Axund Əbdülsalam Axundzadə, Molla Məhəmməd Pişnamazzadə** və başqaları yüksək təhsil gör-müş ziyalılar kimi əsl islam ehkamlarına əsaslanaraq hər bir müsəlmanın təhsil almaq hüququnu müdafiə edirdilər. Vətənpərvər xeyriyyəçi **Hacı Zeynalabdin Tağıyevin** 1901-ci ildə **Bakıda ilk rus-müsəlman qız məktəbini** açdırması çox mütərəqqi hadisə idi. 1916-cı ildə yuxarı sinifli ibtidai məktəbə çevrilən bu tədris ocağında 104 qız oxuyurdu. Bunun ardınca 1902-ci ildə **Gəncədə** açılmış məktəbdə yalnız azərbaycanlı qızlar təhsil alırdılar.

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycandakı məktəblərdə dərs deyəcək azərbaycanlı müəllim kadrlarına böyük ehtiyac var idi. Qori Müəllimlər Semi-nariyasının Azərbaycan şöbəsi bu ehtiyacı ödəmək iqtidarında deyildi. Görkəm-li maarifçimiz **Firudin bəy Köçərli** Azərbaycan şəhərlərinin birində belə bir se-minariyanın açılmasının vacibliyini irəli sürmüşdü. 8 illik yazışmalardan sonra nəhayət ki, hökumətin razılığı ilə 1914-cü ildə **Gəncədə**, 1916-cı ildə isə **Bakı-da Müəllimlər Seminariyası** fəaliyyətə başlamışdı.

XX əsrin ilk onilliklərində **dini təhsil müəssisələrinin** sayı artmaqda idi. 1914- cü il məlumatına görə, Bakı və Gəncə quberniyalarında 800-dən çox dini məktəb və mədrəsələrdə 16 min nəfərə yaxın şagird təhsil alırdı. 1917-ci ildə Şimali Azərbaycandakı dünyəvi və dini təhsil müəssisələrində birlikdə 100 min nəfərdən çox şagird oxuyurdu.

**Elm.** Bu dövrdə Şimali Azərbaycanda elmi ictimaiyyət arasında Həsən bəy



Zərdabi, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə böyük şöhrət qazanmışdılar. Fransanın Sarbonna Universitetini bitirmiş **Əhməd bəy Ağayevi** bir şərqşünas və ədəbiyyatşünas alim kimi təkcə Rusiyada deyil, Yaxın və Orta Şərqdə, hətta Qərbi Avropada yaxşı tanıyırdılar. Əvvəl Peterburq Universitetində təhsil almış, sonra isə İstanbul Universitetinin hərbi tibb fakültəsini bitirmiş və həmin universitetin professoru olmuş **Əli bəy Hüseynzadə** elmi araşdırmaları ilə Şərq və Qərb ölkələrində böyük şöhrət qazanmışdı. Fransanın Sarbonna Universitetini bitirmiş **M.A.Şaxtaxtinski**nin əsərləri fransız alimləri tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmişdi.

**İbrahim ağa Vəkilov, Qafur Rəşad Mirzəzadə** Rusiya coğrafiya elminin inkişafı üçün böyük xidmətlər göstərmişdilər. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi elminin əsası görkəmli **Firudun bəy Köçərli** tərəfindən qoyulmuşdu. Bu dövrdə tarix elminin inkişafında **Rəşid bəy İsmayılovun və Şeyx Həsən Mollazadənin** rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Mollazadənin Azərbaycan dilində yazdığı 4 cildədən ibarət "Tarixlərin ən yaxşısı" əsərində xalqımızın tarixinin taleyüklü məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

**Mətbuat.** XX əsrin başlanğıcında Cənubi Qafqazda gürcü və erməni dillərində 13 qəzet və jurnal çıxırdısa, Azərbaycan - türk dilində heç bir mətbuat orqanı yox idi. Yalnız 1903-cü ildə Qafqazda **Azərbaycan dilində yeganə mətbuat orqanı** olan "Şərqi - rus" qəzeti Tiflisdə çıxmağa başladı. 1905-ci ilin yanvarına qədər M.A.Şaxtaxtinski'nin redaktorluğu ilə nəşr olunan bu qəzet Rusiyanın bütün türkdilli xalqları və Cənubi Azərbaycan türkləri tərəfindən oxunurdu.

Milli mətbuatımızın inkişafında 1905 - 1906-cı illərdə nəşr olunan "**Həyat**" qəzeti böyük rol oynamışdır. 1905 - 1907-ci illərdə çapdan çıxmış "**Füyuzat**" jurnalı və "**İrşad**" qəzeti də xalqımızın milli şüurunun oyanmasına xidmət edirdi. Ümumiyyətlə, milli burjuaziyanın nümayəndələri H.Z.Tağıyev, M.Muxtarov, İ.Aşurbəyov və başqalarının vəsaiti hesabına çap olunan və Ə.Ağayev, Ə.Hüseynzadə, Ə.Topçubaşov, M.Rəsulzadə, H.Vəzirov kimi görkəmli ziyalıların redaktorluq etdikləri "Həyat", "İrşad", "Füyuzat", "İşıq", "**Açıq söz**" və digər qəzet və jurnallarda millətimizin həyati əhəmiyyətli və taleyüklü problemlərinə, mədəniyyət və dil məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Həmin mətbuat orqanları hər vasitə ilə xalqımızın milli şüurunun oyanmasına və milli dövlətçilik ideyalarının yayılmasına çalışırdılar. **Xədicə Əlibəyovanın** redaktoru olduğu "**İşıq**" jurnalının bütün əməkdaşları qadınlar idi və Azərbaycan qadınlarının problemləri bu jurnalın əsas mövzusunə çevrilmişdi.

1906-cı il aprelin 27-dən böyük mütəfəkkirimiz **Cəlil Məmmədquluzadə** tərəfindən Tiflisdə "**Molla Nəsrəddin**" jurnalının nəşrinə başlanmasından sonra, nəinki Azərbaycanda və Rusiyanın türk xalqları yaşayan torpaqlarında, hətta Yaxın Şərqdə **satirik mətbuatın əsası** qoyuldu. 1906-cı ildən 1931-ci ilədək Tiflisdə, Təbrizdə və Bakıda nəşr olunan "Molla Nəsrəddin" jurnalı milli mətbuatımızda **çox böyük hadisə və ayrıca bir mərhələ** kimi qiymətləndirilir. Rusiyada və bütün Müsəlman Şərqində geniş yayılan, Avropada, hətta Amerikada abunəçilə-

ri olan "Molla Nəsrəddin" jurnalı Azərbaycanda milli - azadlıq hərəkatının əsas məqsədinə sədaqətlə xidmət edirdi. Bu jurnal milli - azadlıq ideyalarının yayılması və milli şüurumuzun oyanmasında misilsiz rol oynamışdır. "Molla Nəsrəddin" jurnalı milli mətbuatımızda elə bir Ədəbi məktəb yaratmışdı ki, Vətənimizi və millətimizi düşünən əsil ziyalıların, jurnalistlər və yazıçıların hamısı, o cümlədən **M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Ə.Qəmküsar, Ö.Faiq Nemanzadə, Ə.Nəzmi** və başqaları onun ətrafında sıx birləşmişdilər.

1901 - 1917-ci illərdə Şimali Azərbaycanda çıxan sosial - demokrat təmayüllü mətbuat orqanlarında daha çox bolşevik məfkurəsi və marksist ideologiya təbliğ olunurdu.

Qafqazda ən kütləvi və nüfuzlu mətbuat orqanı olan "Kaspi" qəzeti Azərbaycanda ictimai fikrin formalaşmasında mühüm rol oynayırdı. Görkəmli siyasi xadim **Əlimərdan bəy Topçubaşovun** əsil publisistlik istedadı bu qəzetdə parlamışdı. 1915-ci ildən 1918-ci ilədək "Müsəvat" partiyasının mətbuat orqanı kimi fəaliyyət göstərən və görkəmli siyasi xadim M.Ə.Rəsulzadənin redaktoru olduğu "Açıq söz" qəzeti dövrün ən vacib ictimai - siyasi problemlərini diqqət mərkəzində saxlayırdı.

Bakıda milli mətbuatın inkişafı Cənubi Azərbaycanda da qəzet və jurnalların nəşr olunmasına ciddi təsir göstərmişdi. 1906 - 1907-ci illərdə Təbrizdə nəşr olunan 23 qəzet və jurnal 20-si **Azərbaycan türk dilində** çıxırdı. **Əliqulu Qəmküsar** "Azərbaycan" satirik jurnalının, **Seyid Hüseyn** "Ədalət" və "Ana dili" qəzetlərinin, M.Ə.Rəsulzadə isə "Yeni İran" qəzetinin redaktoru vəzifəsində işləməklə, cənublu qardaşlarımıza bu sahədə öz kömək əllərini uzatmış və bu yolla Cənubi Azərbaycan türklərinin milli oyanışı sahəsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdilər.

**Ədəbiyyat.** XX əsrin əvvəllərində çox sürətlə inkişaf edən Azərbaycan ədəbiyyatında **tənqidi realizm** aparıcı istiqamətə çevrilmişdi. Bu ədəbi istiqamətin əsas məqsədi mütləqiyyət idarə üsulunu ifşa etməkdən və qabaqcıl ictimai - siyasi ideyaları yaymaqdan ibarət idi.

Azərbaycan ədəbiyyatında **realist nəsrin banisi** olan görkəmli ədibimiz **Cəlil Məmmədquluzadənin** (1869 - 1932) "Poçt qutusu", "Usta Zeynal", "Qurbanəli bəy" hekayələri və "Ölülər" pyesi ədəbiyyatımızın qızıl fonduna daxil edilmişdir. Bu əsərlərdə yazıçı çar hökumətinin müstəmləkə siyasətini, Şərq despotizmini kəskin tənqid etməklə kifayətlənməmiş, hər cür özbaşınalığa və xalqın hüquqsuz vəziyyətə salınmasına qarşı çıxmışdır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında realist şerin ən böyük zirvəsini **Mirzə Ələkbər Sabir** (1862 - 1911) fəth etmişdir. Böyük şairin yaratdığı "Sabir ədəbi məktəbi"nin **Mirzə Əli Möcüz, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar** kimi çox qüdrətli nümayəndələri Azərbaycan satirik şerinin ən gözəl nümunələrini yaratmışlar. Sabir ən yaxşı şerlərini xalqa həsr etmişdir. Onun şeirlərində xalqımızın istək və arzuları, azadlıq ideyaları tərənnüm olunmuşdur. Hər cür zülmə və ictimai ədalətsizliyə qarşı çıxan şair şeirlərində çar hökumət orqanlarının özbaşına-

lıqlarını və məmurların rüşvətxorluğunu ifşa etmişdir. Xalq azadlıq hərəkatını alqışlayan şair mütləqiyyət quruluşunu, Şərq ölkələrində mövcud olan sultan və şah rejimlərini kəskin satira atəşinə tutmuşdur.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin inkişafında **Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin** xidmətlərini unutmamaq olmaz. 1907-ci ildə yazdığı "Ağa Məhəmməd şah Qacar" əsərində bir despotun böyük bir xalq üzərində ağalığı etdiyi mürtəce idarə quruluşu tənqid olunmuşdur. Yazıcının bu əsəri uzun müddət Azərbaycanın teatr səhnəsindən düşməmişdi. Ə.Haqverdiyevin "Xortdanın cəhənnəm məktubları", "Marallarım", "Bomba" kimi yüksək bədii dəyəri ilə seçilən əsərləri klassik Azərbaycan nəsrinin çox qiymətli inciləri hesab olunur.

Realist nəsrin başqa bir nümayəndəsi olan **Məmməd Səid Ordubadi** 1907-ci ildə "Bədbəxt milyonçu" əsərini çap etdirərək milli romanın ilk nümunəsini yaratmışdır. Tənqidi realizmin nümayəndələrindən biri olan **Əliqulu Qəmküsar** Cənubi Azərbaycanda və Türkiyədə baş verən inqilabi hadisələrə çoxlu şeir həsr etmişdir. "Molla Nəsrəddin" məktəbinin başqa bir nümayəndəsi **Əli Nəzmi** də dövrün ictimai-siyasi problemlərini diqqətdən kənarda qoymamış, əsərlərində Rusiya hökumətinin yeritdiyi milli ayrı-seçkilik siyasətini kəskin şəkildə tənqid etmişdir. Şair yazırdı:

Ölkəmizdə mövcud olan hüriyyət,  
Millətlərə böylə edilsin qismət.  
**Qreklərə hər nə desə, çal çəpik**  
**Azərbaycan türklərinə vur təpik.**  
Ağ ruslara mümtəziyə, ağalığı  
Ermənilərə imperiyada dərğalığı.

Azərbaycanda bir neçə romanın müəllifi kimi tanınan Təbrizli Mirzə Əbdürrəhim Talıbov böyük ədib olmaqla yanaşı, həm də məşhur alim və publisist idi.

Ədəbiyyatımızda **mütərəqqi romantizmin** Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq kimi nümayəndələri əsərlərində Rusiya hökumətinin müstəmləkəçilik siyasətini ifşa etməklə kifayətlənməyərək Vətənimizin azadlığı ideyasını tərənnüm edirdilər.

**İncəsənət.** XX əsrin əvvəllərində **Azərbaycan incəsənəti** özünün yeni bir inkişaf mərhələsinə daxil oldu. İncəsənətin ən çox inkişaf etmiş sahələrindən biri **milli teatr** sənəti idi. 1904-cü ildə "Müsəlman dram artistləri cəmiyyəti" yaradılmışdı. Cahangir Zeynalov, Hüseyn Ərəblinski, Mirzəağa Əliyev, Sıdqi Rühulla, Hüseynqulu Sarabski və başqaları Azərbaycan milli teatrının ən istedadlı aktyorları səviyyəsinə qalxmışdılar. Teatr tariximizdə milli səhnənin ilk peşəkar aktyoru **Hüseyn Ərəblinski** 1916-cı ildə C.Məmmədquluzadənin "Ölülər" pyesini tamaşaya qoymuş və həmin ildə "Neft və milyonlar səltənətində" adlı Azərbaycan filminin çəkilişində yaxından iştirak etmişdi.

Azərbaycan teatrının repertuarında əsas yeri milli dramaturqlarımızdan Nə-

cəf bəy Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev və C.Məmmədquluzadənin əsərləri tutsa da, Avropa klassiklərindən F.Şillerin "Qaçaq", V.Şekspirin "Otello" əsərləri də tamaşaya qoyulurdu.

1909-cu ildə Şimali Azərbaycandan olan aktyorların yaxından köməyiylə **Təbrizdə** teatr təşkil olunmuşdu. Tarixi paytaxtımız Təbriz şəhərində **ilk teatr binası** 1916-cı ildə tikilmişdi. 1912-ci ildə səhnə fəaliyyətinə başlayan Şövkət Məmmədovanı təqib və hədə-qorxular belə, seçdiyi yoldan döndərə bilmədi. Ş. Məmmədovaya qədər Azərbaycan səhnəsində qadın rollarını da kişilər oynayırdılar.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan **musiqi sənəti** də öz inkişafında yeni bir mərhələyə daxil oldu. Azərbaycanın qədimdən xalq musiqisi növü olan **aşıq sənətinin** Əsəd Abbasqulu, Hüseyn Bozalqanlı, Aşıq Qurban kimi məşhur el sənətkarları yetişmişdi. Musiqimizin başqa bir qolu olan **muğam sənətinin** inkişafında xanəndələrdən Cabbar Qaryağdıoğlu, İslam Abdullayev, Mirzə Muxtar, Məşədi Cəmil, Seyid Mirbabayev, Ələsgər Abdullayev, tarzən Qurban Pirimov kimi nümayəndələri milli musiqimizin inkişafında mühüm rol oynayırdılar. Adı çəkilən xanəndələrdən biri - **Cabbar Qaryağdıoğlu** (1868 - 1944) böyük bir bəstəkar, musiqi yaradıcısı və ustad sənətkar kimi tanınmışdı. Təsadüfi deyil ki, onu "**müasir muğam sənətimizin babası**" adlandırırlar. Böyük rus şairi Yesenin 64 yaşlı bu ustad xanəndəni dinləmiş və heyrətə gələrək onu "Şərq musiqisinin peyğəmbəri" adlandırmışdı. Dünyada məşhur olan rus musiqiçisi, səsinin böyük təmbrilə tanınan **F.Şalyapin** Cabbar Qaryağdıoğlu ilə səsinin gücünü yoxlamaq üçün şamı söndürmə yarışına girmiş və uduzmuşdu. Cabbar Qaryağdıoğlunu və Keçəçi oğlu Məhəmmədi tarda müşayiət edən tarzən **Mirzə Fərəc** bu musiqi alətinə altıncı ağ kök simini əlavə etmişdi. Cənubi Azərbaycan torpağının yetirməsi olan **Əbülhəsən xan Azər** bütün Qafqazda tanınmış ustad xanəndələrdən biri idi.

Milli musiqimizin inkişafında məşhur bəstəkarımız **Üzeyir Hacıbəyovun** əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Onun yaratdığı **ilk milli operamız** olan "Leyli və Məcnun" 1908-ci il yanvarın 12-də Bakıda tamaşaya qoyulmuşdu. Milli operanın yaradılması təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Müsəlman Şərqində çox böyük tarixi və mədəni hadisə idi. Bu operadan sonra Ü.Hacıbəyov 1909-1916-cı illərdə 5 opera və 3 musiqili komediya yaratmışdı. "Əsli və Kərəm" operası, "O olmasın, bu olsun" və "Arşın mal alan" musiqili komediyaları müəllifinə böyük şöhrət qazandırmışdır.

Bəstəkar **Zülfüqar Hacıbəyov** bir neçə opera və musiqili komediya yaratmışdı. Digər bəstəkarımız **Müslüm Maqomayevin** 1916-cı ildə Bakıda tamaşaya qoyulmuş "Şah İsmayıl" operası Azərbaycan musiqi sənətinin qızıl fonduna daxil edilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ilk peşəkar rəssamı **Bəhrüz Kəngərli** (1892-1922) 1915-ci ildə Zaqafqaziyada yeganə olan Tiflis Rəssamlıq Məktəbini bitirmişdi. Cəmi 30 il ömür sürmüş rəssamdan 300-dən çox rəsm əsəri və karikatura qalmışdır.

Azərbaycanda satirik qrafikanın inkişafında böyük rol oynayan rəssam **Əzim Əzimzadə** (1880 - 1943) "Molla Nəsirəddin" jurnalında 20 ildən çox əməkdaşlıq etmişdi. Onun 1914-cü ildə böyük şairimiz M.Ə.Sabirin "Hop – Hopnamə"sinə çəkdiyi illustrasiyalar rəssama böyük şöhrət qazandırmışdı.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda **şəhərsalma və memarlıq sənəti** milli və Avropa memarlıq ənənələri əsasında inkişaf edərək yüksək səviyyəyə çatmışdı. Ali təhsil almış ilk azərbaycanlı memarlar **Zivər bəy Əhmədbəyov, İsmayıl bəy Hacınski** və başqaları o dövrün görkəmli memarları kimi tanınan İ.Qoslavski, İ.Ploşko və başqaları ilə çiyin - çiyinə çalışırdılar. Bu çalışmaların nəticəsində Bakıda milli romantik üslubda Musa Nağıyevə məxsus məşhur "İsmailiyyə" binası, H.Z.Tağıyevə və Murtuza Muxtarova məxsus saraylar tikilmişdi. Həmin tikililər XX əsr Azərbaycan memarlığının inciləri hesab olunur.

XX əsrin əvvəllərində istifadəyə verilmiş Şəhər Dumasının, İctimai Məclisinin, Opera və Balet teatrının gözəl tərtibatlı binaları, "Təzə Pir" məscidi, Tağıyevin qız məktəbi və başqaları Bakının yaraşığına çevrilmişdi.

### **§ 34. Fevral inqilabından sonra Şimali Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət**

Şimali Azərbaycanda **milli - azadlıq hərəkatı** 1917-ci ildən keyfiyyətə **yeni bir mərhələyə** daxil oldu. Bu, ilk növbədə Rusiyada baş vermiş çox ciddi siyasi dəyişikliklərlə bağlı idi. 1917-ci ilin fevral ayının 27-də Rusiya imperiyasının paytaxtı Petroqradda qələbə ilə başa çatan inqilab nəticəsində çar II Nikolayın hakimiyyətinə son qoyuldu. Rusiyada mütləq monarxiya rejiminin devrilməsi və ölkəni "xalqlar həbsxanasına" çevirən Romanovlar sülaləsinə son qoyulması Şimali Azərbaycanda da böyük sevinclə qarşılandı. "Molla Nəsirəddin" jurnalı mütləqiyyətin devrilməsini Azərbaycan xalqı üçün xoşbəxtlik hesab etmişdi. M.Ə.Rəsulzadə isə yazırdı ki, "1917-ci il inqilabı məhkum siniflərə hürriyyət, məhkum millətlərə isə muxtariyyət verəcəkdir".

Fevral inqilabı nəticəsində Rusiyada hakimiyyətə gəlmiş burjuaziya və mülkədarların nümayəndələri **Müvəqqəti Hökuməti** təşkil etdilər. Müvəqqəti Hökumətin 1917-ci il martın 9-da verdiyi qərarla Qafqaz canişinliyi ləğv edildi və onun yerində **Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi** yaradıldı. Cənubi Qafqazı idarə etməli olan bu komitənin tərkibinə IV Dövlət Dumasının beş yerli üzvü, o cümlədən bizim deputatımız Məmməd Yusif Cəfərov da daxil edilmişdi.

1917-ci il martın 17-də Müvəqqəti Hökumətin Bakıda yerli hakimiyyət orqanı olan İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. Mart ayında Azərbaycanın əksər qəza mərkəzlərində və şəhərlərində belə icraiyyə komitələri təşkil olundu. İnqilaba qədər gizli fəaliyyət göstərən milli partiyalar açıq işə keçdilər. M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi "Müsavat" partiyası açıq fəaliyyətə keçərək Rusiyada burjua respublikası yaradılmasının tərəfdarı olduğunu bildirmişdir.

1917-ci il martın sonunda Gəncədə **Nəsim bəy Usubbəylinin** başçılığı ilə daha bir milli təşkilat - "Türk federalistləri" partiyası yaradıldı.

1917-ci ilin mart ayının 27-də müsəlman milli təşkilatları öz qüvvələrini birləşdirərək **Müsəlman Milli Şurasının İcraiyyə Komitəsini** təşkil etdilər. Şurada ən böyük nüfuza malik təşkilat "Müsavat" partiyası idi.

Qafqaz müsəlmanlarının aprel ayının 15-dən 20-dək Bakıda keçirilən qurultayında "Müsavat" partiyası ilə **"Türk federalistləri"** partiyası eyni mövqedən çıxış edirdilər. Qurultayda hər iki partiyanın təsiri ilə qəbul edilən qərarla **Rusiyada federativ əsaslarla demokratik respublikanın yaradılması** müsəlman xalqlarının mənafeyini ən yaxşı təmin edən idarə forması kimi qəbul olunmuşdu. Azərbaycanın milli demokratları yaxın gələcəkdə qurula biləcək Rusiya Respublikasının tərkibində **türk və müsəlman xalqlarına** birinci addım kimi **milli - ərəzi muxtariyyəti verilməsi tələbini** də məhz bu qurultayda irəli sürmüşdülər. Ümumirusiya müsəlmanlarının 1917-ci il mayın 1-də Moskvada keçirilən qurultayında əsas məruzə ilə çıxış edən **M.Ə.Rəsulzadə** türk xalqları üçün **milli - ərəzi muxtariyyətinin** tələb edilməsinin zəruriliyini tutarlı dəlillərlə əsaslandırmışdı. Tatar burjuaziyasının qurultayda iştirak edən nümayəndələrinin lideri **Əhməd Salihov** Rusiyanın bir millətli, yəni unitar dövlət kimi saxlanması, müsəlman xalqlarına isə yalnız **mədəni muxtariyyət** verilməsi tələbi ilə çıxış edirdi. 1917-ci il may ayının 7-də qurultayda keçirilən səsvermədə M.Ə.Rəsulzadənin **milli - ərəzi muxtariyyəti** təklifi **mədəni muxtariyyət** tərəfdarlarının 271 səsində qarşı böyük üstünlüklə - 446 səsle qəbul edildi. Qurultay göstərdi ki, **"əvvəl türklük, sonra isə müsəlmanlıq"** ideyasını rəhbər tutan M.Ə.Rəsulzadə artıq bütün Rusiyanın türk və müsəlman xalqlarının azadlıq mübarizəsini istiqamətləndirə bilən liderə çevrilmişdi. Qurultaydan sonra, 1917-ci il iyun ayının 20-də "Müsavat" və "Türk federalistləri" partiyaları məqsəd və mənafe ümumiliyinə görə bir partiyada birləşərək bundan sonra "Türk federalistləri Müsavat" partiyası adlandırıldı.

Fevral inqilabının verdiyi imkanlardan bəhrələnən **sosial - demokrat yönümlü qüvvələr**, bu dövrdə fəhlə hərəkatının genişlənməsindən istifadə edən və daha çox rusdilli əhali içərisində müəyyən sosial bazaya malik olan **bolşeviklər**, "vahid və bölünməz Rusiya" ideyasını təbliğ edən **eser – menşevik - daşnak bloku** xalqımızın milli - azadlıq mübarizəsi yolunda əsas maneəyə çevrilmişdi. İnqilabdan sonra Şimali Azərbaycanda genişlənən inqilabi hərəkatdan istifadə edən həmin antimilli qüvvələr 1917-ci il martın 6-da Bakıda Fəhlə Deputatları Soveti adlanan bir yabançı qurum yaratmışdılar. Bu Sovetin tərkibinə bir nəfər də olsun, azərbaycanlı seçilməmişdi.

Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının (RSDFP) Bakı Komitəsindən ayrılıqda fəaliyyət göstərən "Hümmət" təşkilatının tərkibindən ayrılan bir qrup 1917-ci ildə "Ədalət" təşkilatı adlanaraq Cənubi Azərbaycandan gələn fəhlələr arasında inqilabi iş aparırdı. "Hümmət" təşkilatından 1917-ci ildə qopub ayrılan daha bir qrup isə "Birlik" adlandırılmışdı. "Birlik" təşkilatı Volqaboyundan Bakıya gələn müsəl-

man fəhlələr içərisində inqilabi ideyaları yaymaqla məşğul idi.

Fevral inqilabından sonra Şimali Azərbaycanda genişlənən milli - azadlıq mübarizəsi 3 əsas yöndə aparılırdı. Milli - azadlıq hərəkatı **ilk növbədə** Müvəqqəti Hökumətin Cənubi Qafqazda Azərbaycan türkləri ilə bağlı milli ayrı-seçkilik və müstəmləkəçilik siyasətinin qarşısının alınmasına, **ikincisi**, Azərbaycan xalqının milli mənafeyinə zidd fəaliyyət göstərən, tərkibi və rəhbər heyəti rus və ermənilərdən ibarət olan Bakı Sovetinin fəaliyyətinin qarşısının alınmasına, **üçüncüsü**, imperiyanın dağılması ərəfəsində Azərbaycan türklərinə qarşı ruslarla eyni cəbhədə birləşən ermənilərin törətdiyi milli qırğınların qarşısını almaq üçün bütün təbəqələrin birliyinin təmin olunmasına yönəlmişdi.

Xalqımızın amansız düşməni Stepan Şaumyanın başçılıq etdiyi **Bakı Soveti** milli partiyaların nüfuzunun artmasından, xüsusilə "Müsavat" partiyasının milli-azadlıq hərəkatının aparıcı qüvvəsinə çevrilməsindən bərk narahatçılıq keçirirdi. 1917-ci ilin oktyabrın 22-də Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə əhali içərisində kifayət qədər təbliğat aparmağa imkanı belə olmayan (çünki seçkilərin keçirilməsi vaxtı cəmi bir gün qabaq "Müsavat" partiyasına bildirilmişdi) "Müsavat" partiyası düşmənlərimiz üçün çox gözlənilməz şəkildə qələbə qazanmışdı. "Müsavat" partiyası 25 min seçicidən 9617-sinin, yəni bütün seçicilərin 40%-nin səsini almışdı. Halbuki, özləri üçün daha əlverişli şəraitdə seçki keçirən bolşeviklər cəmi 3823, eserlər 6305, menşeviklər 687, daşnaklar isə cəmi 528 seçicinin səsini ala bilmişdilər.

1917-ci ilin oktyabrın 25-də baş vermiş çevriliş nəticəsində Rusiyada Müvəqqəti Hökumət devrilmiş və V.İ.Lenin başda olmaqla bolşeviklər hakimiyyətə gəlmişdilər. Həmin gün Bakıda Müsavat Partiyasının I qurultayı öz işinə başlamışdı. Qurultayda partiyanın Mərkəzi Komitəsinin sədri seçilmiş M.Ə.Rəsulzadə azadlıq hərəkatının ilkin vəzifəsinin Rusiyanın tərkibində milli - ərazi muxtariyyəti statusunun əldə edilməsi, son məqsədinin isə **müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması** olduğunu açıq şəkildə bildirmişdi.

1917-ci il oktyabr çevrilişi nəticəsində hakimiyyətə gələn bolşeviklər Rusiya imperiyasının tərkibində olan xalqların sərbəst şəkildə ayrılaraq öz müstəqil dövlətlərini yaratmalarına hüquqi təminat verən bəyənnamələr elan etsələr də, az sonra aydın oldu ki, bu sənədlər daha çox təbliğat xarakteri daşıyır. Çünki Sovet Rusiyası, əksinə Rusiyanın müstəmləkələrində, o cümlədən Şimali Azərbaycanda ona sadıq olan antimilli qüvvələrdən, xüsusilə bolşeviklərdən, daşnaklardan, erməni əhalisindən istifadə edərək keçmiş imperiyanı hər vasitə ilə qoruyub saxlamağa çalışırdı.

Oktyabr çevrilişindən ruhlanan bolşeviklər 1917-ci ilin noyabr ayının 2-də Bakıda Sovet hakimiyyətinin qurulduğunu elan etmişdilər. Sovetin İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsinə S.Şaumyan təyin olunmuşdu. Bolşevik Rusiyasının rəhbəri V.İ.Lenin S.Şaumyanı, hətta Qafqazın fəvqəladə komissarı təyin etmişdi.

Oktyabr çevrilişi nəticəsində Müvəqqəti Hökumətin Qafqazı idarə edən orqanı - Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi fəaliyyətini dayandırmalı oldu. Cənubi

Qafqazın gələcək taleyini düşünən bütün siyasi qüvvələr və təşkilatlar yeni bir müstəqil hökumət orqanının yaradılması üçün təcili addımlar atmağa başladılar. Nəticədə 1917-ci il noyabrın 15-də **Zaqafqaziya Komissarlığı** adlandırılan bir qurum yaradıldı. Cənubi Qafqazın hər üç milləti - Azərbaycan türkləri, gürcülər, ermənilər Komissarlıqda təmsil olunmuşdular. Rusiyada keçiriləcək Müəssisələr Məclisinə qədər özünü Cənubi Qafqazın hökuməti elan etmiş Zaqafqaziya Komissarlığında azərbaycanlılardan F.Xoyski, M.Cəfərov, X.Xasməmmədov, X.Məlikaslanov müxtəlif nazirliklərin başçısı vəzifəsini tutmuşdular. 1917-ci il noyabr ayının 26-da Rusiyanın Müəssisələr Məclisinə keçirilən seçkilərdə gürcü menşevikləri 11, müsəvatçılar 10, daşnaklar 9, müsəlman sosialist bloku 2, bolşeviklər, eserlər və ittihadçılar hərəyə 1 yer əldə etmişdilər. Seçkilər bütün Zaqafqaziya seçki dairəsində, yalnız Bakının hesabına 4,4 % səs toplayaraq cəmi 1 yer qazanan bolşeviklərin bölgədə çox cüzi sosial bazaya malik olduğunu açıq şəkildə göstərdi. Seçkilər həm də aydın şəkildə sübut etdi ki, Azərbaycan türklərinin böyük əksəriyyəti siyasi mübarizədə "Müsəvat" partiyasına inanır və onu müdafiə edir. 1918-ci ilin mart ayında bolşeviklərin daşnaklarla birləşib Azərbaycan türklərinə qarşı qətləliam törətməsinin əsil səbəbini də məhz bunda axtarmaq lazımdır.

Zaqafqaziya Komissarlığının xarici siyasətdə ilk müstəqil addımı 1917-ci il dekabr ayının 5-də Osmanlı dövləti ilə **Ərzincan barışığını** imzalaması oldu. 14 maddədən ibarət olan barışıq sazişinin bağlanması ilə Qafqaz cəbhəsində olan rus qoşunları bölgədən çəkilməli idi. Rus qoşunlarının tərkibində Osmanlı dövlətinə qarşı döyüşmüş çoxlu sayda erməni və gürcü hərbi dəstələri də var idi. Belə dəstələrdən birinə türk - müsəlman əhalisinə qarşı törətdiyi vəhşiliklərə görə ad çıxarmış qaniçən erməni qulduru Andronik başçılıq edirdi. Tiflis - Bakı dəmir yolu ilə cəbhədən qayıdan rus qoşunları öz silah - sursatlarını erməni və gürcülərə dərhal təhvil verir, Bakı bolşeviklərini silahlandırır. Bir çox rus əsgər və zabıtları, hətta vətəni Rusiyaya geri dönməyib, Bakı Sovetində hərbi qulluğa girirdilər. **Cənubi Qafqazda silahsız və əliyalın vəziyyətdə qalan yalnız azərbaycanlılar idi.** Bunun nəticəsidir ki, cəbhədən döənən başıpozuq rus hərbi dəstələri, xristianlar yaşayan bir dənə də yaşayış məntəqəsinə toxunmadıqları halda, **200 müsəlman - türk kəndini** tamamilə dağıtmış və əhalisini soyub talamışdılar. Rus qoşunlarının silahlarının Bakı bolşeviklərinin əlinə düşməsindən ehtiyatlanan **Zaqafqaziya Komissarlığı** onların Azərbaycanın **Şəmkir stansiyasında** tərkisilah edilməsi, silahların isə Azərbaycanlılara təhvil verilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Komissarlığın tərk-silah üçün göndərdiyi qüvvələrlə silahını vermək istəməyən rus əsgərləri arasında Şəmkir stansiyasında silahlı toqquşma oldu. Şəmkir stansiyası ətrafına silahları təhvil almaq istəyən 10 minə yaxın azərbaycanlı toplaşmışdı və təbii ki, onlar da bu toqquşmada iştirak etmişdilər. Azərbaycan türkləri həmin silahların bütün Azərbaycanı ələ keçirməyi planlaşdıran Bakı Sovetinin və bolşeviklərin əlinə düşəcəyindən haqlı olaraq həyəcan keçirirdilər. Azərbaycanlıları gözdən salmaq və onlara qarşı



törətdiyi milli qırğınlara haqq qazandırmaq istəyən S.Şaumyan Şəmkir hadisələrində bir neçə min rus əsgərinin öldüyünü və yaralandığını qəsdən ictimai rəyə sırımağa çalışsa da, əslində bu zaman 58 nəfər ölmüş, 212 nəfər isə yaralanmışdı.

Bolşeviklər Rusiya Müəssisələr Məclisini qovduqdan sonra Zaqafqaziya Komissarlığı Cənubi Qafqazda Ali Qanunverici orqanın yaradılması üçün addımlar atmağa başladı. 1918-ci il fevral ayının 10-da qanunverici orqan olan **Zaqafqaziya Seymi** açıldı. Azərbaycanın siyasi partiyaları Seymdə 44 yer əldə etmişdilər. Həmin yerlərin 30-u seçkilərdə Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının 63%-nin səsini qazanmış "Müsəvat" partiyasına məxsus idi. Beləliklə, Seymdə ən çoxsaylı fraksiya kimi müsəlman partiyaları bloku çıxış edirdi. Seym fəaliyyətə başlayan kimi Zaqafqaziya Komissarlığı özünü buraxılmış elan etdi. 1918-ci il martın 3-də Sovet Rusiyası ilə Almaniya arasında bağlanmış **Brest - Litovsk müqaviləsi** Cənubi Qafqazdakı proseslərə çox ciddi təsir göstərdi. Çünki bu müqaviləyə görə vaxtilə Rusiyanın Osmanlıdan qopardığı türk torpaqları olan Ərdəhan, Qars və Batum Türkiyəyə qaytarılırdı. 1918-ci il martın 14-də Seymdə təmsil olunan Azərbaycan, gürcü və erməni millətlərinin nümayəndələrindən ibarət diplomatik heyət **Trabzonda** Osmanlı dövləti ilə danışıqlara başladı. Osmanlı dövləti Seym qarşısında belə bir tələb qoydu ki, Seym Rusiyadan ayrılaraq öz müstəilliyini elan etməli və Qars, Batum və Ərdəhana olan iddialarından əl çəkməlidir. Bir çox tarixi türk torpaqlarını gələcək dövlətlərinin tərkibində görmək arzusu ilə yaşayan erməni və gürcüləri bu qəne etmədiyindən Trabzon konfransını yarımçıq tərk etdilər. Martın 19-da Ərdəhanı geri alan türklər burada müsəlman əhalini terrora məruz qoyan erməni hərbi hissələrini tərk-silah etdilər.

Azərbaycan fraksiyasının qəti etirazlarına baxmayaraq, Zaqafqaziya Seyminin erməni - gürcü çoxluğu 1918-ci il aprelin 13-də Osmanlı dövləti ilə müharibəyə başlamaq haqqında qərar qəbul etdi. Trabzon konfransı öz işini dayandırdı və müharibə başladı. Müharibədə erməni - gürcü qüvvələri biabırçı şəkildə məğlubiyyətə uğradılar. Aprelin 15-də türklər Batumu geri aldılar.

Zaqafqaziya Seymi Türkiyənin tələblərini yerinə yetirməyə məcbur oldu və Brest sülhünün şərtləri qəbul edildi. Seym 1918-ci il aprelin 22-də **Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikasının** yarandığını elan etdi. Bu respublika ilə Osmanlı dövləti arasında mayın 11-də Batumda başlayan danışıqlar mayın 26-da Seymin buraxılması ilə yarımçıq qaldı.

### **1918-ci ilin Mart soyqırımı**

Cənubi Qafqazda əvvəl Zaqafqaziya Komissarlığının, sonra isə Zaqafqaziya Seyminin səlahiyyət dairəsindən kənarda qalan yeganə şəhər **Bakı** idi. Çünki Rusiya Sosial - Demokrat Fəhlə Partiyasının yerli təşkilatı olan Bakı Komitəsinin bolşevik rəhbərliyi 1917-ci il noyabrın 2-də Bakı şəhərində Sovet hakimiyyəti elan etmişdi. S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin arxasında Sovet

Rusiya dururdu. V.İ.Lenin Cənubi Qafqaz xalqlarının milli azadlıq mübarizəsini diqqətlə izləyirdi. O, yaxşı başa düşürdü ki, Cənubi Qafqazda baş verən siyasi proseslər gec-tez **müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması** ilə nəticələncəkdir. Bunun qarşısını almaq üçün Qafqazın Fövqəladə Komissarı təyin ediyi S.Şaumyana neftlə zəngin olan Bakıda hakimiyyəti tam şəkildə ələ keçirməyi tapşırırmışdı. Plana görə bundan sonra **bütün Azərbaycan** işğal edilməli idi. 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Şimali Azərbaycanda erməni-daşnak-bolşevik qüvvələri tərəfindən kütləvi şəkildə soyqırımın törədilməsinin əsl səbəbini məhz bunda axtarmaq lazımdır.

Bakı Sovetinin rəhbərliyi bu müthiş planın həyata keçməsinə 1918-ci ilin əvvəllərində başladı. Bakı Sovetinin şəhərdə hakimiyyəti tamamilə ələ keçirməsi yolunda əsas maneə bütün şəhər təsərrüfatına rəhbərlik edən **Duma** və **Müsəlman Milli Şurası** idi. Bakı Şəhər Dumasına görkəmli siyasi xadim Fətəli xan Xoyski başçılıq edirdi. Bakı Soveti Şəhər Dumasının fəaliyyətini məhdudlaşdıraraq əhalinin ərzaqla təchizatını, maliyyəni, poçt, teleqraf üzərində nəzarəti ələ keçirdi. 1918-ci il 15 yanvar tarixli dekret ilə Bakı Sovetinin silahlı qüvvələrinin yaradılmasına başlandı. Qırmızı qvardiya, donanma və milis dəstələri Bakı Sovetinə tabe edildi. Mart hadisələri ərəfəsində müharibə cəbhələrindən qayıdan 8 min silahlı erməni Bakıda toplanmışdı. Daşnak partiyası fərarilik edən rus əsgərlərindən çoxlu silah - sursat satın alıb, Bakıya yığmışdı. Qafqaz cəbhəsindən qayıdan rus əsgər və zabidləri Bakı Soveti tərəfindən hərbi xidmətə cəlb olunmuşdu. Mart qırğını ərəfəsində **S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin ixtiyarında 20 minlik hərbi qüvvə var idi**. V.İ.Leninin başçılıq etdiyi Sovet Rusiyası S.Şaumyana 500 min manat pul vəsaiti, çoxlu silah-sursat, top, hətta aeroplan göndərmişdi. Cənubi Qafqazın müsəlman-türk əhalisinin yaşadığı bütün ərazilərində olduğu kimi, Bakıda da ən nüfuzlu təşkilat "Müsavat" partiyası idi və bolşeviklər o dövrdə keçirilən bütün seçkilərdə bu partiya uduzmuşdular. Xeyli hissəsi erməniəşillən bolşeviklər və onların hakimiyyət orqanı Bakı Soveti Bakı şəhərində qırğın törətməklə bir neçə məsələni eyni vaxtda həll etmək istəyirdi. 1. Sovet Rusiyasının mənfur işğal planının həyata keçirilməsi 2. Müsəlman-türk əhalisini qırmaqla, Bakını rus-erməni şəhərinə çevirmək 3. Əsas rəqibi olan "Müsavat" partiyasını, sosial bazası ilə birlikdə məhv etmək 4. Milli siyasi qüvvələrə divan tutmaqla xalqımızın azadlıq mübarizəsini başsız qoymaq

1918-ci il mart ayının 15-də Bakı Soveti ilə "Daşnaksütun" partiyası və digər erməni təşkilatları arasında müsəlman - türk əhaliyə divan tutmaq və şəhəri əsil sahiblərindən təmizləmək haqqında gizli razılıq əldə olunmuşdu. Qırğın ərəfəsində Bakı Sovetinin rəhbərliyi bütün vasitələrlə müsəlman - türk əhalini silahsızlaşdırıb, müdafiəsiz vəziyyətə salmağa çalışırdı. Əvvəlcə cəbhədən qayıtmış müsəlman korpusunun komandanı **general Xəlil bəy Talışinski**nə həbs etdilər. Martın 24-də Lənkərana yola düşməyə hazırlaşan "Evelina" gəmisindəki müsəlman hərbcilər bolşeviklər tərəfindən tərək - silah edildilər.

1918-ci il mart ayının 30-da Bakı Sovetinin rəhbərlik etdiyi bolşevik - daşnak hərbi dəstələri Bakı şəhərində **türk - müsəlman əhaliyə** qarşı **soyqırımı** həyata keçirməyə başladı. Üç gün davam edən Bakı qırğınları zamanı əksinqilabçı və müsavətçi adı ilə 12 min nəfər dinc əhali amansızlıqla qətlə yetirildi. Bolşevik - daşnak qüvvələri tərəfindən o dövrün gözəl memarlıq abidəsi olan və Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin yerləşdiyi "İsmailiyyə" binası, Şərqi ilk teatrı olan "Tağıyev teatrı", "Açıq söz" və "Kaspi" qəzetlərinin redaksiyaları, "Şeyxqubad" məscidi yandırıldı, "Təzə pir" məscidi isə dağıdıldı.

Qocaya, qadına, hətta körpə uşaqlara belə aman verməyən bolşevik - daşnak quldurlarının Bakı şəhərində dinc əhaliyə qarşı hansı məqsədlə soyqırım törətdiklərini bu qırğınlara rəhbərlik edən S.Şaumyan 13 aprel 1918-ci ildə rəsmi hesabatında açıq şəkildə belə izah etmişdi: **"Biz buna şüurlu şəkildə yol verdik... Biz döyüşlərdə parlaq qələbə qazanmışıq. Düşmən tamamilə darmadağın edilmişdir. "Daşnaksütun" partiyasının köməyi ilə müsəlman "əksinqilabı" ləğv edilmişdir... Əgər müsəlman "əksinqilabı" qalib gələydi, Bakını Azərbaycanın paytaxtı elan edərdi və Zaqafqaziya Rusiya üçün itirilmiş olardı"**. Xalqımızın qatili S.Şaumyan müsəlman "əksinqilabı" dedikdə, müsavətçiləri və digər milli qüvvələri nəzərdə tuturdu.

Xalqımızın düşmənləri təkcə Bakı şəhəri ilə kifayətlənmək fikrində deyildilər. Aprel ayının əvvəllərindən **Şamaxı, Quba, Xaçmaz, Lənkəran, Salyan** və digər bölgələrdə də bolşevik - daşnak hərbi qüvvələri tərəfindən böyük qətlə və talanlar törədildi. Tək bir **Şamaxı qəzasında 72 kənd** dağıdılmış və Şamaxı şəhəri də daxil olmaqla qəzada daşnak və bolşevik quldur dəstələri tərəfindən 18 min nəfərdən çox türk-müsəlman qətlə yetirilmişdi. **Erməni vəhşiliyinin qurbanlarının 1653 nəfəri qadın, 965 nəfəri isə uşaq idi.**

S.Şaumyanın Şamaxıdakı qırğınlara rəhbərlik edən köməkçisi, erməni S.Lalayanın əmri ilə qoca, qadın və uşaqların sığındığı bütün məscidlər od vurularaq yandırılmışdı. Quba qəzasındakı qətləmlərə S.Şaumyanın xüsusi səlahiyyət veridiyi erməni qulduru Amazasp başçılıq edirdi. Amazaspın cəza dəstəsi aprel ayında **Quba qəzasında 162-dən çox müsəlman kəndini** məhv etmişdi. Ümumiyyətlə, bu qırğınlar zamanı Quba şəhəri də daxil olmaqla qəzada 16 min nəfərdən çox türk və müsəlman əhali qətlə yetirilmişdi. Lənkəran qəzasında isə ermənilər tərəfindən 3 minə yaxın dinc əhali məhv edilmişdi. Bakı quberniyasında türk-müsəlman soyqırımı 1918-ci ilin sentyabr ayının 15-dək, yəni Bakı şəhəri mənfur düşməndən azad olunana qədər davam etmişdi Azərbaycan əhalisinə qarşı törədilən bu qırğınlarda erməni kilsəsi və erməni ziyalıları da yaxından iştirak etmişdilər. Ümumiyyətlə, 1918-ci ilin mart - aprel ayları ərzində Bakı quberniyasında **50 min nəfərdən çox türk-müsəlman əhali** məhv edilmişdi.

Bundan başqa, erməni quldurları tərəfindən Azərbaycanın **Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndi** talan edilərək yer üzündən silinmişdi. Nəticədə, **10 min nəfərdən çox** Azərbaycan türkü öldürülmüş və ya şikəst edilmişdi. Öldürülənlərdən **2276-sı qadın, 2196-sı isə uşaq** idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra **Milli Hökumət** erməni-daşnak-bolşevik qüvvələrinin Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində törətdiyi cinayətləri araşdırmaq üçün 1918-ci il iyulun 15-də **Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası (FTK)** yaratdı. Əksər üzvləri qeyri - azərbaycanlılardan ibarət olan komissiyanın ermənilərin Bakıda və bütün Azərbaycanda törətdiyi vəhşi əməllərlə bağlı topladığı sənədlər toplusu 36 cildə (3500 vərəq) ibarət idi. İstedadlı tarixçimiz Anar İsgəndərovun həmin komissiyanın materiallarından monoqrafiyasında istifadə etdiyi parçalar adamı dəhşətə gətirir. Komissiyanın materiallarına görə Bakıda **“...müsəlmanların evinə soxulan ermənilər onları xəncərlə doğram - doğram, süngülərlə deşik - deşik edir, uşaqları yanan evin alovları içərisinə atır, 3 - 4 günlük çağaları süngünün ucunda oynadır, bir sözlə, heç kimə rəhm etmədən hamısını öldürürdülər...”** Bakının Kərpixana deyilən hissəsində yerləşən dördüncü evdə ermənilərin törətdiyi cinayəti çəkmək üçün gəlmiş fotoqraf V.Sokolov evdə talandan sonra yaranmış mənzərədən dəhşətə gəlmişdi: **“... otağın döşəməsi üstündə 22 - 23 yaşlı bir qadının, 2 qoca qarının, 9 yaşlı qızın, 8 yaşlı oğlanın və bir südəmər körpənin meyidi qalmışdı. Körpənin əl - ayağını itlər gəmirib yemişdi.”** Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materiallarına görə hadisələrin canlı şahidi olmuş **Məhəmməd Muradzadə atasının meyidinin tapılaraq müsəlman qaydasında dəfn edilməsinə görə Bakı şəhər sakinlərinin çoxunun ona qibtə ilə yanaşmasını ürək ağrısı ilə yazırdı. Onun sözlərinə görə çox şəhidin meyidi o gün tapılmadı.**

S.Şaumyanın başçılıq etdiyi erməni - daşnak qüvvələrinin soyqırım törətməkdə əsas məqsədlərindən biri də sözsüz ki, **müsəlman əhalinin var - dövlətini qarət etməkdən** ibarət idi. Mart soyqırımı zamanı Bakı əhalisindən 400 milyon manatlıq daş - qaş və əmlak qarət edilib götürülmüşdü. Heç də təsadüfi deyil ki, Bakı XKS-nin süqutundan sonra Bakıdan gəmi ilə qaçarkən həbs olunan S.Şaumyana məxsus yüklərin içindən 80 milyon manata yaxın qızıl pul tapılmışdı.

S.Şaumyanın başçılıq etdiyi "erməni sovet hökuməti" bu soyqırım nəticəsində Bakıda tamamilə möhkəmləndi. İndi onun əsas məqsədi Sovet Rusiyasının yeni planını reallaşdırmağa - **bütün Azərbaycanı ələ keçirməyə** yönəlmişdi. Nə yaxşı ki, 1918-ci ilin mayında **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin** yaranması ilə yadelli düşmənlərin bu mənfur planı pozuldu.

Bakı Sovetinin antiazərbaycan siyasəti nəticəsində 1918-ci il qanlı mart - aprel hadisələrindən sonra Bakı şəhərində demək olar ki, azərbaycanlı qalmamışdı. Sağ qalanlar şəhəri tərk edib getmişdilər. Qalib erməni - daşnak ordusu Bakıda azğınlıq edir və özünü şəhərin əsil sahibi kimi aparırdı.

**Erməni cildinə girmiş Sovet hakimiyyəti** bolşevik və erməni mətbuatından başqa, bütün qəzet və jurnalları bağladı. Hərbi qüvvələrini möhkəmləndirmək üçün iri sənaye müəssisələri üzərinə 50 milyon manat məbləğində təminat qoydu. Şəhərin bütün nəqliyyatı Bakı Sovetinin ixtiyarına verildi. Şəhərin rəisi

vəzifədən götürüldü və erməni V.Avakyan Bakı və ətraf rayonların rəisi təyin edildi. Erməni Milli Şurasından başqa bütün Milli Şuraların fəaliyyəti qadağan olundu. F.Xoyskinin başçılıq etdiyi Bakı Şəhər Duması aprelin 20-də buraxıldı. 1918 -ci il aprelin 25-də şəhərdə əsas hakimiyyət orqanı kimi **Bakı Xalq Komissarları Soveti (XKS)** yaradıldı və S.Şaumyan onun sədri seçildi. Bakı XKS əslində Sovet Rusiyasının Bakıda fəaliyyət göstərən yerli orqanına çevrilmişdi və birbaşa Moskvaya tabe idi. Sovet Rusiyasının göstərişləri ilə işləyən Bakı XKS ilk növbədə bankların milliləşdirilməsi adı altında Bakıdakı bütün pul və zinət əşyalarını zəbt etdi. Bu işə erməni A.Mikoyan rəhbərlik edirdi. Türk düşməni Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin və XKS-nin tərkibində yolunu azaraq bolşevizmə yuvarlanmış və düşmənimiz erməniyə yoldaş olmuş 3 azərbaycanlı da var idi. Onlardan biri olan Məşədi Əzizbəyovu S.Şaumyan ələ salaraq şəhərin soyqırım nəticəsində **boş qalmış müsəlman hissəsinə** komissar təyin etmişdi. Nəriman Nərimanov şəhər təsərrüfatı komissarı, Mir Həsən Vəzirov isə Torpaq işləri üzrə komissar təyin edilmişdi. Əslində Azərbaycanlı komissarlara ikinci - üçüncü dərəcəli vəzifələr həvalə olunmuşdu. Bakı XKS-nin 1918-ci il 2 iyun dekreti ilə **Azərbaycanın neft sənayesi və Xəzər Ticarət Donanması** onun əsil sahiblərinin əlindən alınaraq milliləşdirilmişdi. 1918-ci il aprel - iyul ayları ərzində Bakı XKS-nin zorakı tədbirləri nəticəsində Bakıdan Sovet Rusiyasına 1,3 milyon tona yaxın neft və neft məhsulları heç bir əvəzi ödənilmədən daşınıb aparılmışdı. Düşmən sərvətlərimizi talan etmək üçün yaxşı imkan qazanmışdı.

Bakı XKS-nin hakimiyyəti dövründə onun ən ciddi problemi şəhərin ərzaqla təchizatını təmin edə bilməməsi idi. Şəhərdə **ərzaq böhranının** əsas səbəbi Bakı şəhərinin kəndlərlə əlaqəsinin kəsilməsi və xüsusilə, Azərbaycan kəndlilərinin haqlı olaraq Bakı XKS-yə düşmən münasibət bəsləməsi idi. Ərzaq böhranının bir səbəbi də Bakı Sovetinin yeganə dayağı olan böyük qoşun hissələrinin saxlanması cəhətinə ciddi problemə çevrilməsi idi. Sovet Rusiyasından da Bakıya böyük bir hərbi qüvvə və çoxlu silah - sursat göndərilmişdi. Ancaq XKS-nin hərbi qüvvələri may ayının sonunadək tamamilə erməniləşdirilmişdi. Bu qüvvələrdə qulluq edən əsgərlərin yarısından çoxu - 13 min nəfəri, zabitlərin isə hamısı erməni idi. Hərbi qüvvələrə ümumi komandanlıq isə türk - müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımda xüsusi amansızlığı ilə fərqlənən erməni polkovniki Z.Avetisov, N.Kazaryan və Amazaspın əlində idi. Şaumyan **bütün Azərbaycanı işğal etmək** planını həyata keçirmək üçün türk xalqının qəddar düşməni Androniklə də sıx əlaqə saxlayırdı.

Ümumiyyətlə, **Bakı XKS** qondarma bir qurum olub, Azərbaycan mühitinə tamamilə yad idi, antiazərbaycan mahiyyəti daşıyırdı, sosial bazası çox zəif olub, heç bir milli dayağa malik deyildi.

**§ 35. Cənubi Azərbaycanda  
milli-azadlıq hərəkatı (1917 - 1920-ci illər). Ş.M.Xiyabani**

Birinci Dünya müharibəsi (1914 - 1918) **Qacar (indiki İran) səltənətinin** tərkibində olan **Cənubi Azərbaycana** böyük fəlakətlər gətirdi. Qacar hökumətinin yarıtmaz siyasəti nəticəsində Cənubi Azərbaycan əvvəl - 1915-ci ildə ruslar, 1917 - 1918-ci illərdə isə ingilis qoşunları tərəfindən işğal olunmuşdu. Ölkədə iqtisadi böhran dərinləşmiş, əhəlinin sosial vəziyyəti xeyli ağırlaşmışdı. Xarici işğalçıların ağalıq etdiyi bir şəraitdə Qacar hökuməti **Azərbaycan türklərinin**, nəinki hüquqlarını qoruya bilmirdi, hətta onların təhlükəsiz yaşamaq hüququnu belə təmin etmək iqtidarında deyildi. 1918-ci ilin yaz - yay aylarında erməni daşnak qüvvələri Cənubi Azərbaycanın **Urmiya, Xoy, Salmas və Təbriz şəhərlərində** müsəlman türk əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar və talanlar törətmişdilər. 1918-ci ilin müqəddəs Novruz günü - martın 21-də Urmiyada törədilən qırğının miqyası daha böyük olduğundan bu faciə tarixə "**Urmu bəlası**" kimi düşmüşdür. Həmin kütləvi qırğında 10 min nəfərə yaxın Azərbaycan türkü qətlə yetirilmişdi. Ümumiyyətlə, **Cənubi Azərbaycanda** erməni daşnak qüvvələri və onların yardımçıları tərəfindən qətlə yetirilən Azərbaycan türkünün sayı **80 min nəfərə** çatırdı. Tehran hökumətinin gözü qarşısında törədilən kütləvi qırğınların qarşısının alınmasında Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılıq etdiyi Azərbaycan Demokrat Partiyasının təşkil etdiyi silahlı qüvvələr və Türkiyədən göndərilən qoşun dəstələri həlledici rol oynamışdı.

Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı 1917-ci ilin mayında şah rejiminə və xarici işğalçılara qarşı Təbrizdə keçirilən mitinq və nümayişlərlə başladı. Milli-azadlıq hərəkatı 1917-ci il avqustun 24-də İran Demokrat Partiyasından ayrılaraq özünü müstəqil elan edən **Azərbaycan Demokrat Partiyası** (ADP) tərəfindən yönləndirilirdi. Partiyaya məsrutə hərəkatı dövründə (1905 - 1911) Səttar xanın döyüş səngərlərində mətinləşmiş böyük siyasi xadim **Şeyx Məhəmməd Xiyabani** (1880 - 1920) başçılıq edirdi. O, 1917-ci ildə nəşrinə başlanan "Təcəddüd" (Yeniləşmə) qəzetinin baş redaktoru idi.

1919-cu ilin avqustun 9-da İngiltərə - Qacar (İran) sazişinin bağlanması ilə ölkənin iqtisadi və siyasi cəhətdən ingilislərdən asılılığının daha da güclənməsi şah rejimi və xarici işğalçılara qarşı azadlıq mübarizəsinin yüksəlişinə səbəb oldu. Hərəkatda fəhlələr, kəndlilər, sənətkarlar, tacirlər, ziyalılar və milli burjuazianın nümayəndələri iştirak edirdilər.

Hökumətin hərəkat üzvlərinə divan tutmaq cəhdlərinə qarşı **1920-ci il aprelin 7-də** Təbrizdə üsyan başladı. Şəhərdə ümumi sayı iki minə çatan şah kəzak dəstələrindən başqa silahlı qüvvələrin hamısı üsyana qoşuldu. Üsyana rəhbərlik etmək üçün **Şeyx Məhəmməd Xiyabani** başda olmaqla **İctimai İdarə Heyəti** (İİH) yaradıldı. Üsyançılar iki gün ərzində Təbrizdəki bütün dövlət idarələrini ələ keçirdilər və üsyan qan tökülmədən qalib gəldi. Qalibiyyətli Təbriz üsyanı qonşu ölkələrdə, xüsusilə **Rusiya və Türkiyədə** böyük əks - səda doğur-

muşdu. Sovet Rusiyası Sovet Azərbaycanı vasitəsilə Təbriz hərəkatının lideri Ş.M.Xiyabaniyə silah - sursat, maliyyə yardımı təklif edərək bu hərəkatdan ingilisləri bölgədən çıxartmaq üçün istifadə etməyə çalışırdı. Bolşevizmi "**çar hökumətinin astar üzü**" adlandıran və Sovet Rusiyasının "inqilab ixracı" yolu ilə Şərqi ölkələrini işğal etmək planlarından yaxşı xəbərdar olan Ş.M.Xiyabani bu təklifi qətiyyətlə rədd etdi. Yalnız öz xalqının gücünə arxalanan Xiyabani, hətta **Mustafa Kamal Atatürkün** də kömək təklifinə müsbət cavab verməmişdi.

**Cənubi Azərbaycandakı hərəkatın milli - azadlıq xarakteri** daşması Ş.M.Xiyabaninin Tehran hökumətinə göndərdiyi tələblərdən daha aydın görünür. Qacar hökumətindən ölkənin **respublika** elan edilməsi, **Azərbaycana muxtariyyət verilməsi**, Konstitusiyanın Əncümənlər (Şuralar) haqqında maddəsinin həyata keçirilməsi, bütün xarici qoşunların ölkədən qovulması, ingilispərəst hökumətin istefaya göndərilməsi, 1919-cu ildə İngiltərə ilə bağlanmış sazişin ləğv edilməsi tələb olunurdu. 1920-ci ilin aprel üsyanı zamanı Xiyabaninin dönməz iradəsi hərəkata ümumilli xarakter verdi və əvvəl Tehranın nümayəndələri, sonra isə ingilis komandanlığında olan hind sipahi dəstələri Təbrizdən çıxarıldılar. İrəli sürülmüş tələblərlə bağlı Tehran hökumətindən heç bir müsbət cavab gəlmədiyindən 1920-ci il iyunun 23-də Azərbaycan Demokrat Partiyası İctimai İdarə Heyəti əsasında **tam muxtar hüquqlara və silahlı qüvvələrə malik olan Milli Hökuməti təşkil etdi**. Ş.M.Xiyabaninin başçılıq etdiyi **Milli Hökumət** Cənubi Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatına aid bir sıra mühüm islahatlar keçirdi. Dövlətə məxsus torpaqların kəndlilər arasında bölünməsi haqqında qərar verildi. Təbrizdə aztəminatlı ailələrin uşaqları məktəblərə cəlb olundu, bir neçə məktəbdə qızlar üçün siniflər açıldı. **Məktəblərdə tədris doğma türk dilində aparılırdı**. Təbrizdə xalça fabrikinin tikintisinə başlandı, milli bank açılması və pul islahatı keçirilməsi planlaşdırılmışdı. Milli hökumət Təbriz şəhərinin əhalisindən iki min nəfərdən ibarət yeni jandarm və polis dəstələri təşkil etmişdi. Ümumi sayını 12 min nəfərə çatdırılması nəzərdə tutulan **Milli qvardiyanın** yaradılmasına başlanmışdı.

Şeyx Məhəmməd Xiyabani 1920-ci il 7 aprel Təbriz üsyanından sonra quracağı dövləti "Azərbaycan" deyil, "**Azadistan**" adlandırmışdı. O, bunu dünyada artıq Azərbaycan adlı dövlətin mövcud olması ilə əsaslandırmışdı. Ümumiyyətlə, Şeyx Məhəmməd Xiyabani Şimali Azərbaycana çox ehtiyatla yanaşırdı. Bu, cənubdakı hərəkatın ilk dövrlərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İngiltərə ilə sıx əlaqədə olması, sonrakı dövrdə isə aprel istilasının nəticəsində yaradılan Sovet Azərbaycanının Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrilməsi ilə bağlı idi. Çox maraqlıdır ki, Xiyabani ilə görüşən böyük mütəfəkkirimiz **Cəlil Məmməd-quluzadə** "Molla Nəsrəddin" jurnalında Milli hökuməti "Azərbaycan Cümhuriyyəti" adlandırmışdı. 1920-ci ilin may - iyun aylarında sovet rejiminə qarşı Azərbaycan SSR-də baş vermiş üsyanların qan içərisində boğulması Xiyabanidə Şimali Azərbaycanın işğaldan qurtulacağına olan ümidlərini qırsa da, bolşeviklərin zülmündən Cənuba qaçan azərbaycanlılara sığınacaq vermişdi. Sığına-

caq verilənlərin içərisində Sovet rejiminə qarşı 1920-ci ilin may ayında baş vermiş Gəncə üsyanının iştirakçısı olan xeyli sayda əsgərimiz də vardı.

Tehran hökumətinin İngiltərə nümayəndəliyi ilə birlikdə hazırladığı hücum planına əsasən sentyabrın 11-də bütün əks - inqilabi qüvvələr, o cümlədən komandanı rus olan şah kazak dəstəsi Təbrizə yeridildi. Milli hökumətin müdafiəçiləri sentyabrın 14-dək son damla qanlarına qədər qəhrəmanlıqla vuruşaraq azadlıq yolunda canlarını qurban verdilər. Qaçıb gizlənmək və ölkəni tərk etmək üçün hər cür imkanı olan Şeyx Məhəmməd Xiyabani sonadək müqavimət göstərüb, Vətənimiz uğrunda şəhid oldu. Hökumətdən təslim olmaqla can təhlükəsizliyini istəmək təklifinə bu qəhrəman türk belə cavab vermişdi: **"Mən ölməyi üstün tuturam və düşmənlərim qarşısında diz çökmərəm. Mən məşrutə dövrünün övladıyam və ərəblərə baş əyməyən Babək Xürrəminin sülaləsindənəm."** Vətənin azadlığını hər şeydən üstün tutan Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin **"bir xalqın ki, istiqlaliyyəti yoxdur, deməli, onun heç nəyi yoxdur!"** məşhur kəlamı xalqımızın milli - azadlıq mübarizəsinin tarixinə böyük hərflərlə yazılmışdır. Bu hərəkətlə Cənubi Azərbaycan türkləri Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə öz milli varlıqları uğrunda mübarizəyə qalxmış və ilk dəfə Qacar səltənəti daxilində **milli muxtariyyət** əldə etməyə cəhd göstərmişdilər.

Azadlıq hərəkəti nəticəsiz qalmadı. İngilispərəst Tehran hökuməti yenisiylə əvəz edildi. İngiltərə ilə əsarətli şərtlərlə bağlanmış 1919-cu il sazişi 1921-ci ilə də ləğv olundu.



**X FƏSİL.**  
**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ**  
**(1918 - 1920-Cİ İLLƏR)**

**§ 36. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması.**  
**Milli hökumətin daxili siyasəti**

**"İstiqlaliyyət Bəyannaməsi." Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması.** 1918-ci il mart - aprel aylarında **Bakıda** və **Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində** bolşevik - daşnak qüvvələri tərəfindən türk - müsəlman əhalisinə qarşı çox dəhşətli **soyqırımın törədilməsi**, Cənubi Qafqazın əsas hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seyminin bunun qarşısını almaq üçün hər hansı bir təsirli tədbirlər görmək istəməməsi, Seymdəki erməni - gürcü çoxluğunun Osmanlı ilə savaşa uduzandan sonra da bu dövlətlə münasibətləri normallaşdırmaq üçün heç bir ciddi addım atmaması **Zaqafqaziya Federativ Respublikasını** siyasi böhrana sürüklədi. Bu respublikanın süqutu və Seymdə təmsil olunan xalqların öz müstəqil dövlətlərini yaratması tarixi zərurətə çevrildi.

1918-ci il mayın 26-da Seymin sonuncu iclasında Gürcüstan Seymdən çıxdığı bəyan etdi və Seym buraxıldı. Beləliklə, ilk olaraq Gürcüstan öz dövlət müstəqilliyini elan etdi.

Seymin Azərbaycan nümayəndəliyi mayın 27-də fəvqəladə iclas keçirərək Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürdü və özünü Müvəqqəti Milli Şura elan etdi. Milli Şuranın sədri **Məmməd Əmin Rəsulzadə** seçildi. Milli Şuranın 1918-ci il mayın 28-də keçirilən birinci iclasında **Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsi** qərara alındı və "İstiqlaliyyət Bəyannaməsi" qəbul edildi. "İstiqlaliyyət Bəyannaməsi"ndə deyilirdi:

1. "Azərbaycan tam hüquqlu müstəqil dövlətdir. Cənubi Qafqazın cənub və şərq hissələrindən ibarətdir. Ali hakimiyyət Azərbaycan xalqına məxsusdur.

2. Azərbaycanın siyasi quruluş forması Xalq Cümhuriyyətidir.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti beynəlxalq birliyin bütün üzvləri ilə, xüsusən həmsərhəd xalqlar və dövlətlərlə qonşuluq əlaqələri yaradacaqdır.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz sərhədləri daxilində milliyətindən, dinindən, cinsindən, ictimai vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarına tam vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar verir.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti onun ərazisində yaşayan bütün xalqların sərbəst inkişafına şərait yaradacaqdır.

6. Məclisi - Müəssisə çağırılana qədər Azərbaycanda ali hakimiyyət xalqın səsvermə yolu ilə seçdiyi Milli Şura və Milli Şuranın qarşısında cavabdeh olan Müvəqqəti Hökumət sayılır".

"İstiqlaliyyət Bəyannaməsi"nin verildiyi elə həmin gün - mayın 28-də Milli Şuranın tapşırığı ilə **Fətəli xan Xoyskinin** başçılığı ilə Cümhuriyyətin ilk hökumət kabineti təşkil edildi.

Beləliklə, milli-azadlıq hərəkatının **üçüncü mərhələsinin** əsas yekunu olaraq xalqımız öz dövlət müstəqilliyinə qovuşdu. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün Türk və Müsəlman dünyasında dünyəvi təməl üzərində qurulan ilk Türk dövləti idi.**

Cənubi Qafqazda yaranan yeni dövlətlərin sərhədlərinin müəyyən edilməsi məsələsində erməni nümayəndələri çox çətin vəziyyətə düşmüşdülər. Çünki Ermənistan dövləti yaratmaq üçün onların siyasi mərkəz olacaq şəhərləri yox idi. Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci il may ayının 29-da erməni Milli Şurasının müraciəti əsasında ermənilərin Dağlıq Qarabağa olan iddialarından imtina etməsi şərti ilə **İrəvan şəhərinin** onlara güzəştə gedilməsi haqqında qərar çıxartdı. Gürcüstanla sərhəd məsələsi dinc yolla həll edildi. Gürcülərin Zaqatala dairəsinə iddiası əsasında dairənin əhalisi arasında rəy sorğusu keçirildi və sorğunun nəticəsinə görə **Zaqatala dairəsi** Azərbaycanın tərkibində saxlanıldı.

Azərbaycan Milli Hökumətinin xarici siyasət sahəsində ilk diplomatik addımı və böyük uğuru 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə **Batum müqaviləsinin bağlanması** oldu. Bu müqavilə əsasında **Osmanlı imperatorluğu Azərbaycan Cümhuriyyətini tanıyan ilk dövlət oldu.** Batum müqaviləsinin dördüncü maddəsi yeni yaranmış dövlətimiz üçün həyati əhəmiyyətə malik idi. Çünki həmin maddəyə görə ölkəmizin təhlükəsizliyinin təmin olunması ehtiyacı yaranardısı, Osmanlı hökuməti Azərbaycan hökumətinə hərbi yardım göstərməyi öhdəsinə götürmüşdü. Müqaviləni imzalayan Azərbaycan nümayəndələri - M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınskinin Türkiyə hökumətindən hərbi yardım istəyinə dərhal müsbət cavab verildi və iyun ayının birinci yarısında Nuru paşanın başçılığı ilə türk qoşunu Gəncəyə gəldi.

1918-ci ilin iyun ayının 16-da **Azərbaycan Milli Şurası və Milli hökuməti** Tiflisdən **Gəncəyə** köçdü. İyun ayının 17-də Azərbaycan Milli Şurası müvəqqəti olaraq öz işini dayandıraraq bütün səlahiyyətlərini Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi Müvəqqəti Hökumətə verdi. Hökumət isə 6 aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisini çağırmalı idi. 1918-ci il iyunun 17-də F.Xoyskinin başçılığı ilə Gəncədə təşkil olunan **ikinci hökumət kabinetinin** əsas vəzifəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətini ölkənin bütün ərazisinə yaymaqdan və Bakı şəhərini Azərbaycan xalqının düşmənlərindən azad etməkdən ibarət idi.

Bu zaman Bakı şəhərində bədnam erməni sovet hökuməti - XKS azğınlıq edir, at oynadırdı. Bakı XKS-nin quldur dəstələri bütün Şimali Azərbaycanı ələ keçirtmək arzusunda idi. Lakin düşmənin bu arzusu ürəyində qaldı.

İyunun 27-dən iyulun 1-dək **Göyçay yaxınlığında baş vermiş həlledici döyüşdə** Osmanlı və Azərbaycan türklərindən ibarət **Qafqaz İslam Ordusu** Bakı XKS-nin qoşunlarını darmadağın etdi. Göyçay məğlubiyyəti Bakı XKS-nin süqutunu sürətləndirdi. Qafqaz İslam Ordusunun və Azərbaycan könüllü hərbi dəstəsinin Bakıya doğru irəliləməsi mart soyqırımını törətmiş Bakı Sovetini bərk qorxuya salmışdı. XKS-nin əsas dayağı olan Sovet Rusiyası da hər hansı bir yardım göstərmək iqtidarında deyildi. Bakı Sovetinin eser-mənşevik

çoxluğu yeganə ümid yeri kimi ingilisləri köməyə çağırmaq təklifi ilə çıxış etdilər. S.Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşeviklər səsvermə zamanı azlıqda qaldılar və tamamilə nüfuzdan düşmüş bolşevik - daşnak güruhu istefa verməyə məcbur oldu. Beləliklə, 1918-ci il iyulun 31-də Bakı XKS süquta uğradı. Bolşeviklərə düşmən mövqedə dayanan eser - menşeviklər daşnaklarla ittifaqa girərək XKS-nin yerində avqustun 1-də "**Sentrokaspi diktaturası**" adlandırılan mürtəce bir hakimiyyət orqanı yaratdılar. "Sentrokaspi diktaturasının" gördüyü yeganə xeyirli iş Azərbaycanlı əhalinin qarət olunması hesabına toplanmış 80 kq-a qədər qızıl və zinət əşyalarını, zəruri ərzağı, silah və sursatı "Ərdəhan" gəmisinə yükləyib, Həştərxana qaçmağa hazırlaşan komissarları S.Şaumyan başda olmaqla həbs etməsi oldu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, "Sentrokaspi diktaturası" yıxılan kimi A.Mikoyan tərəfindən həbsdən azad edilən komissarlar yenidən gəmi ilə Həştərxana yola düşüb, Sovet Rusiyasına üz tutmuşdular. Sağ - salamat ora çatsaydılar, türk - müsəlman xalqlarına qarşı hələ çox cinayət törədəcəkdilər. Tökdükləri günahsız insan qanına görə böyük yaradan buna imkan vermədi. Gəmi tufana düşərək geriye Bakı limanına qayıtdı. Yenidən həbs olunmuş komissarlar 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı azad edildikdən sonra ingilislər tərəfindən Türkmənistanı aparıldılar. Burada S.Şaumyan başda olmaqla, komissarlar bolşeviklərə düşmən olan sol eserlər tərəfindən güllələnərək öz layiqli cəzalarına çatdılar.

"Sentrokaspi diktaturası" da antiAzərbaycan siyasəti yeridirdi və Bakı şəhərində heç bir dayağı yox idi. Köməyə çağırdığı ingilis qoşunu da onu xilas edə bilmədi. 1918-ci ilin sentyabrın 15-də Türkiyənin Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan könüllü hərbi dəstəsi Bakını düşmənlərdən azad etdi. "Sentrokaspi diktaturası" süquta uğradı. Sentyabrın 17-də Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakıya köçdü. Bakı şəhəri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı elan edildi. Bakıya köçən Azərbaycan hökuməti mart soyqırımına görə qisas hissi ilə alışıb yanan və Qafqaz İslam ordusu Bakıya gələnədək xeyli sayda erməni quldurunu məhv edən Azərbaycan türklərinin şəhərdəki erməni məhəllələrinə hücumlarının qarşısını qətiyyətlə aldı. Cümhuriyyətin bu addımı bəyan etdiyi prinsiplərinə nə qədər sadıq qaldığını açıq şəkildə nümayiş etdirdi. Bu, tarixdə çox nadir halda rast gəlinən ifrat insanpərvərlik nümunəsi idi.

**Milli dövlət quruculuğu sahəsində tədbirlər.** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti **parlamentli respublika** idi. Qərbi Avropanın bütün demokratik dövlətlərində və ABŞ-da olduğu kimi, **hakimiyyətin bölünməsi prinsipi** tətbiq edilmişdi. Qanunverici hakimiyyət əvvəlcə Milli Şuraya, sonra isə Parlamentə, icraedici hakimiyyət isə parlament qarşısında tam məsuliyyət daşıyan hökumətə məxsus idi.

1918-ci ilin noyabrın 16-da fəaliyyətini bərpa edən Milli Şura noyabrın 19-da **Azərbaycan Parlamentinin yaradılması haqqında qanun** qəbul etdi. Bu qanuna görə 120 nəfərdən ibarət olacaq təkpələli Parlamentə Milli Şuranın 44 üzvündən əlavə, Şimali Azərbaycanın 2 milyon 862 min nəfərə çatan ümumi

əhalisinin 1 milyon 952 min nəfərini, yəni 68% -ni təşkil edən müsəlman türklərindən daha 36 nümayəndə seçilməsi (birlikdə cəmi 80 nəfər) nəzərdə tutulmuşdu. Cümhuriyyət hökuməti öz prinsiplərinə sadıq qalaraq ölkəmizdə sığınacaq tapmış 500 mindən çox erməniyə parlamentdə 21 yer, sayı 214 min nəfər olan ruslara 10 yer, milli azlıqların isə hərəsinə bir yer ayırmışdı. Azərbaycan Cümhuriyyəti **Türk Müsəlman dünyasında** ilk dəfə olaraq **qadınlara seçib - seçilmək hüququ** vermişdi.

Azərbaycan parlamentinin ilk iclası 1918-ci il dekabrın 7-də keçirildi. Böyük siyasi və dövlət xadimi, Cümhuriyyətin qurucusu **Məmməd Əmin Rəsulzadə** ilk iclasda çıxış edərək bütün nümayəndələri "Vətən və millət qayəsindən qat-qat aşağıda duran partiya və şəxsi maraqları bir tərəfə tullayıb, Vətən qayğısı və Millət duyğusunu hər şeydən yüksək tutmağa çağırırdı."

Bitərəf hüquqşünas və tanınmış siyasi xadim **Əlimərdan bəy Topçubaşov** Azərbaycan Parlamentinin sədri, "Müsavət" partiyasının üzvü Həsən bəy Ağayev isə onun müavini seçildi. Əvvəl İstanbulda Azərbaycan Cümhuriyyətinin nümayəndəsi, sonra isə Paris konfransına göndərilən nümayəndə heyətinin başçısı olan Ə.Topçubaşov Vətənə dönmədiyindən parlamentə əvvəldən axıra qədər **Həsən bəy Ağayev** başçılıq etmişdir. Parlamentin təkidi ilə dekabrın 26-da təşkil edilən **üçüncü hökumət kabinetinə** də Fətəli xan Xoyski başçılıq edirdi. 1919-cu il martın 14-dən dekabrın 22-nə qədər mövcud olmuş **dördüncü hökumət kabinetinə** və 1919-cu il dekabrın 24-dən 1920-ci il aprelin 1-dək fəaliyyət göstərmiş **beşinci hökumət kabinetinə** isə "Müsavət" partiyasının liderlərindən biri Nəsim bəy Usubbəyli başçılıq etmişdir.

Azərbaycan Parlamenti M.Ə.Rəsulzadənin sözləri ilə deyilsə, "hakimi - mütələq idi. Onsuz heç bir əmr keçməz, heç bir məsrəf yapılmaz, heç bir müharibə başlamaz, heç bir barışıq imzalanmazdı. Hökumət millət məclisinin etimadını qazananda qalır, itirəndə isə düşürdü. "

1918-ci il 27 iyun tarixli fərmanla **türk dili Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi dövlət dili** elan olunmuşdu. Parlamentdə Azərbaycan türk dili işlənir və rəsmi sənədlərin hamısı bu dildə tərtib olunurdu. Azərbaycan Parlamenti mövcud olduğu dövrdə ölkəmizin sosial - iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının ən vacib məsələləri ilə bağlı 300-dən çox qanun qəbul etmişdi.

Yeni dövlət quruculuğu sahəsində ən mühüm addımlardan biri, məşhur bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovun vətənpərvər şairimiz Əhməd Cavadın sözlərinə yazdığı Milli Marşın **Cümhuriyyətin Himni** kimi qəbul edilməsi oldu. Milli hökumətin 1918-ci il 24 iyun tarixli qərarı ilə üzərində ağ aypara və səkkizguşəli ulduz təsvir edilmiş qırmızı bayraq Cümhuriyyətin Dövlət Bayrağı kimi təsdiq edildi. 1918-ci il noyabr ayının 9-da bu bayraq mavi, qırmızı və yaşıl zolaqlardan ibarət yeni **Dövlət Bayrağı** ilə əvəz olundu. Dövlət bayrağımızın bu üç rəngi **Türk milli mədəniyyətini, Müasir Avropa demokratiyasını və İslam sivilizasiyasını** təcəssüm etdirirdi. Cümhuriyyət hökuməti yaranışından elan etdiyi təməl prinsiplərinə sadıq qalaraq 1918-ci il avqustun 23-də o dövr üçün çox

mütərəqqi sayılan "Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında" Əsasnaməni qəbul etdi. 1919-cu il avqustun 11-də isə Parlament tərəfindən "Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında" qanun verildi. Bu qanuna görə milliyyətindən və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq özləri və ya valideynləri Azərbaycan ərazisində doğulmuş keçmiş Rusiya imperiyası təbəələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vətəndaşları hesab olunurdular.

**Ordu quruculuğu. Milli ordunun yaradılması.** Milli hökumətin öz daxili siyasətində xüsusi diqqət mərkəzində saxladığı ən vacib məsələlərdən biri **ordu quruculuğu** idi. Cümhuriyyət yarananda onun müsəlman könüllü dəstələrindən ibarət cəmi 600 nəfərlik kiçik bir hərbi qüvvəsi var idi. Daxili və xarici düşmənlərin çoxluğu şəraitində dövlətimiz bu kiçik qüvvə ilə istiqlaliyyətini və öz ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq iqtidarında deyildi. Bunu nəzərə alan hökumət 1918-ci il Batum müqaviləsinə əsasən Osmanlı dövlətindən təcili hərbi yardım alaraq öz milli ordusunu qurmağa başladı. Bu məqsədlə Osmanlıdan təcrübəli hərbi mütəxəssislər çağırıldı. Hökumətin 1918-ci il 26 iyun tarixli qərarı ilə Müsəlman korpusu "Azərbaycan korpusu" adlandırıldı. 1918-ci il avqustun 11-də verilmiş "Ümumi hərbi səfərbərlik" haqqında fərmana görə 1894 - 1899-cu illərdə doğulmuş müsəlman etiqadlı bütün Azərbaycan vətəndaşları hərbi qulluğa çağırılırdılar. Bu fərmana tabe olmayanlar müharibə dövrünün hərbi qanunları ilə mühakimə olunmalı idilər. 1918-ci il noyabrın 1-də Hərbi nazirliyin yaradılması haqqında qərar verildi. Hərbi nazirliyə rəhbərliyi baş nazir F.X.Xoyski öz üzərinə götürdü və general Səməd bəy Mehmandarov onun müavini təyin olundu. 1918-ci il dekabrın 26-da yaradılmış üçüncü hökumət kabinetində hərbi nazir vəzifəsini tutan böyük sərkərdəmiz **Səməd bəy Mehmandarovun** rəhbərliyi altında Milli ordunun yaradılması prosesi sürətləndi. 1919-cu ildə 25 min nəfərdən ibarət ordu yaratmaq və 1920-ci ildə hərbi qüvvələrin sayını 40 minə çatdırmaq vəzifəsi irəli sürülmüşdü. Hökumət bu strateji sahəyə 400 milyon manata yaxın pul ayırmışdı ki, bu da illik dövlət büdcəsinin 24% -nə bərabər idi. Görülən tədbirlər nəticəsində artıq 1919-cu ilin sonlarında **Azərbaycan milli ordusu** iki piyada və bir süvari (atlı) diviziyadan ibarət idi. General S.Mehmandarovun orduda əməllərin Azərbaycan türk dilində verilməsi və hərbi təlimin ana dilində aparılması haqqında əmrinin icrasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Hərbi nazirin müavini görkəmli hərbcimiz general **Əliəğa Şıxlınskinin** rəhbərliyi ilə hazırlanan **milli hərbi geyim forması** 1919-cu ilin yanvarın 11-də rəsmən qəbul edilmişdi. Azərbaycan ordusunda qulluq edib, ağıqvardiyaçı rus generalı Denikin xeyrinə cəsusluq edən bütün rus zabitləri hərbi qulluqdan uzaqlaşdırılaraq Azərbaycandan sürgün edildilər.

Milli ordunun yaranma prosesi uğurla davam etdirilirdi və 1920-ci ildə nəzəmi Azərbaycan ordusunda 40 min nəfər əsgər və zabit Vətənimizə xidmət edirdi. Bunun 30 min piyadalardan, 10 min nəfəri isə süvarilərdən ibarət idi.

Milli ordunu zabit kadrları ilə təmin etmək üçün Gəncədən Bakıya köçürülən Hərbi məktəb yenidən təşkil olundu. Bundan başqa, İstehkamçılar, Hərbi

dəmiryolçular və Hərbi feldşer məktəbləri açılmışdı. Cümhuriyyət hökuməti ordunun silah - sursatla təchiz edilməsində böyük çətinliklərlə üzləşirdi. Fransa, Polşa və İngiltərə bizə silah satmaqdan imtina etmiş, yalnız İtaliya Azərbaycana müəyyən silah - sursat və hərbi geyim satmağa razılıq vermişdi. Sazişə uyğun olaraq İtaliya hökumətinin 1920-ci ildə göndərdiyi bütün hərbi geyimlər, ləvazimatlar Azərbaycanı işğal edən Rusiyanın XI Qırmızı Ordusunun əlinə keçmişdi.

Yeni yaranan milli ordu hissələri dövlətimizin və xalqımızın düşmənlərinə qarşı mübarizədə böyük qəhrəmanlıqlar göstərmişdir. Azərbaycanın cənub bölgəsində şovinist rus zabitləri vaxtilə Muğana köçürülmüş rus əhalisini cəlb etməklə, 1919-cu ilin fevralında qiyam qaldırmışdılar. Müstəqilliyimizə düşmən olan bu qüvvələr **Lənkəran bölgəsini** Azərbaycandan ayırmağa çalışırdılar. 1919-cu ilin may - iyun aylarında Sovet Rusiyasının əlaltısı olan kommunist bolşeviklər isə bölgədə "Muğan Sovet Respublikası" adlanan bədnam bir qurum yaratmışdılar. V.Leninin tapşırığı ilə Xəzər dənizi vasitəsilə bu quruma çoxlu sayda silah - sursat və hərbi qüvvə göndərilmişdi. Nəticədə Muğanda bolşevik silahlı qüvvələrinin ümumi sayı 5-6 minə çatdırılmışdı. Milli ordumuzun ümumi qərargah rəisi general **Həbib bəy Səlimovun** başçılığı ilə bölgəyə yeridilən qoşun 1919-cu il avqustun 13-dən sentyabrın 3-dək bütün rus hərbi dəstələrini darmadağın edib ölkəmizdən qovmuşdu. Nəticədə hərbi nazir S.Mehmandarovun əmrində deyildiyi kimi, "Lənkəran qəzası və Muğan doğma Azərbaycana qaytarıldı". Milli ordu hissələri görkəmli sərkərdəmiz Həbib bəy Səlimovun başçılığı altında 1920-ci ilin müqəddəs Novruz günündə separatçı erməni qüvvələrinin Qarabağda qaldırdığı qiyamı da yatırdı. **Əsgəran savaşında** qiyamçıları və Ermənistandan göndərilən nizami ordunu darmadağın etdi. Əsgəran qalası üzərində yenə də **Azərbaycan bayrağı** dalğalanmağa başladı. Milli ordu tərəfindən Şuşa qalası da düşməndən təmizləndi. Qarabağ savaşında qazanılan qələbə münasibəti ilə hərbi nazirimiz general Səməd bəy Mehmandarov əsgərlərə müraciətində demişdi: "**Mən Almaniya cəbhəsində, bir çox savaşlarda olmuşam, lakin sizin kimi qəhrəman əsgərlərə nadir hallarda təsadüf etmişəm... Siz qanınızla gənc Azərbaycan Ordusunun namusunu qorudunuz!**".

Cümhuriyyət hökuməti **Azərbaycanın hərbi donanmasının yaradılması** üçün də mühüm addımlar atmışdı. 1919-cu ilin yayında Bakını tərk edən ingilislərin Azərbaycan hökumətinə təhvil verdiyi hərbi sursat və hərbi gəmilər əsasında **Xəzər Hərbi Donanması** yaradıldı. Cənubi Rusiya ordusunun başçısı, çar generalı Denikinin qəti etirazlarına baxmayaraq, dəniz sərhədlərimizi qoruyan hərbi donanmamız şanlı Azərbaycan bayrağı altında üzürdü. 1919-cu ilin sonunda donanma üçün xaricdən 18 hərbi kater və 6 sualtı qayıq alınmışdı.

**Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi torpaqlarımızı erməni təcavüzündən qorumaq uğrunda mübarizəsi.** Azərbaycanın Milli Şurasının 1918-ci il mayın 29-da məcburi addım kimi **türk şəhəri İrəvanın** ermənilərin yaratdığı Ermənistan (Ararat) respublikasının paytaxtına çevrilməsinə razılıq verilməsindən sonra da, bu nankor və məkrli toplumun Azərbaycana ərazi iddialarının ar-

dı-arası kəsilmədi. Ermənistan respublikası cəmi 10 min kvadrat kilometr əraziyə malik olub, Cənubi Qafqazda ən kiçik dövlət qurumu idi. Kiçik olsa da, iştahası çox böyük idi və demək olar ki, bölgədəki türk - müsəlman əhalinin yaşadığı bütün əraziləri özününkü hesab edir və "böyük Ermənistan" arzusu ilə yaşayırdı. Bu dövrdə erməni təcavüzünün əsas hədəfində Azərbaycanın **Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağ** torpaqları idi.

Ermənistan Respublikası yaranan kimi ermənilər onlara yaxınlıqda yerləşən Zəngəzur və Naxçıvan torpaqlarına təcavüzə başladılar. Türk xalqının qəddar düşməni Andronikin daşnak quldur dəstələri birbaşa Ermənistan hökumətinin göstərişləri əsasında 1918-ci ilin yay - payız aylarında Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ bölgələrində Azərbaycan Cümhuriyyətinin sərhədlərini pozaraq dinc əhaliyə qarşı kütləvi soyqırım həyata keçirdilər. Nəticədə Zəngəzurdə 115, Cavanşir, Cəbrayıl və Şuşa qəzalarında 21, İrəvan quberniyasında isə 60-dan çox Azərbaycan kəndi məhv edildi və 100 mindən çox türk - müsəlman əhalisi öz doğma yurdundan didərgin salınaraq qaçqın düşdü. Erməni təcavüzü nəticəsində yaranmış qaçqın problemi gənc Azərbaycan Respublikasının mövcud olduğu dövrdə ölkənin sosial - iqtisadi həyatına aid məsələlərə lazım olan qədər diqqət və qayğı göstərilməsinə imkan vermədi.

Cümhuriyyət hökuməti tarixi torpağımız olan **Qarabağı** erməni təcavüzündən qorumaq və bu bölgədə qayda - qanun yaratmaq üçün 1919-cu ilin əvvəllərindən çox qətiyyətli addımlar atmağa başladı. 1919-cu il yanvar ayının 15-də Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarından ibarət **Qarabağ general qubernatorluğu** yaradıldı və fəvqəladə səlahiyyətlər verilməklə, **Xosrov bəy Sultanov** general-qubernator təyin edildi. Xosrov bəy Sultanovunun qətiyyətli tədbirləri nəticəsində Andronikin və digər daşnak qüvvələrinin Qarabağa quldur basqınlarına son qoyuldu və separatçı qüvvələr buradan çıxarıldı. Cümhuriyyət hökumətinin sülhsevər və humanist siyasəti nəticəsində bölgənin dinc erməni əhalisi Azərbaycan hökumətinin hakimiyyətini tanıdı. **Beləliklə, Qarabağda və onun dağlıq hissəsində Azərbaycanın suveren hüquqları təmin olundu.** Xosrov bəy Sultanovun qətiyyətli addımları və müttəfiq dövlətlərin təzyiqi altında Andronik nəinki Azərbaycan, hətta Cənubi Qafqazdan qaçmağa məcbur oldu.

30 oktyabr 1918-ci il **Mudros sazişinə görə** Osmanlı qoşunları Azərbaycanı, o cümlədən onun ayrılmaz hissəsi olan **Naxçıvanı** tərk etməli oldu. Bölgənin azərbaycanlı əhalisi özünü və torpağını qorumaq üçün hələ ki, güclü dövlət idarələrinə və nizami hərbi qüvvələrə malik deyildi. Milli vətənpərvər qüvvələr Naxçıvan bölgəsini erməni təcavüzündən qorumaq üçün 1918-ci ilin noyabr ayında **Araz-Türk respublikasını** yaratdılar. Bu respublikanın ərazisi Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarını, Sərdəbad, Uluxanlı, Qəmərli, Vedibasar, Mehri və başqa bölgələri əhatə edirdi. Mərkəzi isə Naxçıvan şəhəri idi. Araz - Türk respublikası Naxçıvanın daşnak hücumlarından qorunmasında mühüm rol oynadı. Cümhuriyyət hökuməti Naxçıvanda öz suveren hüquqlarını

və hakimiyyətini qəti şəkildə bərqərar etmək üçün 1919-cu il fevralın 28-də Araz - Türk respublikasının yerində **Naxçıvan general qubernatorluğu** yaradıldı. Bəhram xan Naxçıvanski general qubernator təyin edildi.

Çox maraqlıdır ki, indikindən fərqli olaraq o dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Ermənistan respublikası bir-birini tanıyırdı. Cümhuriyyətin Ermənistanda diplomatik nümayəndəliyi açılmış və 1919-cu il yanvarın 29-da Məhəmməd xan Təkinski İrəvana səfir təyin edilmişdi.

1919-cu ildə **Zəngəzur bölgəsində** Azərbaycan və Ermənistanın silahlı qarşıdurmasını aradan qaldırmaq və iki dövlət arasında normal dinc qonşuluq münasibətləri yaratmaq üçün ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə aparılan danışıqlar həmin ilin noyabrın 23-də Tiflisdə saziş bağlanması ilə nəticələndi. Tərəflər bir daha bir - birlərinə qarşı silah işlətməməyi və bütün mübahisəli məsələləri sülh yolu ilə həll etməyi, sərhəd məsələsini isə növbəti sülh konfransında qəti şəkildə həll etməyi öhdələrinə götürmüşdülər. Cümhuriyyət hökuməti sazişə əsasən üzərinə götürdüyü öhdəliyə sadıq qaldı və xain erməni sözünə səmimi şəkildə inanaraq qısa müddətdə Zəngəzurdan öz qoşun hissələrini çıxartdı. Bu fürsətdən dərhal yararlanan Ermənistan hökuməti bölgəyə əlavə olaraq 7 minlik nizami qoşun hissələri yeritdi. Nəticədə Zəngəzurdə daha 40 Azərbaycan kəndi talan edildi, əhalisi isə qətlə yetirildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yıxmaq üçün erməni daşnak hökuməti 1920-ci ildə Rusiyanın bolşevik hökuməti ilə gizli danışıqlar aparmağa başladı. Ermənistan 1920-ci ilin mart ayında Qarabağda milli hökumətimizə qarşı qiyamlar təşkil etdi və hərbi əməliyyatlara başladı. Nəticədə təcili surətdə əsas qoşun hissələrini Qarabağ bölgəsinə cəmləşdirməyə məcbur olan Azərbaycan respublikasının şimal sərhədləri tamamilə müdafiəsiz qaldı. Bu da 1920-ci ilin aprel ayında Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın işğalını xeyli asanlaşdırdı.

**Cümhuriyyət hökumətinin sosial-iqtisadi tədbirləri.** Azərbaycan Cümhuriyyətinin, **sərhədləri dəqiqliklə müəyyən olunmuş ərazisinin sahəsi 97,3 min kvadrat kilometr** idi. Qonşu Gürcüstan və Ermənistanla mübahisəli sayılan və Cümhuriyyətin ona məxsusluğu haqqında iddia qaldırdığı 16,6 min kv. kilometrlik ərazi ilə birlikdə Azərbaycanın ümumi ərazisi 113,9 min kvadrat kilometrə çatırdı. Bütün bu ərazilərdə **3,3 milyon nəfərə yaxın əhali** yaşayırdı.

Yarandığı gündən tarixi ərazilərimizə və milli sərvətlərimizə sahib çıxan Cümhuriyyət hökuməti dünya müharibəsi, bolşevik - daşnak talanları nəticəsində dağılmış iqtisadiyyatımızı bərpa etməyə başladı. Milli hökumət dövlətimizin inkişafı və millətimizin rifahına yönəlmiş iqtisadi siyasət yeritməyə çalışırdı. Cümhuriyyət Qərbi Avropa ölkələrində olduğu kimi, mülkiyyət formalarının müxtəlifliyinə və bütün vətəndaşlara bərabər iqtisadi imkanlar verən demokratik məzmunlu iqtisadiyyat qurmağa səy göstərirdi.

Milli hökumət ilk növbədə sərvətlərimizin xaricə daşınmasının qarşısını almaq üçün **1918-ci il 27 iyun fərmanı** ilə taxıl məhsullarının, heyvanların və ət məhsullarının, pambıq, yun, ipək məmulatlarının Azərbaycandan kənara çıxarıl-



masını qadağan etdi. Bütün sərhəd keçid məntəqələrində **gömrük xidmətinin** yaradılmasına başlandı. 1918-ci il avqustun 27-də ölkə daxilində **azad ticarətin** aparılması haqqında fərman verildi.

Azərbaycan hökuməti ölkə iqtisadiyyatının əsas sahəsi olan **neft sənayesini** dirçəltmək üçün **əks - milliləşdirmə** tədbirlərinə əl atdı. **1918-ci il oktyabrın 1-də verilmiş fərmana görə hökumət** Bakı XKS-nın neft sənayesi və Xəzər ticarət donanmasının milliləşdirilməsi haqqındakı dekretlərini ləğv edərək bütün mədənləri, zavodları və gəmiləri əvvəlki sahiblərinə qaytardı. Dövlət bu strateji sahəyə nəzarət qoymaqla yanaşı, daxili və xarici bazarda neft məhsullarının satış qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsi hüququnu özündə saxlayırdı. 1919-cu ilin yayından hökumət **xarici şirkətlərlə neftin satışına dair sazişlər** bağlamağa başladı. Rusiya bazarı itirildiyindən Azərbaycan nefti əsasən qonşu ölkələrə və Avropaya ixrac olunurdu. Azərbaycandan Türkiyəyə, Gürcüstana, İngiltərə və İtaliyaya neft və neft məhsulları göndərilirdi. Neftin nəqli hələ 1907-ci ildə çəkilişi başa çatdırılmış **Bakı-Batım kəməri** və **Bakı - Tiflis dəmir yolu xətti** ilə həyata keçirilirdi. Neftin Rusiyanın deyil, müstəqil Azərbaycanın ixtiyarında olmasını istəyən Versal Ali Şurası Batım limanından istifadə hüququnun Azərbaycan Cümhuriyyətinə verilməsi haqqında qərar çıxarmışdı. Neftin qiymətinə gəlinə, İtaliyaya göndərilən hər ton neftin qiyməti 35 dollar, mazutun tonu isə 25 dollar müəyyən edilmişdi.

Azərbaycan hökumətinin **maliyyə siyasəti** dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasına və milli valyutanın tətbiqinə yönəlmişdi. 1918-ci il sentyabrın 22-də hökumət **Bakı bonu** adlandırılan milli pul vahidinin dövriyyəyə buraxılması haqqında qərar verdi. İlk olaraq 40 Bakı bonu 1 türk lirəsinə bərabər tutulmuşdu. Hökumət maliyyə - pul sistemini nizamlamaq üçün 1919-cu il sentyabrın 30-da Dövlət Bankı yaratdı. Görkəmli xeyriyyəçi sahibkar **Hacı Zeynalabdin Tağıyev** Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasını alqışlayaraq onu **"doğma Vətənim üzərində parlayan müstəqillik günəşi"** adlandırmışdı. Müstəqil dövlətinə bütün maddi və maliyyə imkanları ilə dayaq olan H.Z.Tağıyev eyni zamanda gənc hökuməti iqtisadi siyasətində təcrübəsizlikdən yol verdiyi səhvlər görə tənqid etməkdən çəkinmirdi. Azad sahibkarlıq, iqtisadi sərbəstlik və xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığı üzərində qurulan iqtisadi konsepsiyasını hökumətə təqdim edən H.Z.Tağıyev məhsul ixracına qoyulmuş qadağaların milli valyutanın qiymətdən düşməsinə, ixrac əməliyyatları üzərində sərt nəzarətə görə mal mübadiləsinin məhdudlaşdırılmasının isə kapital sahiblərinə ciddi ziyan vurulmasına gətirib çıxaracağını bildirmişdi. H.Z.Tağıyevə görə "iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən nizamlama sistemini və sabit dövlət qiymətlərini tətbiq edən məmurlar belə hesab edirlər ki, guya sənayeçi yalnız öz marağını güddüyünə görə dövlətin və cəmiyyətin düşmənidir. Buna görə də cinayət törətmiş cani kimi onun üzərində sərt nəzarət lazımdır. Belə baxışların əsassız olmasını sübut etməyə ehtiyac yoxdur. **Azad sahibkarlar dövlətin düşməni yox, dostu və dayəğdır.**"

Azərbaycanda əhalinin 76%-i kənd təsərrüfatı sahəsində çalışdığından **torpaq məsələsi** sosial - iqtisadi problemlər içərisində ilk yerdə dururdu. Parlamentin "Müsavat" fraksiyası tərəfindən hazırlanıb, 1920-ci il fevralın 16-da müzakirəyə təqdim edilən **aqrar məsələ** üzrə qanun layihəsində bir hissəsi sahibkarların ixtiyarında saxlanılmaqla, qalan torpaqların əvəzsiz olaraq alınıb dövlət torpaq fonduna daxil edilməsi, sonra isə əvəzi ödənilmədən pulsuz kəndlilərə paylanması nəzərdə tutulmuşdu. Parlamentin mart müzakirələrində də aqrar layihə qanun statusu qazanmadığından Cümhuriyyətin varlığı üçün ən vacib məsələlərdən biri həll olunmamış qaldı.

Cümhuriyyət hökumətinin **sosial siyasəti** "Müsavat" partiyasının təqdim etdiyi proqram əsasında həyata keçirilirdi. Bu proqramda əksini tapmış **8 saatlıq iş günü, həftədə bir gün istirahət, gecə növbəsinin ləğvi və məktəbyaşlı uşaqların işə cəlb olunmasının qadağan edilməsi, qadınlara ancaq onların sağlamlığına ziyan vurmayan işdə çalışmağa icazə verilməsi, qadınlar işləyən müəssisələrdə hökmən körpələr evinin olması, sosial sığortanın tətbiqi** kimi çox mühüm tələblərin həyata keçirilməsinə Milli hökumət və onun yaratdığı Əmək Nazirliyi xüsusi diqqət yetirirdi. Əmək Nazirliyinin razılığı olmadan sahibkarlar işçiləri kütləvi şəkildə işdən çıxara bilməzdilər. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ölkə üzrə ümumi xərclərin ödənilməsinə kifayət etmədiyi bir şəraitdə Cümhuriyyət hökuməti fəhlə və qulluqçuların əmək haqqı və müavinətlərlə təmin olunmasına xüsusi diqqət yetirirdi. 1919-cu ilin yanvarın 1-dən fəhlələrə maaşla yanaşı, ailəli vətəndaşlara ayda 300 manat, ailəsizlərə isə 120 manat pul vəsaitinin verilməsi haqqında qərar çıxarılmışdı.

**Milli-mədəni quruculuq.** Cəmi 23 ay ömür sürmüş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çox qısa müddət ərzində **milli mədəniyyətimizin** inkişafı üçün çox böyük işlər görmüşdür.

Milli hökumətin mədəniyyət sahəsindəki siyasəti ilk növbədə milli təhsil sisteminin yaradılmasına, dövlət quruculuğu sahəsində ən kəskin problem olan milli kadrların hazırlanmasına, milli dövlətçiliyə sədaqətli və milli mənəviyyəyə malik olan yeni bir gənc nəsil yetişdirməyə yönəlmişdi. Heç də təsadüfi deyil ki, Cümhuriyyət hökuməti bu sahədə fəaliyyətinə **təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsindən** başladı. Cümhuriyyət hökumətinin **1918-ci il 28 avqust tarixli qərarı** ilə respublikanın ibtidai məktəblərində şagirdlər öz ana dilində təhsil almalı idilər. Rəsmi dövlət dili olan **türk dili** məktəblərdə məcburi fənn kimi öyrənilirdi. 1919-cu ilin sonuna kimi beş gimnaziyanı çıxarmaqla, Azərbaycandakı bütün qalan orta məktəblərin milliləşdirilməsi başa çatdırılmışdı. Azərbaycanlı uşaqların rusdilli məktəbə qəbulu qadağan edilmişdi. Rus orta məktəblərində hökmən həftədə 3 - 4 saat türk dili fənni tədris olunurdu.

Orta məktəblərin yeni tədris proqramlarına "Rusiya tarixi" əvəzinə, "Türk xalqlarının tarixi" fənni daxil edilmişdi.

Dövlət sənədlərinin yazılmasında ərəb əlifbasından istifadə edildiyi bir

şəraitdə, 1919-cu ilin martında yaradılmış Xüsusi komissiya tərəfindən **əlifba islahatı** layihəsi bəyənilmişdi.

Milli məktəblərin pedaqoji kadrlara ehtiyacını ödəmək kimi birinci dərəcəli vəzifəni həyata keçirtmək üçün **Qori Müəllimlər Seminariyasının müsəlman şöbəsi** 1918-ci ildə Qazaxa köçürüldü və müstəqil seminariyaya çevrildi.

Cümhuriyyət hökuməti qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biri respublikada **ali təhsilin təşkili** və **ali təhsilli milli kadrların hazırlanması** idi. Odur ki, Azərbaycan parlamenti 1919-cu il sentyabrın 1-də **Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması haqqında qanun** verdi. Hökumətin böyük dövlət əhəmiyyəti verdiyi bu məsələ ilə bağlı xüsusi bir komissiya da yaradıldı. Universitetin normal fəaliyyət göstərməsi üçün dövlət büdcəsindən beş milyon manat pul ayrılmışdı. Universitet qanununa görə 4 fakültə: tarix - filologiya, tibb, fizika - riyaziyyat və hüquq fakültələri açılmalı idi. Universitetdə tədrisin rus dilində aparılması nəzərdə tutulsa da, bütün fakültələrdə Azərbaycan türk dili məcburi fənn kimi keçilməli idi. Qəbul zamanı Azərbaycan vətəndaşlarına üstünlük verilir. Milli kadrların azlığı şəraitində Universitetdə tədrisin rus dilində olması parlamentdə ciddi mübahisələr doğurmuşdu. Görkəmli maarifçi Məmmədəğa Şaxtaxtinskiyin haqlı olaraq göstərdiyi kimi, "Universitet tədricən milliləşdirilərək və türkləşdirilərək Azərbaycan dövlətinə və türk mədəniyyətinə xidmət edəcəkdir". 1919-cu ilin noyabrın 15-də tarix - filologiya və tibb fakültələrində ilk dərslərin başlaması ilə **Bakı Dövlət Universiteti** açıldı. Bu hadisə milli hökumətin mədəniyyət sahəsində çox böyük qələbəsi hesab olunur.

Azərbaycan Parlamentinin qərarı ilə 1919 - 1920-ci tədris ili üçün **xarici ölkələrin qabaqcıl ali məktəblərinə 100 azərbaycanlı gəncin göndərilməsi** və bunun üçün büdcədən yeddi milyon manat pul ayrılması nəzərdə tutulmuşdu. **Türkiyə, İngiltərə, İtaliya, Fransa və Rusiyanın** ali məktəblərində təhsil alacaq həmin gənclər qayıdandan sonra hökumətin təyin etdiyi yerdə hökmən 4 il işləməli idilər. Vətənpərvər və millətpərəst sahibkar Hacı Zeynalabdin Tağıyev xaricə oxumağa göndərilən həmin tələbələrə 20 nəfərinin bütün xərcini öz boynuna götürmüşdü. Hökumətin həmin tələbələr üçün ixtisas seçimi də xüsusi maraq doğurur. **Onlar Avropanın ən yaxşı universitetlərində memarlıqdan gəmiqayırma və təyyarə düzəldilməsinədək ən müasir peşələrə yiyələnmək üçün göndərilmişdilər.**

Xalqın milli ruhda maarifləndirilməsi, azərbaycançılıq və türkçülük ideyalarının geniş şəkildə təbliğ olunması işində H.Z.Tağıyevin sədrlik etdiyi "Nəşri - maarif" cəmiyyəti, 1918-ci ildə yaradılmış "Türk ocağı" cəmiyyəti böyük rol oynayırdı. 1919-cu ilin martında çoxlu sayda kitab fondu olan ilk **Milli kitabxana** açıldı. 1919-cu il dekabrın 7-də "İstiqlal" muzeyinin açılması milli mədəniyyətimizin tarixində böyük hadisə hesab edilir.

1919-cu ildə Bakı Universitetinin nəzdində yaradılmış "Müsəlman Şərqini öyrənən Cəmiyyət" Azərbaycan tarixinin araşdırılması və təbliğ olunmasında böyük iş görürdü. Milli hökumət Azərbaycanın tarixi yer adlarının özünə qayta-

rılması sahəsində də mühüm addımlar atmışdı. 1918-ci ildə Yelizavetpol yenisən **Gəncə**, Qaryagin isə **Cəbrayıl** qəzası adlandırılmışdı.

Milli hökumət respublikamızda söz, mətbuat və vicdan azadlığının təmin olunması sahəsində əvvəlcədən elan etdiyi demokratiya prinsiplərinə uyğun olan addımlar atmışdı. Belə ki mətbuat üzərindən senzura götürülmüş və 1919-cu ildə parlament mətbuat haqqında çox demokratik qanun qəbul etmişdi.

Cümhuriyyət dövründə (1918 - 1920) ideya istiqamətinə görə bir-birindən tamamilə fərqlənən 83 qəzet və jurnal nəşr olunurdu ki, bunun 39-u Azərbaycan türkcəsində, 44-ü isə rus və başqa dillərdə idi. Hökumətin rəsmi orqanı olan "**Azərbaycan**" **qəzeti** Azərbaycan və rus dillərində hər gün çıxırdı. "Azərbaycan" qəzeti ilə yanaşı, "İqbal", "Birlik" və "Açıq söz" qəzetləri xalqın milli şüurunun formalaşmasında mühüm rol oynayırdı. Azərbaycanın milli dövlətçiliyinə düşmən olub, Sovet Rusiyasının əlaltısı kimi çıxış edən bolşevik - kommunist ideologiyalı qüvvələr demokratik mühitin imkanlarından yararlanaraq sərbəst şəkildə müxtəlif qəzet və jurnallar çap etdirirdilər. Əli bəy Hüseynzadənin "**qırmızı qaranlıq**" adlandırdığı bolşevik mətbuat orqanları yalan, şəratma üsullarından və ideoloji təxribat taktikasından istifadə edərək Cümhuriyyətin bütün fəaliyyəti və onun xalqımızın xeyrinə atdığı mütərəqqi addımlar haqqında xalqda yanlış təsəvvürlər yaratmağa çalışırdı.

Hökumətin ciddi səyləri nəticəsində 1920-ci ilin mart ayında **Azərbaycan Teleqraf Agentliyi** (Azər TAC) yaradıldı.

1919-cu ildə fransız mütəxəssislərinin Gəncə radiostansiyasında quraşdırıqları yeni qurğuların köməyi ilə ilk **Azərbaycan radiosu** fəaliyyətə başladı.

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti də öz milli kökünə bağlanmaqla milli zəmin üzərində inkişaf etdirilirdi. Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Cəlil Məmmədquluzadə, Əhməd Cavad, Cəfər Cəbbarlı, Üzeyir Hacıbəyov və başqalarının bədii əsərlərində müstəqillik ideyalarına və müstəqil dövlətimiz üçün milli qürur və vətənpərvərlik hisslərinin aşılmasına xidmət edən mövzulara daha çox müraciət edilirdi.

1918 - 1920-ci illər Azərbaycanda milli teatrın inkişafında mühüm mərhələ hesab olunur. Üzeyir və Zülfüqar Hacıbəyli qardaşlarının rəhbərlik etdiyi teatr truppasının böyük səyləri nəticəsində 1919-cu ilin noyabrında **Azərbaycan Dövlət Türk Opera Dram Teatrı** yaradıldı.

1919-cu ildə Bakıda musiqi və rəssamlıq studiyaları açılmışdı. 1918 - 1920-ci illərdə bütövlükdə mədəniyyət, o cümlədən ədəbiyyat və incəsənət milli dövlətin qayğısı və himayəsi nəticəsində öz yüksəliş dövrünü keçirirdi.

### **§ 37. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti**

**Cümhuriyyət hökuməti** yarandığı ilk gündən - 1918-ci ilin may ayının 28-dən müstəqil Azərbaycan Respublikasının mövcudluğu üçün əlverişli və təhlükəsiz beynəlxalq şəraitin yaradılması və yeni dövlətin dünya birliyi tərəfindən tanınması üçün çox çevik və ardıcıl **xarici siyasət xətti** yürütməyə başladı. Milli hökumət qonşu dövlətlərlə normal münasibətlər qurulmasına və saxlanmasına xüsusi əhəmiyyət verərək bu məsələni öz xarici siyasətində daima diqqət mərkəzində saxlayırdı. Hökumətin xarici siyasətində ilk və çox uğurlu addımlardan biri 1918-ci il iyunun 4-də **Batımda Osmanlı dövləti (Türkiyə) ilə sülh və dostluq müqaviləsi** bağlanması oldu. Bu müqavilə ilə Türkiyə tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması gənc dövlətin beynəlxalq nüfuzunun artmasına gətirib çıxartdı. Batım müqaviləsinin dördüncü maddəsi Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyətə malik idi. Çünki bu maddə ilə milli hökumət Osmanlı dövlətindən hərbi yardım almaq imkanı qazandı, Bakı şəhərinin düşməndən azad edilməsi və Qarabağda erməni silahlı qüvvələrinin zərərsizləşdirilməsi haqqında Türkiyə hökumətindən təminat aldı.

Türkiyə hökuməti 4 iyun 1918-ci ildə Batımda Gürcüstan və Ermənistanla da müqavilələr bağlayaraq onların da müstəqilliyini tanıyırdı. Cənubi Qafqaz respublikalarının ərazi hüduqlarını və sərhəd xətlərini müəyyən edən Türkiyənin razılığı əsasında tarixi Azərbaycan torpaqlarında qədim türk şəhəri İrəvan paytaxt olmaqla, **Ermənistan respublikası** yaradıldı. Onun ərazisi cəmi 10 min kvadrat kilometr idi. **Türkiyə hökuməti** Cənubi Qafqazda **kiçik və zəif Ermənistan dövləti yaratmaqla, "erməni məsələsini" birdəfəlik həll edəcəyinə** və bununla da bölgədə daimi sülh yaranacağına ümid bəsləyirdi. Ermənilər isə onlara dövlət yaratmağa imkan verən Osmanlı və Azərbaycan türklərinə minnətdar olmaq əvəzinə, Ermənistan respublikasında yaşayan türk - müsəlman əhəlisinin təhlükəsizliyini təmin edəcəyinə, onların öz ana dilində təhsil almasına, dini ibadətlərini sərbəst şəkildə yerinə yetirməsinə şərait yaradılacağına dair üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin heç birinə əməl etmədilər.

Cümhuriyyət hökuməti bolşevik-daşnak qrupunun azğınlıq etdiyi Bakı şəhərinin gələcək taleyini təhlükə altında qoyan **27 avqust 1918-ci il tarixli Sovet Rusiyası - Almaniya gizli sazişinin** şərtlərinin aradan qaldırılması üçün Türkiyə ilə birlikdə kəskin diplomatik addımlar atmağa başladı. Çünki bu sazişə görə Almaniya Bakı neftinin 25% -i əvəzində, Bakı və onun neft rayonlarını Rusiyanın nüfuz dairəsi hesab etmişdi. Azərbaycan - Türkiyə hökumətlərinin diplomatik, siyasi və hərbi addımları nəticəsində bu mənfur plan pozuldu. 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı düşməndən azad edildi və o dövrün sənədlərində deyildiyi kimi "baş bədənə birləşdi".

Almaniya ilə ittifaqda olan **Osmanlı dövlətinin** Birinci Dünya müharibəsində məğlub olaraq Antanta dövlətləri ilə 1918-ci il oktyabrın 30-da çox ağır şərtlərə malik **Mudros barışığını imzalaması** Azərbaycan respublikasının xari-

ci siyasətinə çox mənfə təsir göstərdi. Türkiyənin məğlubiyyəti gənc dövlətimizi yeganə dayağından məhrum etdi və onun gələcək taleyində acınacaqlı rol oynadı. Sazişə əsasən Türkiyə ordusu Cənubi Azərbaycan və Cənubi Qafqazı tezliklə tərk etməli, bir həftədən gec olmayaraq Bakıdan, bir aydan gec olmayaraq bütün Azərbaycandan çıxmalı idi. Bakı Antanta hərbi qüvvələri tərəfindən işğal olunmalı idi. Sazişə uyğun olaraq türk qoşunlarının Bakını və Azərbaycanı tərk etməsi ilə 1918-ci il noyabrın 17-də Antantanın üzvü olan İngiltərənin hindli sipahi əsgərlərdən təşkil olunmuş qoşunu general Tomsonun başçılığı ilə Bakıya daxil oldu. Cümhuriyyətin uzaqgörən siyasi liderləri Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski və başqalarının məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində qısa müddətdə Qərbi Avropa demokratiyası modelində qanunverici məclis olan **Parlamentin çağırılması** və 1918-ci il dekabrın 26-da onun qarşısında məsuliyyət daşıyan **Koalisiyon hökumətin təşkil edilməsi** Azərbaycanı xarici işğaldan xilas etdi. Dekabrın 28-də müttəfiqlərin Bakıdakı nümayəndəsi **general Tomson** F.Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış koalisiyon hökuməti Azərbaycanda yeganə qanuni hakimiyyət kimi tanındı. Bunun ardınca **İngiltərə hökuməti** Azərbaycan dövlətini rəsmən tanıdığını bildirdi və 1919-cu ilin yayında qoşunlarını Azərbaycandan çıxartdı.

Milli hökumət öz xarici siyasətində **qonşu dövlətlərlə münasibətlərə** böyük əhəmiyyət verirdi. **Borçalı, Tiflis və Sığnaq qəzalarının** başdan - başa müsəlmanlardan ibarət olan bölgələrinə **Azərbaycanın** haqlı ərazi iddiaları, **Gürcüstanın isə Zaqatala dairəsinə** haqsız torpaq iddiası ilk vaxtlar iki dövlət arasındakı münasibətləri kəskinləşdirmişdi. Lakin çar generalı Denikin ordusunun Dağıstana hücumu və cənuba doğru irəliləməsi **Azərbaycan - Gürcüstan əməkdaşlığını** həyati əhəmiyyətli məsələyə çevirdi. 1919-cu il iyunun 16-da iki dövlət arasında üç il müddətinə **hərbi - müdafiə paktı** (ittifaqı) imzalandı. Bu pakta görə Azərbaycanın və Gürcüstanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü hər hansı dövlət tərəfindən hərbi müdaxiləyə məruz qalarsa, tərəflər bir - birinə hökmən hər cür hərbi yardım göstərməli idilər. Azərbaycan və Gürcüstanın Ermənistanı da bu pakta cəlb etmək cəhdləri uğursuz oldu. Ermənilər əksinə, Denikinlə Azərbaycan əleyhinə gizli danışıqlar aparırdılar. 16 iyun 1919-cu il müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq Gürcüstan Azərbaycana xeyli sayda hərbi texnika və silah - sursat göndərirdi, hətta birgə **Hərbi Şura** da yaradıldı.

**Əlimərdan bəy Topçubaşovun** başçılığı altında İstanbulda və Parisdə Azərbaycan diplomatlarının Qacar dövləti (indiki İran) ilə apardığı danışıqlarda Qacar tərəfi mövcud şəraitdə müsəlmanların birliyinin və qardaşlığının tarixi zərurət olduğunu bildirirdi. Qacar hökumətinin xarici işlər naziri Əliqulu xan Ə.M.Topçubaşovla danışıqlar zamanı belə bir həqiqəti də dilə gətirmişdi: "İndi biz müsəlmanlar gərək bir yerdə olaq... Qafqazda ilk növbədə ruslar, sonra isə gürcülər və ermənilər əvvəl sizi, sonra isə bizi yeyəcəklər." Sözdə Azərbaycanın müstəqilliyinə tərəfdar olduğunu bildirən Qacar hökuməti işdə Paris sülh konfransında 1813-cü il Gülistan sülhünə qədərki sərhədlərin bərpa edilməsi

tələbini irəli sürərək Cümhuriyyətin bütün ərazisinə iddia qaldırmışdı. Lakin bir qədər sonra Tehran hökuməti Qafqaz siyasətini dəyişərək təcavüzkar Sovet Rusiyası ilə qonşu olmaqdan, Azərbaycanı və digər Cənubi Qafqaz respublikalarını tanımaqla Rusiya ilə öz arasında qoruyucu bufer zona yaratmağı üstün tutdu. 1919-cu il noyabrın 1-də Parisdə iki dövlət ilə arasında saziş bağlandı, Qacar hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdı. Nəticədə iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər yaradıldı. **1920-ci il martın 20-də Azərbaycanla Qacar dövləti(İran) arasında bağlanmış "sülh və dostluq haqqında" müqaviləyə görə** Qacar hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyini də - yure tanıyırdı. İki ölkə arasında gömrük, ticarət poçt - teleqraf və konsul əlaqələri haqqında sazişlər də imzalandı. Nəticədə **Tehranda Azərbaycanın səfirliyi, Təbrizdə isə Azərbaycanın baş konsulluğu** fəaliyyətə başladı.

Milli hökumət indiki Dağıstan ərazisində yaranmış **Dağlılar respublikası** ilə 1918-ci ilin oktyabr - noyabr aylarında bir neçə müqavilə bağlayaraq bu respublikaya 10 milyon manat yardım da göstərmişdi. 1919-cu ildə Dağlılar respublikası Denikinin təcavüzünə məruz qalmış və bizim qədim **Dərbənd şəhəri** də işğal olunmuşdu. Denikinin əsas məqsədinin bütün Azərbaycanı işğal etmək olduğunu aydın surətdə dərk edən Cümhuriyyət hökuməti dərhal nizami ordu hissələrini Şimal sərhədlərimizdə yerləşdirmişdi.

Milli hökumət mövcud olduğu iki il ərzində nə qədər say göstərsə də, **Sovet Rusiyası və Ermənistanla** normal münasibətlər yarada bilmədi. Çünki Sovet Rusiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımaqdan qətiyyətlə imtina edir, keçmiş Rusiya imperiyasını bərpa etmək üçün planlar hazırlayırdı. Ermənistan isə Azərbaycana düşmən münasibət bəsləyərək, daima ona qarşı haqsız ərazi iddiaları ilə çıxış edirdi.

Cümhuriyyət hökuməti 1919-cu il yanvarın 18-də işə başlayan **Paris sülh konfransında** iştirak etmək üçün **Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılığı ilə nümayəndə heyəti** göndərmişdi. Əsas məqsəd Paris sülh konfransının Ali Şurası tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına nail olmaqdan ibarət idi. Müharibədə qalib gəlmiş Antanta dövlətləri - ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya Ali Şurada əsas rol oynayırdılar. Azərbaycan nümayəndə heyəti 1919-cu ilin may ayının 28-də ABŞ prezidenti Vudro Vilson tərəfindən qəbul edildi. Nümayəndə heyətimizin başçısı Əlimərdan bəy Topçubaşovun V.Vilsona təqdim etdiyi altı maddədən ibarət olan **Memorandumda Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması, onun Millətlər Cəmiyyətinin üzvlüyünə qəbul edilməsi**, ABŞ-la diplomatik münasibətlərin yaradılması, ABŞ-ın Azərbaycana hərbi yardım göstərməsi və s. tələb olunurdu. Artıq 3 - 4 ay idi ki, Parisdə Azərbaycan və Türkiyənin əleyhinə geniş təbliğat aparan ermənilər V.Vilsona Qafqazda cərəyan edən hadisələr haqqında çoxlu sayda saxta məlumatlar çatdırmışdılar. Digər tərəfdən İngiltərə, Fransa kimi ABŞ da "vahid və bölünməz Rusiya"nın saxlanması mövqeyindən çıxış etdiyindən prezident V.Vilson Azərbaycanın tanınması məsələsini hələlik açıq saxlamışdı.

Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılığı altında Azərbaycan diplomatlarının Paris sülh konfransında ardıcıl və məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsiz qalmadı. Qafqaz üçün Rusiya təhlükəsinin getdikcə artdığı bir şəraitdə İngiltərənin xarici işlər naziri lord Kerzonun təklifi ilə **1920-ci il yanvar ayının 11-də Paris sülh konfransı tərəfindən Azərbaycanın və onun müttəfiqi Gürcüstanın müstəqilliyi de - fakto tanındı. Yaponiya** fevral ayının 7-də konfransın bu qərarına qoşulsa da, **ABŞ** rəsmi surətdə bundan imtina etdi.

1920-ci il yanvarın 19-da Paris sülh konfransının Ali Şurasının iclasında Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələrinin qaldırdığı Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqaza hərbi müdaxiləsinin qarşısını almaq üçün İngiltərə və Fransa tərəfindən ordu ilə köməklik göstərilməsi məsələsinə baxıldı. Ancaq Antanta dövlətlərinin Cənubi Qafqaz respublikalarına ordu göndərmək imkanına malik olmaması əsas gətirilərək Azərbaycan və Gürcüstana yalnız silah, hərbi sursat və ərzaq yardımı göstərilməsi haqqında qərar verildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Paris sülh konfransı tərəfindən **de - fakto tanınması** münasibətilə 1920-ci il yanvar ayının 14-ü qeyri - iş günü elan olundu, həmin gün Bakıda bayram şənlikləri və hərbi parad keçirildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tanınması ilə onun beynəlxalq vəziyyəti sabitləşmiş və dövlətimiz geniş beynəlxalq əməkdaşlıq dövrünə daxil olmuşdu. Artıq Bakıda dünyanın 20-dən çox dövlətinin diplomatik nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərirdi. Türkiyə, Qacar(İran), Gürcüstan, Ermənistan, Dağlılar respublikası, Ukrayna, Kırım, Mərkəzi Asiya və digər dövlətlərdə Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndələri diplomatik fəaliyyətə başlamışdılar. 1920-ci ilin əvvəllərində Qacar dövlətinin tərkibində olan **Cənubi Azərbaycanın** bütün böyük şəhərlərində Cümhuriyyət hökumətinin baş konsulluğu və yaxud konsulluğu fəaliyyət göstərirdi.

### **Aprel istilasası və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu**

Milli hökumətimiz xarici siyasət sahəsində böyük uğurlar qazandığı bir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi üçün **Sovet Rusiyasının** təmsilində Şimal sərhədlərimizdən böyük təhlükə yarandı. Sovet Rusiyası elementar beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoymayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı 1920-ci ilin əvvəllərindən **hərbi təcavüz planı** hazırlamağa başladı. Lenin başda olmaqla, Sovet Rusiyası beynəlxalq hüquqa və diplomatik münasibətlərin etik normalarına məhəl qoymayaraq tanımaq istəmədiyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə **1920-ci il yanvar ayının 2-də** nota verdi. Həmin notada Azərbaycan hökumətinə Rusiyanın cənubunda-Azərbaycanla sərhəddə Denikin "hökumətinin" Könüllü ordusuna qarşı hərbi ittifaq təklif edilirdi. Xarici işlər nazirimiz Fətəli xan Xoyski "Denikin məsələsi"ni Rusiyanın daxili işi sayaraq təklifdən imtina etmişdi. Sovet Rusiyasının **23 yanvar 1920-ci ildə** göndərdiyi sayca ikinci və daha təcavüzkar ruhda olan notasına Azərbay-



can hökuməti Denikinə qarşı birgə mübarizə aparılması üçün **Azərbaycanın tanınmasını** əsas şərt kimi irəli sürdü. Sovet Rusiyasının əsl niyyəti Azərbaycanı Denikin qüvvələri ilə toqquşdurub sıradan çıxarmaqdan ibarət idi. Maraqlıdır ki, Rusiyadan fərqli olaraq Denikin “hökuməti” Azərbaycanı rəsmən tanımışdı.

1920-ci ilin yazında Denikin qüvvələri məğlubiyyətə uğradan Sovet Rusiyası Azərbaycan sərhədlərinə qoşun toplamağa başladı. Azərbaycan daxilindəki ruspərəst və xəyanətkar qüvvələrin də səfərbər edilməsinə başlandı. 1920-ci ilin fevralında Moskvanın birbaşa göstərişi ilə yaradılmış **Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasından** Rusiya ölkəmizin daxilində dövlət çevrilişi hazırlamaq və həyata keçirmək üçün istifadə etməyə çalışırdı. Milli hökumətin düşməni olan bolşevik **Əliheydər Qarayev** 1920-ci il martın 30-da Dağıstanda olan sovet qoşunlarının komandanına yazırdı: “ən yaxın günlərdə Bakıda çevrilişə hazırlarıq.” Leninin göstərişi ilə Rusiyadan Azərbaycan Komunist (bolşeviklər) Partiyasına çevrilişə həyata keçirmək və hərbi məqsədlər üçün 15 milyon manat pul, 2 minə yaxın tüfəng və çoxlu silah göndərilmişdi. Sovet Rusiyasının Azərbaycana qarşı əvvəl diplomatik təzyiqdən istifadə etməsi, sonra hərbi hazırlıqlara başlaması ilk növbədə **Bakı neftini ələ keçirtmək məqsədi** ilə sıx bağlı idi. Sovet Rusiyasının başçısı V.İ. Leninin 1920-ci il martın 17-də Qafqaz cəbhəsinin Hərbi İnqilab Şurasına göndərdiyi teleqramda açıq şəkildə yazılmışdı: “Bakını ələ keçirtmək bizə (Rusiyaya) olduqca və olduqca vacibdir.” Sovet Rusiyası nəinki **Bakını, Azərbaycanı, Gürcüstan və Ermənistan Respublikalarını** da işğal etməyi planlaşdırmışdı. Bu məqsədlə Azərbaycanın şimalına 120-130 min nəfərə yaxın hərbi qüvvə, çoxlu döyüş texnikası cəmləşdirmiş, hətta aviasiya, zirehli qatarlar və Xəzər dənizindəki hərbi gəmilər hazırlıq vəziyyətinə gətirilmişdi.

Sovet Rusiyası ilə gizli danışığa girən Ermənistan daşnak hökumətinin bolşeviklərlə qurduğu plana görə Azərbaycanın şimaldan müdafiəsini zəiflətmək və xüsusilə, Bakı şəhərini müdafiəsiz qoymaq üçün 1920-ci ilin martında **Qarabağda** qiyamlar təşkil olundu. Eyni zamanda **Ermənistanın ordusu Qazax və Naxçıvan bölgələrinə** hərbi təcavüzə başladı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsas hərbi hissələri erməni daşnaklarına qarşı savaş aparmaq üçün Qarabağa, Qazax və digər bölgələrə göndərildiyindən şimal sərhədlərimiz tamamilə müdafiəsiz qalmışdı. Bakıda saxlanılan çox kiçik - 2 minlik hərbi qüvvə isə dövlət idarələrini qoruyurdu. 1920-ci il aprel ayının son ongünlüyünə qədər **Azərbaycanın milli ordusu** erməni daşnak qüvvələrini həmin bölgələrdə tamamilə darmadağın etdi. Ermənistan hökuməti aprel ayının 26-da barışıq təklif etməyə məcbur oldu. Ancaq artıq Azərbaycanın taleyi Sovet Rusiyası tərəfindən həll olunmuşdu. Rusiyanın XI Qırmızı ordusu elə həmin gün Azərbaycanın sərhədlərini keçmiş və aprelin 27-də **Quba və Qusar** işğal edilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süquta uğramasının əsas səbəblərindən biri Sovet Rusiyası kimi böyük əraziyə malik, iqtisadi və hərbi qüvvə baxımın-

dan çox güclü olan bir dövlətin açıq hərbi müdaxiləsinə məruz qalmasıdır. Qərbi Avropanın aparıcı dövlətləri gənc Respublikaya hərbi yardım göstərməkdən imtina etmişdilər. Üstəlik Sovet Rusiyasının tələbi ilə İngiltərə bölgədən və Xəzər dənizindən öz hərbi qüvvələrini çıxarmışdı.

**Sovet Rusiyası** geniş sosial bazaya malik olmayan **Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının** Milli Hökumətimizə qarşı hər hansı bir **üsyən və ya çevriliş** təşkil etmək gücündə olmadığını yaxşı dərk etdiyindən, Azərbaycana qarşı **açıq hərbi müdaxilə** variantını seçmişdi. Azərbaycan bolşevikləri ilə birlikdə o dövrdə antimilli qüvvəyə çevrilən “İttihad” partiyası olsa-olsa, müəyyən pozuculuq işləri və təxribatlar aparmağa yarayırdı.

Heç şübhəsiz, Cümhuriyyətin yıxılmasında müəyyən daxili amillərin də rolu olmuşdur. 1920-ci il martın 30-da **Beşinci hökumət kabinetinin** istefaya çıxması, lakin yeni hökumət kabinetinin yaradılmaması, Parlament daxilində Rusiyameylli qüvvələrin fəallaşması, müxtəlif partiya və fraksiyalar arasında mübarizənin kəskinləşməsi, hökumət üzvləri arasında Rusiyaya münasibətdə fikir ayrılığının mövcudluğu və s. kimi amillər dövlətimizin Rusiyanın açıq hərbi təcavüzündən qorunması üçün lazımı tədbirlərinin görülməsini çətinləşdirmişdi. Sovet Rusiyasının **XI Qırmızı Ordu hissələri** şimaldan hərbi təcavüzü davam etdirərək artıq **1920-ci il aprel ayının 27-də Bakı şəhərinin yaxınlığına, Biləcəri stansiyasına** gəlib çatmışdı. Bu orduya arxalanan Azərbaycan kommunistləri aprel ayının 27-də Respublika Parlamentinə hakimiyyəti təhvil vermək haqqında ultimatum göndərirdi. Ultimatumda “yubanmadan hakimiyyətin Nəriman Nərimanov başda olmaqla Azərbaycan fəhlə - kəndli hökumətinə təhvil verilməsi tələb olunur, əks halda Xəzər dənizindəki Qırmızı donanma tərəfindən Bakı şəhərinin atəşə tutulacağı” bildirilirdi.

Aprelin 27-də Parlamentin M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi sonuncu iclasında sosialist fraksiyası və ona yaxın qüvvələr hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsi tələbini müdafiə etdilər. Parlamentdə azlıqda qalan qüvvələri təmsil edən Məmməd Əmin Rəsulzadə bu tələbə kəskin etiraz edərək bildirmişdi: “yalan təbliğata əl atan düşmən bizi aldadır ki, **Rusiyadan gələn bu ordu guya Türkiyəni** xilas etmək üçün gedir. Ancaq Anadolunun imdadına getmək bəhanəsi ilə yurduмуza girən işğalçı ordu buradan bir daha çıxmaq istəməyəcəkdir.”

**Azərbaycan Parlamenti** aprel ayının 27-də rus ordusunun təzyiqləri altında hakimiyyətin **Azərbaycan müsəlman kommunistlərinə** təhvil verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Hakimiyyətin təhvil verilməsi haqqındakı razılaşmada Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanması, Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaratdığı hökumətin müvəqqəti orqan olacağı, Qırmızı Ordunun döyüşlə Bakı şəhərinə daxil olmasına yol verilməyəcəyi və s. kimi çox mühüm şərtlər əks olunsa da, bunlardan heç birinə əməl olunmadı. Razılaşmadan bir neçə saat sonra XI Qırmızı Ordu Bakıya daxil olaraq şəhəri işğal etdi. Beləliklə, bütün beynəlxalq hüquq normalarına zidd olaraq Rusiyanın hərbi təcavüzü nəticəsində dünya ölkələri tərəfindən tanınmış **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti**

süquta uğradıldı və dövlətimizin ərazisi işğal edildi. Bolşeviklər hakimiyyəti qəsb etdilər. Bu hadisələrin fəal iştirakçısı olmuş yerli kommunist **Həmid Sultanov** Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin necə qurulmasını belə etiraf etmişdi: **“Sovet hakimiyyəti Azərbaycana hazır formada, Rusiyanın XI ordusunun süngüsü ilə gətirildi.”**

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti uğursuz sonluğa baxmayaraq, xalqımızın tarixində mühüm rol oynadı. Cümhuriyyətin yaranması ilə Azərbaycan XIX əsrin əvvəllərində itirdiyi dövlətçiliyi yenidən bərpa etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranışı bütün Müsəlman Türk Dünyası üçün çox əlamətdar hadisə idi. Çünki **Cümhuriyyət** Qərb ölkələri tərəfindən rəsmi şəkildə tanınan **ilk türk və müsəlman respublikası idi.**

**XI FƏSİL.  
AZƏRBAYCAN XX ƏSRİN 20-30-cu İLLƏRİNDƏ**

**§ 38. Şimali Azərbaycanda sovet rejiminin qurulması.  
İşğalçılara qarşı müqavimət hərəkatı**

**Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması.** 1920-ci ildə Sovet Rusiyasının təcavüzkar xarici siyasətində gündəliyində duran ən vacib "Azərbaycan məsələsi" açıq hərbi müdaxilə nəticəsində həll edildi. İşğalçı XI Qırmızı Ordu Bakıya daxil oldu və **1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulduğu** elan edildi. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının ölkəmizdə ali siyasi hakimiyyət orqanı elan etdiyi **Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin** aprelin 28-də formalaşdırdığı yeni hökumət **Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti (XKS)** adlandırıldı. Azərbaycan XKS-nin sədri təyin edilən **Nəriman Nərimanovun** başçılıq etdiyi yeni hökumətin tərkibi başdan - ayağa azərbaycanlılardan ibarət idi. Lakin Sovet Rusiyasının rəhbərləri nə Müvəqqəti İnqilab Komitəsinə, nə Azərbaycan XKS-yə, nə də N.Nərimanova real siyasi hakimiyyət və səlahiyyət vermək fikrində deyildilər. Sovet rəhbərləri V.Lenin və İ.Stalin özlərinin də dedikləri kimi, Azərbaycanlı bolşevik N.Nərimanovdan **"bir bayraq və dekorasiya"** kimi istifadə edirdilər. Yeni hökumətin başçısı N.Nərimanov 1920-ci il may ayının 16-da Bakıya gələndə Naxçıvanı çıxarmaqla, demək olar bütün Azərbaycanda silah gücünə və zorakılıqla Sovet hakimiyyəti qurulmuşdu. **XI Qırmızı Ordunun xüsusi şöbəsi** V.Pankratovun başçılığı ilə Azərbaycanda siyasi prosesləri tənzimləyən **əsas terror təşkilatına** çevrilmişdi. Xüsusi şöbənin istənilən qərarı sorğu - sualsız icra olunurdu. M.Ə.Rəsulzadə haqlı olaraq V.Pankratovu **Azərbaycanın həqiqi diktatoru** adlandırmışdı. Azərbaycanda sovetləşmənin ilk günlərində yaradılan **Fövqəladə Komissiya** və **Ali İnqilabi Tribunal** terror törətməkdə xüsusi şöbədən heç də geri qalmırdı. Həm ali qanunverici, həm də ali icraedici hakimiyyətin başında duran Nəriman Nərimanov bu terrorun, azgınlığın və talanların qarşısını almaqda tamamilə aciz idi. 1920-ci ilin payızında Bakıda olmuş bir fransız yazırdı ki, "bir vaxtlar Şərqi ən çiçəklənən şəhəri olan Bakı bolşeviklər altı ay ərzində demək olar ki, məhv etmişlər. Əgər onların hakimiyyəti bir neçə ay da davam etsə, Azərbaycan səhraya dönəcəkdir." **Sovet cəza orqanları 1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustunadək siyasi mülahizələrə görə, Azərbaycanda əksəriyyətini milli ziyalı kadrların təşkil etdiyi 48 min adamı güllələmişdilər.** Cümhuriyyətin sonuncu hökumətinin baş naziri **Nəsim bəy Usubbəyli** Kürdəmirdə qətlə yetirilmişdi. Aprel işğalından sonra Gürcüstana mühacirət etmiş baş nazir **Fətəli xan Xoyski** və Azərbaycan Parlamentinin bütün iclaslarına sədrlik etmiş **Həsən bəy Ağayev** erməni terrorçuları tərəfindən Tiflisdə qətlə yetirildilər. Bolşevik cəza orqanları tərəfindən Azərbaycanda **kütləvi qətlərlə yanaşı, açıq qarət və soyğunçuluq siyasəti** yeridilirdi.

XI Qırmızı Ordunun əsgər və zabitləri Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinin evlərinə soxulur, istədiyi şəxsi güllələyir, həbs edir, əlinə keçəni isə soyub - talayırdı. Müsadirələr nəticəsində azərbaycanlı əhalidən qarət olunan zinət əşyaları, xalılar, hətta mebellər, qiymətli qablar qatarlara və gəmilərə yüklənərək Sovet Rusiyasına göndərilirdi. Bu zaman həyasızlıq o həddə çatmışdı ki, qarət olunmuş əşyaları aparan gəmi və qatarların üzərinə bizi ələ salan belə şüarlar yazırdılar: "Bakı şəhərinin xeyirxah əhalisinin hədiyyəsi" və yaxud "Sovet Azərbaycanının Rusiyaya hədiyyəsi." **Bolşeviklərin Bakıda törətdikləri qırğınlar və talanlar 1918-ci il mart hadisələrini xatırladırdı.**

1920-ci ilin iyulunda bolşevik hökuməti Bakıda hətta "**soyğunçuluq həftəsi**" təşkil edərək şəhəri 700 sahəyə bölmüş və hər birinə xüsusi hərbi dəstələr göndərmişdi. Qırmızı Ordu qəzalara irəlilədikcə, Bakıda baş verən terror və soyğunçuluq əməlləri əyalətlərdə də təkrar olunurdu. Mayın 29-da Şuşada bolşeviklərlə əlbir olan daşnaklar tərəfindən **30 müsəlman kəndi** yandırılmış, çoxlu qadın və uşaq öldürülmüşdü. Göyçayda, Yevlaxda, Bərdədə, Qubada Qırmızı Ordu hissələri tərəfindən çoxlu azərbaycanlı güllələnmiş və həbs olunmuşdu. Qırmızı Ordu hissələrində çoxlu sayda erməni olduğundan müsəlman əhali bu orduya daha çox nifrət və qəzəblə yanaşırdı. Sovet Rusiyasının rəhbərlərinə sadələvcəsinə inanan Nəriman Nərimanov XI Qırmızı Ordunun mənəvi cəhətdən pozulması və sovet hakimiyyətinin müsəlman əhalisinin içərisində nüfuzdan düşməsi haqqında göndərdiyi həyəcan dolu məlumatlara mərkəzdə məhəl qoyan yox idi. Çünki mərkəz Azərbaycanda nə etdiyini yaxşı bilirdi. Sovet Azərbaycanında real hakimiyyət Nərimanovun başçılıq etdiyi hökumətin deyil, **Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə** etibar edilmişdi. Həmin partiyanın rəhbərliyi isə erməni və gürcülərin əlində idi. Aprel çevrilişindən sonra Moskva Azərbaycan Kommunist Partiyasının yerli təşkilatı olan **Bakı Komitəsinə** çox böyük və fəvqəladə səlahiyyətlər vermişdi. Bakı Komitəsinə əvvəllər daşnak olub, indi isə qatı kommunistə çevrilən A.Mikoyan rəhbərlik edirdi. Sonra o, bu vəzifəni Sarkisə, Sarkis isə L.Mirzoyana ötürmüşdü. Bolşevik - daşnak yuvasına çevrilən Bakı Komitəsi, hətta Azərbaycan XKS-nin sədri N. Nərimanovun verdiyi qərarları ləğv edə bilirdi. Cümhuriyyətin devrilməsində məsum rol oynamış müsəlman kommunistlərinin lideri N.Nərimanov **Sovet Azərbaycanının müstəqilliyinin boş bir şey olduğunu** özü də aydın şəkildə dərk edirdi. Lakin artıq çox gec idi.

Aprel çevrilişindən sonra Azərbaycana rəhbər işə göndərilmiş N.Solovyov V.İ.Leninə göndərdiyi məruzədə yazırdı: "**Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin təntənəsi müsəlmanların düşmənlərinin təntənəsidir və ümumilli fəlakətdir.**" N.Solovyova görə bolşeviklər tərəfindən Ermənistanla sərhəd rayonlarında yaşayan müsəlman əhalinin silahlarının yığılması müsəlmanların ermənilər tərəfindən qırğına məhkum edilməsi ilə nəticələndi. Artıq **Ermənistanda 250 müsəlman kəndi "ləğv edilmiş"** və **indi orada bir nəfər də olsun, müsəlman qalmamışdır.** Bütün bu qırğınlar isə müsəlman əhalini tərk - silah et-

miş Qırmızı Ordunun gözü qarşısında baş vermişdi. Azərbaycan SSR-in Rusiyadakı səlahiyyətli nümayəndəsi **Behbud bəy Şahtaxtinski** V.Leninə 1920-ci il 20 sentyabr tarixli məktubunda yazırdı: "Çevriliş zamanı özünü əla aparan Qırmızı Ordu, indi mürtəce qüvvəyə çevrilmişdir. Azərbaycan kəndlisi yalnız bir şeyi xahiş edir və yalvarır ki, nə istəyirsiniz, hamısını birdəfəlik alın, lakin hər gün evlərə soxulub ailə ocağımızı təhqir etməyin. **Həmişə öz çörəyi ilə yaşayan Azərbaycan, indi çörəksiz qalıb. Ancaq həmişə ac - yalavac olan Ermənistan və Gürcüstanın isə indi artıqlaması ilə çörəyi var**".

**Sovet rejiminin "inqilabi" tədbirləri.** Sovet Rusiyasının direktivləri və Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının diktəsi altında fəaliyyət göstərən Azərbaycan Müvəqqəti İnkilab Komitəsi Rusiya təcrübəsini əsas götürərək Azərbaycanın sosial - iqtisadi həyatı və "dövlət quruculuğu" sahəsində bir sıra "inqilabi" tədbirləri həyata keçirməyə başladı. Azərbaycanın aqrar ölkə olması, əhalisinin əksəriyyətinin, yəni 77,6 faizinin kənddə yaşaması əsas götürülərək tələm - tələsik torpaq məsələsinin həllinə başlanıldı. **Azərbaycan İnkilab Komitəsi** tərəfindən 1920-ci il may ayının 5-də imzalanmış **torpaq haqqında dekret**də (fərman) "xanların, bəylərin, mülkədarların bütün torpaqlarının, bütün monastr, kilsə, vəqf və məscid torpaqlarının iş heyvanları və avadanlıqları ilə birlikdə ödəncsiz olaraq torpaqdan bərabər şəkildə istifadə əsasında zəhmətkeş xalqa (yəni kəndlilərə) verilməsi" nəzərdə tutulmuşdu. Qəza və kəndlərdə yarıdılan **torpaq komitələri** bu dekretin həyata keçirilməsinə başlamadığı şəraitdə, 1920-ci ilin avqust ayından Azərbaycanda "hərbi kommunizm" siyasəti tətbiq olunmağa başladı. Sovet Rusiyasında vətəndaş müharibəsi və xarici hərbi müdaxilə şəraitində həyata keçirilən hərbi kommunizm siyasəti heç bir zərurət olmadan Azərbaycan kəndində də tətbiq edildi. Bu siyasətlə kəndlilər üzərinə qoyulmuş zorakı ərzaq sapalağına görə kəndli öz məhsulunun yalnız az bir hissəsini acından ölməmək üçün özünə saxlayıb, qalanını hökmən dövlətə təhvil verməli idi. Beləliklə, **1920-ci il avqustun 26-da Azərbaycan SSR-də taxıl məhsulları üzərinə dövlət inhisarı** qoyularaq həmin məhsulların satışı kəndlilərə qadağan edilmişdi. Sovet Azərbaycanında yerləşən və **şəxsi heyəti 70 min nəfərdən çox olan Qırmızı Ordunu və fəhlələri çörək və digər kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin etmək kimi çox ağır vəzifə** Azərbaycan kəndlilərinin boynuna yüklənmişdi. Qırmızı Ordunun müşayiəti ilə Azərbaycan kəndinə göndərilən və Bakı şəhərinin erməni və rus əhalisinin nümayəndələrindən təşkil edilən **Xüsusi ərzaq ekspedisiyaları** əhalinin əlində olan bütün taxıl və digər kənd təsərrüfatı məhsullarını **ərzaq sapalağı** adı ilə zorla alıb aparırdılar. On ay ərzində XI ordunun böyük miqdarda ərzaq və paltara olan ehtiyacının ödənilməsinin "kiçik Azərbaycan üçün həddindən artıq ağır olması" hətta rəsmi sənədlərdə açıq şəkildə göstərilmişdi. Məcburi qaydada ərzaq sapalağının yığılması Azərbaycan kəndlisini tamamilə müflisləşdirmişdi. Kəndlilərin haqlı narazılığı özünü "xalqın hakimiyyəti" adlandıran Azərbaycan Sovet hökumətini 1920-ci ilin noyabrında **Lənkəran və Quba qəzalarından** başqa, Azərbaycanın

bütün ərazisində hər cür taxıl yığımını dayandırmağa məcbur etmişdi.

Azərbaycan İnkılab Komitəsinin 1920-ci il mayın 12-də verdiyi iki dekretlə bütün zümrələrin və mülki rütbələrin ləğv edilməsi, bundan sonra bütün əhəlinin Azərbaycan SSR-nin vətəndaşı adlandırılması və xalq məhkəmələrinin yaradılması qərara alındı. Eyni zamanda Fəhlə - kəndli milisinin təşkilinə başlandı. Fövqəladə Komissiya və Ali Hərbi Tribunal da yaradıldı. Ancaq bolşeviklərin törətdiyi "qırmızı terror" şəraitində Azərbaycan vətəndaşının hər hansı bir hüququndan və bu hüququn qorunmasından danışmağa dəyməzdi.

1920-ci il mayın 7-də **Azərbaycan SSR-nin Qırmızı Ordusunun və Qırmızı Donanmasının yaradılması haqqında dekret** verildi. Bu dekretin icrasına dərhal başlayan hökumət orqanları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaratdığı Milli ordunu ləğv etmək üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə edirdilər. Milli ordunun silah - sursatı və geyim ehtiyatları qəsb edilir, milli zabıt kadrları vəzifədən uzaqlaşdırılır, milli əsgərlərimiz Qırmızı Ordu zabıtlərinin tabeliyinə keçirilir və azərbaycanlı generallar həbs edilir və güllələndirilər.

Azərbaycan İnkılab Komitəsinin **1920-ci il 15 may dekreti ilə meşələr, sular və yeraltı sərvətlər dövlət mülkiyyəti elan edildi**. 1920-ci il 24 may dekreti ilə **neft sənayesi milliləşdirildi**, neft və neft məhsullarının satışı dövlət inhisarına alındı. İyun ayında **banklar, Xəzər ticarət donanması**, bütün zavod və fabriklər (balıq, tütün, sement və s.), noyabrədək bütün sənaye sahələri milliləşdirilərək dövlətin mülkiyyəti elan edildi. Azərbaycanlı və digər millətdən olan sahibkarlar "fəhlə sinfinin düşməni" elan edildi və onların xüsusi mülkiyyət hüququna sarsıdıcı zərbə vuruldu. Əslində isə bolşevikləri nə xalq, nə də fəhlə sinfi maraqlandırır. Milliləşdirmə adı altında xalqımızın iqtisadi potensialını ələ keçirən bolşevik hökuməti Azərbaycanın çox qiymətli sərvətlərini əvəzi ödənilmədən "qardaşlıq yardımı" adı ilə Sovet Rusiyasına göndərirdi. Neft sənayesinə və neftin satışına rəhbərlik etmək üçün 1920-ci ildə **Azərbaycan Neft Komitəsi** yaradıldı. Marahlıdır ki, Azərbaycan Neft Komitəsi Azərbaycan hökumətinə deyil, birbaşa Rusiyaya - Moskvaya təbə edilmişdi. Sovet Rusiyasının rəhbəri V.İ.Lenin tərəfindən A.Serebrovski komitənin başçısı təyin olunmuşdu. 1920-ci ilin sonunədək Azərbaycandan Sovet Rusiyasına **üç milyon ton neft** daşınıb aparılmışdı ki, bu Bakıda hasil olunan bütün neftin 90%-i demək idi. Ən dəhşətlisi o idi ki, Azərbaycanın ehtiyacları üçün neft normasını da Rusiya müəyyənləşdirirdi. 15 faizlik bu payı da Azərbaycan vaxtlı - vaxtında ala bilmirdi. Üstəlik **Azərbaycan əhalisinə neft Rusiya və digər Sovet respublikalarından bəha satılırdı**.

Neft sənayesini çıxmaqla, iqtisadiyyatımızın milliləşdirilmiş bütün sahələrini idarə etmək üçün Azərbaycan SSR **Ali Xalq Təsərrüfatı Şurası** yaradıldı.

**1920-ci il may ayının 15-də dinin dövlətdən ayrılması haqqında dekret** imzalandı və Azərbaycanda bütün dini ayin və mərasimlərin icrası qadağan edildi. Beləliklə, Sovet hökuməti xalqımızın 1200 ildən çox ibadət etdiyi dini etiqađına qadağa qoyaraq Azərbaycan vətəndaşlarının vicdan azadlığı hüququnu kobud şəkildə pozdu. Azərbaycan İnkılab Komitəsinin **1920-ci il 23 sent-**

**yabr tarixli dekreti** ilə kənd yerlərində **yoxsul komitələri** yaradılmasına başlandı. 1921-ci ilin yazında həmin komitələr kənd sovetləri ilə əvəz olundu.

1921-ci il mayın 6-da Bakıda keçirilən I Sovetlər qurultayında **Azərbaycan SSR-nin ilk Konstitusiyası** qəbul olundu. Bu Konstitusiya ilə Azərbaycanda bolşeviklərin əslində Moskvanın əlində oyuncaq olan hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti "qanuniləşdirildi". Zəhmətlə məşğul olmayanlar seçki hüququndan məhrum edildi. Azərbaycan İnqilab Komitəsi ləğv edildi. Bundan sonra Qurultayda seçilən **Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi** (MİK) ölkədə ali qanunverici orqan elan olundu. **Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti** (XKS) isə ali icra orqanı kimi fəaliyyət göstərirdi.

### **Sovet işğal rejiminə qarşı müqavimət hərəkəti**

1920-ci il 28 aprel istilasından dərhal sonra bolşeviklərin Azərbaycanda həyata keçirdiyi "qırmızı terror", XI Ordu hissələrinin Bakıda və bölgələrdə özünü əsl işğalçılar kimi aparması, milli ordunun və donanmanın ləğv edilməsinə və milli zabit kadrların məhv edilməsinə (**Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinə xidmət etmiş 12 generalımız güllələnmişdi**) yönəldilmiş tədbirlər, dinc əhaliyə qarşı kütləvi represiyalar və hər cür özbaşınalıqlar, geniş müsadirə tədbirləri Azərbaycanda **Sovet rejiminə qarşı** üsyan və çıxışlara səbəb oldu. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bununla bağlı haqlı olaraq yazırdı: "Azərbaycan xalqı istiladan bir ay sonra artıq bütün Azərbaycan məmləkətinin müdhiş bir istilaya məruz qaldığını acı bir surətdə dərk etmişdi... Xalq dözməyib, üsyan etdi".

Azərbaycanda Sovet işğal rejiminə qarşı 1920-ci ilin mayında **Gəncə şəhərində baş vermiş üsyan** öz miqyasının böyüklüyünə görə digər üsyanlardan fərqlənirdi. Ordunun yenidən təşkil edilməsi bəhanəsi ilə Gəncədəki milli ordu hissələrində xidmət edən təcrübəli zabitlərin bolşevik komandirlərlə əvəz olunması, Azərbaycanın qərb bölgələrindəki milli ordu hissələrinin bolşeviklərin qoyduğu şərtlər altında fəaliyyət göstərməsi tələbi Gəncədə etirazla qarşılandı. **Azərbaycanın bolşevik hökumətinin milli ordunun rəhbər heyətinin dəyişdirilməsi və əsgərlərin tərək - silah edilməsi haqqındakı qərarı** Gəncədə güclü üsyana gətirib çıxartdı. Azərbaycan milli ordu hissələrinin 1920-ci il mayın 25-dən 26-na keçən gecə Sovet rejiminə qarşı başlayan üsyanında 1800 nəfər hərbi ilə birlikdə Gəncə şəhərinin əli silah tutan 10 min nəfərdən çox sakini iştirak edirdi. Mayın 26-da üsyana rəhbərlik etmək üçün **hərbi şura** yaradılmışdı. Üsyançılar dəmir yol stansiyasını ələ keçirmiş və Gəncə şəhərinin müsəlmanlar yaşayan hissəsini bir həftə əllərində saxlamışdılar. Bolşeviklər çoxlu sayda qoşun birləşmələri, ağır artilleriya qüvvələri və zirehli qatarları cəlb edərək mayın 31-də Gəncə şəhərinə hücumla keçdilər. Bölgənin erməni əhalisi XI orduya hər cür yardım göstərir, silahlı dəstələr düzəldərək düşmənlərimizlə birlikdə üsyançılara qarşı vuruşurdular. **Gəncədə işğalçı rus ordusuna müqavimət o qədər güclü olmuşdu ki, düşmən üsyanı yatırarkən 8500 nəfərdən çox əsgər itir-**



mişdi. **Gəncə üsyanı zamanı 13000 nəfərdən çox vətənpərvər şəhid olmuşdu.** Üsyanda iştirak edən milli ordunun **76 nəfər yüksək rütbəli zabiti**, o cümlədən **6 general** həbs olunaraq Bakıya aparılmış və Nargin adasında güllələnmişdi. Üsyan yatırıldıqdan sonra qan içində inləyən Gəncə şəhəri rus əsgərləri və ermənilər tərəfindən üç gün qarət edilmişdi. Gəncə üsyanının miqyası o qədər böyük idi ki, Azərbaycanı itirəcəyindən qorxuya düşən Sovet Rusiyası Bakıya əlavə hərbi qüvvələr gətirib yerləşdirmişdi.

Sovet rejiminə qarşı ikinci böyük üsyan **Qarabağda** baş vermişdi. Azərbaycan milli ordusunun 6 min nəfər əsgər və zabitdən ibarət süvari və piyada alayları Qarabağ bölgəsini nəzarətdə saxlayırdı. Sovet Rusiyasının həmin milli ordu hissələrini tərk - silah etmək üçün göndərdiyi XI ordunun iki diviziyasına qarşı Azərbaycan əsgərləri 1920-ci il iyunun 5-də **Tərtər, Ağdam və Şuşada** savaşa girərək düşməni böyük tələfata uğratmışdılar. Qarabağdakı erməni daşnakları işğalçı rus ordusu ilə birlikdə hərəkət edirdi. Şimali Qafqazda Qırmızı orduya qarşı azadlıq mübarizəsinə qoşulan qüvvələri birləşdirməyə gedən **qəhrəman türk generalı Nuru paşa** üsyan xəbərini alan kimi hərbi qüvvə ilə Şuşanın müdafiəçilərinə köməyə gəlmişdi. Milli ordu hissələri türklərin köməyi ilə Qarabağda Sovet hakimiyyətini devirmiş və Nuru paşa Qarabağın hakimi elan olunmuşdu. Ancaq əlavə kömək alan XI ordu hissələri iyunun 15-də üsyanı yatıraraq ermənilərlə birlikdə Azərbaycan əhalisinə divan tutdu. Milli ordumuzun salamat qalan hissələri Ş.M.Xiyabaninin nəzarətində olan **Cənubi Azərbaycana** keçməyə məcbur oldu.

Sovet rejiminə qarşı 1920-ci il iyunun 5-də **Zaqatalada** başlayan üsyanın əsas hərəkətverici qüvvələrini kəndlilər təşkil etsə də, milli ordunun bölgədəki süvari alayı da ruslarla savaşa qoşulmuşdu. Üsyana Hafiz Əfəndiyev və Əhmədiyev başçılıq edirdilər. Üsyançılar rus qoşunlarına qalib gəlib, əvvəl **Zaqatalanı**, sonra **Qaxı** düşməndən azad etsələr də, XI ordu hissələrinə əlavə hərbi yardım göndəriləndən sonra iyunun 18-də üsyan yatırılmışdı. Nəticədə **Zaqatala** yenidən ruslar tərəfindən zəbt edilmişdi.

1920-ci ilin yayında Sovet rejiminə qarşı **Şəmkir qəzasında** baş vermiş üsyanda kişilərlə yanaşı, hətta qadın və uşaqlar da ruslara qarşı qəhrəmanlıqla vuruşurdular. Sovet hakimiyyəti bu üsyanı XI ordunun dörd diviziyasını bölgəyə yeridəndən sonra çox çətinliklə yatırmışdı. 1920-ci ildə **Lənkəranda** baş verən üsyanı isə rus ordusu çox çətinliklə 1921-ci ilin əvvəllərində yatıra bilmişdi.

Azərbaycanda Sovet işğal rejiminə qarşı müqavimət hərəkətinin genişlənərək ölkənin bütün bölgələrini bürüməsi Sovet Rusiyasını o dərəcədə qorxutmuşdu ki, heç olmasa, Abşeronu və neft Bakısını əldə saxlamaq üçün XI Ordu komandanlığı 1920 -ci ilin iyunun 2-də şəhərin ətrafında müdafiə istehkam xəttinin yaradılması haqqında əmr imzalamışdı. Azərbaycanı tamamilə itirəcəyindən ehtiyatlanan **Sovet Rusiyası** ölkəmizə təcili olaraq əlavə **7 diviziya** göndərmişdi.

**§ 39. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması.  
Naxçıvan MSSR və DQMV-nin yaradılması**

**Sovet Rusiyasının** onunla eyni quruluşa malik olan Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasına **xəyanətkar** və **düşmən münasibəti** Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə **sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi** və **ərazi mübahisələrinin həll edilməsi** prosesində daha açıq şəkildə üzə çıxdı. Sovet Rusiyası və onun Azərbaycandakı XI Qızıl Ordusu daşnak Ermənistanının Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ və digər bölgələrdə azərbaycanlılara qarşı törətdiyi qırğın və talanların qarşısını almaq üçün şüurlu şəkildə hər hansı ciddi addım atmır, ərazi mübahisələrinin həlli zamanı ona "doğma" olan Sovet Azərbaycanını deyil, hələ ki, sovetləşməyən daşnak Ermənistanını və menşevik Gürcüstanını müdafiə edirdi. Ən dəhşətlisi o idi ki, bu zaman Azərbaycan torpaqlarından "bəxşiş" verməklə, Ermənistan və Gürcüstanın sovetləşməsi işində şirnikləşdirici vasitə kimi istifadə edilirdi. Azərbaycanın sovetləşməsindən qabaq gizli şəkildə Moskva ilə danışıqğa girərək Sovet Rusiyası tərəfindən ölkəmizin işğalına bitərəf qalacağına söz verməklə Cümhuriyyət qarşısında hərbi müttəfiqlik öhdəliyinə xəyanət edən **Gürcüstan Respublikası** 28 aprel istilasından sonra, 1920-ci ilin may ayında Azərbaycanın **Qazax, Ağstafa və Zaqatala bölgələrinə** qoşun yeritmişdi. Çox maraqlıdır ki, Azərbaycan SSR-in iştirakı olmadan Sovet Rusiyası ilə menşevik Gürcüstan Respublikası arasında **1920-ci il mayın 12-də Moskvada bağlanmış müqavilə** ilə Azərbaycanın doğma Zaqatala bölgəsi və digər tarixi əraziləri "mübahisəli" hesab edilmişdi. Yalnız 1921-ci ilin fevral ayında Gürcüstanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Gürcüstan SSR **Zaqatala dairəsinə** olan iddiasından əl çəkmişdi. 1922-ci ildə iki sovet respublikası arasında dövlət sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı Moskva Gürcüstanın maraqlarını əsas götürərək Azərbaycanın tarixi **Qarayazı ərazisini** iki yerə bölərək yuxarı hissəsini Gürcüstana vermişdi. Tiflis qəzasından 79 min 600 desyatin ərazi Azərbaycana qaytarılsa da, 1920-ci illərin ikinci yarısında bir sıra ərazilərimiz Moskvanın təzyiqi ilə Gürcüstana güzəştə gedilmişdi.

1920-ci il aprel istilasından sonra Azərbaycan əslində Moskvadan Bakıya göndərilmiş bolşevik və daşnak emissarları - S.Orconikidze, S.Kirov, A.Mikoyan və başqaları tərəfindən idarə olunduğundan N.Nərimanovun başçılıq etdiyi Azərbaycan hökuməti milli mənafeyi qorumaq iqtidarında deyildi.

1920-ci il aprel istilasından sonra Azərbaycanı işğal etmiş XI Qırmızı Ordu hissələri daşnak Ermənistanın Azərbaycanın **Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan** və başqa bölgələrinə təcavüzünün və erməni quldur dəstələrinin müsəlman əhalisinə qarşı törətdiyi qırğınların qarşısını almaq əvəzinə, azərbaycanlıların tərk - silah edilməsi ilə məşğul idi. Bu zaman Sovet Rusiyası Azərbaycan SSR-in iştirakı olmadan daşnak Ermənistanı ilə ərazi məsələləri ilə bağlı gizli şəkildə danışıqlar aparırdı. Sovet Rusiyası ilə Ermənistan Respublikası arasında **1920-ci ilin avqust ayının 10-da bağlanmış altı maddəlik sazişlə** Azərbaycanın Şərur -

Dərələyəz bölgəsinin Ermənistana məxsusluğu təsdiq edilmiş, Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağ bölgələri isə "mübahisəli ərazilər" hesab olunmuşdu. Azərbaycan hökumətinin başçısı N.Nərimanovun bu sazişlə bağlı qəti etirazları Sovet Rusiyasının rəhbəri V.İ.Lenin və həmin sazişin müəllifi olan Rusiya Xarici işlər naziri G.Çiçerin tərəfindən bir qayda olaraq qulaqardına vurulurdu.

Naxçıvana gəlincə, xoşbəxtlikdən 1920-ci ilin mayından burada o zaman Sovet Rusiyası ilə müttəfiq olan Türkiyənin qoşun hissələri yerləşmişdi. Veysəl paşanın başçılıq etdiyi türk qoşunları Naxçıvanın erməni təcavüzündən qorunmasında həlledici rol oynayırdı. Qırmızı Ordu hissələri isə Naxçıvan bölgəsinə 1920-ci il iyul ayında daxil olmuş və iyulun 28-də Naxçıvan SSR yaradılmışdı. Naxçıvan İnqilab Komitəsi Naxçıvanı Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi elan etmişdi.

1920-ci il noyabr ayının 29-da Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Sovet Rusiyasının mübahisəli hesab etdiyi ərazilər uğrunda mübarizə yeni mərhələyə daxil oldu. **1920-ci il dekabrın 1-də Nəriman Nərimanov rəhbərlik etdiyi Azərbaycan İnqilab Komitəsi adından** Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulması münasibətilə **bəyanat verildi**. Moskvanın Qafqazdakı emissarı, Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz Bürosunun üzvü **S.Orconikidzenin** diktəsi altında çox tələskənliklə hazırlanmış həmin bəyanatda deyilirdi: **"Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd yoxdur. Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi Sovet Ermənistanının bölünməz ərazisidir, Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə (yəni ermənilərə - Red.) isə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir. Sovet Azərbaycanının qoşunları Zəngəzurun ərazisindən çıxarılır"**. Bu bəyanat Türkiyə tərəfindən qəti etirazla qarşılandı. Naxçıvanda isə əhali kəskin çıxışlara başladı. Azərbaycan hökuməti tərəfindən gərginliyi azaltmaq üçün bölgəyə göndərilən Ədliyyə Komissarı və Azərbaycanın Rusiyadakı səlahiyyətli nümayəndəsi **Behbud bəy Şahtaxtinski** 15 dekabr 1920-ci ildə Naxçıvan camaatı qarşısında böyük vətənpərvərliklə etdiyi çıxışında açıq şəkildə bildirmişdi: **"Azərbaycan hökuməti sizi torpağınızla birlikdə Ermənistanə satıb. Siz torpağınızla birlikdə öz müstəqilliyinizi saxlamaq istəyirsinizsə, burada arxalana biləcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə qoşunlarıdır. Xalq bu qoşunların ətrafında sıx birləşməlidir. Sizin müstəqilliyinizi və torpağınızı yalnız onlar qoruyacaq və sizi ağır fəlakətdən xilas edəcəklər"**.

**Azərbaycan SSR-in tərkibində Naxçıvan MSSR və DQMV-nin təşkili.**

Naxçıvan bölgəsinin kimə məxsusluğu ilə bağlı məsələnin ədalətli və tarixi gərəkliyə uyğun olaraq həll edilməsində **bölgə əhalisinin ciddi müqaviməti** ilə yanaşı, **qardaş Türkiyənin** misilsiz rolu olmuşdur. Naxçıvanın Azərbaycanın **tərkibində qalmasında həlledici rol oynayan Türkiyə dövlətini və türk əsgərlərini indiki nəsillərimiz bu gün də minnətdarlıq hissi ilə yad edirlər**. Bölgədəki reallığı nəzərə almağa məcbur olan Sovet Rusiyası 1921-ci ilin yanvarında Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə yerli

əhali içərisində sorğu keçirmişdi. Sorğunun nəticələrinə görə Naxçıvan əhalisinin 90%-i Azərbaycan SSR-in tərkibində qalmaq istədiyini bildirmişdi.

Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanılmasında Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında **1921-ci il mart ayının 16-da bağlanmış Moskva müqaviləsi** mühüm rol oynadı. 16 maddədən və 3 əlavədən ibarət olan Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsi və birinci əlavəsi **Naxçıvana** aid idi. Müqavilə ilə hər iki tərəf əlavədə göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan vilayətində Azərbaycanın himayəsi altında və Azərbaycanın həmin protektoratlığı heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi şərti ilə muxtar ərazi təşkil etməsinə razı olduğunu bildirirdi. Müqavilədə üçüncü dövlət dedikdə heç şübhəsiz Ermənistan nəzərdə tutulurdu. Moskva konfransında Naxçıvan məsələsinin ədalətli həlli Azərbaycanın maraqları və Türkiyənin təhlükəsizliyi baxımından **Türkiyə diplomatiyasının böyük qələbəsi** idi. Moskva müqaviləsindən sonra da Ermənistan Naxçıvana qarşı təxribatlar törətməkdən əl çəkmir, Sovet Rusiyası isə bütün bunlara göz yumurdu.

1921-ci ilin oktyabrında Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında Qarsda aparılan danışıqlarda Azərbaycan Türkiyənin deyil, Ermənistan və Gürcüstanla birlikdə Sovet Rusiyasının tərəfində yer almağa məcbur edilmişdi. **1921-ci il oktyabr ayının 13-də** Rusiyanın iştirakı ilə Türkiyə və Cənubi Qafqaz respublikaları olan Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında **Qars müqaviləsi** imzalandı. 20 maddədən və 3 əlavədən ibarət olan Qars müqaviləsinin beşinci maddəsində Ermənistan Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsinə verildiyini, Azərbaycan isə bu himayəni qəbul etdiyini təsdiq edirdi. Sovet Rusiyasının təzyiqi altında Azərbaycan nümayəndələri Türkiyənin qəti etirazına baxmayaraq həmin himayədarlığın Azərbaycanın heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi bəndinin Qars müqaviləsində yer almaması ilə razılaşmışdılar. Müqavilədə Naxçıvanın bir muxtar ərazi kimi dəqiq sərhədləri də müəyyənləşdirilmişdi.

Uzun sürən çəkişmə və müzakirələrdən sonra nəhayət, 1924-cü il fevral ayının 9-da Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi **Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası** (MSSR) yaradılması haqqında dekret imzaladı. Yaradılan Muxtar Respublikanın ərazisi 5988,5 kv.km müəyyən olunmuşdu.

1921-ci ildə Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin böyük hissəsinin Ermənistana verilməsi Naxçıvanın ərazicə Azərbaycanın digər torpaqlarından ayrı düşməsinə səbəb oldu. 1929 - 1930-cu illərdə Zəngilana və Naxçıvanın Ordubad rayonuna məxsus xeyli ərazinin Ermənistana güzəştə gəldilməsi nəticəsində muxtar respublikanın ümumi ərazisi azalaraq 5,5 min kv.km-ə düşdü.

Bütün daxili və xarici siyasəti müsəlman və türk xalqlarına qarşı yönələn Sovet Rusiyasının Qafqaza geri dönərək bu bölgələri qəsb və işğal yolu ilə sovetləşdirməsindən ən çox Ermənistan və Gürcüstan qazandı. 1921-ci ilin iyulun 7-də Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının (RK(b)P) Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz Bürosunun qərarı ilə Gürcüstan SSR-in iddia etdiyi **Lori ərazisi** və əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən **Borçalı qəzasının mərkəzi**

**hissəsi**, 1922-ci ildə Sovet Rusiyasının köməyi ilə **Zəngəzur qəzasından 405 min desyatin ərazi** Ermənistana verilmiş, tarixi türk torpaqları olan **Axalkələk** və **Axisxa** isə Gürcüstan SSR-nin tərkibində saxlanılmışdı. Moskvanın rəhbərliyi altında həyata keçirilən ərazi - sərhəd dəyişiklikləri nəticəsində sovet hakimiyyəti dövründə Şimali Azərbaycanın ərazisi 97,3 min kv.km-dən azalaraq 86,6 min kv.km-ə düşmüş, tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistanın ərazisi 10 min kv.km-dən 29,8 min kv.km-ə, Gürcüstanın ərazisi isə 69,7 min kv. km-ə çatdırılmışdır.

Azərbaycan hökumətinin 1920-ci il 1 dekabr tarixli satqın bəyanatına baxmayaraq, Ermənistan SSR Qarabağın dağlıq hissəsinə olan ərazi iddialarını təmin edə bilmədi. Bir qədər sonra səhvini başa düşən Azərbaycan hökumətinin başçısı N.Nərimanov 1921-ci il iyunun 8-də Ermənistan hökumətinin Dağlıq Qarabağı "Ermənistan SSR-in bir hissəsi" elan edən bəyanatını qətiyyətlə rədd etdi. Rusiya Kommunist Partiyasının Qafqaz Bürosunun 1921-ci il iyulun 4-də İ.Stalinin iştirakı ilə keçirilən plenumunda çox qəribədir ki, Azərbaycan Kommunist Partiyasının başçısı olmuş S.Kirov və Cənubi Qafqaz Sovet Respublikalarına birbaşa rəhbərlik edən S.Orconikidzenin lehinə səs verməsi ilə Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-nin tərkibinə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul olunmuşdu. N.Nərimanovun qəti etirazlarından sonra Qafqaz Bürosunun plenumunun 1921-ci il iyul ayının 5-də keçirilən iclasında hər halda tarixi ədalət prinsipi bərpa olunaraq tamamilə yeni bir qərar qəbul edilmişdi: a) müsəlmanlarla ermənilər arasında milli sülhün zəruriliyini, Yuxarı və Aşağı Qarabağın Azərbaycanla daimi əlaqələrini nəzərə alaraq, Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in hüduddlarında saxlanılsın, inzibati mərkəzi muxtar vilayətin tərkibindəki **Şuşa şəhəri** olmaqla, ona geniş vilayət muxtariyyəti verilsin; b) Azərbaycan K(b)P MK-ya tapşırılsın ki, muxtar vilayətin sərhədlərini müəyyən etsin.

Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası və Azərbaycan hökuməti daxilində milli mənafeyimizi qorumağa çalışan qüvvələr bu qərarın həyata keçirilməsinə müqavimət göstərirdilər. Lakin 2 il keçdikdən sonra Moskvanın kəskin təzyiqləri altında və S. Orconikidzenin sərt ultimatum formasında göndərdiyi göstəriş əsasında Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 1923-cü il iyul ayının 7-də Azərbaycanın tərkibində **Xankəndi** mərkəz olmaqla **Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında dekret** imzalamağa məcbur oldu. Hələ üstəlik 1923-cü ilin sentyabr ayının 18-də DQMV-nin Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Xankəndinin adı dəyişdirilərək türk düşməni, Mart soyqırımının rəhbəri Stepan Şaumyanın adı ilə Stepanakert adlandırıldı.

Azərbaycan kommunistlərinin lideri Nəriman Nərimanov Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsini haqlı olaraq Rusiya tərəfindən Azərbaycanın başına gətirilən fəlakətlərin sonu deyil, başlanğıcı hesab edərək yazırdı: "**Azərbaycanda daşnak siyasəti tam gücü ilə həyata keçirilir. Azərbaycan Kommunist Partiyası Orconikidze və Stalinin simasında biz türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyi erməni daşnaklarına tapşırılmışdır**".

Rusiyanın Qarabağda azlıqda olan ermənilərə Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət verməklə onları siyasi cəhətdən təşkilatlandırması son nəticədə zamanın sınağından uğurla çıxdı. **Qarabağ məsələsi** SSRİ dağılandan sonra regiona nəzarət etmək üçün Rusiyanın əlində çox güclü təsir vasitəsinə çevrilmişdir.

**Azərbaycan SSR-in formal müstəqilliyinə son qoyulması.** 1920-ci il aprelin 28-də elan olunmuş **Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası** yaranışından **formal** xarakter daşıyırdı, sözdə müstəqil, faktiki isə Sovet Rusiyasının əlində oyunaq quruma çevrilmişdi. Çünki **Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dayacağı Azərbaycan xalqı deyil, bu xalqın müstəqil dövlətini yıxmış və ərazisini zəbt etmiş işğalçı Rusiya ordusu, bir qrup yolunu azmış Azərbaycan kommunisti və erməni daşnak qüvvələri idi.** Müstəqil elan edilmiş Azərbaycan SSR əslində milli kommunist Nəriman Nərimanov tərəfindən deyil, Rusiyanın bölgəyə göndərdiyi xüsusi və fəvqəladə səlahiyyətli emissarlar S.Orconikidze, A.Mikoyan, S.Kirov və erməni daşnakları olan Sarkis, Mirzoyan və başqaları tərəfindən idarə olunurdu. Sovet Rusiyasının rəhbərləri Azərbaycanı **müstəqil respublika** deyil, bir **əyalət**, Bakını isə Rusiyanın əsas yanacaq bazası hesab etdiklərini qətiyyənlə gizlətmir, rəsmi yığıncaqlarda bunu dönə - dönə açıq şəkildə bəyan edirdilər.

Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin 1920-ci il noyabrın 8-də Sovet Rusiyasının rəhbərlərindən biri **İ.Stalinin** iştirakı ilə keçirilən plenimunda partiyanın tərkibində Azərbaycanın müstəqilliyinin tərəfdarı olan Nəriman Nərimanovun və müstəqilliyin əleyhdarı olan Əliheydər Qarayevin dəstəsi arasında gedən siyasi mübarizə ilə bağlı müzakirəyə yekun vuran İ.Stalin açıq şəkildə bildirmişdi: "Mən Azərbaycanın müstəqilliyinə tərəfdar deyiləm. Kommunistlərin bir hissəsinin digərindən müstəqilliyi ola bilməz. Sovet Rusiyası Bakının yanacağı olmadan keçinə bilməz. Burjuaziyanın agentləri dedi - qodu yaradırlar ki, rus gəlib Azərbaycanı uddu, onlar bu yolla ziyalıları bizim əleyhimizə qaldırırlar... **Biz sözdə deməliyik ki, Azərbaycan müstəqil ölkədir** və xoş niyyətlə Rusiya ilə ittifaqa girmişdir." Sovet Rusiyasının rəhbərlərindən biri olan İ.Stalinin bu fikirləri göstərdi ki, 1920-ci ilin aprelində milli kommunistlərin (N.Nərimanov və b.) Azərbaycanın müstəqilliyini ölkənin daxilində deyil, onun sərhədlərindən kənarda axtarması artıq düzəldilməsi mümkün olmayan çox acı bir nəticə vermişdi. M.Ə.Rəsulzadənin sözləri ilə deyilsə, **1918-ci ildə böyük qurbanlar bahasına ucaldılmış istiqlal bayrağı qırmızı bir bezə dəyişdirilmişdi.** N.Nərimanovun başçılığı altında azlıqda olan kiçik bir milli kommunist qrupunun Şərqi qapısında nümunəvi bir respublika olacağına ümid etdiyi Azərbaycan işğalçı bolşevik ordusunun süngüsü altında, müstəqilliyi ilə yanaşı, yüz minlərlə vətənpərvər övladını və çoxlu milli ərazilərini də itirmişdi. Azərbaycan SSR-in **1920-ci ilin sentyabr ayının 30-da Sovet Rusiyası ilə** məcburi surətdə bağladığı "hərbi iqtisadi ittifaq" adlandırılan müqavilə heç **qeyri - bərabər saziş də deyildi, açıqdan - açığa təslim aktı idi.** Bu

alçaldıcı "müqaviləyə" görə Rusiya və Azərbaycan sıx hərbi və maliyyə ittifaqı bağlayır (maddə1); Rusiya və Azərbaycan hökumətləri ən qısa vaxtda hərbi orqanlarını və hərbi komandanlıqlarını, xalq təsərrüfatını, xarici ticarət və təchizat, maliyyə orqanlarını, dəmir yol nəqliyyatı və poçt – teleqraf orqanlarını birləşdirdilər (maddə 2). Həmin sənədə əlavə olaraq daha **6 saziş** bağlanmışdı: 1) **Hərbi - dəniz məsələləri üzrə sazişə görə** Rusiyanın Xəzər dənizindəki donanmasının komandanı, eyni zamanda Azərbaycan donanmasının da komandanı sayılırdı. 2) **Başqa bir sazişə görə Rusiyanın poçt - teleqraf idarələri üçün müəyyən edilmiş qaydalar** Azərbaycana da şamil edilir və Azərbaycan öz ərazisindən beynəlxalq poçt - teleqraf əlaqələrini Rusiyanın müvafiq orqanlarının nəzarəti altında apara bilərdi. 3) **Ərzaq siyasətinin birləşdirilməsi haqqındakı sazişə görə** əsas ərzaq növləri (çörək, kartof, ət, süd, yağ, yumurta və s.) üzrə Rusiyada tətbiq edilən dövlət inhisarı tədricən Azərbaycana da şamil edilməli idi. 4) **Maliyyə sazişinə görə** Rusiyanın maliyyə müvəkkili həlledici səs hüququ ilə Azərbaycan XKS-nin yanında təmsil olunmalı idi. 5) **İqtisadi siyasət haqqında sazişə görə** Azərbaycan öz iqtisadi həyatının bir sıra vacib sahələrini Rusiyanın ixtiyarına verirdi. 6) İmzalanan sənədlər içərisində ən biabırçısı **xarici ticarət məsələsi üzrə saziş** idi. Bu sazişə görə Azərbaycan, nəinki xarici ticarət üçün, hətta daxili ehtiyaclarını ödəmək üçün neft və neft məhsullarını yalnız Rusiya Xarici Ticarət Komissarlığı və Ali Xalq Təsərrüfatı Şurası ilə müqavilə əsasında ala bilərdi. Ən maraqlısı o idi ki, nə Moskva müqaviləsində, nə də 6 sazişin heç birində **Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması, ərazi bütövlüyü haqqında bircə kəlmə də yox idi**. Müstəqil dövlətin fəaliyyəti üçün mühüm hesab edilən əsas vəzifələrin və hüquqların Sovet Rusiyasına təslim edilməsi Sovet Azərbaycanının iqtisadi müstəqilliyini əlindən almış, onun siyasi müstəqilliyinə isə yalnız görüntü xarakteri vermişdi. Moskva sazişindən sonra Azərbaycan SSR-in düşdüyü ağır vəziyyət xalqımız tərəfindən kəskin narazılıqla qarılanmışdı. 1921-ci ilin mayında Birinci Ümumazərbaycan sovetlər qurultayında çıxış edən N.Nərimanov tərəfindən Azərbaycan hökumətinin yeritdiyi siyasət belə qiymətləndirilmişdi: "Rusiyanı əvvəllər tanımayan ingilisləri Rusiya ilə müqavilə bağlamağa nə məcbur etdi?- Sözsüz ki, neft. Biz elan edəndə ki, bizim neft Sovet Rusiyasına məxsusdur, bu, Sovet hakimiyyətinin əlində əsas vasitəyə çevrildi". Sonra Nərimanov belə bir acı etiraf etmişdi ki, "bu zalda sizin yerinizdə müsavətçilər otursaydılar, bunu heç vaxt etməzdilər, **biz kommunistlər üçün Sovet Rusiyası neftdən daha qiymətlidir**".

1920-ci ilin noyabrında **Ermənistanda** və 1921-ci ilin fevralında **Gürcüstanda** Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Sovet Rusiyası Cənubi Qafqazın üç sovet respublikasını bir ittifaqda birləşdirmək, sonra isə bu ittifaqı Sovet Rusiyasının tərkibinə qatmaq üçün öz məkrli planlarını həyata keçirtməyə başladı. 1921-ci ildə ilk addımlar atılaraq **Zaqafqaziya respublikaları** arasında gömrük və sərhəd postlarının aradan qaldırılması, xarici ticarət idarələrinin və dəmir yollarının birləşdirilməsi haqqında qərarlar verildi. 1922-ci ilin martın 12-də isə **Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan** sovet respublikaları arasında ittifaq müqaviləsi

bağlanaraq **Zaqafqaziya Sovet Sosialist Federativ Respublikaları İttifaqı** (ZSSFRİ) yaradıldı. 1922-ci il dekabrın 4 - 13-də Bakıda keçirilmiş Birinci Zaqafqaziya Sovetlər qurultayında yeni ittifaq dövlətinin - **ZSSFRİ-in Mərkəzi İcraıyyə Komitəsinin** təşkili və Konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə **Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının** (ZSFSR) yaradılması prosesi başa çatdı. Nəticədə Azərbaycanın onsuz da tamamilə formal xarakter daşıyan "müstəqilliyinə" son qoyuldu. **Üç sovet respublikasının federasiya şəklində birləşdirilərək vahid iqtisadi məkanın və vahid büdcənin yaradılması təkcə Azərbaycan üçün sərfəli deyildi. Çünki iqtisadiyyatı zəif olan Gürcüstan və Ermənistan Azərbaycanın zəngin sərvətlərindən müftə şəkildə yararlanaraq sürətli iqtisadi inkişaf imkanı qazanmışdılar.** Sovet Rusiyası ZSFSR yaranan kimi prosesləri dərhal sürətləndirdi və 1922-ci ilin dekabrın 30-da Moskvada Birinci Sovetlər qurultayını çağıraraq Sovet Rusiyası, Ukrayna SSR, Belarusiya SSR və ZSFSR-dən ibarət vahid dövlətin - Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının (SSRİ) yaradıldığını elan etdi.

#### **§ 40. XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan SSR-də sosialistcəsinə dəyişikliklərin həyata keçirilməsi**

**Yeni iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi.** 1920-ci ildən həyata keçirilən "hərbi kommunizm" siyasətinə uyğun olaraq **ərzaq sapalağının tətbiqi**, xüsusi ərzaq komissiyaları və ekspedisiyaları tərəfindən **Azərbaycan kəndinin sözün əsl mənasında qarət olunması** kəndlilərin Sovet hakimiyyətinə olan ümidini tamamilə puça çıxartmışdı. Kəndlilər heç çar hökuməti dövründə belə zülm görməmişdilər. Azərbaycan kəndlisi İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanova öz acınacaqlı vəziyyətləri haqqında **şikayət məktubları** göndərirdilər. Kəndlilər daha çox yerli inqilab komitələri, ərzaq agentləri və Qırmızı Ordu nümayəndələri tərəfindən **onların sonuncu tikə çörəyinin, bütün at və iş heyvanlarının mənimlənməsindən və iş heyvanı olmadığı üçün bundan sonra torpağı əkə bilməyəcəklərindən şikayət edirdilər.** 1920-ci ilin sonları - 1921-ci ilin əvvəllərində aparılan **soyğunçu ərzaq toplama kompaniyası** nəticəsində Azərbaycanın əksər bölgələrini **aclıq** bürümüş və çoxlu sayda kəndli acından ölmüşdü.

Sovet Rusiyasının özündə də hərbi kommunizm siyasəti böyük narazılıq doğurduğundan 1921-ci ilin martında Leninin "**Yeni İqtisadi Siyasət**" (YİS) adlandırılan doktrinası qəbul edilmişdi. Azərbaycan İnqilab Komitəsi bunu əsas götürərək 1921-ci il mayın 17-də "**Bütün növ məhsul inhisarının ləğv edilməsi haqqında**" **dekret** verdi. Bu dekretə əsasən **yeni iqtisadi siyasətə keçid** elan olunur, respublikanın hər yerində ərzaq sapalağı ləğv edilir və ticarət azadlığına icazə verilir. Azərbaycanda ərzaq sapalağı ləğv ediləndən sonra Sovet Rusiyasından fərqli olaraq dərhal ərzaq vergisinə keçilmədi. N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan kəndində əvvəlcə hər kəndli təsərrüfatı üzərinə 20 girvənkə



(8 kq) taxıldan ibarət **çanaq** adlanan könüllü natural vergi qoyuldu. 1922-ci ilin mayın 3-də Azərbaycan kəndində də **ərzaq vergisi** tətbiq olundu. Ərzaq vergisinin tətbiqi Azərbaycan kəndlisinin vəziyyətini xeyli yüngülləşdirdi. Kəndli bu vergini ödəyəndən sonra ixtiyarında qalan məhsulu sərbəst şəkildə bazarda sata bilərdi.

Yeni iqtisadi siyasət Azərbaycanda əkin sahələrinin fəlakətli şəkildə azalması prosesini dayandırdı, taxıl istehsalı ildən - ilə çoxalmağa başladı. Şəhərlə kənd arasında əlaqələr genişləndi, ölkədə ticarət canlandı.

Yeni iqtisadi siyasətin tələblərinə uyğun olaraq sənaye sahəsində xüsusi ümumdövlət əhəmiyyətli müəssisələri çıxarmaqla, 60-a qədər yüngül və yeyinti sənaye müəssisəsi 1921-ci ildə **xüsusi sahibkarlara** icarəyə verildi.

**Azərbaycan Neft Komitəsinə** ("Azərneft") 1921-ci ildə xaricdən neft avadanlıqları gətirilməsi, neft və neft məhsullarının xaricdə satışı sahəsində sərbəstlik verildi. Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasına tabe olan bir çox sənaye müəssisələri təsərrüfat hesabına keçirildi.

Yeni iqtisadi siyasətin tətbiqi nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatında müəyyən canlanma baş verdi. Azərbaycan kəndində müəyyən iqtisadi sərbəstlikdən yararlanan ortabab və varlı kəndli - qolçomaq təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi xeyli artdı. Özünü fəhlə - kəndli hökuməti adlandıran sovet hakimiyyəti burjuazianın və istismarçı siniflərin güclənərək dövlət üçün təhlükəyə çevrilməsini bəhanə gətirərək 1927-ci ildə yeni iqtisadi siyasətdən imtina etdi.

**Sənayeləşdirmə xəttinin həyata keçirilməsi.** 1925-ci ilin dekabrında SSRİ-də **sosialistcəsinə sənayeləşdirmə xətti** elan edildi. Məqsəd SSRİ-nin dünyanın qabaqcıl ölkələrindən iqtisadi və texniki cəhətdən geriliyini aradan qaldırmaqdan, müasir və yeni sənaye sahələri yaratmaqdan ibarət idi. 1926-cı ilin mayında hazırlanan "Azərbaycan SSR-nin sənayeləşdirilməsinin beşillik inkişaf proqramı"nda ilk növbədə **neft sənayesinin daha da inkişaf etdirilməsi və texniki cəhətdən yenidən qurulmasının başa çatdırılması**, yeni toxuculuq, kimya və digər sənaye müəssisələrinin tikilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Azərbaycanda sənayeləşdirmənin özünəməxsusluğu onun **əsas və aparıcı sahəsinin neft sənayesi** olması idi. Sovet hökuməti Azərbaycan neftinin həm ümumittifaq, həm də beynəlxalq əhəmiyyətini nəzərə alaraq ilk növbədə neft sənayesini maliyyələşdirirdi. Azərbaycan qəzalarında sənayenin inkişaf etdirilməsi isə ikinci dərəcəli vəzifə hesab olunurdu. Sənayeləşdirmə dövründə **neft hasilatını artırmaq kimi birinci dərəcəli vəzifəni** yerinə yetirmək üçün **Abşeronun** müxtəlif yerlərində yeni neft yataqları istismara verildi. Neft çıxarılmasında fırlama üsulu ilə quyu qazılmasına və neftin qapalı dərinlik nasosları ilə çıxarılmasına başlanılması neft maşınqayırması sahəsinin yenidən qurulmasını tələb edirdi. Hələ 1924-cü ildə işə salınmış Leytenant Şmidt adına zavod yenidən qurularaq fırlama - qazma dəzgahları və dərinlik nasosları istehsalına tamamilə yiyələndi. 1926-cı ildə **Suraxanıdakı maşınqayırma zavodu** yeni dərin-

lik nasoslarının istehsalına başladı.

Sənayeləşdirmə dövründə yeni neft emali müəssisələri də yaradılırdı. Məqsəd benzin və digər neft məhsulları istehsalını artırmaq və respublikamızdan daşıyıb aparmaq idi. 1926-cı ildə **Bakıda ilk neftayırma - krekinq zavodunun tikintisinə** başlandı. 1927-1928-ci illərdə Bakıda neftayırma, ağ neft - benzin, kükürd turşusu zavodları istismara verildi. 1930-cu ildə **Bakı - Batum neft kəmərinin** (822 km) çəkilişi başa çatdırıldı. Kəmə neftin ölkəmizdən daha tez və rahat daşınmasını təmin edirdi. Neft hasilatı sənayesinin inkişaf etdirilməsi nəticəsində Azərbaycanda neft çıxarılması **1920-ci ildəki 2,9 milyon tondan, 1940-cı ildə 22,2 milyon tona** çatdırılmışdı. Buna baxmayaraq Moskva Azərbaycanın "qara qızılının" istismar sürətindən narazı idi. 1940-cı ildə SSRİ hökuməti Azərbaycanda neftin çıxarılması və emalının sürətləndirilməsi haqqında xüsusi qərar qəbul etmişdi.

**Sənayeləşdirmə illərində** Azərbaycanda yeni olan **kimya sənayesinin** 1926-cı ildə Bakı oksigen və yod - brom zavodu, 1930-cu ildə Suraxanı yod zavodu və s. kimi ilk müəssisələri istifadəyə verilmişdi. 1927-1940-cı illərdə onlarla su və istilik-elektrik stansiyalarının işə düşməsi nəticəsində Azərbaycanda **elektrik enerjisi istehsalı 1920-ci ildəki 0,1 milyard kilovat saatdan 1,8 milyard kvv saata çatmışdı. Elektrikləşdirmə** sovet dövlətinin Azərbaycanda həyata keçirdiyi sənayeləşdirmə xəttində neft sənayesindən sonra **ikinci sahə** idi.

Xalqın əsas istehlak mallarına tələbatını ödəmək üçün bu dövrdə daha çox qəzalarda **yüngül və yeyinti sənaye müəssisələri** inşa edilmişdi. Nəticədə Gəncə Azərbaycanın **ikinci sənaye mərkəzinə** çevrilmişdi. Sənayeləşdirmə illərində **nəqliyyat** sahəsində də müəyyən işlər görülmüşdü. **1926-cı ildə Bakı - Sabunçu elektrik dəmir yolu xətti** işə düşmüşdü. Bu, SSRİ ərazisində **elektrikləşdirilən ilk dəmir yolu** idi. 1940-cı ildə uzunluğu 409 km olan **Bakı - Culfa dəmir yolu xəttinin çəkilişi** başa çatdırılmışdı. 1937-ci ildə Bakı ilə Moskva arasında müntəzəm **hava uçuşlarına** başlanılmışdı.

**Azərbaycan SSR-də zorakı kollektivləşmə xəttinin həyata keçirilməsi və ona qarşı mübarizə.** Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 5 may dekretində xan, bəy, ağa, vəqf və s. torpaqların müsadirə edilərək kəndlilərə paylanması nəzərdə tutulsa da, **Azərbaycan Sovet hökuməti** bu işin hansı qaydada həyata keçirilməsini müəyyənləşdirən "Torpaq Əsasnaməsi"ni xeyli sonra, 1923-cü ildə qəbul etmişdi. Azərbaycan kəndlisinin bir hissəsi Sovet hökumətinin müəyyənləşdirdiyi ölçüdə torpaq alsa da, digər hissəsi torpaqsız və aztorpaqlı vəziyyətində qalmışdı. Belə vəziyyətdə olan kəndlilər öz gələcəsinin müsadirə edilmiş torpağını mənimsəməyin dinimizə görə "haram olduğunu" bildirərək ayrılan torpaq paylarından imtina etmişdilər.

SSRİ rəhbərliyi 1920-ci illərin sonlarında kəndli və torpaq məsələsinin həlli sahəsində tamamilə yeni bir siyasətə keçdi. Ümumittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının 1927-ci ilin dekabrında keçirilmiş XV qurultayı bütün SSRİ ərazisində **kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi xəttini** elan etdi. Kollektivləşdirmə

tivləşdirmə xətti fərdi kəndli təsərrüfatlarının kollektiv təsərrüfatlarda birləşdirilməsini, kənd varlığı olan qolçomaqlara məxsus təsərrüfatların ləğv edilməsini və kənddəki bütün torpaqların ictimailəşdirilərək sosialist mülkiyyətinə çevrilməsini nəzərdə tuturdu. SSRİ-nin rəhbəri İ.V.Stalinin hazırladığı **kolxoz quruluşu konsepsiyasında** kollektiv təsərrüfatın 3 formasının yaradılması nəzərdə tutulmuşdu: 1. **TOZ** - kəndlilərin torpağı birgə şəkildə becərməsi; 2. **Kommuna** - kənddə istehsalın və hətta kəndlinin məişət həyatının ən yüksək səviyyədə ictimailəşdirilməsi. Bu zaman kəndlinin şəxsi təsərrüfatının mövcudluğuna yol verilmir, hətta ev əşyaları və toyuq-cücəsi də ümumiləşdirilirdi. Kazarma tipli bu təsərrüfatda kəndlilər əsgərlər kimi bir yerdə işləyir və birlikdə də yeyirdilər; 3. **Artel** - əsas istehsal vasitələri olan torpaq, əmək alətləri və iş heyvanlarının birləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Kommunadan fərqli olaraq kəndlinin məişət əşyaları və ev heyvanları ümumiləşdirilmirdi. Ümumi kollektiv təsərrüfatın (kolxoz) torpağı ilə yanaşı, kəndlinin həyatı sahəsinin də olmasına icazə verilir. Kollektivləşdirmə zamanı üstün forma kimi artel seçilsə də, bir çox yerlərdə zorla **kommunalar** yaradılaraq kənddə nə varsa, hamısını ümumi mülkiyyətə çevirmişdilər.

Mərkəzin müəyyənləşdirdiyi kollektivləşdirmə xəttinin həyata keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Kommunist Partiyasının IX qurultayında (1929, mart) qəbul edilmiş qərarla Azərbaycan SSR-də bütün kəndli təsərrüfatlarının ən azı 20 faizinin, pambıqçılıq rayonlarında isə 50 faizə qədərini beş il ərzində kollektivləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin qəbul etdiyi bu qərara məhəl qoymayan Azərbaycan rəhbərliyi 1929-cu ilin yayında **elliklə kollektivləşdirmə** siyasətinə keçilməsi və **kütləvi kollektivləşdirmənin** çox qısa müddətdə başa çatdırılması xəttini elan etmişdi. Halbuki SSRİ rəhbərliyi tərəfindən Azərbaycan SSR-də kollektivləşdirmənin 4 il ərzində həyata keçirilməsini tövsiyə olunmuşdu. İnzibati və zorakılıq üsulları ilə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində təkcə 1929-cu ildə Azərbaycanda kolxoza girmək istəməyən 16 mindən çox varlı və ortabab təsərrüfatı dağıdılmışdı. Azərbaycanın əksər rayonlarında heç bir könüllülük prinsipinə məhəl qoymadan fərdi kəndli təsərrüfatları kolxozlarda birləşdirilir, hətta süni şəkildə kağız üzərində kolxozlar yaradılırdı. Bunun nəticəsidir ki, 1930-cu il sentyabrın 1-dən noyabrın 20-dək Respublika üzrə kollektivləşmənin ümumi faizi 15,6-ya çatdığı halda, bu rəqəm Lənkəran rayonunda 67, Bərdədə 43, Astarada 56 faiz olmuşdu. Ancaq zorakılıqla və süni şəkildə yaradılmış 351 kolxoz çox qısa müddətdə də dağılmışdı. Kommunist Kovalyovun partiya iclasında bildirdiyi kimi, **"kənddə hökumətin siyasəti heç bir şeyə yaramır, kollektivlər (kolxozlar) kənddə göbələk kimi çoxalır, ancaq sabun köpüyü kimi partlayırdı.**" Kolxozların təşkilində zorakılıq halları o qədər yüksək səviyyəyə çatmışdı ki, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi **1930-cu ilin martın 14-də** "Kolxoz hərəkətində əyintilərə qarşı mübarizə haqqında" qərar qəbul etməyə məcbur olmuşdu. Ancaq bu qərar da "yüksək xətt" üzrə gedən kolxoz hərəkətində genişmiqyaslı zorakılıq tədbirlərinin qarşısını ala bilmədi.

Azərbaycan hökumətinin ayrı-ayrı bölgələrdə kollektivləşdirmə xəttini həyata keçirən idarəetmə orqanları, partiya və sovet təşkilatları heç bir milli adət - ənənələrə və Azərbaycan kəndinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə məhəl qoymurdular. İcma qaydasında birgə yaşamağa və işləməyə alışmış rus kəndlisindən fərqli olaraq Azərbaycan kəndlisi həm torpaq mülkiyyətinə, həm də məişət həyatına görə həddindən çox fərdiyyətçi idi. Ona görə də **Azərbaycanda kəndli məsələsi** ilə bağlı tamamilə yanlış siyasət yeridən sovet hökuməti kolxoz quruculuğuna nifrətlə yanaşan Azərbaycan kəndlisini kollektiv təsərrüfatlara **yalnız inzibati və zorakı tədbirlərlə** cəlb etməkdən başqa yol tapa bilmirdi.

Kolxoza girmək istəməyən kəndliyə çox zaman zor tətbiq olunur və hədə-qorxu gəlinirdi. Məsələn, Qazax rayonunun Salahlı kəndində 1930-cu ildə yerli orqanlar kəndlilərə açıq şəkildə bildirmişdilər ki, **kolxoz dövlətin dekret ilə məcburi şəkildə yaradılır, kim kolxoza daxil olmasa, kənddən sürgün ediləcəkdir**. Ağcabədi rayonunun Piroğlular kəndində kəndliləri qorxudurdular ki, kim kolxoza yazılmasa, o torpaqdan, sudan məhrum edilib, sürgün olunacaqdır.

Gəncə dairəsində bir kənddə kolxoza daxil olmaq istəməyən yoxsul kəndlinin taxıl zəmiləri traktorla şumlanaraq məhv edilmişdi. Xankəndində kolxoza girməyənlər uşaqlarının məktəbdən çıxarılacağı, özlərinin isə səs hüququndan məhrum ediləcəkləri ilə hədələnmişdilər. XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda **"kim kolxoza girməsə, o, Sovet hökumətinin düşmənidir," "ya kolxoza, ya da fəvqəladə komissiyaya"** (yəni güllələnməyə - Red.) şüarları kolxoz quruculuğunda əsas prinsipə çevrilmişdi.

Kollektivləşdirmə dövründə Azərbaycan kəndlisi üç təbəqədən ibarət idi: **yoxsullar, ortabablar, qolçomaqlar**. 1930-cu ildən elliklə kollektivləşdirmə xəttinə keçilməsilə əlaqədar yoxsullara arxalanmaq, ortababları öz tərəfinə cəkmək və qolçomaqları bir sinif kimi ləğv etmək vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdu. Bu siyasəti həyata keçirərkən varlı kəndlilər olan qolçomaqlar bir qayda olaraq səs hüququndan məhrum edilir, bütün torpaqları və digər əmlakları müsadirə edilirdi. Yaxşı təsərrüfat qurucusu və məhsul istehsalçısı olan qolçomaqlarla (ABŞ-da belə kəndli fermer adlanır - Red.) çox amansız davranan sovet cəza orqanları tərəfindən onların bir hissəsi güllələnir, qalanları ailəsi ilə birlikdə **Urala, Sibirə**, xüsusilə **Qazaxistanın çox sərt və soyuq iqlimli bölgələrinə** sürgünə göndərilirdilər. Sovet rəhbərliyi, hətta ayrı-ayrı bölgələr üzrə qolçomaqları ləğv etmə planı da müəyyən etmişdi. Bu plan dolmayanda, ortabab kəndliləri də qolçomaqların sırasına daxil edir, onlara da amansızlıqla divan tuturdular.

Kollektivləşdirmə dövründə "qolçomaqlıqdan salma" adı altında Azərbaycanda 200 min nəfərdən çox kəndli güllələnmiş və ya sürgünə göndərilmişdi. Azərbaycan SSR-in rəhbər orqanları kolxoz hərəkətini bir yarış kompaniyasına çevirmişdilər. **Quba, Zaqatala** və başqa bölgələr **elliklə kollektivləşdirmə** rayonu elan edilmişdi. **Gəncə** və **Quba** dairələri 1931-ci ilə kimi elliklə kollektivləşdirməni başa çatdırmaq uğrunda yarışa qoşulmuşdular. Azərbaycan rəhbərliyinin özünün etirafına görə kollektivləşdirmə prosesində səhv, əyinti və özba-

şınalıqlara görə Azərbaycan Sovet İttifaqında birinci yeri tuturdu. Sovet hökuməti zorakılıq və amansız inzibati üsullarla nəhayət ki, Azərbaycan kəndində kollektivləşdirmə tədbirlərini başa çatdırmağa bildi. 1937-ci ildə Azərbaycan kəndində **kolxoz quruluşunun tam qələbə çaldığı** rəsmən elan olundu. 1937-ci il məlumatına görə, Azərbaycanda yaradılmış kolxozlar bütün kəndli təsərrüfatlarının 86,5 faizini, bütün əkin sahələrinin 93,5 faizini özündə birləşdirirdi. Kolxozların yaranması sovet hökumətinə bütün zəhmətkeş kəndliləri **kollektiv şəkildə istismar etmək imkanı qazandırmışdı**.

Azərbaycan hökumətinin 1930-cu illərdə yaratdığı **Maşın Traktor Stansiyaları** (MTS) kütləvi kollektivləşmənin dayaq məntəqəsi olub, kolxozların yeni texnika ilə (traktor, toxum və s.) təmin edilməsində mühüm rol oynayırdı. Kollektiv təsərrüfatda birləşən kəndlilər, demək olar ki, hüquqsuz vəziyyətə düşmüşdülər. 1950-ci illərin sonuna qədər kəndlini vətəndaş saymayaraq ona pasport verməyən sovet hökuməti əslində onları **təhkimli vəziyyətinə** salmışdı. Kolxozçu kəndlilərin yaşadığı yeri tərk edərək başqa yerə, şəhərə yaşayış üçün getməyə, hətta qonşu təsərrüfata köçüb orada yaşamağa belə hüququ yox idi.

Kollektivləşdirmənin həyata keçirildiyi 30-cu illər Sovet hakimiyyətinin tarixində ən faciəli dövrlərdən biri hesab olunur. Kollektivləşdirmə siyasəti nəticəsində **SSRİ-nin bütün əsas taxılçılıq bölgələrində dəhşətli aclıq baş vermişdi**. Çünki SSRİ-nin hər yerində, o cümlədən Azərbaycanda kolxozların yaradılması prosesində ortababların, xüsusilə qolçomaqların təsərrüfatlarının ictimailəşdirilərək ləğv edilməsi prosesi kənddə bütün əkin - biçin kampaniyasını sıradan çıxarmışdı.

1942-ci ildə İngiltərənin baş naziri U.Çörçill SSRİ-nin rəhbəri **İ.Stalinlə** görüş zamanı Sovet dövlətinin kollektivləşdirmə siyasəti ilə bağlı onlar arasında belə bir dialoq olmuşdu. **Ü.Çörçill** soruşur: "Belə düşünürəm ki, bu sizin üçün çox ağır olub. Axı, siz on minlərlə aristokrata və iri mülkədara qarşı deyil, **bir milyon xırda adama qarşı** mübarizə apardınız." - "**On milyonlara qarşı**" - deyərək **Stalin** əlavə etmişdi: "Bu nə isə **dəhşətli bir şey** idi və dörd il davam etdi."

1930-cu illərdə **zorakı kollektivləşdirmə xəttinin həyata keçirilməsinə qarşı** Azərbaycan kəndində güclü müqavimət hərəkəti olmuş, üsyan və çıxışlar baş vermişdi. 1930-cu ildə Azərbaycan kəndliləri kolxozlara qalması - deyə etiraz forması kimi kütləvi şəkildə ev heyvanlarını kəsməyə başladılar. Nəticədə respublikada mal və heyvanların sayı yarıbayarı azalmışdı. 1930-cu ildə Azərbaycanın **Gəncə, Nuxa, Zaqatala, Naxçıvan** və digər bölgələrində sovet hakimiyyətinə qarşı kütləvi **silahlı üsyanlar** baş vermişdi. Bu üsyanların əsas səbəbi zorakı kollektivləşdirmə olsa da, Azərbaycanda sovet hakimiyyət orqanlarının kəndli ilə yanaşı, ziyalılara, din xadimlərinə düşmən münasibət bəsləməsi və bütün milli qüvvələrə divan tutulması xalqın bütün təbəqələrinin sovet rejiminə qarşı silahlı mübarizəyə qoşulmasına təkan vermişdi.

Qolçomaq və ortabab kəndlilərin də fəal şəkildə qoşulduğu bu üsyan və çı-

xışlar siyasi xarakter daşıyırdı və bütövlükdə **sovet hakimiyyətinə qarşı** yönəlmişdi. 1930-cu ildə **Gəncədə** sovet hakimiyyətinə qarşı baş vermiş üsyanda əhalinin bütün təbəqələri, hətta sovet hökumətinin əsas dayağı sayılan 70 nəfər kommunist, 88 komsomol (kommunist gənclər) və 14 milis işçisi də fəal şəkildə iştirak etmişdi. Sovet rejimi onun qəsbkarlıq və terror siyasətinə qarşı çıxanlara "quldur" damğası vurur, xalqımızın vətənpərvər övladlarına qarşı ən amansız cəza üsullarından istifadə edirdi. **Gədəbəy rayonunda** sovet rejiminə qarşı üsyanı yatırmaq üçün hələ 1921-1927-ci illərdə Fövqəladə Komissiyanın sədri işləyərkən xalqımızın vətənpərvər övladlarına divan tutan, üsyan baş verərkən Baş Siyasi İdarənin sədri vəzifəsində çalışan **Mir Cəfər Bağirovun** başçılığı altında göndərilən **Xüsusi cəza dəstəsi** amansızlığı ilə hamını dəhşətə gətirmişdi. Üsyançılara qarşı əməliyyatın uğursuzluğundan hiddətlənən Mir Cəfər Bağirova Gədəbəyin **Çay Oba kəndində** heç bir quldurun gizlənmədiyi, kənddə yalnız dinc sakinlərin olması haqqında dəqiq məlumat verilməsinə baxmayaraq, o, 1930-cu il fevralın 19-da soyuqqanlıqla kəndin yox edilməsi əmrini vermişdi. Xüsusi amansızlıqla həyata keçirilən cəza əməliyyatı nəticəsində "Çay Oba faciəsi" törədilmişdi. Belə ki, **kəndin 36 nəfər dinc sakini qətlə yetirilmiş, evləri isə yandırılmışdı. Qətlə yetirilənlər arasında qadınlar və 14 uşaq da var idi ki, onlardan 9-u 2 yaşla 6 yaş arasında idi.** Bu faciədən təşvişə düşən Zaqafqaziya Baş Siyasi İdarəsinin göstərişi əsasında Azərbaycan K(b)P MK-nın qərarı ilə M.C.Bağirov vəzifəsindən götürülsə də, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməmişdi.

1930-cu ildə Azərbaycanda ən böyük üsyan **Şəki - Zaqatala qəzasında** baş vermişdi. Üsyanın əsas səbəbləri aşağıdakılardır: 1) Sovet hökumətinin fərdi kəndli təsərrüfatlarına qarşı tətbiq etdiyi ağır vergi sistemi. Varlı kəndlilərə - qolçomaqlara məxsus təsərrüfatlar bütün kəndli təsərrüfatlarının cəmi 3 faizini təşkil etdiyi halda, kənd təsərrüfatından yığılan vergilərin 50 faizi onların üzərinə qoyulmuşdu. Hökumətin özünün müəyyənləşdirdiyi qaydaya görə bölgə əhalisindən kənd təsərrüfatı vergisinin yalnız bir növü alınmalı idi, lakin 12 və daha çox növdə vergi yığılırdı. 2) Ərzaq qıtlığı nəticəsində Şəki şəhərində qiymətlər 347 faiz artmışdı və fəhlələr gününü çörək növbəsində keçirməli olurdular. 3) Dövlətin inzibati - zorakılıq üsullarına və ağır vergi sisteminə əsaslanan iqtisadi siyasətinin fərdi kəndli təsərrüfatları ilə yanaşı, azad sənətkarlığı da iflasa uğratması. 4) Dini dəyərlərimizə və milli adət - ənənələrimizə dövlət səviyyəsində düşmən münasibət bəslənilməsi, Şərqi qabaqcıl Universitetlərində ali dini təhsil alanların, hacı, kərbəlayı və məşədi adını daşıyanların, oruc tutub, namaz qılanların "sovet hökumətinin düşməni" hesab edilərək repressiyaya uğradılması və məscidlərin bağlanması. 5) Sovet hökumətinin xalqımızın başına gətirdiyi bütün zülm və bəlaların **dövlət müstəqilliyimizin itirilməsinin nəticəsi** olduğunun əhali tərəfindən yaxşı dərk edilməsi və xilas yolunun **Milli dövlətin bərpasında** axtarılması.

Heç də təsadüfi deyil ki, 1930-cu il aprel ayının 13-də **Şəkiddə** üsyan "**Qaf-**

**qaz azad edilməlidir!"** şüarı ilə başlamışdı. Molla Mustafa Şeyxzadənin rəhbərliyi ilə üsyançılar sovet qoşunlarının müqavimətini qıraraq Şəki şəhərini tutmuş və haqsız yerə həbs olunan 300 nəfəri həbsxanadan azad etmişdilər. Şəkinin ardınca **Zaqatala** və **Balakəndə** üsyanın genişlənməsindən (üsyançıların sayı 1000 nəfərdən çox idi) qorxuya düşən hökumət bu hərəkəti yatırmaq üçün Bakıdan M.C.Bağırovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin qoşunlarını və Daxili İşlər İdarəsinin rəisi erməni Sumbatovun başçılıq etdiyi süvari qoşununu və milis dəstələrini bölgəyə yeritmişdi. Hökumət qüvvələrinin sərəncamına əlavə olaraq 2 atıcı alay və hərbi maşınlar da göndərilmişdi. Hökumət qüvvələrinin apardığı 18 günlük hərbi əməliyyatlar nəticəsində 1930-cu il may ayının əvvəllərində üsyan amansızlıqla yatırılmışdı. **Şəki - Zaqatala üsyanı zamanı 180 nəfər şəhid olmuş, 150 nəfər yaralanmış, 850 nəfər həbs edilmişdi.** Üsyan yatırıldıqdan sonra **hökumət qoşunları bölgədə qətləliam törədərək 1300 nəfəri güllələmiş,** həbs olunanlar isə **Sibirə** və **Qazaxıstana** sürgünə göndərilmişdi.

Çox maraqlıdır ki, Cənubi Qafqazda təkcə **1930-cu ilin mart ayında baş vermiş 50-yə yaxın üsyanın 40-ı** Azərbaycanda, qalanları isə Gürcüstan və Ermənistanın türk - müsəlman əhalisinin yaşadığı ərazilərdə qeydə alınmışdı. Gürcüstanda qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsinə Tiflis dairəsinin türklər yaşayan Qarayazı rayonunda başlanmışdı. **Qarayazı rayonunda 1930-cu ildə başlayan üsyan o dərəcədə geniş miqyas almışdı ki, nəticədə Cənub - Şərqi Azərbaycan, Şimali Ermənistan və Qərbi Azərbaycanda kolxoz hərəkəti iflasa uğramışdı.** Üsyançılar sovet ordusuna və milis dəstələrinə böyük tələfat vermişdilər. Qırmızı ordu hissələri bu hərəkəti də çox böyük çətinliklə yatırmışdı.

1930-cu ildə **Naxçıvanda** və **Ordubadda,** Ermənistanın türklər yaşayan **Vedibasar** və **Zəngəzur bölgələrində** minlərlə kəndlinin qoşulduğu antisovet hərəkət çox geniş miqyas almışdı. Üsyançılar kollektivləşmə siyasətindən imtina edilməsini, ərzağın hökumətin qoyduğu qiymətlərlə deyil, sərbəst şəkildə satılmasını və terrora son verilməsini tələb edirdilər. Üsyançılar **Naxçıvanda,** hətta **sovet hakimiyyətini devirib, yerli hökumət yaratmışdılar.** Bu üsyan da yatırılmış və üsyançılara divan tutulmuşdu.

1930-cu ildə **Şəmkirin** Bitdili kəndində "Şəfa verən imamın" zühur etməsi haqqında vətənpərvər qüvvələrin ruhanilərlə birlikdə uydurduğu şayiə sovet hökumətinin dinimizi kobud şəkildə sıxışdıran tədbirlərindən, amansız vergi sistemindən və ədalətsizliyin tüğyan etməsindən narazı qalan əhali içərisində çox sürətlə yayılmışdı. Minlərlə adam **Bitdili pirinə** pənah gətirməyə, bölgənin bütün üsyankar qüvvələri burada toplaşmağa başlamışdı. İzdihamdan qorxuya düşən sovet hökumətinin cəza orqanları silaha əl ataraq qocaya, qadına, uşağa və şikəstə baxmadan **pirə toplaşanlara qanlı divan tutmuşdu.** Bununla da, Sovet hökuməti Azərbaycan xalqının qəddar düşməni olduğunu bir daha sübut etmişdi.

**1920-1930-cu illərdə  
Azərbaycan SSR-də mədəni quruculuq tədbirləri**

**Yeni sovet təhsil sisteminin yaradılması.** Sovet hakimiyyəti Azərbaycanda yeni **ibtidai, orta və ali təhsil sisteminin yaradılmasına** xüsusi diqqət yetirirdi. Əsas məqsəd 1) sosialist ideologiyasına sahib olan, sovet rejiminə və mövcud quruluşa sədaqətli **yeni gənc nəsil yetişdirməkdən** və 2) Azərbaycanın ümumilikdə SSRİ-nin iqtisadi mənafeyinə tabe edilən və mərkəzdən planlaşdırılan sənaye və kənd təsərrüfatı sahələri üçün savadlı yerli kadrlar hazırlamaqdan ibarət idi. 1920-ci illərdə bolşevik hökumətinin irəli sürdüyü yanlış tezisə əksinə olaraq Azərbaycan "başdan - başa savadsızlar ölkəsi" deyildi, əhalinin bir hissəsi dini məktəblərdə, xeyli hissəsi isə çar hökumətinin dövründə açılmış müxtəlif tipli ibtidai və orta məktəblərdə təhsil almışdı. 1920-ci ildə Azərbaycanda dini təhsili tamamilə qadağan edən yeni hökumət qısa müddətdə öz ideologiyasına uyğun ibtidai və orta təhsil sistemini formalaşdırma bilməmişdi. 1923-cü ildə Azərbaycan XKS yanında "**Savadsızlıqla mübarizə**" adı altında **Xüsusi Komitə** yaradılmışdı. Bu komitə xüsusilə fəhlələr içərisində savadsızlığı aradan qaldırmaq məqsədilə ilk vaxtlar məktəblər deyil, üç, sonradan isə on aylıq kurslar təşkil edir və həmin kurslarda əlifba, yazmaq və oxumaq öyrədilirdi. Çox maraqlıdır ki, belə kurslarda və ibtidai məktəblərdə "siyasi dərslər" də keçilir, hökumətin yürütdüyü siyasət və hakim ideologiya kütlələrin şüuruna yeridilirdi.

Sovet hakimiyyəti **ibtidai və orta məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsi**nə çox gec - 1930-cu illərdə başladı. Azərbaycan XKS 1930-cu il avqustun 29-da "1930/31-ci tədris ilində ümumi ibtidai təhsilin tətbiq edilməsi haqqında" qərar qəbul etdi. Ümumtəhsil məktəblərində oğlanlarla qızların bir yerdə oxuması əhali içərisində narazılıqla qarşılandığından qızların belə məktəblərdə təhsilə cəlb edilməsi böyük çətinlik yaratmışdı. **1935-ci ildə** qəbul olunmuş "**Ümumtəhsil məktəbləri haqqında Əsasnamə**"yə görə, Azərbaycanda ümumi təhsil üç pilləyə bölünürdü: 1. İbtidai (1 - 4-cü siniflər); 2. Natamam orta (1 - 7-ci siniflər); 3. Orta (1 - 10-cu siniflər).

Ümumtəhsil məktəbləri üçün proqram və dərsliklər hazırlanarkən milli - mədəni dəyərlərimizə qətiyyənlə yer ayrılır və milli xüsusiyyətlərimiz nəzərə alınmırdı. "Siyasi fənnlər" hesab edilən **tarix** və **coğrafiya** Kommunist Partiyasının tam nəzarəti altında idi. Bu fənlərdən sosializm cəmiyyətinin qurucusu olacaq "yeni insan"ın, əslində isə sovet vətəndaşının formalaşdırılmasında əsas ideoloji silah kimi istifadə edilirdi. "Azərbaycan tarixi" ayrıca fənn kimi dərs proqramına salınmamışdı və ən yaxşı halda, qısaldılmış formada "SSRİ tarixi" fənninin içərisində əridilmişdi.

Sovet təhsil sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də **ali və orta ixtisas məktəblərində** sovet ziyalı və mütəxəssis kadrlarını yetişdirməkdən ibarət idi. Hökumət Qərbi Avropada, Şərq ölkələrində, hətta Rusiyanın özündə



vaxtilə ali təhsil almış milli kadrlara qətiyyəən etibar etmirdi. Böyük hissəsi Cümhuriyyət dövründə yaşamış və müstəqil dövlətçiliyi görmüş milli ziyalılarından çox ehtiyatla və xüsusi nəzarət altında istifadə olunurdu.

Sovet hakimiyyəti **Azərbaycanda ali təhsil sisteminin yaradılmasına** 1920-ci illərin əvvəllərində başlamışdı və ədalət naminə demək lazımdır ki, bu sahədə xeyli iş görmüşdür. 1921-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu, Azərbaycan Politeknik İnstitutu, Şərqdə ilk Konservatoriya və Ali Rəssamlıq məktəbi, 1929-cu ildə Gəncədə Kənd Təsərrüfatı İnstitutu açılmışdı. Lakin hələ Cümhuriyyət dövründə - 1919-cu ildə açılmış Bakı Dövlət Universiteti müxtəlif İnstitutlara bölündüyündən 1930-cu ildə bağlanmışdı. Universitetin fakültələri əsasında Azərbaycan Tibb İnstitutu və başqa İnstitutlar yaradılmışdı. Bakı Dövlət Universiteti 1934-cü ildən **Azərbaycan Dövlət Universiteti** kimi yenidən fəaliyyətə başlamışdır. Neft sənayesi sahəsində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə böyük ehtiyac yarandığından 1934-cü ildə Politeknik İnstitutu **Neft İnstitutuna** çevrilmişdi. Ali təhsil şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi nəticəsində Azərbaycanda artıq 1940-cı ildə 16 ali məktəbdə 14,6 min nəfər tələbə oxuyurdu ki, onların da 4887-sini qadınlar təşkil edirdi. **Ali təhsilli mütəxəssislər içərisində azərbaycanlıların sayı 8 min nəfərə çatmışdı ki, bu da bütün tələbələrin 39,6 faizi** demək idi.

**Əlifba islahatları.** 1920-30-cu illərdə Azərbaycan SSR-də mədəni quruculuq adı altında həyata keçirilən tədbirlər içərisində **əlifba islahatları** özünəməxsus yer tutur. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan bir qədər sonra 1920-ci ilin noyabrında ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi məsələsinin ortaya atılması ilk növbədə **Azərbaycanı Müsəlman və Şərq dünyasından ayırmaq** və xalqımızı bu dildə min ildən çox müddət ərzində yaratdığı çox zəngin mədəni irsdən məhrum etmək məqsədi güdürdü. Əlifba islahatını keçirmək üçün 1922-ci ildə Yeni Azərbaycan Əlifbasını Hazırlayan Komitə yaradılmışdı. 1926-cı il fevral ayının 26-dan martın 5-dək Bakıda keçirilən **I Ümumittifaq Türkoloji qurultayında** latın əlifbasına keçilməsi türk xalqları içərisində savadsızlığı ləğv etməyin və yeni sosialist mədəniyyətini mənimsəməyin əsas yollarından biri kimi qiymətləndirilmişdi.

Nəhayət, Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 1929-cu il yanvarın 1-dən Respublikada yeni latın əlifbasına keçildiyi rəsmən elan olundu. Bu islahatı həyata keçirmək üçün yaradılmış Xüsusi Komissiya 1932-ci ildə latın əlifbasının tam təkmilləşmiş variantını qəbul etdi.

Sovet Azərbaycanı yeni əlifbaya keçər - keçməz, 1936-cı ilin ortalarından SSRİ rəhbərliyi əhalisi türk - müsəlman olan sovet respublikalarında latın əlifbasından "kiril - rus" əlifbasına keçilməsi uğrunda kampaniyaya başladı. Əsas məqsəd yeni əlifba islahatı vasitəsilə türk - müsəlman əhalini ruslaşdırmaqdan ibarət idi. 1938-ci ildə SSRİ rəhbərliyi qeyri-rus məktəblərində rus dilinin məcburi qaydada tədris olunması haqqında xüsusi qərar da qəbul etmişdi. Bunun ardınca, Azərbaycan SSR Ali Soveti **1939-cu ilin iyulunda latın əlifbasının rus -**

**kiril əlifbası ilə əvəz edilməsi haqqında qanun** vermiş və bu qanun **1940-cı il** yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdi. Beləliklə, SSRİ rəhbərliyi latın qrafikasına keçid tam başa çatır-çatmaz heç bir zərurət olmadan siyasi məqsəd güdürək əlifbamızı yenidən dəyişdirmişdi.

**Elm.** Sovet hökuməti respublikamızın zəngin təbii sərvətlərini və faydalı qazıntılarını iqtisadi cəhətdən mənimsəmək məqsədilə Azərbaycan iqtisadiyyatının yalnız Moskvanın mənafeyinə uyğun olan sahələrinin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. **Neft, neft - kimya və geoloji kəşfiyyat sahəsi** öndə gedirdi. 1923-cü ildə Azərbaycan SSR Geologiya Komitəsi yaradılmışdı.

Neft və neft - kimya sənayesinin tələbatına uyğun olaraq Azərbaycan alimlərinin elmi axtarışları nəticəsiz qalmadı. **SSRİ-nin ABŞ-dan valyuta ilə satın aldığı benzol - koks məhsuluna** ölkədə kəskin ehtiyacı nəzərə alan kimyaçı alimlərimiz bu qiymətli məhsulun Bakı neft emalı tullantılarından alınması metodunu kəşf etdilər. Azərbaycan alimlərinin mədən sularından yod alınması üsulu əsasında Böyükşor gölü yanında **Təcrübə yod zavodu** inşa edildi.

Neft axtarışı və avtomat qazma işlərində Azərbaycan alimlərinin hazırladıqları yeni metodların tətbiqinə başlanıldı.

Fizika elmi sahəsində Azərbaycanlı alim **X.İ.Əmirxanovun** yarımkeçiricilərin xassələrinin öyrənilməsinə dair nəticələri elmi kəşf kimi qiymətləndirilmişdi.

Lozanna Universitetinin məzunu **Sona Rəhimova** Tibbin Oftalmologiya (göz xəstəlikləri) sahəsində əldə etdiyi elmi nailiyyətlərə görə 1941-ci ildə Nobel mükafatına təqdim olunmuşdu. 30-cu illərin sonlarında 35 yaşlı **Validə Xaspolad qızı Tutayuk** biologiya elmləri doktoru adını alan ilk azərbaycanlı qadın idi. Sonralar o, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ilk həqiqi üzvü seçilmişdi.

1923-cü ildə yaradılan "Azərbaycanı öyrənən cəmiyyət" 1935-ci ildə **SSRİ EA-nın Azərbaycan filialına** çevrilmişdi. "Azərbaycanı öyrənən cəmiyyət" in ictimai elmlər bölməsində **Tağı Şahbazi, Vəli Xulufu, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Bəkir Çobanzadə, Məmməd Həsən Vəli-li (Baharlı)** kimi görkəmli alim və ədiblərimiz Azərbaycanın tarixini, coğrafiyasını, ədəbiyyatını və ümumiyyətlə, maddi və mənəvi mədəniyyətini elmi mənbələr əsasında obyektiv şəkildə araşdırırdılar.

1923-cü ildə **Azərbaycan Arxeologiya Komitəsi** yaradılmışdı. 1926-1927-ci illərdə İ.İ.Meşşaninovun rəhbərliyi altında Azərbaycanın **Naxçıvan** və **Qarabağ** bölgələrində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində **tunc və ilk dəmir dövrünə aid abidələr** aşkar edilərək tədqiqata cəlb olunmuşdu.

**İncəsənət və memarlıq.** Azərbaycan İnqilab Komitəsinin **1920-ci il 18 may tarixli dekreti** ilə incəsənət sahəsindəki bütün müəssisələr milliləşdirilmişdi. 1918-ci il mart soyqırımı zamanı erməni daşnakları tərəfindən yandırılmış Tağıyev teatrı 4 illik təmirdən sonra, 1922-ci ildə M.F.Axundovun "Hacı Qara" komediyasının tamaşası ilə istifadəyə verilmiş və həmin ildən bu teatr **Azərbay-**

**can Dövlət Dram Teatrı** adlandırılmışdı. 1924-cü ildə Azərbaycan **Opera və Balet Teatrı**, 1931-ci ildə **Kukla Teatrı**, 1938-ci ildə isə **Musiqili Komediya Teatrı** fəaliyyətə başlamışdı.

1921 -ci ildə yaradılmış **Konservatoriyaya** azərbaycanlıların cəlb edilməsində Azərbaycanda peşəkar musiqinin banisi, dahi bəstəkarımız **Üzeyir Hacıbəyov** xüsusi rolu olmuşdur. 1927-ci ildə Ü.Hacıbəyov və **M.Maqomayev** "Azərbaycan türk xalq mahnıları" məcmuəsini nəşr etdirmişdilər.

1937-ci ildə Ü.Hacıbəyovun "Koroğlu" operasının tamaşaya qoyulması ölkəmizin mədəni həyatında böyük hadisə oldu. 1920-30-cu illərdə Ü.Hacıbəyovun rəhbərliyi altında **Azərbaycanın ilk xoru və xalq rəqs ansamblı**, ilk notlu **Azərbaycan Xalq Çalğı Alətləri Orkestrı, Filarmoniya, Simfonik Orkestr** fəaliyyətə başlamışdı. **Cabbar Qaryağdıoğlu, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, Zülfü Adıgözəlov** və başqaları Azərbaycanın milli musiqisinin inkişafında xalqımıza əvəzsiz xidmət göstərirdilər.

Milli kinonun görkəmli xadimlərindən biri olan **Şamil Mahmudbəyovun** rəhbərliyi ilə milli rejissor və aktyor kadrlarının hazırlanmasına başlanmışdı. 1924-cü ildə ilk **Azərbaycan sovet kinosu** olan "Qız qalası" ekrana çıxmış və 1926-cı ildə **Azərbaycan Kinostudiyası** işə başlamışdı. 1936-cı ildə isə Azərbaycanın ilk səsli "Mavi dənizin sahilində" filminin çəkilişi başa çatdırılmışdı. 1926-cı ildə **Azərbaycan radiosu** fəaliyyətə başlamışdı.

Azərbaycanda incəsənətin rəssamlıq sahəsində yeni qrafika sənətinin yaranması və inkişafında **Əzim Əzimzadənin** xidmətləri böyük olmuşdur. Böyük ədiblərimiz M.F.Axundovun, C.Məmmədquluzadənin, Ü.Hacıbəyovun, Ə.Haqqverdiyevin, H.Cavidin əsərlərinin teatr tamaşalarının bədii tərtibat işində Ə.Əzimzadənin rəssamlıq istedadı bir daha öz təsdiqini tapmışdı. 1920-30-cu illərdə **Azərbaycan dəzgah rəssamlığının inkişafı** istedadlı rəssamımız **Bəhrüz Kəngərlinin** adı ilə sıx bağlıdır. Bu dövrdə Azərbaycan sovet heykəltaraşlıq sənəti də yaranmış və inkişaf etməyə başlamışdı. 1922-ci ildə N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə Bakıda **böyük şairimiz M.Ə.Sabirə** heykəl ucaldılmışdı. Sovet hökuməti Azərbaycanın ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərinə heykəllər ucaltsa da, 20-30-cu illərdə və sonrakı dövrlərdə bütün əsas monumental abidələr 1920-ci ildə Azərbaycanı işğal etmiş Sovet Rusiyasının, sonralar isə SSRİ-nin rəhbərləri olan V.İ.Leninə, İ.V.Stalinə, 1918-ci ildə xalqımızı qanına qəltan etmiş erməni - daşnak quldurları olan S.Şaumyan, İ.Mikoyan və başqalarının adına ucaldılırdı.

1918-ci il mart soyqırımının təşkilatçısı olan S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Komissarlarının şərəfinə 1923-cü ildə Bakıda "26-lar" abidəsi qoyulmuş, Şaumyan və başqaları "xalq qəhrəmanları" səviyyəsinə qaldırılmışdı. Türk və müsəlmanların qanını tökmüş canilərin "xatirəsini əbədiləşdirmək üçün" Bakının ən çox qan tökülən küçələrinə onların adı verilmişdi. 1918-ci il soyqırımının qurbanlarının dəfn edildiyi **Bakıdakı Dağüstü qəbiristanlıq** xalqımızın yaddaşından silinsin - deyə, sökülərək yerində park salınmış və 1939-cu ildə burada 1921-ci ildən Azərbaycanın rəhbəri kimi rus - sovet müstəmləkə siyasətini

amansız üsullarla həyata keçirən S.M.Kirovun 25 metr hündürlüyündə nəhəng heykəli qoyulmuşdu.

1940-cı ildə Əfrəsiyab Bədəlbəyli tərəfindən yazılmış "Qız qalası" baletinin tamaşaya qoyulması ilə Azərbaycanın ilk baleti yaranmışdı.

**Ədəbiyyat.** Sovet hakimiyyət orqanları yarandığı gündən Azərbaycan ədəbiyyatını inhisara almağa və onun əsas ideya istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə çalışırdı. 1920-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının əsrlərin sınağından çıxmış qədim və çox zəngin irsi "proletar mədəniyyəti" adlandırılan və olduqca ziyanlı bir ideologiyanın nümayəndələri tərəfindən inkar olunurdu. "Proletar mədəniyyəti" tərəfdarları **Nizami Gəncəvi** və **Mirzə Ələkbər Sabir** kimi dahi şairlərimizin əsərlərinə qarşı çıxış edir, onlara abidə ucaldılmasını "fəhlə sinfinin mənafeyinə xəyanət" kimi qiymətləndirirdilər. Belə ziyanlı ideyalara qarşı çıxan **Nəriman Nərimanov** 1922-ci ildə açıq şəkildə yazırdı: "türk uşaqları təkcə **Puşkinin** deyil, **Şekspir** və **Şillerin** də şerlərini oxuyub öyrənməlidirlər. **Ancaq onlar hər şeydən əvvəl əsl xalq şairi Sabir, Vaqif, Zakir və Vidadinin şerlərini bilməlidirlər.**"

Partiya və sovet orqanlarının ciddi nəzarəti, ideoloji təzyiqi və sovet cəza orqanlarının hər cür özbaşınalığı şəraitində də, Azərbaycanın əsl vətənpərvər şair və yazıçıları kommunistlərin cəfəng ehkamlarına xidmət etmək istəmir, milli irsimizi qoruyub saxlamağa çalışırdılar. Onlar milli mənafeyimizə uyğun olan və xalqımızın düşdüyü ağır vəziyyəti açıb göstərən əsərlər yazmaqdan qorxub çəkinmirdilər. Lakin belə fəaliyyət çox zaman onların həyatı bahasına başa gəlirdi.

1920 - 1930-cu illərdə Azərbaycan yazıçı və şairlərinin bir hissəsi yeni sosialist cəmiyyəti quruculuğunu və sovet rejimini tərənnüm edərək yeni proletar ədəbiyyatının yaradılması prosesinə fəal şəkildə qoşulmuşdular. Artıq **Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşviq, Məmməd Rahim, Rəsul Rza, Mehdi Hüseyn** və başqaları Kommunist Partiyasının direktiv göstərişlərinə əməl edərək öz əsərlərində sovet gerçəkliklərini və yenilikləri partiya və dövlətin tələb etdiyi şəkildə əks etdirirdilər. Partiya və hökumət bütün zorakılıq və təzyiq üsullarını işə salsada, Azərbaycan ədiblərinin böyük əksəriyyətini yeni proletar ədəbiyyatının xidmətçisinə çevirə bilmədi. Nə qədər qərribə də olsa, 1937-ci ilədək Azərbaycan ədəbiyyatında real hakimiyyət yeni proletar yazarlarının deyil, **Əhməd Cavad və Hüseyn Cavidin başçılıq etdiyi "köhnə" qələm sahiblərinin əlində idi.** Mövcud rejim tərəfindən təqib olunan bu qələm sahibləri 20 - 30-cu illərdə yazıb - yaratdıqları əsərlərdə diktatura rejiminə, müstəmləkə zülmünə və xarici əsarətə qarşı çıxaraq azadlıq ideyalarını tərənnüm edirdilər. **Əhməd Cavad** rus - sovet istilasının nəticəsində müstəqil dövlətçiliyini itirmiş ölkəsinin düşdüyü ağır vəziyyəti görün necə təsvir edirdi:

Gülmək zətən yox idi,  
Ağlamaq oldu yasaq.

**Zavallı məğlub ölkə,  
Sənə nə hüquq, nə haqq...**

Milli şairimiz Hüseyn Cavid isə yaşadığı sovet dövrünü belə qiymətləndirirdi:

Öylə bir əsr içindəyəm cahan,  
Zülmü vəhşətlə qovrulub yanıyır.  
Üz çevirmiş də tanrıdan insan,  
Küfrü haqq, cəhli mərifət sanıyor.  
**Başcıdır xalqa bir yığın canı,  
Hər münafiq, şərəfsiz, əxlaqsız.**

C.Məmmədquluzadənin, S.S.Axundovun, S.Rəhmanın, hətta o dövrdə bolşevik ideyalarının qarşılarından biri olan Səməd Vurğunun da əsərlərində sovet rejiminin Azərbaycana gətirdiyi bəlalar, böyük insan faciələri, kollektivləşmənin acı nəticələri, xalqımızın taleyinin yadellilərin əlində olması və sair kimi tarixi gerçəkliklər bədii şəkildə təsvir olunmuşdur.

1932-ci ildən **Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı adlanan** qurumda Sovet hökuməti bir neçə dəfə islahat aparsa da, bu təşkilatı partiyanın diktəsi ilə işləyən itaətkar və müti bir orqana çevirə bilməmişdi.

**Dinimizin sıxışdırılması.  
Milli mənəvi dəyərlərimiz üzərinə total hücum**

1920 - 1930-cu illərdə Azərbaycan SSR-də **kollektivləşdirmə** və **mədəni quruculuq tədbirləri dinə qarşı mübarizə** ilə yanaşı həyata keçirilirdi. Sovet hakimiyyəti tərəfindən sosialist cəmiyyətinin qurucusu elan olunmuş yeni sovet insanında formalaşdırmağa çalışdığı kommunist ideologiyası **dinin məhv edilməsi** və **Allahın inkarı** üzərində qurulmuşdu. 1920-ci ildə dini ibadət və mərasimlərin icrasının qadağan edildiyi Azərbaycanda 1924-cü ildə **Din əleyhinə komissiya**, Bakıda isə "Allahsızlar cəmiyyəti" yaradılmışdı. Maraqlıdır ki, din-darlığın daha güclü olduğu kəndlərdə də bu kafir cəmiyyətin yerli şöbələri təşkil olunmuşdu. Azərbaycan xalqı bütövlükdə bu murdar cəmiyyətin fəaliyyətini nifrətlə qarşılasa da, vəzifə sahibləri, əsasən qeyri - azərbaycanlılar və bəzi düşüncəsiz cavanlar cəmiyyətə üzv yazılaraq mollalara divan tutur, qadınların çadralarını başlarından atır, məscidlərə it bağlayır, müqəddəs kitabımız Quranı cırmaqdan belə çəkinmirdilər. 1924-cü ildə Azərbaycan XKS-nin qərarı ilə **Məhərrəmlik (Aşura) mərasiminin** keçirilməsi də qadağan edildi. 1920-ci illərin sonunda Azərbaycanda dinə qarşı mübarizə kompaniyası daha da gücləndi. Ölkəmizdə bütün məscid, kilisə və sineqoqların kütləvi şəkildə bağlanması başlandı. Təkcə 1929-cu ildə Azərbaycanda 400 məscid bağlanaraq anbara, kluba

və ya kitabxanaya çevrilmişdi.

Ümumiyyətlə, 1920-1930-cu illərdə **Azərbaycanda 2800-dən çox məscidin bağlanması** qərar verilmişdi. Bolşeviklər digər dinlərə, o cümlədən xristian məzhəbinə məxsus abidələri də bağlayır və ya söküb dağıdırdılar. Azərbaycan sahibkarlarının vəsaiti hesabına XX əsrin əvvəllərində tikilmiş **Aleksandr Nevski kilsəsi** 1935-ci ildə yerlə - yeksan edilmişdi.

İmam Rzanın bacısının dəfn olunduğu və dindarların xüsusi ziyarət yeri olub, Şərq memarlığının incilərindən biri kimi tanınan **Bibiheybət məscidi** 1936-cı ildə respublikanın rəhbəri **Mir Cəfər Bağirovun göstərişi ilə** partladılaraq yer üzündən silinmişdi. İş o yerə çatmışdı ki, hətta müqəddəs kitabımız Quran da qadağan edilmişdi. Xalqımızın əsrlərdən bəri qoruyub saxladığı bütün dini bayramlar -müqəddəs Qurban bayramı, Məhərrəmlik (aşura) mərasiminin keçirilməsi də dövlət tərəfindən qadağan edilmişdi. Hətta Şərqdə yeni ilin gəlişini bildirən Novruz da dini bayram sayılaraq 30-cu illərdə qadağan olunmuşdu. "Rədd olsun papaq", "Rədd olsun çadra" şüarları altında milli adət - ənənə və məişətimizə qarşı biabırçı kampaniyalar həyata keçirilirdi. Bolşevik hökumətinin belə biabırçı və ağılsız addımları Azərbaycanda sovet rejiminə qarşı nifrəti daha da artırır və hər yerdə əhali zorakılıqla həyata keçirilən belə tədbirləri müqavimətlə qarşılayırdı.

Milli musiqi alətlərimiz olan **tar, saz və kamançaya** qarşı da, "mədəni təqib" yürüşləri həyata keçirilirdi. Hətta o dövrün sosializm quruculuğunu tərənnüm edən Azərbaycan şairlərindən biri olan **Mikayıl Müşfiqin** "Oxu tar" şeirinə qarşı başqa bir sovet şairi Süleyman Rüstəm:

**Oxuma tar, sus tar,  
Səni sevmir proletar.**

misraları ilə başlayan şeirlə cavab vermişdi.

Qürur hissi ilə belə söyləməyə əsasımız var ki, Sovet hökumətinin Azərbaycan xalqını milli və dini dəyərlərindən, öz tarixi köklərindən qoparıb ayırmaq cəhdləri qətiyyənlə uğur qazanmadı. Məsələn, Azərbaycanın **Ü.Hacıbəyov, M.Müşfiq, Qurban Primov** kimi vətənpərvər ziyalılarının səyləri nəticəsində qədim musiqi alətimiz olan tarə bəraət qazandırmaq mümkün oldu. Kommunistlərin xalqımızı "allahsızlaşdırmaq" cəhdləri də yaxşı ki, iflasa uğradı. Ağır təzyiq və repressiya şəraitində Azərbaycan xalqı milli - mənəvi dəyərlərini, milli, dini bayram və mərasimlərini qoruyub saxlaya bildi.

### **Azərbaycanda inzibati - amirlik sisteminin formalaşması və kütləvi repressiyaların həyata keçirilməsi**

1920-ci il aprel istilasının nəticəsində Azərbaycanda yaradılmış **sovet idarə sistemi** sözün tam və əsl mənasında **diktatura** idi. Azərbaycanda siyasi haki-

miyyət sərt mərkəzləşdirmə prinsipləri əsasında həyata keçirilirdi. Dövlət, hökumət orqanları və ictimai təşkilatlar bütün hakimiyyəti öz inhisarına almış **Kommunist Partiyasının** iradəsinə tabe edilmişdi. Bütün rəhbər orqanlarının qeyri-azərbaycanlıların əlində olduğu **Azərbaycan Kommunist Partiyası** heç özü də müstəqil qurum deyildi və Moskvanın - Sovet dövlətinin başçısı İ.Stalinin diktəsi altında fəaliyyət göstərirdi. 1933-cü ilin dekabrında Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi vəzifəsinə gətirilmiş **Mir Cəfər Bağirov** o vaxtlar partiyanın Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin birinci katibi işləyən L.Beriyanın himayədarlığı və özünün sərt, amansız xarakteri və ciddi işgüzarlığı sayəsində **Azərbaycanda vahid və güclü hakimiyyət** qura bilmişdi. Xalqımızın amansız düşməni olan erməni **Y. Sumbatov - Topuridze** 1934 - 1938-ci illərdə Azərbaycan Xalq Daxili İşlər Komissarlığına başçılıq edirdi. O, Respublikada avtoritar rejimin bərqərar edilməsi işində M.C.Bağırova sədaqətlə xidmət göstərirdi. Ümumiyyətlə, **1939-cu ilədək Azərbaycanın Daxili İşlər və Təhlükəsizlik orqanlarında işləyənlərin əksəriyyətini qeyri - azərbaycanlılar** təşkil edirdi. **Azərbaycan SSR-nin cəza orqanlarında o dövrdə çoxlu sayda erməni çalışırdı.**

Azərbaycan SSR-də M.C.Bağırovun başçılıq etdiyi **avtoritar sovet rejimi** xalqımızın vətənpərvər oğullarına, görkəmli ziyalılara, bütün açıq fikirli adamlara, hətta sovet rejiminə sədaqətlə xidmət etmiş partiya və dövlət xadimlərinə qarşı da kütləvi şəkildə repressiyalar (divan tutma) həyata keçirirdi. Bu zaman M.C.Bağırov türk və müsəlmanların düşməni olan Sumbatov, Qriqoryan, Markaryan və başqaları kimi Azərbaycanın hüquq mühafizə orqanlarında ən məsul və aparıcı vəzifələrdə çalışan ermənilərin xidmətindən geninə - boluna istifadə edirdi. Moskvanın direktivlərini danışqsız yerinə yetirən M.C.Bağırovun rəhbərliyi altında işləyən Y.Sumbatovun "məqsədyönlü və səmərəli fəaliyyətinin" nəticəsi idi ki, Azərbaycanın 51 rayonundan 31-ində Respublika Xalq Daxili İşlər Komissarlığının yerli şöbələrinə ermənilər başçılıq edirdilər. **Bu isə Azərbaycanda həyata keçirilən kütləvi repressiyaların başqa sovet respublikaları ilə müqayisədə daha amansız olmasına gətirib çıxartmışdı.** Bolşeviklərin bütün Sovet İttifaqında, o cümlədən onun tərkibində olan Azərbaycan SSR-də nəinki istismarçı siniflərə (kapitalistlər, mülkədarlar, qolçomaqlar, din xadimləri və s.), bütövlükdə xalqın bütün təbəqələrinə qarşı amansızlıqla həyata keçirdiyi repressiyalarda **əsas məqsəd əhali içərisində qorxu yaradaraq onu itaətkar kütləyə çevirməkdən** və bir qrup bolşevik elitesinin əlində olan **Kommunist Partiyasının təkbaşına hakimiyyətini bərqərar etməkdən** ibarət idi. Görkəmli alimimiz **Ziya Bünyadov** 1920 - 1940-cı illərdə Azərbaycan xalqının əksəriyyəti tərəfindən sovet hakimiyyətinin qəbul edilməməsinin əsas səbəbini belə izah edir: "Bolşeviklər nəinki siyasi rəqiblərinə, hətta adi azərbaycanlı fəhlə və kəndliyə də insancasına münasibət bəsləmirdilər. Bolşeviklər Azərbaycanda hakimiyyətə gələn kimi, quldur Dzerjinskiyin "qırmızı terror" dəstələri soyğunçuluqla, qarətlə və xalqı qəsdən məhv etməklə məşğul olurdular. Neft mə-

dənlərində işləyən minlərlə azərbaycanlı fəhlə cəsus adı ilə sürgün edilir, Arazdan cənuba qovulur, əvəzində Serebrovski kimilər, Krımdan qovulmuş ağqvardiyaçı Vrangel ordusunun zabıt və əsgərləri Bakıya gətirilirdi. Yazıq kəndlilərimiz isə pasportsuz, sübhdən gecənin zülmətinə qədər qan - tər tökür, əvəzində demək olar, heç bir şey qazanmırdılar. Sovet rejiminə qarşı hər hansı bir etiraz əlüstü damğalanır, "əksinqilabçı", "antisovet", "antipartiya" və min cür başqa "antilər" adı altında minlərlə kəndli, zəhmətkeş güllələnir və ya sürgün edilirdi".

Tarixi mənbələrə görə, 1934-cü ildən 1939-cu ilədək Azərbaycanda Y.Sumbatovun başçılıq etdiyi **Xalq Daxili İşlər Komissarlığı tərəfindən on minlərlə insan repressiyaya məruz qalmışdı**. Repressiya olunanlar içərisində adi fəhlə və kəndlidən tutmuş, ziyalılara qədər bütün zümrələr, hətta partiya və sovet orqanlarında çalışan şəxslər də var idi. Bolşevik sovet rejiminə sədaqətlə xidmət edərək Moskvanın xalqımıza qarşı yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin həyata keçirilməsində misilsiz rol oynayan və M.C.Bağirovla hakimiyyət uğrunda mübarizədə məğlub olmuş Əliheydər Qarayev, Ruhulla Axundov, Qəzənfər Musabəyov, Həmid Sultanov, Dadaş Bünyadzadə, Sultan Məcid Əfəndiyev, Ayna Sultanova kimi partiya və dövlət xadimlərinə də divan tutulmuş və onlar da repressiyanın zirvəsi sayılan 1937-ci ildə güllələnmişdilər. 1937 - 1938-ci illərdə qondarma ittihamlarla "xalq düşməni" kimi xəyanətdə, əksinqilabi fəaliyyət göstərməkdə, müsavətçi, pantürkizm və xarici dövlətlərə casusluq etməkdə "günahkar" bilinən minlərlə Azərbaycan ziyalısı, o cümlədən Əhməd Cavad, Tağı Şahbazi, Əli Nəzmi, Salman Mümtaz, Bəkir Çobanzadə, Mikayıl Müşfiq, Hüseyn Cavid və başqaları repressiyaya məruz qalmış, onların böyük hissəsi güllələnmiş, bir hissəsi isə sürgünə göndərilmişdi. Repressiya illərində Sovet Azərbaycanında **29 min günahsız adam "xalq düşməni" kimi güllələnmişdi**. Bu dəhşətli illərdə on minlərlə Azərbaycan ziyalısının məhv edilməsi bütövlükdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına ağır zərbə vuraraq onun inkişafını ləngitmişdi.

1920 - 1930-cu illərdə **Kommunist Partiyası** Rusiyada olduğu kimi, bütün müttəfiq respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda **terror və kütləvi divan tutma tədbirləri** nəticəsində **avtoritar - totalitar diktatura idarə üsulunu** bərqərar etdi. Bolşeviklər Sovet rejiminə qarşı çıxan bütün milli qüvvələri "xalq düşməni" adı ilə sıradan çıxardaraq, xalqın bütün mülkiyyət hüquqlarını əlindən alıb, iqtisadiyyatı inzibati - amirlik üsulları ilə idarə etməyə başladılar. Müttəfiq respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda bərqərar edilən **antidemokratik idarə üsulu** cəmiyyətin həyatının bütün sahələri üzərində ciddi nəzarət sistemi yarada bildi. Bütün elm, təhsil və mədəniyyəti ehkamçı marksist - leninçi ideologiyasının inhisarı altına alınmış və sovet cəmiyyəti "istismarçı siniflərdən" təmizlənərək fəhlə, kolxozçu - kəndli və ziyalıdan ibarət olmuşdu. Bütün bu dəyişikliklər sosializm quruculuğunun qələbəsi kimi qələmə verilmiş və 1936-cı il dekabrın 5-də qəbul edilmiş **SSRİ Konstitusiyasında** qanuniləşdirilmişdi. Yeni Konstitusiyada zəhmətkeşlərin əmək, istirahət, təhsil, sosial təminat hüquqları



və heç bir real təminatı olmayan siyasi hüquq və azadlıqları elan edilmişdi. Çoxpilləli seçki sistemi ümumi və birbaşa seçki ilə əvəz olunmuşdu. ZSFSR ləğv edilmiş və Azərbaycan SSR **SSRİ-nin tərkibində** müttəfiq respublika elan edilmişdi. 1937-ci il martın 14-də Azərbaycan SSR-nin ikinci Konstitusiyası qəbul olunmuşdu. **Təkpərtiyalı sovet siyasi sisteminin bərqərar olunduğu** 1920 - 1930-cu illərdə Azərbaycan SSR-də **yerli və Ali Sovet orqanlarına seçkilər** Kommunist Partiyasının və dövlət orqanlarının sərt nəzarəti altında keçirilirdi. Sovet hökuməti müxtəlif üsullarla bütün siyasi və digər potensial rəqiblərini səs hüququndan məhrum etmişdi. Seçkilərdə bir qayda olaraq, Kommunist Partiyasının əsas namizədinin "qələbəsi" təmin olunurdu. Xüsusilə, Ali Sovetə seçkilərdə partiyanın əsas namizədi olan kommunistlərin çox yüksək faizlə qələbəsi elan edilirdi. Seçkilərdə **İosif Stalinin** "əsas məsələ kimin necə səs verməsində deyil, səslərin kim tərəfindən sayılmasındadır" tezi əsas götürülürdü. Xalqın seçkidə kimə səs verməsində kütləvi repressiyaların da böyük rolu olmuşdu. Seçki məsələsində **repressiyaları "böyük nailiyyət" kimi qiymətləndirən Stalin** 1939-cu ildə keçirilən partiya qurultayında çıxışında açıq şəkildə bildirmişdi. "1937-ci ildə Tuxaçevski, Yakir və başqa xainlər güllələnməyə məhkum edildilər. Bundan sonra SSRİ Ali Sovetinə seçkilərdə iştirak edənlərin 98,6 faizi sovet hakimiyyətinə səs verdi. 1938-ci ildə Rıkov, Buxarin və başqa xainlər güllələndilər. Bundan sonra müttəfiq respublikaların (o cümlədən Azərbaycanın - Red.) Ali Sovetlərinə seçkilərdə iştirak edənlərin 99,4 %-i Sovet hakimiyyətinə səs verdi." Sərt nəzarət və kütləvi saxtalaşdırmalar şəraitində keçirilən seçkilərin nəticələrinin tam yüz faiz göstərilməməsi seçki prosesinə "demokratik" don geyindirmək məqsədi güdürdü. Əks halda, xaricdə Sovet hökumətini tənqid edən burjua siyasətçilərinin SSRİ-də mütləq monarxizmin və totalitarizmin bərqərar edilməsi haqqında söyləntiləri üçün "əsas" verilmiş olardı. SSRİ-də bütün hakimiyyəti inhisara almış Kommunist Partiyasının hegemonluğu şəraitində keçirilən seçkilərin nəticələri ölkənin, o cümlədən respublikamızın siyasi həyatında heç bir dəyişikliyə gətirib çıxartmırdı. **SSRİ-nin və Azərbaycan Sovet Respublikasının rəhbərləri** uzun müddət dəyişməz olaraq qalırdı. Stalin 1922-ci ildən 1953-cü ilə qədər SSRİ-ni bir diktator kimi təkbəşinə 31 il idarə etmişdi. Nəticədə ölkədə onun şəxsiyyətinə pərəstiş yaranmış və Stalin bütə çevrilmişdi. Azərbaycanı isə Stalinin şəxsi diktəsi və L. Beriyanın xüsusi nəzarəti altında **Mir Cəfər Bağirov 1933-cü ilin dekabrından 1953-cü ilədək, 20 ilə yaxın idarə etmişdi.**

**XII FƏSİL.**  
**AZƏRBAYCAN İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ**  
**DÖVRÜNDƏ (1939 - 1945-Cİ İLLƏR)**

**§ 41. Azərbaycan SSR İkinci Dünya müharibəsi illərində**

**Müharibənin başlanması və Azərbaycanda hərbi səfərbərlik.** 1939 - 1945-ci illər bəşər tarixinə çox dəhşətli **İkinci dünya müharibəsi dövrü** kimi daxil olmuşdur. Dünyanı yenidən bölmək, yeni xammal və satış bazarları əldə etmək, ən mühüm strateji məntəqələri ələ keçirmək məqsədi güdən bu müharibə Hitler Almaniyasının 1939-cu il sentyabrın 1-də Polşa üzərinə hücumu ilə başladı. Ancaq "Dünya inqilabı" arzusu ilə yaşayan SSRİ, "qarışmamaq" siyasəti yeridən Qərbi Avropa dövlətləri, Avropada baş verən hadisələrə "bitərəf münasibətini" qoruyub saxlayan ABŞ, Sakit okean hövzəsində imperialist siyasət yeridən Yaponiya qanlı savaşın başlanmasında Almaniyadan az rol oynamadılar. **Almaniya** İngiltərəni çıxmaqla, Avropanın böyük hissəsini işğal etdiyi 1938 - 1941-ci illərdə **SSRİ** də boş dayanmayaraq, Finlyandiyanı məğlubiyyətə uğratmış, Şərqi Avropanın bir çox ərazilərini, Baltikyanı torpaqları və s. ələ keçirmişdi. Sakit okean hövzəsində və Çində təcavüzkar siyasət yeridən Yaponiya isə Uzaq Şərq bölgələri uğrunda SSRİ ilə müharibə aparırdı.

Müharibə başlayanda Azərbaycan müstəqil dövlət olmayıb, SSRİ-nin tərkibində idi. Buna görə də Azərbaycanın bütün iqtisadi, maddi və insan resursları sovet dövlətinin mənafeyinə uyğun olaraq səfərbər edilmişdi. SSRİ-nin 1938 - 1939-cu illərdə Uzaq Şərqdə **Xasan gölü** və **Xalxin - qol** rayonlarında yaponlara qarşı apardığı hərbi əməliyyatlarda 77-ci piyada **diviziyasının azərbaycanlılardan ibarət divizionları** da iştirak etmişdi.

1941-ci il iyunun 22-də Hitler Almaniyasının müharibə elan etmədən SSRİ üzərinə hücumu ilə sovet xalqları üçün **Böyük vətən müharibəsi** başladı. Bu zaman Azərbaycan SSR Sovet İttifaqının **əsas neft bazası** və **ikinci pambıq plantasiyası** hesab olunurdu.

Azərbaycan öz geostrateji mövqeyinə və təbii sərvətlərinə görə Hitler Almaniyasının işğalçılıq planlarında mühüm yer tuturdu. Hitler müharibənin tələyində həlledici rol oynaya biləcək **Bakı neftinin ələ keçirilməsini müharibədə özünün əsas vəzifələrindən biri** hesab edirdi. Heç də təsadüfi deyil ki, Hitlerin ad günündə SSRİ-nin xəritəsi formasında hazırlanmış nəhəng tortdan yalnız **Bakı şəhərinin** adı yazılmış hissəsi kəsilərək ona təqdim olunmuşdu. Bakının və Abşeronun mühüm sənaye və digər strateji əhəmiyyətli obyektlərinin hərbi və iqtisadi xəritəsi Almaniyada çox dəqiqliklə hazırlanmışdı. Gələcəkdə Bakıda neft istehsalına nəzarət işi Almaniyanın "Kontinental Neft Cəmiyyətinə" tapşırılmışdı. Hitler tərəfindən, hətta Azərbaycandakı bütün iri sənaye müəssisələrinə "ali irqin nümayəndəsi olan" alman rəhbərlər də təyin olunmuşdu. **Hitlerin Azərbaycanla bağlı planlarında ona müstəqillik verilməsi nəzərdə tutulma-**

**mışdı.** Rozenberq planına görə Azərbaycan mərkəzi Tiflisdə yerləşəcək Qafqaz Reyxskomissarlığına tabe edilməli idi. Eyni zamanda **Şimali və Cənubi Azərbaycan** inzibati baxımdan türk xalqları yaşayan digər ərazilərlə birlikdə Almaniyadan asılı olacaq **"Böyük Türkünstan"** dövlətinin tərkibinə daxil edilməli idi.

SSRİ ilə Almaniya arasında müharibə başlayandan bir qədər sonra, 1941-ci il iyunun 30-da ölkədə bütün hakimiyyət İ.V.Stalinin rəhbərliyi altında qurulan **Dövlət Müdafiə Komitəsinin** əlində cəmləşdirildi. Fars körfəzindən başlayıb, SSRİ-nin cənub sərhədlərinin, İrandan və onun tərkibindəki Cənubi Azərbaycandan keçən əsas nəqliyyat yolunun təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Sovet ordusu 1941-ci il avqustun 25-də İranın şimalına yeridildi. Hələ 1920-ci ildə yaradılmış **77-ci Azərbaycan diviziyası** da bu ordunun tərkibində idi.

Sovet rəhbərliyi müharibə başlayan kimi bütün müttəfiq respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda hərbi səfərbərlik elan etdi. Ümumiyyətlə, 1941-1945-ci illərdə **Azərbaycandan** Sovet ordusu sıralarına **700 min nəfərə qədər adam** cəlb olunmuşdu ki, bunun da 11 min nəfərdən çoxu qadın idi. 1941-ci ildə Azərbaycan SSR-də 3 milyon 300 min nəfərin yaşadığı nəzərə alınarsa, ölkəmizin əhalisinin 20%-dən çoxu Böyük Vətən müharibəsinə müharibəsinə cəlb olunmuşdu. Azərbaycanda 1941-ci ildə **402-ci** və **223-cü**, 1942-ci ildə isə **416-cı** və **271-ci** diviziyalar təşkil edilmişdi. Bu hərbi birləşmələrin içərisində yalnız **416-cı Taqanroq diviziyası** tamamilə azərbaycanlılardan ibarət idi. Krimda gədən qanlı döyüşlərdə şəxsi heyətinin böyük hissəsini itirmiş **77-ci Azərbaycan diviziyası** 1942-ci ildə respublikada yenidən təşkil olunmuşdu. Almaniyanın hərbi planlarında xüsusi yer tutan Bakı şəhərinin müdafiəsi üçün şəxsi heyəti 172 min nəfərdən çox olan 3 xalq qoşunu, cəsus və təxribatçılara qarşı mübarizə aparmaq üçün isə 12 min nəfərdən çox döyüşçüsü olan Qırıqçı alay yaradılmışdı. Bu alay savaş dövründə 32 min alman əsgərini məhv etmişdi.

Azərbaycanın bütün **iqtişadiyyatı, elmi və mədəniyyət sahələri arxa cəbhə** elan olunaraq müharibədə qələbənin qazanılması vəzifəsinə tabe edilmişdi. 1941-ci il iyunun 26-dan bütün sənaye müəssisələrində məzuniyyətlər ləğv edilmiş, iş günü 11 saata qaldırılmış, işdən özbaşına çıxıb getməyə görə 5 - 8 il həbs cəzası müəyyən olunmuşdu. 1941-ci ildə **ərzaq**, 1942-ci ildə isə **sənaye mallarının satışı üzrə kartoçka sistemi** tətbiq edilmişdi. Orduya cəlb olunan kişi işçilərin yeri isə qadınlar və yeniyetmələrin işə götürülməsi yolu ilə doldurulurdu. Azərbaycan SSR-də bütün həyat "Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün!" şüarının tələbinə uyğunlaşdırılmışdı. **SSRİ-nin Hitler Almaniyası ilə savaşda qələbə qazanmasının əsas səbəblərindən biri və ən mühümü heç şübhəsiz Bakı nefti olmuşdur.** Gündə 18-20 saat çalışan Azərbaycan neftçilərinin fədakar əməyi nəticəsində 1941-ci ildə Sovetlər dövründə Bakının tarixində rekord miqdarda - 23,5 milyon ton neft çıxarılmışdı. Ümumiyyətlə, 1941 - 1945-ci illər arasında **SSRİ sənayesinin, nəqliyyatının və hərbi texnikasının**, (aviasiya, tank, zirehli maşınlar və s.) **istifadə etdiyi 110 milyon ton neftin 75 milyon tonu Bakının payına düşür.** SSRİ üzrə bütün **təyyarə benzininin 85 -**

**90%-i** Bakıdan göndərilirdi.

Müharibə dövründə Bakı SSRİ-nin **əsas cəbbəxanalarından** birinə çevrilmişdi. Bakının sənaye müəssisələrində məşhur "Katyuşa" adlandırılan reaktiv artilleriya döyüş maşını, pulemyotlar və hərbi təyyarələr üçün hissələr istehsal edilirdi. Bakıda ümumilikdə **130 növ silah və sursat** istehsal olunurdu. Döyüş bölgələrində və arxa cəbhədə Azərbaycandan 6500 tibb işçisi xidmət edirdi və 20 min nəfərdən çox azərbaycanlı yaralıları üçün könüllü olaraq qan vermişdi.

Azərbaycanın kənd əhalisi yarıtox, çox zaman ac-susuz vəziyyətdə çalışaraq cəbhədəki əsgərlərin çörəklə təmin olunmasında Sovet dövlətinə əvəzsiz xidmət göstərmişdi. Azərbaycanda strateji məhsul olan pambıq bitkisinin əkini xeyli genişləndirilmişdi. Müharibə nəticəsində həyat səviyyəsi olduqca aşağı düşən və ağır şəraitdə yaşayan azərbaycanlılar qələbə nəminə heç nəyini əsirgəməmişdir. Azərbaycanlılar **müharibə fonduna 15,5 kq qızıl, 952,5 kq gümüş, 295 milyon manat pul təhvil vermiş** və cəbhəyə **135 vaqon isti paltar** göndərmişdilər.

Böyük Britaniya ABŞ və Kanadadan **İran körfəzi vasitəsilə** SSRİ-yə göndərilən strateji və hərbi təyinatlı yüklərin **əsas nəqliyyat dəhlizi Cənubi və Şimali Azərbaycandan** keçirdi. Həmin ölkələrin müharibə dövründə SSRİ-yə göndərdiyi 400 min avtomobil, 2,6 milyon ton neft və neft məhsulları, 9,6 min top, 10,8 min tank, 18,7 min təyyarə məhz Azərbaycan dəmir yolları vasitəsilə təyinat yerinə çatdırılmışdı. Şimaldan (ilin əksər fəsillərində donmuş limanlar), qərbdən (Sovet - Almaniya cəbhəsi) və şərqdən (militarist Yaponiya) **bütün yolları bağlı olan SSRİ-nin bu nəqliyyat dəhlizi və Azərbaycan nefti olmadan** müharibədə qələbəni qazanması qətiyyəən mümkün olmazdı.

Azərbaycan **elmi və mədəniyyəti** də müharibəyə səfərbər olunmuşdu. Böyük kimyaçı alimimiz **Yusif Məmmədəliyevin** başçılığı altında bir qrup alim 28 gün laboratoriyadan çıxmayaaraq neft - kimya elmində böyük hadisə sayılan **yüksək oktanlı aviasiya benzini** almışdı. Azərbaycan alimləri çox mühüm hərbi təyinatlı **xlorlu metan** və **toluolun** alınması, təyyarə, tank və hərbi maşınlar üçün sürtgü yağlarının alınması texnologiyasını hazırlayaraq istehsala tətbiq etmişdilər.

Azərbaycanın görkəmli geoloq alimləri **Mirəli Qaşqay** və **Şamil Əzizbəyovun** rəhbərliyi altında odadavamlı gil və fosforit kimi strateji xammal yataqları aşkar edilmişdi. Professor **Mustafa Topçubaşovun** rəhbərliyi altında **hərbi cərrahiyədə** yeni üsullar işləyib hazırlanaraq minlərlə yaralı döyüşçü həyata qaytarılmışdı. 1945-ci il martın 23-də SSRİ EA-nın Azərbaycan filialı əsasında **Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası** yaradılmış və onun ilk prezidenti **Mirəsədulla Mirqasımov** təyin olunmuşdu. Azərbaycanın şair və yazıçılarının əksəriyyəti, xüsusilə 1942-ci ildə Qafqaz uğrunda qanlı döyüşlər getdiyi bir vaxtda, ön cəbhədə ən təhlükəli yerlərdə əsgərlərimizin yanında idilər. Şair və yazıçılardan Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Rəsul Rza, Mehdi Hüseyn, bəstəkarlardan Üzeyir Hacıbəyov, Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Sə-

id Rüstəmov, rəssamlardan Əzim Əzimzadə, Maral Rəhmanzadə, heykəltaraşlardan Fuad Əbdürrəhmanov, Cəlal Qaryağdı və başqaları bütün yaradıcılıqlarını müharibə mövzusunə həsr etmişdilər. Müsəlman din xadimlərinin də müharibəyə səfərbərlik işlərinə fəal şəkildə qoşulması nəzərə alınaraq SSRİ Ali Sovetinin 1944-cü il 14 aprel tarixli qərarı ilə **Zaqafqaziya Müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi** yaradılmışdı.

### **Azərbaycan döyüşçüləri müharibə cəbhələrində, partizan hərəkəti və Avropa müqavimət hərəkətində**

Sovet ordu birləşmələrinin bir çox rus zabıt kadrlarının Azərbaycanlı əsgərlərə inamsızlığına və milli ayrı - seçkilik münasibətinə baxmayaraq, on minlərlə azərbaycanlı əsgər SSRİ-nin döyüş cəbhələrində alman faşistlərinə qarşı qəhrəmanlıqla vuruşurdu.

Müharibə başlayanda **Brest qalasınının** alman hücumlarından qorunmasında igidliklə vuruşaraq düşməyə böyük tələfat verən qəhrəman əsgərlər arasında 44 nəfər azərbaycanlımız da var idi. Azərbaycanlı təyyarəçi **Hüseynbala Əliyev** 1941-ci ilin iyulun 17-də **Leninqrad** uğrunda gedən qeyri - bərabər döyüşdə almanların 6 hərbi təyyarəsini vurmuş, ölümcül yaralansa da, öz təyyarəsini sağ - salamat yerə endirmişdi.

1941-ci ilin dekabr ayında **Moskva** uğrunda gedən döyüşlərdə **İsrafil Məmmədov** kiçik bir dəstə ilə hitlerçilərin bir batalyonunun hücumunun qarşısını almış və şəxsən özü onlarla faşisti məhv etmişdi. **Göstərdiyi şücaətə görə İsrafil Məmmədov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almış ilk azərbaycanlı oldu.**

Moskva uğrunda gedən qanlı döyüşlərdə Həzi Aslanov, Müseyib Allahverdiyev və İdris Vəliyev qeyri - adi qəhrəmanlıq göstərmişdilər.

55-ci xüsusi tank alayının komandiri podpolkovnik **Həzi Aslanov** 1942-ci il noyabr - 1943-cü il fevral aylarında baş vermiş məşhur **Stalinqrad vuruşmasında** mahir hərbi sərkərdə olduğunu bir daha sübut etmişdi. Onun tank alayı düşmənin 49 tankını, 14 minamyot batareyasını, 3 piyada rotasını məhv etmiş, 144 nəfər alman hərbiçisini əsir götürmüşdü. 1942-ci ilin dekabrın 31-də **Həzi Aslanova Sovet İttifaqı Qəhrəmanı** adı verilmişdi. Ümumiyyətlə, Sovet ordusu Stalinqrad vuruşmasında Hitler Almaniyasına sarsıdıcı zərbə vurmuşdu. Hitlerin ən çox inandığı feldmarşal Paulyüs başda olmaqla 24 general, həddindən çox sayda - 330 min nəfər əsgər və zabıt əsir alınmış və bu qələbə nəticəsində müharibənin gedişində əsaslı dönüş baş vermişdi. Maraqlıdır ki, **Paulyüsün əsir alınmasında yaxından iştirak edən azərbaycanlı kəşfiyyatçılar Əli Kərimov və Həmzə Sadıqov** bu zaman göstərdikləri igidliyə görə Qırmızı Ulduz ordeninə layiq görülmüşdülər.

Hitler Almaniyasının bütün Qafqazı, Azərbaycanı və xüsusi strateji əhəmiyyətli Bakı şəhərini zəbt etmək üçün hazırladığı **"Edelveys"** adlı xüsusi pla-

na uyğun olaraq bu bölgədə döyüşlər 1942-ci ilin iyulunda başlamışdı. "Edel-veys" planında **Bakı şəhərinin** 1942-ci il sentyabrın 25-də ələ keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. SSRİ-nin müharibədəki müttəfiqləri ABŞ və İngiltərənin Cənubi Qafqazla bağlı hazırladıqları "**Velvet**" planında isə Sovet qoşunlarının Qafqazdan çıxarılaraq Stalinqradın müdafiəsinə aparılması və bölgənin daha etibarlı müdafiəsi üçün amerikan - ingilis qoşunlarının burada yerləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu planın baş tutması Cənubi Qafqazın SSRİ-dən ayrılması demək idi. Sovet rəhbərliyi təbii ki, Qafqaza xüsusi diqqət yetirirdi və bölgənin itirilməsi onu Bakı və Qroznı kimi əsas yanacaq məntəqələrindən məhrum edərdi. Bu isə SSRİ-nin sonu demək olardı. Maraqlıdır ki, 1942-ci ilin yayında **Hitler** elan etmişdi ki, **Almaniya Bakı və Qroznı neftini** ələ keçirməsə, müharibəni davam etdirə bilməyəcəkdir.

Bütün bunları nəzərə alan Stalinin və Dövlət Müdafiə Komitəsinin Köçürmə Məsələləri üzrə Şurasının sədri A.Mikoyanın söyləri ilə Bakı üçün təhlükə yaranarsa, şəhərin minalanaraq məhv edilməsini nəzərdə tutan xüsusi plan da hazırlanmışdı. Hələ üstəlik, guya Azərbaycan əhalisinin almanlarla əməkdaşlıq edə biləcəyi ehtimalı əsas götürülərək azərbaycanlıların Bakıdan Mərkəzi Asiyaya və Qazaxıstana köçürülməsi planı da tərtib edilmişdi. Azərbaycanın o vaxtki rəhbəri M.C.Bağırovun belə bir köçürmə tədbirinin Respublikada neft və pambıq kimi hərbi - strateji məhsulların istehsalını azaldacağı və orduda döyüşən azərbaycanlı əsgərlərə mənfi təsir göstərə biləcəyi ilə bağlı gətirdiyi dəlillər bu planın pozulmasında müəyyən rol oynasa da, əslində Qafqaz və Stalinqrad uğrunda gedən döyüşlərdə qazanılan qələbələr bu dəhşətli planın həyata keçirilməsinin qarşısını almışdı.

Sovet rəhbərliyi alman təhlükəsi qarşısında **1942-ci ilin sentyabrın 9-da Zaqafqaziya respublikalarında hərbi vəziyyət elan etmişdi. Qafqaz uğrunda gedən döyüşlərdə** 66 mindən çox azərbaycanlı vuruşurdu. **Azərbaycanın 77-ci, 223-cü, 402-ci, 202-ci, 271-ci və 416-cı milli diviziyaları** və böyük hissəsi soydaşlarımızdan ibarət olan **227-ci diviziya** Qafqaz uğrunda beş ay davam edən döyüş əməliyyatlarında qəhrəmanlıqla vuruşmuş, **Taman yarımadasının, Kerç, Novorossiysk, Mozdok, Stavropol** və başqa şəhərlərin azad edilməsində həlledici rol oynamışdılar. Qafqaz və Krım uğrunda döyüşlərdə Azərbaycan oğullarının da göstərdiyi hərbi rəşadət və qəhrəmanlıq nəticəsində Azərbaycan faşist Almaniyasının əsarəti altına düşmək təhlükəsindən xilas olmuşdu. Qafqaz bölgəsinin düşməndən təmizlənməsi uğrunda gedən döyüşlərdə xüsusilə fərqlənmiş **Qafur Məmmədov, İdris Süleymanov** SSRİ-nin ən ali mükafatı olan **Sovet İttifaqı Qəhrəmanı** adına layiq görülmüşdülər.

Azərbaycanın **77-ci Simferopol diviziyası Qafqazla yanaşı, Krım və Ukraynanın** alman işğalçılarından təmizlənməsində tarixi xidmət göstərmişdi. Bu diviziyanın döyüşçüləri düşmənin 26 min nəfərdən çox əsgər və zabiti məhv etmişdi. **Azərbaycanın 416-cı Taqanroq atıcı diviziyası** 1942 - 1945-ci illərdə **Qafqazdan Berlinədək** şərəfli döyüş yolu keçmiş və 1945-ci il mayın 2-də

Berlinin Brandenburq darvazasına qələbə bayrağını sancmışdı. Berlinin alınmasında göstərdiyi şücaətə görə **Yusif Sadıqov** Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü. Ümumiyyətlə, 416-cı diviziya 27 ay fasiləsiz olaraq döyüşərək Sovet İttifaqının 7900 kv. km. ərazisini düşməndən azad etmiş və Almanıyanın 22 mindən artıq canlı qüvvəsini məhv etmişdi. **Ukraynanın** alman faşistlərindən təmizlənməsində iştirak edən **223-cü Azərbaycan diviziyası** eyni zamanda **Bolqarıstan, Macarıstan, Rumıniya və Yuqoslaviyanın** alman əsarətindən xilas edilməsində böyük hərbi rəşadət göstərmişdi. Yuqoslaviyanın paytaxtı Belqradı azad etdiyinə görə **"Belqrad" diviziyası** adlandırılan bu hərbi birləşmə 8200 kv.km. ərazini almanlardan azad edərək, düşmənin 45 mindən çox əsgər və zabiti məhv etmiş və 44 min nəfərə yaxınını isə əsir almışdı. Diviziyanın qəhrəman döyüşçüləri almanların 28 təyyarəsini, 113 tank və döyüş maşını, 860 səhra topunu və minaatan qurğusunu məhv etmişdi. Diviziyanın **20 nəfər azərbaycanlı döyüşçüsünə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı** adı verilmişdi. **Görkəmli tarixçi - alimimiz Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ziya Bünyadovun** da bir zabiti kimi sıralarında vuruşduğu **271-ci Azərbaycan diviziyası ("Qorlovka") Polşa və Çexoslovakiyanın** azad edilməsində xüsusilə fərqlənmişdi. Şəxsi heyətinin 70%-i azərbaycanlı olan **227-ci atıcı diviziya SSRİ-nin** sərhədlərinin bərpa olunması ilə nəticələnən **Yassı - Kişinyov əməliyyatında**, həmçinin **Macarıstan və Çexoslovakiyanın** azad edilməsində iştirak etmişdi. Ümumiyyətlə, Ukraynanın azad edilməsi uğrunda döyüşlərdə Azərbaycanın 20 igid oğlu Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü. Sovet ordu hissələrinin Dnepr çayını maneəsiz keçməsinin təmin edilməsində fəvqəladə igidlik göstərərək Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almış **Səlahəddin Kazımov, Məlik Məhərrəmov və Məmməd Məhərrəmov** da onların arasında idi.

Müharibənin gedişində igid təyyarəçimiz **Adil Quliyev** düşmənin 18 təyyarəsini məhv etdiyinə görə **Sovet İttifaqı Qəhrəmanı** adına layiq görülmüşdü.

Azərbaycanlı döyüşçülər SSRİ-nin və Avropanın işğal olunmuş ərazilərində partizan və müqavimət hərəkətində alman faşistlərinə qarşı qəhrəmanlıqla vuruşurdular. Belorusiyada **Ələkbər Əliyevin** başçılıq etdiyi partizan dəstəsi 1942-ci ildə almanların 11 qatarını, 1 tankını, 3 təyyarəsini məhv etmiş və Almaniyaya zorla aparılan 400 sovet vətəndaşını azad etmişdi. Bu dəstə Almanıya Baş Komandanlığı üçün çox böyük strateji əhəmiyyəti olub, **Berlini döyüşən cəbhə bölgəsi ilə birləşdirən əsas rabitə xəttini** 28 dəfə kəsmişdi.

1942 - 1944-cü illərdə Krımda Azərbaycan partizan dəstəsi yeddi ay faşistlərlə mübarizə apararaq düşmənin çoxlu sayda canlı qüvvəsini və hərbi texnikasını məhv etmişdi. Minlərlə azərbaycanlı partizan **Polşada**, 500 nəfər döyüşçümüz isə **Çexoslovakiyada** almanlara qarşı qəhrəmanlıqla vuruşmuşdu.

**İtaliya və Yuqoslaviyada** alman faşistlərinə qarşı partizan hərəkətində "Mixaylo" ləqəbli əfsanəvi qəhrəman **Mehdi Hüseynzadənin** kəşfiyyat qrupu böyük şöhrət qazanmışdı. 1944-cü ildə Mehdi Hüseynzadənin rəhbərliyi altında keçirilən xüsusi əməliyyat nəticəsində Triest şəhərindəki ticarət bankından 5

milyon italyan lirəsi götürülərək ərzaq və silah sarıdan korluq çəkən partizanlara verilmişdi. Alman faşistləri Hitlerin ad gününü bayram etdiyi vaxt Mehdi Hüseynzadə hərbi təyyarə meydanını təyyarələrlə birlikdə göyə sovurmuşdu. Mehdi Hüseynzadənin qeyri - adi qəhrəmanlığı nəticəsində almanların bir zabıt yeməxanası, kinoteatrı, bir faşist kazarması, hərbi sursat anbarı partladılmış və min nəfərdək alman faşisti məhv edilmişdi. 1944-cü ildə almanların keçirdiyi xüsusi əməliyyat nəticəsində həlak olan **Mehdi Hüseynzadəyə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı** 1957-ci il aprelin 11-də verilmişdi.

Şimali İtaliyada 300-dən çox azərbaycanlı döyüşçü faşistlərə qarşı qəhrəmanlıqla vuruşurdu. İtaliyanın **faşist diktatoru Mussolinini** həbs edən partizanların arasında Azərbaycanın qəhrəman oğlu **Vilayət Hüseynov** da var idi.

1943 - 1945-ci illərdə Fransız xalqının sevimli lideri **Şarl de Qollun rəhbərlik etdiyi** Fransa antifaşist müqavimət hərəkatında 2 min nəfərə yaxın azərbaycanlı iştirak edirdi. Azərbaycanın igid oğlu **Əhmədiyyə Cəbrayilov** (təxəllüsü "Armed Mişel") bu hərəkatda fəal iştirakına və şəxsi şücaətinə görə **Fransanın Milli Qəhrəmanı** adına layiq görülmüş və hərbi paradda əsgərə generaldan irəlidə addımlamaq kimi çox şərəfli hüquq verən **hərbi medalla** təltif olunmuşdu.

### **Azərbaycan mühacirəti müharibə illərində Milli legionun yaradılması**

Hitler Almaniyası ilə müharibəyə səfərbər olmuş azərbaycanlı zabıt və döyüşçülərin bir hissəsi Vətənimizi istila etmiş bolşevik Rusiyasına nifrət etdiklərindən qəsdən əsir düşüb, alman əsgərləri ilə birlikdə Sovet rejiminə qarşı mübarizə aparmaq və Azərbaycanın istiqlaliyyətini bu yolla bərpa etmək niyyətində idilər. Bolşevik istilasından sonra vətəndən kənarda - mühacirətdə yaşamağa məcbur olan siyasi mühacirlərin bir hissəsi müharibə dövründə azərbaycanlı hərbi əsirlərdən **milli hərbi hissələrin yaradılması** və ən əsası Hitler Almaniyasının **Azərbaycanın müstəqilliyini tanıması** istiqamətində fəaliyyətə başlamışdılar. Azərbaycanın mühacirətdə olan bir çox nüfuzlu şəxsləri, o cümlədən **Məmməd Əmin Rəsulzadə** Berlinə dəvət edilmişdi. Siyasi mühacirlər hərbi əsirlər içərisindən azərbaycanlıların tapılaraq ölümdən xilas edilməsində böyük rol oynamışdılar. Belələrinin sayı isə 150 min nəfərdən çox idi. Müharibədə azərbaycanlı hərbi əsirlərdən ibarət olub, Almaniyanın tərəfində vuruşacaq **Milli legionun** yaradılmasında vətənpərvər zabıt **Əbdürrəhman bəy Fətəlibəyli - Düdənginskinin** xüsusi rolu olmuşdur. 1940-cı ildə Moskva Hərbi Akademiyasını bitirərək Sovet ordusunda mayor rütbəsinədək yüksəlmiş Ə.Fətəlibəyli Baltik sahilləri uğrunda aparılan döyüşlərin birində almanlara əsir düşmüşdü. O, 1941-ci ilin noyabrında Hitlerə məktub yazaraq Azərbaycan legionlarının yaradılmasının zəruriliyi fikrini bildirmişdi. Ə.Fətəlibəyli onun və digər azərbaycanlıların Hitler Almaniyası ilə nəyə görə əməkdaşlıq yolu tutduğunu Biçeraxova



məktubunda belə izah edirdi: "Biz atalarımızın ənənələrini tapdalayıb, xalqımızı kölə halına salan, Hitlerlə Polşanı bölən, Baltik ölkələrinin müstəqilliyini əlindən alan, Finlandiyanı darmadağın edən böyük Rusiya uğrunda savaşa bilməzdik. Ona görə də almanların tərəfinə keçərək bolşevizmin kölə etdiyi digər xalqlarla birlikdə Vətənin azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə qoşulmuşduq." 1942-ci ildə yaradılan **azərbaycanlılardan ibarət milli hərbi hissələr** Almaniyanın tərəfində vuruşa - vuruşa **Kubana** və **Şimali Qafqaza** qədər gəlib çıxmışdılar. Həmin döyüşlərdə fərqlənən azərbaycanlı hərbciləri təltif etmək üçün "Azərbaycan istiqlalıyyəti", "Boz qurd" ordenləri də təsis olunmuşdu. Azərbaycanın siyasi mühacirətinin rəhbəri **M.Ə.Rəsulzadə** Hitler hakimiyyətinin bütün ali idarəetmə orqanlarının rəhbərləri ilə Azərbaycanın müstəqilliyinin Almaniya tərəfindən tanınması məsələsi ilə bağlı uzun - uzadı danışıqlar aparmışdı. Danışıqların bir nəticə vermədiyini görən M.Ə.Rəsulzadə 1943-cü ilin avqustunda Almaniyanı tərk etmişdi. Ə.Fətəlibəyli isə fəaliyyətini davam etdirərək 1943-cü ilin payızında Berlində **Mühacir Azərbaycan Parlamenti** və **Azərbaycan Hökuməti** yaradılmasına nail olmuşdu. Almaniyanın rəsmən tanıdığı "Mühacir Azərbaycan Hökuməti" 1944-cü ilin qışınadək fəaliyyət göstərmişdi.

**1943-cü ildə** Milli hərbi hissələrin birləşdirilməsi yolu ilə yaradılaraq Türk diviziyasının tərkibinə daxil edilən **Azərbaycan Milli Legionu** Fransanın cənubunda almanlarla birlikdə müttəfiqlərə qarşı döyüşlərdə iştirak etmişdi. Ancaq 1945-ci ildə müharibədə almanların məğlubıyyətə uğraması nəticəsində Azərbaycan Milli Legionu dağılmışdı. Ə.Fətəlibəyli isə bolşevizmə qarşı mübarizə məqsədilə ABŞ-ın yaratdığı "Azadlıq" radiosunun Azərbaycan redaksiyasının başçısı kimi fəaliyyətə başlamış, Vətənin və Azərbaycanın istiqlalını canından artıq sevən bu parlaq şəxsiyyət 1954-cü ildə sovet cəsusı tərəfindən xaincəsinə öldürülmüşdü.

1945-ci il mayın 8-də Hitler Almaniyaşının Berlində qeyd - şərtsiz təslim aktını imzalaması ilə Avropada müharibə başa çatdı və 1945-ci il may ayının 9-u tarixə **Qələbə bayramı** kimi daxil oldu.

SSRİ və ABŞ-ın iştirakı ilə Yaponiyaya qarşı hərbi əməliyyatlar uğurla nəticələndi. 1945-ci il sentyabrın 2-də Yaponiyanın təslim olması ilə **İkinci dünya müharibəsi** başa çatdı. İkinci dünya müharibəsi bəşəriyyətə böyük fəlakətlər gətirdi. Müharibədə iştirak edən ölkələrdə çox böyük sayda - 60 milyon nəfərə yaxın insan həlak olmuşdu ki, bunun da 27 milyon nəfərdən çoxu Sovet İttifaqının payına düşür. **Azərbaycandan** cəbhəyə getmiş 700 min nəfərə yaxın döyüşçüdən **400 min** nəfəri həlak olmuşdu. Geri qayıdanların isə yarıya qədəri ya şikəst, ya da əlil idi. Azərbaycandan **121 nəfər döyüşçü** müharibədə göstərdiyi hərbi rəşadətə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü ki, bunun da 43 nəfəri azərbaycanlı idi. 30 nəfər azərbaycanlı "Şöhrət" ordeninin hər üç dərəcəsi ilə, 170 mindən çox əsgər və zabıt isə müxtəlif orden və medallarla təltif olunmuşdu. Bütün bunlar belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan

xalqı dünya xalqlarını əsarət altına almağa çalışan faşist Almaniyası üzərində tarixi qələbə qazanılmasında çox böyük rol oynamışdır. Azərbaycan SSR-in bu müharibədə insan itkisi dünyanın ən nəhəng dövlətlərindən biri olan **ABŞ-in** itkisindən (cəmi 300 min nəfər) də çox idi.

**§ 42. Cənubi Azərbaycan 20-30-cu illərdə.  
Milli-azadlıq hərəkatı (1941-1946-cı illər). S.C. Pişəvəri**

Bütün Qacar dövlətinin demokratikləşdirilməsi və Cənubi Azərbaycan türklərinin milli hüquqları uğrunda **Ş.M.Xiyabaninin** başçılığı ilə aparılan hərəkat 1920-ci ildə ingilis müstəmləkəçilərinin köməyi ilə yatırılandan sonra şah rejimi tamamilə zəifləmiş və xalqın gözündən düşmüşdü. **Türk Qacar sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi Əhməd şahın** sosial və milli dayaqlardan məhrum olması fars köklü hərbi nazir Rza xana Qacarlara qarşı mübarizədə geniş meydana açmışdı. Hərbi qüvvəyə arxalanan Rza xan, xüsusilə Cənubi Azərbaycandakı mühafizəkar ruhlu mülkədar dairələrinin gücündən də bacarıqla istifadə edərək 1923-cü ildə hərbcilərin təzyiqi altında keçirilən antidemokratik parlament seçkilərində qalib gəldi. Əhməd şah Qacar yeni hökumətin təşkilini Rza xana tapşırmağa məcbur oldu. Rza xan 1924-cü ildə bütün ölkədə, xüsusilə Cənubi Azərbaycanda demokratik qüvvələri aldatmaq üçün qondarma "respublika uğrunda hərəkat" kampaniyası başlatdı. Təbriz, Ərdəbil və digər şəhərlərdə Rza xan tərəfdarları Qacarların devrilməsini və ölkədə respublika qurulmasını tələb etməyə başladılar. Nəhayət, 1925-ci ilin oktyabr ayının axırlarında Rza xanın tərəfdarları ölkənin qanunverici məclisində **Qacarlar sülaləsinin devrilməsi və ölkənin idarəsinin Rza xana tapşırılması haqqında qanun** verilməsinə nail oldular. Siyasi çevrilişi qanuniləşdirmək üçün 1925-ci il dekabrın 12-də çağırılmış Müəssislər Məclisi Rza xanı əfsanəvi qədim fars sülalələrindən birinin daşdığı Pəhləvi soyadı ilə şah elan etdi.

Rza şah Pəhləvi hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkədə sənaye və ticarətin inkişaf etdirilməsi, milli iqtisadiyyatın himayə edilməsi və xarici dövlətlərin maliyyə təzyiqindən qorunması istiqamətində bir sıra mühüm tədbirlər gördü. Cənubi Azərbaycan sahibkarları öz kapitalları hesabına onlarla yüngül və yeyinti müəssisələri açdılar. Ancaq Rza şah onun hakimiyyətə gəlməsində həlledici rol oynamış Cənubi Azərbaycana qarşı nankorcasına **milli ayrı - seçkilik siyasəti** yeritməyə başladı. Onun dövründə dövlətin vəsaiti hesabına ölkədə tikilib istifadəyə verilmiş 103 müəssisədən yalnız biri Cənubi Azərbaycanın payına düşürdü. Bütün diktatorlar kimi heç bir müxalif qüvvə ilə hesablaşmayan, siyasətini zorakılıq və qorxu üzərində quraraq özünü "millətin atası" hesab edən Rza şah 1926 - 1927-ci illərdə bütün siyasi partiyaları, hətta öz partiyasını da bağlamışdı. Bütün ölkədə sərt mərkəzləşdirilmiş idarə sistemi və **diktatura rejimi** bərqərar edildi. Ölkənin siyasi, sosial - iqtisadi və mədəni həyatında bu vaxta qədər aparıcı mövqe tutmuş **Azərbaycan türklərinin tamamilə zəiflədilməsi**, farsla-

rın hakim millətə çevrilməsi və bütün xalqların farsların içərisində əridilməsi Rza şah hökumətinin daxili siyasətinin ana xəttini təşkil edirdi. Rza şahın **ırqçı paniranizm nəzəriyyəsinə** söykənən və dövlət səviyyəsində həyata keçirilən milli zülm siyasəti **Azərbaycan türklərinin assimilyasiyaya uğradılaraq bir millət kimi məhv edilməsinə** yönəldilmişdi. Bu siyasət nəticəsində Cənubi Azərbaycanda ana dilində təhsil almaq, kitab və qəzet çap etmək, teatr tamaşaları göstərmək, məktəblərdə və idarələrdə türkcə danışmaq qəti qadağan edilmişdi. Türk dilində olan bütün kitablar və əlyazmaları toplanaraq yandırılır, türk coğrafi və tarixi yer adları sistemli şəkildə farslaşdırılır, türk soyadları fars yazılışına uyğunlaşdırılırdı. Şimali Azərbaycandan teatr xadimlərinin Cənubi Azərbaycana bütün qastrolları dayandırılmış və Şimali Azərbaycanla sərhədlər demək olar ki, bağlanmışdı. Cənubi Azərbaycan torpaqları inzibati cəhətdən **Şərqi və Qərbi Azərbaycan** adlanan iki əyalətə (ostana) bölünərək ərazisi xeyli azaldılmışdı.

### **Cənubi Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsi dövründə (1939 - 1945-ci illər)**

1939-cu ildə İkinci Dünya müharibəsi başlayanda İran özünü bitərəf ölkə elan etsə də, faşist Almaniyası ilə iqtisadi sahədə sıx əməkdaşlıq edirdi. 1941-ci il iyunun 22-də Almanıyanın SSRİ-yə qarşı başladığı müharibənin ilk döyüşlərində faşistlərin uğur qazandığını görən Rza şah açıq şəkildə almanpərəst mövqe tutaraq ölkəni Hitlerin kəşfiyyatçılarının fəaliyyət meydanına çevirmişdi. Buna görə də 1941-ci il avqustun 25-də SSRİ və Böyük Britaniya öz qoşunlarını İrana yeritdilər. Sovet qoşunları İranın şimalında, yəni Cənubi Azərbaycanda, ingilis qoşunları isə İranın cənubunda yerləşdirildi. 1942-ci ilin sonlarında ABŞ-ın da hərbi hissələri İrana gətirildi. Nəticədə İran, xüsusilə **Cənubi Azərbaycan** müttəfiqlərin İran körfəzi vasitəsi ilə SSRİ-ni **hərbi sursat, texnika və ərzaqla təmin edən ən mühüm nəqliyyat dəhlizinə** çevrilmişdi. Bu üç dövlət Tehran hökuməti ilə bağlanan sazişlərə əsasən müharibə bitəndən sonra ən gec altı ay ərzində öz qoşunlarını İrandan çıxarmağa söz vermişdi.

Sovet - İngilis qoşunlarının İrana yeridilməsi Rza şahın **hərbi - polis rejiminin iflasa uğraması** ilə nəticələndi. Rza şah oğlu Məhəmməd Rzanın xeyrinə taxtdan əl çəkdi və ölkədə real hakimiyyət parlamentə və hökumətə keçdi. Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş bir sıra siyasi azadlıqların bərpası və siyasi məhbusların həbsdən azad edilməsi ölkədə demokratik hərəkətin canlanmasına şərait yaratdı. Əvvəllərdə olduğu kimi, **Təbriz** yenə də **bu hərəkətin mərkəzlərindən birinə** çevrildi. Pəhləvi rejiminin zəifləməsi Cənubi Azərbaycanda milli - azadlıq mübarizəsinin genişlənməsinə gətirib çıxartdı. Hərəkətin **1941-1945-ci ilin yayınadək davam edən birinci mərhələsinin** əsas xüsusiyyətini **milli şüurun oyanması və milli dərkətmənin güclənməsi** şəraitində ictimai - siyasi həyatın bütün sahələrində **Azərbaycan türk dilinin geniş şəkildə işlədilməsi** təş-

kil edir. 1942-ci ildə məktəblərdə, dövlət idarələrində Azərbaycan dili sərbəst şəkildə işlədilməyə, bu dildə qəzetlər buraxılmağa və teatr tamaşaları göstərilməyə başlandı. Cənubi Azərbaycanda milli ideyaların yayılmasında Şimali Azərbaycandan göndərilən yüzlərlə partiya sovet işçilərinin, elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Mühəribə başlayan kimi Qərbi Ukrayna və Qərbi Belarusiyanı ələ keçirən **SSRİ-nin rəhbəri İ.Stalinin** Cənubi Azərbaycanla bağlı xüsusi planı var idi və bu zaman "bölünmüş xalqlar" kartından məharətlə istifadə edilirdi. Sovet qoşunları İrana yeridiləndən sonra, İ.Stalin Sovet dövlətinin İranda ərazi və iqtisadi maraqlarını təmin etməyə başladı. Stalin tərəfindən Sovet Azərbaycanının rəhbəri **M.C.Bağirov** başda olmaqla bütün partiya, dövlət işçiləri, ziyalılar və hərbi qulluqçular üzərinə **Cənubi Azərbaycanda milli, mədəni və siyasi dirçəlişə hər cür yardım göstərmək kimi fəvqəladə bir missiya** qoyulmuşdu. Fars şovinizmi və milli zülm altında əzilən Cənubi Azərbaycanın milli və demokratik qüvvələrinin Moskvanın hansı məqsədi güdməsindən asılı olmayaraq yaranmış əlverişli şəraitdən və yeni imkanlardan **fars əsarətindən qurtulmaq üçün istifadə etməyə çalışması** təbii qarşılanmalıdır.

1945-ci ilin yayında Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən **ikinci mərhələsi** başlandı. Tehranda cəmləşmiş mürtəcə qüvvələr demokratik hərəkatı boğmaq üçün Cənubi Azərbaycanda milli hərəkatın barışmaz düşməni olan qüvvələrlə əlbir hərəkat edirdilər. Onlar silahlı dəstələr yaradaraq dinc əhaliyə qarşı kütləvi terror həyata keçirirdilər. Cənubi Azərbaycanın demokratik qüvvələri əhalini müdafiə etmək üçün **1945-ci ilin iyul - sentyabr aylarında silahlı fədai dəstələri** yaratmağa başladılar. Belə mürəkkəb şəraitdə hərəkata rəhbərlik etmək üçün 1945-ci il sentyabrın 3-də Azərbaycanın tanınmış demokratlarından bir qrupu tərəfindən başda **Seyid Cəfər Pişəvəri** olmaqla **Azərbaycan Demokrat Partiyası (ADP)** yaradıldı. Milli zəmin üzərində qurulan Azərbaycan Demokrat Partiyasının Bəyanatında onun əsas məqsədinin **İran dövlətinin tərkibində Azərbaycana inzibati, təsərrüfat və mədəni muxtariyyət verilməsi**, bütün İranın siyasi həyatının demokratikləşdirilməsi və geniş xalq kütlələrinin mənafeyi naminə **sosial - iqtisadi islahatların keçirilməsi** olduğu açıq şəkildə bildirilmişdi. 1945-ci il sentyabrın 5-dən ADP-nin rəsmi mətbuat orqanı olan "Azərbaycan" qəzeti ana dilində çıxmaya başladı. Bir neçə həftə ərzində partiyaya minlərlə fəhlə, kəndli, ziyalı, xırda və orta sahibkarlar, hətta bəzi mülkədarlar da daxil oldular.

ADP-nin 1945-ci il oktyabrın 2-4-də keçirilən birinci qurultayında partiyanın **Proqramı** və **Nizamnaməsi** qəbul edildi və S.C.Pişəvəri başda olmaqla Mərkəzi Komitəsi seçildi. ADP açıq şəkildə fədai dəstələri yaratmağa başladı. Artıq 1945-ci il oktyabrın əvvəllərində Təbrizdə bütün hakimiyyət faktiki olaraq demokratların əlinə keçmişdi. 1945-ci il noyabrın 17-dən dekabrın əvvəllərində demək olar ki, Cənubi Azərbaycanın bütün ərazisində demokratik hakimiyyət orqanları yaradılmışdı. Tehran hökumətinin Təbrizə və Cənubi Azərbay-

cana ordu yeritmək cəhdləri puça çıxmış, Qəzvin yaxınlığında dayanan hökumət qüvvələri Həmədana göndərilmişdi.

### **S.C.Pişəvəri başda olmaqla Milli Hökumətin yaradılması və fəaliyyəti**

Vaxtilə Səttarxan və Şeyx Məhəmməd Xiyabani kimi böyük tarixi şəxsiyyətlərin fədakar mübarizəsi ilə bütün dünyanı heyrətə salmış Azərbaycan xalqı üçüncü mühüm hadisənin - **21 Azər hərəkətinin** astanasında idi. Bu hərəkətin lideri **Seyid Cəfər Pişəvəri** vaxtilə Xiyabaninin başçılıq etdiyi milli - azadlıq hərəkətinin (1917 - 1920) görkəmli xadimlərindən biri olmaqla, bütün ömrünü şah rejiminə qarşı mücadilədə keçirtmişdi. S.C.Pişəvəri hərəkətin genişləndiyi həmin noyabr günlərində yazırdı: "**Biz öz haqqımızı öz millətimizin gücü ilə əldə etməliyik. Bu haqqı almaq üçün qurban verməyə hazır olmayan bir millət azad yaşamağa layiq deyildir**".

1945-ci il noyabrın 21-də Təbrizdə xalqın tanınmış xadimlərinin təmsil olunduğu **Azərbaycan Xalq Konqresi** çağrıldı. Konqres özünü **Müəssislər Məclisi** elan edərək ümumi seçkilər yolu ilə Azərbaycan Milli Məclisinin təşkili və Milli Hökumətin yaradılması tələblərini irəli sürdü. 1945-ci il noyabrın 27-dən dekabrın 1-dək Cənubi Azərbaycanın hər yerində seçkilər keçirildi və nəticədə **Milli Məclis** formalaşdırıldı. Dekabrın 12-də (**21 Azər günü**) çağırılmış Milli Məclis tərəfindən S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə **Milli Hökumət** təşkil edildi. Milli Hökumət on nazirlikdən, Ali Məhkəmə və Baş Prokurorluqdan ibarət idi. Bütün Cənubi Azərbaycana nəzarət edən Milli Hökumət **muxtar statuslu** hakimiyyət orqanı idi. Birinci mərhələdə İranın təkitabından ayrılaraq müstəqil dövlət yaratmaq məqsədi qarşıya qoyulmadığından Baş nazir S.C.Pişəvəri hökumətin tərkibində xarici işlər naziri vəzifəsini nəzərdə tutmamışdı. Ancaq milli - azadlıq hərəkətinin gələcəkdə dərinləşməsi prosesində **Cənubi Azərbaycanın İrandan ayrılaraq müstəqil dövlətə çevrilməsi və yaxud Sovet Azərbaycanı ilə birləşdirilməsi** perspektivi Moskvada SSRİ (İ.Stalin ) və Bakıda Azərbaycan rəhbərliyində (M.C.Bağırov) 1945-ci ildə artıq müzakirə mövzusunə çevrilmişdi. Moskva Cənubi Azərbaycana Monqolustan Xalq Respublikası nümunəsində idarəetmə forması təklif edirdi. Seyid Cəfər Pişəvərinin hazırladığı "**Azərbaycan Xalqının Tələbləri**" adlı sənəddə isə inqilabi hərəkətin son məqsədi haqqında belə yazılmışdı: "Biz İrandan tamamilə ayrılıb demokratik əsasda öz müstəqil dövlətimizi - **Azərbaycan Milli Demokratik Respublikasını** qurmalıyıq". Sonrakı mərhələdə hər iki - **Cənubi və Şimali Azərbaycanın birləşməsi** məsələsi Seyid Cəfər Pişəvəri və M.C.Bağırov arasında aparılan müzakirələrdə dəfələrlə vurğulanmışdı. İran Tudə (Xalq) Partiyasının liderlərindən biri, sovet cəsususu olan erməni əsilli Ərdəşir Avanesyan (Artaşes) milli hökumət haqqında yazırdı: "Azərbaycandakı hərəkət M.C.Bağırovun və S.C.Pişəvərinin şəxsi planları və diktəsi əsasında baş vermişdir. Bağırov istəyirdi ki, beş milyonluq

Cənubi Azərbaycanla üç milyonluq Şimali Azərbaycanı birləşdirib, onu Ukraynaya qarşı qoysun və özü ağalıq etsin. Mən əvvəldən bu hərəkata qarşı çıxdığım üçün onlar mənim başımı yemək istəyirdilər. Ancaq buna nail ola bilmədilər".

Cənubi Azərbaycandakı proseslərin 1945-ci ilin sonları - 1946-cı ilin əvvəllərindən müstəqillik istiqamətinə yönəlməsi İranın bundan bərk qorxu keçirən siyasi dairələrində də aydın surətdə dərk edilirdi.

1945-ci il dekabrın 12-də təşkil edilmiş **Milli Hökumətin** əsas sosial bazasını və milli dayağını **Azərbaycan türkləri** təşkil edirdi. Bu hökumətin mürtəcə İran rejiminin qəsd və müdaxiləsindən müdafiə olunması və təhlükəsiz fəaliyyət göstərməsinin təminatçısı isə yeni yaradılmış Milli Ordu hissələri və bölgədəki Sovet qoşunları idi.

Milli Hökumətin nəzarətindən kənarda qalan yeganə yaşayış məntəqəsi Rizaiyyə (Urmiya) şəhəri idi. Hökumət fədailərdən ibarət seçmə hərbi dəstələr göndərərək 1945-ci il dekabrın 19-da buradakı İran briqadasını tərk - silah etmişdi. Nəticədə Cənubi Azərbaycanda Milli Hökumətin nəzarətindən kənarda heç bir yaşayış məntəqəsi qalmamışdı.

1945-ci il dekabrın 21-də **Azərbaycan Milli Məclisinin** sesiyası "Xalq qoşunu haqqında" qanun qəbul etdi. Bu **qanuna görə 20 yaşına çatmış vətəndaşlar il yarım müddətinə xalq qoşununda hərbi xidmətə çağrılmalı idilər**. Qanun Azərbaycan hökumətinə İranın daxilindən və hətta xaricdən silah almaq səlahiyyəti vermişdi. Xalq Qoşunu Nazirliyinə Məclisin təsdiq etdiyi büdcəyə uyğun olaraq ordunun zəruri silah - sursatla təmin edilməsi və döyüş qabiliyyətinin müasir səviyyəyə qaldırılması qəti şəkildə tapşırılmışdı. Milli Hökumət Vətənin azadlığı uğrunda canını qurban vermiş və ya yaralanaraq əmək qabiliyyətini itirmiş döyüşçülərin ailələrinin təmin olunmasını öz üzərinə götürmüşdü. 3 ay müddətinə **hərbi - səhra məhkəmələrinin yaradılması, amnistiya və vergilər haqqında qanunlar** da qəbul edilmişdi.

Milli Hökumətin maarif naziri Məhəmməd Biriya 1945-ci il dekabrın 23-də **Azərbaycanın bütün təhsil müəssisələrində dərslərin Azərbaycan dilində aparılması**, I - IV siniflərdə tədris edilən bütün dərsliklərin Azərbaycanda nəşr olunması haqqında 1 sayılı tarixi əmrini imzaladı.

**1946-cı il yanvar ayının 6-sı** Cənubi Azərbaycan Milli hərəkətinin ən əlamətdar tarixi günlərindən biri oldu. Həmin gün Milli Hökumət **Azərbaycan dilinin rəsmən dövlət dili elan edilməsi, bütün dövlət, hökumət idarələrində, orduda, müəssisə və təşkilatlarda, məktəb və mədəni maarif müəssisələrində bu dilin icbari şəkildə işlədilməsi haqqında on bənddən ibarət tarixi qərarını** qəbul etdi. Elə həmin gün baş nazir Pişəvəri Təbrizdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin açılması haqqında çox böyük əhəmiyyət daşıyan qərarını da imzaladı. Ciddi hazırlıq işləri aparıldıqdan sonra 1946-cı il iyun ayının 12-də **Təbrizdə Azərbaycan Dövlət Universiteti** rəsmən açıldı. Universitetin açılması Milli Hökumətin xalqımız qarşısında çox böyük tarixi xidməti idi.

1946-cı il yanvarın 29-da Təbrizdə **Ali İncəsənət və Rəssamlıq məktəbi**

fəaliyyət göstərməyə başladı.

Milli Hökumət 1946-cı il yanvarın 6-da **3 yaşından 14 yaşınadək olan sahibsiz uşaqların** Təbrizdə və digər şəhərlərdə açılacaq **tərbiyə evlərinə** cəlb edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Məclis yanvar ayında Rza şah Pəhləvinin heykəlinin Təbrizin Gülüstən bağından götürülərək yerində **Səttarxanın heykəlinin**, Ərk qalasının yanında isə **Bağırxanın heykəlinin** ucaldılması, Məhəmməd Rza şahın şəkillərinin isə bütün Cənubi Azərbaycandan yığışdırılması haqqında qərarlar qəbul etdi.

Milli Hökumət qarşısında duran **birinci dərəcəli və ümdə vəzifələrdən biri də Cənubi Azərbaycanda yeni və demokratik idarə orqanlarının yaradılması** idi. 1946-cı il yanvar ayının 8-də **Milli Məclis vilayət, mahal və böyük əncümənlərinə (şuralara) və bələdiyyələrə seçkilər haqqında qanun** qəbul etdi. Bu qanuna görə 20 yaşına çatmış bütün vətəndaşlar seçkilərdə iştirak edə, 25 - 70 yaşlı vətəndaşlar isə əncümənlərə nümayəndə seçilə bilərdilər. Qanunda **qadınlara da kişilərlə bərabər seçki hüququ verilməsi** nəzərdə tutulmuşdu. 1946-cı il yanvar ayının 14-dən 18-nə qədər Cənubi Azərbaycanın 213 şəhər və qəsəbəsində **bələdiyyə əncümənlərinə** 6 min nəfərə yaxın üzv seçildi. 1946-cı il fevral ayınadək Cənubi Azərbaycanda 10 vilayət, 21 mahal və 151 böyük əncüməninə seçkilər başa çatdırıldı. Ümumilikdə 1946-cı ildə bütün əncümənlərə xalq tərəfindən 39 min nəfər nümayəndə seçilmişdi. **Bu qədər vətəndaşın seçkili orqanlarda təmsil olunaraq dövlətin idarəsində iştirak etməsi Şərq ölkələri üçün ilk hadisə idi.**

1946-cı il fevral ayının 16-da Milli Məclis tərəfindən qəbul edilən və **Cənubi Azərbaycanda torpaq islahatının keçirilməsini** nəzərdə tutan iki qanun qəbul edildi. Bu qanunlara görə **dövlət (xalisə) torpaqları və sular kəndlilər arasında heç bir əvəzi ödənmədən bölünməli**, Azərbaycanın azadlığına və Milli Hökumətə qarşı mübarizə aparanların əkin yerləri, otlaqları, su və bağları müsadirə edilərək kəndlilərə verilməli idi. Milli Hökumətin rəhbərliyi altında keçirilən torpaq islahatının ilkin mərhələsində 260 min hektar əkinə yararlı torpaq sahəsi kəndlilər arasında bölüşdürülmüşdü. Milli Hökumətin fəaliyyəti dövründə **ümumilikdə 500 min hektar torpaq sahəsi** kəndlilərin ixtiyarına verilmişdi.

Sovet rəhbərliyinin razılığı əsasında qısa vaxt ərzində Bakı ilə Təbriz arasında **hökumət telefon rabitəsi** işə düşmüşdü. Azərbaycan SSR-in rəhbəri M.C.Bağirovun qətiyyətli addımları və Şimali Azərbaycandan göndərilən mütəxəssislərin yaxından köməkliyi ilə bir ay yarım ərzində Təbrizdə güclü ötürücü qurğularla təmin olunan radio verilişləri stansiyasının və studiyasının tikintisi başa çatdırıldı. 1946-cı il aprel ayının 7-də **Təbriz radiostansiyasının ilk verilişi efirə çıxdı.**

1946-cı il mayın 12-də Milli Məclis tərəfindən verilmiş **"Əmək haqqında qanun"**a görə Cənubi Azərbaycanda **8 saatlıq iş günü** tətbiq edildi, fəhlələrə həmkarlar təşkilatları vasitəsilə müəssisələrin fəaliyyətinə nəzarət etmək hüququ verildi.

Milli Hökumət **ordu quruculuğuna** xüsusi əhəmiyyət verirdi. 1946-cı ilin fevral ayının əvvəllərindən Milli Ordu hissələrinin yaradılması prosesi rəsmən başladı. **Azərbaycanın Milli Ordusunun qurulmasında** və silah - sursatla təmin edilməsində Sovet Azərbaycanının böyük rolu oldu. M.C.Bağirovun təşəbbüsü ilə Cənubi Azərbaycana **104 azərbaycanlı zabıt** göndərilmişdi. Onların içərisində Sovet İttifaqı qəhrəmanları: **kapitan Səlahəddin Kazımov** və **mayor Xıdır Mustafayev**, habelə general **Tərlan Əliyərbəyov** kimi tanınmış hərbiçilər də var idi. Həmin zabıtlar Milli Ordunun qurulması ilə yanaşı, mürtəcə qüvvələrə qarşı hərbi əməliyyatlarda da iştirak etmişdilər. Sovet Azərbaycanından göndərilən zabıtların köməyi ilə Cənubi Azərbaycanda qısa müddətdə **17 min nəfərdən ibarət nizami Milli Ordu hissələri** yaradılmışdı. Zabıt kadrları hazırlamaq üçün **Hərbi məktəb** açılmış və bir qrup gənc hərbi təhsil almaq üçün Sovet Azərbaycanına göndərilmişdi.

Milli Hökumətin başçısı S.C.Pişəvəri yaxın gələcəkdə tam müstəqil dövlətə çevirmək istədiyi Cənubi Azərbaycanın Konstitusiyasını qəbul etməyə tələsməsə də, Milli dövlətin gerbi haqqında düşünməyə başlamışdı. S.C.Pişəvəri **Dövlət gerbini** belə təsvir edirdi: od, yaxud məşəl, açıq kitab və mavi fonda iki çarpaz qılnc. Bu vətənpərvər dövlət xadimi **milli hökumətin pul nişanı kimi manatın dövriyyəyə buraxılması məsələsini** də qaldırmışdı. Ancaq onun bu arzuları gerçəkliyə çevrilmədi.

1946-cı ilin fevralında İranın baş naziri təyin edilən və Azərbaycan türklərinə dərin nifrəti ilə tanınan mürtəcə ruhlu Qəvam əs - Səltənə Sovet qoşunlarının İrandan çıxarılması məsələsinin BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasında müzakirə edilməsinə nail oldu. SSRİ-dən qətiyyətlə öz qoşunlarını İrandan çıxmağı tələb edən, Azərbaycan məsələsində **ABŞ** və **Böyük Britaniyadan** hərtərəfli şəkkildə yardım alan baş nazir Qəvam 1946-cı ilin fevralında Moskvada Stalinlə danışıqlar apararaq istəyinə nail oldu. İki dövlət arasında Sovet qoşunlarının çıxarılması əvəzində SSRİ-yə İranın şimalında neftin axtarışı və çıxarılması haqqında konsessiya verilməsi haqqında müqavilə bağlandı. **ABŞ prezidenti Trumenin** müttəfiqlərin İrana geri qayıdacağı, bölgəyə və İran körfəzinə ABŞ hərbi qüvvələrinin yeridiləcəyi ilə bağlı hədə - qorxu dolu təhdidləri qarşısında SSRİ-nin dövlət başçısı İ.Stalin sovet qoşunlarının İrandan çıxarılması haqqında göstəriş verməyə məcbur oldu. Stalinin bu addımına nə S.C.Pişəvərinin, nə də Sovet Azərbaycanının rəhbəri M.C.Bağirovun qəti etirazları diqqətə alınmadı. Nəticədə 1946-cı il mayın 8-də İrandan və Cənubi Azərbaycandan **sovet qoşunlarının çıxarılması prosesi** başa çatdı.

Sovet dövlətinin təziqi altında Cənubi Azərbaycanın Milli Hökuməti İranın mərkəzi hökuməti ilə danışıqlara başlamağa məcbur oldu və 1946-cı il iyunun 13-də tərəflər arasında **on beş maddədən ibarət saziş** bağlandı. Bu sazişlə Milli Hökumət Tehran hökumətinə böyük güzəştə gedərək bundan sonra Azərbaycan Əyalət Əncüməni adlandırılmasına razılıq verdi. (maddə 3) Azərbaycanın gəlirlərinin 75%-i öz yerli ehtiyaclarına sərf olunmalı, 25%-i isə ümumdövlət ehti-



yaqları üçün mərkəzə - Tehran hökumətinə verilməli idi. (maddə 5) Könüllü fədai dəstələri jandarm dəstələrinə çevrilməli idi. (maddə 7) Kəndlilər arasında bölüşdürülmüş torpaqlar onların ixtiyarında saxlanılırdı. (maddə 8) İranın 3-cü və 4-cü ostanları (vilayətləri) **Azərbaycan əyalətinə** daxil edilirdi. (maddə 10) Tehran hökuməti bütün əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan **Zəncanın** Azərbaycan əyalətinə daxil edilməsinə qətiyyənlə razılıq vermədi. Orta və ali məktəblərdə **dərslər fars** və **Azərbaycan** dillərində aparılmalı (maddə 12), ibtidai məktəblərin 5-ci sinfinədək dərslər **ana dilində** keçirilməli idi. (maddə 13)

Saziş bağlandıqdan sonra Tehran hökuməti Cənubi Azərbaycandakı milli azadlıq hərəkatını qanun içərisində boğmaq üçün hazırlıqlara başladı. 1946-cı ilin oktyabr ayında Tehran hökuməti Cənubi Azərbaycanla sərhəd bölgələrinə 20 min nəfərdən ibarət hərbi qüvvə cəmləşdirdi və bu istiqamətdə əlavə qüvvələrin gətirilməsinə başlandı. İran hökumətinin başçısı Qəvam əs - Səltənə qayda - qanun yaratmaq və guya seçkilərə nəzarəti təmin etmək bəhanəsilə 1946-cı il dekabr ayının 4-də böyük ordu hissələri ilə Cənubi Azərbaycana hücumla başladı. İranın Baş Hərbi Qərargahı Cənubi Azərbaycanı tamamilə işğal etmək üçün xüsusi əməliyyat planı hazırlamış və bu planın həyata keçirilməsinə 40 mindən çox hərbi qüvvə cəlb etmişdi. İran ordusu tank, top, minaatanlarla və təyyarələrlə silahlanmışdı. Qüvvələrin qeyri-bərabər olmasına baxmayaraq, 1946-cı il dekabrın 7 - 8-də Azərbaycan Xalq Qoşunları və fədai dəstələri **Zəncan - Miyanə cəbhəsində** və **Marağa yaxınlığında** İran ordusunun hücumunun qarşısını almışdılar. Ancaq sayca çox olub, silah - sursat və hərbi texnika baxımından da Azərbaycan Milli Ordusundan qat - qat üstün olan İran ordusu sürətlə irəliləyərək dekabrın 14-də Təbrizi ələ keçirdi. Artıq dekabrın 20-də İran ordusu Cənubi Azərbaycanı tamamilə nəzarət altına ala bildi. **Cənubi Azərbaycanda fəvqəladə vəziyyət elan edildi**, komendant saati qoyularaq tam işğal rejimi yaradıldı. Bundan sonra düşmənlər **Cənubi Azərbaycanda xalqa divan tutmağa** başladı. Öz qəddarlığı ilə ad çıxarmış fars polkovniki Zəngənə Təbrizin hərbi qubernatoru təyin edilmişdi. Vaxtilə onun böyük amansızlıqla demokratların körpə uşaqlarını təndirə ataraq lavaş bişirtməsi heç kimin yadından çıxmamışdı. Onun əmri ilə Təbrizdə həbs olunanları yerləşdirmək üçün həbsxanalarda boş yer tapılmırdı. **Bir neçə günün ərzində güllələnən demokratların sayı üç min nəfəri keçmişdi**. Həbsxanada ağlasığmaz cəzalara məruz qalan demokratlar özləri tələb edirdilər ki, onları dərhal güllələsinlər. Azərbaycan Əyalət Əncüməninin sədri Şəbüstəri, baş vali Cavid, Azərbaycan prokuroru Firudin İbrahimi həbs edilmişdi. Milli ordunun generalı Kəbirinin edam kürsüsündə özünü necə məğrur aparması prosesdə iştirak edən İranın baş nazirinin müavini Pirniyanı belə heyrətə salmışdı. **Azərbaycanın qəhrəman oğulları edam kötüyü qarşısında ölümü Milli Himni oxumaqla qarşılayırdılar**.

Azərbaycan Milli Hökumətinin ana dilində buraxdığı bütün dərsliklər fars vandalları tərəfindən tonqallara tökülüb yandırıldı. Məktəblərdə **Azərbaycan dilində** tədris qadağan edildi. **Azərbaycan Universiteti, Milli Teatr, Filarmo-**

**niya** və muzeylər bağlandı. Azərbaycan dilində mətbuata qadağa qoyuldu. Milli hökumət tərəfindən Səttarxana, Bağırxana və Ş.M.Xiyabaniyə ucaldılmış abidələr yerlə - yeksan edildi. İran hakimiyyət orqanlarının cəza və terror əməliyyatları nəticəsində minlərlə azadlıq mücahidi həbs edildi və qətlə yetirildi. 8 min soydaşımız İranın cənub bölgələrinə sürgünə göndərildi və onlar orada aclıq və susuzluqdan məhv oldular.

Mir Cəfər Bağirovun təkidli tələblərindən sonra SSRİ-nin rəhbəri İ.Stalin dekabrın 12-də Sovet - İran sərhədində toplaşmış demokratlara və onların ailələrinə sərhədləri keçərək Sovet Azərbaycanına gəlməyə icazə verdi. 1946-cı il dekabrın 12-dən 19-a qədər 5784 nəfər demokrat Sovet Azərbaycanına keçə bildi.

**Milli azadlıq hərəkatının lideri S.C.Pişəvəri** də sovetlərə mühacirət edənlərin arasında idi. Hərəkat kimi onun da taleyi faciə ilə bitdi. S.C.Pişəvəri 1947-ci ildə Sovet Azərbaycanında çox müəmmalı şəkildə avtomobil qəzası nəticəsində əbədiyyətə qovuşdu.

Beləliklə, Cənubi Azərbaycanda 1941 - 1946-cı illər milli azadlıq hərəkatı məğlubiyyətə uğradı. Hərəkatın məğlub olmasının əsas səbəbləri daha çox xarici amillərlə bağlı idi. **Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası** "Cənubi Azərbaycan məsələsi"nin həlli zamanı özünün təməl prinsiplərinə zidd olan mövqedən çıxış etdi. Bu nüfuzlu beynəlxalq təşkilat fars əsarətindən qurtulmağa çalışan mübariz xalqın milli haqlarını müdafiə etmək əvəzinə, şovinist Tehran hökumətinin xeyrinə qərarlar qəbul etdi. Dünyanın böyük dövlətləri olan **ABŞ** və **Böyük Britaniya** axıradək İranı müdafiə etdilər. ABŞ və Böyük Britaniyanın təzyiqləri qarşısında geri çəkilən **Sovet İttifaqı** isə Cənubi Azərbaycanı özünün neft maraqlarına qurban verdi.

1978 - 1979-cu illərdə baş vermiş və şah rejiminin devrilməsi ilə nəticələnən İran inqilabının qələbə qazanması üçün 25 min şəhid vermiş **Cənubi Azərbaycan türklərinin** hal-hazırda İran İslam Respublikasında heç bir milli hüquq və azadlıqları təmin olunmamışdır.

### XIII FƏSİL.

## MÜHARİBƏDƏN SONRA AZƏRBAYCANIN SOSIAL -İQTİSADI VƏZİYYƏTİ VƏ MƏDƏNİ HƏYATI

### § 43. Azərbaycan SSR 1945 - 1960-cı illərdə

**Respublikada totalitar siyasi rejimin daha da güclənməsi.** SSRİ-nin rəhbəri İ.Stalin müharibədə böyük qurbanlar bahasına qazanılmış böyük qələbədən özünün **diktatura tipli avtoritar hakimiyyətini** daha da möhüməkləndirmək üçün istifadə etməyə başladı. Şəxsiyyətə pərəstişin daha da gücləndiyi bir şəraitdə "dahi rəhbər" obrazı yaradılan Stalinin şəxsiyyəti artıq böyük bir bütə çevrilmişdi. Sovet hökuməti müharibənin dəhşətlərini yaşamış və böyük qurbanlar vermiş SSRİ xalqlarının qayğısına qalmaq və onun çox ağır sosial-iqtisadi problemlərini həll etmək əvəzinə, bütün ölkədə cəza tədbirlərini daha da gücləndirmişdi.

Azərbaycanın Stalinə şəxsi sədaqəti ilə seçilən rəhbəri **M.C.Bağirov** respublikanı yenə köhnə və sərt metodlarla idarə edir və bu zaman azərbaycanlılara nifrətlə yanaşan və qəti düşmən münasibət bəsləyən qeyri - azərbaycanlı kadrlara daha çox arxalanırdı.

Xalqımızın ən qabaqcıl nümayəndələrindən biri olub, "Türkiyənin cəsusu" adlandırılan akademik Məmməd Arif Dadaşzadə, yazıçı Mirzə İbrahimov, Mikayıl Vəliyev, filosof Heydər Hüseynov, şair Səməd Vurğun, bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov və başqaları təqib və təzyiqlərə məruz qalırdılar.

Azərbaycan alimləri mövcud rejimin ideologiyasından azacıq kənara çıxan istənilən fikrinə görə dərhal həbs və sürgün edilir, repressiyalara məruz qalır, onların əsərləri isə qadağan olunurdu. **Akademik Heydər Hüseynov** 1949-cu ildə çap edilmiş əsərində Şimali Qafqazda Şeyx Şamil hərəkətini düzgün olaraq çarizmin müstəmləkə siyasətinə qarşı azadlıq mübarizəsi kimi qiymətləndirdiyinə görə təqiblərə məruz qalmış, bu əsərə görə ona verilmiş "Stalin mükafatı" geri alınmışdı. M.C.Bağirov Şeyx Şamili heç bir əsas göstərmədən "ingilis cəsusu" adlandırmış və akademik H.Hüseynovu çox gülməli şəkildə Şamilin ardıcılı olmaqda təqsirləndirmişdi. H.Hüseynov bütün bu haqsızlıqlara dözməyərək intihar etmişdi.

Hakim ideologiyanın tarix elmi üzərində təzyiqi daha da güclənmişdi. Azərbaycan xalqının soykökü məsələsi qəsdən təhrif olunur, Şimali Azərbaycanın Rusiyaya könüllü birləşməsi haqqında qeyri - elmi və uydurma fikirlər irəli sürülür, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi tamamilə saxtalaşdırılırdı. Azərbaycan türklərinin ana abidəsi olan "Kitabi Dədə Qorqud"a mürtəce xan - bəy eposu damğası vurulmuşdu. Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Kazım bəy kimi görkəmli alimlərimiz istismarçı zümrələri müdafiə etməkdə günahlandırılırdılar.

Mövcud quruluşa nifrətlə yanaşan bir qrup vətənpərvər gənc tərəfindən

1947-ci ildə yaradılmış "İldırım" təşkilatı **Azərbaycanın sovet rejiminin əsə-rətindən xilas edilməsini** özünün əsas vəzifəsi kimi irəli sürmüşdü. Həmin təş-kilatın 8 nəfər fəal üzvü dərhal həbs edilərək Sibirə sürgünə göndərilmişdi.

Konstitusiyada əhaliyə sözdə verilmiş "demokratik" hüquqların çoxu de-mək olar ki, təmin edilmirdi. "Xalq hakimiyyəti" orqanlarına seçkilər formal şəkildə və ciddi inzibati nəzarət altında keçirilirdi.

### **1950-1960-cı illərdə respublikada ictimai - siyasi həyat**

Sovet dövlətinin başçısı **İ.V.Stalin** 1953-cü il martın 5-də vəfat etdi. 1953-cü ilin sentyabrında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə gətirilmiş **N.S.Xruşşov** SSRİ-yə rəhbərlik etməyə baş-ladı. N.S.Xruşşov **Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişi** kəskin şəkildə tənqid etməklə, özünə siyasi nüfuz qazanmağa çalışır, Sovet dövlətinin, Kommunist Partiyası-nın və sosializm quruculuğunun bütün günah və qüsurlarını şəxsiyyətə pərəsti-şin nəticəsi kimi göstərərək mövcud quruluşu təmizə çıxarmağa çalışırdı.

SSRİ-də siyasi rəhbərliyin dəyişməsi dərhal Azərbaycan SSR-də də özünü göstərdi. Azərbaycanın rəhbəri **M.C.Bağirov** vəzifədən uzaqlaşdırılaraq həbs olundu. O, 1956-cı ildə SSRİ Ali Məhkəməsinin qərarı ilə repressiya dövründə törətdiyi cinayətlərə görə ən yaxın əlaltıları ilə birlikdə ölüm cəzasına məhkum edildi. **Məhkəmə prosesində M.C.Bağirovun əlaltısı erməni Xoren Qriqor-yanın 1937-ci ildə Bakıdan atasına yazdığı məktub hamını şoka salmışdı. Məktubda o, 100 nəfər azərbaycanlıyı güllələdiyini və 500 nəfərin isə növbə gözlədiyini bildirirdi.** M.C.Bağirov Markaryan, Sumbatov, Qriqoryan kimi erməni cəlladları ilə azərbaycanlıları kütləvi şəkildə məhv etməsini əvvəlcə gü-lünc şəkildə özünün səhvi hesab etsə də, sonda bu işdə günahının çox böyük ol-duğunu etiraf etmiş və məhkəmədə belə söyləmişdi: **"Xalq qarşısında günah-larım o qədər böyükdür ki, mənə güllələmək və asmaq azdır, mənə şaqqala-maq və parça - parça etmək lazımdır."**

1937-1938-ci illərdə həyata keçirilən **böyük terrorun** əsas icraçılarından biri olan erməni Y.Sumbatov - Topuridze istintaq zamanı aqlını itirdiyinə görə məhkəməyə çıxarılmamışdı. Cinayətkar dəstənin digər üzvləri X.Qriqoryan, R.Markaryan, T.Borşev isə güllələnmə cəzasına məhkum edilmişdilər.

1954-cü ildə Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin bi-rinci katibi vəzifəsinə **İmam Mustafayev** (1910-1997) seçildi. İ.Mustafayev Zaqatala qəzasının Qax kəndində anadan olmuşdur. O, bir görkəmli elm xadimi kimi 1950-ci ildə Azərbaycan EA-nın akademiki adını almışdı. 1930-1950-ci il-lərdə respublikanın dövlət və hökumət orqanlarında müxtəlif yüksək vəzifələrdə çalışmışdı. İmam Mustafayevin respublikaya rəhbərlik etdiyi 1954-1959-cu illər tariximizdə **Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında milli oyanışın başladığı yeni bir mərhələ** hesab olunur. İmam Mustafayev Azərbaycana Sovet İttifaqın-da ictimai-siyasi həyatın mülayimləşdiyi, sovet rejiminin liberallaşdığı və cə-

miyyətin müxtəlif təbəqələri içərisində partiya və dövlətə inam yaratmaq üçün müəyyən islahatların keçirildiyi şəraitdə rəhbərlik etmişdir. 1956-cı ildə Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş rəsmən tənqid olunmuş və bütün ölkədə humanist **bəraətvərmə prosesi** başlamışdı. Bunun nəticəsində 100 minlərlə azərbaycanlının üzərindən qurama "xalq düşməni" adı götürülmüş və 1956-cı ilin ortalarından yüzlərlə partiya, dövlət, ədəbiyyat və incəsənət xadiminə bəraət verilmişdi. Bəraət alanların içərisində **Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Yusif Vəzir Cəmənzəminli** kimi vətənpərvər şair və yazıçılarımız da var idi. Yüzlərlə kitab, o cümlədən "Kitabi Dədə Qorqud" dastanı, A.A.Bakıxanovun, akademik Heydər Hüseynovun əsərləri üzərindən qadağalar götürülmüşdü. Ancaq 1920 - 1930-cu illərdə Sovet rejiminə qarşı istiqlal mübarizəsi apardığına görə həbs olunmuş siyasi məhbuslar və xaricə getməyə məcbur olmuş siyasi mühacirlər bəraətvərmə prosesindən kənarda qalmışdı. Türkçülük ideologiyasını və türk xalqlarının birliyi ideyasını yayan yüzlərlə əsər üzərindən isə qadağa götürülmədi.

SSRİ rəhbərliyi yeni şəraitdə müttəfiq respublikaların qanunverici və digər dövlət orqanlarının hüquqlarını müəyyən qədər genişləndirməyə başlamışdı. 1956-cı ilin mayında **məhkəmə quruculuğu, mülki və cinayət məəcəllələrinin qəbulu** müttəfiq respublikaların səlahiyyətinə verilmişdi. İmam Mustafayev yaranmış əlverişli imkanlardan Azərbaycanın xeyrinə istifadə edərək respublikamızın sənaye və kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün çox mühüm addımlar atmışdı. Yeni sənaye müəssisələrinin açılması ilə rayonlardan və kəndlərdən gənclərin işləmək üçün Bakıya axını xeyli güclənmişdi. Nəticədə "**beynəlmiləl**" şəhər olan **Bakıda azərbaycanlıların say üstünlüyü** təmin olunmuşdu. Kənd təsərrüfatının, xüsusilə əhalini əsas ərzaq məhsulları ilə təmin edən sahələrinə diqqət artırılmışdı. Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət sənədlərində və kargüzarlıqda işlədilməməsi respublika rəhbərliyini çox ciddi şəkildə düşündürməyə başlamışdı. **Azərbaycan dilinin statusu** məsələsi, hətta **Mirzə İbrahimovun** rəhbərlik etdiyi Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında xüsusi müzakirəyə çıxarılmış və nəticədə **Azərbaycanın qüvvədə olan 1937-ci il Konstitusiyasına Respublikanın dövlət dilinin Azərbaycan dili olması haqqında maddə əlavə edilmişdi**. Bu addım Moskvanı bərk qorxutmuş və SSRİ-nin rəhbəri N.Xruşşov bu "yeniliyi" Azərbaycanda millətçilik təmayülü kimi qiymətləndirmişdi. Nəticədə M.İbrahimov Azərbaycan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri vəzifəsindən uzaqlaşdırılmış, yeni maddə Konstitusiyadan çıxarılaraq rəsmi sənədləşdirmə və kargüzarlıq işlərinin ana dilimizdə aparılması prosesi dayandırılmışdı. Azərbaycanda milli oyanışın başlaması Moskvada rus şovinistləri tərəfindən kəskin etirazla qarşılanmış və mərkəzdən respublikaya xüsusi yoxlama komissiyası göndərilmişdi. Bu komissiyanın yalan üzərində qurulmuş "dəlilləri" əsasında 1959-cu ildə İmam Mustafayev **millətçilikdə** günahlandırılmış və respublika rəhbərliyindən uzaqlaşdırılmışdı. Moskvanın tövsiyəsi ilə **Vəli Axundov** Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsinə gətirilmişdi. Vəli Axun-

dov (1916 - 1986) Bakıda anadan olmuşdu. Tibb elmi sahəsində Azərbaycan SSR EA-nın akademiki idi. Respublikaya rəhbər təyin edilənədək dövlət və hökumət orqanlarında yüksək vəzifələr tutmuşdu. Özünün ziyalılığı və xarakterinin mülayimliyi ilə seçilən Vəli Axundovun respublikaya rəhbərliyi (1959 - 1969) SSRİ miqyasında 60-cı illərdə çox mürəkkəb ictimai - siyasi proseslərin getdiyi dövrə təsadüf etmişdi. N.Xruşşovun uğursuz islahatları, xüsusilə təsərrüfat orqanlarına partiya nəzarətinin zəiflədilməsi sahəsindəki addımları Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası rəhbərliyi daxilində kəskin narazılıqla qarşılanmışdı. 1964-cü ildə həmin narazı qüvvələr Xruşşovu hakimiyyətdən salaraq **L.İ.Brejnevi** Sovet dövlətinin başçısı vəzifəsinə gətirmişdilər. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının avtoritar idarəetmə rejimini daha da gücləndirdiyi və mülayimləşmə dövründə respublikalara verilən bir çox səlahiyyətlərin geri alındığı bir şəraitdə Vəli Axundov respublikada Moskvanın qoyduğu tələblərə cavab verən siyasət yeritmək iqtidarında deyildi. V.Axundovun "müstəmləkə bitkisi" sayılan və qul əməyi kimi ağır zəhmət tələb edən, əhəlinin sağlamlığına və təbiətə böyük ziyan vuran **pambıq əkinlərinin** respublikada daha da **genişləndirilməsi** haqqında SSRİ-nin rəhbəri L.İ.Brejnevin 1965-ci il tarixli göstərişinə qarşı çıxması vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirmişdi.

1964-cü ildə Moskvanın təzyiqləri altında Şimali Azərbaycanın guya Rusiyaya könüllü birləşməsi respublikamızda təntənə ilə qeyd olundu. Tarixin bu şəkildə saxtalaşdırılmasına qarşı çıxan tarixçi alimlərimiz Ziya Bünyadov, Mahmud İsmayılov, Süleyman Əliyarov tənqid və təqiblərə məruz qaldılar. 1962-ci ildə Xudu Məmmədov, Oqtay Rəfili, Bəxtiyar Vahabzadə, İsmayıl Şıxlı kimi bir qrup vətənpərvər ziyalılar və vəzifəli şəxslər tərəfindən gizli şəkildə yaradılmış "Milli Azərbaycan Qərargahı" respublikada rəhbər vəzifələrə azərbaycanlı kadrların təyin edilməsinə və Azərbaycanın büdcəsinin Moskvada deyil, Bakıda müəyyənləşdirilməsinə nail olmaq uğrunda mübarizə aparırdı. 60-cı illərin ortalarında Kommunist Partiyasının respublika həyatının bütün sahələrinə ciddi nəzarətinin gücləndiyi bir şəraitdə ayrı-ayrı dövlət xadimləri və ziyalılarımız milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması və dirçəldilməsinə diqqət yetirməyə başlamışdılar. Bu sahədə 1966 - 1967-ci illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin katibi vəzifəsində işləyən **Şıxəli Qurbanovun** və onun həmfikirələrinin böyük xidməti olmuşdur. Onların səyi ilə **1967-ci ildə respublikamızda ilk dəfə olaraq Şərqdə yeni ilin gəlişinin rəmzi olan Novruz bayramı "Bahar bayramı" adı ilə rəsmən qeyd olunmuşdu.**

SSRİ-nin rəhbəri L.İ.Brejnevin bütövlükdə respublika iqtisadiyyatının, xüsusilə kənd təsərrüfatının inkişaf sürətindən narazı qalması 1969-cu ilin iyul ayında Vəli Axundovun Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsindən azad edilməsi ilə nəticələndi. Sovet İttifaqı KP MK-nın tövsiyəsi ilə həmin vəzifəyə Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri **Heydər Əliyev** seçildi.

**1948 - 1953-cü illərdə Azərbaycanlıların  
Ermənistan SSR adlanan tarixi torpaqlarımızdan deportasiyası**

Müharibə bitən kimi SSRİ-nin rəhbəri İ.Stalin və sovet dövlətində böyük vəzifə tutan A.Mikoyanın təşəbbüsü ilə Ermənistan SSR Türkiyə və Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etməyə başladı. Ermənistan rəhbərliyi 1945-ci ildə İ.Stalinə müraciət edərək Dağlıq Qarabağ "əhalisinin arzusunu" və bu bölgənin Ermənistanın tərkibində daha əlverişli şəraitdə inkişaf edəcəyini nəzərə alıb, DQMV-nin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılması və Ermənistana verilməsi məsələsinə baxılmasını xahiş etmişdi. Ermənistan rəhbəri Q.Arutinovun Mərkəzə ünvanladığı məktub 1945-ci il noyabrın 8-də məxfi qriflə Azərbaycanın rəhbəri M.C.Bağirova göndərilmişdi. M.C.Bağirov 10 dekabr 1945-ci ildə Moskvaya göndərdiyi cavab məktubunda Ermənistanın Dağlıq Qarabağa olan iddialarının tamamilə əsassızlığı, Yuxarı Qarabağın qədimdən Azərbaycan torpağı olması çox sanballı dəlillərlə sübuta yetirilmişdi. M.C.Bağirov **Ermənistanın təklifi ilə bağlı Şuşanı çıxmaqla, DQMV ərazisinin Ermənistana verilməsinə bu şərtlə razılıq verirdi ki, Ermənistanın tamamilə azərbaycanlılar yaşayan və 3 rayonunu əhatə edən Zəngəzur bölgəsi bütövlükdə Azərbaycana qaytarılsın.** M.C.Bağirov müdafiədən hücum taktikasına keçərək Dağlıq Qarabağın əvəzində müxtəlif vaxtlarda Ermənistana, Gürcüstana, hətta Rusiyaya (məsələn Dərbənd) güzəştə gedilmiş Azərbaycan torpaqlarının qaytarılmasını qətiyyətlə tələb etmişdi. M.C.Bağirovun bu cavabı təbii ki, nə mərkəzi, nə də Ermənistanı qane etməsə də, məsələ gündəlikdən çıxarılmış və sənədlər arxivə göndərilmişdi. Bu dövrdə Stalinin Türkiyədən də müəyyən ərazilər qoparmaq planı da baş tutmamışdı. Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistan ərazisinin genişləndirmək cəhdi uğursuz alındıqdan sonra SSRİ rəhbərliyi yeni və dəhşətli bir planı həyata keçirtməyə başladı. 1946-cı il oktyabrın 19-da xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistana köçürülməsinə icazə verilməsi haqqında fərman imzalandı. Bu fərmanı icra etmək üçün ilk növbədə Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadıkları torpaqlar boşaldılmalı idi. Yəni azərbaycanlılar ata - baba torpaqlarından çıxarılmalı və onların yaşadıkları ərazilərdə köçkün ermənilər yerləşdirilməli idi. Sovet rəhbərliyinin bu addımını xaricdə fəaliyyət göstərən Daşnaksütun partiyası və Ermənistanın Qriqoryan kilsəsi də alqışlamışdı. Bütün bunların nəticəsində azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba torpaqlarından qovulmasının - deportasiya edilməsinin növbəti mərhələsi başladı. İlk növbədə **1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti tərəfindən Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin "Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında"** 4083 sayılı qərar qəbul edildi. **SSRİ Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 10 mart tarixli daha bir qərarı** ilə köçürmə tədbirlərinin konkret planı hazırlandı. Bu plana görə 1948-1950-ci illərdə 100 min azərbaycanlı Ermənistandan "kənüllülük əsasında" Azərbaycana köçürülməli və onların boşaldılmış yaşayış evlərində xaricdən

gələn ermənilər yerləşdirilməli idi. 1948-ci ildə, deportasiya başlayanda Ermənistan SSR-də 500 min nəfərə yaxın azərbaycanlı yaşayırdı. Ermənilər etnik təmizləməni ilk növbədə azərbaycanlıların yığcam şəkildə yaşadıkları bölgələrdə daha sürətlə aparmağa çalışırdılar. 1956-cı ilədək davam edən etnik təmizləmə dövründə **100 min nəfərdən çox azərbaycanlı** Ermənistandakı dedə - baba torpaqlarından zorla qovulmuşdu. Onlardan hər 3 nəfərdən biri Aran bölgəsinin isti iqlim şəraitinə uyğunlaşa bilməmiş, aclıq və xəstəlikdən həlak olmuşdu. Köçürülənlərin bir hissəsi Ermənistana qayıtsa da, artıq bu ölkədə onların heç bir vətəndaş hüququ təmin olunmur və öz dedə - baba torpağında ikinci növ sakinə çevrilirdilər.

1950 - 1960-cı illərdə **Ermənistanda azərbaycanlılara aid olan mədəniyyət abidələri də məhv edilir, yer adları erməniləşdirilirdi**. Bizə məxsus yer adlarının dəyişdirilməsində digər qonşumuz gürcülər də ermənilərdən geri qalmırdılar. Azərbaycanda milli - mənəvi oyanış əlamətlərindən bərk qorxuya düşən və hər vasitə ilə bunun qarşısını almağa çalışan Moskva hökumətinin gözü qarşısında Ermənistanda daşnak Andronikə heykəl qoyulmuş və 1965-ci ildə "Osmanlı dövlətində ermənilərin genosidə uğramasının 50 illiyi" rəsmi şəkildə qeyd olunmuşdu.

1960-cı illərdə Ermənistanda "Qarabağ Komitəsi" açıq şəkildə antiazərbaycan və antitürk fəaliyyətini davam etdirirdi. 1964-cü ildə A.Mikoyanın söyləri ilə SSRİ rəhbərliyi qarşısında yenidən Dağlıq Qarabağ məsələsi qaldırılmışdı. SSRİ-nin rəhbəri N.Xruşşov ölkədə çoxlu sayda milli münaqişə ocağı yaranacağından ehtiyatlanaraq bu təklifi qətiyyətlə rədd etmişdi.

### **1945-1960-cı illərdə Azərbaycan SSR-nin iqtisadi və sosial inkişafı**

Azərbaycan müharibə dövründə hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilməsə də, ölkəyə böyük ziyan dəymiş, respublikanın əhalisi 500 min nəfər azalmış, ölkə milli sərvətlərinin 1/3 hissəsindən məhrum olmuş, neft hasilatı və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı kəskin şəkildə azalmışdı.

Müharibədən sonrakı **dinc quruculuq və bərpa dövründə** həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 1948-ci ildə sənayedə məhsul istehsalı müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatmışdı. SSRİ rəhbərliyi Azərbaycanda yenə əsas diqqəti ciddi ehtiyac duyduğu **neft hasilatına** yönəltmişdi. 1948-ci ildə hətta açıq dənizdə neft estakadası - **Neft Daşları** qurulmuş və **1949-cu ildə dünyada ilk dəfə Azərbaycanda dənizdə neft çıxarılmasına başlanılmışdı**. Müharibədən sonrakı ilk 5 ildə 10 yeni neft emalı müəssisəsi tikilmişdi. 1953-cü ildə yeni bir sənaye nəhəngi **Bakı Yeni Neftayırma zavodu** işə düşmüşdü. 1955-ci ildə Azərbaycanda dərinliyi 5 min metrə çatan neft quyusu qazılmışdı. Bu, SSRİ-də ən dərin quyu idi. Ural və Sibirdə zəngin neft yataqlarının kəşf edilməsi ilə bağlı mərkəzin getdikcə daha çox xərc tələb edən Azərbaycan neftinə marağı xeyli azalmışdı. 1965-ci ildə Azərbaycanda neft hasilatı 21,5 milyon tona çatdırılsa



da, mərkəzin bu sahəyə az vəsait ayırmasının nəticəsində hasilat azalaraq 1970-ci ildə 17 milyon tona düşmüşdü.

Azərbaycanda **neftayırma sənayesi** bu dövrdə xeyli inkişaf etmişdi və emal müəssisələri **80 adda məhsul** istehsal edirdi. Qaz hasilatının ildən - ilə çoxalması nəzərə alınaraq 1961-ci ildə **Azərbaycan Qaz Emalı zavodu** istifadəyə verilmişdi. Azərbaycanın maşınqayırma sənayesi öz qiymətli məhsulları ilə nəinki respublikanı təmin edir, hətta istehsal olunan məhsulun çox hissəsi SSRİ-nin digər bölgələrinə göndərilirdi. 1966-1968-ci illərdə **Leytenant Şmidt adına Maşınqayırma zavodu** tamamilə yenidən qurulmuşdu. Müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan sənayesinin inkişaf xüsusiyyətlərindən biri də **kimya, energetika, qara və əlvan metallurgiya kimi qeyri-neft sənaye sahələrinin** inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsi hesab edilir. Bakıdan 30 km. aralıda **Sumqayıt kimi yeni sənaye mərkəzi** yaranmışdı. 1945-ci ildə Sumqayıtda Kimya zavodu, 1946-1948-ci ildə **Boru Prokat zavodunun** birinci növbəsi, 1953-cü ildə **Sintetik Kauçuk zavodu** işə başlamışdı. 1955-ci ildə Azərbaycanda əlvan metallurgiyanın ilk müəssisəsi sayılan **Sumqayıt Alüminium zavodunun** birinci növbəsi işə salınmışdı. 1966-cı ildə **Gəncədə Alüminium zavodunun** işə düşməsi Azərbaycanda əlvan metallurgiyanın inkişafında mühüm rol oynadı.

1954-cü ildə Cənubi Qafqazda ən böyük olan **Mingəçevir su - elektrik stansiyasının** işə düşməsi Azərbaycanın xəritəsində **Mingəçevir kimi yeni bir sənaye mərkəzinin yaranmasına** səbəb oldu. 1954-cü ildə Bakıda, 1968-ci ildə Əli-Bayramlıda yeni və güclü elektrik stansiyalarının işə düşməsi nəticəsində Azərbaycan SSR-də elektrik enerjisi istehsalı 1970-ci ildə 12 milyard kilovatt saata çatmışdı ki, bu da 1945-ci ildəkindən 7 dəfədən də çox idi.

Müharibədən sonrakı dövrdə yaranmış yeni sənaye mərkəzlərindən biri də **Daşkəsən** oldu. Bu bölgədə çox zəngin dəmir filizi yataqlarını istismar etmək məqsədilə 1948 - 1954-cü illərdə **Daşkəsən filizsaflaşdırma kombinatı** tikilərək istifadəyə verilmişdi. Azərbaycanın kənd rayonlarında çoxlu iş yerlərinə ehtiyac olduğu halda, Moskvanın planı əsasında Daşkəsənin filizi ilə işləyən Metallurgiya zavodu Azərbaycanda deyil, Gürcüstanın Rustavi şəhərində tikilmişdi. Bu qiymətli sərvətimiz xüsusi kanatlarla Gürcüstana daşınırdı.

1951-ci ildə **SSRİ miqyasında ən nəhəng müəssisələrdən biri olan Qaradağ sement zavodu** işə salınmışdı.

1945-1960-cı illərdə respublika sənayesində struktur dəyişikliklərinin dərinləşməsi şəraitində yeni sənaye sahələri (məsələn cihazqayırma və s.) yaranıb inkişaf edirdi. 1958-ci ildə Bakıda poladəritmə, Mingəçevirdə kabel zavodları, 1959-cu ildə Bakı şin zavodu, 1960-cı ildə Bakı soyuducular zavodu istifadəyə verilmişdi.

1962-ci ildə **Bakı - Krasnovodsk gəmi bərəsi** işə başlamış, 1967-ci ildə isə Yevlax - Bərdə - Ağdam dəmir yolu xətti çəkilmişdi.

1956-cı il fevralın 14-də **Azərbaycan Televiziyası** fəaliyyətə başlamış, 1967-ci ildə isə **Bakı Metropoliteninin ilk 6 stansiyası** işə düşmüşdü.

1947-ci ildə əsas ərzaq məhsullarının bölüşdürülməsi üzrə **kartoçka sistemi** ləğv edilmişdi.

Müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatında **kənd təsərrüfatının** inkişafı sənayeyə nisbətən ləng gedirdi. Kənd təsərrüfatı daha çox ekstensiv yolla (əkin sahələrinin artırılması yolu ilə) inkişaf etdirilirdi. Bu zaman bütün istehsal planları və əkin növləri Moskvada müəyyənləşdirilirdi. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı zamanı mərkəzin maraqları əsas götürülürdü.

60-cı illərin ortalarında mərkəzin pambıq əkinlərinin genişləndirilməsi tələbinə əməl olunmasa da, respublikamızda **meyvə, tərəvəz, üzüm və çay istehsalı** xeyli çoxalmışdı. **Maldarlıq** kənd təsərrüfatının ən geri qalan sahəsi idi. Respublikada taxılçılıq və heyvandarlıq sahələrində cüzi artıma nail olunsada, kəndlilərin şəxsi təsərrüfatlarının zəifliyi şəraitində Azərbaycan əhalisinin əsas ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasında ciddi problemlər yaşanırdı. Bu sahədə Azərbaycanın mərkəzdən asılılığı getdikcə güclənirdi. 1958-ci ildə **Maşın - Traktor Stansiyaları** (MTS) ləğv edilərək onların bütün texnika və avadanlıqları kolxozlara verilmişdi. 1959-cu ildə sovet hökuməti, nəhayət ki, kolxozçu kəndliləri də ölkənin vətəndaşı hesab edərək onlara **pasport verilməsi** haqqında qərar qəbul etdi. Həmin ildən kolxozçulara təqaüd də verilməsinə başlandı.

Bu dövrdə sosialyönlü binaların və yaşayış evlərinin tikintisi genişləndirilmişdi. Bakı şəhərində və onun ətrafında "Musabəyov", "8-ci kilometr" adlanan yeni yaşayış massivləri salınmışdı. 1950-ci illərdə **Hökumət evi, Respublika stadionu, Respublika kitabxanası, Bakı Hava limanı, Dövlət sirki və Akademik Dram Teatrının binaları** tikilib istifadəyə verilmişdi.

### **1945-1960-cı illərdə mədəni inkişaf**

Bu dövrdə bütövlükdə **təhsil** sahəsində bir sıra yeniliklər baş vermişdi. 1945-ci ildə orta məktəblərdə buraxılış imtahanları tətbiq edilmiş və məktəbi əla qiymətlərlə bitirənlərə qızıl və gümüş medalların verilməsinə başlanmışdı. Azərbaycan SSR-də 1949-cu ildən **icbari 7 illik**, 1959-cu ildən icbari **8 illik**, 1966-cı ildən isə icbari **10 illik təhsilə** keçilmişdi.

Respublikamızda **ali təhsil** şəbəkəsi də genişlənmişdi. 1945-ci ildə Bakıda **Teatr İnstitutu**, 1948-ci ildə **Xarici Dillər Pedaqoji İnstitutu**, 1950-ci ildə **Politexnik İnstitutu**, 1952-ci ildə **Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutu** kimi yeni ali təhsil ocaqları fəaliyyətə başlamışdı.

1945-1960-cı illərdə **Azərbaycan elminin** müxtəlif sahələrində böyük uğurlar qazanılmışdı. Qürurla söyləyə bilərik ki, bu dövrdə görkəmli Azərbaycan alimləri tərəfindən **yeni elmi məktəblər** yaradılmışdı. Bu elmi məktəblərə neft - kimya sahəsində Y.Məmmədəliyev, astronomiyada N.İbrahimov, riyaziyyatda Z.Xəlilov və Ə.Hüseynov, aqronomiyada İ.Mustafayev və H.Əliyev, genetikada F.Məlikov, dilçilikdə Ə.Dəmirçizadə və M.Şirəliyev, ədəbiyyatşünaslıqda M.Dadaşzadə, tarixdə Z.Bünyadov kimi tanınmış alimlər başçılıq edirdilər.

Müharibədən sonrakı dövr Azərbaycan ədəbiyyatında şair **Səməd Vurğun** yaradıcılığı xüsusi yer tutur. Ədəbiyyatımızın inkişafında mühüm rol oynamış şairlər S.Rüstəm, R.Rza, B.Vahabzadə, yazıçılar M.S.Ordubadi, M.İbrahi-

mov, İ.Əfəndiyev, S.Rəhman çətin sosializm realizmi çərçivəsində də öz bədii yaradıcılıqlarında vətənpərvərlik ideyalarını tərənnüm edirdilər.

Ötən əsrin 50 - 60-cı illəri sözlün əsl mənasında **Azərbaycan incəsənətinin çiçəklənməsi dövrü** hesab olunur. Azərbaycanın görkəmli bəstəkarı **Fikrət Əmirovun** yaratdığı "Sevil" operası, **Qara Qarayevin** "Yeddi gözəl" və "İldırımli yollarla" baletləri ilə milli musiqimiz xeyli zənginləşmişdi. F.Əmirovun yaratdığı yeni **simfonik muğam janrı** respublikanın musiqi həyatında böyük hadisə kimi qarşılandı. Bəstəkarın "Şur" simfonik muğamının ardınca məşhur dirijor **Niyazi** "Rast", **Süleyman Ələsgərov** isə "Bayatı Şiraz" simfonik muğamlarını yazdılar. Böyük müğənnimiz **Rəşid Behbudov** bütün Sovet İttifaqında tanınırdı. Xalq musiqisinin gözəl ifaçıları olan Xan Şuşinski, Sara Qədimova, Şövkət Ələkbərova və başqaları böyük şöhrət qazanmışdılar. 1945 - 1960-cı illərdə **Azərbaycan teatrı** səhnəsində klassik dramaturgiyanın ən gözəl nümunələri ilə yanaşı, o dövrün yazıçı – dramaturqlarının əsərləri də tamaşaya qoyulurdu. Teatr sənətinin böyük uğurlar qazanmasında rol oynamış rejissorlardan Adil İsgəndərov, Mehdi Məmmədov, Tofiq Kazımov, aktyorlardan Ələsgər Ələkbərov, Mərziyyə Davudova, Hökumə Qurbanova, Rza Əfqanlı, Ağasadiq Gəraybəyli, Möhsün Sənani və başqaları xalqımıza əvəzsiz xidmət göstərirdilər.

1945-ci ildə çəkilmis "Arşın mal alan" filmi ilə **Azərbaycan kinosu** dünya ekranına çıxdı. Nəinki SSRİ-də, hətta bütün dünyada çox böyük uğurla nümayiş etdirilən bu film Dövlət mükafatına layiq görülmüşdü. Kino sənətinin inkişafında "O olmasın, bu olsun" (1956), "Uzaq sahillərdə", "Ögey ana" (1959) filmlərinin rolu böyük olmuşdur.

Rəssamlardan Səttar Bəhlulzadə, Tahir Salahov, Mikayıl Abdullayev, Toğrul Nərimanbəyovun yaratdığı rəsmlər, heykəltəraşlardan Fuad Əbdürrəhmanov (Nizami və Azad qadın heykəlləri), Cəlal Qaryağdı (Sabirin və N.Nərimanovun heykəlləri), Tokay Məmmədov (Üzeyir Hacıbəyovun heykəli), Ömər Eldarovun (Nətəvanın heykəli) Bakıda və digər şəhərlərdə qurub ucaltdıqları abidələr ilə Azərbaycan incəsənəti xeyli zənginləşmişdi. 1940 - 1960-cı illəri cəsarətlə **Azərbaycan rəssamlığının və heykəltəraşlığının inkişafında yeni mərhələ** hesab etmək olar.

#### **§ 44. Azərbaycan SSR 1970-1980-ci illərdə Respublikanın ictimai-siyasi həyatı**

1970 - 1980-ci illərdə respublikanın ictimai - siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında baş vermiş bütün dəyişikliklər 1969-cu il iyulun 14-dən 1982-ci ilin noyabr ayınadək Azərbaycanı idarə etmiş **Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə** bağlıdır. **Heydər Əlirza oğlu Əliyev** 10 may 1923-cü ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. O, 1941-ci ildən Naxçıvan MSSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığında şöbə müdürü vəzifəsində çalışmış və 1944 cü ildən həyatını bağladığı dövlət təhlükəsizlik orqanlarında vəzifə pillələrində sürətlə irəliləyərək, 1967-ci ildə **Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri** vəzifəsinə təyin

edilmişdi. H.Ə.Əliyev işdən ayrılmadan Azərbaycan Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsini də bitirmişdir. **Heydər Əliyev 1969-cu ildə** hakimiyyətə gələndə respublikada ictimai - siyasi və iqtisadi vəziyyət kifayət qədər mürəkkəb idi. Bir tərəfdən respublikanın iqtisadi inkişafı ləng gedirdi və xalq təsərrüfatının əsas sahələri üzrə iqtisadi göstəricilər xeyli aşağı idi. Heydər Əliyev respublikada öz fəaliyyətinə idarəetmə orqanlarında ciddi kadr dəyişiklikləri ilə başladı. Partiya, təsərrüfat və sovet orqanlarında qanunu pozan, nüfuzunu itirən və işinin öhdəsindən gələ bilməyən bütün kadrlar dərhal yeniləri ilə əvəz olundu. Nazirlər Şurasının sədri təyin edilən Ə.İbrahimov, Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin Sədri təyin edilən Q.Xəlilov kimi vicdanlı və dürüst şəxslərin dövlət və hökumət orqanlarında vəzifəyə gətirilməsi bütövlükdə hakimiyyətin nüfuzunun artmasına səbəb oldu. Sovet dövlətinin əsl xalq hakimiyyəti olmasına inanan Heydər Əliyev fəhlə, kəndli və ziyalıların nümayəndələri ilə bütün görüşlərində onları dinləmək bacarığı ilə hamını heyratə gətirirdi.

Əhalinin getdikcə artan tələbatının ödənilməsində ciddi problemlərin olduğu bir şəraitdə **mənzillərin, minik avtomobillərinin və digər az tapılan malların bölüşdürülməsində ədalət prinsipinə ciddi əməl olunması** sadə adamlarda dövlətə inamı artırmışdı. 70-ci illərin əvvəllərindən Respublikanın həyatının müxtəlif sahələrini yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin etmək üçün **SSRİ-nin Moskva, Leningrad və digər şəhərlərinin ali məktəblərinə** müsabiqədən keçərək qaydada təhsil almaq üçün hər il min nəfər azərbaycanlı gənc göndərilirdi.

**Heydər Əliyev** SSRİ tərkibində Azərbaycanın bir müttəfiq respublika kimi hüquqlarının pozulmasına yönələn bütün cəhdlərin qarşısını alırdı. 1977-ci il SSRİ Konstitusiyası hazırlanarkən Ermənistan rəhbərliyinin qaldırdığı Dağlıq Qarabağın statusuna yenidən baxılması məsələsi onun SSRİ rəhbərliyi qarşısında nümayiş etdirdiyi barışmaz və qəti mövqe nəticəsində gündəlikdən çıxarılmışdı. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində azərbaycanlıların yaşadığı kənd və rayonların acınacaqlı sosial - iqtisadi vəziyyəti ilə yerində tanış olan H.Əliyev xüsusilə, **Şuşa şəhərinin inkişaf etdirilməsi** ilə bağlı bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirmişdi. 1979-cu ildə **Bakı - Yevlax - Xankəndi dəmir yolunun istifadəyə verilməsi** Dağlıq Qarabağı respublikanın digər bölgələri ilə daha sıx şəkildə bağlamaq məqsədi güdürdü. 1978-ci ilin aprel ayında Azərbaycan SSR-nin yeni Konstitusiyası qəbul edilərkən onun mətninə respublikamızda **Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında ayrıca 73-cü maddə** daxil edilmişdi.

Keçən əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanın iqtisadi və mədəni sahədə böyük nailiyyətlər qazanması Moskvanın ən yüksək siyasi rəhbərliyində respublikanın və onun rəhbərinin nüfuzunu xeyli yüksəltmişdi. Artıq SSRİ-nin ali rəhbərliyi onun fikri ilə hesablaşırdı. **Heydər Əliyevin** respublika rəhbəri kimi məqsədyönlü fəaliyyətinin əsas yekunu 1982-ci ilin noyabr ayında onun SSRİ-nin ən ali rəhbər orqanı olan Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin **Siyasi Bürosunun üzvü seçilməsi** və bunun ardınca SSRİ-nin Ali İcra orqanı olan **Nazirlər Şurasının sədrinin birinci müavini** təyin edilməsi oldu.

Dünyanın iki super dövlətindən biri olan SSRİ-nin ali rəhbərliyində belə yüksək vəzifəyə o dövrdə yalnız xüsusi işgüzarlığı və şəxsi keyfiyyətləri olan kadrlar gətirilirdi.

### **1970-1980-ci illərdə respublikanın iqtisadi və sosial inkişafı**

**Heydər Əliyevin** respublikaya rəhbərlik etdiyi 1970-1980-ci illərin əvvəllərində **Azərbaycan sənayesində** köklü dəyişikliklər baş vermişdir. SSRİ-nin Sibir və Ural bölgəsində **neftçixarma sənayesinin** sürətli inkişafı şəraitində sovet rəhbərliyinin Azərbaycanda neft çıxarılması və neft emalı sahələrinə kifayət qədər böyük vəsait ayırması real görünmürdü. Bunu nəzərə alan H.Əliyev ilk növbədə **respublikamızın iqtisadi inkişafının uzun müddətə hesablanmış yeni strategiyasını** müəyyənləşdirdi. Onun təşəbbüsü ilə SSRİ rəhbərliyi Azərbaycan iqtisadiyyatının sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrini inkişaf etdirmək üçün 1975 - 1979-cu illərdə beş mühüm qərar qəbul etmişdi. Həmin qərarların üçü kənd təsərrüfatına aid idi. Bu qərarların həyata keçirilməsi nəticəsində 70-ci illərdə neft hasilatını sabitləşdirmək və artırmaq üçün Azərbaycana yeni texnologiyalara əsaslanan qazma qurğuları gətirildi. Xəzər dənizində "28 Aprel", "Bahar", "Azəri", "Günəşli" kimi zəngin neft - qaz yataqları aşkar edildi. Artıq 1971-ci ildə 18 milyon tondan çox neft hasil edilmişdi. Azərbaycanın neft tarixinin sonuncu yüz ilində bir milyardıncı ton neft çıxarılmışdı.

1976-cı ildə **Yeni Bakı Neftayırma zavodunda**, 1982-ci ildə isə **Bakı Neftayırma zavodunda** alman mütəxəssislərinin iştirakı ilə ilkin neftin emalı üçün yeni qurğular quraşdırılaraq bu sahədə istehsal prosesi tamamilə avtomatlaşdırılmışdı. Neftayırma müəssisələrinin yenidən qurulması zamanı avadanlıqların böyük hissəsi **Almaniyadan**, yüksək keyfiyyətli benzin istehsalı üçün qurğular isə **Fransadan** alınmışdı. Görülən tədbirlərin nəticəsində 80-ci illərin əvvəlləri üçün respublikanın neftayırma müəssisələrində 90 adda müxtəlif neft məhsulları: təyyarə benzini, reaktiv yanacaq, avtomobil və dizel yanacaqları, müxtəlif sürtgü yağları istehsal olunurdu. Yeni Bakı Neftayırma zavodunda yüksək keyfiyyətli benzin istehsalı 3,5 dəfə artmışdı.

1970-ci illərdə respublikamızın **neft maşınqayırma sənayesinin** əsaslı şəkildə yenidən qurulması həyata keçirilmişdi. Bu işə o dövrün pulu ilə çox böyük məbləğ olan 480 milyon manat vəsait ayrılmışdı. Nəticədə Azərbaycan neft maşınqayırma sənayesi bütün SSRİ üzrə neft avadanlıqlarına olan tələbatın 70 faizdən çoxunu ödəyirdi. Azərbaycan, SSRİ miqyasında **neft çıxarılmasında** öz əvvəlki mövqeyini itirsə də, 70-ci illərin əvvəllərindən **neft emalı** və **neft maşınqayırması** sahəsində öz üstün mövqeyini daha da möhkəmləndirmişdi.

Yeni iqtisadi strategiyaya uyğun olaraq **qeyri-neft sahələrinin daha da genişləndirilməsi** 70-80-ci illərdə Azərbaycan sənayesinin inkişafının əsas səciyyəvi xüsusiyyəti hesab olunur. 1970-1980-ci illərin birinci yarısında respublikada 130-dan çox yeni sənaye müəssisəsi açılmışdı. Əvvəlki dövrlərdən fərqli

olaraq Moskva müttəfiq respublikalarda çoxlu xərc tələb edən iri sənaye müəssisələrinin tikilməsinə böyük maraq göstərmirdi. Buna baxmayaraq, həmin dövrdə Azərbaycanda **Bakı Kondisionerləri zavodu, Sumqayıt Kompresorlar zavodu, Bakı Dərin Dəniz Özülləri zavodu** kimi nəhəng sənaye müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdi. SSRİ-nin rəhbəri L.İ.Brejnevin sərəncamına baxmayaraq, Moskvanın bəzi rəhbərləri Kondisionerlər zavodunun Bakıda tikilməsinə inadla müqavimət göstərirdilər. **Heydər Əliyevin** qətiyyətli mövqeyi nəticəsində bu məsələ Azərbaycanın xeyrinə həll olundu. İki ildən az müddətdə yapon mütəxəssislərinin iştirakı ilə inşa edilən Bakı Məişət Kondisionerləri zavodu 1975-ci ildə məhsul istehsalına başladı. Bakı kondisionerləri SSRİ-də və xarici ölkələrdə böyük şöhrət qazanmışdı.

**Heydər Əliyevin** təşəbbüsü və fransız mütəxəssislərinin iştirakı ilə tikilib, 1985-ci ildə istifadəyə verilmiş Bakı Dərin Dəniz Özülləri zavodu bu gün də Azərbaycanın neft sənayesində özünəməxsus yer tutur.

1983-cü ildə **Bakı - Qroznı neft kəmərinin istifadəyə verilməsi** ilə respublikamız SSRİ-nin vahid neft kəmərinə qoşuldu və Sibir nefti emal olunmaq üçün Bakıya axmağa başladı. Bu dövrdə respublikada **elektrik enerjisi istehsalını** artırmaq üçün 1971-ci ildə Naxçıvanda Araz Su Elektrik Stansiyası (SES), 70-ci illərin ortalarında Tərtər Su Elektrik Stansiyası, 1981 - 1984-cü illərdə Şəmkir SES tikilib istifadəyə verilmişdi.

1976 - 1980-ci illərdə Azərbaycanda 38 yüngül və yeyinti sənaye müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmişdi. Üzümçülüyn respublikanın kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən birinə çevrilməsi nəzərə alınmış və həmin dövrdə Azərbaycanda 2 milyon ton istehsal gücü olan müasir tipli ilkin şərab emalı zavodları işə salınmışdı.

Nəqliyyat sahəsində də inkişaf göz qabağındadır. Azərbaycan ərazisinin şimal-qərb bölgəsini **Bakı - Tiflis dəmir yolu xətti** ilə birləşdirən və uzunluğu 162 km. olan **Yevlax - Balakən** dəmiryolu işə salınmışdı. 1970 - 1985-ci illərdə Bakı metropoliteninin daha 8 stansiyası işə düşmüş, beləliklə, stansiyaların sayı 16-ya çatmışdı. 1985-ci ildə Xəzərdə Azərbaycanı Qazaxıstanla birləşdirən bərə yolu açılmış və Gəncə şəhərində yeni aeroport istifadəyə verilmişdi.

1969-cu ildən sonra respublikanın rəhbərliyi Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsini özünün birinci dərəcəli vəzifəsi hesab edirdi. Respublikada meliorasiya işləri genişləndirilmiş, Tərtərçay, Xanbulançay və Arpaçay su anbarlarının tikilməsi 145 min hektardan artıq əkin sahəsinin suvarılmasna imkan vermişdi. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında yeni istiqamətlər müəyyənləşdirilmiş, bu zaman əsas diqqət **pambıqçılıq və üzümçülüyn inkişafına** yönəldilmişdi. Görülən tədbirlər nəticəsində respublikamızda pambıq istehsalı ildə 335 min tondan 883 min tona çatdırılaraq 2 dəfədən də çox artmışdı. 1970 - 1980-ci illər arasında Azərbaycanda üzüm istehsalı 351 min tondan 1 milyon 481 min tona çataraq 4 dəfədən çox artmışdı. **Taxıl, tütün və tərəvəz** kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının yüksək artımı şəraitində **maldarlıq** təsərrüfatı yenə ən zəif sahə olaraq qalırdı. 1970-1980-ci illərin əvvəllərində Azərbay-

can sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının artımına görə həm İttifaq miqyasında, həm də bütün müttəfiq respublikalardan öndə idi. Lakin Azərbaycan sənaye və kənd təsərrüfatı sahəsində SSRİ rəhbərliyinin bütün planlarını artıqlaması ilə yerinə yetirsə də, respublikamız **ət, süd, yağ kimi əsas ərzaq məhsullarına olan tələbatını** ödəmək iqtidarında deyildi. İttifaq hökuməti və digər respublikalar Azərbaycanı heyvandarlıq məhsulları ilə təmin etmək sahəsində öz öhdəliklərini yerinə yetirmirdilər. 80-ci illərin ortalarında artıq respublikada **ət** və **yağ**, 80-ci illərin sonlarında isə **şəkər** əhaliyə talonla veriliridi. Bir çox sənaye məhsulları, xüsusilə, geyim, mebel, minik avtomobilləri az tapılan məhsulların sırasında idi.

1970-1980-ci illərdə respublikamızda ümumi sahəsi 38 milyon kvadrat km. olan yaşayış evləri tikilsə də, əhalinin mənzil tələbatı tam şəkildə ödənilmirdi. Nəticədə şəhərin ətrafında minlərlə ailə "gecəqondu" adlanan qanunsuz evlərdə yaşayırdı.

1970-1980-ci illərdə respublikamızda minlərlə məktəb, klub, kitabxana, xəstəxana və s. tikilmiş, Bakının ətrafında yeni yaşayış massivləri salınmışdı. 70-ci illərdə Bakıda Dəniz Vağzal, Respublika Sarayı, Moskva mehmanxanası, 80-ci illərdə Gülüstan sarayı, Örtülü idman kompleksi və s. tikilib istifadəyə verilmişdi. Bakı şəhərinin su ilə təchizatını yaxşılaşdırmaq üçün 1971-ci ildə Kür su kəməri çəkilmişdi. 80-ci illərin ortalarından SSRİ-də baş verən siyasi dəyişikliklər və sovet cəmiyyətinin bütün sahələrini bürümüş böhran Azərbaycana da ciddi təsir göstərmişdi. Respublikada sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ildən - ilə azalırdı. 1980-ci illərin ortalarından Sovet İttifaqında alkoqolizmə qarşı mübarizə kampaniyasının başlaması nəticəsində Azərbaycanda 100 min hektardan çox üzümlük məhv edilmişdi.

### **1970-1980-ci illərdə respublikamızın mədəni həyatı**

Bu dövrdə Azərbaycanda **orta** və **ali təhsil** xeyli inkişaf etmişdi. 80-ci illərin sonunda respublikanın ümumtəhsil məktəblərində 1,5 milyon şagird və 17 ali məktəbdə 100 mindən çox tələbə oxuyurdu. 70-80-ci illərdə SSRİ-nin Moskva, Leningrad, Kiyev və digər şəhərlərinin ali məktəblərində respublikamız üçün 6 mindən çox kadr hazırlanmışdı. 1976-cı ildə **İnşaat İnstitutu**, 1981-ci ildə **Gəncə Texnologiya İnstitutu**, 1972-ci ildə Naxçıvanda, 1973-cü ildə Xankəndində Pedaqoji İnstitutlar açılmışdı. Bütün təhsil pillələrində marksizm - leninizm ideyaları təbliğ olunur, Azərbaycan xalqının tarixinin, mədəniyyətinin və coğrafiyasının öyrədilməsinə kifayət qədər diqqət yetirilmirdi. Ali məktəblərə qəbul prosesində çox vaxt obyektivlik gözlənilmirdi.

Azərbaycanda milli hərbi kadrlar yetişdirmək və azərbaycanlı gənclərin SSRİ-nin ali hərbi məktəblərinə daxil olmasını təmin etmək məqsədilə 1971-ci ildə **Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Cəmişid Naxçıvanski adına ixtisaslaşdırılmış orta internat məktəbi** açılmışdı.

1989-cu ilin statistikasına görə respublikada əhalinin sayı 7 milyonu öt-

müşdü. Bu əhalinin 1,2 milyon nəfəri (20 faizdən çoxu) qeyri - azərbaycanlı idi. Respublikanın təhsil müəssisələrində oxuyan şagird və tələbələrin 3/4-ü Azərbaycan dilində təhsil alırdı. Respublikanın bütün həyat sahələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsinə başlanmışdı. Buna baxmayaraq rus dilində təhsil alan azərbaycanlıların bir hissəsi öz doğma dilində danışa bilmirdi, qeyri -azərbaycanlıların böyük hissəsi isə laqeyd münasibət bəslədiyindən, hətta məişət səviyyəsində belə Azərbaycan dilini bilmirdi. Respublika daxilində rus dili müxtəlif millətlər arasında əsas ünsiyyət vasitəsi idi.

1970-1980-ci illərdə Azərbaycanın fundamental və tətbiqi elm sahələri inkişaf etmişdi. **Şamaxı rəsədxanası SSRİ-nin ən böyük astronomiya mərkəzlərindən** biri idi. "**Xəzər**" elmi mərkəzi kosmik fəzanın öyrənilməsində mühüm rol oynayırdı. 1987-ci ildə **Bakıda Kosmik Araşdırmalar üzrə Elmi Tədqiqat Birliyi** yaradılmışdı. Neft çıxarılması texnologiyasının hazırlanmasında akademik **Azad Mirzəcanzadənin** araşdırmalarının böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Bu dövrdə Bakı SSRİ-də "**Neft Akademiyası**" kimi tanınırdı. Azərbaycanın görkəmli alimləri **Mirəli Qaşqay, Şəfaət Mehdiyev, Əlişrəf Əlizadə** və başqalarının neft, neft - kimya, geologiya sahəsindəki tədqiqatları bütün İttifaq miqyasında tanınır və tətbiq olunurdu. Azərbaycan alimi **Fərman Salmanovun** rəhbərliyi altında **Qərbi Sibir**də neft və qaz yataqları kəşf olunmuşdu. O, tək bir Tümen vilayətində 20-dən çox neft yatağı aşkar etmişdi. Heç də təsadüfi deyil ki, 80-ci illərdə Azərbaycanın 5 alimi SSRİ-nin ən ali - Lenin mükafatı laureatı adına, 14 alimi isə Dövlət mükafatına layiq görülmüşdü. Fundamental elmi araşdırmalarına görə akademiklərimiz R.H.İsmayilov, M.A.Topçubaşov, M.F.Nağıyev, M.Ə. Hüseynov, M.Ə.İbrahimov **Sosialist Əməyi Qəhrəmanı** fəxri adını almışdılar.

İctimai elmlər olan **tarix, ədəbiyyat və dilçilik** sahəsində müəyyən uğurlar qazanılmışdı. 1976 - 1987-ci illərdə 10 cildəndən ibarət **Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası** nəşr olunmuşdu. Bu dövrün ədəbiyyatında mühüm rol oynamış şair və yazıçılardan Anar, Elçin, Yusif və Vəqif Səmədoğlular, İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə, Rəsul Rza, Məmməd Araz və başqalarının əsərlərində Sovet həyat tərzinin eybəcərliklərinə, insanların hüquqlarının pozulmasına və cəmiyyətdə baş verən qanunsuzluq hallarına bu və ya digər formada etirazlar səslənirdi.

Panislamizm və pantürkizmdə günahlandırılaraq Stalin həbs düşərgələrinə göndərilən və orada vəfat edən məşhur şair - dramaturqumuz **Hüseyn Cavidin** nəşinin 1982-ci ildə Sibirin İrkutsk vilayətindən **Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə** gətirilərək doğma yurdu Naxçıvanda dəfn edilməsi və həmin il Şuşada **böyük Azərbaycan şairi Vəqifin məqbərəsinin açılması** gənclərimizin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsində mühüm rol oynamışdı.

**Cənubi Azərbaycan şairlərindən böyük Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın**, Balaş Azəroğlu, Əli Tudə, Söhrab Tahir, Mədinə Gülgün, Hökumə Bilurinin və daima cənub mövzusunə müraciət edən **Süleyman Rüstəmin** əsərləri milli şüurumuzun oyanmasında mühüm rol oynamışdır. Böyük şairimiz Şəhri-



yarın hələ 1954-cü ildə yazdığı "Heydər babaya salam" poeması respublikamızda böyük əks-səda doğurmuş və dillər əzbəri olmuşdur.

**Mirzə İbrahimov, İlyas Əfəndiyev və Anarın** insanlarda yüksək mənəvi - əxlaqi keyfiyyətlər aşılardan pyesləri ilə Azərbaycan dramaturgiyası xeyli zənginləşmişdi.

**Fikrət Əmirovun** "Min bir gecə", **Aqşin Əlizadənin** "Babək" baletləri, **Şəfiqə Axundovanın** "Gəlin qayası" operası, **Emin Sabitoğlunun** "Hicran" musiqili komediyası 70-ci illər Azərbaycan musiqi sənətinin çox mühüm nailiyyətləri hesab olunur.

Tofiq Quliyev, Süleyman Ələsgərov, Emin Sabitoğlu, Cavanşir Quliyev, Ələkbər Tağıyev və başqa bəstəkarlarımızın mahnıları xalqımız tərəfindən sevilirdi.

Rəşid Behbudov, Müslüm Maqomayev, Zeynəb Xanlarova, Fərhad Bədəlbəyli, Vaqif Mustafazadə və başqalarının ifaçılıq sənəti özünəməxsus zəngin kaloriti və təkrarsızlığı ilə dinləyənləri heyretə salırdı.

1970-1980-ci illərdə Azərbaycan səhnəsinə Həsən Turabov, Səməndər Rzayev, Fuad Poladov, Amaliya Pənahova, Səyavuş Aslan, Yaşar Nuri və başqaları kimi yeni və istedadlı bir nəsil gəlmişdi. Bu nəslin nümayəndələri Lütfuli Abdullayev, Nəsimə Zeynalova, Məlik Dadaşov, Məmməd rza Şeyxzamanov, Əliağa Ağayev, Süleyman Ələsgərov, İsmayıl Osmanlı kimi Azərbaycan səhnəsində yüzlərlə özünəməxsus obrazlar yaratmış sənət korifeyləri ilə çiyin-çiyinə çalışırdılar.

60-cı illərin sonu - 80-ci illərdə çəkilmiş "Bizim Cəbiş müəllim", "Şərikli çörək", "Yeddi oğul istərəm", "Nəsimi", "Babək", "Tütək səsi", "Axırıncı aşırım", "Dədə Qorqud", "Yaramaz" filmləri ilə **Azərbaycan kinosu** özünün çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı.

Bu dövrdə Adil İsgəndərov, Həsən Məmmədov, Həsən Turabov, Rəsim Balayev, Şəfiqə Məmmədova kimi istedadlı kino aktyorlarımız yaratdıqları özünəməxsus və parlaq obrazlarla böyük şöhrət qazanmışdılar.

Xalqımızın istedadlı rəssamları Tahir Salahov, Mikayıl Abdullayev, Səttar Bəhlulzadə, Maral Rəhmanzadə, Toğrul Nərimanbəyov və Lətif Kərimov bu dövrdə **Azərbaycan boyakarlığının** çox gözəl nümunələrini yaratmışdılar.

Heykəltəraşlarımızdan Cəlal Qaryağdı, Mirələsgər Mirqasımov, Tokay Məmmədov, İbrahim Zeynalov, Fuad Əbdürrəhmanov və Ömər Eldarovun Azərbaycanda və respublikamızdan kənarda ucaldıqları abidələr **heykəltəraşlıq sənətinin** çox gözəl nümunələri hesab edilir.

**XIV FƏSİL.**  
**MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI**  
**(1991 - XXI ƏSRİN İLK ONİLLİKLƏRİ)**

**§ 45. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi**  
**Azərbaycan yenidənqurmanın ilk illərində**

**1980-ci illərin ortalarında SSRİ** bir müddət sonra bu nəhəng dövlətin dağılması ilə nəticələnən və cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə edən ağır **böhran mərhələsinə** daxil oldu. İqtisadiyyatın inzibati - amirlik üsulları ilə idarə edilməsi, dövlətin qanunlarla deyil, partiya elitesinin iradəsi əsasında idarə olunması, külli miqdarda vəsaitin sürətlə silahlanmaya sərf olunması nəticəsində xalqın ərzaq və digər məhsullara olan ehtiyacının ödənilməsində ciddi problemlərin yaranması, "xoşbəxt gələcək" haqqında cəfəng ideyaların və kommunist ideologiyasının iflasa uğraması, ABŞ və Qərbin böyük dövlətlərinin anti-kommunizm cəbhəsində birləşərək sovet dövlətinə qarşı mübarizəni gücləndirməsi SSRİ-də yaranan bu böhranın əsas səbəbləri hesab olunur.

Sovet İttifaqında yaranmış böhranlı vəziyyət bütün ölkədə radikal islahatların keçirməsini tələb edirdi. 1985-ci ilin martında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin baş katibi seçilmiş **Mixail Qorbaçov** elə həmin il SSRİ-nin iqtisadi və sosial - mədəni inkişafının sürətləndirilməsi, bir qədər sonra isə "**yenidənqurma**" xəttini elan etdi. Lakin "yenidənqurma" xəttini həyata keçirərkən partiyanın lideri olan M.S.Qorbaçovun çox zaman ziddiyyətli, düşünülməmiş və bir çox hallarda faciə ilə nəticələnən addımları SSRİ-ni nəinki böhrandan xilas etdi, əksinə onun dağılmasına gətirib çıxartdı.

"Yenidənqurma" dövründə respublikamızı 1982-ci ildə SSRİ rəhbərliyinin tövsiyəsi ilə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilmiş **Kamran Bağirov** (1982-1988) idarə edirdi. Respublikanın uzun müddət inzibati - amirlik və sərt mərkəzləşdirmə şəraitində işləmiş ali partiya və hökumət rəhbərləri Moskvanın "sürətləndirmə", "demokratikləşdirmə", "aşkarlıq" kimi çağırışlarına yeni bir formal kampaniya kimi yanaşırdılar. Respublika rəhbərləri **ətalət** və **mühafizəkarlıq** üzündən ümumiyyətlə, müstəqil qərarlar qəbul etmək iqtidarında deyildilər.

"Yenidənqurma" dövrünün mütərəqqi ideyaları, Azərbaycanda, xüsusilə ziyalılar arasında gələcəyə müəyyən ümidlər yaratmışdı. Çünki SSRİ-yə daxil olan respublikamızın **bütün iqtisadiyyatı tamamilə Moskvanın maraqlarına tabe edilmişdi** və hər il Azərbaycanın milli gəlirinin 20 - 25 faizi (30 milyard manat) Mərkəz tərəfindən mənimsəniliirdi. Mərkəzdən – Moskvadan planlaşdırma əsasında **Azərbaycan** hər il **Ermənistan**a 420 milyon manatlıq məhsul göndərirdi və əvəzində Ermənistandan cəmi 117 milyon manatlıq məhsul alırdı. 1987-ci ildə bir tonu SSRİ-də 35 manata qiymətləndirilən **Azərbaycan nefti** dünyada 140-150 dollara satılırdı. 1988-ci il məlumatına görə, Azərbaycanda

**əmək haqqı** bir çox müttəfiq respublikalardan az idi. SSRİ üzrə orta aylıq əmək haqqı 220 manat, Azərbaycanda isə 171 manat təşkil edirdi.

Yenidənqurma şəraitində müttəfiq respublikaların bir çoxunda, o cümlədən Azərbaycanda SSRİ daxilində öz milli hüquqlarını genişləndirmək, hətta dövlət müstəqilliyi əldə etmək haqqında düşünməyə başlamışdılar. **Sovet rəhbərliyi** belə meyllərin artacağını yaxşı bildiyindən şüurlu şəkildə ölkənin müxtəlif yerlərində **milli münəqişələrin qızıqdırılmasına** rəvac verirdi. Erməni millətçiləri bu mənfur niyyətin gerçəkləşdirilməsində Moskvanın əlində əsas vasitəyə çevrilmişdilər və onlar Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etməyə başlamışdılar. 1987-ci ilin payızında SSRİ-nin rəhbəri M.Qorbaçov **Heydər Əliyevin** Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosu üzvlüyündən və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsindən uzaqlaşdırılmasına nail olduqdan sonra erməni millətçilərinin təcavüzkarlığı xüsusilə güclənmişdi. Azərbaycan ölkənin ali rəhbərliyində özünün əsas dayağından məhrum olduğundan Ermənistanın, Moskvanın və Qərbin dövrü mətbuatında **Azərbaycana qarşı geniş təbliğat kampaniyası** başlanmışdı. Erməni millətçiləri ilk növbədə **Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılmasına** yönələn ərazi iddiaları ilə çıxış edirdilər. Azərbaycan rəhbərliyi isə bu çətin və məsuliyyətli dövrdə çox qorxaq və qətiyyətsiz mövqe nümayiş etdirir, lazımi tədbirləri görmək əvəzinə, xalqımızın vətənpərvər övladlarının erməni iddialarına qarşı istənilən etirazını xalqlar dostluğunun pozulmasına cəhd kimi qiymətləndirirdi.

### **Erməni separatizmi. Azərbaycan torpaqlarını parçalamaq cəhdləri. Dağlıq Qarabağ problemi**

1987-ci ilin noyabrında M.Qorbaçovun Fransaya səfəri zamanı Sovet nümayəndə heyətinin tərkibində olan akademik A.Aqanbekyan bütün dünyaya **Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan alınıb, Ermənistanə verilməsinə SSRİ rəhbərliyinin müsbət yanaşdığını** bəyan etdi. Bundan sonra dünyadakı erməni diasporu, Ermənistanda "Qarabağ" komitəsi və Qarabağdakı "Krunq" təşkilatı açıq şəkildə Dağlıq Qarabağın Ermənistanə birləşdirilməsi uğrunda mübarizəyə başladılar. Ermənistanda yaradılan silahlı quldur dəstələri tərəfindən **azərbaycanlıların öz dədə-baba torpaqlarından qovulmasına** başlandı. 1988-ci ilin yanvarında ilk azərbaycanlı qaçqınlar Ermənistan ərazisini tərk edib, Azərbaycana pənah gətirdilər. 1988-ci ilin fevralın 19-da İrəvanda **Azərbaycan əleyhinə təşkil edilən ilk mitinqdə** "Ermənistanı azərbaycanlılardan təmizləməli!", **"Ermənistan, yalnız ermənilər üçündür!"** kimi millətçi şüarlar səsləndirildi. 1988-ci ilin fevralın 21-də vəhşiləşmiş bir qrup erməni **İrəvan məscidini** yerlə - yeksan etdi. Həmin gün ağır təhqirlərə məruz qalmış **4 min nəfər azərbaycanlı** öz doğma ev - eşiyni ataraq Vedibasar rayonundan böyük müsibətlərlə qarlı dağ keçidlərini aşıb, Azərbaycana gəlməyə məcbur oldu. Ermənistanı bu hadisələrdən ruhlanan Dağlıq Qarabağ erməniləri Xankəndində (Stepana-

kertdə) fasiləsiz mitinqlərə başladılar. Muxtar Vilayət Sovetinin sessiyası 1988-ci il fevralın 20-də "DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibindən çıxarılıb, Ermənistan SSR tərkibinə verilməsi haqqında" qərar qəbul etdi. Qarabağ erməniləri Azərbaycan hökumətindən vilayətin statusunun dəyişdirilməsini, SSRİ rəhbərliyindən isə vilayətin Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxarılıb, Ermənistana verilməsini tələb edirdilər. Moskva isə münaqişəni daha da qızısdırmağa çalışırdı. Sovet İKP MK Siyasi Bürosunun Bakıya gəlmiş bir üzvü sərhədlərin dəyişdirilməsinin yolverilməzliyindən danışaraq Azərbaycanı aldadır, Yerevana gedən başqa bir üzvü isə Dağlıq Qarabağ ermənilərinin separatçılıq hərəkatlarına haqq qazandırır. 1988-ci il fevralın 24-də DQMV-nin **Əsgəran rayonunda** erməni quldurlarının iki azərbaycanlıyı qətlə yetirməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. SSRİ və Azərbaycan rəhbərliyinin fəaliyyətsizliyi şəraitində Azərbaycanın bir müttəfiq respublika kimi hüquqlarının kobud şəkildə tapdalanmasına xalqımız öz etirazını **mitinq** və **nümayişlərlə** bildirməyə başladı. Münaqişə bölgəsində yaşayan azərbaycanlıların **Düzən Qarabağda** toplaşaraq **erməni separatizmini beşiyində boğmaq** və **münaqişənin böyüyərək qanlı müharibəyə çevrilməsinin qarşısını almaq üçün** əliyalın da olsa, yürüşə başlamasının qarşısı Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən alındı. **Respublika rəhbərliyi** Ermənistandan qovulmuş **azərbaycanlı qaçqınların Dağlıq Qarabağda məskunlaşmasına** da icazə vermədi. Erməni millətçiləri bütün dünyada öz mənfur əməllərinə haqq qazandırmaq üçün özlərinin "əzabkeş" obrazını yaradaraq beynəlxalq ictimaiyyəti aldatmağa və xristian həmrəyliyinə nail olmağa, azərbaycanlıların isə "quldur, qaniçən" olması haqqında yanlış təsəvvürlər yaratmağa çalışırdılar. Erməni millətçiləri Qarabağ hadisələrinə dini xarakter verərək, bu münaqişəni dünyada hansısa xristian - müsəlman qarşıdurmasının tərkib hissəsi kimi qələmə verməyə çalışırdılar. Münaqişə başlayandan Moskvaya arxalanan ermənilər Azərbaycanda böyük sensassiya yarada biləcək dəhşətli bir faciə törətmək və dünya ictimaiyyətin gözündə öz mənfur əməllərinə haqq qazandırmaq üçün **Sumqayıt şəhərini** seçmişdilər. Ermənilər törədəcəkləri fitnəkarlığı lentə almaq üçün, hətta cinayətlərin baş verəcəyi yerlərdə qabaqcadan tele-fotooperatorlar yerləşdirmişdilər. 1988-ci ilin fevral ayında **Sumqayıtda** ictimai - siyasi vəziyyət mürəkkəb idi. Erməni quldurları tərəfindən zorakılıqla Ermənistandan qovulmuş 4 min nəfərdən çox qaçqın Sumqayıtdakı qohumlarına pənah gətirmişdi. Milli münaqişənin hər an qızısa biləcəyi Sumqayıt şəhərində hətta milis (indiki polis - Red.) işçilərinin də silahları yığılmışdı. 1988-ci il fevralın 28-də erməni Edik Qriqoryanın təşkilatçılığı ilə **Sumqayıt şəhərində böyük bir fitnəkarlıq törədildi. E.Qriqoryan şəxsən özü 9 erməni öldürmüşdü.** Ermənilərin törətdiyi bu faciə nəticəsində Sumqayıt şəhərində 32 nəfər, o cümlədən, 26 erməni və 6 azərbaycanlı qətlə yetirildi. Erməni millətçiləri **Sumqayıt fitnəkarlığından** istifadə edərək beynəlxalq ictimaiyyətdə azərbaycanlılar haqqında mənfə təsəvvürlərin yaradılmasına nail oldular. Bundan sonra Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılara qarşı mütəşəkkil şəkildə talan və qırğınlar törətməyə başladı-

lar. Nəticəsi bizim üçün çox ağır oldu. **Ermənistanda öz dədə - baba torpaqlarında yaşayan yüzlərlə soydaşımız qətlə yetirildi (tək bir Quqark rayonunda 70 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdü.) və 100 minlərlə azərbaycanlı Ermənistandan qovuldu.** 1988-ci il dekabrın 7-də baş vermiş dəhşətli zəlzələ nəticəsində Spitak şəhərinin yerlə - yeksan edilməsinə və bu zaman Azərbaycanın bu nankor qonşusuna ilk kömək əlini uzatmasına baxmayaraq, ermənilər azərbaycanlılara qarşı qanlı cinayətlərinə son vermədilər. **1988-ci ildə Ermənistandakı 185 azərbaycanlı kəndindən və digər yaşayış məntəqələrindən 230 minə yaxın azərbaycanlı qovulub çıxarılmışdı.**

Ermənilər rus əsgərlərinin köməyi ilə 1991-ci il avqustun 8-də bir gün ərzində azərbaycanlılar yaşayan sonuncu yaşayış məntəqəsi olan Nüvədi kəndinin əhalisini də Ermənistandan qovdular. Beləliklə, Ermənistan ərazisindən **Azərbaycan türklərinin deportasiyasının sonuncu mərhələsi** başa çatdı və nəticədə Ermənistan ərazisində bir nəfər də olsun, azərbaycanlı qalmadı.

SSRİ rəhbərliyi **Qarabağ məsələsinin ədalətli həllinə** qətiyyənlə maraq göstərmir, Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı verdiyi bütün qərarlar Azərbaycanın bu ərazi üzərində hüquqlarının daha da pozulmasına gətirib çıxarırdı. 1989-cu il yanvar ayının 12-də SSRİ Ali Sovetinin "Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində Xüsusi İdarə Komitəsinin yaradılması haqqında" qərarı ilə əslində bu bölgə Azərbaycanın təbəçiliyindən çıxarılaraq birbaşa Moskvanın idarəçiliyinə verildi. Ermənipərəst Arkadi Volskinin başçılıq etdiyi **Xüsusi İdarə Komitəsinin** Azərbaycan əleyhinə yönəlmiş fəaliyyətinin nəticələri respublikamız üçün faciəli oldu: 1) Dağlıq Qarabağda erməni silahlı quldur dəstələrinin formalaşdırılması prosesi başa çatdırıldı. 2) Azərbaycanlılar yaşayan bütün yaşayış məntəqələri blokadaya alındı. 3) Stepanakertdən (Xankəndi) bütün azərbaycanlılar qovulub çıxarıldı. 4) DQMV-dəki bütün müəssisə və təşkilatlar 6 may 1989-cu il tarixindən Azərbaycanın təbəçiliyindən çıxarıldı.

### **Azərbaycanda xalq hərəkatının genişlənməsi**

Sovet rəhbərliyi tərəfindən himayə olunan ermənilərin **Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı deportasiya siyasətinə** başlaması, Azərbaycanın **Dağlıq Qarabağ bölgəsində separatçılıq meyillərinin güclənməsi**, bu zaman SSRİ rəhbərliyinin tam ermənipərəst mövqedən çıxış etməsi və respublika rəhbərliyinin azərbaycanlıların pozulmuş hüquqlarını müdafiə etmək iqtidarında olmaması xalq hərəkatının genişlənməsinə gətirib çıxardı.

Moskva tərəfindən 1988-ci il mayın 21-də **Kamran Bağirovun** vəzifədən uzaqlaşdırılması və **Əbdürrəhman Vəzirovun** Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi vəzifəsinə gətirilməsi respublikamızda ictimai - siyasi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi. Azərbaycanın problemlərinə dərinindən bələd olmayan və xalqımızın psixologiyasını yaxşı bilməyən, milli maraqlardan uzaq olub, Moskva-ya xidmət edən Əbdürrəhman Vəzirov bu çətin və məsuliyyətli dövrdə Moskva-

dan qızıışdırılan milli münaqişəyə qəsdən yersiz beynəlmiləlçilik prinsipindən yanaşır, vəziyyətdən çıxış yolu axtarmaq əvəzinə, beşinci, onuncu dərəcəli məsələlərin həlli ilə məşğul olurdu.

DQMV-nin rəhbərliyinin anti-Azərbaycan addımları, nadir Topxana meşəsində ekoloji cəhətdən zərərli sənaye obyektinin tikilməsinə başlanılması bütün **Azərbaycan xalqını** ayağa qaldırdı. 1988-ci il noyabrın 17-də Bakının Lenin adına meydanında başlayan **mitinq 100 minlərlə adamın qoşulduğu ümum-milli xalq hərəkətinə** çevrildi. Lenin (indi Azadlıq - Red.) meydanında **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üç rəngli ay-ulduzlu bayrağı** dalğalanmağa başlamışdı. Meydan hərəkətində Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün dayandırılması, Dağlıq Qarabağda anti-Azərbaycan mövqeyi nümayiş etdirən qurumun ləğv edilməsi, Ermənistanla qarşı iqtisadi sanksiyaların tətbiq edilməsi kimi çox mühüm tələblər irəli sürülmüş, hətta ilk dəfə "suverenlik", "azadlıq" kimi şüarlar səsləndirilmişdi. Hökumət 1988-ci il dekabrın 4-də, gecə hərbi qüvvə yeridərək meydanın mitinqçilərdən zorla boşaldılmasına nail ola bilmişdi. 1989-cu ilin yazında SSRİ Xalq Deputatlarının I qurultayına nümayəndələrin seçkisi keçirilərkən Əbdürrəhman Vəzirov başda olmaqla Azərbaycanın Kommunist rəhbərliyi bütün inzibati imkanlarını işə salaraq partiya və dövlətə sədaqətli olan şəxslərin deputat seçilməsinə nail olmuşdu. Nəticədə respublikamız **SSRİ Xalq Deputatları qurultayında və SSRİ Ali Sovetində** Azərbaycan xalqının mənafeyinin lazımı şəkildə müdafiə edilməsi imkanından məhrum olmuşdu. Belə bir ağır şəraitdə Azərbaycanda azadlıq hərəkətinə rəhbərlik etmək üçün müxtəlif təşkilatları təmsil edən bir qrup ziyalı tərəfindən 1989-cu il iyun ayının 16-da yarıgizli şəkildə Bakıda **Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin** (AXC) yaradıldığı elan olundu. Təsisedici konfransda AXC-nin proqramı və nizamnaməsi qəbul olundu və 15 nəfərdən ibarət İdarə heyəti seçildi. **Əbülfəz Əliyev** AXC-nin sədri oldu. Xalqımız Azərbaycanın qarşılaşdığı çox ciddi problemlərin Moskvanın əlaltısı kimi çıxış edən respublika rəhbəri Əbdürrəhman Vəzirov tərəfindən həll ediləcəyinə ümidini tamamilə itirmişdi. Xalqın qabaqcıl hissəsi **Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparılmasını** qarşısına məqsəd qoymuş AXC ətrafında birləşməyə başladı. Bu təşkilatın təzyiqi altında respublika rəhbərliyinin 1989-cu il sentyabrın 15-də çağırmağa məcbur olduğu Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənənar sessiyası sentyabrın 23-də **"Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında"** Konstitusiya qanununu qəbul etdi. Bu hüquqi sənədə respublikada Azərbaycan SSR qanunlarının İttifaq qanunlarından üstün olması və **Azərbaycanın, hətta SSRİ-nin tərkibindən çıxarılması haqqında bəndin** daxil edilməsi demokratik hərəkətin çox böyük qələbəsi hesab olunur. 1989-cu ildə baş vermiş ən mühüm hadisələrdən biri də hələ 1930-cu illərdə Moskvanın Azərbaycanda canişini olmuş S.M.Kirovun şərəfinə Kirovabad adlandırılan qədim Gəncə şəhərinin tarixi adının qaytarılması oldu.

Demokratik qüvvələrin tələbləri qarşısında geriyyə çəkilən SSRİ hökuməti 1989-cu il noyabrın 28-də Dağlıq Qarabağda **Xüsusi İdarə Komitəsini** ləğv et-

məyə məcbur oldu. Dağlıq Qarabağın idarəçiliyinin Azərbaycan Respublikasına qaytarılması haqqında Moskvanın bu qərarını etirazla qarşılayan erməni millətçiləri qanuna zidd separatçılıq əməllərindən əl çəkmədilər. 1989-cu il dekabrın 1-də Ermənistanın Ali Soveti "Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi haqqında" qərar verərək Qarabağ qiyamçılarını daha da ruhlandırırdı. Stepanakertdə (Xankəndi) Ermənistan bayrağı qaldırıldı və DQMV-dəki bütün təsərrüfat orqanları və müəssisələr Ermənistana tabe olduqlarını bildirdilər. Azərbaycanın siyasi rəhbərliyi hadisələrin belə gedişi qarşısında tamamilə aciz qalmışdı, İttifaq hökuməti isə erməni separatizminin qarşısını almaq üçün demək olar ki, heç bir tədbir görmürdü.

### **Qanlı Yanvar**

1989-cu ilin payızında Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş vermiş ən mühüm hadisələrin önündə gedən **Azərbaycan Xalq Cəbhəsi** çox nüfuzlu və kütləvi bir təşkilata çevrilmişdi. Bu təşkilatın sıralarında 300 min nəfərə qədər üzv və tərəfdar birləşmişdi. AXC-nin böyük nüfuza malik olan siyasi qüvvəyə çevrilməsi Azərbaycanın Kommunist rəhbərliyini, xüsusilə Moskvanı bərk qorxuya salmışdı. **Ermənistanın təcavüzü** və **Qarabağda Azərbaycanın suverenliyinin pozulması** xalqın hakimiyyətdən narazılığını o dərəcədə gücləndirmişdi ki, artıq onun səbr kasası dolub - daşmışdı. Kütləvi narazılıq şəraitində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətin getdikcə radikallaşması AXC-nin tərkibində də daha qətiyyətli addımların atılmasının tərəfdarı olan "radikallar" qanadının mövqeyini xeyli gücləndirmişdi. Təşkilatın rəhbər orqanlarında "liberal" qanadın mövqeyi xeyli zəifləmişdi.

Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin yerli təşkilatlarının rəhbərliyi altında bölgələrdə 1989-cu il noyabr-dekabr - 1990-cı ilin yanvar aylarında fasiləsiz mitinqlər, nümayişlər və tətillər keçirilmişdi. Nəticədə **Cəlilabadda** yerli hakimiyyət orqanları ləğv edilmiş, **Sabirabad, Ağcabədi** və **Lənkəranda** rayon rəhbərləri xalqın tələbi ilə istefaya göndərilmişdi.

1989-cu il dekabrın 30-da **AXC-nin Naxçıvan şöbəsinin** başçılığı altında əhali tərəfindən Araz çayı boyunca **Sovet - İran sərhəddindəki qurğular dağıdılmışdı**. 1990-cı il yanvar ayının 18-də **Biləsuvar** və **Cəlilabad** rayonlarında da əhali tərəfindən sərhəd dirəkləri və digər qurğular sökülmüşdü. 1990-cı il yanvar ayının 12-də AXC-nin radikallar qanadının yaratdığı **Milli Müdafiə Şurasının (MMŞ) məqsədi hərbi dəstələr təşkil edərək Azərbaycan əhalisini erməni silahlı qüvvələrinin hücumlarından qorumaq idi**. 1990-cı il yanvar ayının 13-də Bakıda bir erməninin iki azərbaycanlıyı öldürməsinə cavab olaraq erməni talanları başladı. Nə yerli hüquq mühafizə orqanları, nə də SSRİ-nin 12 minlik daxili qoşun hissələri qəsdən bu talanların qarşısını almaq üçün heç bir ciddi tədbir görməyərək seyrçi mövqe tutdular. AXC-nin özünümüdafiə dəstələrinin gücü ilə bu talanların qarşısı alındı. 1990-cı il yanvar ayının 15-də SSRİ

rəhbərliyi "DQMV və digər rayonlarda fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi" haqqında fərman verdi. Baş vermiş bütün bu hadisələr Azərbaycanda siyasi böhranın dərinləşməsinə gətirib çıxartdı. **İflac vəziyyətinə düşən respublika hökuməti hadisələrə nəzarəti tamamilə itirdi.** SSRİ hökuməti Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin devriləcəyindən və Azərbaycanı itirəcəyindən, nəticədə respublikanın müstəqillik qazanacağından bərk qorxuya düşərək Bakı ətrafına çoxlu sayda əlavə qoşun hissələri və ağır texnika cəmləşdirməyə başladı. AXC Milli Müdafiə Şurasının təşkilatçılığı ilə Bakının küçələrində və Bakıdakı sovet qoşun hissələrinin ətrafında əhali tərəfindən barrikadalar qurulmasına başlandı və Bakı şəhərinə gələn yollarda 26 iri maneə yaradıldı. Şəhərdə yerləşən 60 sovet qoşun hissəsinin 34-nün, o cümlədən, Salyan kazarmalarının yolu tamamilə kəsildi. 1990-cı il yanvar ayının 17-də AKP MK-nin binası qarşısında başlayan mitinqdə Moskvadan **Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərəzi iddialarına qəti şəkildə son qoyulması, Bakı ətrafına yığılmış qoşunların Dağlıq Qarabağa və sərhəd bölgələrinə göndərilməsi, respublikanın rəhbəri Ə.Vəzirovun istefaya göndərilməsi və onun yerinə hakimiyyətə xalqın istədiyi namizədin gətirilməsi** qətiyyətlə tələb edilirdi. 1990-cı il yanvar ayının 19-da xalqın tələbi ilə Naxçıvan MSSR-in Ali soveti Muxtar respublikanın SSRİ-nin tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul etdi. Həmin gün SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Azərbaycan Ali Sovetinin razılığı olmadan "Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi" haqqında fərman verdi. Lakin 1990-cı il yanvar ayının 20-si səhərdək bu fərman xalqdan gizli saxlanıldı. Hələ üstəlik Moskvanın Bakıya göndərdiyi yüksək vəzifəli emissarları - Sov. İKP MK katibi A.Girenko və SSRİ Ali Sovetinin sədri Y.Primakov Azərbaycanın rəsmi şəxslərini və əhalinin nümayəndələrini inandırmışdı ki, Bakıya qoşun yeridilməsindən söhbət belə gedə bilməz. Həmin fərman haqqında xalqa heç bir məlumat verilməsin - deyərək yanvar ayının 19-da axşam saat 19:30-da **Azərbaycan televiziyasının enerji bloku** sıradan çıxarıldı. Şəxsən SSRİ Müdafiə naziri marşal D.Yazovun rəhbərliyi altında 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıda gizli kod adı "Tayfun" olan döyüş əməliyyatına başlandı. Hücüm əməliyyatında Azərbaycana gətirilmiş **Sovet qoşun hissələri, Bakı qarnizonunun qüvvələri və dənizdən hərbi gəmilər** cəlb olunmuşdu. Hücüm başlayan kimi ağır texnika asanlıqla bütün barrikadaları dağıtmışdı. Əsgərlər dinc əhalini avtomatlardan və digər silahlardan gülləbaran edir, yaşayış evlərini, hətta təcili yardım maşınlarını atəşə tuturdular. **Vəhşiləşmiş əsgərlər qarşısına çıxan adamları tankın altında basıb - əzməkdən belə çəkinmirdilər.** Bakı şəhərinin küçələri çoxlu sayda günahsız insanların-qoca, qadın və uşaqların qanına boyanmışdı. Sovet ordusu tərəfindən həyata keçirilən qırğınlar nəticəsində Bakı şəhərində və digər bölgələrdə 147 nəfər dinc sakin öldürülmüş, 744 nəfər yaralanmış, yüzlərlə yaşayış evi yandırılmış, əhaliyə və şəhər təsərrüfatına böyük ziyan vurulmuşdu. Düşmən bu qətləmini həyata keçirəndən sonra, məhz yanvar ayının 20-də şəhər əhaliyə Bakıda fəvqəladə vəziyyətin elan edilməsi haqqında məlumat verilmişdi. İsrarla



Moskvadan qətiyyətli tədbirlərin görülməsini və xalqa qarşı güc tətbiq olunmasını tələb edən Əbdürrəhman Vəzirov hərbi təyyarə ilə öz ağalarının yanına - Moskvaya qaçmışdı. Bakıda və respublikada bütün hakimiyyət hərbi komandanlığın əlinə keçmiş, kütləvi həbslər aparılmış və AXC-nin qərargahı dağıdılmışdı.

Sayı 60 min nəfərə çatan sovet ordusunun gücü qarşısında xalqımız düşmə-nə müqavimət göstərməkdə davam edirdi. **Azərbaycan Xəzər Dəniz Neft Do-nanmasının** 120-dən artıq gəmisi Bakıda törədilmiş qırğınlar haqqında dünya ictimaiyyətinə məlumatlandırmaqla yanaşı, Bakı buxtasındakı sovet hərbi gəmi-lərini 4 gün ərzində mühasirədə saxlamış, nəticədə həmin hərbi gəmilərin Bakı-da genişmiqyaslı kütləvi qırğınlar törətməsinin qarşısı alınmışdı. Sovet hərbi rəhbərliyi Qanlı Yanvar günlərində işğalçılara müqavimət göstərən, içərisində qəhrəman neftçilər, gəmi kapitanları, ziyalılar, incəsənət xadimləri olan 63 soy-daşımızı həbs edərək Rusiyanın **Orenburq** və **Ulyanovsk** şəhərlərində yerləşən həbsxanalara aparmışdı. Ulyanovsk həbsxanasında saxlanılan 46 soydaşımızın həbsdən azad edilərək sağ-salamat Azərbaycana qayıtması bu şəhərdə milis za-biti işləyən Göyçay sakini **Varis Məcidovun** böyük fədakarlığı sayəsində mümkün olmuşdur. Azad edilən həmyerlilərimizin arasında görkəmli rejissorumuz, Azərbaycanın xalq artisti **Vasif Babayev** də var idi.

Bu çətin günlərdə xalqımız ruhdan düşməmiş və Qanlı yanvar qırğınına qə-ti etiraz əlaməti olaraq Azərbaycanda 40 günlük ümummilli tətil elan edilmişdi.

Azərbaycan xalqının bu ağır günlərində **böyük siyasətçi və görkəmli döv-lət xadimi Heydər Əliyev** 1990-cı il yanvar ayının 21-də Azərbaycanın Mosk-vadakı daimi nümayəndəliyinə gəlmiş və buraya yığılmış minlərlə azərbaycanlı qarşısında çıxış edərək bu hadisəyə qəti etirazını bildirmişdi. Heydər Əliyev SSRİ-nin Ali rəhbərliyinin Bakıya qoşun yeridilməsi haqqındakı qərarını **insan-lığa, demokratiyaya və Konstitusiyaya zidd addım kimi** qiymətləndirmiş və bu faciəni törədənlərin cəzalandırılmasını tələb etmişdi. Heydər Əliyev bu məş-hur çıxışında ilk dəfə 20 yanvar hadisələrinə siyasi qiymət vermiş və çıxışın mətni bütün dünyada və respublikada geniş yayılmışdı. 1990-cı ilin yanvar ayında Heydər Əliyev fəal siyasətə qayıtmış və həmin ilin iyul ayında Azərbay-cana dönərək Naxçıvanda yaşamağa başlamışdı.

Fövqəladə vəziyyət rejimi olmasına baxmayaraq, 1990-cı il yanvar ayının 22-də Bakının "Azadlıq" meydanında **böyük bir matəm mitinqi** keçirildi. Mi-tinqdə və dəfn mərasimində **2 milyona qədər adam** iştirak edirdi. Şəhidlər Ba-kı şəhərinin ən uca yeri olan **Dağüstü Parkda** dəfn edildilər. İndi həmin mü-qəddəs məkan **Şəhidlər Xiyabanı** adlanır. Burada Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda canını qurban vermiş şəhidlərimiz uyuyur.

Kommunist Partiyasının bu qanlı əməlinə görə minlərlə Azərbaycan kom-munisti partiyanın sıralarını tərk etmişdi. Partiya biletlərindən, hətta tonqallar qalanmışdı. Respublikanı idarə edən Azərbaycan KP MK-nın binasının divarla-rında "Qorbaçov cəlladdır!", "Rədd olsun Sov İKP!", "İşğalçılar rədd olub ge-

din!" kimi şüarlar yazılmışdı.

Azərbaycanın partiya rəhbərliyi 1990-cı il yanvar ayının 24-də tələm - tələsik plenum çağıraraq Respublikanın Nazirlər Sovetinin sədri vəzifəsində işləyən Ayaz Mütəllibovu Moskvanın göstərişi əsasında Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsinə təyin etdi.

### **Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası**

1990-cı il 20 yanvar faciəsindən sonra Azərbaycanda demokratik hərəkət zəifləməyə və AXC-nin xalq arasında nüfuzu aşağı düşməyə başladı. Respublika rəhbərliyi qanlı yanvar qırğınından sonra itaətkarcasına Moskvanın göstərişlərinə əməl etməklə, Azərbaycan ictimaiyyətinin rəğbətini qazana bilməyəcəyini artıq açıq şəkildə dərk etməyə başlamışdı. İqtidar AXC liderləri ilə razılığa gələrək 1990-cı il may ayının 19-da respublikada **prezident vəzifəsinin təsis edilməsinə** nail oldu və elə həmin gün Azərbaycan Ali Soveti **Ayaz Mütəllibovu** prezident seçdi.

Bütün xalqı düşündürən Qarabağ problemi isə həll edilməmiş qalırdı. Ermənistan isə Azərbaycana qarşı öz təcavüzkarlıq planlarını həyata keçirtməkdə davam edirdi. Bu dövlət Azərbaycan ərazisinə silahlı basqınlarla kifayətlənməyərək, **Naxçıvana** gedən və Mehridən keçən dəmir yolunun işinə maneələr yaratmış və Muxtar respublikanı blokadaya almışdı. İşğalçı Ermənistan hələ 1990-cı il yanvarın 12-də Xanlar rayonunun **Quşçu kəndinə** havadan desant ataraq dinc əhaliyə vəhşicəsinə divan tutmuş, onlarla qoca, qadın və uşaq amansızlıqla öldürülmüşdü. 1990-cı il martın 14-də isə üç erməni hərbi hissəsi rusların köməyi ilə Qazax rayonunun **Bağanis - Ayrım** kəndinə hücum edərək dinc əhalini qırmışdı. Həmin il Ermənistan silahlı qüvvələri sovet ordusunun köməyi ilə Naxçıvanın **Kərki kəndini** işğal edərək, 320 sakini doğma yurdundan didərgin salmışdı.

1990-cı il mayın 22-də SSRİ Nazirlər Soveti Respublikamızın tələbi ilə **DQMV-dəki bütün müəssisə və təşkilatların idarə hüququnu** Azərbaycana qaytarmışdı. Azərbaycan SSR Ali Soveti 1990-cı il iyunun 11-də Ermənistanla bütün sərhəd xəttində (975 km) **fövqəladə vəziyyət** elan etmişdi. Nəticədə sərhəd xətləri mühəndis qurğuları ilə möhkəmləndirilmiş və sərhədlərin müdafiəsi üçün xüsusi silahlı dəstələr yaradılmışdı. **Dağlıq Qarabağ üzrə Respublika Təşkilat Komitəsi** Xüsusi təyinatlı milis dəstələrinin köməyiylə vilayətdəki azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin blokadadan çıxarılması və qanunsuz silahlı dəstələrin ləğv edilməsi kimi bir sıra mühüm addımlar atmışdı. Ümumiyyətlə, 1990-cı ilin yanvar - iyun aylarında DQMV-nin 43 yaşayış məntəqəsində 63 xüsusi əməliyyat aparılmış və erməni quldurları tərksilah edilmişdi.

Yeni seçilmiş prezident zamanla ayaqlaşmaq üçün 1990-cı il may ayının 21-də fərman verərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı **28 may gününü Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası günü** elan etdi. Beləliklə,

Azərbaycan Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı demokratik qüvvələr tərəfindən Azərbaycan Parlamentinin keçmiş binası üzərində yenidən dalğalanmağa başladı. SSRİ və respublika rəhbərliyinin ciddi maneələrinə baxmayaraq **Heydər Əliyev** 1990-cı il iyulun 20-də Bakıya qayıdaraq oradan doğma diyarı Naxçıvana getdi.

1990-cı il iyul ayında respublikanın Ali Sovetinə xalq deputatları seçkisinə start verildi və demokratik düşərgənin 20-dən çox təşkilatının nümayəndələrinin iştirakı ilə **Demokratik blok** yaradıldı. Kommunist partiyasının bütün inzibati imkanları səfərbər etməsi, seçkilərin fəvqəladə vəziyyət şəraitində keçirilməsi və səslərin hesablanmasıdakı kütləvi saxtakarlıqlara yol verilməsi **30 sentyabr 1990-cı il parlament seçkisinə** kommunistlərin qələbəsini təmin etdi. Demokratik blok isə parlamentdəki 360 deputat yerindən cəmi 30-nu qazana bildi. **Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev** Azərbaycan Parlamentinə və Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə deputat seçilərək Demokratik blokla yanaşı, mövcud hakimiyyətə müxalifət mövqeyi tuturdu. Onun təklifi ilə Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin sessiyasında 1990-cı il noyabrın 17-də **Naxçıvan MSSR-in Naxçıvan Muxtar Respublikası** adlandırılması və Cümhuriyyətin üçrəngli bayrağının Naxçıvanda **Dövlət bayrağı kimi** qəbul edilməsi haqqında çox mühüm qərarlar qəbul edildi. Respublika rəhbəri A.Mütəllibovun Naxçıvanda atılan addımları təkrar etməkdən başqa çıxış yolu qalmadı. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1991-ci il fevral ayının 5-də keçirilən sessiyasının qərarı ilə respublikanın adından "Sovet və Sosialist" sözləri çıxarıldı və dövlətimiz **Azərbaycan Respublikası** adlandırıldı. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli və ay-ulduzlu bayrağı** respublikamızın **Dövlət bayrağı** kimi təsdiq olundu.

1991-ci ilin əvvəllərində Moskva hökuməti bütün vasitələrlə SSRİ-ni qoruyub saxlamağa çalışırdı. Parlamentdəki demokratik blokun qəti etirazına və Naxçıvan Ali Məclisinin boykot qərarına baxmayaraq, Moskva ilə sıx bağlı olan Azərbaycan rəhbərliyi 1991-ci il mart ayının 17-də respublikada **SSRİ-nin saxlanması haqqında referendum** keçirdi. Ancaq referendumun nəticələri saxtalaşdırılaraq, guya səsvermədə iştirak edənlərin 93,3 faizinin SSRİ-nin saxlanmasına tərəfdar çıxdığı elan edildi. 1990-cı il yanvar ayının 20-də öz vətəndaşlarını qanına qəltan edən bir dövlətin saxlanmasına Azərbaycan vətəndaşlarının bu qədər yüksək faizlə səs verməsi qətiyyənlə ağılabatan görünmürdü. Azərbaycan rəhbərliyi Ermənistanın boykot etdiyi referendumda iştirak etməklə respublikada öz hakimiyyətini möhkəmləndəcəyinə və Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsində Moskvanın Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə edəcəyinə böyük ümid bəsləyirdi. SSRİ rəhbərliyinin həqiqətən də Ermənistana münasibəti xeyli dəyişmişdi. Referendumu boykot etmiş Ermənistana "dərs" vermək üçün 1991-ci il may-iyul aylarında Azərbaycanın **Xanlar** və **Goranboy rayonlarında** Sovet hərbi qüvvələrinin köməyiylə **pasport rejimi** yoxlanılmış, silahlı erməni dəstələri tərkisilahl edilərək erməni quldurlarının əsas dayaq məntəqələri dağıdılmışdı. Lakin SSRİ rəhbərliyi Dağlıq Qarabağ qiyamçılarına qarşı hər

hansı bir qətiyyətli addım atmadı. 1991-ci il avqust ayının 19 - 21-də SSRİ rəhbərliyindəki mühafizəkar qüvvələrin SSRİ-ni qoruyub saxlamaq üçün dövlət çevrilişi yolu ilə bütün ölkədə fövqəladə vəziyyət elan etmək cəhdi Rusiyanın prezidenti B.Yeltsinin tərəfdarlarının müqaviməti nəticəsində uğursuzluğa düşər oldu. Çevrilş cəhdinin uğursuzluğu respublikamızda demokratik hərəkatın yüksəlişinə təkan verdi. İzdihamlı mitinqlərdə Mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarından 1991-ci il sentyabrın 8-nə təyin olunan prezident seçkilərinin dayandırılması, yeni parlament seçkilərinin keçirilməsi, fövqəladə vəziyyətin ləğv edilməsi və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ üzərində suverenliyini təmin etmək üçün qəti tədbirlərin görülməsi tələb edilirdi. Xalqın tələbi qarşısında Azərbaycan Ali Sovetinin növbədənəkar sessiyası 1991-ci il avqustun 30-da **Azərbaycanın Dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında "Bəyannamə"** adlı çox mühüm bir sənədi qəbul etdi. Muxalifətin tələbi ilə həmin sessiyada Bakıda fövqəladə vəziyyətin ləğv edilməsi və milli müdafiə qüvvələrinin yaradılması barədə qərar qəbul olundu. Sentyabrın 5-də **Müdafiə Nazirliyi** yaradıldı.

Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin boykot çağırışına və Naxçıvan Ali Məclisinin Muxtar respublika ərazisində seçkilərin keçirilməsindən imtina etməsinə baxmayaraq, 1991-ci ilin sentyabr ayının 8-nə təyin edilmiş prezident seçkilərində respublikanın rəhbəri Ayaz Mütəllibov prezidentliyə yeganə namizəd kimi iştirak etdi. Seçki günü əhalinin çox az hissəsi səsvermədə iştirak etdiyi halda, Mərkəzi Seçki Komissiyası tərəfindən A.Mütəllibovun prezident seçildiyi elan olundu. Buna baxmayaraq, seçkidən sonra demokratik qüvvələrin fəaliyyəti nəticəsində respublikanın siyasi həyatında bir sıra mühüm dəyişikliklər baş verdi. 1991-ci il sentyabrın 14-də artıq iflasa uğramış **Azərbaycan Kommunist Partiyasının buraxılması haqqında** qərar verildi. Oktyabrın 18-də şəhər və rayonlarında icra hakimiyyəti başçısı vəzifəsi təsis edildi. Ali Sovetinin 1991-ci ilin oktyabrın 18-də keçirilən sessiyasında **"Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı"** qəbul olundu. Demokratik hərəkatın çox böyük qələbəsi sayılan bu mühüm hadisə nəticəsində **Azərbaycanın 1920-ci ildə itirdiyi dövlət müstəqilliyi bərpa olundu** və dövlətimiz özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüquqi varisi elan etdi.

Gənc və müstəqil dövlət 1991-ci ilin sonunda bir sıra mühüm addımlar atdı. 1991-ci il dekabrın 25-də Ali Sovet - 1) 31 dekabrın dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü kimi qeyd olunması; 2) kiril əlifbasından latın əlifbasına keçirilməsi; 3) qəbul imtahanlarının test üsulu ilə keçirilməsi haqqında 3 mühüm qərar qəbul etdi.

Belə bir şəraitdə SSRİ rəhbərliyi ayrı-ayrı müttəfiq respublikalarda güclənməkdə olan İttifaqdan qopma meyllərinin qarşısını almaqda tamamilə aciz vəziyyətə düşmüşdü. SSRİ adlanan nəhəng dövlət artıq tam iflas həddinə gəlib çatmışdı.

**Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində** isə erməni separatizmi tüğyan edirdi. 1991-ci il sentyabrın əvvəlində qondarma "Dağlıq Qarabağ respublika-

sı"nın yaradıldığı elan edildi. Bunun ardınca açıq şəkildə "Arsax ordusu"nın formalaşdırılmasına başlandı və Qarabağdan azərbaycanlı əhalisinin qovulması prosesi həlledici mərhələyə daxil oldu. Azərbaycanın yerli özünü müdafiə dəstələri Rusiyanın silahlandığı və xaricdən çoxlu müzdlunun cəlb olunduğu erməni quldur dəstələrinin hücumlarının qarşısını almaq iqtidarında deyildi. Dağlıq Qarabağdakı Azərbaycan kənd və qəsəbələri bir - birinin ardınca erməni quldur dəstələri tərəfindən dağıdılır, əhalisi məhv edilir, sağ qalanlar isə öz doğma torpağında qaçqına çevrilirdi. 1991-ci il noyabrın 20-də Azərbaycan Respublikasının dövlət katibi Tofiq İsmayılovun və digər rəhbər şəxslərin Rusiya və Qazaxıstandan olan nümayəndələrlə birlikdə **Dağlıq Qarabağa sülh missiyası** baş tutmadı. Nümayəndə heyətini aparan vertolyotun Qarabağ səmasında **Qarakənd yaxınlığında** vurulması nəticəsində 23 nəfər həlak oldu. Bu hadisədən hiddətlənən Azərbaycan xalqını sakitləşdirmək üçün 1991-ci il noyabrın 26-da respublika Ali Sovetinin qərarı ilə Dağlıq Qarabağın Muxtar Vilayət statusu ləğv edildi. Həmin gün demokratik blokun tələbi və prezidentin razılığı ilə qanunvericilik məsələlərinin operativ həlli üçün Müvəqqəti qanunvericilik orqanı olan **Milli Şuranın yaradılması haqqında** qərar qəbul edildi. Milli Şuranın tərkibinə demokratik blokdan 25, hakimiyyəti müdafiə edən çoxluqdan 25 deputat, cəmi 50 nəfər deputat daxil edilmişdi.

1991-ci il dekabrın 8-də Brest şəhəri yaxınlığında Rusiya, Ukrayna və Belorusiya respublikalarının rəhbərləri **Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB)** yaradıldığını və beynəlxalq hüququn subyektı kimi SSRİ-nin mövcudluğuna son qoyulduğunu elan etdilər. 1991-ci il dekabrın 21-də Brest "üçlüyünün", Mərkəzi Asiya və Qazaxıstan respublikalarından ibarət olan Aşqabad "beşliyinin" və Ermənistan Respublikasının rəhbərlərinin Alma - ata görüşündə SSRİ-nin mövcudluğuna son qoyulması haqqında Bəyannamə qəbul edildi. Bu hadisə respublikanın rəhbəri A.Mütəllibovun və onun 20 noyabr hadisəsi nəticəsində olduqca zəifləmiş komandasının Azərbaycanın müstəqilliyi ilə bağlı bütün tərəddüdlərinə son qoydu. 1991-ci il dekabrın 29-da respublikada referendum keçirildi. Referendumun bülleteninə yalnız bir məsələ daxil edilmişdi: "Siz, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya aktı ilə razısınızmi?" - **Respublikanın səsvermə hüququ olan əhalisinin 95 faizindən çoxu Referendumda** iştirak edərək **Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə tərəfdar olduğunu** bildirdi. Beləliklə, Azərbaycanın və onun xalqının tarixində yeni bir səhifə açıldı. **Azərbaycan respublikasının müstəqilliyini** dünya dövlətləri içərisində ilk olaraq 1991-ci il noyabrın 9-da **Türkiyə Respublikası**, onun ardınca həmin ildə Rumıniya, Pakistan, İsveçrə və İran, 1992-ci ilin əvvəllərində isə ABŞ və Rusiya tanıdı. 1993-cü ilin əvvəllərində Azərbaycanın müstəqilliyini artıq 116 dövlət tanımışdı. Azərbaycan Respublikası 1991-ci ilin dekabrında İslam Konfransı təşkilatına (İKT), 1992-ci ilin fevralında İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına (İƏT) qoşuldu. 1992-ci il martın 2-də Azərbaycan Respublikası **Birləşmiş Millətlər Təşkilatına (BMT)** üzv qəbul olundu.

**§ 46. Müstəqilliyimizin ilk dövründə  
Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət (1992 - 1993-cü illər)**

**Gənc və müstəqil Azərbaycan respublikası** üçün 1991-ci ilin sonlarından çox çətin bir dövr başladı. Oktyabr - noyabr aylarında Azərbaycanın daha çox könüllülük əsasında yaradılan, çox az sayda təcrübəli və peşəkar zabidlərə malik olan, silah - sursat baxımından pis təchiz olunan özünümüdafiə qüvvələri Ermənistanda və Qarabağda yerləşən sovet ordusu tərəfindən yaxşı silahlandırılmış və təlim keçmiş erməni hərbi hissələrinə qarşı uğurlu hərbi əməliyyatlar aparmaq gücündə deyildi. **Sovet qoşun hissələrinin köməkliyi** ilə erməni yaraqlıları 1991-ci ilin dekabrından Azərbaycanın **Dağlıq Qarabağ bölgəsinin** azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə hücum əməliyyatlarını genişləndirdilər. 1992-ci ilin yanvar-fevral aylarında **Kərkicahan, Malibəyli və Quşçular kəndləri** uğrunda döyüşlərdə onlarla Azərbaycan əsgəri Vətən yolunda canını qurban versə də, həmin yaşayış məntəqələri düşmən tərəfindən ələ keçirildi və nəticədə **Xocalı** və **Şuşa şəhərləri** mühasirəyə düşdü. Azərbaycan ordu hissələrinin 1992-ci il yanvar ayının 25-dən 26-na keçən gecə **Şuşanın mühasirəsini yarmaq üçün** keçirdiyi "Daşaltı əməliyyatı" isə uğursuz oldu.

**Dəhşətli Xocalı soyqırımı**

1992-ci il fevral ayının 15-17-də **Qaradağlı kəndini** işğal edən erməni silahlı qüvvələri kəndi bütövlüklə yandıraraq məhv etdilər. **Qaradağlı faciəsi** zamanı 54 nəfər dinc sakin erməni quldurları tərəfindən xüsusi amansızlıqla qətlə yetirildi. Artıq növbə çox mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan **Xocalıya** çatmışdı. Ermənilər Xocalını tutmadan Dağlıq Qarabağın bütün ərazisinə yiyələnə bilməyəcəklərini yaxşı bilirdilər. Xocalını işğal etməkdə mənfur düşmənin əsas məqsədləri aşağıdakılar idi:

1. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsini və digər torpaqlarını ələ keçirmək üçün hərbi-strateji üstünlüyü təmin etmək
2. Qarabağda yerləşən yeganə aeroportu ələ keçirmək
3. Psixoloji üstünlük əldə edərək azərbaycanlıların iradəsini qırmaq
4. Xalqımıza məxsus olub, Ermənistanın ərazi iddialarının yalan olduğunu sübuta yetirən tarixi abidələrimizlə birlikdə Xocalını yer üzündən silmək

Ona görə də düşmən Xocalıya hücum əməliyyatına çox böyük hərbi qüvvə və texnika cəlb etmişdi. 1992-ci il fevralın 25-də axşam saat 9-da başlayan **Xocalıya hücum əməliyyatında** erməni hərbi hissələri ilə yanaşı, xarici ölkələrdən gətirilmiş muzzdlu quldurlar, əvvəl SSRİ-yə, indi isə Rusiyaya məxsus olub Xankəndində yerləşən və komanda - zabit heyətinin 2/3-si ermənilərdən ibarət olan 366-cı motoatıcı alayı da iştirak edirdi.

Respublika rəhbərliyi **Xocalı şəhərinin müdafiəsini** lazımı şəkildə təşkil

etməmişdi. Özünümüdafiə qüvvələrinin sayı az idi və demək olar ki, heç bir zi-rehli texnika ilə silahlanmamışdı. Buna baxmayaraq Azərbaycan oğulları qeyri-bərabər döyüşdə mərdliklə vuruşurdular. Xüsusi təyinatlı polis dəstəsinin ko-mandiri **Əlif Hacıyev** cəmi 22 nəfərlik dəstəsi ilə düşmənin **Xocalı hava lima-nına** üç hücum cəhdinin qarşısını almış, ancaq vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görüb, hava limanının dispetçer məntəqəsini partladaraq ermənilərin əlinə keç-məsinə imkan verməmişdi. Xocalı uğrunda döyüşdə şəhid olmuş Əlif Hacıyevə **Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı** adı verilmişdi. Cəsur komandir **Tofiq Hüseynov** 150 nəfərə qədər döyüşçüsü ilə birlikdə sayı dəfələrlə çox olan düşmənlə son nəfəsinədək vuruşaraq dinc sakinlərin bir hissəsinin mühasirədən çıxmasına imkan yaratmışdı. Bu qəhrəman vətən oğlu düşmənin təslim olmaq çağırışına məhəl qoymayaraq son gülləni özünə vurmuş və Vətənimiz uğrunda şəhid ol-muşdu. Ölümündən sonra Tofiq Hüseynov **Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı** adına layiq görülmüşdü. Müdafiə qüvvələrinin fəvqəladə qəhrəmanlığına bax-mayaraq, **1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə** Azərbaycanın **Xo-calı şəhəri** ermənilərin rus əsgəri ilə birlikdə həyata keçirdikləri dəhşətli hərbi əməliyyat nəticəsində işğal olundu. Şəhər işğal olunarkən düşmən Azərbaycan əhalisinə qarşı milli - etnik zəmində **dəhşətli qətl** və **əsl soyqırım** törətdi. Azərbaycan xalqının başına gətirilmiş bu dəhşətli faciə nəticəsində **613 nəfər dinc sakin**, o cümlədən **63 uşaq, 106 qadın, 70 qoca xüsusi amansızlıqla qət-lə** yetirildi, **1275 nəfər dinc sakin - uşaq, qadın və qoca girov götürülərək, ağılasıgmaz işgəncələrə məruz qaldı**. Xocalı qətləyimi nəticəsində **7 ailə ta-mamilə məhv edilmiş, 25 uşaq hər iki valideynini, 224 uşaq bir valideynini, 200 ailə isə öz başçısını itirmişdi**. Girov götürülənlərdən 150 nəfərin, o cümlə-dən **68 qadın və 26 uşağın** taleyi hələ indiyədək də məlum deyil. **Xocalı soyqı-rımı** ermənilərin nəinki azərbaycanlılara, bütün bəşəriyyətə qarşı törətdikləri **ən dəhşətli cinayət** hadisəsidir. Ermənistan respublikasına rəhbərlik edən şəxslər bu dəhşətli cinayət hadisəsinə nəinki xeyir-dua vermiş, hətta azərbaycanlılara qarşı soyqırımının həyata keçirilməsində iştirak etmişdir. Belə cinayətkarlardan biri olan Levon Ter Petrosyan erməni silahlı qüvvələrinə müraciətində demişdi: “Siz ermənilər düşməni öldürərkən ürəyiyumşaqlıq göstərməyin. Dağlıq Qara-bağda azərbaycanlıları qırıb-qurtarın və orada öz sivilizasiyamızı bərqərar edə-nə qədər sizin düşməne yazığınız gəlməməlidir”. Xocalı soyqırımının əsas təş-kilatçılarından biri olub, bu dəhşətli cinayət hadisəsində şəxsən iştirak etmiş keçmiş Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyan həyasızcasına bildirmişdi: “Xoca-lıya qədər azərbaycanlılar elə bilirdilər ki, bizimlə zarafat etmək olar. Onlar elə fikirləşirdilər ki, ermənilər dinc əhaliyə əl qaldırmazlar. Biz o streotipi sındır-dıq”.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 24 fevral 1994-cü il tarixli qərarı ilə 26 fevral **Xocalı soyqırımı günü** elan edilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 25 fevral 1997-ci il fərmanı ilə hər il fevral ayının 26-sı saat 17:00-da Azərbaycan Respublikası ərazisində Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsinə

ehtiram əlaməti olaraq sükut dəqiqəsi elan edilmişdir.

Dəhşətli Xocalı faciəsinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması üçün Prezident İlham Əliyev, Heydər Əliyev fondunun prezidenti və Azərbaycan Respublikasının birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyeva ardıcıl və sistemli tədbirlər həyata keçirirlər. 2008-ci ildən Heydər Əliyev fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə **“Xocalıya Ədalət”** beynəlxalq maarifləndirmə kampaniyası aparılır. Görülən işlərin nəticəsində hal-hazırda dünyanın 18 ölkəsi və ABŞ-ın 24 ştatı Xocalı faciəsini **soyqırımı** kimi tanımışdır.

### **Respublikada siyasi böhran.**

#### **Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin hakimiyyətə gəlməsi**

Dəhşətli **Xocalı faciəsi** Azərbaycanda dərin **siyasi böhrana** səbəb oldu. Bütün xalq ayağa qalxaraq erməni təcavüzünün qarşısını almaqda aciz olan Respublika rəhbərliyini istefaya çağırırdı. 1992-ci il martın 5-də Azərbaycan **Ali Sovetinin sədri** istefaya getdi və yerinə deputat **Yaqub Məmmədov** seçildi. Parlamentdəki Demokratik bloka daxil olan deputatların hazırladığı qərar layihəsi əsasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ayaz Mütəllibov 1992-ci il martın 6-da istefa verməyə məcbur oldu.

Yaqub Məmmədovun **qısamüddətli rəhbərliyi dövründə** (1992-ci il 6 mart - 14 may) Azərbaycanda siyasi vəziyyəti sabitləşdirmək mümkün olmadı. Rusiyanın hərbi dairələrinə arxalanan qüvvələrin ordu hissələri arasında aparlıqları pozuculuq işləri Qarabağ cəbhəsində Azərbaycanın vəziyyətini xeyli ağırlaşdırmışdı. Prezident səlahiyyətlərini icra edən Yaqub Məmmədovun martın 17-də Müdafiə naziri təyin etdiyi Rəhim Qazıyev Moskvanın hərbi dairələrinə arxalanaraq respublikada bütün hakimiyyəti ələ keçirtməyə çalışırdı. Onun 1992-ci il 30 aprelə **Şuşa və Laçında** Xalq Cəbhəsi könüllülərindən ibarət hərbi hissələrin buraxılması haqqında əmri Şuşanın müdafiəsinin zəifləməsində xüsusi rol oynadı. Xankəndini tərk edən Rusiyanın bədnam 366-cı alayının 90 ədəd ağır hərbi texnikasına yiyələnən erməni quldur dəstələrinin çətin mühasirə şəraitində yaşayan **Şuşaya** həmlələrinin ardı - arası kəsilmirdi. Mayın 7-dən 8-nə keçən gecə ermənilər 80 tank və 6 minə yaxın canlı qüvvədən ibarət qoşunla **Şuşa şəhəri üzərinə** hücumla keçdilər. Sayca düşməndən dəfələrlə az olan Azərbaycan əsgərlərinin qəhrəmanlıqla vuruşmasına baxmayaraq, **Şuşa şəhəri** may ayının 8-də ermənilər tərəfindən işğal olundu. Şuşa uğrunda döyüşlərdə **şəhərin 155 müdafiəçisi** şəhid oldu. Şuşanın süqutu ilə ermənilər Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin işğalını başa çatdırdılar. Şuşanın işğalı və milli - hərbi dəstələrin Laçını tərk etməyə başlaması respublikada siyasi böhranı daha da dərinləşdirdi. Ayaz Mütəllibovun hakimiyyətə qayıtmaq cəhdinin qarşısını almaq üçün 1992-ci il may ayının 15-də **Azərbaycan Xalq Cəbhəsi** silahlı qüvvələrin və zirehli texnikanın müşayiəti ilə **parlamentin, teleradionun binalarını, Prezident sarayını** və başqa strateji obyektləri ələ keçirdi. Parlamentin



1992-ci il 18 may sessiyasında Xalq Cəbhəsinin liderlərindən biri olan **İsa Qəmbərov** Respublika **Ali Sovetinin sədri** seçildi və yeni seçkilərə qədər prezident səlahiyyətlərinin icrası da ona tapşırıldı. Respublika Ali Sovetinin Milli Şurası "Milli Məclis" adlandırıldı və parlamentin bütün səlahiyyətləri **Milli Məclisə** verildi. Yeni təşkil olunmuş iqtidar komandası Xalq Cəbhəsi və keçmiş kommunistlərdən təşkil olundu. Siyasi hakimiyyət dəyişikliyi şəraitində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən mayın 18-də **Laçın** işğal olundu. **Laçının işğalı** Qarabağda Azərbaycanın strateji mövqeyinə çox ağır bir zərbə oldu. Çünki Laçının işğalı ilə **Ermənistanla Dağlıq Qarabağ separatçıları arasında bir-başa əlaqəni təmin edən dəhliz yarandı.**

1992-ci il iyunun 7-də Respublikada Prezident seçkiləri keçirildi. Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin sədri **Əbülfəz Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti** seçildi. Ermənistanın təcavüzünün genişləndiyi bir şəraitdə Xalq Cəbhəsi hökumətinin qarşısında duran birinci dərəcəli vəzifə **ordu quruculuğu** məsələsi idi. SSRİ-nin hərbi əmlakının bölüşdürülməsi haqqında 1992-ci il may ayının 15-də bağlanmış **Daşkənd müqaviləsinə** əsasən sovet ordusu və hərbi - dəniz donanma qüvvələrinin silah və texnikasının bir hissəsinin respublikaya verilməsi Azərbaycan milli ordu hissələrinin təşkili və silah - sursatla təminatında mühüm rol oynadı. 1992-ci ilin iyununda Azərbaycanın özünə məxsus **ilk aviasiya polku** yaradıldı. Xəzər dənizində olan sovet hərbi donanmasının 25 faizinin respublikaya təhvil verilməsi Azərbaycana öz **hərbi - dəniz donanmasını** yaratmağa imkan verdi. 1992-ci il iyunun 26-dan **bu donanma Azərbaycanın dövlət bayrağı altında** üzməyə başladı. İyunun sonlarından orduda bütün yazışma işlərinin **Azərbaycan dilində** aparılmasına və milli atributların tətbiqinə başlandı. Silahlı hərbi dəstələr yaratmaq müstəsna olaraq Müdafiə Nazirliyinin səlahiyyətinə verildi və 1992-ci il iyunun 27-də silahlı qüvvələri bir mərkəzdən idarə etmək üçün Müdafiə Nazirliyində **vahid komandanlıq** yaradıldı.

Milli ordu hissələrinin 1992-ci il iyunun 12-dən başlayan və 3 - 4 gün ərzində həyata keçirilən irimiqyaslı **Ağdərə hərbi əməliyyatı** nəticəsində **Əsgəran rayonunun 30-a qədər kəndi** xain düşməndən azad edildi və çox mühüm strateji ərazilər nəzarət altına alındı. Ermənistanın işğalçı qüvvələri və yerli erməni hərbi hissələri 500-dən çox əsgər və zabit, çoxlu hərbi texnika, o cümlədən bir təyyarə itirərək döyüş meydanından qaçdılar. **Döyüş meydanında xarici muzzdlu döyüşçülərdən 9 zəncinin də meyidi qalmışdı. Azərbaycan ordu hissələri Xankəndinin 10 - 15 km-liyinə qədər gedib çatmışdı** və igid döyüşçülərimiz **Kəlbəcər - Tərtər yolundakı əksər kəndləri** azad etmişdi. **Goranboy rayonunun** da işğal olunmuş torpaqları düşməndən təmizlənmişdi. 1992-ci il avqustun əvvəllərində erməni silahlı qüvvələri biabırçılıqla məğlub olaraq Başkənddən qovuldular. Qəhrəman Azərbaycan döyüşçüləri parlaq qələbələr qazanaraq Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasındakı **Laçın dəhlizini** xeyli daraltdılar. Sentyabrın 23-də Azərbaycan hərbi hissələri **Xocavənd yaxınlığında** düşməne ağır zərbə vurdular. Oktyabr əməliyyatları zamanı iki Azərbaycan bri-

qadası arasında Laçın dəhlizi istiqamətində azad edilməmiş cəmi 6 km-lik məsafə qalırdı. Lakin **Qarabağ savaşında** bu qələbələr nəticəsində əldə edilən mövqelər və strateji məntəqələr orduda gedən təxribatlar nəticəsində tədricən itirilməyə başladı.

Xalq Cəbhəsinin hakimiyyəti dövründə **dövlət quruculuğu, sosial-iqtisadi və mədəni həyat** sahəsində bir sıra mühüm tədbirlər görülmüşdü. 1992-ci il may ayının 27-də Cümhuriyyət dövrünün Milli marşı **Dövlət Himni** kimi qəbul olundu. 1993-cü ilin fevralında **Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbi** təsdiq edildi. 1992-ci ilin avqust ayının 15-də **Azərbaycanın Milli Valyutası** olan **manat** dövriyyəyə buraxıldı. 1992-ci ildə respublikamızda Ali məktəblərə tələbə qəbulu keçmiş sovet məkanında ilk dəfə olaraq və Türkiyə təcrübəsi əsasında **test üsulu ilə** keçirildi. Test üsulunun tətbiqi qəbul imtahanlarında olan qanunsuzluq və rüşvətxorluq hallarının qarşısının alınmasında mühüm rol oynadı. 1992-ci il iyunun 3-də o dövr üçün demokratik olan **Siyasi partiyalar haqqında qanun** qəbul edildi. 1993-cü ilin ortalarında artıq respublikada 30-a qədər siyasi partiya və təşkilat fəaliyyət göstərirdi.

Dini etiqad azadlığı, milli bayramlar, yeni milli orden və medalların təsis edilməsi və s. haqqında da qanunlar qəbul edildi.

Azad bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı **dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyəti, qiymətli kağızlar və fond birjaları haqqında** iqtisadi xarakterli qanunlar qəbul olunmuşdu.

Xarici siyasət sahəsində də bir sıra mühüm addımlar atıldı. 1992-ci il iyunun 10-da Azərbaycan **Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinə** (ATƏM) üzv qəbul olundu. Buna baxmayaraq ATƏM-in 1992-ci ilin martında yaradılmış Minsk qrupu Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı heç bir təsirli tədbir görməmişdi. 1992-ci ilin oktyabrın 12-də **Rusiya ilə münasibətləri** normallaşdırmaq üçün addımlar atıldı və iki ölkə arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilə imzalandı. Xalq Cəbhəsi hökumətinin, xüsusilə **Türkiyə meyilli siyasət yeritməsi** bölgədə **Rusiyanı**, rəsmi hakimiyyət orqanlarının **Cənubi Azərbaycan türklərinin hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı bəyanatları** isə **İranı** narazı salmışdı. Azərbaycanın **Müstəqil Dövlətlər Birliyinə** daxil olmaqdan qəti şəkildə imtina etməsi də Rusiyanın hakim dairələrində Xalq Cəbhəsi hökumətinə qarşı mənfi münasibət yaratmışdı. Dağlıq Qarabağ probleminin həll edilmədiyi bir şəraitdə idarəçilik təcrübəsi olmayan Xalq Cəbhəsi hökuməti düzgün və **tarazlaşdırılmış xarici siyasət** həyata keçirə bilmirdi. ATƏM-in Minsk qrupunun Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı fəaliyyəti demək olar ki, hiss olunmurdu. SSRİ dağılandan sonra dünyada yeganə super dövlətə çevrilən **ABŞ-ın** qanunverici məclisi olan **Konqres** 1992-ci il oktyabrın 24-də çox ədalətsiz şəkildə **Azərbaycanı** Ermənistan Respublikasını **blokadaya almaqda günahlandırır** "Azadlığı Müdafiə Aktı" na Azərbaycana dövlət səviyyəsində hər cür, o cümlədən humanitar yardım göstərilməsinə sərt məhdudiyyətlərin qoyulmasını nəzərdə tutan **907-ci əlavəni** qəbul etdi.

Digər keçmiş sovet respublikalarından fərqli olaraq Azərbaycandan qoşunlarını daha tez çıxaran və **açıq şəkildə təcavüzkar Ermənistanı ən müasir silahlarla təchiz edən Rusiya** respublikamıza təzyiq siyasətindən onu xırda dövlətlərə parçalamaq siyasətinə keçdi və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində süni şəkildə etnik münaqişələr yaratmağa başladı.

Rusiya hərbi dairələrinin himayə etdiyi müdafiə naziri R.Qazıyevin vəzifəsində saxlanılması və onu zərərsizləşdirmək üçün dövlət başçısı Əbülfəz Əliyev tərəfindən korpus komandanı və Qarabağ bölgəsində prezidentin səlahiyyətli nümayəndəsi təyin edilmiş Surət Hüseynovun ordu quruculuğu və Qarabağ cəbhəsindəki yarıtmaz fəaliyyəti müharibədə qazanılmış qələbələri möhkəmləndirməyə imkan vermədi. Respublikanın hərbi rəhbərliyindəki rusiyapərəst qüvvələr müxtəlif təxribatlar törədirdilər. 1992-ci il oktyabrın 5-də **Qubadlıdan Laçın istiqamətində** hücum zamanı Əlikram Hübətov ona tabe olan tank briqadasını qəsdən geri çəkərək tutulmuş strateji mövqelərin düşmənin əlinə keçməsinə şərait yaratmışdı.

Ağır hərbi əməliyyatlar nəticəsində xeyli zəifləyən, peşəkar zabit heyəti və texnika ilə yaxşı təmin olunmayan milli ordu hissələrimizin peşəkar hərbi olmayan müdafiə naziri R.Qazıyev tərəfindən 1992-ci ilin sonu - 1993-cü ilin əvvəllərində qışda, çətin dağ şəraitində yenidən döyüslərə cəlb edilməsi ağır nəticələr verdi və **Qarabağ savaşında** böyük məğlubiyyətlərə gətirib çıxartdı. 1993-cü ilin yanvar ayının 26-da Qarabağ müharibəsinin ən böyük hərbi əməliyyatlarından biri olan **Fərrux yüksəkliyi uğrunda döyüşdə** Azərbaycan milli ordusu ağır itkilər verdi və məğlubiyyətə uğrayaraq geri çəkilməyə məcbur oldu. Beləliklə, müdafiə naziri R.Qazıyev vaxtı çatmamış əməliyyatlar keçirməklə respublikanı demək olar ki, silahsız, ordusuz və texnikasız qoydu.

Qarabağ savaşında dövlətimizə ikinci ağır zərbəni Surət Hüseynov vurdu. Peşəkar hərbi olmayan S.Hüseynov 1992-ci ilin dekabrında heç bir hərbi zərurət olmadan ordu hissələrini **Kəlbəcər**in çox mühüm strateji yüksəkliklərindən geriye çəkdi və gələcək siyasi planlarını həyata keçirmək üçün 1993-cü il yanvarın 28-də **Ağdərə bölgəsindən** hərbi texnikanı çıxarıb **Gəncəyə** apardı. Nəticə dəhşətli oldu. Ermənistanın işğalçı ordusu Rusiyanın 7-ci ordusunun qoşun hissələri ilə birlikdə hücumə keçib, 1993-cü il fevralın 16-da **Ağdərə - Kəlbəcər yolunu** ələ keçirdi. Xalq Cəbhəsi hökuməti müdafiə naziri R.Qazıyevi və korpus komandanı S.Hüseynovu tutduğu vəzifələrdən azad etsə də, onların təsiri altında olan hərbi hissələr Müdafiə Nazirliyinə tabe olmaqdan imtina edirdilər. Ermənistan yaranmış vəziyyətdən məharətlə istifadə edərək Kəlbəcər istiqamətində hücum əməliyyatlarını genişləndirdi və martın 31-də düşmən çox mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan Kəlbəcəri mühasirəyə aldı. Aprelin 3-də **Kəlbəcər** Ermənistan tərəfindən işğal edildi. **Kəlbəcər uğrunda döyüşlərdə 217 nəfər şəhid oldu.** Milli ordu qüvvələri geri çəkilərkən respublika rəhbərliyi lazımi təbirlər görmədiyindən əhalinin böyük hissəsini bölgədən çıxartmaq mümkün olmadı və nəticədə minlərlə sakin ermənilər tərəfindən əsir götürüldü.

**Kəlbəcərin işğalı** Azərbaycan Xalq Cəbhəsi hökumətinə xalqın inamının qırılmasına və respublikada **dərin siyasi böhranın başlamasına** səbəb oldu. Heç də təsadüfi deyil ki, ölkədə hərbi müxalifəti təmsil edən bir qrup zabıt məhz Kəlbəcərin işğalı günü - aprelin 3-də Gəncədə S.Hüseynovun başçılığı ilə "Hərbi birlik" adlandırılan bədnam hərbi - siyasi təşkilat yaratmışdı. Bu təşkilatın təsiri altında olan Gəncədəki 709 sayılı hərbi hissə Ali baş komandana və müdafiə nazirinə tabe olmurdu. 1993-cü il iyunun əvvəllərində Surət Hüseynovun başçılığı ilə Gəncədə hərbi qiyam başladı. Xalq Cəbhəsi hökuməti 709 sayılı hərbi hissənin tərkisi - silah olunaraq ləğv edilməsi haqqında əmri yerinə yetirmək üçün 1993-cü il iyunun 4-də **qiyamçılara qarşı hərbi əməliyyata** başladı. Əməliyyat tamamilə iflasa uğradı və hökumət qüvvələri məğlub oldular. Surət Hüseynovun başçılığı ilə qiyamçılar **Bakıya doğru** hərəkətə başladılar və iyunun 14-də artıq onlar Bakının ətrafında yerləşən qəsəbələrə qədər irəliləyə bilmişdilər. Yaranmış böhranlı vəziyyətlə əlaqədar hökumət qiyamçılarla danışıqlara getməyə məcbur oldu. Parlamentin sədrinin, Baş nazir və 3 güc nazirinin istefaya göndərilməsi də bir nəticə vermədi və **dövlətimizin qiyamçıların əlinə keçməsi təhlükəsi yarandı**.

Respublikada siyasi böhranın dərinləşdiyi şəraitdə Rusiyanın Dağıstan bölgəsində yaratdığı və məqsədi Azərbaycanın şimalında yaşayan ləzgiləri Azərbaycan hökumətinə qarşı qaldırmaq olan "Sadval" təşkilatının silahlı quldur dəstəsi sərhədlərimizə soxulmuşdu. 1993-cü ilin iyununda bir qrup sadvalçı **Qusarda** təxribatlar törədərək Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı mitinqlər təşkil etmişdi. Cəbhə bölgələrindən çıxardığı hərbi hissələrlə respublikamızın cənub bölgəsini ələ keçirməyə çalışan Əlikram Hüseynov da S.Hüseynovla birlikdə və sıx əlaqədə hərəkət edərək 1993-cü il iyunun 15-də **Lənkəranda** qanuni hakimiyyəti devirdi. Beləliklə, 1993-cü ilin iyununda **respublikada tam bir xaos və hakimiyyət boşluğu** yaranmışdı.

#### **§ 47. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi. Respublikanın daxili siyasəti (1993 - 2003-cü illər)**

##### **Heydər Əliyevin Respublikada hakimiyyətə qayıtması ilə siyasi böhranın aradan qaldırılması**

Azərbaycanı siyasi böhrandan çıxarmağa və dövlətçiliyimizi labüd məhvədən xilas etməyə qadir olan yeganə şəxsiyyət **böyük siyasətçi və dövlət xadimi Heydər Əliyev** idi. Heydər Əliyev 1990-cı ildə Moskvadan respublikaya qayıtdıqdan sonra Naxçıvan Ali Məclisinin və Azərbaycan parlamentinin deputatı kimi öz siyasi fəaliyyətini davam etdirirdi. 1991-ci il sentyabrın 3-də o, **Naxçıvan Ali Məclisinin sədri** seçilmişdi. O dövrdə **Naxçıvan Muxtar Respublikası** ağır blokada şəraitində və iqtisadi çətinliklər məngənəsində yaşayırdı. Muxtar Respublika qazsız, işıqsız qalmışdı. Ermənistanın təcavüzkarlığı ucbatından

Muxtar Respublikanın Azərbaycanla bütün əlaqələri kəsilmişdi. **Heydər Əliyev** 1992-ci ilin martında **Türkiyə Respublikasına**, avqustunda isə **İran İslam Respublikasına** səfər etmiş və hər iki respublikanın rəhbəri onu böyük və nüfuzlu dövlət xadimi kimi qarşılamışdı. Aparılan danışıqların nəticələri Naxçıvan üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edirdi. Türkiyə dərhal Naxçıvana kredit ayıraraq müxtəlif ərzaq məhsulları və digər avadanlıqlar göndərmişdi. Naxçıvan Türkiyənin elektrik şəbəkəsinə qoşulmuş, **Sədarək - Türkiyə nəqliyyat yolu** çəkilmişdi. 1992-ci ilin mayın 28-də isə Naxçıvan ilə Türkiyə arasında Sədarək - Dilucu – “Ümid körpüsü” istifadəyə verilmişdi. İran isə Naxçıvanı elektrik enerjisi ilə təchiz etməyə başlamışdı. Heydər Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində **Naxçıvanın nəqliyyat və enerji blokadası** yarılmış, əhali isə sözün əsil mənasında aclıq və ölüm təhlükəsindən xilas olmuşdu. Eyni zamanda Ermənistanın Naxçıvana hücumlarının qarşısı da onun rəhbərliyi altında qətiyyətlə alınmışdı.

1992-ci ilin oktyabr ayında Heydər Əliyevin Naxçıvanı ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün atdığı müstəqil addımları separatçılıq kimi qiymətləndirən Azərbaycan Xalq Cəbhəsi hökuməti 1992-ci ilin oktyabrın 24-də onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq üçün hərəkətə keçdi. Lakin bu cəhd uğursuz oldu. **Naxçıvan əhalisinin böyük əksəriyyəti** ayağa qalxdı və 50 mindən çox adam H. Əliyevi müdafiə etmək üçün Ali Məclisin binasının qarşısına yığışdı. Əhalinin təzyiqi ilə Xalq Cəbhəsinin silahlı dəstələri dövlət idarələrindən qovulub çıxarıldılar. Bu hadisələrdən sonra **Heydər Əliyevin** xalq arasında nüfuzu daha da gücləndi. Xalqın müxtəlif təbəqələrinin, xüsusilə bir qrup ziyalının onun böyük siyasətə qayıtması haqqındakı müraciətləri cavabsız qalmadı. 1992-ci ilin noyabrın 21-də Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında **Yeni Azərbaycan Partiyası** yaradıldı. Onu Naxçıvanda hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa çalışan Xalq Cəbhəsi hökumətinə qarşı 1993-cü ildə **Gəncədə** hərbi qiyama hazırlıq gedəndə Heydər Əliyev siyasi uzaqgörənliklə qiyamçıları deyil, dövləti və prezident Əbülfəz Əliyevi müdafiə etdiyini açıq şəkildə bildirmiş və bütün qüvvələri prezidentin ətrafında birləşməyə çağırırmışdı. 1993-cü il 4 iyun qiyamını yatırmaqda aciz qalan Xalq Cəbhəsi hökumətinin başçısı Əbülfəz Əliyev respublikadakı siyasi proseslərin çox təhlükəli həddə çatdığını dərk edərək kömək üçün məhz başqasına deyil, H.Əliyevə müraciət etmişdi. Onun dəvəti ilə 1993-cü il iyunun 9-da Naxçıvandan Bakıya gələn Heydər Əliyev Respublikanı ağır siyasi böhrandan çıxarmaq üçün bir neçə mühüm addım atdı. O, ilk növbədə iyunun 13 - 14-də Gəncə şəhərində hərbi müxalifətin başçıları ilə danışıqlar apararaq siyasi böhrandan çıxış yollarını müəyyən etdi. Nəhayət, 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin fövqəladə sessiyasında **Heydər Əliyev Ali Sovetin sədri** seçildi. Azərbaycan tarixində yeni bir dövrün başlanğıcını qoyan 15 iyun Milli Məclis tərəfindən 1997-ci ildə "**Milli qurtuluş günü**" elan olunmuşdur.

Respublikada yaranmış mürəkkəb siyasi prosesləri idarə etməkdə aciz qalan prezident Əbülfəz Əliyev (Elçibəy) iyunun 17-dən 18-nə keçən gecə heç ki-

mə xəbər vermədən Bakını tərk edib, doğulduğu Naxçıvanın Ordubad rayonunun Kələki kəndinə getdi. O, bu ucqar dağ kəndindən ölkəni idarə etmək iddiasında olduğunu bildirdi. 1993-cü ilin iyunun 24-də **Milli Məclis respublika prezidentinin səlahiyyətlərini Ali Sovetin sədri Heydər Əliyevə** həvalə etdi. H. Əliyev siyasi böhrandan çıxmaq üçün, real hərbi gücə malik olsa da, heç bir siyasi idarəetmə bacarığı olmayan Surət Hüseynovu Baş nazir təyin edərək güc nazirliklərinə rəhbərliyi də ona tapşırırdı. Məqsəd qiyamçı polkovniki ciddi nəzarət altında saxlamaqla, onu qeyri - qanuni hərəkətlərdən çəkəndirmək idi.

1993-cü ilin iyun böhranı Ermənistanın Qarabağ savaşında hücum əməliyyatlarını genişləndirməsi üçün əlverişli imkan yaratdı. İyunun 25-dən 26-na keçən gecə Baş nazir S.Hüseynovun göstərişi ilə **Milli ordu hissələrinin Ağdam cəbhəsindən çıxarılması** vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. S.Hüseynova tabe olan qiyamçı 709 sayılı hərbi hissə iyulun əvvəllərində Ağdama daxil olandan sonra özünümüdafiə qüvvələrinin bir hissəsinin döyüş mövqelərindən çıxarılması və Ağdam şəhəri düşmən tərəfindən intensiv surətdə atəşə tutularkən 709-cu hərbi hissəsinin heç bir müdafiə tədbiri görməməsi fəlakətlə nəticələndi. **Ağdamın özünümüdafiə qüvvələri** 43 gün amansız düşmənlə qanlı döyüşlər aparsa da, şəhər iyulun 23-də ermənilər tərəfindən işğal olundu. Ağdam ermənilərlə savaşda **538 nəfər şəhid** vermişdi. Ümumiyyətlə, Ermənistan qoşunlarının yay-payız hərbi əməliyyatları Azərbaycanın çox böyük ərazilər itirməsi ilə nəticələndi. **Ağdamın** ardınca, avqustun 23-də **Cəbrayıl** və **Füzuli**, avqustun 31-də **Qubadlı**, oktyabrın 30-da isə **Zəngilan rayonları** Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olundu. Qarabağ müharibəsində Azərbaycan xalqı ümumilikdə 20 min şəhid vermiş, döyüşlərdə 100 min nəfər yaralanmış, 5 min nəfər əlil olmuş, 5 min nəfərə qədər insan isə əsir və girov götürülmüşdür. Qaçqın və köçkün əhəlinin sayı 1 milyon nəfəri keçmişdir.

Respublika üçün çox ağır hərbi - siyasi şəraitdə, 1993-cü il avqustun 7-də Azərbaycanın cənub bölgəsində S.Hüseynovun silahdaşı Əlikram Hüseynov tərəfindən üzdənirəq qondarma "Talış - Muğan Respublikası"nın yaradıldığı elan olunmuşdu. Cənub rayonlarının əhalisinin ayağa qalxaraq separatçıları qətiyyətlə dəf etməsi və dövlət başçısı Heydər Əliyevin qətiyyətli söyləri nəticəsində **Azərbaycanın cənub bölgəsi** avqustun 23-də bütün təxribatçı qüvvələrdən təmizləndi. 1993-cü ildə ölkənin şimal - şərq sərhədləri də yerli əhəlinin gücü ilə sadvalçılardan təmizləndi. Beləliklə, Vətənimiz Azərbaycan parçalanmaq təhlükəsindən xilas oldu.

Ermənistanı külli miqdarda hər cür silah - sursatla təchiz edən Rusiyanın Azərbaycana təzyiqlərini zəiflətmək məqsədi ilə respublikamız 1993-cü il sentyabrın 24-də **Müstəqil Dövlətlər Birliyinə** (MDB) daxil oldu. 1993-cü il oktyabrın 3-də keçirilən seçkilərdə **Heydər Əliyev** səs çoxluğu ilə **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti** seçildi.

**Respublikada siyasi sabitliyin yaradılması və ordu quruculuğu  
sahəsindəki tədbirlər (1993-1995-ci illər)**

**Heydər Əliyev** 1993-cü ildə prezident seçiləndən sonra bütün əsas diqqətini **ordu quruculuğuna** yönəltdi. Milli ordu bərpad vəziyyətdə idi və hərbi hissələr ayrı-ayrı siyasi qrupların təsiri altına düşmüşdü. Ordunun silah - sursat, geyim və ərzaqla təminatı yarıtmaz vəziyyətdə idi. Dövlətimizin qarşısında duran **əsas vəzifə** Müdafiə Nazirliyinə tabe olmayan və döyüş qabiliyyəti aşağı səviyyədə olan nizam - intizamsız hərbi hissələri ləğv etməkdən və **güclü nizami ordu yaratmaqdan** ibarət idi. 1993-cü il noyabrın 1-də xalqımızı ordu quruculuğu məsələlərinə səfərbər etmək üçün **Dövlət Müdafiə Şurası** yaradıldı. Ordu quruculuğunda atılan məqsədyönlü addımlar nəticəsində köhnə 33 batalyon ləğv edildi və əvəzində yeni milli ordu hissələri yaradıldı.

**Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının Kəlbəcərin işğalı ilə bağlı** 1993-cü il 30 aprel tarixli **822 sayılı, Ağdamın işğalı ilə bağlı** 29 iyul tarixli **853 sayılı, Fizuli, Cəbrayıl və Qubadlının işğalı ilə bağlı** 14 oktyabr tarixli **874 sayılı** və **Zəngilanın işğalı ilə bağlı** 11 noyabr tarixli **884 sayılı** qətnamələrində təcavüzkar ordunun işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən tamamilə və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb olunurdu. Həmin 4 qətnaməni qətiyyənlə sayma salmayan Ermənistanın silahlı qüvvələri 1993-cü ilin noyabr ayının ortalarında bütün cəbhə xətti boyu yenidən hücum əməliyyatlarına başladı. İşğalçılar bu zaman artıq **Azərbaycan ordusunun** ciddi müqaviməti ilə rastlaşdılar. 1993-cü il dekabrın ortalarında milli ordumuz düşmənin **Beyləqan istiqamətində** tank hücumunun qarşısını aldı və onun yeddi tankını məhv etdi. Azərbaycan döyüşçüləri əks - hücum keçərək 30 km irəlilədilər. 1994-cü il yanvarın 5-də milli ordumuz uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində **Fizuli rayonunun strateji əhəmiyyətli Horadiz qəsəbəsini** və **22 kəndi** düşməndən azad etdi və hücumu genişləndirərək **Cəbrayıl** və **Kəlbəcər rayonlarının 10-dan çox kəndini** mürdər düşməndən təmizlədi. Ümumiyyətlə, 1993-cü ilin dekabr - 1994-cü ilin yanvar aylarında aparılan hərbi əməliyyatlarda qəhrəman döyüşçülərimiz tərəfindən xain düşmənin 4 min əsgər və zabiti, 50 zirehli texnikası və 15 artilleriya qurğusu məhv edilmişdi. Cənubi Qafqaz bölgəsində öz mövqeyini qoruyub saxlamağa çalışan Rusiya tərəfindən hərbi cəhətdən gücləndirilmiş Ermənistanın silahlı qüvvələri 1994-cü ilin fevralında Azərbaycanın Kəlbəcər istiqamətində uğurla həyata keçirməyə başladığı "Murovdağ" əməliyyatının qarşısını ala bildi. Rusiyanın köməyiylə Azərbaycana alçaldıcı sülh sazişi imzalamaq üçün Ermənistan 1994-cü il aprelin 10-da bütün cəbhə boyu hücum keçərək **Ağdam** rayonunun daha 18 kəndini və **Ağdərə** bölgəsində bir neçə kəndi işğal etdi. Azərbaycan bölgəyə əlavə qüvvələr yeritməklə **Bərdə şəhəri** üçün yaranmış təhlükəni aradan qaldırdı və düşmənin hücumları dayandırıldı. Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Azərbaycanla Ermənistan arasında 1994-cü il mayın 8-də **Bişkek protokolu** imzalandı və bu sənədə əsasən 1994-cü ilin may ayının 12-də iki dövlət arasın-

da **atəşkəs** elan olundu. O vaxtdan respublikamızın ərazi bütövlüyünün sülh və danışıqlar yolu ilə təmin olunmasını nəzərdə tutan çox çətin və uzunsürən **atəşkəs dövrü** başladı.

1994-1995-ci illərdə prezident **Heydər Əliyev** tərəfindən respublikada **qanuni dövlət hakimiyyətinin bərqərar edilməsi** və **siyasi sabitlik yaradılması** istiqamətində qətiyyətli addımlar atılmışdır. Respublikada siyasi sabitliyi pozmaq istəyən baş nazir Surət Hüseynov Ə.Hümbətov və R.Qazıyevlə qüvvələrini birləşdirərək, hələ 1993-cü ilin sentyabrında Bakıya hücum planı hazırlamışdı. Əsas məqsəd Heydər Əliyevi hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq idi. Baş nazirin himayədarlığı ilə Azərbaycanın qərb rayonlarında qanunsuz hərbi qruplar da yaradılmışdı.

1994-cü ilin oktyabrın 4-də Gəncədə Baş nazir S.Hüseynovun tərəfdarlarından ibarət 300-ə yaxın silahlı şəxs şəhər icra hakimiyyətinin binasını və digər strateji obyektləri ələ keçirmişdi. Bakıda da S.Hüseynovla bağlı olan bir qrup hərbiçisi artilleriya qurğuları ilə Prezident sarayını və digər strateji obyektləri nişan alaraq əmr gözləyirdi. Oktyabrın 4-nə keçən gecə H.Əliyevin müraciəti ilə on minlərlə adam Prezident sarayı qarşısına toplaşaraq müstəqil dövlətçiliyimizin müdafiəsinə qalxdı. Hakimiyyət orqanlarının gördüyü qətiyyətli tədbirlər nəticəsində **Gəncədə qiyam yatırıldı və dövlət çevrilişinə cəhdin** qarşısı alındı. S.Hüseynov isə baş nazir vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı.

Daxili işlər nazirinin müavini Rövşən Cavadova tabe olan **xüsusi təyinatlı polis dəstəsinin əməkdaşları** 1995-ci ilin martın 12-də **Ağstafa və Qazax rayonlarında** qiyam qaldıraraq dövlət idarələrini zəbt etdilər. Respublika prezidentinin xüsusi təyinatlı polis dəstəsinin ləğv edilməsi haqqında fərmanını yerinə yetirmək istəməyən xüsusi təyinatlılar 1995-ci il mart ayının 16-dan - 17-nə keçən gecə R.Cavadovun başçılığı ilə Bakının "8-ci km" qəsəbəsindəki bazasından Prezident sarayını və digər strateji obyektləri ələ keçirmək üçün hərəkətə keçdi. Lakin hökumət qüvvələrinin çevik hərbi əməliyyatı nəticəsində **dövlət çevrilişi cəhdinin** qarşısı növbəti dəfə uğurla alındı. Heydər Əliyevin barışmaz mövqeyi və qətiyyətli addımları nəticəsində 1995-ci ildə artıq respublikada bir dənə də olsun, qeyri-qanuni silahlı dəstə qalmamış və ölkədə tam siyasi sabitlik təmin edilmişdi.

### **Azərbaycanda demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu (XX əsrin 90-cı illərinin ortaları - 2003-cü il)**

1990-cı illərin ortalarında demokratik hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu sahəsində ilk və mühüm addımlar atıldı. **Heydər Əliyevin** sədrliyi ilə yaradılmış komissiya tərəfindən Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla və qabaqcıl demokratik dövlətlərin təcrübəsi əsasında **Konstitusiya layihəsi** hazırlandı. 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən referendumda böyük səs çoxluğu ilə **Müstəqil Respublikamızın ilk Konstitusiyası** qəbul edildi. 158 maddədən ibarət olan bu Konstitusiya ilə Azərbaycanda dövlət quruculuğu-



nun hüquqi və qanuni əsasları yaradıldı.

1995-ci il noyabrın 12-də 8 siyasi partiyanın iştirakı ilə Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk parlamentinə - **Milli Məclisə** seçkilər keçirildi. Yeni seçilmiş parlamentdə insan hüquqları, elm, təhsil, mədəniyyət və iqtisadi sahələr üzrə daimi komissiyalar yaradıldı. Parlamentin qəbul etdiyi qanunlar əsasında Azərbaycanda siyasi, iqtisadi, hüquqi, demokratik islahatların həyata keçirilməsinə başlandı. 1996-cı ildə yaradılmış **Hüquqi İslahatlar Komissiyasının** fəaliyyəti nəticəsində bir sıra mühüm addımlar atıldı. 1998-ci ilin fevralında Respublikamızda **ölüm cəzası ləğv edildi və Azərbaycan bütün Şərqdə ölüm cəzasını ləğv edən ilk ölkə oldu**. 1998-ci ildə Respublikamızda **Konstitusiya məhkəməsi** yaradıldı. 1998-ci il avqustun 6-da Prezidentin fərmanı ilə **mətbuat üzərində senzuranın ləğv edilməsi** Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və mətbuat azadlığının təmin edilməsi sahəsində çox mühüm addım idi. 1998-ci il oktyabr ayının 11-də alternativ əsasda keçirilən seçkilərdə **Heydər Əliyev yeni-dən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti** seçildi.

1999-cu il dekabrın 12-də Azərbaycan Respublikasında **ilk bələdiyyə seçkiləri** keçirildi. 2000-ci il noyabrın 5-də Milli Məclisə keçirilən seçkilər nəticəsində əksəriyyəti Yeni Azərbaycan Partiyasının üzvlərindən və 4 siyasi partiyanın nümayəndələrindən ibarət **yeni parlament** formalaşdı. 2000-ci ildə Respublikamızda məhkəmə hakimlərinin xüsusi test imtahanları ilə seçilməsi təcrübəsi tətbiq edildi.

2001-ci il dekabrın 28-də Milli Məclis "Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında" Konstitusiya qanununu qəbul etdi. Nəticədə qabaqcıl demokratik Avropa dövlətlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəçisi olan **Ombudsman təsisatı** yaradıldı.

2002-ci il avqustun 24-də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına dəyişikliklər edilməsinə dair referendum keçirildi və nəticədə əsas qanunumuza 24 dəyişiklik edildi. Konstitusiyada əsas dəyişikliklərin bir hissəsi Avropa Şurası qarşısında götürülmüş öhdəliklərlə bağlı Respublikamızda insan hüquq və azadlıqlarının genişləndirilməsinə və Konstitusiya Məhkəməsinin statusuna aid idi. Dəyişikliklərin qalan hissəsi isə Azərbaycanda mojaritar və proporsional (partiya siyahısı üzrə) seçki sistemi ləğv edilməsi və ümumi mojaritar (dairə üzrə birmandatlı) seçki sistemi tətbiq olunması, qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinin yenidən müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı idi. Bu dəyişikliklərdən sonra Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşına Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ verilir.

2002-ci ilin sentyabrından Respublikada **üçpilləli məhkəmə sistemi** formalaşdırıldı və yeni olan **Apellyasiya Məhkəməsi** yaradıldı.

2003-cü il avqustun 4-də gənc siyasi lider **İlham Əliyev** Azərbaycan Respublikasının Baş naziri təyin edildi. 2003-cü il oktyabrın 15-də keçirilən prezident seçkilərində Heydər Əliyev siyasi məktəbinin yetirməsi və davamçısı **İl-**

**ham Əliyev ilk dəfə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti** seçildi.

2003-cü il dekabrın 12-də zəmanəmizin böyük siyasətçisi və dövlət xadimi Heydər Əliyev vəfat etdi. **Azərbaycan tarixinin son 30 illik dövrü Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.** Heydər Əliyevin Respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatında böyük nailiyyətlər qazanılmışdır. 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının prezidenti olduğu dövrdə respublikada siyasi sabitliyin bərqərar edilməsində, dövlət müstəqilliyimizin qorunub saxlanılmasında, Azərbaycanın dünya birliyinə integrasiya edilməsində və beynəlxalq nüfuzunun yüksəlməsində **Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri** olmuşdur.

### **Respublikamızın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı (1993-2003-cü illər)**

1993-cü ildə **Heydər Əliyev** hakimiyyətə qayıdanda **respublikanın iqtisadiyyatı** dərin böhran keçirirdi. **Maliyyə sistemi** bərbad vəziyyətə düşmüş və inflyasiya dərinləşmişdi. Sənaye müəssisələrinin çoxu işləmirdi və işsizlik əhəlinin güzəranına, sosial vəziyyətinə çox ağır təsir göstərmişdi. Kənd təsərrüfatında da vəziyyət ağır idi. 1992-ci ildə pambıq plantasiyalarından məhsul yığımı hökumət tərəfindən başlı - başına buraxıldığından 100 min tondan çox qiymətli və strateji pambıq məhsulu və çoxlu üzüm təsərrüfat sahələrində yığılmamış qalaraq məhv olmuşdu. Dövlətimizin qarşısında duran əsas məsələ respublikanı **ağır iqtisadi böhran vəziyyətindən çıxarmaq**, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalını bərpa etmək və təsərrüfatın bütün sahələrini yeni bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğunlaşdırmaqdan ibarət idi. Həmin vəzifənin həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə hüquqi bazanın yaradılmasına başlandı. 1994-cü il mayın 5-də **xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi** haqqında prezident fərmanı ilə respublikanın xarici iqtisadi əlaqələri liberallaşdırıldı, hüquqi və fiziki şəxslərə sərbəst surətdə xarici ölkələrlə ticarət etmək hüququ verildi. 1994-ci ildə milli valyutamız olan **manat respublikada yeganə ödəniş vasitəsi** elan edildi. Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əlaqələr genişləndirildi və 1995 - 1997-ci illərdə həmin maliyyə təşkilatlarından 1 milyard 300 milyon dollardan çox kredit alındı. Həmin kreditlər respublika iqtisadiyyatının inkişafına və bərpasına yönəldildi.

Azərbaycanın **yeni neft strategiyası** müəyyən edildi. 1994-cü il sentyabrın 20-də **Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti** ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı və Yunanıstanın iri neft şirkətlərinin daxil olduğu Konsorsium (sonralar bu Konsorsiuma Yaponiya şirkəti də qoşuldu) arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq" yataqlarının və "Günəşli" yatağının bir hissəsinin birgə işlədilməsi və hasil olunan neftin pay şəklində bölüşdürülməsi haqqında 30 illik saziş imzalandı. Bu müqavilə tezliklə dünyada **"Əsrin müqaviləsi"** adı ilə məşhurlaşdı. Müqaviləyə görə investisiya-

nın 80%-i Konsorsium tərəfindən qoyulur və **Azərbaycanın ümumi gəliri** çıxarılacaq neftin dəyərinin 80%-i həcmində müəyyənləşdirilirdi. Xəzər dənizindən çıxarılacaq bütün qaz isə tamamilə Azərbaycanın ixtiyarına verilirdi. Neft strategiyasına uyğun olaraq 1994 - 2002-ci illərdə **Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti** 15 ölkənin 33 neft şirkəti ilə 21 müqavilə imzalamışdır. Bu müqavilələr çərçivəsində Azərbaycana **60 milyard dollar həcmində xarici investisiya qoyulması** nəzərdə tutulmuşdu.

Xəzər dənizindən çıxarılacaq nefti Rusiya və Gürcüstan vasitəsilə Qara dəniz limanlarına çıxarmaq üçün **Bakı - Novorossiysk "Şimal" boru xətti** 1997-ci ildə istifadəyə verildi. **Bakı - Supsa "Qərb" kəmərinin** tikintisi isə 1998-ci ilin sonlarında başa çatdırıldı. 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda Xəzər dənizində çıxarılacaq xam neftin **Bakı - Tiflis - Ceyhan əsas ixrac boru kəməri** vasitəsilə nəql edilməsi haqqında **Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və Qazaxıstan** arasında saziş imzalandı. Xəzər dənizindən Aralıq dənizinə qədər uzanmaqla ildə 50 milyon ton neft nəql edə biləcək və uzunluğu 1760 km olacaq Bakı - Tiflis - Ceyhan əsas neft ixrac kəmərinin tikintisinə 2002-ci ildə başlandı.

Azərbaycan qazının **Bakı-Tiflis-Ərzurum qaz kəməri** vasitəsilə dünya bazarına çıxarılması haqqında 2001-ci ilin martında Türkiyə ilə, sentyabrında isə Gürcüstanla sazişlər imzalandı.

Kiçik dövlət müəssisələrinin **özəlləşdirilməsi prosesi** 1995-ci ildə başladı və 1997-ci ilin martında başa çatdı. Nəticədə 10174 kiçik dövlət müəssisəsi özəlləşdirildi. Ümumiyyətlə, kiçik müəssisələrin özəl mülkiyyətə çevrilməsi əsasən əmək kollektivləri üzrə, iri və orta müəssisələrin özəlləşdirilməsi isə səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması yolu ilə həyata keçirilirdi. 2000-ci il avqustun 10-da qəbul edilən özəlləşdirmə üzrə ikinci Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində daha çox orta və iri müəssisələr özəlləşdirilərək 1275 səhmdar cəmiyyəti yaradılmışdır.

Dövlətin məqsədyönlü iqtisadi siyasəti nəticəsində 1996-cı ildə Respublikamızda iqtisadi tənəzzül prosesi dayandırıldı, **sənaye və kənd təsərrüfatında dirçəliş və inkişaf dövrü** başladı. Sovet dövründən qalma **maşınqayırma sənaye müəssisələri** xarici bazarı itirdiyinə görə öz istehsal profilini dəyişərək Respublikanın sənaye və kənd təsərrüfatı sahələri üçün müxtəlif avadanlıqlar və ehtiyat hissələri istehsal etməyə başladılar. 1996-cı ildə Bakıda yağ zavodu, «Koka - kola», 1999-cu ildə «Pepsi - kola» zavodları istifadəyə verildi. 1997-ci ildə Sumqayıt boru - prokat zavodunda müxtəlif boruların istehsalı təşkil edildi və **Avropada ən böyük 150 tonluq Marten sobası** yenidən işə salındı. 2000-ci ildə Şəmkir -Yenikənd Su Elektrik Stansiyası, 2001-ci ildə «Kaspian fiş» balıq məhsulları müəssisəsi işə düşdü.

Avropa Birliyinin TRASEKA proqramı üzrə Avropa - Qafqaz - Asiya nəqliyyat dəhlizinin - **«Böyük ipək yolunun»** işə düşməsi üçün 1993 - 1996-cı illərdə atılan addımlar Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının dirçəlməsində mühüm rol oynadı. 1998-ci ildə Bakıda «Böyük İpək Yolu» adlı beynəlxalq

konfrans keçirildi. Böyük ipək yolu ilə Azərbaycandan 1996-cı ildə cəmi 345 min ton yük daşınırdısa, 2002-ci ildə artıq bu rəqəm 10 dəfəyədək artaraq 33 milyon tona çatmışdı.

Müstəqillik dövründə Respublikanın iqtisadiyyatında baş vermiş **struktur dəyişikliklərinin** mühüm istiqamətlərindən biri də **torpaq islahatının** həyata keçirilməsi oldu. 1996-cı ildə bu sahədə radikal addım atıldı. 1996-cı ilin iyulun 16-da **Heydər Əliyevin** rəhbərliyi altında hazırlanmış «**Torpaq islahatı haqqında**» qanun qəbul edildi. Sovet İttifaqı dağılandan sonra müstəqillik əldə edən bütün respublikalardan fərqli olaraq Azərbaycanda torpaq sosial ədalət prinsipinə uyğun olaraq kənd sakinlərinin xüsusi mülkiyyətinə pulsuz verilir. Respublikanın vahid torpaq fondu əsasında üç: **dövlət, bələdiyyə və xüsusi** torpaq mülkiyyəti forması müəyyən edildi. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların 22 faizi xüsusi mülkiyyətə, 45 faizi dövlət mülkiyyətinə, 33 faizi isə bələdiyyə mülkiyyətinə verilir. **Torpaq islahatının** və **Ərzaq proqramının** həyata keçirilməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsulları, xüsusilə taxıl istehsalı sürətlə artmağa başladı. 2000-ci ildə Respublikamızda ilk dəfə rekord miqdarda - 1,5 milyon ton taxıl istehsal edilmişdi. Ümumiyyətlə, Respublikada özəlləşdirmənin uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində 2002-ci ildə artıq sənaye məhsullarının 50 faizi, kənd təsərrüfatı istehsalının isə 99 faizi özəl bölmənin payına düşürdü.

### **Mədəni inkişaf**

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan sovet təhsilinin müsbət ənənələrini qoruyub saxlamaqla, öz **milli maarif sistemini** yaratmalı idi. Yeni şəraitdə artıq Azərbaycan məktəbi bolşevik ideologiyasının təsirindən xilas olmuşdu. Respublikamızda **milli təhsil konsepsiyası** 1990-cı illərin əvvəllərindən həyata keçirilməyə başlamışdı. 90-cı illərdə təhsil sahəsində yeni proqramlar və dərslilər hazırlanmış, ümumtəhsil məktəbləri sistemində mühüm dəyişikliklər baş vermiş, yeni litseylər və gimnaziyalar açılmışdı. 1993-cü ildən Respublikanın Ali məktəblərində **iki pilləli (bakalavr və magistr) təhsil sistemi** tətbiq olunmuş və 1997-ci ildə **magistratura təhsil pilləsinə** ilk qəbul keçirilmişdi. 1992-ci ildən Ali məktəblərə qəbulun **test üsulu** ilə keçirilməsi uğurla davam etdirilmişdir. 2001-ci ildə artıq Respublikada 43 ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi ki, bunun da 25-i dövlət, 18-i isə özəl idi.

2001-ci ildə respublikamızda ilk özəl ümumtəhsil məktəbi olan Müasir Təhsil Kompleksi fəaliyyət göstərməyə başladı. Prezident Heydər Əliyev tərəfindən 2001-ci ilin sentyabr ayında Ali məktəblərdə əla qiymətlərlə oxuyan tələbələr üçün **prezident təqaüdü** təsis edilmişdi. 1991-ci ildə **latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının** tətbiqinə başlansa da, yeni qrafikaya keçid prosesi çox ləng gedirdi. 2001-ci il 18 iyun tarixli prezident fərmanı verildikdən sonra yeni əlifbaya keçid qəti şəkildə başa çatdırıldı. Həmin fərmana görə avqustun 1-i

Respublikamızda **Azərbaycan əlifbası** və **Azərbaycan dili günü** elan edilmişdir.

1990-cı illərin ortalarında Azərbaycanda elm sahəsində də bir sıra mühüm dəyişikliklər edildi. 1997-ci ildə **müstəqil Azərbaycan elminin əsas istiqamətləri** müəyyən edildi. Milli Elmlər Akademiyası elm və mədəniyyətimizin inkişafında əvvəlki mövqeyini bərpa etməyə başladı. Azərbaycan elminin **biologiya, geologiya, neft - kimya, fizika, riyaziyyat sahələri** üzrə indiyə qədər formalaşmış **elmi məktəblər** daha da inkişaf etdirildi. Prezident Heydər Əliyev tarixçi alimlər qarşısında yeni fundamental **Azərbaycan tarixinin yazılması** kimi çox mühüm vəzifə qoymuşdu. Nəticədə AMEA-nın Tarix İnstitutu tərəfindən 1998 - 2002-ci illərdə 7 cildlik **Azərbaycan tarixi kitabı** hazırlanaraq nəşr etdirildi. 2002-ci ildə AMEA-nın **Naxçıvan bölməsi** yaradıldı.

Müstəqillik uğrunda mübarizə dövrünün görkəmli şairləri **Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza** və **Məmməd Araz** yeni əsərləri ilə ədəbiyyatımızı daha da zənginləşdirdilər. Detektiv roman ustası **Çingiz Abdullayevin** əsərləri artıq bütün dünyada məşhurlaşmağa başlamışdı.

Azərbaycanfilm kinostudiyası 1994-cü ildən dövlət büdcəsindən maliyyələşməyə başladı və həmin il **Dövlət Film Fondu** yaradıldı. Azərbaycan kinosu dünya ekranlarında geniş şəkildə təmsil olunmağa başladı. 1995-ci ildə beynəlxalq "Nant" kinofestivalında 10 Azərbaycan bədii filmi nümayiş etdirildi. Ayaz Salayevun "Yarasa" filmi 1996-cı ildə Fransada keçirilən beynəlxalq festifalda **Avropanın tammetrajlı ən yaxşı bədii filmi** adına layiq görüldü. Rejissor **Vaqif Mustafayevin** filmləri 2001 - 2002-ci illərdə Moskvada keçirilən Avrasiya teleforumunda bir neçə yüksək mükafata layiq görüldü.

1990-cı illərdə respublikanın şəhər və qəsəbələrində kommunist təbliğatına xidmət edən heykəl və abidələrin əksəriyyəti sökülərək yerində yeni abidələr ucaldıldı. Dağüstü parkda **Şəhidlər Xiyabanı** salındı. Bu müqəddəs məkanda 1990-cı il yanvar ayının 20-də Azərbaycanın azadlığı, müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda şəhid olmuş qəhrəmanlarımızla yanaşı, hələ 1918-ci ilin martında S.Şaumyanın başçılığı ilə daşnak - bolşevik silahlı birləşmələrinin Bakıda həyata keçirdiyi soyqırım nəticəsində qətlə yetirilmiş minlərlə azərbaycanlı, 1918-ci ilin sentyabrında Bakını daşnak və eser - menşevik diktaturasının zülmündən azad edərəkən şəhid olmuş Azərbaycan və türk əsgər və zabitləri, Qarabağın azad edilməsi uğrunda döyüşlərdə həlak olmuş şəhidlər də dəfn olunmuşdur. Cümhuriyyətin müdafiə naziri S.Mehmandarovun və iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı H.Aslanovun məzarları da Şəhidlər Xiyabanındadır. 1998-ci ildə Şəhidlər Xiyabanında **Xatirə kompleksi** tikilmiş və hündürlüyü 21 m. olan **Əbədi məşəl abidəsi** ucaldılmışdır. Həmin abidənin müəllifləri məşhur heykəltaraş **Ömər Eldarov** və memar **Elbəy Qasımlıdır**. Paytaxt şəhərimiz Bakıda Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri Şah İsmayıl Xətəinin, Hüseyn Cavidin, Yusif Məmmədəliyevin, Cəfər Cəbbarlıının və başqalarının heykəlləri ucaldılmışdır.

Müstəqillik qazanıldıqdan sonra Azərbaycan Respublikasının **idman həyatında** da böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. 1996-cı ildə Azərbaycan idmançıları ABŞ-ın **Atlanta şəhərində** keçirilən XXVI Yay Olimpiya oyunlarında ilk dəfə müstəqil respublikamızı təmsil etdilər. 1997-ci ildə **İlham Əliyev** Milli Olimpiya Komitəsinin sədri seçildi. 2000-ci ilin payızında Bakıda **Olimpiya İdman Kompleksi** tikilərək istifadəyə verildi. 2000-ci ildə **Sidneydə** keçirilən XXVII Yay Olimpiya oyunlarında Azərbaycan idmançıları iki qızıl və bir bürünc medal qazandılar.

#### **§ 48. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1993-2003-cü illər)**

1993-cü ildə **Heydər Əliyev** hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Azərbaycan Respublikasının **xarici siyasəti** yenidən quruldu və onun əsas istiqamətləri müəyyən edildi. İlk növbədə Azərbaycana qarşı informasiya blokadasının yarılması və **Dağlıq Qarabağ problemi** ilə bağlı əsl həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində çox gərgin və səmərəli iş aparıldı. Respublikamızın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, Azərbaycanın dünya dövlətləri arasında özünə layiq yer tutması və qloballaşan dünya siyasətində **Azərbaycanın maraqlarının qorunması** yeni xarici siyasət xəttinin əsas və vazkeçilməz istiqamətlərinə çevrildi.

Azərbaycan 1993-cü ildə MDB-yə daxil olsa da, regionun aparıcı dövləti olan Rusiya ilə ikitərəfli normal münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə üstünlük verilməsinə başlandı.

1993-cü ilin sonlarına qədər Azərbaycanla kəskin münasibətlərə malik olan **Mərkəzi Asiya respublikaları** ilə münasibətlər köklü şəkildə yenidən qurularaq normallaşdırıldı. **Cənubi Azərbaycanın** daxil olduğu qonşu **İran İslam Respublikası** ilə hər iki tərəf üçün faydalı olan normal siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətlər quruldu. **Təcavüzkar Ermənistan dövləti** ilə hərtərəfli əməkdaşlıq edən və ona hər cür yardım göstərən bu müsəlman dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrimiz heç də həmişə yüksələn xətlə davam etməmişdir. İranın Azərbaycanı özünün təhlükəsizlik zonası elan etməsi, **Xəzər dənizinin statusu** və dənizin milli sektorlara bölünməsi ilə bağlı çoxtərəfli müqaviləni izalamaqdan imtina etməsi bu dövlətlə münasibətlərimizə öz mənfi təsirini göstərməyə bilməzdi.

Qonşu **Gürcüstan Respublikası** ilə münasibətlər 1996-cı ildən keyfiyyətə yeni mərhələyə daxil oldu və bu ölkə ilə strateji əməkdaşlığımızın güclənməsi qədim **Borçalı torpağında** yaşayan azərbaycanlılara Gürcüstan hökumətinin münasibətinin yaxşılaşmasında mühüm rol oynadı.

1997-ci ildə Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova respublikaları arasında qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsini nəzərdə tutan **GU-AM** adlı təşkilat yaradıldı.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət xəttində **Türkiyə ilə münasi-**

**bətlərdə** keyfiyyətə yeni mərhələ 1993-cü ilin yayından başladı. Bizə bu dost və qardaş ölkə Ermənistanı təcavüzkar bir dövlət kimi tanıyaraq Dağlıq Qarabağ məsələsi beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq, Azərbaycanın düzgün mövqeyini nəzərə alaraq ədalətli şəkildə həll edilməyincə, Ermənistanla heç bir əlaqə saxlamayacağını açıq şəkildə bütün dünyaya bəyan etmişdir. **Türkiyə Respublikası** bölgədə və dünyada **Azərbaycanın ən etibarlı siyasi mütəfəqi** və **bərabərhüquqlu iqtisadi tərəfdaşı** kimi çıxış edir.

2001-ci il iyulun 23-də Xəzər dənizinin İran İslam Respublikası tərəfindən hələ də mübahisəli sayılan sularında Azərbaycan gəmilərinə **İran təyyarələrinin hücum cəhdini** qəti etirazla qarşılayan **Ankara hökuməti** açıq şəkildə bütün dünyaya bildirdi ki, **hansı dövlət Azərbaycana qarşı müdaxilə və ya qəsd etmək niyyətinə düşsə, qarşısında Türkiyəni görəcəkdir.**

Avropanın qabaqcıl və nüfuzlu dövlətləri ilə sabit və bərabərhüquqlu əməkdaşlıq münasibətləri quran Azərbaycan Respublikası **Avro - Atlantika məkanına** integrasiya proseslərində də fəal iştirak etməyə başladı. 1994-cü il mayın 4-də Azərbaycan NATO-nun Avropada və dünyada sülhün və əmin - amanlığın bərqərar olunmasına xidmət edən **"Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramına"** qoşuldu. Bundan sonra NATO ilə sıx əməkdaşlıq yolu tutan Azərbaycan Respublikasının hərbi qüvvələri bu təşkilatın **Kosovo** və **Əfqanıstandakı** sülhməramlı qüvvələrinin apardığı əməliyyatlarda fəal şəkildə iştirak etmişdir. 2002-ci ilin noyabrında keçirilən **Praqa sammitində** Azərbaycan NATO Parlament Assambleyasına Assosiativ üzv qəbul olunmuşdur.

Qərblə Şərqi birləşdirən **Böyük İpək Yolunun** mərkəzində yerləşən Azərbaycan **Çin** və **Yaponiya** kimi dünyanın çox nüfuzlu **Şərq dövlətləri** ilə siyasi və iqtisadi sahədə sıx əlaqələr qurmuşdur. Azərbaycana böyük rəğbəti olan **Pakistan İslam respublikası ilə** dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərini daha da inkişaf etdirən Azərbaycan öz milli mənafeyini üstün tutaraq **ABŞ-ın Yaxın Şərqdə əsas mütəfəqi olan İsrailə** də qarşılıqlı faydaya əsaslanan münasibətlər saxlayır. Azərbaycan Respublikası, eyni zamanda **İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının** ən fəal üzvlərindən birinə çevrilmişdir.

1990-cı illərin ortalarından Respublikamızın Avropa Şurası ilə əməkdaşlıq şəraitində siyasi və iqtisadi sahədə demokratik islahatlar keçirməsi uğurla nəticələndi. 2001-ci il yanvar ayının 25-də **Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul olundu.**

Azərbaycan müstəqillik qazındıqdan sonra bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların hüquqlarının qorunması və birliyinin təmin olunması üçün geniş imkanlar açıldı. Azərbaycan dövlətinin böyük səyləri nəticəsində 2001-ci il noyabrın 9-10-da Bakı şəhərində **Dünya azərbaycanlılarının I qurultayı** keçirildi. 37 ölkədən gəlmiş çoxlu sayda nümayəndənin iştirak etdiyi qurultay dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmiş soydaşlarımızın qüvvəsinin Vətənimizin mənafeyi naminə birləşdirilməsində ilk və çox mühüm addım oldu. Dünyadakı soydaşlarımızla daha sıx əlaqələr qurulmasını təmin etmək üçün 2002-ci il iyu-

lun 5-də **Xarici ölkələrdə yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi** yaradıldı.

2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası **Xəzər dənizinin milli sektorlara bölünməsi və Xəzərin hüquqi statusu** ilə bağlı **Rusiya Federasiyası** və **Qazaxıstan Respublikası** ilə çox mühüm əhəmiyyətli sazişlər imzaladı.

SSRİ dağıldandan sonra **Amerika Birləşmiş Ştatları** dünyada yeganə super dövlətə çevrilərək beynəlxalq münasibətlər sistemində əsas söz sahibi kimi çıxış etməyə başladı. Bu fəvqəldövlətin Qafqaz bölgəsində yeritdiyi siyasətdə zəngin enerji ehtiyatlarına malik olub, çox mühüm strateji əhəmiyyətli Xəzər hövzəsində yerləşən Azərbaycan Respublikası aparıcı yer tuturdu. Öz müstəqilliyini qoruyub saxlamağa çalışan, imperiypərəst qüvvələrin və iri dövlətlərin hərbi - siyasi təzyiqlərini zərərsizləşdirmək üçün "Açıq qapı" siyasəti yeridən Azərbaycan Respublikası da **ABŞ-la münasibətlərə** xüsusi əhəmiyyət verirdi. Respublikamız öz xarici siyasətində ABŞ və onun müttəfiqlərinin Cənubi Qafqazdakı maraqlarını nəzərə almağa çalışırdı. **ABŞ - Azərbaycan münasibətlərinin** strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə qalxmasında Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının mənimsənilməsi və nəql olunmasında ABŞ şirkətlərinin geniş şəkildə iştirak etməsi mühüm rol oynayırdı. ABŞ prezidenti **Bill Klintonun** dəvəti ilə 1997-ci il iyunun 27-dən avqustun 7-dək prezident **Heydər Əliyevin ABŞ-a ilk rəsmi səfəri** bu iki ölkə arasında münasibətlərin inkişafına təkan verdi. Səfər zamanı imzalanmış "ABŞ - Azərbaycan münasibətləri haqqında birgə bəyannat"da iki ölkə arasındakı münasibətlərin əsas prinsipləri və istiqamətləri müəyyən olunmuşdu.

2001-ci il sentyabrın 11-də **ABŞ-da dəhşətli terror hadisələri** törədilərkən **Azərbaycan** beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə ABŞ-ı müdafiə edən ilk ölkələrin sırasında oldu. Azərbaycan ABŞ-ın hərbi qüvvələrinə öz ərazisindən keçmək üçün nəqliyyat dəhlizi yaratdı. Bütün bu tədbirlərin nəticəsində ABŞ 2002-ci il martın 30-da Azərbaycana silah satışına qoyduğu qadağanı aradan qaldıraraq ölkəmizin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində respublikamıza köməklik göstərməyə başladı. 2003-cü il fevralın 23-də ABŞ prezidenti **Corc Buşun** dəvəti ilə prezident **Heydər Əliyevin ABŞ-a növbəti səfəri** iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin və strateji əməkdaşlığın inkişafında mühüm rol oynadı.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas və həyati əhəmiyyətli istiqamətlərindən biri də **Ermənistanın açıq hərbi müdaxiləsi** nəticəsində yaradılmış Dağlıq Qarabağ probleminin həll edilməsidir. **Qarabağ münaqişəsinin** respublikamız üçün ən ağır nəticəsi **ərazilərimizin 20 faizə qədərinin** Ermənistan tərəfindən işğal olunmasıdır.

Qarabağ münaqişəsinin dinc vasitələrlə həlli Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) Minsk qrupuna həvalə edilmişdir. Münaqişənin həllində vasitəçilik etmək üçün 1994-cü ildə Minsk qrupunun **ABŞ, Rusiya və Fransadan** ibarət **həmsədrlər təsisatı** yaradılmışdır. ATƏT-in Minsk qrupunun 1997-ci ildə münaqişə ilə bağlı "**Mərhələli həll**" təkliflər paketində bi-



rinci mərhələdə Laçın rayonu istisna olmaqla, Dağlıq Qarabağın inzibati hüdudlarından kənardakı 6 işğal edilmiş rayonun azad edilməsi, qaçqınların həmin rayonlara qaytarılması, kommunikasiya vasitələrinin bərpa edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. İkinci mərhələdə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi Dağlıq Qarabağın statusu müəyyən edilməli, Laçın, Şuşa və keçmiş Şaumyan rayonları ilə bağlı məsələlər nizama salınmalı idi. Sənəddə Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı əhalisi, "Laçın dəhlizi" və s. ilə bağlı Azərbaycanı qane etməyən xeyli sayda maddə olsa da, sülhsevər siyasət yeridən Azərbaycan hökuməti "mərhələli həll" təklifinin danışıqlarda əsas kimi qəbuluna razılıq vermişdi. Ancaq Ermənistan "qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikası"na rəhbərlik edən separatçı rejimin etirazını bəhanə edərək onun üçün əlverişli variantla razılaşmadı. Bundan sonra da Minsk qrupunun həmsədrələrinin vasitəçiliyi ilə Azərbaycanla Ermənistan arasında aparılan çox saylı danışıqlar heç bir nəticə verməmişdir.

**Azərbaycan Respublikası** öz xarici siyasətində **Türkdilli dövlətlərlə** bütün sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir. Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının ilk zirvə görüşü 1992-ci ildə **Ankarada** keçirilmişdir. 2000-ci ildə **Bakıda** keçirilmiş növbəti zirvə görüşü türk dövlətləri arasında çoxtərəfli əlaqələrin genişlənməsində mühüm rol oynadı.

#### **§ 49. Azərbaycan Respublikasının siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyatı və xarici siyasəti (2003 - 2020-cu illər)**

##### **Respublikamızın siyasi, sosial - iqtisadi inkişafı**

2003-cü ildən Azərbaycan Respublikasını **Heydər Əliyev** siyasi məktəbi-nin yetirməsi və Yeni Azərbaycan Partiyasının lideri **İlham Əliyev** idarə etməyə başladı. **İlham Əliyev** 2003-cü il oktyabr ayının 15-də, 2008-ci il oktyabrın 15-də və 2013-cü il oktyabrın 9-da keçirilmiş prezident seçkilərində bütün siyasi rəqiblərinə qalib gələrək prezident seçilmişdir. 2018-ci il aprel ayının 11-də keçirilən prezident seçkilərində respublikanın səsvermə hüququna malik olan vətəndaşlarının 74,3 faizi (3.397.664 seçici) iştirak etmişdir. Səkkiz namizədin iştirak etdiyi bu seçkilərdə Yeni Azərbaycan Partiyasının sədri **İlham Əliyev** 86,03 faiz səs toplayaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdir. Beləliklə, İlham Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikasının tarixində dalbaldır dörd dəfə prezident seçilmiş ilk dövlət xadimidir.

Respublikanın daxili və xarici siyasətində Heydər Əliyev kursunu davam etdirən **İlham Əliyevin hakimiyyət dövrü** Azərbaycanın siyasi, sosial - iqtisadi və mədəni inkişafında **yeni bir mərhələ** kimi qiymətləndirilir. Bu dövrdə Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu və vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması istiqamətində bir sıra mühüm addımlar atılmışdır. 2004-cü, 2009-cu, 2014-cü və 2019-cu illərdə yerli hakimiyyət orqanlarını formalaşdırmaq üçün **bələdiyyə seçkiləri** keçirilmişdir. 2005-ci il noyabrın 6-da III çağırış və 2010-cu il noyab-

rın 7-də isə IV çağırış Azərbaycan Respublikasının **Milli Məclisinə** seçkilər keçirilmişdir. Hər iki parlament seçkisində **Yeni Azərbaycan Partiyası** siyasi rəqiblərindən üstün olmuşdur.

2015-ci ilin noyabr ayının 1-də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə V çağırış seçkilər keçirilmişdir. Seçicilərin 55,7%-nin iştirak etdiyi

bu seçkilərdə Prezident İlham Əliyevin lideri olduğu Yeni Azərbaycan Partiyası 71 deputat yeri qazanaraq Parlamentdə üstünlüyünü qoruyub saxlamışdır. Seçkilərdə iştirak edən 11 partiya Parlamentdə 12 yer, müstəqil namizədlər kimi qeydə alınan bitərəflər isə 42 yer əldə etdilər.

2020-ci il fevralın 9-da Azərbaycan Respublikasının **Milli Məclisinə** (VI çağırış) növbədənkənar seçkilər keçirildi. **Yeni Azərbaycan Partiyası** bu seçkidə də daha çox-70 deputat yeri əldə edərək qalib gəldi. 2-ci yeri tutan müstəqil namizədlər parlamentdə 41 nəfər deputatla təmsil olundu. Parlamentdə digər partiyaların namizədləri də təmsil olunmuşdur.

2023-cü il yanvar ayının 11-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyev** tərəfindən imzalanan **“Siyasi partiyalar haqqında”** qanun ölkəmizdə siyasi həyatın daha da demokratikləşdirilməsi və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı yolunda mühüm addım kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyevin** 2022-ci il 29 sentyabr tarixli sərəncamı ilə Ümummilli lider, dünya şöhrətli siyasətçi və müstəqil Azərbaycanın banisi **Heydər Əliyevin** anadan olmasının 100 illik yubileyi münasibətilə 2023-cü il Azərbaycanda **“Heydər Əliyev ili”** elan edilmişdir. Azərbaycanın hər yerində, bütün müəssisə və təşkilatlarda, bir çox xarici ölkələrdə xalqımızın qürur mənbəyi olan bu dahi şəxsiyyətin yubileyi yüksək səviyyədə qeyd edilmişdir. Yubiley ilində Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinə həsr olunan çoxlu sayda respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslar keçirilmişdir.

2009-cu il martın 18-də ölkəmizdə Azərbaycan Respublikasının **Konstitusiyasına dəyişikliklər və əlavələr edilməsinə dair referendum** keçirildi. Referendum nəticəsində Konstitusiyaya edilmiş 29 əlavə və dəyişikliklərin əksəriyyəti vətəndaşların hüquq və səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi və hökumət orqanlarının əhali qarşısında sosial məsuliyyətinin artırılması ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasında Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərlə bağlı növbəti referendum 2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilmişdir. Referendumun nəticəsində Konstitusiyanın 23 maddəsində dəyişiklik edilmiş və Əsas Qanuna 6 yeni maddə əlavə olunmuşdur. Əlavə və dəyişikliklərə görə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyət müddəti 5 ildən uzadılaraq 7 ilə çatdırılmış, ölkədə birinci vitse-prezident və vitse- prezidentlər vəzifələri təsis olunmuşdur. Eyni zamanda prezident və deputat seçilmək üçün müvafiq olaraq 35 və 25 yaş məhdudiyyətləri aradan qaldırılmışdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 21 fevral 2017-ci il tarixli sərəncamı ilə Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti **Mehriban Əliyeva** Azərbaycanın birinci vitse-prezidenti təyin edilmişdir.

Ərazi bütövlüyünün pozulduğu və torpaqlarımızın uzun müddət təcavüzkar Ermənistan dövlətinin işğalı altında olduğu dövrdə Azərbaycan öz dövlət büdcəsinin böyük bir hissəsini **hərbi xərclərə** yönəltməyə məcbur idi. Dövlətimizin **3-4 milyard dollar həcmində olan hərbi büdcəsi** Milli Ordumuzun ən yeni hərbi texnika, silah - sursat və digər döyüş vasitələri ilə təchiz edilməsinə sərf olunurdu. 2022-ci ildə Azərbaycanın hərbi xərcləri 4,5 milyard dollara çatmışdır. NATO standartlarına uyğun şəkildə təlim keçmiş **Milli Orduya malik olan** Azərbaycan **Cənubi Qafqazda hərbi qüdrətinə görə lider dövlətdir.**

Azərbaycan öz ordusunun silah və hərbi texnika ilə təchizat sahəsində xarici dövlətlərdən asılılığı azaltmaq üçün **milli hərbi sənaye sahəsini** formalaşdırmağa başlamışdır. 2005-ci ildə yaradılan Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin müəssisələrində yüzlərlə adda hərbi təyinatlı silah - sursat və texnika (“İstiqlal” snayper tüfəngi, Matador və Maroder adlı zirehli transportyorlar və mina əleyhinə yüksək müdafiə sistemi ilə təchiz olunmuş “Maral-1 və “Maral-2” zirehli avtomobilləri) istehsal edilir. Azərbaycan region ölkələri içərisində **öz zirehli texnikasını istehsal edən ilk dövlətdir.**

Hal - hazırda Azərbaycana məxsus **Hərbi Dəniz Qüvvələri** gəmilərinin sayına və hərbi -texniki imkanlarına görə **Xəzər dənizində Rusiyadan sonra ikinci ən güclü donanma** hesab edilir.

Respublikamız ötən illər ərzində Rusiya, Ukrayna və Belorusdan çoxlu sayda döyüş təyyarəsi və helikopterlər, Türkiyədən və İsraildən isə yeni nəsil döyüş texnikası hesab edilən pilotsuz uçuş aparatları alaraq çox güclü **Hərbi Hava Qüvvələrini** formalaşdırmışdır. Nəticədə **Azərbaycan regionda ən güclü hava qüvvələrinə malik olan dövlətə çevrilmişdir.**

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin yaradılmasının 100 illik yubileyi münasibətilə **2018-ci il iyunun 26-da** Bakının Azadlıq meydanında tən-tənəli hərbi parad keçirilmişdir. Təntənəli mərasimdə 240-dan çox hərbi texnika, gəmilər, 70-dən artıq uçuş vasitəsi, o cümlədən silahlanmaya yeni qəbul edilmiş ən müasir zirehli texnikalar, raket və artilleriya qurğuları, hava hücumundan müdafiə sistemləri, helikopterlər, pilotsuz uçuş aparatları kimi müxtəlif növ ən yeni silah və texnikalar nümayiş etdirilmişdir.

XXI əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan Respublikası hərbi - siyasi qüdrətinə və sosial - iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə Cənubi Qafqazın aparıcı və lider dövlətinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının əhali resurslarına görə bir çox bölgə dövlətlərindən qat - qat üstün olması, yüksək səviyyədə inkişaf etmiş iqtisadiyyata və güclü orduya malik olması Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarının istənilən yolla azad edilməsini tarixi zərurətə çevirdi. 2016-cı ilin **Aprel döyüşlərində**, 2018-ci ilin mayında Naxçıvanda **“Günnüt” əməliyyatı** zamanı və 2020-ci ilin iyul ayında **Tovuz döyüşlərində** Azərbaycan ordusu tərəfindən məğlubiyyətə uğrayan Ermənistan Respublikası öz mənfur niyyə-tindən əl çəkmədi və sentyabrın 27-də bütün cəbhəboyu ərazidə genişmiqyaslı təxribat törətdi. Həmin gün Azərbaycan ordusu bu təxribata əks-hücum əməliyy-

yatı ilə cavab verdi. Beləliklə, 2020-ci il sentyabrın 27-dən noyabrın 10-dək 44 gün davam edən və Azərbaycanın **Böyük Qələbəsi** ilə başa çatan **Vətən müharibəsi** başladı. Vətən müharibəsi dövründə müzəffər Azərbaycan Ordusu 5 şəhəri, 4 qəsəbə və 286 kəndi işğaldan azad etdi. Noyabrın 10-da Azərbaycan Prezidenti, Ermənistanın baş naziri və Rusiya Prezidenti Dağlıq Qarabağ münaqişə zonasında atəşin və bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması barədə **Bəyanat** imzaladılar. Üçtərəfli Bəyanata uyğun olaraq 3 rayonumuz: noyabrın 20-də **Ağdam**, noyabrın 25-də **Kəlbəcər**, dekabrın 1-də **Laçın** rayonları dinc şəraitdə, bir güllə belə atılmadan Azərbaycana qaytarıldı. 2020-ci il Qarabağ uğrunda Vətən müharibəsində Müzəffər Ali Baş Komandan **İlham Əliyevin** rəhbərliyi altında, şəhidlərimizin qanı, qazilərimizin, əsgər və zabitlərimizin böyük qəhrəmanlığı hesabına qazanılan möhtəşəm **Zəfər** nəticəsində əbədi və əzəli torpaqlarımız düşməndən azad edildi və ərazi bütövlüyümüz təmin olundu.

2020-ci il Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdə Qarabağ bölgəsinin Rusiya sülhməramlılarının nəzarəti altında olan ərazilərində Ermənistan ordusunun sayı 15 min nəfərə çatan hərbi birləşmələrinin qalması və separatçı cinayətkar hərbi xuntanın mövcudluğu Azərbaycan Respublikasının suverenliyi üçün ciddi təhlükə mənbəyinə çevrilmişdi. Azərbaycan Ordusunun 2023-cü il 19-20 sentyabrda həmin ərazilərdə həyata keçirdiyi 23 saatlıq **lokal antiterror tədbiri** böyük uğurla başa çatdı. Ermənistana və separatçı rejimə məxsus hərbi birləşmələr darmadağın edildi və Qarabağ bölgəsində **Azərbaycanın suverenliyi** tam şəkildə təmin olundu. Azərbaycan Ordusunun düşməndən azad etdiyi **Sərsəng su anbarının ərazisində, Ağdərə, Xocavənd, Xocalı şəhərlərində, Xocalı rayonunun Əsgəran qəsəbəsində və Xankəndi şəhərində** Azərbaycan Bayrağı ucaldıldı.

Müharibədən sonra Ermənistanla üç ilə yaxın davam edən danışıqlarda bu məğlub dövlətin reallıqlarla barışmayaraq, vaxtı uzatmağa çalışması yekun sülh müqaviləsinin bağlanması ilə nəticələnməmişdir. Bunu nəzərə alan Azərbaycan dövləti müdafiə sənayesinin inkişafını və müasir ordu quruculuğunu daima diqqət mərkəzində saxlayır. Müdafiə sənayesi sahəsində **Türkiyə və İsrailə** sıx əməkdaşlıq qurulmuşdur. Azərbaycan yeni nəsil silah növlərinin istehsalı sahəsində Türkiyə və İsrailin əsas tərəfdaş ölkələrindən birinə çevrilmişdir. **Azərbaycan** İsrailə birlikdə pilotsuz uçuş aparatları istehsal edir. Dövlətimizin hərbi sənayesi o dərəcədə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır ki, 2023-cü il məlumatına görə Azərbaycan 30-dan çox ölkəyə hərbi təyinatlı məhsul ixrac edir. Azərbaycanda **Dördüncü Sənaye inqilabı** dövründə döyüş konsepsiyası dəyişmiş və müharibədə daha çox sürətə və az itkiyə hesablanan nümunəvi ordu qurulur. Ölkəmizdə yeni komanda tipli mobil birləşmələrdən ibarət olub, ən müasir silahlarla təmin edilən, müasir müharibə aparmağa qadir olan **peşəkar ordunun** yaradılması prosesi davam etdirilir.

2024-cü il fevral ayının 7-də ilk dəfə Azərbaycanın bütün ərazisində keçirilən növbədənəknar prezident seçkilərində **İlham Əliyev** 92.12 % səs toplayaraq

beşinci dəfə **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdir**. Bu, Azərbaycanın 2023-cü il sentyabr ayının 19-20-də başlayan müasir tarixinin **Yeni dövründə** baş vermiş ən mühüm hadisədir.

### **XXI əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyəti**

XXI əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan Ordusunun ildən-ilə artmaqda olan xərclərinin ödənilməsi heç şübhəsiz respublika iqtisadiyyatının sürətli inkişafını zəruri etmişdir.

2003-2023-cü illərdə **neft-qaz sənayesi** iqtisadiyyatımızın aparıcı bölməsini təşkil etmişdir. Respublikanın neft strategiyasına uyğun olaraq bu mühüm və strateji əhəmiyyətli sahəyə iri həcmli investisiyaların qoyulduğu davam etdirilmişdir. Xəzər dənizində yeni neft yataqları tapılmış və istismara verilmişdir. 2005-ci ilin fevral ayında “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarından ilkin neftin çıxarılmasına başlanmışdır. 2021-ci ildə həmin yataqlardan 22,5 milyon ton neft çıxarılmışdır. Fədakar Azərbaycan neftçilərinin gərgin zəhməti nəticəsində 2021-ci ildə 34,6 milyon ton neft, 43,9 milyard kubmetr təbii qaz, 2022-ci ildə 32,6 milyon ton neft, 46,7 milyard kubmetr təbii qaz, 2023-cü ildə 30,2 milyon ton neft, 48,3 milyard kubmetr təbii qaz hasil olunmuşdur.

Bu dövrdə Azərbaycan neft və qaz istehsal edən ölkədən bölgənin və dünyanın **neft və qaz ixrac edən ölkəsinə** çevrilmişdir. 2006-cı il iyulun 13-də **Bakı - Tiflis – Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin tikintisi** başa çatdırılmışdır. Beləliklə, əvvəllər çoxları üçün xəyal kimi görünən layihə artıq reallığa çevrilmişdir. Təkcə Azərbaycanın və bölgənin deyil, hətta dünya iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayan Bakı - Tiflis - Ceyhan boru kəməri qardaş Türkiyənin və Avropanın enerji təhlükəsizliyi sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bakı - Tiflis - Ceyhan boru kəmərinin çəkilməsi ilə Azərbaycanın “qara qızılı”nın dünya bazarına ən qısa və böyük strateji əhəmiyyətli yolla çıxarılması təmin olunmuşdur. 2023-cü ildə Qazaxıstan neftinin də bu kəmərlə vasitəsilə xarici ölkələrə nəql edilməsinə başlanılmışdır. Razılaşmaya əsasən 2023-cü ildən hər il 1,5 milyon ton Qazaxıstan nefti Bakı-Tiflis-Ceyhan boru kəməri vasitəsilə dünya bazarına çıxarılacaqdır.

Əsrin strateji əhəmiyyətli nəhəng layihələrindən biri olan **Bakı - Tiflis - Ərzurum qaz kəmərinin** inşasına isə 2004-cü ildə başlanmış və 2006-cı ildə başa çatdırılmışdır. İqtisadi əhəmiyyətinə görə Bakı - Tiflis - Ceyhan neft kəmərinə geri qalmayan bu layihənin həyata keçirilməsi **Azərbaycanı bölgədə və dünyada əsas qaz ixrac edən ölkələrdən birinə çevirmişdir**. Dünya bazarında Azərbaycan qazına olan tələbatın ildən - ilə artmasını nəzərə alan Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) ən azı 1,2 trilyon kub metrədən artıq qaz, 300 milyon tondan çox kondensat ehtiyatlarına malik “Şahdəniz” yatağından qaz çıxarılmasına diqqəti artırmışdır. 2006-cı ilin martında “Şahdəniz” qaz ixracı layihəsi üzrə tikilən və dünyada ən nəhəng qurğulardan biri olub, tikinti baxımın-

dan çox mürəkkəb və çətin konstruksiyalı PPG - 500 platformasının inşası başa çatdırılmışdır. Bu qurğu respublikanın neft və qaz çıxarılması sahəsində böyük layihələrin həyata keçirilməsinin əsas göstəricisi sayıla bilər.

2007-ci il iyulun 3-də Şahdəniz qazı Bakı - Tiflis - Ərzurum marşrutu üzrə Cənubi Qafqaz boru kəməri vasitəsilə Türkiyənin qaz kəmərləri sisteminə daxil olmuşdur. **Bakı - Tiflis - Ərzurum qaz kəməri** Azərbaycanın, Gürcüstanın və Türkiyənin təbii qaza olan tələbatını ödəməklə yanaşı, Azərbaycan qazının Türkiyə vasitəsilə Yunanıstana və digər Avropa ölkələrinə ötürülməsində mühüm rol oynayır. 2013-cü il dekabrın 17-də Bakıda Azərbaycan, Albaniya, Bolqarıstan, Gürcüstan, Xorvatiya, Monteneqro dövlət və hökumət başçıların, İtaliyanın xarici işlər naziri, Türkiyənin enerji və təbii sərvətlər naziri, ABŞ prezidentinin enerji məsələləri üzrə müşaviri və Avropa İttifaqının enerji məsələləri üzrə komissarının iştirakı ilə “Şahdəniz - 2” üzrə **Yekun İnvestisiya Qərarı** imzalanmışdır. **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin** “XXI əsrin müqaviləsi” adlandırdığı bu sənəd Azərbaycan və Gürcüstan ərazisi boyunca Cənubi Qafqaz boru kəmərinin genişləndirilməsinə, Trans - Anadolu (TANAP), Trans -Adriatik (TAP) qaz boru kəmərlərinin tikintisi ilə bağlı layihələrin reallaşmasına, **Avropaya yeni qaz dəhlizinin açılmasına** böyük imkanlar yaratmışdır.

2014-cü il sentyabr ayının 20-də Səngəçaldı Cənub Qaz Dəhlizinin təməlinin qoyulması **TAP** və **TANAP** layihələrinin həyata keçirilməsi yolunda ilk addım oldu. 2018-ci ilin iyun ayının 30-da “**Enerjinin ipək yolu**” adlandırılan **Trans-Anadolu Qaz Boru kəməri (TANAP)** istismara verildi və 2019-cu ilin noyabr ayının 30-da Azərbaycan Prezidenti **İlham Əliyevin** iştirakı ilə TANAP-ın Avropaya birləşən hissəsinin açılışı oldu. 2020-ci ilin noyabrın 15-də istifadəyə verilən **Trans-Adriatik Qaz Boru Kəməri (TAP)** vasitəsilə Azərbaycan qazının Avropaya ixracı başlandı. Bu kəmər vasitəsilə 2021-ci ildə 8,2 milyard kub metr , 2022-ci ildə 11,4 milyard kub metr, 2023-cü ildə isə 11,8 milyard kubmetr təbii qaz Azərbaycandan Avropa ölkələri olan **Yunanıstan, Albaniya, Bolqarıstan və İtaliyaya** nəql edilmişdir. Avropa İttifaqı ilə bağlanan yeni sazişə əsasən bu rəqəmin 2027-ci ilədək 20 milyard kubmetrə çatdırılması və Rumıniyanın da bu kəməre qoşulması nəzərdə tutulmuşdur.

2022-ci il dekabr, 2023-cü il yanvar aylarında Azərbaycan, Gürcüstan, Macarıstan və Rumıniya arasında Azərbaycan qazının və yaşıllı enerjisinin bu ölkələrə ixracı haqqında saziş imzalandı. Bu sazişə əsasən, 2023-cü ilin sonunadək Macarıstana da Azərbaycan qazının nəql edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

2024-cü ildə Avropanın 10 ölkəsinə qaz ixrac edən Azərbaycan Respublikası qitənin enerji təhlükəsizliyində mühüm rol oynamaqdadır.

Son dövrlərdə Azərbaycan hökuməti **bərpa olunan enerji** mənbələrindən (günəş və külək) istifadə sahəsində mühüm addımlar atmışdır. Respublikamızda ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələrinin yaradılmasına xarici investisiyalar

cəlb olunmuşdur. 2022-ci ildə respublikamızda 3 **Günəş** Elektrik Stansiyasının və **Səudiyyə Ərəbistanının** “ACWA POWER” şirkəti tərəfindən 240 Mvt gücündə olan “Xızı-Abşeron” **Külək** Elektrik Stansiyasının təməli qoyulmuşdur. **Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin** “Masdar” şirkətinin sərmayəsi ilə təməli 2022-ci ilin martın 15-də qoyulmuş **Qaradağ Günəş Elektrik Stansiyasının** tikintisi başa çatdırılmış və 2023-cü ilin oktyabrın 26-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyevin** iştirakı ilə açılmışdır. 262 milyon ABŞ dollarına başa gələn və 230 Mvt gücündə olan bu stansiya Xəzər regionunda və MDB məkanında **ən böyük Günəş Elektrik Stansiyasıdır**. Stansiyada hər il 500 milyon Kvt saat elektrik enerjisi istehsal ediləcəkdir. Nəticədə 110 milyon kubmetr həcmində təbii qaza qənaət olunacaq, atmosfərə atılan karbon emissiyası 200 min ton azalacaqdır.

İşğaldan azad olunan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda 2020-2023-cü illərdə ümumi gücü 55 Mvt olan 14 Su Elektrik Stansiyası (SES) inşa edilmişdir. 2023-cü ilin fevral ayının 13-də Bakı şəhərində müstəqillik dövrünün ən böyük-1280 Mvt gücündə olan İstilik Elektrik Stansiyasının (İES) təməli qoyulmuşdur.

2023-cü ilin yanvar ayının 14-20-də Davosda keçirilən İqtisadi Formda Prezident İlham Əliyev enerji daşıyıcılarının Avropaya ötürülməsində əsas rol oynayan Orta dəhlizdə Azərbaycanın açar ölkələrindən birinə çevrildiyini, Respublikamızın təkcə neft və qaz ölkəsi deyil, yaşıl enerji sahəsində də çox böyük imkanlara malik olduğunu xüsusi olaraq qeyd etmişdir.

2017-ci ilin sentyabr ayının 14-də Azərbaycan hökuməti və Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə dünyanın 6 ölkəsinin 11 neft şirkəti arasında 2050-ci ilə qədər **Azəri, Çıraq və Günəşli** yataqlarının birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında saziş imzalanmışdır. **“Yeni Əsrin Müqaviləsi”** adlandırılan bu sazişdə Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin iştirak payı 2 dəfədən çox artırılaraq 25% -ə çatdırılmışdır. Sazişə əsasən növbəti 32 il müddətinə Azəri, Çıraq və Günəşli yataqlarında neftin çıxarılmasına 40 milyard dollardan çox sərmayə qoyulması nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan neftçilərinin zəhməti hesabına dənizdən və qurudan çıxarılan **xam neftin ixracı** ölkəmizə böyük gəlirlər gətirir. Ölkəmizin xam neft ixracından gələn gəliri 2022-ci ildəki 13.2 milyard dollardan artaraq, 2023-cü ildə 19.5 milyard dollara çatmışdır.

XXI əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanda dünyanın çox az ölkəsində mövcud olan **gəmiqayırma sənayesi** sahəsində də böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. **Bakı Gəmiqayırma zavodunda** inşa olunan üç neft tankerinin və bir gəmi-bərənin suya buraxılaraq istismara verilməsi mərasimində **Prezidentimiz İlham Əliyev** şəxsən iştirak etmişdir. 2019-cu il dekabr ayının 13-də Bakı Gəmiqayırma zavodunda **“Laçın”** adlı ilk neft tankerimiz istismara verildi. Bu tanker Xəzər dənizi ilə yanaşı, digər su hövzələrində də neft və neft məhsullarının daşınmasında iştirak edir. Nadir dizayna və yüksək texniki göstəricilərə malik

olub, Bakı Gəmiqayırma zavodunda inşa olunan “**Azərbaycan**” adlı **gəmi-bərəmiz** də “Laçın” tankeri ilə eyni vaxtda suya buraxılmışdır. “Ro-Pax” tipli bu gəmi-bərə Azərbaycanın ilk sərnişin, avtomobil və dəmiryolu vaqonları daşıyan su nəqliyyat vasitəsidir. 2021-ci il sentyabr ayının 11-də “**Kəlbəcər**” adlanan ikinci neftdaşıyan tankerimiz suya salındı. 2022-ci il dekabrın 7-də üçüncü neftdaşıyan tankerimiz istismara verildi. Ən maraqlısı **Prezident İlham Əliyevin** sərəncamı ilə bu tankerə Azərbaycan neft sənayesinin inkişafında böyük xidmətlərinə görə akademik **Xoşbəxt Yusifzadənin** adının hələ sağ ikən verilməsi oldu. Xoşbəxt Yusifzadə tankerin açılış mərasimində şəxsən iştirak edirdi.

2003-2024-cü illərdə respublika iqtisadiyyatının neft sənayesindən asılılığının azaldılması və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi üçün aparılan dövlət siyasəti neft sənayesi ilə yanaşı, **qeyri-neft sahələrinin**, xüsusilə emal sənayesinin inkişafına zəmin yaratmışdır.

Azərbaycan hökuməti aparıcı rola malik olan neft sənayesindən gələn gəlirlərin böyük bir hissəsini iqtisadiyyatımızın **qeyri - neft bölməsinin** inkişafına yönəltmişdir. Bu zaman Azərbaycan hökuməti hələ 1999-cu ildə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının tövsiyəsi ilə yaradılan və ölkəyə axan neft gəlirlərinin böyük bir hissəsinə nəzarət edən **Dövlət Neft Fondunun** maliyyə vəsaitlərindən də istifadə edir.

2003-2024-cü illərdə Bakıda yüksək keyfiyyətli müxtəlif dəri məmulatları istehsal edən **Gön-dəri zavodu**, Türkiyə, Cənubi Koreya və Çin ilə birlikdə müxtəlif ölçülü televizorlar istehsal edən “**Star Ltd**” zavodu, Astara və Şəkiddə elektrik enerjisi istehsal edən modul tipli stansiyalar, **Şamaxıda avtomobil zavodu** istifadəyə verilmiş, **Gəncə avtomobil zavodu** isə yenidən qurulmuşdur. Bakı şəhərində Qranit - mərmər, Metal konstruksiyalar, Bərk məişət tullantılarının çeşidlənməsi və yandırılması zavodları, Sumqayıt şəhərində müxtəlif sənaye müəssisələrinin daxil olduğu **Sumqayıt Texnologiyalar Parkı**, Naxçıvan şəhərində ildə 5 min ədəd minik avtomobili istehsal etmək gücündə olan **Avtomobil zavodu** işə salınmışdır. 2006-cı ilin martında **İmişlidə şəkər zavodunun** fəaliyyətə başlaması rayon əhalisinin işlə təmin edilməsi istiqamətində mühüm addım oldu.

2012-ci ildə Sumqayıtda fəaliyyətə başlayan “**Azgüntex**” zavodunda beynəlxalq standartlara cavab verən günəş panelləri və LED lampaları istehsal olunur. 2013-cü ildə Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında fəaliyyətə başlayan **Polad Boru zavodunda** neft, qaz və su xətlərinin çəkilişində istifadə etmək üçün Türkiyə, Almaniya, İtaliya və Çin texnologiyaları əsasında yüksək keyfiyyətli borular istehsal olunur.

Azərbaycan hökuməti respublika iqtisadiyyatının sürətli inkişaf strategiyasına uyğun olaraq 2014-cü ili «**Sənaye ili**» elan etmişdir. 2014-cü il Azərbaycan sənayesi üçün uğurlu başladı. Respublikamızın üçüncü sənaye mərkəzi olan **Gəncə** şəhərində «**Det - Al**» **Aluminium Kompleksinə** daxil olan ilk iki zavodun inşası 2014-cü ilin yanvar ayında başa çatdırılmışdır. Həmin zavodlarda ən



yeni ABŞ, Avropa və Çin texnologiyaları əsasında istehsal edilən yüksək keyfiyyətli yarımfabrikat alüminium məhsullarının 9 ölkəyə ixrac edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Zavodun məhsullarını almaq üçün sifariş verən ölkələr arasında Türkiyə, Misirlə yanaşı, iri əlvan metallurgiya sənayesinə malik Rusiya da vardır. Zavod açılış ilində istehsal etdiyi 60 min ton metal məhsulun böyük hissəsini xarici ölkələrə ixrac etmişdir.

2015-ci ildə yaradılmış **“AzerGold”** Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti **Kəlbəcər** rayonunda işğal dövründə ermənilər tərəfindən istismar edilən qızıl yataqlarının ilkin emalına başlanılmışdır. 2016-cı ildə Bakının Suraxanı rayonunda işə salınan **Transfarmatorlar zavodunda** iri qabaritli güc transformatorları və reaktorları istehsal edilir. 2019-cu ildə Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının ərazisində **“SOCAR karbamid”** və **“Yüksək sıxlıqlı polietilen”** zavodları işə salınmış və nəticədə yeni iş yerləri açılmışdır. SOCAR-ın yeni sənaye kompleksi daxili tələbatı ödəməklə yanaşı, məhsulunun 75 faizini **Türkiyə** və **Avropa** bazarlarına ixrac edir.

Ümumiyyətlə, respublikanın bölgələrində yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması yerli sahibkarlığın inkişafına, əhəlinin işlə təmin olunmasına və iqtisadiyyatın qeyri - neft sektorunun dinamik inkişafına təkan vermişdir.

2015-ci il Azərbaycan Respublikasında **“Kənd təsərrüfatı ili”** elan edilmişdir. 2003-2024-cü illərdə respublikada taxıl, pambıq, tütün, kartof, meyvə, tərəvəz, ət istehsalı durmadan artmışdır. 2023-ci il məlumatına görə kənd təsərrüfatı və aqrar-sənaye məhsullarının ümumi istehsalında artım 5,2%, xarici ölkələrə ixracında artım 6,4% olmuşdur. Bağçılıq məhsullarının (sitrus, alma, fındıq və s.) istehsalındakı yüksək artım hesabına bu sahədə ixrac idxalı üstələmişdir.

Hal-hazırda Azərbaycan 140-dan çox dövlətlə ticarət əlaqəsi saxlayır. 2022-ci ildə respublikanın **xarici ticarət dövriyyəsi** 46,6 milyard ABŞ dolları olmuşdur. Respublikadan xaricə 35,5 milyard ABŞ dolları dəyərində məhsul ixrac olunmuş və ölkəyə 11,5 milyard dollar dəyərində məhsul gətirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsində **Türkiyə, Rusiya, İtaliya, Çin, İsrail** və **İngiltərə** əsas rol oynamışdır.

2004-cü, 2009-cu, 2014-cü və 2019-cu illərdə **Prezident İlham Əliyev** tərəfindən təsdiq edilən Azərbaycan Respublikasının regionlarının inkişaf Proqramlarına uyğun olaraq rayonların infrastrukturunun yenidən qurulmasına, bölgələrdə yeni emal müəssisələrinin yaradılması ilə yeni iş yerlərinin açılmasına, sosial və mədəni təyinatlı obyektlərin tikintisinə diqqət artırılmışdır. Respublikada istifadəyə verilən sənaye müəssisələrinin böyük hissəsi rayonların payına düşür. Məsələn, Xaçmaz rayonunda Qafqaz Konserv zavodu, Neftçala rayonunda Nərə balığı yetişdirmə zavodu, Ağstafada Mebel fabriki, Lənkəranda Tərəvəz emalı və Tomat istehsalı zavodları tikilib istifadəyə verilmişdir. 2016-cı ildə İsmayıllı rayonunda istifadəyə verilən **Tikinti materialları kombinatında** müxtəlif inşaat materialları və yeni texnologiya əsasında metal dam plitələri və

kirəmit formalı dəmir örtüklər, həmin ildə **Ağstafa** şəhərində açılan sənaye parkının müəssisələrində müxtəlif inşaat materialları, keramika dam örtükləri və şüşə qablar istehsal olunur.

Bu dövrdə respublikanın bütün rayonlarında yeni tipli və müasir avadanlıqlarla təchiz olunan məktəblər və muzeylər tikilmiş, parklar salınmışdır. Rayonların əksəriyyətində müalicə - diaqnostika mərkəzləri və xəstəxanalar açılmışdır.

Ümumiyyətlə, bu dövrdə respublikanın rayonlarında 50 müasir olimpiya idman kompleksi yaradılmışdır.

2023-ci ildə respublikamızda aparılan səmərəli və məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində ölkədə **Ümumi Daxili Məhsul** istehsalı (ÜDM) 123,0 milyard manata çatmış və adambaşına düşən **ÜDM** istehsalı 12114,5 manat təşkil etmişdir.

**Prezident İlham Əliyevin** 2003-cü il 24 noyabr tarixli “Azərbaycan Respublikasında sosial - iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” fərmanında və 11 fevral 2004-cü il tarixində təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial - iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda irəli sürülmüş vəzifələrin həyata keçirilməsi bütövlükdə respublikanın və regionların hərtərəfli şəkildə inkişafını təmin etmişdir. **2019-cu ildə** regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dördüncü **Dövlət Proqramı** qəbul edilmişdir. 2022-ci ilin dövlət büdcəsində sosial sahənin maliyyələşdirilməsinə böyük məbləğdə -15 milyard manat vəsait ayrılmışdır. Respublika prezidentinin sərəncamı ilə 2023-cü ilin yanvar ayında minimum əməkhaqqı ayda 300 manatdan 345 manata çatdırılaraq ilk dəfədir ki, 200 dolları ötmüşdür. Eyni zamanda pensiyaların aşağı həddi 240 manatdan 280 manata çatdırılmışdır.

Dünya İqtisadi Forumunun dəqiqliklə hazırlanmış hesabatına görə Azərbaycan 2022-ci ildə **global rəqabət qabiliyyətilik indeksinə görə** 141 dövlət içərisində 91-ci yerdə qərarlaşmışdır. 2022-ci il məlumatına görə Azərbaycan dünyada iqtisadi göstəricilərinə görə 193 ölkə içərisində 87-ci yerdədir.

Son 20 ildə **Bakıda** çoxlu sayda yeni və müasir tipli yaşayış evlərinin, sosial və mədəni təyinatlı binaların və ticarət obyektlərinin tikilməsi, yeni yolların və çoxlu sayda körpünün tikilməsi, dənizkənarı bulvarın tamamilə yenidən qurulması nəticəsində paytaxt şəhərimizin siması tamamilə dəyişmişdir.

Qaçqın və məcburi köçkünlərin mənzil şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün respublikanın və Bakı şəhərinin müxtəlif rayon və qəsəbələrində yaşayış evləri tikilmişdir. 2007-ci ildə respublikada olan bütün **çadır şəhərcikləri** ləğv edilmişdir.

2017-ci ildə Şərqlə Qərbi, Asiya ilə Avropanı birləşdirən strateji və böyük iqtisadi əhəmiyyətli Bakı - Tiflis - Qars dəmiryolu xəttinin tikintisi başa çatdırılmışdır.

Bakının **Ələt qəsəbəsində** Xəzər dənizində ən böyük və müasir **Beynəlxalq Liman Kompleksinin** tikintisi sürətlə davam etdirilmiş və 2014-cü il sentyabr ayının 22-də **Bakı Beynəlxalq Ticarət Limanı** fəaliyyətə başlamışdır.

2016-cı ildə Ukrayna, Gürcüstan, Azərbaycan, Qazaxıstan - Çin marşrutu üzrə konteyner sınaq qatarı yola salınmışdır. Marşurut Qara dənizin İlyiçevsk-Batumi və Xəzər dənizinin Ələt-Aktau-Port bərə keçidlərini əhatə edir.

Son dövrlərdə Azərbaycan beynəlxalq yüklərin daşınması sahəsində əsas tranzit ölkələrdən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan üzərindən beynəlxalq yük daşımaları 2021-ci ildə 9 milyon tondan, 2022-ci ildə 12 milyon tona çataraq 34 % artmışdır.

Bakı şəhərində 572 km yol əsaslı şəkildə təmir olunmuş, 32 yol qovşağı, 35 körpü və tunnel tikilib istifadəyə verilmişdir.

2008-2016-cı illərdə Bakı şəhərində metronun “Nəsimi”, “Azadlıq”, “Dər-nəgül”, “Avtovağzal” və “Memar Əcəmi-2” kimi yeni stansiyalarının tikintisi başa çatdırılmışdır. 2021-ci ildə tikintisi başa çatdırılan yeni stansiya 2020-ci il Vətən müharibəsində Ermənistan üzərində parlaq qələbənin qazanıldığı Zəfər gününün şərəfinə **Prezidentimiz İlham Əliyev** tərəfindən **“8 Noyabr”** adlandırılmışdır. 2022-ci ilin dekabr ayında istifadəyə verilən “Xocahəsən” stansiyası metronun “Bakmil”dən sonra ikinci böyük depo stansiyası hesab olunur.

Bakı şəhərinin əhalisini yüksək keyfiyyətli içməli su ilə təmin etmək üçün dövrün nəhəng layihələrindən biri olan **Oğuz - Qəbələ - Bakı su kəməri** 2010-cu ildə istifadəyə verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyevin** 2012-ci il 13 iyul tarixli fərmanı əsasında **“ASAN Xidmət”** mərkəzləri yaradılmasına başlanıldı və hal-hazırda respublikamızda 26 “ASAN Xidmət” mərkəzi fəaliyyət göstərir. “ASAN Xidmət” mərkəzləri ölkəmizdə **dövlət qulluqçusu - vətəndaş** münasibətlərinin keyfiyyətə yeni müstəviyə keçməsinə şərait yaratmışdır. Belə mərkəzlər vətəndaşların əlavə xərclərinin və vaxt itkisinin azaldılması, vətəndaşlara münasibətdə etik qaydalara əməl edilməsi və nəzakətli davranışa nail olunması, şəffaflığın artırılması, korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, idarəetmə sistemində hər cür məmur özbaşınalığının və korrupsiyanın aradan qaldırılması sahəsində xalqımıza layiqli xidmət göstərməkdə davam edir. Azərbaycan “ASAN Xidmət” modelinin tətbiqi ilə maraqlanan 20 xarici ölkə ilə əməkdaşlıq edir. İndiyədək 4 xarici ölkədə Azərbaycan modeli əsasında “ASAN Xidmət” mərkəzləri yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti **Mehriban xanım Əliyevanın** təşəbbüsü ilə 2019-cü il may ayının 9-da Bakının Yasamal rayonunda Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində **Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat ( DOST)** Agentliyinin və ilk **DOST** mərkəzinin inzi-bati binasının açılışı oldu. DOST layihəsinin həyata keçirilməsi ilə dövlət sosial xidmətlərinin innovativ yanaşmalar əsasında modern və çevik, tam şəffaf mexanizmlər üzərində qurulması sahəsində **ölkəmizin yeni brendi** yaradılmışdır. Mərkəzdə xalqımıza əmək, məşğulluq, sosial müdafiə və sosial təminat, əlillik, reabilitasiya sahələri üzrə 155 növdə xidmət göstərilir. 2019-2025-ci illərdə Bakı şəhəri və ölkəmizin bölgələrində 17 DOST mərkəzinin yaradılması nəzər-

də tutulmuşdur. Hazırda ölkəmizdə 7 DOST mərkəzi fəaliyyət göstərir. Sırf **Azərbaycan brendləri** olan ASAN xidmət və DOST mərkəzlərinin fəaliyyəti dünyada böyük maraqla qarşılanmış, bir çox ölkələrin rəsmi şəxsləri bu mərkəzlərin iş təcrübəsi ilə tanış olduqdan sonra öz heyranlıqlarını bildirmişdir.

2020-ci ildə bütün dünyada o cümlədən, Azərbaycanda yayılan **COVID-19 pandemiyası** ilə mübarizə sahəsində dövlətimiz çox ciddi və təxirəsalınmaz tədbirlər görmüşdür. **Prezident İlham Əliyev** 19 mart 2020-ci ildə əhalinin sağlamlığının qorunması və koronavirus infeksiyasına qarşı mübarizənin gücləndirilməsi ilə bağlı fərman imzaladı. Bu fərmana əsasən koronavirusla mübarizəyə **Dəstək fondu** yaradılmış, Bakıda modul tipli xəstəxanalar açılmış, ciddi karantin tədbirləri görülmüş, bütün tibbi personal bu qorxunc xəstəliklə mübarizə işinə cəlb edilmişdir. Dünyanın bir çox ölkələrində peyvənd vasitələrinin çatışmadığı halda, dövlətimiz Çindən və Almaniyadan əhaliyə yetəcək qədər peyvənd vaksinlərinin alınmasını, vaksinlərin vaxtı-vaxtında vurulmasını təmin etmişdir. Respublikamızın özündə qoruyucu vasitələrin (spirt, maska və s.) istehsalı yüksək səviyyədə təşkil edilərək bu sahədə bir neçə müəssisə yaradılmışdır. Azərbaycan Prezidenti **İlham Əliyev** tərəfindən hazırlanan və COVID -19 peyvəndlərinin ədalətli bölgüsünü tələb edən qətnaməni 2021-ci il noyabrın 19-da **BMT-yə üzv olan 126 dövlət** qəbul etmişdir. Azərbaycan dövləti tərəfindən Qoşulmama Hərəkatı Təşkilatının üzvü olan bir çox ölkəyə COVID -19-a qarşı mübarizədə kömək üçün peyvənd vaksinləri göndərilmişdir.

Əhalini daha keyfiyyətli və əlçatan tibbi xidmətlə təmin etmək üçün 2021-ci il yanvarın 1-dən respublikamızda **İcbari tibbi sığorta** sisteminin tətbiqinə başlanılmışdır. İlk əvvəl Azərbaycan vətəndaşlarına İcbari tibbi sığorta əsasında yalnız dövlət tibb müəssisələrinin xidmətindən istifadə hüququ verildisə, 2023-cü ildən vətəndaşlarımız özəl tibb ocaqlarında da İcbari tibbi sığorta ilə müalicə olunmaq imkanı qazanıbdır.

XXI əsrin ilk onilliklərində baş vermiş çox mühüm hadisələrdən biri kosmik peyk uçuşlarının gerçəkləşməsi nəticəsində **Vətənimiz Azərbaycanın dünya kosmik klubunun** üzvünə çevrilməsidir. 2013-cü il fevralın 8-də Azərbaycanın **ilk süni peyki**, 2014-cü il iyunun 30-da "**Azərsky**" adlı ikinci, 2018-ci il sentyabrın 26-da "**Azerspace-2**" adlı sayca üçüncü süni peyki orbitə çıxarılmışdır. Nəticədə Azərbaycan dünyada orbitdə süni peyki olan 20 ölkədən biridir. Bu süni peyklər Azərbaycanın müdafiə və təhlükəsizlik sisteminin möhkəmləndirilməsini, teleradio və telekommunikasiya sahəsində xarici ölkələrdən asılılığın azaldılmasını təmin etməklə yanaşı, respublikamızın müdafiə və kənd təsərrüfatı sahələri üçün kosmosdan lazım olan məlumatların ötürülməsində çox böyük rol oynayır. Böyük zəfərlə başa çatan 2020-ci il **Vətən müharibəsi** dövründə bu peyklərin verdiyi çox qiymətli məlumatlardan geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Dünya maliyyə sistemində baş vermiş proseslərlə bağlı olaraq 2016-cı ilin 21 fevral və 21 dekabr tarixlərində **Azərbaycan manatı** dollara nisbətdə iki də-

fə devalvasiyaya uğramışdır. Buna baxmayaraq dövlətimiz uzun müddətdir ki, daxili bazarda Azərbaycan manatının dollara nisbətə sabitliyini qoruyub saxlayır. Son 20 ildə (2003-2023) **Azərbaycan iqtisadiyyatı** 3 dəfə böyümüş, valyuta ehtiyatlarımız 70 milyardı keçmişdir. Xarici dövlət borcumuz 6,4 milyard dollar olub, bu məbləğin 9 faizini təşkil edir. Azərbaycan iqtisadiyyatı o qədər güclənmişdir ki, artıq dövlətimiz bir çox xarici ölkələrə investisiyalar yatırmışdır. Bunun nəticəsidir ki, **Beynəlxalq Valyuta Fondunun Bakı ofisi** 2023-cü ildə öz fəaliyyətini dayandırmışdır.

### **Respublikanın mədəni həyatı**

Azərbaycan dövləti respublikamızda **orta ümumtəhsil** və **ali məktəb şəbəkəsinin** inkişaf etdirilməsinə, uşaq və gənclərin dünya standartlarına cavab verən təhsillə təmin olunmasına və yüksək ixtisaslı kadrların yetişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Dövlət büdcəsindən təhsil sahəsinə ayrılan vəsaitlər 2005-ci ildən ölkənin iqtisadi inkişafına və dövlət büdcəsinin gəlirlərinə uyğun olaraq 3 dəfədən çox artmışdır. Dövlət büdcəsinin və **Heydər Əliyev Fondunun** maliyyə mənbələri hesabına son illərdə respublikamızda **2200-dən çox yeni məktəb binası** inşa edilmiş və ya əsaslı şəkildə təmir olunmuşdur. Görülmüş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində artıq 2005-ci ildə respublikanın bütün ümumtəhsil məktəblərində I - XI sinif şagirdlərinin **dövlətin hesabına pulsuz dərsliklərlə təmin edilməsi işi** tamamilə başa çatdırılmışdır. 2005 - 2006-cı dərs ilindən etibarən respublikanın bütün ümumtəhsil məktəblərində **buraxılış imtahanlarının** mərkəzləşmiş qaydada keçirilməsinə başlanılmışdır. Azərbaycanda təhsil islahatlarının genişləndirilməsi və bütün təhsil sisteminin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması kimi çox mühüm vəzifəni həyata keçirtmək üçün 2009-cu ilin iyun ayında Milli Məclis tərəfindən **“Təhsil haqqında”** yeni qanun qəbul olunmuşdur.

Azərbaycanın orta ümumtəhsil məktəblərində yüksək bilik əldə edən məktəblilərimiz 1998-ci ildən 2011-ci ilədək dünya fənn olimpiadalarında və beynəlxalq səviyyəli müxtəlif bilik yarışlarında 18 qızıl, 38 gümüş və 71 bürünc medala layiq görülmüşdür.

Azərbaycan Respublikası Avropada vahid ali təhsil məkanının yaradılmasını nəzərdə tutan və 1999-cu ildə başlayan **Boloniya prosesinə** 2005-ci ildə qoşulmuşdur. Azərbaycanın bu prosesə qoşulması ölkəmizdə vahid Avropa standartlarına cavab verən ali təhsil sisteminin formalaşdırılmasını tələb edir. 2009-cu il mayın 22-də qəbul edilən “2009 - 2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq ölkəmizin ali təhsil sisteminin Boloniya prosesinin prinsiplərinə uyğun şəkildə yenidən qurulması üçün ardıcıl addımlar atılmışdır.

1992-ci ildə yaradılan Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında **Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası** (2016-cı ilin aprelindən Azərbaycan Respub-

likası Dövlət İmtahan Mərkəzi) buraxılış və qəbul imtahanlarını düzgün və obyektiv şəkildə keçirərək xalqımıza və Vətənimizə əvəzsiz xidmət göstərməkdə davam edir.

Azərbaycan dövləti gənclərimizin xarici ölkələrin ən qabaqcıl univesitetlərində ali təhsil almasına xüsusi diqqət yetirir. 2007-ci il aprelin 16-da bu mühim məsələ ilə bağlı qəbul edilmiş **Dövlət Proqramına** uyğun olaraq yüzlərlə gəncin xaricdə dövlət hesabına təhsil almasına Dövlət Neft Fondu tərəfindən hər il 10 - 15 milyon manat pul ayrılmışdır. Bu proqram çərçivəsində indiyədək minlərlə Azərbaycan gənci **ABŞ-a, Avropa və Asiyanın** ən inkişaf etmiş ölkələrinə ali təhsil almaq üçün göndərilmişdir.

Görkəmli dövlət xadimi **Heydər Əliyevin** “Azərbaycan xalqının milli sərəvəti” adlandırdığı **Bakı Dövlət Universiteti** respublikamızda Boloniya təhsil sisteminə qoşulan ilk ali təhsil müəssisəsidir. 2009-cu ildə respublikanın bu ilk ali təhsil ocağının 90 illik yubileyində çıxış edən **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev** respublikamızın elm və təhsil sahələrində Bakı Dövlət Universitetinin çox önəmli yer tutduğunu xüsusilə qeyd etmişdir. 2019-cu ildə 100 yaşı, 2024-də 105 yaşı tamam olan Bakı Dövlət Universitetində 16 fakültə, 120 kafedra, 2 Elmi Tədqiqat İnstitutu, 1 Elmi Texniki Mərkəz, 21 Elmi Tədqiqat Laboratoriyası, Qazax filialı, İqtisadiyyat və Humanitar Kollec və Gənc İstedadlar Liseyi, Tələbə və Kitab evləri fəaliyyət göstərir. Hal-hazırda **Bakı Dövlət Universiteti** respublikamızda bakalaviatura səviyyəsində 76 ixtisas, magistraturada 124 ixtisaslaşma üzrə 3 dildə kadr hazırlayan ən böyük ali təhsil müəssisəsidir. 24 mindən çox tələbə, magistrant və doktorantın təhsil aldığı, dünyanın 21 ölkəsindən 300-dən çox tələbə və magistrın oxuduğu Bakı Dövlət Universitetində 1500-dək professor-müəllim çalışır. Onlardan 15 nəfəri AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvü, 272 nəfəri elmlər doktoru, professor, 1049 nəfəri fəlsəfə doktoru, dosentdir. 2019-cu ilin iyun ayının 13-də müsəlman Şərqiində ilk Avropa tipli ali məktəb olan Bakı Dövlət Universitetinin yüzillik yubileyi Paris şəhərində UNESCO-nun baş qərargahında təntənə ilə qeyd edilmişdir. 2019-cu il noyabrın 26-da Bakı Konqres Mərkəzində **Bakı Dövlət Universitetinin** 100 illik yubileyi münasibətilə keçirilən təntənəli mərasimdə çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyev** Universitetin Respublikanın hərtərəfli inkişafına böyük töhfələr verdiyini, yüz il ərzində BDU-nu 200 min nəfərə yaxın yüksək ixtisaslı məzunun bitirdiyini, indiyədək bu təhsil ocağının məzunları içərisindən görkəmli mütəxəssislər, alimlər, siyasətçilər, ictimai xadimlər çıxdığını, ən məşhur məzununun Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, müasir Azərbaycanın qurucusu **Heydər Əliyevin** olduğunu xüsusilə qeyd etmişdir. Hal-hazırda Bakı Dövlət Universiteti reyting göstəricilərinə görə dünyanın 2 min ən böyük universiteti içərisində 1001-1200-cü yerlərdə qərarlaşmışdır.

Bakı Dövlət Universiteti gənclərimizə keyfiyyətli təhsil verməklə yanaşı, hal - hazırda Azərbaycanın ən mühüm elmi mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Dünya elmində XXI əsrin ən yeni strateji istiqaməti kimi qəbul edilən Nanotexnologiyalar sahəsində tədqiqatlar aparmaq məqsədilə Universitetdə 2005-ci ildə **Nanoaraşdırma Mərkəzi** yaradılmışdır. Rumıniya ilə elmi əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərən bu elmi mərkəz ən müasir cihaz və avadanlıqlarla təmin olunmuşdur. Nanoaraşdırma Mərkəzində aparılan elmi tədqiqatın dünya alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilən nəticələri artıq respublikamızın neftçixarma sənayesində uğurla tətbiq olunur. 2020-ci ildə Universitet alimləri tərəfindən xaricdə nəşr olunan 1116 məqalədən 578-i dünya elmində qəbul edilən ən nüfuzlu jurnallarda çap edilmişdir. 2021-ci ildə yeni fundamental elmi istiqamətlər üzrə araşdırmalar aparmaq üçün BDU-da ilk dəfə olaraq **Tədqiqat, İnkişaf və İnnovasiyalar üzrə Mükəmməllik Mərkəzi (Center of Excellence)** yaradılmışdır. 2022-ci ildə Universitetdə Tələbə Elmi-Texniki Yaradıcılıq Mərkəzi təşkil edilmiş, Universitet tələbələrinin iki layihəsi “TEKNOFEST-2023” Festivalının qalibi olmuşdur.

2009-cu ildə Azərbaycanda elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya və Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir. Bu Proqram qəbul edildikdən sonra Azərbaycan alimləri **fundamental elm sahələrində** öz tədqiqatlarını genişləndirərək geologiya, neft və neft - kimya, biologiya, kimya, fizika, riyaziyyat sahələrində bir çox kəşflərə imza atmışlar. Onların gərgin axtarışlarının nəticəsi olaraq neftçixarma sahəsində yeni istiqamət olan **radiotexnologiya üsulları** tətbiq olunmuş, **reaktiv mühərriklər üçün yeni yanacaq** kəşf olunmuş və mülki aviasiyada uçuşların təhlükəsizliyinin elmi əsasları yaradılmışdır.

Danışılan dövrdə Azərbaycanda elm və təhsillə yanaşı, **incəsənətin** müxtəlif sahələrinin də inkişaf etdirilməsi dövlətimizin diqqət mərkəzində olmuşdur.

**Azərbaycan kinosunun** 2008 - 2018-ci illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycanfilm kinostudiyasında “Buta”, “Tərsinə çevrilmiş dünya”, “Əlavə təsir”, “Vəkil haradadır?” filmlərinin çəkilişi başa çatdırılmışdır. Son 10 ildə ölkəmizdə 44 tammetrajlı bədii film, ümumilikdə isə 344 film çəkilmişdir. Bu illər ərzində Azərbaycan filmləri 50-dən artıq ölkədə 200-dən çox beynəlxalq kinofestivalda nümayiş etdirilmiş, dəfələrlə ən yaxşı film, ən yaxşı aktyor, rejissor, ssenari müəllifləri mükafatlarına layiq görülmüşdür. Respublikamızda 2001-ci ildən hər il avqustun 2-i **“Azərbaycan Kinosu Günü”** kimi qeyd edilir.

Mədəniyyətimizin və incəsənətimizin geniş şəkildə təbliği üçün 2011-ci il fevralın 15-də Azərbaycan televiziyasında **“Mədəniyyət”** kanalı fəaliyyətə başlamışdır. Klassik musiqi sənətimizi inkişaf etdirmək üçün 2008-ci ildə **Beynəlxalq Muğam Mərkəzi** yaradılmışdır. 2005-2022-ci illər arasında 8 Muğam Televiziya Müsabiqəsinin keçirilməsi Azərbaycan musiqi sənətində əsl hadisəyə çevrilmişdir.

2010-cu il sentyabrın 1-də Bakı şəhərində Dənizkənarı Milli Parkda **Dövlət Bayrağı Meydanının** açılışı olmuşdur.

2011-ci ildə Azərbaycan **“Avroviziya”** (Eurovision) mahnı müsabiqəsində

qalib gələrək 39 iştirakçı dövlət içərisində I yeri tutmuşdur.

10 may 2012-ci ildə Bakı şəhərində özünəməxsus memarlıq üslubunda inşa edilmiş **Heydər Əliyev Mərkəzinin** açılış mərasimi olmuşdur. Mərkəz müasir Bakının simvollarından biri hesab edilir.

2013-cü ilin iyunun 24-də Bakının görünüşünə xüsusi gözəllik verən “**Alov qüllələri**”nin inşası başa çatdırılmışdır.

2014-cü il dekabr ayının 26-da Bakı şəhərində Şirvan-Abşeron memarlıq üslubunda tikilmiş dörd minarəli **Heydər Əliyev məscidi** fəaliyyətə başlamışdır. Bu məscid Azərbaycanın ən böyük dini memarlıq abidəsidir.

2022-ci ildə heykəltəraş Ömər Eldarovun yaratdığı **Müslüm Maqamayev** heykəli və heykəltəraş Xanlar Əhmədovun yaratdığı **Hacı Zeynalabdin Tağıyevin** heykəli Bakı şəhərində ucaldılmışdır.

Müxtəlif xalqların və müxtəlif dinə mənsub olan insanların dinc şəraitdə yaşadığı Azərbaycan Respublikasında 2016-cı il “Multikulturalizm ili” elan edilmişdir. 2016-cı il aprelin 25-27-də Respublikamızın paytaxtı Bakı şəhərində BMT-nin Sivilizasiya Alyansının VII Qlobal Forumu keçirilmişdir. Fərqli dinlər, mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında dioloqun inkişafına həsr olunmuş forumda “Bakı Bəyannaməsi” qəbul edilmişdir.

Azərbaycan idmançıları müxtəlif beynəlxalq miqyaslı idman yarışlarında və **Yay Olimpiya Oyunlarında** fəal surətdə iştirak edərək böyük uğurlar qazanmışlar. 2004-cü ilin avqustunda **Afinada** keçirilmiş XXVIII Yay Olimpiya Oyunlarında Azərbaycan 1 qızıl (güləşçi Fərid Mansurov) və 4 bürünc medal qazanaraq Avropada 38 - 45-ci yerləri bölüşdürmüşdüsə, **Pekində** keçirilmiş XXIX Yay Olimpiya Oyunlarında 1 qızıl (cüdoçu Elnur Məmmədli), 2 gümüş və 4 bürünc medal qazanaraq Avropa ölkələri içərisində 20-ci yeri tutmuşdur. 2012-ci ildə **Londonda** keçirilən XXX Yay Olimpiya Oyunlarında isə Azərbaycan idmançıları medalların sayını 10-a (2 qızıl, 2 gümüş, 6 bürünc) çatdırdılar. London Olimpiadasında qızıl medal qazanan sərbəst güləşçilərimiz **Şərif Şərifov** və **Toğrul Əsgərov** yüksək kürsüyə çıxaraq hamımız üçün müqəddəs olan **Üçrəngli bayrağımızın** qaldırılmasına və **Dövlət himnimizin** səsləndirilməsinə nail oldular. 2016-cı ildə Braziliyanın **Rio-de-Janeyro** şəhərində keçirilən növbəti Yay Olimpiya Oyunlarında Azərbaycan idmançıları 1 qızıl, 7 gümüş və 10 bürünc olmaqla, 18 medal, 2021-ci ildə **Tokioda** keçirilən XXXII Yay Olimpiya Oyunlarında isə 3 gümüş, 4 bürünc olmaqla, cəmi 7 medal qazandılar. 2021-ci ildə Tokioda keçirilən **XVI Paralimpiya Oyunlarında** iştirak edən fədakar idmançılarımız böyük uğura imza ataraq 14 qızıl, 1 gümüş və 4 bürünc olmaqla, 19 medal qazandılar. Nəticədə Azərbaycan 163 ölkə arasında 10-cu yeri tutdu.

2015-ci ildə **Bakıda ilk Avropa oyunlarının** keçirilməsi Azərbaycanın idman həyatında baş vermiş əsas hadisələrdən biridir. Respublikamızın birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, Avropa oyunlarının Təşkilat Komitəsinin sədri **Mehriban Əliyevanın** məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində artıq 67



min nəfərdən çox tamaşaçı tutan **Olimpiya stadionu, Bakı Atıcılıq mərkəzi** və digər mühüm idman qurğuları inşa edilərək istifadəyə verilmişdir.

2016-cı il iyunun 17-19-da Bakı şəhərində Formula-1 Avropa Qran-Prisi və 2017-ci il iyunun 23-25-də Formula-1 Azərbaycan Qran-Prisi 2021-ci il iyunun 4-6-da Bakıda Formula-2 üzrə Dünya Çempionatının VI mərhələsi Azərbaycan Qran-Prisi, 2022-cü il iyunun 10-12-də və 2023-cü il 28-30 aprelə Formula-1 üzrə Azərbaycan Qran-Prisi yarışları keçirilmişdir.

2016-cı il sentyabrın 1-14-də Bakının ev sahibliyi etdiyi 42-ci Ümumdünya Şahmat Olimpiadasında dünyanın 175 ölkəsinin ən güclü şahmatçıları iştirak etmişdir. 2019-cu il oktyabrın 4-də Rusiyanın Xanti-Mansi şəhərində keçirilən beynəlxalq şahmat yarışında şahmatçımız **Teymur Rəcəbov** qalib gələrək tariximizdə ilk dəfə **Dünya Kubokunu** qazanmışdır.

2017-ci il may ayının 12-dən 22-dək Bakıda IV İslam Həmrəyliyi oyunları keçirilmişdir. Azərbaycanın Birinci vitse prezidenti Mehriban Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Təşkilat Komitəsinin keçirdiyi bu möhtəşəm idman tədbirində 57 dövlətin 6 minə yaxın idmançısı 21 idman növü üzrə yarışlarda iştirak etmişdir. 162 medal (75 qızıl, 50 gümüş və 37 bürünc) qazanan Azərbaycan IV İslam Həmrəyliyi oyunlarının qalibi olmuşdur.

**2019-cu ilin iyunun 21-dən 30-nadək** Minskə keçirilən II Avropa oyunlarında Azərbaycan 82 idmançı ilə təmsil olunmuşdur. Azərbaycan idmançıları bu mötəbər yarışda 5-i qızıl, 10-u gümüş, 13-ü bürünc olmaqla, 28 medal qazanaraq 10-cu yeri tutmuşdur.

2023-cü il iyunun 21-dən iyulun 3-dək Polşanın Krakov şəhərində III Avropa Oyunları keçirildi. 48 ölkədən 7 minə yaxın idmançının çıxış etdiyi yarışlarda Azərbaycan yığması 101 idmançı ilə təmsil olunmuşdu. Millimiz 3-ü qızıl, 2-si gümüş və 6-sı bürünc olmaqla, 11 medal qazanaraq ümumi hesabda 24-cü yeri tutmuşdur.

2018-ci il respublikamızda “Cümhuriyyət ili” elan olunmuş və 2018-ci il may ayının 28-də müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının yüzilliyi dövlət səviyyəsində təntənəli şəkildə qeyd edilmişdir.

Respublikamızda 2019-cu ilin “Nəsimi ili”, 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi ili”, 2022-ci ilin “Şuşa ili” elan edilməsi ədəbiyyatımızın görkəmli xadimlərinə və mədəniyyət paytaxtımız olan Şuşaya xüsusi diqqətin nəticəsi hesab oluna bilər. **Şuşa şəhərinin 2023-cü il üçün “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı”, 2024-cü il üçün “İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı”** elan edilməsi Türk və İslam dövlətlərinin mədəni sahədə əməkdaşlığının önəmli hadisələrindən biridir.

2020-ci il Vətən müharibəsi nəticəsində işğaldan azad edilən Qarabağdakı **Azıx** və **Tağlar** tarixi arxeoloji abidələrimiz 2023-cü ilin sentyabr ayında **YUNESKO-nun mədəni irsi** siyahısına daxil edilmişdir.

**Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti  
(2003 – 2020-ci illər)**

Azərbaycanın dünya dövlətləri içərisində nüfuzunun daha da möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq təhlükəsizliyinin təmin olunması, qonşu və dost dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf etdirilməsi, müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla, dünyanın aparıcı dövlətləri ilə sıx əməkdaşlığın qurulması və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın milli mənafeyinə uyğun şəkildə ədalətli həllinə nail olunması 2003-2020-ci illərdə **Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin ana xəttini** təşkil etmişdir.

Bu dövrdə **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev** tərəfindən milli maraqlarımıza uyğun olan xarici siyasət xətti həyata keçirilmişdir. Müstəqillik qazanıldıqdan sonra keçən müddət ərzində Azərbaycan Respublikasının xaricdə **76 diplomatik nümayəndəliyi və konsulluğu** açılmışdır. Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliklərinin, xüsusilə, səfirliklərinin yerləşmə coğrafiyası xeyli genişlənərək Avstraliyanı çıxmaqla, dünyanın bütün qitələrini əhatə edir. Xaricdəki diplomatik nümayəndəlikləri peşəkar kadrlarla təmin etmək üçün 2006-cı ildə **Azərbaycan Diplomatiya Akademiyası** (ADA Universiteti) açılmışdır.

Azərbaycan Respublikası təcavüzkar Ermənistanı çıxmaqla, bütün qonşu dövlətlərlə normal münasibətlər saxlayır.

Bizə qardaş ölkə olan və ən yaxın strateji müttəfiqimiz **Türkiyə Respublikası** ilə münasibətlərimiz yüksək səviyyədədir. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında heç bir başqa ölkə ilə analoqu olmayan siyasi, iqtisadi, mədəni və hərbi əməkdaşlıq sahəsində sıx münasibətlər qurulmuşdur. Ümummilli lider **Heydər Əliyevin** söylədiyi **“Bir millət iki dövlət”** ifadəsi yeni dövrdə dövlətlərimiz arasında münasibətlərin məzmununu tam şəkildə əks etdirir. Azərbaycan və Türkiyə Respublikalarının iştirakı ilə Bakı-Tiflis-Ceyhan neft, Bakı-Tiflis-Ərzurum qaz, TAP, TANAP kimi nəhəng enerji layihələrinin reallaşdırılması, Bakı-Tiflis-Qars dəmiryolu xəttinin açılması, Azərbaycan tərəfindən 6.3 milyard ABŞ dolları həcmində yatırım əsasında Türkiyədə **“Star” Neft emalı zavodunun** fəaliyyətə başlaması ölkələrimiz arasında sıx əməkdaşlığın, birliyin və qardaşlığın nümunəsi hesab edilə bilər. Bu qardaş dövlət 2020-ci il **Vətən müharibəsi** dövründə Azərbaycanın yanında olaraq, ölkəmizə siyasi, diplomatik və mənəvi dəstək verdi. Türkiyə Respublikasından alınan pilotsuz uçuş aparatları və digər hərbi texnika Ermənistan üzərində daha az insan itkisi ilə apardığımız savaşa qazandığımız Böyük Qələbənin əsas faktorlarından biri olmuşdur. 2020-ci ilin dekabr ayının 10-da Bakının Azadlıq meydanında Vətən müharibəsində qələbəyə həsr olunmuş **Zəfər Paradında** Türkiyə Respublikasının Prezidenti **Rəcəb Tayyib Ərdoğanın** iştirak etməsi qardaşlığımızın yeni bir təzahürü oldu. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Müzəffər Ali Baş Komandanımız **İlham Əliyev** Türkiyənin müharibə dövründə Azərbaycana

böyük dəstəyinə yüksək qiymət vermişdir: “Biz müharibənin ilk günündən qardaş Türkiyədən böyük dəstək aldığımızı. Mənim əziz qardaşım, Cümhurbaşqanı **Rəcəb Tayyib Ərdoğan** sentyabrın 27-də müharibə başlanan gün açıq şəkildə Azərbaycana dəstək ifadə etdi. Bu siyasi və mənəvi dəstəyin çox böyük əhəmiyyəti var idi. Əziz qardaşım bildirmişdi ki, **Azərbaycan** yalnız deyil, **Türkiyə** Azərbaycanın yanındadır. Əlbəttə ki, bu, çox ciddi mesaj idi, ciddi siqnal idi. Bu isə bizə imkan verdi ki, əks-hücum əməliyyatını uğurla keçirək, imkan verdi ki, hər hansı bir kənar qüvvə məsələyə müdaxilə etməsin. Mən həmişə demişdim ki, əgər xarici müdaxilə olmasa, Azərbaycan Dağlıq Qarabağ məsələsini qısa müddət ərzində həll edə bilər və belə də oldu.”

Vətən müharibəsindən sonra böyük bir tarixi hadisə baş verdi. 2021-ci il iyunun 15-də mədəniyyətimizin qədim beşiyi olan **Şuşa şəhərində** Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında **Şuşa Bəyannaməsi** imzalandı. Bu Bəyannamə ilə Azərbaycan və Türkiyə arasında dostluq və qardaşlıq münasibətləri ən yüksək **hərbi müttəfiqlik** səviyyəsinə yüksəldi.

Dünyanın güclü və böyük dövləti, Şimal qonşumuz **Rusiya Federasiyası** ilə normal münasibətlərin qurulması və davam etdirilməsi Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərdən birini təşkil edir. Bölgədə təcavüzkar Ermənistanın havadarı olmasına, bu ölkəni müxtəlif növ hərbi texnika və silah-sursatla təmin etməsinə, **Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı** çərçivəsində onunla hərbi müttəfiq olmasına baxmayaraq, Azərbaycan Cənubi Qafqazda hərbi-strateji və iqtisadi maraqları olan Rusiya dövləti ilə qarşılıqlı faydaya əsaslanan normal münasibətlərin saxlanılması və inkişafına xüsusi diqqət yetirir. **Rusiya Federasiyasında** çoxlu sayda azərbaycanlının yaşaması da bu ölkə ilə münasibətlərimizə öz təsirini göstərir.

Cənubi Qafqaz bölgəsində Rusiya Federasiyasının Azərbaycanda yeganə hərbi qüvvəsi olan **Qəbələ Radiolokasiya Stansiyasının (RLS)** statusu, istifadə prinsipləri və şərtləri haqqında Azərbaycan və Rusiya dövlətləri arasında 2002-ci ildə imzalanmış sazişin 2012-ci il dekabrın 9-da qüvvədən düşməsi ilə bu mühüm hərbi obyektin fəaliyyəti dayandırıldı. Rusiyanın Qəbələ RLS-i icarəyə götürməkdən imtina etməsi bütövlükdə Respublikamızın və son dövrlərdə çox sürətlə inkişaf edərək kurort-istirahət zonasına çevrilən Qəbələ rayonunun ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərmişdir.

XXI əsrin 20-ci illərində **Rusiya ilə Türkiyənin** regional məsələlərin həllində yaxınlaşması, bir çox sahələrdə iki dövlət arasında sıx əməkdaşlığın yaranması Cənubi Qafqazda güc balansının **Azərbaycanın** xeyrinə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. 2020-ci ildə Qarabağın işğaldan azad edilməsi uğrunda 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə hər cür texnika və silah-sursatla Ermənistanı silahlandıran Rusiyanın bu dövlətin tərəfində açıq hərbi əməliyyatlara qoşulmaması düşmən üzərində qələbə qazanmağımızda mühüm rol oynamışdır.

**Cənubi Qafqaz** bölgəsində sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi Azər-

baycan üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan bizə qonşu olan **Gürcüstan** ilə qarşılıqlı münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsinə böyük əhəmiyyət verir. Azərbaycan neftini, qazını daşıyan əsas kəmərlərin və Bakı-Tiflis-Qars dəmiryolunun bu ölkədən keçməsi dövlətlərimiz arasında strateji əməkdaşlığın daha yüksək səviyyəyə çatmasına gətirib çıxartmışdır. Bu dövlətlə münasibətlərdə Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımızın haqq və hüquqlarının təmin edilməsi məsələsi də önəmli rol oynayır. **Gürcüstan** Azərbaycanın iqtisadi sahədə strateji müttəfiqi olmaqla yanaşı, Azərbaycan qazının və neft məhsullarının, elektrik enerjisinin əsas alıcılarından biridir. 2008-ci ilin avqustunda **Rusiya** ilə **Gürcüstan** arasında **hərbi münəqişə** alovlananda Azərbaycan dövləti çox çətin seçim qarşısında qalmışdı. Azərbaycan bir tərəfdən Rusiya kimi böyük bir dövlətlə sıx əməkdaşlıq münasibətlərini qoruyub saxlamalı, digər tərəfdən bölgədə **əsas strateji müttəfiqi olan Gürcüstanı** müdafiə etməli idi. Azərbaycan diplomatiyası bu çətin sınaqdan uğurla çıxdı. Azərbaycan hökuməti bir tərəfdən Rusiya ilə mövcud olan tərəfdaşlıq münasibətlərini qoruyub saxlamaqla, Gürcüstan ərazisində Azərbaycan qazını nəql edən strateji əhəmiyyətli kəmərlərin və terminalların təhlükəsizliyinə nail oldu, digər tərəfdən isə Gürcüstana mümkün olan dəstəyi verdi.

Gürcüstan Ermənistanla dost ölkə olsa da, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və haqlı mövqeyini dəstəkləyərək 2020-ci il Vətən müharibəsi dövründə öz ərazisindən Ermənistana Rusiyadan silah-sursat daşınmasına imkan vermədi.

Azərbaycan Respublikası **İran İslam Respublikası** ilə də normal qonşuluq münasibətlərinin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verir. 2004-cü ildə **Təbrizdə** Azərbaycan Konsulluğunun açılması ölkələrimiz arasında əməkdaşlığın genişlənməsinə təkan verdi. Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşlarından biri olan İranla yol-nəqliyyat və enerji sahələrində əməkdaşlıq XXI əsrin ilk onilliklərində də davam etdirilmişdir. İran 2020-ci il Vətən müharibəsi dövründə bitərəfliyini qoruyaraq Azərbaycanın haqq işinə qarşı elə bir ciddi addım atmasa da, Ermənistan üzərində böyük qələbəmizdən sonra ölkəmizlə bağlı siyasətini dəyişdi. İranda öz tarixi vətəninə yaşayan 40 milyonluq **Cənubi Azərbaycan** türkünün milli haqq və hüquqlarını kobud şəkildə pozan, bölgədə və dünyada terrorizmi dəstəkləyən **İran hökuməti** qələbəmizdən sonra Azərbaycanın Cənubi Qafqaz bölgəsində güclü və aparıcı dövlətə çevrilməsi reallığını qəbul etməyərək açıq şəkildə məğlub Ermənistanın tərəfinə keçdi. İran Azərbaycana qarşı hədə-qorxu, hərbi-diplomatik və siyasi təzyiq üsullarından istifadə etməyə başladı. İslam Respublikası adlanan İran dövləti müsəlmanlara qarşı soyqırımını törədən, İslam abidələrini yer üzündən silən, müsəlmanlar üçün çox müqəddəs sayılan məscidlərdə donuz saxlayan Ermənistanı özünün müttəfiqi və qardaş ölkəsi elan edərək 2020-ci il 10 noyabr Bəyanatında nəzərdə tutulan **Şərqi Zəngəzur dəhlizinin** açılmasına hər vasitə ilə mane olmağa çalışır. Dövlət səviyyəsində aparılan **anti-Azərbaycan** siyasətinin nəticəsi olaraq 2023-cü il yanvar ayının 27-də İranda Azərbaycan Respublikasının Səfirliyinə terror hücumu təşkil edildi, sə-

firliyin mühafizə rəhbəri qətlə yetirildi. Bu qanlı hadisə iki dövlət arasında münasibətlərə böyük ziyan vurdu və Azərbaycan haqlı olaraq Tehran şəhərindəki səfirliyinin fəaliyyətini tamamilə dayandırdı.

Ermənistanın Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı öhdəliyini yerinə yetirmədiyi indiki şəraitdə İran İslam Respublikası Azərbaycanı Naxçıvan və Türkiyə ilə bağlayacaq həmin dəhlizə alternativ olan yolun İran ərazisindən keçməsinə öz razılığını bildirmişdir. Səfirliyimizə hücum edən terrorçunun 2024-cü ildə İran məhkəməsi tərəfindən ən ağır cəzaya məhkum edilərək edam olunması haqqında qərarın qəbul edilməsi İran İslam Respublikasının Azərbaycan Respublikası ilə münasibətlərində yaxşılığa doğru müəyyən addımlar atdığının göstəricisidir.

Azərbaycanın xarici siyasətində dünyada nüvə silahına malik yeganə müsəlman dövləti olan **Pakistanla** münasibətlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. 1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini ilk tanıyan dövlətlərdən biri olan və bizimlə sıx əlaqələr quran Pakistan indiyədək Ermənistanı bir dövlət kimi tanımayaraq onunla heç bir səviyyədə diplomatik əlaqələr qurmamış, dəhşətli Xocalı faciəsini soyqırımı kimi tanımışdır. **Azərbaycanı** dost, qardaş və etibarlı tərəfdaş hesab edən Pakistanla ölkəmiz arasında XX əsrin ilk onilliklərində siyasi-iqtisadi, ticari əlaqələr durmadan inkişaf etmişdir. İki ölkə arasında **müdafiə və hərbi əməkdaşlıq** sahəsində bağlanan sazişlər 2020-ci il Vətən müharibəsindən əvvəlki dövrdə Azərbaycanın müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan Ordusunun dördüncü nəsil müasir hücum silahları ilə təmin edilməsində Pakistan dövlətinin əvəzedilməz rolu olmuşdur. Hərbi Hava qüvvələrimizin yeni müasir qırıcı, qırıcı-bombardmançı təyyarələrə, “Hava-yer” raketlərinə olan təlabatı Pakistandan satın alınan silah-sursat hesabına ödənilmişdir. Pakistanın bu müasir silahları və hərbi texnikanı Azərbaycana dünya bazarında mövcud olan qiymətlərdən aşağı qiymətə satması bizə qardaş ölkə kimi yanaşdığını göstərir. 2020-ci il Vətən müharibəsi dövründə **Pakistan** Azərbaycana siyasi, diplomatik və mənəvi dəstəyini açıq şəkildə bildirmişdir. 2021-ci il iyulun 27-də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində **Azərbaycan, Türkiyə və Pakistan Respublikaları** arasında “**Bakı Bəyannaməsi**” adlanan mühüm sənədin imzalanması **üç qardaş dövlətin** beynəlxalq təhlükəsizlik və hərbi əməkdaşlıq sahəsində münasibətlərinin çox yüksək səviyyəyə çatdığını göstərir.

2003-2020-ci illərdə **İsrail** dövləti ilə münasibətlərimiz yüksələn xəttlə inkişaf etmişdir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini ilk tanıyan dövlətlərdən biri olan İsrail hələ 1993-cü ildə ölkəmizdə öz səfirliyini açmışdır. Azərbaycanla bütün sahələrdə əməkdaşlığa xüsusi önəm verən İsrail dövlətində xalqın Azərbaycana böyük bir sevgisi vardır. Vaxtilə təqiblərə məruz qalaraq müxtəlif ölkələrə səpələnmiş yəhudilərin Azərbaycanda əsrlərlə azərbaycanlılarla dinc şəkildə birgə yaşaması, öz dili və dinini qoruyub saxlaması, Azərbaycanı qürurla özlərinin doğma vətəni hesab etməsi İsraildə çox yüksək dəyərləndirilir.

Azərbaycan neftinin və neft məhsullarının alıcıları içərisində ikinci dövlət

olan İsrail iqtisadiyyatımızın qeyri-neft bölməsinə böyük sərmayə yatırmışdır. İsraillə **hərbi əməkdaşlığımız** ən yüksək səviyyəyə çatmışdır. İsraildən satın alınan ən müasir silah sistemlərinin və insansız hava vasitələrinin (dronların) dəyəri 6 milyard dollar həcmindədir. 2020-ci il Vətən müharibəsi dövründə İsrail dövləti və dünyadakı yəhudi təşkilatları dost və qardaş ölkə saydıqları Azərbaycanın haqq işini müdafiə etmişdilər. İsrail, Türkiyə və Pakistan ilə hərbi strateji əməkdaşlıq nəticəsində yeni nəsil silah növlərinə malik olan Azərbaycan 2020-ci il Vətən müharibəsi və sonrakı dövrdə postsovet məkanında heç bir ölkənin malik olmadığı texnoloji üstünlüklər qazanmışdır. 2023-cü il mart ayının 29-da çoxdan gözlənilən mühüm bir hadisə baş verdi. İsrailin **Təl-Əviv** şəhərində **Azərbaycan Respublikasının Səfirliyi** açıldı. Bu tarixi hadisə təhlükəsizlik, müdafiə, siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə iki dost dövlət arasında qırılmaz əlaqələrin möhkəmləndirilməsi yolunda mühüm bir addım kimi qiymətləndirilir. Bölgədə İran, Ermənistan və Ermənistanın havadarlarının müharibə təhdidlərinin gücləndiyi, İranın nüvə silahı yaratmaq təhlükəsinin gündən-günə artdığı bir şəraitdə Azərbaycan və İsrail Respublikaları arasında 2020-ci il Qarabağ müharibəsi dövründə sınaqdan çıxan qarşılıqlı müttəfiqlik münasibətlərinin daha da möhkəmlənməsi, regional təhlükələrə qarşı birgə əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi dövlətlərimiz və xalqlarımız üçün həyati əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanın dünyanın ən güclü dövlətlərindən biri olan **Amerika Birləşmiş Ştatları** ilə münasibətləri strateji əməkdaşlıq çərçivəsində davam etdirilmişdir. **Prezident İlham Əliyevin** 2006-cı il aprel ayında ABŞ-a ilk rəsmi dövlət səfəri ölkələrimiz arasında qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsində mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyən Amerika Birləşmiş Ştatlarının beynəlxalq terrorizmə qarşı apardığı qlobal mübarizədə respublikamız bu dövlətin ən etibarlı tərəfdaşlarından birinə çevrilmişdir. ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrələrindən biri kimi ABŞ-ın da “Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin” dinc yolla həlli sahəsində fəaliyyəti müsbət nəticə vermədi. 2020-ci il Vətən müharibəsi dövründə erməni lobbisinin çox güclü təsirə malik olduğu bu dövlət Azərbaycanın haqlı mübarizəsinə qarşı hər hansı bir təzyiq və təhdid vasitəsindən istifadə etmədi. Müharibədən sonra ABŞ Avropa Birliyi Şurası ilə əlaqədə Azərbaycanla Ermənistan arasında gedən sülh danışıqlarının əsas vasitəçilərindən biri kimi çıxış etmişdir. 2023-cü ilin mayın 1-dən 4-dək Vaşinqtonda, iyunun 27-29-da Arlington şəhərində ABŞ-ın dövlət katibi, Azərbaycan və Ermənistanın xarici işlər nazirləri arasında üçtərəfli görüşdə Azərbaycanla Ermənistan arasında bağlanılacaq yekun sülh müqaviləsinin şərtlərinin razılaşdırılmasında bəzi müsbət addımlar atılmışdır.

Azərbaycanın **Böyük Britaniya krallığı** ilə qarşılıqlı münasibətləri durmadan inkişaf edir. Bu dövlətlə siyasi, iqtisadi mədəni əlaqələrimiz yüksək səviyyədədir. Böyük Britaniya ən böyük beynəlxalq neft-qaz layihələrin həyata keçirilməsində Azərbaycanın əsas tərəfdaşlarından biridir. Dağlıq Qarabağı həmişə

ölkəmizin ərazisi hesab edən Böyük Britaniya Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycanın haqlı mövqeyini açıq və qəti şəkildə müdafiə etmişdir. 2020-ci ildə Vətən müharibəsinin başlandığı ilk günlərdə Ermənistanın havadarı kimi çıxış edən Fransanın təşəbbüsü ilə **BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi** müzakirəyə çıxarılmış, Təhlükəsizlik Şurasının sədri adından Azərbaycana qarşı sanksiyaların tətbiq edilməsini nəzərdə tutan **Bəyanat** hazırlanmışdı. Təhlükəsizlik Şurasının beş daimi üzvündən biri olan Böyük Britaniya bizim üçün çox çətin bir vaxtda Azərbaycanı tək qoymamış, öz **veto hüququndan** istifadə edərək Bəyanatın qəbul edilməsinin qarşısını almışdır.

Azərbaycanın xarici siyasətində **İtaliya Respublikası** ilə münasibətlər önəmli yer tutur. Azərbaycanla İtaliya arasında bütün sahələrdə sıx əməkdaşlıq və dostluq münasibətləri davam edir. İtaliya Azərbaycanın Avropa Birliyi ölkələri içərisində əsas ticarət tərəfdaşlarından biridir. Azərbaycan qazının Avropa ölkələrinə nəqlini nəzərdə tutan TANAP və TAP layihələrinin həyata keçirilməsində İtaliya aparıcı dövlət kimi mühüm rol oynamışdır. Vətən müharibəsi dövründə İtaliya Azərbaycanın haqlı mövqeyini açıq şəkildə müdafiə etmişdir.

2003-2020-ci illərdə Azərbaycanla **Ukrayna** arasında siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə əlaqələr yüksək səviyyədə olmuşdur. Azərbaycanla birlikdə GUAM təşkilatının üzvü olan Ukrayna ölkəmizi həmişə özünün strateji müttəfiqi sayaraq Ermənistanla münaqişənin davam etdiyi müddətdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qətiyyətlə müdafiə etmişdir. Azərbaycan da Krım və Donbas da daxil olmaqla Ukraynanın beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş ərazi bütövlüyünü tanıyır. 2020-ci il Vətən müharibəsi dövründə də Azərbaycanın yanında olan Ukrayna bizim Qarabağ savaşında tətbiq etdiyimiz azad etmə hərbi strategiyamız və döyüş təcrübəmizdən Rusiya tərəfindən işğal olunan Krım, və digər ərazilərin geri qaytarılması sahəsində istifadə etmək niyyətini bildirmişdir. Ukrayna müharibə bitdikdən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə infrastrukturun bərpa edilməsi sahəsində iştirak etmək niyyətində idi. Lakin 2022-ci ilin fevral ayında Rusiyanın Ukraynaya qarşı başladığı və indi də davam edən qanlı müharibə qarşılıqlı münasibətlərimizə ciddi təsir göstərmiş, bir çox sahələrdə əlaqələrimiz pozulmuşdur. Müharibə nəticəsində Ukrayna böyük dağıntılara məruz qalmış və çoxlu sayda ukraynalı qaçqın düşərək müxtəlif ölkələrə səpələnmişdir. Azərbaycan çətin vəziyyətdə olan Ukraynaya dəfələrlə humanitar yardımlar göndərərək bu ölkə ilə dostluğunu davam etdirir.

XXI əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan Avropa Birliyinin güclü dövlətlərindən biri olan **Fransa** ilə siyasi, iqtisadi və mədəni sahədə normal münasibətlər saxlamağa çalışmışdır. Fransa Azərbaycanın ticarət tərəfdaşlarından biridir və bu ölkə ilə iqtisadi əməkdaşlığımız davam etdirilir. Bakı-Tiflis-Ceyhan boru kəmərinə 5% paya malik olan Fransanın **“TotalEnergies”** şirkəti Xəzər dənizində Şahdəniz yatağından sonra ikinci olan və 350 milyard kubmetr qaz ehtiyatına malik **Abşeron qaz-kondesat** yatağının işlənilməsi üzrə SOCAR-ın

50+50 faiz tərəfdaşı kimi çıxış edir. 2023-cü il iyulun 10-da bu şirkət Abşeron qaz-kondensat yatağından təbii qaz hasilatının başladığını elan etmişdir. Bu şirkətlə bağlanan müqaviləyə uyğun olaraq yataqdan ildə hasil ediləcək 1,5 milyard kubmetr həcmində qaz Azərbaycanın daxili bazarına yönəldiləcəkdir. **Fransa** ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkəsi olmaqla, Qarabağla bağlı danışıqlarda bitərəfliyini pozaraq ermənipərəst mövqeyini açıq şəkildə bildirmişdir. 2020-ci il Qarabağ müharibəsi dövründə açıq şəkildə Ermənistanı müdafiə edən, onu silahlandıran, hal-hazırda aparılan sülh danışıqlarında Ermənistanın haqsız tələblərinin əsas müdafiəçisi kimi çıxış edən Fransa yekun sülh müqaviləsinin bağlanmasına hər vasitə ilə mane olmağa çalışır.

**2020-ci il Vətən müharibəsində Azərbaycanın yanında olan qardaş Türkiyənin, Pakistanın, İsrailin, Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv olan qardaş Respublikaların, Ukraynanın, İtaliyanın, Böyük Britaniyanın, Əfqanıstanın, Gürcüstanın, Bosniyanın, Şimali Kiprin, Qoşulmama Hərəkətinə üzv olan dövlətlərin dost dəstəyini xalqımız heç bir zaman unutmayacaqdır.**

2004-cü ildə Azərbaycan Respublikası Avropa Birliyinin “**Yeni qonşuluq**” siyasətinə qoşulmuşdur. Respublikamız Cənubi Qafqaz bölgəsində və strateji əhəmiyyətli Xəzər hövzəsində təhlükəsizliyin təmin olunmasında və regionun hərtərəfli şəkildə inkişafı naminə əməkdaşlığın genişləndirilməsində maraqlı olan Avropa dövlətləri ilə daha geniş münasibətlər qurulması üçün gərəkən bütün addımları atmışdır.

**Azərbaycan** nəhəng beynəlxalq neft və qaz layihələrini gerçəkləşdirməklə **Avropa Birliyi** ölkələrini enerji daşıyıcıları ilə təmin edən əsas dövlətlərdən birinə çevrilmişdir. 2022-ci ildə Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlanması nəticəsində Qərbi Avropaya Rusiya qazının nəqlinin dayandırılması Azərbaycanın bu sahədə əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Azərbaycan Respublikası **xaricdə yaşayan soydaşlarımızla əlaqələrin**ildən - ilə daha da genişləndirilməsinə və onların arasında birlik və həmrəyliyin təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirir. 2006-cı ilin mart ayında Bakıda keçirilən **Dünya Azərbaycanlılarının II qurultayı** bu məqsədin həyata keçirilməsində irəliyə doğru atılmış mühüm bir addım oldu.

2011-ci il iyulun 5-də Bakıda Dünya azərbaycanlılarının **III qurultayı** keçirildi. 42 ölkədən 1272 nümayəndənin iştirak etdiyi qurultayda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyev** Dünya Azərbaycanlılarının Əlaqələndirmə Şurasının sədri seçildi.

2016-cı il iyun ayının 3-4-də Bakı şəhərində Dünya Azərbaycanlılarının **IV qurultayı** keçirilmişdir. Qurultayda Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, Ermənistanda yerləşən və böyük təhlükə mənbəyi olan “Metsamor” Atom Elektrik Stansiyasının fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra mühüm sənədlər qəbul edilmişdir. **Prezident İlham Əliyev** növbəti dəfə Dünya Azərbaycanlılarının Əlaqələndirmə Şurasına sədr seçilmişdir.



**Dünya Azərbaycanlıların V qurultayı** 2022-ci il aprel ayının 22-23-də İkinci Qarabağ savaşında qazanılan böyük qələbə nəticəsində azad edilən **Şuşa şəhərində** keçirildi. Qurultayda 65 ölkədən 400 nəfərə yaxın diaspor nümayəndəsi iştirak edirdi. V qurultay müharibə dövründə daha yüksək səviyyədə təşkilatlanan, birlik nümayiş etdirən və Azərbaycan həqiqətlərini yaşadıkları ölkənin vətəndaşlarına və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdıran **Azərbaycan Diasporunun** Qarabağ azad ediləndən sonra ilk böyük görüşü idi. Toplantıda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Müzəffər Ali Baş Komandan **İlham Əliyev** çox məzmunlu çıxışında bu toplantını **“Zəfər qurultayı”** adlandırdı. Qurultayda Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyətinə dair hesabat dinlənildi, “Post-müharibə dövründə Azərbaycan diasporunun qarşısında duran vəzifələr”, “Qarabağın bərpası və yenidən qurulmasına Azərbaycan diasporunun töhfələri” mövzuları geniş şəkildə müzakirə edildi.

Prezident İlham Əliyev 2004-cü ildə xarici ölkələrdə çalışan Azərbaycan səfirləri qarşısında Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın haqlı mövqeyinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması üçün informasiya sahəsində **“hücum diplomatiyası”** aparmaq vəzifəsi qoymuşdur. Məhz “hücum diplomatiyası” nəticəsində Azərbaycana qarşı bütün dünyada informasiya müharibəsi aparan erməni lobbisi və onların havadarları son illərdə müdafiə taktikası seçməyə məcbur olmuşlar. ATƏT-in vasitəçiliyi ilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair Azərbaycanla Ermənistan arasında aparılan uzunmüddətli sülh danışıqları heç bir müsbət nəticə verməmişdir.

2011-ci il oktyabrın 25-də **Azərbaycan Respublikası** BMT-nin üzvü olan 155 ölkənin səsini toplayaraq tarixində ilk dəfə olaraq bu nüfuzlu beynəlxalq təşkilatın **Təhlükəsizlik Şurasının qeyri - daimi üzvü** seçildi. 2012-ci ilin yanvarından Respublikamız iki il müddətinə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 10 qeyri - daimi üzvlərindən biri kimi ona verilmiş səlahiyyətləri uğurla icra etmişdir.

Azərbaycan Prezidenti **İlham Əliyev** 2014-2018-ci illərin yanvar ayında İsveçrənin Davos şəhərində keçirilən **Dünya İqtisadi Forumunda** iştirak etmişdir.

2014-cü il sentyabr ayının 29-da **Xəzəryanı ölkələrin** (Azərbaycan, Rusiya, Türkmənistan, Qazaxıstan, İran) **Həştərxanda** keçirilən sammiti Xəzər dənizinin statusunun müəyyən edilməsində mühüm addımlardan biri kimi qiymətləndirilir.

2015-ci ilin noyabr ayının 15-16-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyev “Böyük İyirmiliyin” (G20)** Türkiyənin **Antalya şəhərində** keçirilmiş sammitində dəvət olunmuş dövlət başçılarından biri kimi iştirak etmişdir. İlham Əliyev sammitdəki çıxışında respublikamızın iqtisadi sahədə əldə etdiyi nailiyyətlərdən bəhs etmişdir.

Son illərdə Azərbaycan beynəlxalq səviyyəli çox mühüm tədbirlərə ev sahibliyi edir. Belə tədbirlərdən biri - **Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Svilizasi-**

**yalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumu** 2016-cı ilin aprel ayının 25-27-də respublikamızın paytaxtı **Bakı şəhərində** keçirilmişdir. 147 ölkədən 1500 nümayəndənin iştirak etdiyi forumda dünya üzrə mədəniyyətlərarası dialoq və anlaşmanın yeni yolları müzakirə edilmişdir.

2003-2020-ci illərdə Türkiyə Respublikası və Postsovet məkanında yerləşən türkdilli dövlətlər və ölkələrlə daha sıx əlaqələrin qurulması və əməkdaşlığın genişləndirilməsi **Azərbaycanın** xarici siyasətinin əsas və aparıcı istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. **Türkiyə və Azərbaycanın** böyük səyləri nəticəsində türkdilli dövlətlər arasında siyasi, iqtisadi, mədəni, təhlükəsizlik və digər sahələrdə qarşılıqlı əməkdaşlıq münasibətləri o dərəcədə möhkəmlənərək elə bir yüksək səviyyəyə çatdı ki, 2021-ci il noyabr ayının 11-13-də **İstanbulda** keçirilən Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının **VIII Zirvə Görüşündə** təşkilatın adı **Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT)** olaraq dəyişdirildi. Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv olan dövlətlərin sırasına **Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan** daxildir. **Macarıstan, Türkmənistan** və **Şimali Kipr Türk Respublikası** təşkilatda müşahidəçi qismində iştirak edirlər. Türk Dövlətləri Təşkilatının əsas idarə orqanları üç mərkəzdə: Ümumi Katiblik İstanbulda, Türk Dövlətləri Parlament Assambleyası (TÜRKPA) Bakıda, Beynəlxalq Türk Akademiyası Astanada yerləşir. 165 milyon nəfərdən çox əhəlinin yaşadığı 8 ölkəni birləşdirən Türk Dövlətləri Təşkilatı beynəlxalq güc mərkəzlərindən birinə çevrilmək üçün iqtisadi və digər sahələrdə geniş imkanlara malikdir. Türk Dövlətləri Təşkilatının 2022-ci il noyabrın 11-də Özbəkistanın **Səmərqənd** şəhərində keçirilən **IX Zirvə Görüşündə** təşkilatın qarşısında duran əsas vəzifələr və əməkdaşlığın genişləndirilməsi məsələləri müzakirə edildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyev** Zirvə görüşündəki çıxışında 200 milyondan çox insanın yaşadığı Türk dünyasını **“böyük bir ailə”** adlandıraraq siyasi, iqtisadi, təhlükəsizlik sahələrində türk dövlətləri arasında əməkdaşlığı fəallaşdırmağın zəruriliyini xüsusilə qeyd etdi. **İlham Əliyev** türk dövlətlərindən kənarda yaşayan soydaşlarımızı, o cümlədən Azərbaycan dövlətinin hüdudlarından kənarda yaşayan **40 milyon azərbaycanlının** hüquqlarının, milli kimliyinin qorunması, onların öz ana dilində təhsil almaları üçün TDT tərəfindən lazımı addımların atılmasının zəruriliyini görüş iştirakçılarının diqqətinə çatdırdı. Zirvə görüşünün keçirildiyi dövrdə cənub qonşumuz **İran İslam Respublikasında** molla rejiminə qarşı bütün ölkəni bürüyən etiraz çıxışları davam edirdi və **Cənubi Azərbaycan** əhalisi də bu çıxışlara fəal şəkildə qoşulmuşdu. Cənubi Azərbaycanda güclənməkdə olan hərəkatın iştirakçıları **“Azadlıq, Ədalət və Milli Hökumət”** tələbləri ilə çıxış edirdilər. Prezidentimizin Səmərqənddə bütün dünyada soydaşlarımızın ana dili və digər milli hüquqlarının təmin olunmasının zəruriliyi haqqında söylədiyi fikirlər Azərbaycanın Cənubdakı soydaşlarımıza dövlət səviyyəsində dəstəyini aydın şəkildə nümayiş etdirdi.

Türkiyədə baş verən zəlzələ ilə əlaqədar 16 mart 2023-cü ildə **Ankarada** keçirilən Türk Dövlətləri Təşkilatının Fövqəladə Zirvə Görüşü türk dövlətləri

arasında əməkdaşlığın daha da dərinləşdirilməsi yolunda mühüm bir addım oldu. Görüşdə **“Ankara Bəyannaməsi”** adlanan sənəd qəbul olundu.

2003-2020-ci illərdə Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərin yeni nizamında dünyanın üçüncü qütbü adlandırılan **“Qoşulmama Hərəkatına”** üzv olan dövlətlərlə əməkdaşlığın durmadan genişləndirilməsinə xüsusi önəm verir. Dünya ölkələrinin yarısından çoxunu-120 dövləti birləşdirən **“Qoşulmama Hərəkatı”** dünyada BMT-dən sonra ən böyük beynəlxalq təşkilat hesab olunur. 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikası **“Qoşulmama Hərəkatı”**na sədr seçilmiş və 3 il bu hərəkata başçılıq etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyevin** rəhbərliyi nəticəsində **“Qoşulmama Hərəkatı”**nın beynəlxalq münasibətlərdə və dünya siyasətində rolu artmış, hərəkat yeni və güclü bir qüvvəyə çevrilmişdir. **“Qoşulmama Hərəkatı”**na üzv olan dövlətlər 2020-ci il Vətən müharibəsi-İkinci Qarabağ savaşınadək və qələbədən sonrakı illərdə beynəlxalq miqyasda Azərbaycanın haqlı mövqeyini və ərazi bütövlüyünü qeyd-şərtsiz müdafiə etmişdir. 2020-2022-ci illərdə **“Qoşulmama Hərəkatı”**na üzv olan dövlətlər BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasında Azərbaycana qarşı haqsız şəkildə hazırlanan qərar və qətnamə layihələrinin qəbulunun qarşısının alınmasında mühüm rol oynamışdır. **“Qoşulmama Hərəkatı”**nın 2023-cü il mart ayının 2-3-də keçirilən **Bakı Sammitində** 70-dən çox ölkənin dövlət və hökumət başçıları iştirak etmişdir. Bakı Sammitində çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyev** BMT-nin idarəçiliyində islahatlar keçirilməsinin zəruriliyini, **“Qoşulmama Hərəkatı”**nın Beynəlxalq münasibətlər sistemində nüfuz və təsir gücünün artmasını nəzərə alaraq BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərin sayının artırılması və Şurada **“Qoşulmama Hərəkatı”**na daimi üzv kimi bir yer verilməsini təklif etdi. **Bakı Sammitində** **“Qoşulmama Hərəkatı”**na üzv olan bir çox ölkələrdə Fransa başda olmaqla Qərb dövlətlərinin həyata keçirdiyi yeni müstəmləkəçilik (neokolonializm) siyasətinə qarşı **“savaşı”** elan edildi.

**§ 50. Şanlı Zəfər tariximiz. Qarabağın azad edilməsi uğrunda  
Vətən müharibəsi: tarixi əhəmiyyəti və nəticələri**

**Böyük Zəfərə aparan yol**

Azərbaycanın 2003-2025-ci illəri əhatə edən və 20 ildən çox davam edən şanlı tarixi **Prezident İlham Əliyevin** Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyi ilə bağlıdır. **Ümummilli lider Heydər Əliyev** kursunun layiqli davamçısı İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə Azərbaycan Respublikası iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən sürətlə inkişaf edərək güclənmiş və bütün Qafqazda **lider dövlətə** çevrilmişdir.

Bu dövrdə Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı sülh danışıqları nəticəsiz qalır, Ermənistan Azərbaycana qarşı tez-tez müxtəlif təxribatlara yol verirdi. İşğalçı Ermənistanın belə təxribatlarından birinə cavab olaraq **2016-cı il** aprel ayının 1-dən 2-ə keçən gecə başlayıb, 5-dək davam edən və tariximizə şanlı **Ap-  
rel döyüşləri** kimi daxil olan hərbi əməliyyatlar nəticəsində Ermənistanın 30-dək tankı, 20-yə yaxın topu, çoxlu sayda hərbi texnikası sıradan çıxarılaraq məhv edildi. Düşmən biabırçı şəkildə məğlub olaraq 300-dən çox döyüşçüsünü itirdi. **“Dördgünlük müharibə”** də adlandırılan Aprel döyüşləri nəticəsində Azərbaycanın yaşayış məskənlərini daima atəş altında saxlayan **Talış kəndi** yaxınlığındakı yüksəklik və Horadiz qəsəbəsi üçün böyük təhlükə yaradan **Lələtə-  
pə yüksəkliyi** igid döyüşçülərimiz tərəfindən azad edilərək, həmin yüksəkliklərə müqəddəs bayrağımız sancıldı. Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi 94 şəhidin müqəddəs qanı bahasına düşməndən geri alındı. Böyük tarixi əhəmiyyətə malik olan Aprel döyüşləri nəticəsində Ermənistan ordusunun “məğlubedilməzliyi” və “Ohonyan xəttinin” keçilməzliyi haqqında ermənilərin uydurduğu mifə son qoyuldu. Bu döyüşlər ən müasir silahlara malik Azərbaycan ordusunun döyüş əzmini və peşəkarlığını dünyaya nümayiş etdirdi. Eyni zamanda Azərbaycan ordusunun **Qarabağ torpaqlarını** qısa müddətdə mənfur düşməndən azad etmək gücündə olduğunu aydın şəkildə göstərdi. 2016-cı il Aprel döyüşləri Azərbaycan ordusunun 2020-ci il Vətən müharibəsində apardığı və qələbə ilə nəticələnən hərbi əməliyyatların **baş məş-  
qi** hesab edilir.

**2018-ci il mayın 20-dən 27-nə qədər** Azərbaycan və Ermənistan silhali qüvvələri arasında gedən döyüşlər nəticəsində qəhrəman Azərbaycan ordusu Naxçıvanın erməni işğalı altında olan bəzi ərazilərini düşməndən azad etdi. May ayının sonlarında keçirilən **“Günnüt” əməliyyatı** Şərur rayonunun Günnüt kəndi və ətrafındakı yüksəkliklər, ardınca da Xunut (Qunut) dağı və Ağbu-  
laq yüksəkliyinin azad edilməsi ilə nəticələndi. İrəvan-Yeğeqnadzor-Gorus-La-  
çın-Xankəndi avtomobil yoluna nəzarət etməyə imkan verən Qızılqaya dağında və Mehridağda Azərbaycan ordusunun mövqeləri irəli çəkildi, Dərələyəz maha-  
lının Arpa kəndi ordumuzun nəzarəti altına keçdi. Bu döyüşlər Azərbaycan or-

dusunun Ermənistanın işğalı altında olan torpaqlarımızı hərbi yolla azad etmək gücündə olduğunu bir daha göstərdi.

### **2020-ci ildə Qarabağın azad edilməsi uğrunda Vətən müharibəsi**

2020-ci ildə Qarabağın azad edilməsi uğrunda 44 gün davam edən Vətən müharibəsinin əsas səbəblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1988-1991-ci illərdə Ermənistandan- Qərbi Azərbaycandan 230 mindən çox azərbaycanlının öz tarixi dədə-baba torpaqlarından deportasiya olunaraq Azərbaycana köçüb çox ağır qaçqın vəziyyətinə düşməsi;
- Birinci Qarabağ savaşında (1991-1994) 20 min azərbaycanlının şəhid, 5 min nəfərin əlil olması, 100 min nəfərin yaralanması, 4 minə yaxın Azərbaycan vətəndaşının itkin düşməsi. Xalqımızın bu savaşda böyük qurbanlar verməsinə baxmayaraq, Şuşa da daxil olmaqla, Dağlıq Qarabağ və ətrafındakı 7 rayonun Ermənistan tərəfindən işğal olunması ilə torpaqlarımızın 20 %-nin respublikamızın nəzarətindən çıxması;
- Qarabağda yaşayan əhalinin öz doğma yurd-yuvasından qovulması, kütləvi şəkildə məhv edilməsi, insanlığa sığmayan Qaradağlı və digər faciələr, bəşəriyyətə qarşı ən ağır cinayət olan dəhşətli Xocalı faciəsinin törədilməsi;
- Ermənistanın günahı ucbatından Azərbaycanın ümumilikdə 1 milyon nəfərdən çox qaçqın və məcburi köçkünün çox ağır problemləri ilə üzləşməsi;
- Torpaqlarımızın talan edilməsi, sularımıza və meşələrimizə qarşı ekosidin törədilməsi;
- Tarixi, milli və dini abidələrimizə qarşı vandalizm aktlarının törədilməsi;
- Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarından çıxarılması haqqında BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının verdiyi 4 qətnamənin kağız üzərində qalması və yerinə yetirilməməsi;
- ATƏT-in Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı yaratdığı Minsk qrupunun Rusiya, ABŞ və Fransadan ibarət həmsədrlərinin səmərəsiz fəaliyyəti, ermənipərəst mövqe tutan bu dövlətlərin problemi həll etmək əvəzinə, qəsdən danışıqlar prosesini uzatması və Azərbaycanı işğal faktı ilə barışdırmağa çalışması.

Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyanın “qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının” paytaxtını Şuşaya köçürmək planı, qondarma rejimin “prezidentinin” inaqurasiya mərasiminin Şuşada keçirilməsi, Paşinyanın “Qarabağ Ermənistanıdır” kimi sərəm bəyanatı, Qarabağla bağlı aparılan danışıqların formatının dəyişdirilməsinə cəhdlərin götürülməsi və danışıqların Azərbaycanla Ermənistan arasında yox, Qarabağdakı qondarma separatçı rejimlə aparılması haqqında hüquqa və məntiqə zidd bəyanatları sülh prosesinin pozulmasına gətirib çıxartdı. Ermənistanın “yeni ərazilər uğrunda yeni müharibə” haqqında açıq şə-

kildə bəyanat verməsi bu dövlətin Azərbaycanla yeni müharibəyə başlamaq niyyətində olduğunu göstərdi. Ermənistan Qarabağ münaqişəsi zonasından xeyli uzaqda, Ermənistanla Azərbaycanın dövlət sərhədində yerləşən Tovuz rayonunu əsas hədəf seçərək 2020-ci ilin iyulun 12-də növbəti hərbi təxribata əl atdı. Tovuz rayonunda yerləşən mövqelərimizin atəşə tutulması ilə iyulun 12-də **Tovuz döyüşləri** başladı. Ermənistan Tovuz rayonunu hücum hədəfi seçməklə bir neçə məkrli məqsəd güdüdü:

1. Azərbaycanın əvvəllər işğal edilmiş ərazilərindən və Qarabağ münaqişəsindən diqqəti yayındırmaq;

2. Rusiya başda olmaqla Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatına (KTMT) üzv olan dövlətləri münaqişəyə cəlb etmək;

3. Ən dəhşətlisi isə Ermənistan tərəfindən Bakı-Tiflis-Ceyhan neft, Bakı-Tiflis-Ərzurum, TAP, TANAP qaz əsas ixrac boru kəmərlərinin, Bakı-Tiflis-Qars dəmir yolunun, Böyük İpək Yolunun əsas hədəf seçilərək Azərbaycanı Qərb ölkələri ilə bağlayan və bizim üçün həyati əhəmiyyət daşıyan strateji dəhlizi ələ keçirmək.

2020-ci il iyulun 12-dən 17-dək davam edən **Tovuz döyüşlərində** Azərbaycan ordusu Ermənistanın bütün hücumlarının qarşısını aldı, düşmənin əsas hərbi mövqələrinə ağır zərbə vuruldu. Yüzdən çox hərbcisi və onlarla hərbi obyekti məhv edilən, döyüş mövqelərindən geri çəkilən erməni əsgərləri, hətta səngərləri qoyub qaçdılar. Tovuz döyüşlərində **Azərbaycan** Ermənistan üzərində mühüm **qələbə** qazandı. Bu döyüşlər geosiyasi cəhətdən üstün olan dövlətimizin haqlı mövqeyinin beynəlxalq miqyasda müdafiə olunduğunu göstərdi. Qardaş **Türkiyə, Pakistan, Ukrayna, İtaliya və KTMT-nin üzvü olan bir neçə ölkə** Azərbaycana hər cür dəstək verməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Tovuz döyüşlərində düşmən hücumunun qarşısını alarkən Azərbaycan ordusunun 12 nəfər hərbi qulluqçusu şəhidlik zirvəsinə ucaldı. Onlardan general-mayor **Polad Həşimov** və polkovnik **İlqar Mirzəyev** Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı kimi ən yüksək ada layiq görüldülər. Bu qəhrəmanlar 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan Vətən müharibəsinin simvoluna çevrildilər. Tovuz döyüşlərində düşmənin layiqli cavab verən Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü qorudu. Bu döyüşlər **dövlət, ordu və xalq birliyinin** ilk böyük nümayişi oldu. Döyüşlərdən sonra Ermənistan Azərbaycanın böyük şəhərlərinə və mühüm mülki obyektlərinə xüsusilə, Mingəçevir su anbarına, dünyanın onlarla dövlətinin enerji təhlükəsizliyini təmin edən Səngəçal terminalına zərbə vurmaqla hədələməyə, müxtəlif ölkələrdən çoxlu sayda muzdluları və terrorçuları cəlb etməyə başladı. 2020-ci ilin iyulun 17-dən sentyabr ayına qədər Ermənistan Rusiya və Serbiyadan hava və quru yolları ilə 1000 tondan artıq hərbi təyinatlı yük daşıdı. Maraqlıdır ki, dünyanın ən yoxsul ölkəsi olan Ermənistanın milyardlarla dollar dəyərində olan silah-sursatı almaq imkanının olmadığı nəzərə alınsa, Azərbaycana qarşı yönəlcək bu ölüməsaçan silahların ona pulsuz şəkildə verildiyi aydın olur. Bütün bunlar Ermənistanı Azərbaycana qarşı yeni təxribatlara həvəsləndirirdi.

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan silahlı qüvvələri növbəti təxribata əl ataraq Azərbaycan ordusunun cəbhəboyu mövqelərini, Tərtər, Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının təmas xəttində yerləşən kəndlərini, cəbhə xəttindən 100 km-lərlə aralıda yerləşən Gəncə, Mingəçevir, Bərdə və digər yaşayış məntəqələrini ballistik raketlərlə, fosforlu və kasetli bombalarla, klaster silahlarla atəşə tutdu. Nəticədə, mülki obyektlərə böyük ziyan dəydi, aralarında qoca, qadın və uşaqlar olmaqla mülki vətəndaşlarımız həlak oldu və yaralandı. Ermənistanın belə genişmiqyaslı hərbi təxribatına qarşı **Ali Baş Komandan İlham Əliyev** Azərbaycan silahlı qüvvələrinə 2020-ci il 27 sentyabrda əks-hücum əməliyyatı haqqında əmr verdi. Beləliklə, Qarabağın azad edilməsi uğrunda 44 gün davam edən **Vətən müharibəsi - İkinci Qarabağ savaşı** başlandı. 2020-ci il noyabr ayının 10-dək davam edən Vətən müharibəsində Azərbaycanın əsas məqsədləri:

- BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistan silahlı qüvvələrinin Qarabağ bölgəsindən çıxarılması haqqında qətnamələrini yerinə yetirməkdən
- Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarını mənfur düşməndən təmziləməkdən və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etməkdən
- Qarabağı işğalçı və separatçı qüvvələrdən təmizləyərək, bölgədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya quruluşunu və suverenliyini bərpa etməkdən
- sərsəm “dənizdən dənizə böyük Ermənistan xülyası”nı və erməni lobbı təşkilatlarının Ermənistanda və Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yaşayan ermənilərin beyninə yeritdiyi Azərbaycan-türk düşmənçiliyi üzərində qurulan irqçi-faşist ideologiyanı məhv etməkdən ibarət idi.

Prezident İlham Əliyevin fərmanı ilə respublikada hərbi vəziyyət və qismən hərbi səfərbərlik elan olundu. Azərbaycan ordusunun **“Dəmir yumruq” əməliyyatının** ilk günlərindən Füzuli, Tərtər, Murovdag, Ağdərə, Kəlbəcər istiqamətlərində düşməne çox ağır zərbə vuruldu və onun silah-sursat anbarları, çoxlu sayda tank, artilleriya, zenit-raket qurğuları və canlı qüvvəsi məhv edildi. Nəticədə, bir sıra mühüm strateji məntəqələr, yüksəkliklər və yaşayış yerləri mənfur düşməndən azad edildi. Müharibənin ilk günlərindən döyüşlərdə Azərbaycan əsgərinin yüksək döyüş hazırlığı və mənəvi-psixoloji cəhətdən üstünlüyü özünü göstərirdi. Ermənistan ordusu isə böyük təşviş, qorxu və xaos içində idi. Fərarilik halları durmadan artırdı. **Qəhrəman Azərbaycan əsgərinin** qarşısında duruş gətirə bilməyən erməni əsgərləri səngərləri və döyüş mövqelərini qoyub qaçırdılar.

Müharibənin əvvəllərindən düşmən mövqelərinin dağlıq ərazidə yerləşməsini nəzərə alan hərbi komandanlığımız yeni təyyarə və pilotsuz uçuş aparatları ilə təmin olunmuş hərbi hava qüvvələrindən məharətlə istifadə edirdi. Hərbi Hava Qüvvələrimiz düşmənin Qarabağda yerləşən hava hücumundan müdafiə qurğularını üzə çıxarıb, məhv etmək üçün **dünya hərbi tarixində bu vaxtadək gö-**

rünməmiş yeni bir taktikaya əl atdı. **“Qarabağ mücrüsü”** adlanan əməliyyat zamanı pilotsuz uçuş təyyarəsinə çevrilmiş köhnə “Antonov-2” təyyarələri səmaya qaldırıldı, bunu həqiqi döyüş təyyarələri hesab edib, atəş açan düşmənin bütün müdafiə qurğuları üzə çıxarıldı və həmin sistemlər Türkiyədən alınmış “Bayraktar TB-2”, İsrail istehsalı olan “Harop” və Azərbaycanın özünün istehsal etdiyi “Zərbə” adlı pilotsuz uçuş aparatları (PUA-lar) ilə məhv edildi. Azərbaycan Ordusu sözün həqiqi mənasında **XXI əsrin müharibəsini** aparırdı. Ordumuz tərəfindən hərbi əməliyyatlar gedən ərazilərdə heç bir halda mülki əhali hədəfə alınmır, yalnız döyüş mövqeləri və hərbi obyektlərə zərbə endirilirdi. Ermənistanın hava hücumundan müdafiə sistemləri olan “OSA”, “S-300”, “TOR” qurğularının çox hissəsinin məhv edilməsi Azərbaycan Hərbi Hava Qüvvələrinə Qarabağ səmasında böyük üstünlük qazandırdı.

Müharibənin əvvəlindən axırınadək hərbi hava qüvvələrimiz tərəfindən pilotsuz uçuş aparatlarından istifadə edilməsi motoatıcı hərbi birliklərimizin hücumunu asanlaşdırmaqla yanaşı, ordumuzun döyüşlərdə canlı qüvvə sarıdan az itki verməsinə şərait yaratdı.

**Şimal cəbhəsində** sürətlə irəliləyən **Azərbaycan Ordusu** 2020-ci il oktyabrın 3-də Tərtərin Madagiz kəndini, Cəbrayıl və Füzuli rayonunun bir neçə kəndini işğaldan azad etdi. Strateji əhəmiyyətli Madagizdin azad edilməsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan **İlham Əliyev** tərəfindən xalqa belə açıqlandı: **“Bu gün Azərbaycan Ordusu Madagizdə Azərbaycan bayrağını qaldırdı. Madagiz bizimdir. Qarabağ Azərbaycandır!”** İlham Əliyev Madagizin tarixi **Suqovuşan** adını özünə qaytardı.

Azərbaycanın Baş Komandanlığı düşməni çaşdırmaq üçün müharibənin başladığı ilk günlərdə əsas hərbi əməliyyatları **şimal və şimal-şərq cəbhələrində** həyata keçirdiyindən Ermənistan əsas hərbi qüvvələrini həmin cəbhələrə cəmləşdirmişdi. Beləliklə, Baş Komandanlığımız düşməni Azərbaycan Ordusunun əsas hücum istiqamətindən yayındırdı, çünki ordumuzun əsas hücum əməliyyatı **cənub-şərq cəbhəsindən** - Füzuli-Cəbrayıl istiqamətindən başladı. Azərbaycan Ordusunun generalları **Mayis Bərxudarov** və Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrin komandanı **Hikmət Mirzəyevin** başçılığı ilə hərbi qüvvələrimiz 2020-ci il oktyabrın 3-də cənub-şərq istiqamətində hərbi əməliyyatlara başlayaraq düşməyə ağır zərbələr endirdi və **oktyabrın 4-də Cəbrayıl şəhərini** və Cəbrayıl rayonunun 9 kəndini işğaldan azad etdi. Bu qələbə nəticəsində ordumuzun Cəbrayıl ərazisində **Azərbaycan-İran sərhədinə nəzarəti** təmin olundu. Bu hücum Xocavəndin cənubunda və çox mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan Hadrut qəsəbəsi istiqamətində əməliyyatın keçirilməsinə şərait yaratdı. Hadrutdan cənuba Araz çayı istiqamətində mövqelərimizin içərilərinə doğru əks-hücum keçən Ermənistan ordusunun əsas məqsədi hərbi qüvvələrimizi parçalamaq və ayrı-ayrılıqda məhv etmək idi. Cəbrayıldan şimal istiqamətinə hərəkət edən hərbi qüvvələrimiz **“Turan taktikası”** tətbiq edərək düşmənin döyüş mövqelərimizin içərilərinə doğru irəliləməsinə qəsdən mane olmadı. Nəti-



cədə, Ermənistan ordusunun böyük bir hərbi birləşməsi mühasirəyə alındı. Ordumuzun ağır zərbələri altında canlı qüvvə sarıdan böyük itki verən düşmən döyüş sursatlarını və hərbi texnikasını döyüş meydanında qoyaraq qaçmağa məcbur oldu. Əməliyyat nəticəsində düşmənin onlarla hərbi texnikası məhv edildi, 27 tankı isə qənimət olaraq ələ keçirildi. Bundan sonra Müzəffər Ordumuzun əsas hədəfi Qarabağın qapısı, Şuşanın açarı hesab edilən və böyük strateji əhəmiyyətli **Hadrut** (pəhləvi dilində “İkiçayarası” deməkdir) qəsəbəsi idi. Bu qəsəbədə Ermənistan ordusunun böyük silah-sursat anbarları yerləşirdi, erməni hərbi birləşmələrinin idarə olunması və təchizatı Hadrutdan həyata keçirilirdi. Yüksək peşəkarlıqla hazırlanan hərbi plana uyğun olaraq Azərbaycan Ordusu Hadrut ətrafında yerləşən bütün yüksəklikləri və Xocavənddən gələn yolları nəzarətə götürərək **oktyabrın 9-da Hadrut qəsəbəsini** düşməndən tamamilə azad etdi. Hadrut uğrunda döyüşlərdə qazanılan qələbə göstərdi ki, Azərbaycan Ordusu maddi-texniki təchizat, döyüş hazırlığı, mənəvi-psixoloji ruh baxımından düşməndən qat-qat üstündür. Bu qələbə nəticəsində erməni hərbi birləşmələrinin müqavimət gücü sarsıldı və qəhrəman ordumuzun Şuşa istiqamətində hücumu üçün əlverişli şərait yarandı. Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev bununla bağlı demişdir: “Füzuli şəhəri Hadrutdan sonra azad edilmişdir-oktyabrın 17-də. Ermənistan ordusu bizi məhz digər istiqamətdə gözləyirdi. Ancaq müharibə qaydalarına əməl edərək, strateji planlaşdırmanı düzgün icra edərək biz Cəbrayıldan sonra Hadrutu, ondan sonra Füzulini işğaldan azad etdik... Hadrutun azad edilməsindən sonra biz Şuşaya istiqamət götürdük. Şuşa əməliyyatının uğurlu keçirilməsi üçün məhz Hadrutun azad edilməsi önəmli idi... Ona görə **Hadrut əməliyyatı** dünyanın hərbi elmində xüsusi yer tutacaq.” Beləliklə, Azərbaycan ordusunun bölmələri Xocavənd rayonu ərazisində bütün əlverişli mövqeləri nəzarətə götürdü. Azərbaycan Ordusunun qazandığı **Hadrut qələbəsi** nəticəsində ermənilər tərəfindən uydurulan “məğlubedilməz Ermənistan ordusu” mifi dəfn edildi. Ermənistan hakimiyyəti atəşkəs istəməyə məcbur oldu. Lakin Rusiyanın vasitəçiliyi ilə əldə olunan humanitar atəşkəs rejimini pozan Ermənistanın silahlı qüvvələri oktyabrın 10-11-də Hadrut və Cəbrayıl istiqamətində hücumla keçməyə cəhd göstərdi. Lakin ordumuz tərəfindən ağır zərbələr alaraq geri çəkilməyə məcbur oldu.

Terrorçu mahiyyət daşıyan Ermənistan dövləti öz xain xislətindən əl çəkməyərək bütün müharibə dövründə **mülki obyektləri** və **dinc əhalini** hədəfə almışdı. Cəbhədə rüsvayçı məğlubiyyətdən azğınlaşan Ermənistan Azərbaycanın döyüş əməliyyatları aparılan ərazilərindən aralıda yerləşən Gəncə və Mingəçevir şəhərlərini, Tərtər, Beyləqan, Goranboy, Ağdam, Ağcabədi, Bərdə və digər yaşayış məntəqələrimizi raket və artilleriya atəşinə məruz qoydu. Nəticədə qocalar, uşaqlar və qadınlar da daxil olmaqla 90 dinc sakin həlak oldu və mülki infrastruktura ciddi ziyan dəydi. Ermənistanın Mingəçevir və Gəncə şəhərlərinə raket zərbələri endirmək təhlükəsini nəzərə alan Azərbaycan komandanlığının keçirdiyi xüsusi əməliyyat nəticəsində işğal altında olan Qubadlı rayonu ərazi-

sində düşməne məxsus “Toçka-U” raketi və Ermənistan ərazisində yerləşən iki ədəd “Elbrus Ballistik” raket qurğusu aşkarlanaraq məhv edildi. 300 km atış məsafəsinə malik olan “Elbrus Ballistik” raket qurğuları ön cəbhəyə gətirilsəydi, Bakı şəhərinə çatacaq uçuş məsafəsinə malik olardı. Ermənistan bir tərəfdən öz ərazisindən Azərbaycanın yaşayış məntəqələrini atəşə tutmaqla **Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatına** üzv olan dövlətləri, xüsusilə **Rusiyanı** müharibəyə cəlb etməyə çalışır, digər tərəfdən Azərbaycanın qazandığı qələbələrə kölgə salmaq üçün ordumuzun tərkibində Türkiyə əsgərlərinin, habelə Suriyadan, Liviyadan gələn muzdluların döyüşməsi haqqında yalan məlumatlar yayırdı. Bununla bağlı Ali Baş Komandanımız **İlham Əliyev Fransa, Türkiyə və Rusiyanın** televiziya kanallarına verdiyi müsahibələrində bir neçə dəfə xatırlatmışdır ki, “Azərbaycanda hər hansı bir xarici hərbi iştiraka ehtiyac yoxdur. Bizim orduda 100 mindən çox döyüşçü var. Zərurət yaranarsa, səfərbərlik hesabına bu rəqəm bir neçə dəfə artırıla bilər. Bu gün malik olduğumuz silahlı dəstələr onların qarşısına qoyulan istənilən vəzifəni yerinə yetirməyə tam qadirdir... Biz təkcə pilotsuz zərbə uçuş aparatları vasitəsilə düşmənin iki milyard dollardan artıq dəyərində hərbi texnikasını məhv etmişik... Bu gün Azərbaycan Ordusu güclü ordudur, bütün beynəlxalq reytinglərə görə dünyanın ən güclü 50 ordusunun siyahısına daxildir.”

**2020-ci il oktyabrın 17-də** Azərbaycan Ordusu böyük hərbi peşəkarlıq və rəşadət göstərərək **Füzuli şəhərini** və rayonun 7 kəndini işğaldan azad etdi. Füzuli şəhərində Azərbaycan bayrağını sancmaq üçün bir dənə də olsun salamat bina tapılmadı. Bütün binalar, dini abidələr, evlər -hər şey düşmən tərəfindən dağıdılıb talan edilmişdi. Prezidentimiz İlham Əliyevin sözləri ilə deyilsə: “Sanki vəhşi bir qəbilə bu şəhəri zəbt etmişdir. Füzuli şəhərinin qalıqları erməni faşizminin təzahürüdür və erməni faşizminin şahididir”.

**Oktyabrın 18-də** Azərbaycanın şimalı ilə cənubunu birləşdirən möhtəşəm **Xudafərin körpüsü** üzərində qələbə bayrağının qaldırılması tariximizə əlamətdar gün kimi yazıldı. **Azərbaycanın qəhrəman əsgər və zabitləri hər qarış torpağımızı canı və qanı bahasına azad edirdi.** Ermənistan hərbi komandanlığının “keçilməz” deyərək öyündüyü bir neçə xətdən ibarət olan müharibə eşalonları, yeraltı, yerüstü istehkam xətləri qəhrəman Azərbaycan əsgərlərinin hücumuna əngəl ola bilmədi. Ermənistan tərəfindən on illər boyu təbliğ olunan “məğlubedilməz erməni ordusu” və “keçilməz Ohanyan səddi” haqqındakı əfsanə çox qısa müddətdə **Qəhrəman Azərbaycan Ordusu** tərəfindən məhv edildi. Ali Baş Komandanımız Füzuli şəhərinin azad edilməsini xüsusi vurğulayaraq 30 il ərzində orada düşmənin çox möhkəm istehkamlar qurduğunu qeyd etmişdir. Hərbi mütəxəssislər də **Füzulini** azad etmək üçün aylarla vaxtın lazım olduğunu göstərsələr də, Müzəffər Azərbaycan Ordusu **hərbi dərsləklərə düşəcək** mürəkkəb əməliyyatlarla bu vəzifəni qısa müddətdə yerinə yetirdi. Qəhrəman ordumuz **oktyabrın 22-də Zəngilanın Ağbənd qəsəbəsini** azad etdi. Azərbay-

can əsgərləri Arazın o tayındakı soydaşlarımızın coşqulu alqışları altında **İranla dövlət sərhədini** tam nəzarətə gətirdilər.

Oktyabrın 24-də ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə cəbhə xəttində humanitar atəşkəs elan olunsa da, düşmən razılaşmanı pozaraq yenidən mövqələrimizə hücum etdi. Azərbaycan ordusu məşhur “Aypara” və ya “Qurd tələsi” taktikasıdan istifadə edərək Laçın dəhlizi istiqamətində strateji mövqe əldə etdi. Nəticədə, Qarabağdakı separatçı qüvvələrlə Ermənistanı birləşdirən əsas magistral yol nəzarətə götürüldü. Ermənistanın “məğlubedilməz” saydığı ordusunun əsgərləri Azərbaycan əsgərinin qarşısında döyüş mövqələrini qoyub-qaçırdı. Artıq düşmən ordusundan 10 mindən çox əsgər və zabit fərariyyət edərək döyüş mövqeyini qoyub qaçmışdı. Düşmən ordusunda fərariyyət o həddə çatmışdı ki, döyüşçüləri səngər və postlara biyabırçı şəkildə zəncirlə bağlayırdılar. Azərbaycan Ordusu **cənub-qərb tərəfdə, Zəngilan-Qubadlı** istiqamətində hərbi əməliyyatları davam etdirərək mənfur düşmənin daha bir hərbi birləşməsini darmadağın etdi. Nəticədə, **2020-ci il oktyabrın 20-də Zəngilan** şəhəri işğaldan azad olundu. Növbəti gün-oktyabrın 21-də Zəngilan rayonunun **Mincavan** qəsəbəsi də düşməndən təmizləndi.

Ermənistan dövləti Azərbaycan ordusunun əks-hücum əməliyyatları haqqında yalan məlumatlar, saxta video və fotolar yaymaqla beynəlxalq ictimaiyyət arasında Azərbaycan və Azərbaycan əsgəri haqqında mənfəət rəy formalaşdırmağa çalışsa da, buna nail ola bilmədi. Çünki Azərbaycan bu haqlı və ədalətli savaşı bütün dünyanın gözü qarşısında aparırdı. Ermənistan silahlı qüvvələrindən fərqli olaraq, Azərbaycan Ordusu əsir düşən və yaralanan erməni hərbiçiləri, meyidlər və mülki erməni əhalisi ilə Cenevrə konvensiyalarına uyğun davranır, bir çox hallarda mərhəmət nümayiş etdirirdi. Döyüşlər gedən istiqamətlərdə yerləşən yaşayış məntəqələrindəki dinc əhaliyə hər dəfə xəsarət almamaları üçün hərbi obyekt və infrastrukturdan uzaq durmalarını tövsiyə edən müraciətlər göndərilirdi.

2020-ci il oktyabrın 25-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan **İlham Əliyevin** rəhbərliyi altında Müdafiə Nazirliyinin rəhbər heyəti və cəbhə bölgəsində yerləşən birliklərin komandirlərinin iştirakı ilə operativ müşavirə keçirildi. Müşavirədə Ali Baş Komandanımız bir aya yaxın müddətdə 100-dən çox yaşayış məntəqəsinin işğaldan azad edildiyini, azad edilmiş şəhər və kəndlərimizdə Azərbaycan bayrağının ucaldıldığını xüsusilə qeyd etdi. Prezidentimiz haqq-ədalətin və beynəlxalq hüququn tarixi ədalətin Azərbaycanın tərəfində olduğunu bildirdi. **2020-ci il oktyabrın 25-də** rəşadətli Azərbaycan ordusu daha bir qələbə qazanaraq **Qubadlı** şəhərini işğalçılardan azad etdi.

Qarabağ uğrunda Vətən savaşında ön cəbhə ilə arxa cəbhənin vəhdəti yüksək səviyyədə nümayiş olunurdu. **Xalq-Dövlət-Ordu** birliyi daha da möhkəmləndi, respublikamızın bütün vətəndaşları etnik mənsubiyyətindən, dilindən, dinindən və siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq “Dəmir yumruq” kimi birləşmişdi. Arxa cəbhədə olan vətəndaşlar döyüşən orduya mənəvi dəstək olmaqla yanaşı, kütləvi yardım kampaniyaları, qanvermə aksiyaları keçirərək **Vətən**

qarşısında öz borclarını yerinə yetirməyə çalışırdılar. Vuruşan orduya yardımlar o qədər geniş vüsət aldı ki, Müdafiə Nazirliyi buna ehtiyacın olmadığı və ordunun hər şeylə təmin edildiyi haqqında ictimaiyyətə dəfələrlə açıqlama verməli oldu.

Azərbaycan dövləti Ermənistanla təkcə hərbi meydanında deyil, diplomatik, ideoloji və informasiya cəbhəsində də savaş aparırdı. Prezident **İlham Əliyev** yüksək siyasi və diplomatik məharəti sayəsində **informasiya savaşından** qalib çıxdı. Ölkəmizin başçısı **İlham Əliyev** dünyanın aparıcı televiziya kanallarına və digər media nümayəndələrinə (Türkiyə, Rusiya, ABŞ, İtaliya, Fransa, Almaniya, İngiltərə, Yaponiya və Qətər) **üç dildə verdiyi 30-dan çox müsahibədə** informasiya məkanında ölkəmizə qarşı olan bütün hücumları darmadağın etdi. Çox yüksək səviyyəsi ilə seçilən bu müsahibələr müharibə haqqında həqiqətlərin, işğalçı Ermənistanın törətdiyi hərbi cinayətlərin, Azərbaycanın bu savaşda haqlı mövqeyinin dünyaya çatdırılmasında çox mühüm rol oynadı və beynəlxalq aləmdə Azərbaycan haqqında düşmən qüvvələrin formalaşdırdığı yanlış təsəvvürləri aradan qaldırdı. Nəticədə, Ermənistan döyüş meydanında olduğu kimi, **informasiya savaşında** da ağır məğlubiyyətə uğradı.

Birinci Qarabağ savaşы zamanı Azərbaycana beynəlxalq dəstək çox zəif idi və çox az dövlət Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə edirdi. Lakin dövlətimizin apardığı uğurlu xarici siyasət nəticəsində 2020-ci il Qarabağın azad edilməsi uğrunda Vətən müharibəsi dövründə bu sahədə vəziyyət kökündən dəyişmişdi. Dostumuz, qardaşımız və strateji müttəfiqimiz olan **Türkiyə Respublikası** müharibə dövründə Azərbaycana arxa, dayaq oldu, açıq şəkildə mənəvi və siyasi dəstəyini nümayiş etdirdi. **Türkiyə ilə yanaşı, Pakistan, İsrail, İtaliya, Macarıstan, Bosniya, Ukrayna, Əfqanıstan, Şimali Kipr Türk Respublikası** və başqaları Azərbaycanın Qarabağ savaşında haqlı tərəf olduğunu bəyan edərək açıq şəkildə ölkəmizin ərazi bütövlüyünü tanıdıqlarını bildirdilər. Dünyanın əsas güc mərkəzlərindən birinə çevrilməkdə olan **Qoşulmama Hərəkəti Təşkilatına** üzv dövlətlər prinsipal mövqe nümayiş etdirərək, müharibənin gedişində BMT Təhlükəsizlik Şurasında ölkəmizin mənafeyinə uyğun olmayan qətnamə layihəsinin qəbul edilməsinin qarşısını aldılar. Müharibənin ilk günlərində Rusiya və Fransanın təşəbbüsü ilə **BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasında** Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı olan və Azərbaycana qarşı sanksiyaların tətbiq olunmasını nəzərdə tutan Bəyanata Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərindən biri olan **Böyük Britaniya** tərəfindən veto qoyularaq ədalətsizliyin qarşısı alındı. Ali Baş Komandan Prezident İlham Əliyevin göstərişi ilə xarici dövlətlərin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən səfirliklərinin məsul şəxslərinin, hərbi attaşələrin və ölkəmizdəki nümayəndəliklərin rəhbərlərinin Ermənistan ordusu tərəfindən raket hücumları nəticəsində dağıntıya məruz qalmış Tərtər, Gəncə və digər bölgələrə səfərləri təşkil edildi. Bu yolla Ermənistanın törətdiyi hərbi cinayətlər və erməni vandalizm aktları haqqında əsl həqiqətlər dünya ictimaiyyətinə çatdırıldı.

Müharibənin gedişində qədim mədəniyyət ocağı olan **Şuşa** şəhərinin azad edilməsi Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin və bütün xalqımızın düşüncəsinə hakim idi. Çünki ictimaiyyət arasında belə bir fikir formalaşmışdı ki, son 30 ildə Ermənistana havadarlıq edən, onu silahlandıran Rusiya amili nəzərə alınarsa, bu savaşda Azərbaycan yalnız Dağlıq Qarabağ ətrafındakı 7 rayonu azad edəcəkdir. Lakin 2020-ci il oktyabrın 16-da, savaşın 19-cu günündə Türkiyəli jurnalistin Şuşa ilə bağlı sorğusuna cavabında prezidentimiz bütün xalqımıza belə bir müjdəli xəbəri çatdırmışdı: **“Şuşasız bizim işimiz yarımçıq olar”**.

Azərbaycanın və bütün Qafqazın incisi olan **Şuşa şəhərinin** azad edilməsi üçün xüsusi bir əməliyyat planı hazırlanmışdı. Ermənistan komandanlığı Azərbaycan ordusunun Şuşanı azad etmək üçün Qırmızı Bazar istiqamətində hücum keçəcəyini düşünürdü. Çünki Şuşaya qalxan ən rahat Şuşakənd yolu buradan keçirdi. Düşmən fikirləşirdi ki, ordumuzun seçəcəyi ikinci istiqamət Laçın ola bilər. Lakin Azərbaycanın ordu komandanlığı Şuşaya hücum əməliyyatı üçün yolsuz, dağlıq və meşəlik əraziləri seçmişdi. Düşmən keçilməz görünən belə bir yolun seçilməsini ağılına belə gətirmirdi. Ordumuzun qəfil hücum taktikasına üstünlük verən Xüsusi Təyinatlı Dəstəsi Qırmızı Bazar adlı yerə gəlmədən, çətin relyefli ərazilərdən yol açaraq Şuşaya doğru hərəkət etdi. Artıq 2020-ci il noyabrın 5-də qəhrəman əsgərlərimiz Daşaltı və onun ətrafındakı bütün yüksəklikləri düşməndən təmizləyərək, Şuşa şəhərinə hücum üçün əlverişli mövqe əldə etdilər. Azərbaycan ordusunun Laçın dəhlizinə nəzarət etməsi Şuşadakı işğalçı Ermənistan hərbi birləşmələrini kənardan əlavə kömək almaq imkanından məhrum etdi. Ordumuz Tərtər-Ağdərə və Ağdam istiqamətində uğurlu əməliyyatlar keçirərək, erməni hərbi birləşmələrinin həmin istiqamətdə Şuşaya köməyə getməsinin qarşısını aldı. Noyabrın 6-da **Şuşa şəhəri** uğrunda çox ağır və həlledici döyüşlər başladı. Düşmən Şuşanın bütün giriş-çıxışlarında möhkəm müdafiə sistemləri qurmuş, şəhərə çoxlu sayda canlı qüvvə, silah-sursat və ağır texnika yığmışdı. Lakin bütün bunlar **igid Azərbaycan hərbcilərinə** mane ola bilmədi. Yalnız yüngül, atıcı silahlarla silahlanan və sayca ermənilərdən dəfələrlə az olan Xüsusi Təyinatlı qüvvələrimiz iplərlə qayalara dırmanaraq bir neçə istiqamətdən Şuşaya daxil oldular. Şəhər daxilində gedən ağır döyüşlərdən sonra noyabrın 8-də Şuşa qəhrəman Azərbaycan Ordusunun nəzarətinə keçdi. Şuşanı düşməndən azad edən cəsur döyüşçülərimiz müqəddəs Azərbaycan bayrağını şəhər üzərində dalğalandırdılar. 2020-ci il noyabr ayının 8-də Şəhidlər Xiyabanını ziyarət edən İlham Əliyev Şuşa şəhərinin işğaldan azad edilməsi münasibətilə xalqa müraciət etdi: **“Böyük fəxarət və qürur hissi ilə bəyan edirəm ki, Şuşa şəhəri işğaldan azad edilib... 28 il yarım işğalda olan Şuşa azad edildi... Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır... Əziz Şuşa sən azadsan! Əziz Şuşa biz səni dirçəldəcəyik! Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!”** Müzəffər Ali Baş Komandan Şuşa azad edildikdən sonra Ulu Öndər **Heydər Əliyevin** məzarını ziyarət edərək, demişdir: **“...Xoşbəxt**

**adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim. Şuşanı azad etdik! Bu, böyük Qələbədir! Bu gün şəhidlərimizin, Ulu Öndərin ruhu şaddır! Gözün aydın olsun Azərbaycan! Gözünüz aydın olsun dünya azərbaycanlıları!”**

Şuşa şəhərinin işğaldan azad edilməsi münasibətilə Azərbaycan xalqını təbrik edən ilk dövlət qardaş **Türkiyə Respublikası** oldu.

Ali Baş Komandanımız Şuşanın azad edilməsində xüsusi rol oynamış Birlik komandanı general-leytenant **Hikmət Mirzəyevi** şəxsən təbrik etdi. Prezident İlham Əliyev möhtəşəm **Şuşa döyüşlərini** belə qiymətləndirmişdir: “Şuşanın işğaldan azad edilməsi bizim gücümüzü göstərdi, Ordumuzun peşəkarlığını, hərbcilərimizin cəsarətini, qəhrəmanlığını göstərdi. Şuşanın götürülməsi çox böyük peşəkarlıq, cəsarət tələb edən əməliyyat idi. Əminəm ki, bu əməliyyat **dünya hərbi tarixində** xüsusi yer tutacaqdır. Çünki bu əməliyyatı yalnız yüngül silahlarla silahlanmış bizim qəhrəman hərbcilərimiz dağlardan, meşələrdən, cıgırlardan keçərək icra ediblər. Şuşanın işğaldan azad edilməsi bizim şanlı Qələbəmizdir”.

Şuşa uğrunda döyüş sübut etdi ki, ən müasir silahlardan, Vətən müharibəsinin vizit vərəqi olan pilotsuz uçuş aparatlarından geniş şəkildə istifadə edən Azərbaycan Ordusu qələbəni eyni zamanda əsgər və zabit heyətinin döyüş hazırlığı və bacarığı sayəsində qazanmaq gücündədir.

Şuşa döyüşləri Azərbaycan ordusunun qələbəsini müasir silahlara, PUA-lara bağlayan dünya hərbi ekspertlərini, hətta erməniləri belə heyratə saldı. Şuşa azad edildikdən dərhal sonra noyabrın 9-u Dövlət Bayrağı Günündə **Prezident İlham Əliyev** 71 kəndin, bir qəsəbənin və 8 strateji yüksəkliyin işğaldan azad edildiyi barədə ölkə ictimaiyyətini yenidən sevindirdi. Bununla da, müharibənin gedişində erməni işğalından azad edilmiş yaşayış məntəqələrinin sayı 300-ə çatdı. Qarabağdakı qondarma rejimin rəhbər şəxsləri və erməni əhalisi Xankəndini tərk etməyə başladılar. Beləliklə də, Şuşanın azad edilməsi Ermənistanı tam tərk-silah etdi, onun bütün manevr imkanları puç oldu, ölkə və dünya ictimaiyyətini aldatmaq taktikası tamamilə mənasını itirdi. Düşmənin ağ bayraq qaldırmaq və məğlubiyyəti qəbul edərək təslim olmaqdan başqa çıxış yolu qalmadı. 2020-ci il **noyabr ayının 10-da** Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistan Respublikasının baş naziri Nikol Paşinyan və Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin birgə **Bəyanatı** imzaladılar. Üçtərəfli Bəyanata görə:

1. 10 noyabr 2020-ci il tarixində Moskva vaxtı ilə saat 00.00-dan etibarən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonasında atəşin və bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması elan olunur. Bundan sonra Tərəflər adlandırılacaq Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası hazırda tutduqları mövqelərdə qalacaqlar.

2. 20 noyabr 2020-ci il tarixinədək Ağdam rayonu Azərbaycan Respublikasına qaytarılır.

3. Dağlıq Qarabağda təmas xətti və Laçın dəhlizi boyu Rusiya Federasiyasının 1960 sayda odlu silahlı hərbi qulluqçusundan, 90 hərbi zirehli texnikasından, 380 ədəd avtomobil və xüsusi texnikadan ibarət sülhməramlı kontingenti yerləşdirilir.

4. Rusiya Federasiyasının sülhməramlı kontingenti erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılması ilə paralel şəkildə yerləşdirilir. Rusiya Federasiyasının sülhməramlı kontingentinin qalma müddəti 5 ildir və müddətin bitməsinə 6 ay qalmış hazırkı müddəanın tətbiqinə xitam verilməsi niyyəti ilə bağlı Tərəflərdən hər hansı biri çıxış etməzsə, müddət avtomatik olaraq növbəti 5 ilə uzadılır.

5. Münaqişə tərəflərinin razılaşmalara əməl etməsinə nəzarətin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə atəşkəsə nəzarət üzrə Sülhməramlı Mərkəz yaradılır.

6. Ermənistan Respublikası 15 noyabr 2020-ci il tarixinədək Azərbaycan Respublikasına Kəlbəcər rayonunu, 1 dekabr 2020-ci il tarixinədək isə Laçın rayonunu qaytarır. Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında əlaqəni təmin edəcək və bununla belə Şuşa şəhərinə toxunmayacaq Laçın dəhlizi (5 km. enliyində) Rusiya sülhməramlı kontingentinin nəzarəti altında qalır.

Tərəflərin razılığı əsasında növbəti üç il ərzində Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında əlaqəni təmin edən Laçın dəhlizi üzrə yeni hərəkət marşrutunun inşası planı müəyyən ediləcək və bununla da həmin marşrutun mühafizəsi üçün Rusiya sülhməramlı kontingentinin gələcək yerləşməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikası Laçın dəhlizi üzrə hər iki istiqamətdə vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hərəkətinə təhlükəsizlik zəmanəti verir.

7. Daxili məcburi köçkünlər və qaçqınlar Dağlıq Qarabağın ərazisinə və ətraf rayonlara BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının Ofisinin nəzarəti altında geri qaydır.

8. Hərbi əsirlər, girovlar və digər saxlanılan şəxslərin, habelə cəsədlərin mübadiləsi həyata keçirilir.

9. Bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa edilir. Ermənistan Respublikası vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hər iki istiqamətdə maneəsiz hərəkətinin təşkili məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları və Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında nəqliyyat əlaqəsinin təhlükəsizliyinə zəmanət verir. Nəqliyyat əlaqəsi üzrə nəzarəti Rusiyanın Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin Sərhəd Xidmətinin orqanları həyata keçirir.

Tərəflərin razılığı əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşası təmin ediləcəkdir.

**10 noyabr Üçtərəfli Bəyanatı** imzalandıqdan sonra 2020-ci il noyabrın 20-də Ağdam, noyabrın 25-də Kəlbəcər, dekabrın 1-də Laçın rayonları Ermənistan tərəfindən boşaldılaraq, işğaldan azad edildi. Hava şəraitinin pis olması səbəbi ilə Basarkeçər (Vardenis) keçidində problemin yaranmasını bəhanə gətirən Ermənistan tərəfinin Kəlbəcərin boşaldılması üçün daha 10 gün vaxt istəməsinə

Azərbaycan dövləti humanist yanaşdı. Lakin Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı, 1993-cü ildə Kəlbəcər rayonu işğal edilərkən erməni hərbi birləşmələri mülki əhaliyə rayonu tərk etmək üçün cəmi 10 saat vaxt vermişdilər.

Bizim dövlətin bu humanist addımına ermənilər vandallıqla cavab verdilər. Kəlbəcərdə insanlıqdan uzaq, barbar hərəkətlərə yol verərək söküb daşıya binalarını apardılar, evlərə, meşələrə, məktəb və tibb məntəqələrinə, abidələrə od vurub yandırdılar.

Beləliklə, 2020-ci ilin sentyabr ayının 27-də başlayan və 44 gün davam edən Vətən müharibəsi **Böyük Zəfər**ə başa çatdı. Ermənistan ordusu darmadağın edildi, hərbi meydanında və dinc yolla 8 şəhər, 4 qəsəbə və 8 strateji yüksəklik işğaldan azad edildi. Vətən müharibəsində xalqımız üç minə yaxın şəhid vermişdir.

**Vətən müharibəsində böyük qələbənin əldə edilməsinin səbəbləri:**

- Prezidentimiz İlham Əliyevin uzaqgörən siyasi, diplomatik fəaliyyəti və yüksək hərbi məharəti
- Azərbaycanın iqtisadi gücünün Ermənistandan qat-qat üstün olması
- Dövlət, Ordu və Xalqın sarsılmaz birliyi, ön və arxa cəbhənin vəhdəti
- Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların nümayəndələrinin torpaqlarımızın azad edilməsi uğrunda dəmir yumruq kimi birləşməsi
- Etnik mənsubiyyətdən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarımızın və dini konsessiyaların dəstəyi
- Azərbaycanın əsgər və zabitlərinin vətənpərvərliyi, rəşadəti, şəhidlərimizin Vətən yolunda canını fəda etməsi və qazilərimizin qəhrəmanlığı
- Ordu rəhbərliyinin, komanda heyətinin hərbi sahədə yüksək səviyyədə peşəkarlığı və operativ idarə qabiliyyəti
- Hərbi taktika və strategiyanın düzgün seçilməsi
- Yeni və ən müasir silahlarla (PUA-larla) təchiz edilmiş peşəkar ordumuzun formalaşdırılması
- Ermənistanla aparılan informasiya savaşında üstünlüyün təmin edilməsi
- Türkiyə başda olmaqla, dünyanın bir çox dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatların Qarabağ uğrunda savaşda Azərbaycanı dəstəkləməsi
- Prezidentimiz İlham Əliyevin beynəlxalq aləmdə həyata keçirdiyi düzgün xarici siyasət nəticəsində apardığımız ədalətli müharibənin gedişinə mane olmaq istəyən dövlətlərin zərərsizləşdirilməsi

**2020-ci il Vətən müharibəsinin yekunları və Böyük Zəfərin təntənəsi**

Vətən müharibəsində qazandığımız qələbənin böyük tarixi əhəmiyyəti vardır. Bunu prezident İlham Əliyev belə ifadə etmişdir: “...Bizim qələbəmiz tarixi Qələbədir. Biz bir neçə rayonu döyüş meydanında düşməndən azad etdik, üç ra-



yonu düşməni məcbur edərək qaytardıq və beləliklə, Dağlıq Qarabağ münacişəsini həll etdik. İndi artıq Dağlıq Qarabağ münacişəsi yoxdur. Əgər kimsə hesab edir ki, bu münacişə hələ də davam edir, səhv edir”.

Vətən müharibəsində qazandığımız böyük qələbəni əbədiləşdirmək üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci ilin sonlarında verdiyi Sərəncamlarla ölkəmizdə 8 noyabr **Zəfər günü**, 27 sentyabr **Anım günü** elan edildi.

Canlarını Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü yolunda qurban vermiş **Vətən müharibəsi şəhidlərinin** əziz xatirəsi 2020-ci il dekabrın 4-də saat 12:00-da bir dəqiqəlik sükutla yad edildi. 2021-ci ildən etibarən respublikamızda hər il 27 sentyabr-Anım günündə saat 12:00-da şəhidlərimizin xatirəsi böyük sayğı duruşu ilə anılır.

Prezidentimiz Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün müdafiəsi zamanı yaralanan hərbiçilərimizin və şəhid ailələrinin maddi təminatına dəstək üçün 2020-ci il dekabr ayının 8-də “Yaşat Fondu”nun yaradılması haqqında fərman imzaladı. “Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı” fəxri adı, “Zəfər” və “Qarabağ” ordenləri, “Cəsur döyüşçü”, Döyüşdə fərqlənməyə görə, Suqovuşanın, Xocavəndin, Cəbrayılın, Füzulinin, Zəngilanın, Qubadlının, Şuşanın, Kələbəcərin, Ağdamın, Laçının azad olunmasına görə medallar təsis olundu, döyüşlərdə iştirak etmiş minlərlə hərbiçi müxtəlif orden, medal və fəxri adlarla təltif edildi.

Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsində göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlığı və qazandığı möhtəşəm tarixi zəfəri nümayiş etdirmək, şəhidlərimizin əziz xatirəsini əbədiləşdirmək üçün Bakı şəhərində **Vətən müharibəsi memorial kompleksi və Zəfər muzeyinin** yaradılması qərara alındı.

2020-ci il dekabrın 10-da Bakı şəhərinin Azadlıq meydanında Azərbaycanın Vətən müharibəsində qazandığı möhtəşəm qələbəyə həsr olunmuş **hərbi parad** keçirildi. Azərbaycan Respublikasının Müdafiə naziri Zakir Həsənov **Zəfər Paradında** Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevə və Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanə raport verdi. Müharibədə əsl qəhrəmanlıq və yüksək peşəkarlıq göstərən **Azərbaycan Ordusunun** əksər qoşun növlərini təmsil edən parad heyətləri və hərbi texnikamızın bir hissəsi tribunanın qarşısından keçdi. Müzəffər ordumuzun düşməndən ələ keçirdiyi hərbi qənimətlərin bir qismi paradda nümayiş olundu. Zəfər Paradı zamanı meydana Şuşaya sancılmış **Qələbə bayrağını** Şuşanın azad edilməsində müstəsna xidmətləri olan general-mayor **Zaur Məmmədov** gətirdi. Qələbənin qazanılmasında müstəsna xidmətləri olan hərbi hissələrin döyüş bayraqları da meydana gətirildi. Paradda **qardaş Türkiyə Respublikasını** təmsil edən və ölkələrimiz arasında qardaşlığın rəmzinin bariz nümunəsi kimi Vətən müharibəsində şəhid olan azərbaycanlıların sayı qədər türk əsgəri iştirak etdi. Eyni zamanda qəhrəman ordumuzun ermənilərdən qəni-

mət götürdüyü və sıradan çıxardığı iki mindən çox avtomobilin nömrə nişanlarından hazırlanan kompazisiya paradda nümayiş olundu.

Müharibə dövründə işğalçı Ermənistanın darmadağın edilmiş ordusu ağır itkilərə məruz qalmış və düşmənin çoxlu sayda hərbi texnikası, döyüş vasitələri məhv edilmiş və qənimət kimi götürülmüşdür. Müharibə nəticəsində **Ermənistanın itkisi** aşağıdakı kimi olmuşdur:

- Ordunun şəxsi heyəti: on min nəfər;
- 366 tank: 287-si məhv edilmiş, 79-u qənimət kimi götürülmüşdür.
- 116 piyadaların döyüş maşını: 69-u məhv edilmiş, 47-si qənimət götürülmüşdür.
- 10 ədəd S-300 raketı və onun taktiki döyüş vasitələri; 5 ədəd Su-25 təyyarəsi, 25 ədəd pilotsuz uçuş aparatı məhv edilmiş. 522 ədəd yük avtomobili: 252-si məhv edilmiş, 270-i hərbi qənimət kimi götürülmüşdür.

Müzəffər Azərbaycan Ordusunun məhv etdiyi və ya hərbi qənimət kimi götürdüyü **düşmən hərbi texnikasının dəyəri** ən aşağı qiymətləndirmə ilə **5 milyard ABŞ dolları** təşkil edir.

Prezident İlham Əliyevin fərmanına əsasən 2021-ci ilin aprel ayında Bakıda açıq səma altında **Hərbi Qənimətlər Parkı** istifadəyə verilmişdir. Bu parkda Vətən müharibəsi zamanı vurulmuş və hərbi qənimət kimi götürülmüş düşmən texnikaları sərgilənməkdədir. 2021-ci ilin mayında Zəfər günü münasibətilə Bakı metropoliteninin **8 Noyabr** stansiyası istifadəyə verildi və Nobel prospektinin adı qələbəmizin şərəfinə **8 Noyabr** adlandırıldı. 2021-ci il sentyabrın 27-də **Anım Günü** münasibətilə Bakıda yürüş keçirildi. **Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev, Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva** və 3000-ə yaxın insan Vətən müharibəsində şəhid olan qəhrəmanlarımızın əziz xatirəsini onların şəkillərini əllərində tutaraq qeyd etdilər. Bunun ardınca dövlət başçısı **Vətən Müharibəsi Memorial Kompleksinin və Zəfər Muzeyinin** təməlini qoydu.

### **2020-ci il Vətən müharibəsində qazanılan böyük qələbənin tarixi əhəmiyyəti və nəticələri**

- XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Ermənistanın onu silahlandıran və ona hər cür hərbi-siyasi dəstək verən havadarlarının köməyi ilə işğal etdiyi şəhərlərimiz, rayonlarımız, qəsəbələrimiz, kəndlərimiz düşməndən azad edilərək **ərazi bütövlüyümüz** bərpa olundu.
- Şəhid qanı ilə sulanmış **Vətən torpağı olan Qarabağımız** onun əsl sahibi olan Azərbaycan xalqına qaytarıldı. Azərbaycan ordusu, Azərbaycan mil-ləti müharibədən qalib çıxdı, Ermənistan isə hərbi-diplomatik, siyasi, iqtisadi, idarəçilik, ideoloji, mənəvi-psixoloji baxımdan məğlubiyyətə uğradı.

- Azərbaycan xalqı məğlub xalqdan **Qalib Xalqa** çevrildi, bu qələbə millətimizin başını uca etdi. Qazandığımız **Böyük Zəfər** müstəqil Azərbaycan dövlətinin hərbi, siyasi, diplomatik qüdrətini, iqtisadi gücünü, millətimizin milli-mənəvi ruhunun yenilməzliyini bütün dünyaya nümayiş etdirdi.
- Vətən müharibəsi Azərbaycanın Ordusunun, hərbi sənaye kompleksinin və müasir texnologiyasının Ermənistandan dəfələrlə üstün olduğunu açıq şəkildə göstərdi.
- Savaşa qazanılan qələbə Azərbaycan hərbi mütəxəssislərinin və azərbaycanlı zəkasının düşmənin hərbi mütəxəssislərindən qat-qat üstün olduğunu nümayiş etdirdi.
- Dövlətimiz və millətimizin birliyi nəticəsində əldə edilən bu qələbə indiki və gələcək nəsillərə yalnız güclü dövləti, qüdrətli milləti və sarsılmaz iradəyə malik qətiyyətli lideri olan xalqın hər şeyə qadir olduğunu göstərdi.
- Qarabağ uğrunda savaş nəticəsində ordusunu hərbi geyim və ərzaqla təmin edə bilməyən, resurs müharibəsi aparmaq üçün potensialı olmayan qurama Ermənistan dövləti qüdrətli Azərbaycan iqtisadiyyatı qarşısında diz çökərək təslim oldu.
- Savaşa qazanılan qələbə yaradıcı, dinamik, yüksək milli ruhlu Azərbaycan cəmiyyətinin kin-küdurət, nifrət içərisində boğulan erməni cəmiyyəti üzərində qələbəsi kimi qiymətləndirilir.
- Müharibə **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin** müdrik dövlət başçısı, böyük sərkərdə, mahir strateq, bacarıqlı diplomat olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Onun Ali Baş Komandanlığı ilə qazandığımız böyük qələbə nəticəsində Azərbaycan vətəndaşları təkcə ölkəmizdə deyil, dünyanın hər bir yerində başını dik tutub, qalib millətin nümayəndələri kimi qürur hissi ilə yaşamağa başladılar.
- Təkcə Ermənistan deyil, dünya erməniliyi, dünyadakı erməni təşkilatlarının və onların havadarlarının üzərində qazanılan bu qələbə nəticəsində sərsəm dənizdən-dənizə “böyük Ermənistan” arzusuna, bədnam müstəqil “Arsax respublikası” və Qarabağdakı cinayətkar separatçı hərbi-xunta rejiminə ağır zərbə vurularaq yox edildi.
- **”Dağlıq Qarabağ münaqişəsi”** birdəfəlik həll olundu və separatçılığın bütün təzahürlərinə son qoyuldu.
- Bu qələbə nəticəsində dərin kədər hissi ilə xatırladığımız işğal günləri hal-hazırda böyük qürur hissi ilə qeyd etdiyimiz qələbə günləri ilə əvəz olundu.
- Qazandığımız qələbə vətənimizə və xalqımıza əmin-amanlıq şəraitində, dinc, təhlükəsiz yaşamaq və işləmək imkanı yaratdı.
- Bundan sonra xalqımızın **Qaradağlı, Xocalı, Başlıbel, Ağdaban** kimi soyqırımlara məruz qalması, öz doğma torpaqlarından didərgin salınaraq qaçqına və məcburi köçkünə çevrilməsi kimi dəhşətli hadisələrin baş vermə təhlükəsi birdəfəlik aradan qaldırıldı.

- Bu müharibə şəhərlərimizi, yurd yerlərimizi yer üzündən silən, vətəndaşlarımızın ata-babadan qalma əmlaklarını, əşyalarını soyub-talayan, sərvətlərimizi talan edən, suyumuzu, torpağımızı zəhərləyən, meşələrimizi, milli, dini və tarixi abidələrimizi məhv edən, müqəddəs məbədlərimiz olan məscidlərimizi tövləyə çevirərək, orada donuz, inək saxlayan, qəbiristanlıqlarımızı dağdan, qəbirləri sökən, dəfn edilən insanların qızıl dişini çıxaran, qocaları, qadınları, hətta bələkdəki körpələri qətl edən erməni barbarlarının iç üzünü bütün dünya xalqlarına əyani şəkildə nümayiş etdirdi.
- Bu qələbə nəticəsində ermənilərin törətdiyi Xocalı və digər faciə qurbanlarının düşməndən qisası alındı və onların qanı yerdə qalmadı.
- Müharibə bütün dünyaya Azərbaycan xalqının böyük və yenilməz bir xalq olduğunu göstərdi. Prezidentimiz bunu qürurla belə ifadə etmişdir: **“Yenilməz xalq, Dəmir iradəli xalq, müzəffər xalq, müzəffər ordumuz!”**
- Bu müharibədə dünyanın 50 qabaqcıl dövlətinin orduları cərgəsində yer tutan Azərbaycan ordusu uzun illər boyu uydurulmuş “yenilməz Ermənistan ordusu” mifini darmadağın etdi.
- Qazandığımız şanlı qələbənin **dünya hərbi tarixi** üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan bütün dünyaya ən müasir silahlarla **XXI əsrin müharibəsini** apardığını nümayiş etdirdi. Dünyanın ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya kimi böyük dövlətlərinin hərbi mütəxəssisləri tərəfindən 2020-ci il Vətən müharibəsinin bütün aspektləri öyrənilməkdədir. Savaş Azərbaycan Ordusunun az insan itkisi ilə nəticələnən, dinc əhalini hədəf almayan, ən yeni nəsil silahlarla sivil müharibə aparmaq qüdrətində olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Ordumuzun 44 günlük müharibənin gedişində bəzi əməliyyatlarda tətbiq etdiyi döyüş taktikası tamamilə yeni olub, hərbi dərsliklərə salınmışdır.
- Müharibədə qalib gələn Azərbaycan dövləti BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının görməli olduğu işi təkbaşına yerinə yetirərək, Şuranın 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinin icrasını təmin etdi və nəticədə həmin beynəlxalq təşkilatın nüfuzu bərpa olundu.
- **Prezident İlham Əliyev** dünyanın məşhur KİV-lərinə verdiyi müsahibələrlə otuz ildən çox müddətdə bütün dünyanı aldatmağa çalışan uydurma erməni təbliğatını darmadağın etdi. Milyonlarla insan erməni yalanlarını başa düşdü və erməni faşizminin iç üzünü gördü. Dünya ictimaiyyətinə bir daha aydın oldu ki, erməni faşizmi nasizmdən daha qəddar və iyrəncdir.
- Müharibənin əvvəlində dünya xristianlarının dini hisslərini hiyləgərliklə istismar edən Ermənistanın baş verənləri xristianlıq əleyhinə qələmə vermək cəhdləri puça çıxdı.
- Müharibənin gedişində Ermənistanın “İkinci erməni soyqırımı” -nın törədiləcəyi ilə bağlı yalan iddialarının tamamilə əsassız olduğu təsdiq edildi.

Azərbaycan dövləti “soyqırımı” həyata keçirsəydi, Bakıda bir neçə min nəfər erməni sakini dinc şəkildə necə yaşaya bilərdi?

- Müharibə Azərbaycan ordusunun hərbi əməliyyatlar zamanı **mülki obyektləri və dinc əhalini** qətiyyənlə hədəf seçmədiyini bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Hərbi əməliyyatlar zamanı Xankəndinə hücum an məsələsi olsa da, şəhərdə dinc əhalinin yaşadığı nəzərə alındı və Azərbaycan ordusu bu addımı atmadı.
- Azərbaycanın haqq işinin Türkiyə tərəfindən müdafiə olunmasının “Turançılıq”, “Pantürkizm”, “Yeni Osmançılıq” kimi qələmə verilməsi haqqında iyirnc erməni təbliğatı da puça çıxdı. Bu cəfəng sözlərə kimsə inanmadı. Çünki **Türkiyə** tərəfindən Azərbaycanın mənəvi baxımdan müdafiə edilməsi bu dövlətin haqq-ədalətin və beynəlxalq hüquq prinsiplərinin yanında olduğunu dünyaya göstərdi.
- Qazanılan qələbənin yerləşdiyimiz bölgə və dünya üçün də çox böyük əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycanın müharibədə qələbə qazanması birbaşa və ya gizli şəkildə ermənilərin ərazi iddiaları irəli sürdüyü **Gürcüstan, Türkiyə, Rusiya və İranın** da xeyrinə oldu. Bizim qələbəmiz Gürcüstanın bir bölgəsini Ermənistanla birləşdirmək üçün separatçılıq fəaliyyəti göstərən erməni təşkilatlarının fəaliyyətinə böyük zərbə vurdu.
- Azərbaycanın qələbəsi Rusiyada yaşayıb, bu dövlətin sərvətləri hesabına varlanan, yüksək vəzifələrdə işləyən, lakin rus xalqına arxadan zərbə vuran, onun bir çox torpaqlarına əsassız iddialar irəli sürən erməniləri və erməni təşkilatlarını böhrana düşürdü.
- Qazandığımız qələbə Türkiyəyə qarşı tarixdə olmayan “qondarma soyqırımı”, təzminat, torpaq iddiaları irəli sürən erməni təşkilatlarını tək cəsi siyasi deyil, həm də mənəvi-psixoloji böhrana saldı.
- Qələbəmiz xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərə, erməni təşkilatlarına və erməni lobbisinə ağır zərbə endirdi. Bundan sonra dünyadakı var-dövlət sahibi olan ermənilərin heç bir gələcəyi olmayan Ermənistanla böyük sərmayə qoyması və maliyyə yardımı göstərməsi sual altına düşdü.
- Müharibə dünya ölkələri və xalqlarına özlərini “mədəni” xalq kimi təqdim edən ermənilərin iç üzünü açdı. Maskası yırtılan erməni qəbiləsinin vəhşi olduğunu dünya xalqları əyani olaraq gördü. **Tərtər** şəhərində, hərbi əməliyyatlardan uzaqda yerləşən **Gəncə, Bərdə, Ağcabədidə** dinc əhali yaşayan binaların qadağan edilmiş raketlərlə dağıdılması müharibə cinayəti olmaqla bərabər, erməni vandalizminin iç üzünü açdı.
- Hərbi biletini və mundirini, **papağını, yaralı əsgərlərini və meyidlərini döyüş meydanında qoyub qaçan** ermənilərin Kəlbəcəri tərk edərkən **unitazi** qucağına alıb daşımaları ermənilərin nə qədər qorxaq və rəzil gündə olduğunu bir daha təsdiq etdi.

- Dünyanın məktəbə, maarifə, xəstəxanaya ciddi ehtiyacı olduğu indiki zamanda ermənilərin Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Kəlbəcər, Laçın və digər bölgələrdə təkə yaşayış evlərini deyil, kitabxanaları, məktəbləri, tibb məntəqələrini, dünyanın ağ ciyərləri hesab edilən meşələri yandırıb-məhv etmələri erməni barbarlığını bütün dünyaya nümayiş etdirdi.
- Müharibə **haqq-ədalət və beynəlxalq hüququn** qalib Azərbaycanın tərəfində olduğunu göstərdi.
- 2020-ci ilin noyabrın 10-da müharibənin dayanmasının Ermənistan üçün də çox böyük faydası oldu. Çünki Azərbaycan dövlətinin şərtlərini qəbul etməsəydi, qurama Ermənistan Respublikası dünyanın siyasi xəritəsindən silinə bilərdi.
- Bu qələbə Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda nüfuzunu xeyli yüksəltdi. Azərbaycan Respublikasının bölgənin lider dövlətinə və əsas güc mərkəzlərindən birinə çevrilməsinə şərait yaratdı.
- Müharibə Prezident, Ali Baş Komandan **İlham Əliyevin** təkə hərbi meydanında deyil, diplomatik, siyasi sahədə də qələbənin qazanılmasında misilsiz rol oynayan böyük bir dövlət xadimi olduğunu açıq şəkildə göstərdi. Çünki İlham Əliyevin başçılıq etdiyi Azərbaycan dövlətinin son 20 ildə yürütdüyü uğurlu xarici siyasət Vətən müharibəsində qələbə qazanılması və Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün əlverişli beynəlxalq şəraiti təmin etdi.
- Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü seçilməsi, Qoşulmama Hərəkatına sədrlik etməsi, Türkiyə başda olmaqla dünyanın bir çox dövlətlərinin Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə etməsi, **Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstanın üçtərəfli formatda** əməkdaşlığının səmərəliliyi müharibə zamanı öz bəhrəsini verdi. Ən əsası Rusiya Federasiyasının Prezidenti **Vladimir Putinin** “Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlar Azərbaycan Respublikasının ərazisidir”-deyərək tarixi ədalətin tərəfində durması strateji tərəfdaşımız Gürcüstanın, həmçinin cənubdakı soydaşlarımızın fəallığı nəticəsində İran İslam Respublikasının düzgün mövqe tutaraq sərhədlərini işğalçı ölkələrə silah daşması üçün bağlaması bizim üçün çox faydalı oldu. Bu siyasət prezidentimiz İlham Əliyevin “bizim üçün qonşularla yaxşı münasibət başlıca məqsəddir”-fikrinin təkə müharibə dövründə deyil, gələcək üçün də bir model olması baxımından çox əhəmiyyətlidir.
- Ermənistanın 30 il ərzində Azərbaycana vurduğu maddi və mənəvi ziyana görə ona qarşı təzminat davasının açılması, insanlığa və azərbaycanlılara qarşı törətdiyi **soyqırımı və hərbi cinayətlərinə görə** beynəlxalq ədalət məhkəməsinə verilməsi təkə haqq-ədalətin bərpası və beynəlxalq hüququn tələbi olmayıb, bundan sonra da başqa xalqlara qarşı savaş və işğalçılıq xəyallarına düşən digər dövlətlər üçün də bir dərs olmalıdır.
- Bu qələbə rus sülhməramlıların müvəqqəti yerləşdiyi əraziləridən Ermənistan ordusunun qalıqlarının təmizlənməsi, **Xocalı, Xocavənd, Xankəndi,**

**Ağdərə** və digər məntəqələrin düşməndən azad edilməsi və suverenliyimizin bütün ölkə ərazisində tam təmin olunması üçün zəmin yaratdı.

### **§ 51. Postmüharibə dövründə Qarabağda suverenliyimizin tam təmin olunması və bərpa-quruculuq işləri**

2020-ci il Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdə Qarabağ bölgəsində Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin və Konstitusiya quruluşunun təmin olunması, işğaldan azad edilən şəhər və kəndlərimizin bərpası, əhalinin öz ata-baba yurduna qaytarılması dövlətimizin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən birinə çevrildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyev** müharibədən sonra azad edilən bölgələrə çoxsaylı səfərlər edərək yeni-yeni layihələrin təməlini qoydu. 2021-ci ilin yanvarında **Qarabağ Dırçəliş Fondu** yaradıldı. 2021-ci il yanvarın 11-də Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan rəhbərləri arasında Moskvada imzalanmış Bəyanatda bölgədə dəmir yolu və avtomobil yollarının açılması ilə bağlı İşçi qrupunun yaradılması haqqında razılıq əldə edildi. Yanvar ayının sonundan Ağdamda **Türkiyə-Rusiya Birgə Monitoring Mərkəzi** fəaliyyətə başladı.

Müharibə dövründə “bir millət iki dövlət” prinsipi əsasında uğurla inkişaf edən Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri özünün ən yüksək səviyyəsinə çatdı. 2021-ci il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan arasında **Şuşa şəhərində “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi”** imzalandı. Bu çox mühüm tarixi sənəddə iki dost və qardaş ölkə indiyədək tərəflər arasında imzalanmış bütün beynəlxalq sənədlərə əsaslanaraq bəyan etdilər:

- Tərəflərdən hər hansı birinin fikrincə, onun müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına və ya təhlükəsizliyinə qarşı **üçüncü dövlət və ya dövlətlər tərəfindən təhdid və ya təcavüz edildiyi** təqdirdə, Tərəflər birgə məsləhətləşmələr aparacaq və bu təhdid və ya təcavüzün aradan qaldırılması məqsədilə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə müvafiq təşəbbüs həyata keçirəcək, bir-birinə BMT Nizamnaməsinə uyğun zəruri yardım göstərəcəklər. Bu yardımın həcmi və forması təxirə salınmadan keçirilən müzakirələr yolu ilə müəyyən edilərək birgə tədbirlər görülməsi üçün müdafiə ehtiyaclarının ödənilməsinə qərar veriləcək və Silahlı Qüvvələrin güc və idarəetmə strukturlarının əlaqələndirilmiş fəaliyyəti təşkil olunacaqdır.
- Tərəflər iki qardaş ölkənin silahlı qüvvələrinin müasir tələblərə uyğun olaraq **yenidən formalaşdırılması və modernləşdirilməsi** istiqamətində birgə səy göstərməyə davam edəcəklər.
- Tərəflər **Zəngəzur dəhlizinin** açılmasının və həmin dəhlizin davamı kimi Naxçıvan-Qars dəmiryolunun tikintisinin mühümlüyünü qeyd edirlər.

- Tərəflər xarici siyasət sahəsində Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında **Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurası** çərçivəsində fəaliyyətlərin əhəmiyyətini vurğulayırlar.

Bəyannamədə iki dövlət arasında inkişaf etdirilən və onların milli maraqlarına cavab verən **hərbi-siyasi əməkdaşlığın** üçüncü dövlətlərə qarşı yönəlmədiyini vurğulanmışdır. **Şuşa Bəyannaməsi** Ermənistanda hələ də Azərbaycandan qisas almaq xəyalları ilə yaşayan qüvvələrə və onlara havadarlıq edən dövlətlərə ciddi bir xəbərdarlıqdır.

2021-ci ilin ortalarında Azərbaycan Ağdam, Füzuli və Zəngilan rayonlarındakı **minalanmış ərazilərin xəritələrini** Ermənistandan təhvil aldı. Xəritələrdə qəsdən yanlışlıqlara yol verildiyindən müharibədən keçən 3 il müddətində Qarabağda minaya düşən 334 nəfər vətəndaşımızdan 65 nəfəri həyatını itirmiş, 269 nəfər isə yaralanmışdır.

2022-ci il 10 noyabr **Üçtərəfli Bəyanatının** 4-cü bəndində rus sülhməramlılarının müharibə zonasına yerləşdirilməsi ilə paralel olaraq Ermənistana məxsus sayı 15 min nəfərdən çox olan silahlı birləşmələrin Qarabağ ərazisindən çıxarılması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin Ermənistan rəhbərliyi üzərinə götürdüyü bu öhdəliyi yerinə yetirmədiyindən Qarabağda Rusiya sülhməramlılarının müvəqqəti yerləşdiyi ərazilərdəki qeyri-qanuni erməni birləşmələri tərəfindən Azərbaycan Ordusunun hərbi mövqelərinə və azad edilmiş yaşayış məntələrinə qarşı tez-tez terror-təxribat əməlləri törədilirdi. Belə təxribatlardan birinə cavab olaraq Azərbaycan Ordusunun 2022-ci il martın 24-də həyata keçirdiyi **“Fərrux əməliyyatı”** nəticəsində Xocalı rayonunun Fərrux kəndi, Fərrux dağı, Daşbaşı yüksəkliyi və Sağsağan dağ silsiləsi işğaldan azad edildi. Nəticədə, Ağdam şəhəri və rayonun 9 kəndi düşmənin vizual nəzarətindən çıxarıldı, Xankəndi-Ağdərə avtomobil yoluna vizual nəzarət bizim əlimizə keçdi.

Ermənistan silahlı qüvvələrinin və Qarabağdakı qanunsuz erməni hərbi birləşmələrinin Kəlbəcər, Laçın və digər istiqamətlərdə törətdikləri terror-təxribat əməllərinə qarşı 2022-ci il avqustun 3-4-də Azərbaycan ordusunun həyata keçirdiyi **“Qisas əməliyyatı”** nəticəsində düşməne ağır zərbə endirildi, Qırxqız yüksəkliyi, Buzdux dağı və ətrafındakı yüksəkliklər, Kiçik Qafqaz dağ sisteminin Qarabağ silsiləsi boyu Sarıbəbə və bir sıra digər əhəmiyyətli hakim yüksəkliklər nəzarətə götürüldü. 2022-ci il sentyabrın 12-dən 13-nə keçən gecə Azərbaycan-Ermənistan sərhədinin Daşkəsən, Kəlbəcər, Laçın və Zəngilan rayonları istiqamətində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən törədilən növbəti genişmiqyaslı təxribatın qarşısını alan **Azərbaycan Ordusunun** bölmələri sərhəddə yerləşən bir sıra yüksəklikləri nəzarətə götürərək, **Bala Göyçə gölünün** sahilinə çıxdı. Ordumuzun Bala Göyçə gölünün sahilində mühüm hərbi mövqe qazanması Ermənistan ordusunun Azərbaycana qarşı gələcək təxribatların qarşısının dərhal alınması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan Respublikası 2020-ci il 10 noyabr Bəyanatının şərtlərinə ciddi şəkildə əməl etmişdir. Məsələn, Ermənistan Respublikası öz silahlı qüvvələrini



**Laçın** rayonunun ərazisindən 2020-ci il dekabrın 1-də rəsmən geri çəkəndən sonra bu ərazi rus sülhməramlılarının nəzarətinə keçmişdi. Üçtərəfli Bəyanatda Laçın dəhlizinə alternativ yolun üç il ərzində çəkilməsi və Laçın şəhərinin bundan sonra Azərbaycana təhvil verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycan dövləti Laçın yolunun tikintisini qoyulan müddətdən daha tez -2022-ci ildə başa çatdıraraq Suriya və digər yerlərdən gətirilib Laçında yerləşdirilən erməni əhalisinin buradan çıxarılması üçün 2022-ci ilin avqustun 26-dək vaxt qoydu. Ermənistan Azərbaycanın bu tələbini yerinə yetirməyə məcbur oldu, nəticədə avqustun 26-da **Laçın rayonunun mərkəzində, Zabux və Sus kəndlərində** müqəddəs **Azərbaycan Bayrağı** dalğalanmağa başladı.

2022-ci il dekabrın 12-dən 2023-cü il aprel ayının 28-dək Azərbaycanın qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri, ekofəalları və gənc könüllüləri tərəfindən Qarabağın Rusiya sülhməramlı kontingentinin müvəqqəti yerləşdiyi ərazilərdə təbii sərvətlərimizin talan edilməsinə və ekoloji cinayətlərə son qoyulması tələbləri ilə Laçın-Xankəndi yolunun Şuşa ərazisindən keçən hissəsində fasiləsiz olaraq **dinc etiraz aksiyası** keçirilmişdir. Soyuyq-isti, gecə-gündüz demədən keçirilən bu dinc aksiya gənclərimizin Vətən müharibəsində olduğu kimi, dinc şəraitdə də Azərbaycanın haqq işi uğrunda necə əzmkar mübarizə aparmaq gücündə olduğunu göstərdi.

Müharibədən sonrakı dövrdə Ermənistan tərəfindən Qarabağdakı rus sülhməramlıların nəzarətində olan Xankəndi-Laçın yolu və digər yollarla Ermənistan ordusunun qalıqlarına və separatçılara silah-sursat, hərbi texnika göndərilməsi, Ermənistandan çoxlu sayda minaların gətirilib döyüş yerlərinə yaxın yerdə basdırılması, təbii sərvətlərimizin və faydalı qazıntılarımızın Ermənistanın və xarici dövlətlərin şirkətləri tərəfindən qanunsuz olaraq rus sülhməramlılarının gözü qarşısında daşınıb-aparılması Azərbaycan dövlətini ciddi şəkildə narahat edirdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyevin** böyük söyləri nəticəsində **2023-cü il aprel ayının 23-də** Azərbaycan Dövlət Sərhəd Xidmətinin bölmələri tərəfindən suveren ərazimizdə, Ermənistanla sərhəddə, Laçın-Xankəndi yolunun başlanğıcında **Nəzarət Buraxılış Məntəqəsi** yaradıldı. Təhlükəsizliyimiz baxımından çox böyük əhəmiyyət daşıyan bu tədbir nəticəsində:

- Respublikamızın ərazi bütövlüyü tam bərpa olundu
- Ermənistanın bundan sonra Azərbaycanın ərazisinə hər hansı bir qanunsuz daşımaları həyata keçirməsinin və sərvətlərimizin Qarabağdan daşınmasının qarşısı alındı.
- Laçın-Xankəndi yolunda hərəkətin şəffaflığı və təhlükəsizliyi təmin olundu.

Qarabağdakı separatçı cinayətkar hərbi xunta rejimi və rus sülhməramlılarının müvəqqəti yerləşdiyi ərazilərdə qalan hərbi birləşmələri ilə əlaqələrini itirməkdə olan Ermənistan Respublikası 2023-cü ilin iyul ayından Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində erməniəsilli sakinlərin güya aclıq şəraitində yaşaması və bölgədə humanitar böhranın yaranması haqqında dünya ictimaiyyəti içərisində yalan xəbərlər yaymağa başladı. Fransız xalqının mənafeyini müdafiə etmək

əvəzinə “erməni siyasəti” yeridən Fransa Prezidenti E.Makronun şəxsi təşəbbüsü ilə Ermənistandan göndərilən və Qarabağ erməniləri üçün nəzərdə tutulan 19 yük avtomobilinin gətirdiyi “humanitar yük” Azərbaycana edilən bütün beynəlxalq təzyiqlərə baxmayaraq **Laçın Nəzarət Buraxılış Məntəqəsindən** buraxılmadı. Avqust ayının 30-da Fransanın paytaxtı Paris şəhərinin merinin başçılığı ilə 10 yük maşınından ibarət “humanitar yardım”ın Laçın Nəzarət Buraxılış Məntəqəsindən keçirilməsinə yol verilmədi. Azərbaycan dövlətinin Qarabağdakı erməniəsilli sakinlərə humanitar yardımın yalnız Ağdam-Xankəndi yolu ilə çatdırılması təklifini Ermənistan qəbul etmək istəmədi. 2023-cü il avqustun 30-da Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyətinin xətti ilə 2 yük maşınında 40 tonunun Ağdam-Xankəndi yolu ilə erməniəsilli sakinlərə çatdırmaq cəhdi baş tutmadı. Xankəndində oturan cinayətkar hərbi xunta rejimi tərəfindən bu insani yardım qəbul edilmədi.

Azərbaycan dövləti 2020-ci il Vətən müharibəsi nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, yeni infrastrukturun yaradılması və əhalinin öz doğma torpaqlarına qayıdışı istiqamətində geniş miqyaslı tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev işğaldan azad edilmiş, şəhər, rayon, qəsəbə və kəndlərimizin demək olar ki, hamısına səfərlər etmişdir. Prezidentimizin Qarabağda aparılan bütün bərpa-quruculuq işlərini daimi nəzarət altında saxlaması Qarabağın yenidən abadlaşdırılmasının dövlətimiz üçün nə qədər böyük önəm daşdığını göstərir. Qarabağda bütün şəhər və rayon mərkəzlərinin yeni baş planları hazırlanmışdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində yaşayış məntəqələrinin bərpa prosesində yeni texnologiyaların (“ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd”, “yaşıl enerji zonaları” və s.) tətbiq olunması, yeni nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması dövlətimizin əsas prioritet istiqamətlərdən biri kimi həyata keçirilir. 2021-ci ilin oktyabrında **Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyənin Prezidenti Rəcəp Tayyip Ərdoğan Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının** açılış mərasimində iştirak etdilər. Qarabağın “Hava Qapısı” adlandırılan və ən müasir səviyyədə inşa olunan **Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı** istənilən tip təyyarəni qəbul etmək imkanına malikdir. 2022-ci ilin oktyabrında Azərbaycan və Türkiyənin dövlət başçıları azad edilmiş digər bir şəhərdə-**Zəngilanda** inşası başa çatdırılan **Beynəlxalq Hava Limanının** açılış mərasimində iştirak etdilər. Hal-hazırda **Laçın** şəhərində də Beynəlxalq Hava limanının tikintisi davam etməkdədir.

2021-ci ilin noyabr ayında **Füzuli** və **Şuşa şəhərlərini** birləşdirən, Füzuli, Xocavənd, Xocalı və Şuşa rayonlarının ərazisindən keçən 101 kilometrlik **Zəfər yolunun** inşası başa çatdırıldı. Prezident İlham Əliyevin açılışında iştirak etdiyi, ali mühəndislik düşüncəsinin, yüksək texnoloji imkanların istifadə olunduğu bu yol Şanlı Ordumuzun ölkəmizin mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa şəhərini mənfur düşməndən azad edərkən istifadə etdiyi cığır-yolun əbədləşdirilməsi məqsədilə inşa edilmişdir.

Hal-hazırda çox mürəkkəb relyefli ərazilərdən keçən və çoxlu sayda yeraltı tunellərin qazılması ilə həyata keçirilən Toğana-Kəlbəcər-İstisu yolunun inşası sürətlə aparılmaqdadır.

Prezident İlham Əliyevin 7 iyul 2021-ci il tarixli fərmanı ilə ölkəmizin zəngin iqtisadi potensialından, təbii sərvətlərindən səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının **14 iqtisadi rayondan** ibarət yeni bölgüsü təsdiq edilmişdir. Həmin fərmanda **Qarabağ** və **Şərqi Zəngəzur** kimi yeni iqtisadi rayonların yaradılması nəzərdə tutulmuş və bununla da “Dağlıq Qarabağ” ifadəsi tarixin arxivinə göndərilmişdir. Qarabağ İqtisadi rayonunun tərkibinə daxildir: Ağcabədi, Ağdam, Ağdərə, Bərdə, Fizuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa, Tərtər inzibati rayonları və Xankəndi şəhəri. Azad edilən şəhər və kəndlərdə infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi və tikinti-quruculuq işləri sürətlə davam etdirilir. İndiyədək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nəzarəti altında Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə 8 şəhərin baş planı hazırlanmış, 30-dan çox kəndin təməli qoyulmuşdur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərə **Böyük Qayıdış** 2030-cu ilədək Azərbaycan Respublikasının beş milli prioritetindən biridir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2022-ci ilin noyabrında Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə **“Böyük Qayıdışa”** dair Birinci Dövlət Proqramı təsdiq edilmişdir.

Keçmiş məcburi köçkünlərin Qarabağ və Şərqi Zəngəzura qayıdışı Zəngilandan başlamışdı. 2022-ci ilin iyununda bu rayonun “ağıllı kənd” kimi yenidən qurulmuş **Ağal kəndinə** 60-dan çox ailənin qayıdışı ilə keçmiş məcburi köçkünlərin Qarabağ və Zəngəzur bölgəsində məskunlaşdırılması prosesinə başlandı. 2024-cü ilin sentyabrın ortalarınaədək **Zəngilana, Tərtərin Talış kəndinə, Laçın şəhərinə və rayonun Zabux və Sus kəndlərinə, Fizuli və Şuşa şəhərlərinə, Xocalıya ümumilikdə** 8062 nəfərdən ibarət 2084 ailə qaytarılmış və daimi olaraq öz dədə-baba yurdlarında məskunlaşdırılmışdır. Geri qayıdan vətəndaşlarımızın hamısı yeni, müasir ev və mənzillərlə təmin edilmişdir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda yeni infrastrukturun formalaşdırılması sahəsində mühüm addımlar atılmışdır. Son 3 ildə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun yenidən qurulmasına dövlətimiz tərəfindən 7 milyard dollar həcmində vəsait ayrılmışdır. 2023-cü il avqust ayının 25-də Prezident **İlham Əliyevin** və Birinci vitse prezident **Mehriban Əliyevanın** Kəlbəcər və Laçın rayonlarına səfəri zamanı Kəlbəcərdə 3, Laçında 2 kiçik Su Elektrik Stansiyası istifadəyə verildi. İndiyədək bölgədə 14 Su Elektrik Stansiyası və 14 yarımstansiya istifadəyə verilmişdir. Öz doğma yurdlarına qayıdan vətəndaşlarımızı iş yerləri ilə təmin etmək üçün 2023-cü ilin avqustun 25-ində Laçında **Həkəri Balıq Təsərrüfatı** və sənaye zonasında **Mebel fabrikinin** açılışı oldu. Kəlbəcərdə alman texnologiyası əsasında **İstisu Mineral Sudoldurma Zavodunun** tikintisi başa çatdırılmışdır. Dövlət başçısının fərmanları ilə **Ağdam Sənaye Parkı** və **Cəbrayıl**da **"Araz Vadisi İqtisadi Zonası"** Sənaye Parkının yaradılması ilə minlərlə sakinin daimi işlə təmin olunması nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə şəhərlərimizin işğaldan azad edildiyi günlər əbədləşdirilərək bundan sonra **“şəhər günü”** kimi qeyd olunur. İlk belə mühüm tədbir Laçın şəhərində keçirildi. Şəhərin Azərbaycan ordusunun nəzarətinə keçdiyi gün ilk dəfə 26 avqust 2023-cü ildə **“Laçın şəhəri günü”** kimi təntənəli şəkildə qeyd olundu. Bundan sonra Qarabağdakı digər şəhərlərimizin də azad edildiyi günlərin “şəhər günü” kimi qeyd olunması ənənəsi davam etdirilir.

Vətən müharibəsindən sonra Qarabağda **mədəni quruculuq və təhsil** sahəsində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2022-ci il Azərbaycanda **“Şuşa ili”** elan edilmişdir. 2022-ci ilin may ayında Şuşa şəhərində keçirilən **“Xarı bülbül” beynəlxalq folklor festivalı** Şuşa ilinin ilk böyük tədbiri oldu. Şuşa şəhərində iyul ayında növbəti Vəqif poeziya günləri, iyul-avqust aylarında “Muğam” televiziya müsabiqəsinin final mərhələsinin keçirilməsi, nəinki Qarabağın, bütün Azərbaycanın mədəni həyatında mühüm hadisə kimi yadda qaldı. Prezident İlham Əliyev ata vəsiyyətinə əməl edərək Şuşada erməni vandalizminə məruz qalan Molla Pənah Vəqifin abidə kompleksini olduğu kimi bərpa etdirmişdir. Şuşa şəhəri 2023-cü il üçün **Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı** elan olunmuşdur.

2023-cü il avqust ayında Prezident İlham Əliyevin bölgəyə səfəri çərçivəsində Laçın şəhərində 2 sayılı tam orta məktəbin, Füzuli şəhərində qardaş **Özbəkistan** dövlətinin maliyyəsi ilə inşa edilən Mirzə Uluqbəy adına tam orta məktəbin, noyabrın 7-də Şuşa şəhərində tam orta məktəbin açılışı oldu. Bununla da işğaldan azad edilmiş yaşayış məntəqələrində fəaliyyət göstərən məktəblərin sayı 6 ya çatdı. 2024-cü il mart ayının 12-də Azərbaycan Prezidenti **İlham Əliyev** və Qazaxıstan Prezidenti **Kasım Jomart-Tokayevin** Qarabağa səfəri çərçivəsində Füzuli şəhərində qardaş Qazaxıstanın maliyyəsi ilə inşa olunan **Kurmanqazı adına Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzinin** açılış mərasimi keçirilmişdir.

2023-cü il noyabrın 28-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyev** Xankəndi şəhərində yerləşən Ali təhsil müəssisəsi əsasında **Qarabağ Universitetinin** yaradılması haqqında sərəncam imzaladı. Belə bir Ali təhsil ocağının yaradılmasında məqsəd Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionunda tarixən mövcud olan təhsil ənənələrini dirçəltmək və bölgənin sosial-iqtisadi ehtiyaclarına uyğun yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlamaqdan ibarətdir. Sərəncama uyğun olaraq Xankəndi şəhərində Qarabağ Universitetinə torpaq sahəsinin ayrılması, tədris, yataqxana binaları, idman meydançası və digər infrastruktur obyektləri ilə təmin olunması sahəsində tədbirlər həyata keçirilmişdir. 10 milyon manat nizamnamə kapitalı əsasında yaradılan Qarabağ Universitetinə 2024-2025-ci tədris ili üçün 10 əsas ixtisas üzrə 1000 nəfərdən çox tələbə qəbul edilmişdir.

**2023-cü il 19-20 sentyabr lokal antiterror tədbirləri və  
Azərbaycanın suverenliyinin tam təmin olunması**

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin Rusiya sülhməramlılarının nəzarəti altında olan ərazisində yerləşən, sayı 15-18 min nəfərdən ibarət olan qanunsuz Ermənistan silahlı qüvvələrinin qalıqları və hərbi xuntanın silahlı birləşmələri suverenliyimiz üçün böyük təhdid olub, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində nəhəng tikintiquruculuq və abadlıq işləri, Böyük Qayıdış proqramının və irimiqyaslı infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi yolunda başlıca maneə idi.

2023-ci il 19-20 sentyabrda Azərbaycan ordusu tərəfindən Qarabağ bölgəsində lokal xarakterli antiterror tədbirlərinin həyata keçirilməsinin səbəblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 2020-ci ildən keçən 3 il müddətində Ermənistanın 10 noyabr Bəyanatının 4-cü maddəsini pozaraq, Qarabağda yerləşən silahlı qüvvələrini bölgədən çıxarmaqdan imtina etməsi
- Buradakı qanunsuz hərbi xuntaya siyasi və maliyyə dəstəyi göstərməsi
- Qarabağın Rusiyanın sülhməramlı qüvvələrinin müvəqqəti nəzarətində yerləşən ərazilərinə qeyri-qanuni yollarla əsgər, silah, texnika göndərməsi
- Ermənistanın və qanunsuz hərbi xuntanın Qarabağdakı erməni əhalisinin Azərbaycan cəmiyyətinə reinteqrasiyasına hər vasitə ilə mane olması
- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına zidd olaraq bölgədə qanunsuz “prezident seçkilərinin” keçirilməsi
- 2020-ci ildə azad edilmiş şəhər və kəndlərimizə yaxın yerlərdə minalar basdırması və mühəndis-istehkam qurğuları qurmağa cəhd göstərməsi
- Qarabağdakı erməniəsilli əhalinin güya ac qalması və bölgədə humanitar böhranın yaşanması haqqında Ermənistanın dünya ictimaiyyətinə yalan xəbərlər yayaraq, Azərbaycanın dünyadakı imicinə xələl gətirməyə çalışması.
- Azərbaycanın humanitar yüklərin paralel olaraq Ağdam-Xankəndi və Laçın-Xankəndi yolları ilə daşınması təklifinə qarşı çıxılması

2020-ci ildə azad edilmiş şəhər, kənd və məntəqələrimizin Ermənistan hərbi qüvvələri tərəfindən davamlı olaraq müxtəlif silahlardan atəşə tutulması Azərbaycan dövlətini bölgədə antiterror tədbirlərini başlamağa vadar etdi. Azərbaycan Respublikası suverən dövlət olaraq ərazisində onun üçün təhlükə mənbəyi olan qanunsuz hərbi birləşmələrin və separatçı hərbi xuntanın mövcudluğu ilə qətiyyənlə barışa bilməzdi.

Sülhməramlıların müvəqqəti yerləşdiyi ərazidə fəaliyyət göstərən qanunsuz erməni silahlı birləşmələrinin təxribat-diversiya qrupu tərəfindən törədilmiş terror aktları nəticəsində Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa yolunun Xocavənd rayonu ərazisindən keçən hissəsində yol tikintisi aparən 2 işçi və Xocavənd rayonunun Tağavərd kəndi ərazisində yeni inşa olunan tunel yolunda 4 nəfər DİN əməkdaşı şəhid oldu. Bu hadisələrə cavab olaraq, 2023-cü il sentyabrın 19-da **Azərbaycan Si-**

**İlahi Qüvvələri** Qarabağı Ermənistanın silahlı birləşmələrindən təmizləmək, qanunsuz hərbi xuntanı ləğv etmək, Rusiya sülhməramlılarının müvəqqəti nəzarəti altında olan ərazidə yerləşən Xocalı, Xocavənd, Xankəndi, Ağdərə və digər məntəqələri düşməndən azad etmək üçün lokal antiterror xarakterli **tədbirlərini** həyata keçirməyə başladı. İldırım sürətilə aparılan və cəmi 23 saat davam edən lokal antiterror tədbirləri nəticəsində Ermənistan ordusuna ağır zərbə vuruldu, 310 hərbi məhv edildi və 614 nəfər yaralandı, düşməne məxsus 90-dan çox hərbi mövqe dağıldı. Düşmənin çoxlu sayda silah-sursat və hərbi texnikası sıradan çıxarıldı. Qalan erməni silahlı birləşmələri təşviş içində döyüş mövqelərini qoyub qaçdı. Müzəffər ordumuz tərəfindən Şuşa, Xocavənd, Xocalı, Xankəndi, Ağdərə-Kəlbəcərdə 3 qəsəbə (Qırmızıbazar, Turşsu, Kərkicahan) və 18 kənd, ümumilikdə 21 yaşayış məntəqəsi düşməndən azad edildi. Silahlı qüvvələrimizin peşəkarlığı və yüksək dəqiqliyə malik silahlardan istifadə etməsi nəticəsində yalnız hərbi infrastruktur sıradan çıxarıldı, heç bir mülki infraqururəturə və mülki əhəliyə ziyan dəymədi. Sentyabrın 19-20-də keçirilən antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin 203 əsgər və zabiti və 1 mülki şəxs şəhid olmuş, 511 nəfər isə yaralanmışdır. Qəhrəman Azərbaycan əsgərləri Vətən uğrunda, Azərbaycanın suverənliyi yolunda öz canlarını fəda etdilər. Lokal antiterror tədbirləri nəticəsində erməni silahlı birləşmələri və Xankəndindəki qanunsuz hərbi xunta ağ bayraq qaldıraraq sentyabrın 20-də təslim oldu.

Qarabağın erməni sakinlərinin nümayəndələrinin Rusiya sülhməramlı kontingenti vasitəsilə müraciətini nəzərə alaraq 2023-cü il sentyabrın 20-də saat 13:00-da aşağıdakı şərtlər altında lokal antiterror xarakterli tədbirlərin dayandırılması barədə razılıq əldə olundu:

1. Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsində yerləşən Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələri, qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələri silahı yerə qoyur, döyüş mövqelərindən və hərbi postlardan çıxır və tam şəkildə tərksilah olunurlar. Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələri Azərbaycan ərazilərini tərk edir, qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələri buraxılır.

2. Paralel şəkildə bütün silah-sursat və ağır texnika təhvil verilir.

3. Yuxarıda qeyd olunan proseslərin Rusiya sülhməramlı kontingenti ilə əlaqələndirilmiş şəkildə həyata keçirilməsi təmin edilir.

**2023-cü il 19-20 sentyabrda Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin həyata keçirdiyi və uğurla başa çatan lokal antiterror tədbirlərinin nəticələri:**

- **Azərbaycan Respublikası** Qarabağ bölgəsində konstitusiya quruluşunu və **suverenliyini** tamamilə bərpa etdi.

Azərbaycan Postsovet məkanında ərazisində etnik münaqişə olan respublikalar içərisində öz ərazi bütövlüyünü və suverenliyini təmin edən **ilk və yeganə dövlət** oldu. Bu Müzəffər Ali Baş Komandanımız, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin yeritdiyi uğurlu daxili və xarici siyasət nəticəsində mümkün olmuşdur.

- Bu zəfər nəticəsində Azərbaycan ərazisində separatçılığın kökü kəsildi.
- Ermənistanın və dünya ermənilərinin Azərbaycan ərazisində “boz zona”nın yaradılması cəhdlərinə və sərsəm “Arsax respublikası” xülyasına son qoyuldu. **“Qarabağ məsələsi” bitdi.**
- Ermənistanla sülh danışıqları yolunda əsas maneələrdən biri aradan qaldırıldı.
- Azad edilən yaşayış məntəqələrimizdən vaxtilə qaçqın düşmüş azərbaycanlı əhalinin öz doğma dədə-baba torpaqlarına qayıdışı üçün real imkan təmin edildi.
- 2023-cü il sentyabrın 28-də Xankəndidəki cinayətkar hərbi xunta “Dağlıq Qarabağ Respublikası” adlandırılan qondarma qurumun buraxıldığını elan etdi.
- Azad edilən ərazilərimizin, yolların, yaşayış məntəqələrinin **silahsızlaşdırılması** sahəsində mühüm addımlar atıldı. Sayı 15-18 min nəfərə çatan Ermənistan silahlı qüvvələri və qanunsuz erməni hərbi dəstələri tərk-silah olundu, onlara məxsus silah-sursat müsadirə edildi, döyüş mövqeləri, dayaq məntəqələri və istehkam qurğuları ləğv edildi.
- Ermənistanın onun havadarları olan dövlətlər tərəfindən havayı verilən və dəyəri 1 milyard dollara yaxın olan hərbi zirehli texnika, döyüş silah-sursatı məhv edildi və ya müsadirə olundu.
- Kənd və şəhərlərimizin abadlaşdırılması və yenidən qurulması sahəsində aparılan bərpa-quruculuq işlərinə maneə aradan qaldırıldı.
- Tam nəzarətimizə keçən Ağdam-Xankəndi yolu və digər nəqliyyat kommunikasiya xətlərinin normal fəaliyyəti təmin olundu.
- Ermənistan respublikasının hərbi cinayətkar rejiminin Qarabağ bölgəsində həyata keçirdiyi **mina terroru siyasətinə** son qoyuldu.
- Şuşa, Ağdərə, Xankəndi və digər yaşayış məntəqələrində erməni terrorçularına və quldurlarına qoyulan heykəllər və digər “abidələr” sökülərək məhv edildi.

Ermənistanın 30 ilə yaxın bir müddətdə həyata keçirdiyi mina terroru nəticəsində Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə müxtəlif növ ölüməşən minalarla çirkləndirilən ərazinin sahəsi 1.166.702 hektara bərabərdir. Bu çox böyük rəqəm olub, işğaldan azad edilmiş ərazilərimizin beşdə birini (20 % ni) təşkil edir.

Azərbaycanın Hüquq Mühafizə Orqanları tərəfindən xalqımıza qarşı hərbi cinayətlər törədən, separatçılıq və terror fəaliyyəti ilə məşğul olan, haqqında cinayət işi qaldırılan 300-dək erməniəsilli şəxs beynəlxalq axtarışa verilmişdir. Vətən müharibəsi və lokal antiterror xarakterli tədbirlərin bitməsi ilə vaxtilə əli günahsız azərbaycanlı əhalinin qanına batmış, Xocalı və digər soyqırımları törətmiş 15 erməniəsilli şəxs həbs olunaraq Azərbaycanın Hüquq Mühafizə Orqanlarına təhvil verilmişdir. Bu cinayətkarların içərisində Qarabağda özünü bədnam separatçı hərbi xunta rejiminin “prezidenti” sayan 3 şəxs, “parlamentinin sədri” sayan 1 şəxs də vardır. Bu tiptən olan bütün cinayətkarlar hal-hazırda **Azərbaycanın ədalət məhkəməsi** qarşısında cavab verirlər. Xalqımıza qarşı cinayətlər törətmiş

bu tip şəxslərin öz layiqli cəzalarını alacağı gün uzaqda deyildir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2023-cü il 19-20 sentyabr antiterror tədbirlərində Xankəndi şəhərində yuva salmış cinayətkar separatçı rejimin “rəhbər” şəxsləri haqqında Xankəndidə çıxışı zamanı obrazlı şəkildə belə demişdir: “Bu binada ən ali kürsüdə oturanların bəziləri indi Bakıdadır. Onlar Bakıya gəlmək istəyirdilər, onlar bizi hədələyirdilər, deyirdilər ki, onların tankları Bakı küçələrində olacaq, haqlı çıxdılar. Onların tankları Hərbi Qənimətlər Parkındadır. Onlar deyirdilər ki, Bakıya gəlib çay içəcəklər. Burada da haqlıdılar. İndi çay içirlər, istintaq təcridxanasında. Özünü “prezident” adlandırmış üç təlxək bax, burada oturub bizə meydan oxuyurdu, bizi hədələyirdi, bizi təhqir edirdi. Biz isə təmkinlə hər şeyə yanaşdığımız kimi, bu məsələyə də təmkinlə və səbirlə yanaşırdıq. Çünki bilirdik ki, biz buraya gələcəyik... Bəli, biz 20 il gözlədik, daha doğrusu 17 il. Üç il bundan əvvəl Şuşada bizim Bayrağımız qaldırıldı. Ancaq biz istədiyimizə nail olduq... Azərbaycan xalqının ləyaqətini bərpa etdik. Biz torpaqlarımızı geri qaytarmışıq, ərazi bütövlüyümüzü bərpa etmişik, eyni zamanda, öz ləyaqətimizi bərpa etmişik.

Burada özünü “xarici işlər naziri” adlandırmış bir separatçı o vaxt bizə kina-yə ilə deyirdi ki, Azərbaycan Bayrağını Xankəndidə qaldırmaq istəyirsə, səfirlik açsın bizim ölkəmizdə. İndi onun da çayı orada, təcridxanada verilir. Bizim Bayrağımız isə bax, oradadır. Bu, dərs olmalıdır onlara... Vətən müharibəsini unutmasınlar! Antiterror tədbirlərini unutmasınlar!

Bəşəriyyətin düşməni olan işğalçı Ermənistanın Qarabağda törətdiyi ağılasızmaz cinayətlərin izləri bu gün də insanı dəhşətə salır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə- Şuşa, Ağdam, Xocavənd, Füzuli, Kəlbəcər və Xocalı rayonlarında indiyədək ermənilər tərəfindən ən vəhşi üsullarla qətlə yetirilmiş yüzlərlə azərbaycanlının basdırıldığı **13 kütləvi məzarlıq** aşkar edilmişdir.

Qarabağda Ermənistanın və qondarma hərbi xuntanın girovluğundan azad edilən erməniəilli sakinlərin **Azərbaycan cəmiyyətinə reinteqrasiyasını** təmin etmək üçün elə ilk vaxtlardan dövlətimiz tərəfindən mühüm addımlar atıldı. 2023-cü il sentyabrın 20-dən keçən 10-12 gün ərzində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təyin etdiyi nümayəndə ilə erməni sakinlərinin nümayəndələri arasında ikisi Yevlaxda, biri Xocalıda və biri Xankəndində olmaqla 4 görüş keçirildi. Görüşdə erməni sakinlərinin ehtiyacları haqqında səsləndirilən təkliflərə Azərbaycan hökuməti tərəfindən dərhal reaksiya verildi və Xankəndiyə ərzaq, yanacaq və digər zəruri məhsullar çatdırıldı.

Reinteqrasiya proseslərini tənzimləmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyasının **İşçi Qrupu** yaradıldı. 2023-cü il sentyabrın 24-də **Xankəndi şəhərinin** enerji təchizatının Ermənistan enerji sistemindən ayrılaraq Azərbaycanın enerji sisteminə qoşulması təmin edildi. Azad edilən şəhər, kənd və digər yaşayış məntəqələrində Konstitusiyamıza uyğun olaraq hakimiyyət orqanlarının yaradılması tədbirləri həyata keçirildi. Xankəndidə polis, təcili tibbi



yardım, miqrasiya xidməti, mobil telefon şəbəkələri və əhalinin sosial müdafiə fondu fəaliyyətə başladı. Qarabağda yaşayan erməniəsilli sakinlərin qeydiyyatı alınması, Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul etmək istəyən sakinlərə birbaşa və ya xüsusi portal vasitəsi ilə müraciət imkanları təmin olundu. Lakin Ermənistan rəhbərliyinin təhriki ilə Qarabağdakı erməniəsilli sakinlər kütləvi şəkildə Xankəndi-Laçın yolu ilə Azərbaycan ərazisini tərk etdilər.

Qarabağı könüllü olaraq tərk edən erməni sakinlərinin bölgədən **dinc şəkildə Ermənistanı köçür getməsi prosesini** Ermənistan və onun dünyadakı havadarları olan dövlətlərin informasiya kanalları öz məkrli məqsədlərinə uyğun olaraq “etnik təmizləmə” kimi təqdim edir və dünya ictimaiyyətinə yalan məlumatlar yayırdılar. 2023-cü ilin oktyabrın 1-də Azərbaycan Respublikasının təklifi əsasında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının nümayəndələri **Xankəndinə** və digər azad edilən bölgələrə səfər etdilər. Vəziyyətlə yerində tanış olan **BMT missiyasının Bəyanatında** Xankəndi şəhərində və digər yerlərdə mülki və ictimai infrastruktur, o cümlədən xəstəxana, məktəb, yaşayış binaları, mədəni və dini obyektlərə heç bir ziyan dəymədiyi, əksinə, Azərbaycan hökumətinin şəhərdə səhiyyə və digər məişət xidmətlərinin bərpasına hazırlaşdığı qeyd olunmuşdur. Bu Bəyanat Ermənistanın və digər beynəlxalq qüvvələrin Qarabağda erməni əhalisinə qarşı “etnik təmizləmə” aparılması haqqındakı iddialarına böyük ölçüdə zərbə olub, Azərbaycana qarşı irəli sürülən ittihamların əsassızlığını sübuta yetirdi. Maraqlıdır ki, bəzi Qərb dövlətləri və beynəlxalq ictimaiyyət Ermənistan və Qarabağdan bir zamanlar qovulan azərbaycanlılara eyni münasibəti göstərməmiş, onların insan haqları və humanitar məsələlərinə “ikili standartla” yanaşılmışdı. Bəyanatdan aydın olur ki, Azərbaycan hökuməti tərəfindən Qarabağın erməniəsilli əhalisinə qarşı heç bir təqib, siyasi, mədəni və dini baxımdan təzyiq olmamış, **erməni sakinləri bölgəni öz istəkləri** ilə tərk etmişlər. Azərbaycan hökuməti etnik və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq onlar üçün ölkə vətəndaşlarının malik olduğu bütün imkan və hüquqları təmin etməyə hazır olub bu sahədə artıq bir çox mühüm addımlar atmışdı.

2023-cü ilin sonunadək Ermənistan Respublikası tərəfindən **Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsində** Azərbaycana qarşı qaldırılan 10 iddiadan 7-si rədd edilmişdir. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Ermənistanın qaldırdığı iddiaları əsassız sayaraq, Qarabağ bölgəsində Azərbaycanın suveren hüquqlarını tanımış, erməniəsilli sakinlərin Qarabağı zor gücünə tərk etməsi və Azərbaycanın bölgədə etnik təmizləmə aparması haqqında Ermənistanın iddiasını rədd etmişdir.

2023-cü il 19-20 sentyabr lokal antiterror tədbirləri həyata keçirilərkən qardaş Türkiyə, Pakistan, Macarıstan və digər dövlətlər Azərbaycana tam dəstək verərək, onun haqlı mövqeyini müdafiə etdilər. 10 noyabr Bəyanatını imzalayan dövlətlərdən biri olan Rusiya isə prosesə qarışmamış və dolayısı olaraq Azərbaycanın mövqeyini və atdığı addımları haqlı hesab etmişdir. Ermənistanın 10 noyabr Bəyanatından çıxdığını bildirməsindən sonra Azərbaycanla sıx əməkdaşlıq edən Rusiya dövləti sülhməramlı qüvvələrinin müvəqqəti yerləşdiyi ərazilərdə

Şuşa, Xocavənd, Əsgəran və Ağdərədə keçmiş təmas xətti boyunca yerləşən 24 məntəqəni (9 post, 15 müşahidə məntəqəsi) bağlamışdır.

Lokal xarakterli antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycan dövləti bütün Qarabağı tam nəzarəti altına alaraq bölgədə öz Konstitusiya quruluşunu bərpa etmişdir. 2023-cü il oktyabrın 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan, Qarabağ zəfərinə görə **adını tariximizə qızıl hərflərlə yazdıran İlham Əliyev** qəhrəman ordumuz tərəfindən azad edilən **Sərsəng su anbarının ərazisində, Ağdərə, Xocavənd, Xocalı şəhərlərində, Xocalı rayonunun Əsgəran qəsəbəsində və Xankəndi şəhərində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağını ucaltmışdır.**

Vətən müharibəsində qazandığımız **Böyük Qələbə** 2023-cü ilin noyabrın 8-də də ölkəmizdə təntənə ilə qeyd edildi. Şuşada şəhər günü, Bakı, Gəncə, Zəngilan və Laçında hərbiçilərimizin Zəfər yürüşləri keçirildi. Ən möhtəşəm tədbir isə Xankəndi şəhərində təşkil olundu. 8 noyabr Zəfər Günü münasibətilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyevin** iştirakı ilə **Xankəndində** möhtəşəm **Zəfər Paradı** keçirildi. Zəfər Paradında Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin bütün qoşun növləri təmsil olunmuşdu. Paradda məğlub Ermənistan ordusundan qənimət kimi götürülmüş texnikalar da nümayiş etdirildi.

## **§ 52. Müasir Tariximizin Yeni Dövrü**

**İlham Əliyevin** Azərbaycan Respublikasının Prezidenti (2003-2025) kimi 20 ildən çox davam edən fəaliyyətinin 2020-ci il Vətən müharibəsindən 2023-cü il sentyabrın 19-20-də keçirilən lokal xarakterli antiterror tədbirlərinədək olan **Üçüncü dövrünün** təhlili (Laçın Sərhəd Buraxılış Məntəqəsinin açılışı -23 aprel 2023-cü il və s.) göstərir ki, həmin dövrdə həyata keçirilən siyasət böyük uğurla nəticələnmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan dövləti Ermənistanda olan revanşistlərin və onları dəstəkləyənlərin yeni müharibə arzusunu reallaşdırılmasına yol vermədi. Azərbaycanın yeni müharibəyə cəlb edilməsinin qarşısını aldı, strateji məqsədə 23 saat davam edən lokal xarakterli antiterror əməliyyatı ilə nail oldu. Beləliklə, **Azərbaycan dövləti** öz ərazisi üzərində suverən hüquqlarını tamamilə bərpa etdi.

Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyinin **Dördüncü dövrü** 2023-cü il sentyabrın 19-20-də həyata keçirilən lokal xarakterli antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycanın bütün ərazisi üzərində öz dövlət suverenliyini tam bərpa etməsindən sonra başladı. Bu dövr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyev** tərəfindən **müasir tariximizin yeni dövrü** adlandırılmışdır. Həmin dövrdə baş verən hadisələrin zirvəsi yeni azad edilmiş Xocavənd, Ağdərə, Xocalı, Xankəndi şəhərlərində 2023-cü il oktyabrın 15-də Azərbaycan Bayrağının yüksəldilməsi və həmin ilin noyabrın 8-də Zəfər Bayramının təntənəli şəkildə Xankəndində keçirilməsi olmuşdur.

Bu dövrün ən böyük hadisələrindən biri 2024-cü il fevral ayının 7-də ilk dəfə Azərbaycanın bütün ərazisində keçirilən seçkidə **İlham Əliyevin** böyük üstünlüklə yenidən **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti** seçilməsidir.

**Müasir tariximizin Yeni dövrünün sosial-iqtisadi, siyasi əsasları** Prezident **İlham Əliyevin** Azərbaycana rəhbərlik etdiyi **2003-2023-cü illərdə** yaradılmışdır. Həmin dövrdə Azərbaycan sosial-iqtisadi, siyasi, hərbi və mədəni sahələrdə böyük inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycanda sənaye məhsullarının illik dəyəri 21,6 dəfə artaraq 4 milyard manatdan 86,4 milyard manata çatmış, kənd təsərrüfatı istehsalında isə artım 2 dəfə çoxalmışdır. Azərbaycanın Ümumi Daxili Məhsulu (ÜDM) 2003-cü ildəki 7 milyard dollardan 2023-cü ildə 72 milyard dollara çataraq 10 dəfədən çox artmışdır. Azərbaycanda ümumi gücü 4 min Mvt olan 71 yeni elektrik stansiyası, 360-dan çox su anbarı və 8 hava limanı istifadəyə verilmişdir.

Ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi 3,8 milyard dollardan 52,7 milyard dollara yüksələrək 14 dəfə artmışdır. 2023-cü ildə Azərbaycanla ən çox ticarət dövriyyəsinə malik beş Qərbi Avropa ölkələri içərisində birincilik **İtaliyaya** məxsusdur. Bu dövrlətlə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi 15,7 milyard dollara, ikinci yerdə olan Almaniya ilə 1,8 milyard dollara, üçüncü yerdə olan Yunanıstanla 1,4 milyard dollara çatmışdır. Bu sahədə ilk beşliyi İspaniya və Çexiya ölkələri tamamlayır. Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşunun həcmi 310,4 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bunun da 154,1 milyard ABŞ dolları xarici investisiyanın payına düşür. Azərbaycanın xarici valyuta ehtiyatları 2003-cü ildə 1,6 milyard dollar idisə, son 20 ildə 43 dəfədən çox artaraq 70 milyard ABŞ dollarını keçmişdir. Xarici borcumuzun 6,4 milyard dollar olması nəzər alınarsa, valyuta ehtiyatlarımızın həcmi birbaşa xarici borcumuzu 10 dəfədən çox üstələyir. 20 il ərzində təhsilə ayrılan xərclər 19 dəfə, sosial təyinatlı büdcə xərcləri isə 20 dəfə artmışdır. Ölkəmizdə minimum əmək haqqı 2003-cü ildə 9 manatdan 2023-cü ildə 345 manata, minimum pensiya 20 manatdan 280 manata çatmışdır. Hal-hazırda ölkəmizdə orta əmək haqqı 940 manat, orta pensiya 500 manatdan çoxdur. 2003-cü ildə yoxsulluq 50% idisə, indi 5% səviyyəsindədir.

**Şəhidlər xalqımızın and yeri və ən ali qürur mənbəyidir.** Birinci Qarabağ müharibəsində 20 min nəfər, 2016-cı il Aprel döyüşlərində 94 nəfər, 2020-ci il Tovuz döyüşlərində 12 nəfər, 2020-ci il Vətən müharibəsində 2908 nəfər, 2023-cü il sentyabrında lokal antiterror tədbirləri zamanı 204 nəfər **Azərbaycan övladı** Vətənimizin azadlığı və bütövlüyü uğrunda canını qurban verərək **şəhidlik zirvəsinə** ucalmışdır. Hal-hazırda şəhid ailələri, qazilər, müharibə əlilləri və veteranları dövlətimizin və prezidentimizin xüsusi diqqət və qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. İndiyədək şəhid ailələrinə və müharibə əlillərinə 14 min 800 mənzil və fərdi ev, 7 minə yaxın avtomobil verilmiş və onların təqaüdləri 6 dəfə artırılmışdır.

2024-cü il fevral ayının 7-də **Azərbaycan Respublikası növbədənənar prezident seçkilərinin keçirilməsini** müasir tariximizin yeni dövrünün ən böyük siyasi hadisəsi hesab etmək olar. Çünki bu seçkilər böyük qələbəmizdən

sonra keçirilən və ölkəmizin bütün ərazisini əhatə edən ilk prezident seçkisi idi. İşğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində ilk dəfə idi ki, prezident seçkiləri təşkil edilmişdi.

Tam şəffaf, demokratik şəraitdə keçirilən və 7 nəfər namizədin iştirak etdiyi seçkilərdə **İlham Əliyev** 92,12 faiz səs toplayaraq növbəti dəfə **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti** vəzifəsinə seçilmişdir. Azərbaycan Respublikası tarixində dalbadal **beşinci** dəfə prezident seçilən İlham Əliyevin ailə üzvləri ilə birlikdə **Xankəndi şəhərində** səs verməsi Respublikamızın ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin tam təmin olunmasının və böyük qələbəmizin rəmzinə çevrildi. Xankəndi şəhərində keçirilən seçkidə iştirakından böyük qürur duyan Qalib xalqın qalib Prezidenti **İlham Əliyev** bu hadisəni obrazlı şəkildə belə ifadə etmişdir: “Mən Azərbaycanın istənilən yerində səs verə bilərdim, ancaq hesab etdim ki, **Xankəndidə** səs verməyim daha düzgün olar. Məhz Xankəndidə hələ 1980-ci illərin sonlarında xalqımıza qarşı qanlı cinayətlər başlamışdır. Məhz Xankəndidə səs verdiyim binada xalqımıza qarşı soyqırımı planlaşdırılırdı və oradan idarə olunurdu. Məhz səs verdiyim binanın önündə yerləşən meydana erməni millətçiləri və ondan sonra Ermənistan dövləti bizə qarşı ərazi iddialarını irəli sürmüşdü. Məhz o binada Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq üçün hələ sovet dövründə xüsusi komitə yerləşdirilmişdi və o komitənin əsas məqsədi Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq idi, bunu hər kəs bilir. Ona görə məhz orada otuz il bizim tarixi yerimizi, Pənahəli xan tərəfindən salınan o məkanı qanunsuz zəbt edən şeytanlar məhz orada da öz süqutunu özləri təsdiq etmişlər, təbii ki, məcburən. Xankəndidə verdiyim səs, o qutuya atdığım bülleten sadəcə olaraq bülleten deyildi. **Bu, erməni separatçılarının tabutuna vurulan son mismar idi**”.

2024-cü ildə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda bərpa-quruculuq və **“Birinci Böyük Qayıdış” Proqramı** üzrə işlər davam etdirilir. Azad edilmiş yaşayış məntəqələrində infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, aqrar-sənaye müəssisələrinin yaradılması, yaşayış evlərinin və fərdi mənzillərin, yol-nəqliyyat və müxtəlif sosial obyektlərin, yeni məktəblərin tikintisi sürətlə davam etdirilir. **Ağdam** Sənaye parkında mebel, ayaqqabı və digər istehsal sahələrinin, **Cəbrayıl**da “Araz vadisi” parkında minatəmizləyən qurğuların istehsalının təşkili üzrə işlərin davam etdirilməsi doğma yurd-yuvalarına qayıdan və qayıdacaq minlərlə sakinin işlə təmin olunması baxımından çox önəmlidir. “Birinci Böyük Qayıdış” Proqramına uyğun olaraq Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsində yerləşən yaşayış məntəqələrinə indiyə qədər 8062 nəfər keçmiş qaçqın və məcburi köçkünlər qaytarılaraq məskunlaşdırılmışdır. 2024-cü ilin sonuna qədər beş şəhər və on beş kəndə 20 min keçmiş köçkünün qaytarılaraq yerləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Böyük Qayıdış Proqramının birinci mərhələsinin başa çatacağı 2026-cı ilin sonunadək Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsinə 140 min nəfər (34500 ailə) köçkünün öz dədə-baba torpaqlarına qayıdışı dövlətimiz tərəfindən təmin ediləcəkdir.

2024-cü il fevralın 14-də **İlham Əliyev** Milli Məclisdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi **andıçmə mərasimində** müasir tariximizin yeni dövrü üçün Azərbaycan Respublikası qarşısında dayanan əsas hədəf və vəzifələri müəyyən etmişdir. Prezidentimiz **müasir tariximizin yeni dövründə** dövlətimizin **əsas hədəfinin Güclü Azərbaycan** olduğunu göstərmişdir. Yeni dövrdə bu hədəfə çatmaq üçün prezidentimiz tərəfindən aşağıdakı əsas vəzifələr irəli sürülmüşdür:

- Ordumuzun, silahlı qüvvələrimizin daha da gücləndirilməsi:

Silahlı qüvvələrimizin gələcək inkişafı üçün lazımı silah-sursat və texnikaların alınması, yeni silahlı birləşmələrin: xüsusi təyinatlı qüvvələrin, “komando” tipli silahlı dəstələrin yaradılması prosesinin davam etdirilməsi bu vəzifənin əsas prioritetlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir.

- Hərbi sənaye kompleksinin daha da inkişaf etdirilməsi:

Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda hərbi sənaye kompleksinin yaradılmasının birinci mərhələsinin başa çatdığını, yeni başlayan ikinci mərhələnin daha geniş miqyas alacağını elan etdi. Bu mərhələdə **hərbi sənaye sahəsinin** daha da inkişaf etdirilməsi, Azərbaycan ordusunun böyük həcmdə öz silah, sursat və texnikası ilə təmin olunması, bu sahədə xarici asılılığa son qoyulması, xarici ölkələrə daha böyük həcmdə silah, sursatın ixrac edilməsi əsas istiqamət kimi müəyyən olunmuşdur.

- Sərhədlərimizin daha güclü şəkildə qorunması:

Sərhəd infrastrukturunun qurulması sahəsində ən müasir üsullardan istifadə olunması və ölkəmizin xarici təhdidlərdən, **“sərhədlərimizdən quş belə uça bilməyəcək”** dərəcədə qorunması prezidentimiz tərəfindən əsas vəzifələrdən biri kimi irəli sürülmüşdür.

- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev **gənc nəslin vətənpərvərlik və milli ənənələr ruhunda tərbiyə** olunmasını əsas vəzifələrdən biri kimi irəli sürmüşdür. İlham Əliyev çıxışında xüsusi önəm verdiyi bu məsələni belə vurğulamışdı: “Gənc nəslin tərbiyə edilməsi bizim gələcəyimizin təmin edilməsi deməkdir... Biz elə bir gənc nəsil yetişdirməliyik ki, onlar da daim bizim kimi ənənələrə, milli-mənəvi dəyərlərə sadıq olsunlar, onların beyinləri saf olsun. Heç kim onların beyinlərini zəhərləmək istəyəndə uğura nail olmasın və burada, əlbəttə ki, ilk növbədə, ailə tərbiyəsi ön plana çıxır. Xoşbəxtlikdən Azərbaycan ailəsi sağlam ailədir, ənənələr, milli dəyərlər üzərində qurulan ailədir. Ailə tərbiyəsi hər bir gənc üçün, hər bir uşaq üçün əsas tərbiyədir. İkinci yerdə məktəb tərbiyəsidir və belə müəffər gənclərimizin yetişdirilməsində də **Azərbaycan məktəbinin** çox böyük rolu vardır. Məktəblərdə uşaqlara aşılانan dəyərlər, müstəqilliklə bağlı, milli ləyaqətlə bağlı, əsrlər boyu bizə qarşı edilən ədalətsizliklə-təkcə son 30 il ərzində yox,- torpaqlarımızın müxtəlif dövrlərdə əlimizdən alınması ilə bağlı və bizim qəhrəmanlıq tariximizlə bağlı uşaqlara verilən tərbiyə və biliklər çox böyük önəm daşıyır.

- Azərbaycanda vahid, mehriban bir ailə kimi yaşayan, **Azərbaycançılıq məfkurəsinin** daşıyıcısı olan və Qarabağ uğrunda savaşda zəfərin qazanılmasında mühüm rol oynayan bütün xalqların birliyinin daha da gücləndirilməsi.

- Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpa edilməsi:

**Böyük Qayıdış Proqramının** tam şəkildə həyata keçirilməsi, geniş bərpa-quruculuq işlərinin davam etdirilməsi, köçkünlər üçün yeni evlərin, müasir şəhərsalma qaydalarına uyğun yaşayış məntəqələrinin qurulması və şəhərlərimizin tarixi simasının bərpa olunması nəzərdə tutulmuşdur.

- İqtisadiyyatımızın sürətli inkişafının təmin edilməsi:

Bu vəzifənin həyata keçirilməsində sənaye sahələrində **texnoloji inkişaf** nail olunması, neft hasilatının sabitləşdirilməsi, dənizdə və quruda neft və qaz hasilatının, təbii qaz ixracının artırılması əsas istiqamət kimi göstərilmişdir.

- Dünya miqyasında nəqliyyat mərkəzlərindən birinə çevrilən Azərbaycanın **tranzit ölkə** kimi imkanlarının daha da artırılması.

- Bərpa olunan enerji ilə bağlı əsas vəzifə 2030-cu ilin sonuna qədər 5 min meqavata yaxın gücdə günəş, külək və hidro-su elektrik stansiyalarının yaradılması.

- Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi.

Prezident İlham Əliyev böyük coğrafiyaya, böyük əraziyə, böyük hərbi gücə, böyük iqtisadiyyata, təbii sərvətə, nəqliyyat yollarına, gənc və artan əhaliyə malik olan, bir soydan, bir kökdən olan xalqları birləşdirən **Türk Dövlətləri Təşkilatının** qlobal arenada önəmli aktora və **güc mərkəzinə çevrilməsi prosesinin** üzv dövlətlərin birgə səyləri ilə gücləndirilməsi vəzifəsini Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqaməti elan etdi. Türk dövlətlərinin birliyinə xüsusi önəm verən prezident İlham Əliyev demişdir: “Bizim bir ailəmiz var, o da **Türk Dünyasıdır**”.

- **İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı** ilə əlaqələrinin davam etdirilməsi, **Qoşulmama Hərəkatı Təşkilatının** daha da güclənməsi üçün hər cür köməklik göstərilməsi.

- İqlim dəyişikliyinə (Azərbaycanın 2024-cü il noyabr ayında COP-29-a ev sahibliyi etməsi), dünyada **islamafobiya** və **neokolonializm**ə qarşı mübarizə müasir tariximizin yeni dövründə xarici siyasətimizin yeni istiqaməti kimi müəyyən edilmişdir.

- Minimum və orta əmək haqqının, pensiyaların artım dinamikasının davam etdirilməsi, yoxsulluq və işsizliyin azaldılması, şəhid ailələrinin və müharibə əlillərinin **sosial müdafiəsi** dövlətimizin sosial sahədə siyasətinin əsas vəzifəsi kimi müəyyən olunmuşdur.

İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə Azərbaycan nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların-BMT-nin, Qoşulmama Hərəkatının, Türk Dövlətləri Təşkilatının və b. müxtəlif məzmunlu beynəlxalq səviyyəli çox mühüm toplantılarına ev sahibliyi etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yaşadığımız dünyanın gələcək

nəsillərə qorunub saxlanılması naminə, 2024-cü ili **“Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili”** elan etmişdir. BMT-nin “İqlim Dəyişikliyi üzrə” Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının (COP-29-un) 29-cu sessiyası kimi mühüm beynəlxalq tədbirin 2024-cü ilin noyabr ayının 11-22-də keçirilməsi üçün ev sahibi kimi Azərbaycanın seçilməsi təsadüfi deyildir. Çünki siyasi sabitliyin hökm sürdüyü Azərbaycan Respublikası dünya miqyasında böyük nüfuz qazanmış, yaşıl enerji istehsalını əsas prioritet seçərək özünü beynəlxalq aləmdə **iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə** aparan bir dövlət kimi tanıtmışdır.

Yeni dövrdə Azərbaycanın qardaş **Türkiyə Respublikası** ilə siyasi, hərbi sahələrdə müttəfiqlik münasibətləri, iqtisadi, mədəni sahələrdə əməkdaşlığı durmadan inkişaf etdirilir.

Türkiyə Respublikasında Azərbaycanın böyük dostu **Səlcuq Bayraktarın** rəhbərlik etdiyi müəssisədə istehsal olunan yeni nəsil “Akınçı” hərbi pilotsuz uçuş aparatlarının **Prezident İlham Əliyevin** iştirakı ilə Azərbaycanın Hərbi Hava Qüvvələrinin silahlanmasına daxil edilməsi dövlətimizin təhlükəsizliyi və müdafiə qabiliyyətinin güclənməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında ən müasir hərbi sənaye məhsullarının birgə istehsalı sahəsində əməkdaşlıq getdikcə genişlənir.

Türkiyə ilə elm və təhsil sahəsində də əlaqələrimiz durmadan inkişaf edir. 2024-cü il fevral ayının 21-də Türkiyə və Azərbaycan prezidentlərinin dəstəyi ilə **Türkiyə-Azərbaycan Universitetinin** yaradılması haqqında qərar verildi. Bu universitet 2024-cü ilin sentyabrın 23-də Bakı şəhərində açıldı. Türkiyə və Azərbaycan müəllimləri tərəfindən tədrisin türk və ingilis dillərində aparıldığı Türkiyə-Azərbaycan Universitetində “Yeni nəsil” kateqoriyasına aid olan səhiyyə, mühəndislik, informatika və texnologiya ixtisasları üzrə savadlı mütəxəssislər hazırlanır. Bu, dövlətlərimiz arasında elm, təhsil və texnologiya sahəsində əməkdaşlığı yeni səviyyəyə qaldıran dönüş nöqtəsi oldu.

2024-cü ilin sentyabr 9-11-də Türk Dünyası Ortaq Əlifba Komissiyasının Bakıda keçirilən iclasında 34 hərfdən ibarət **ortaq türk əlifbasının** yaradılması haqqında qərarın verilməsi Türk dünyası üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olan hadisədir.

Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində birləşən qardaş respublikaların qarşılıqlı əlaqələri gündən-günə güclənir. Azərbaycanın və Türkiyənin önəmli rol oynadığı **Türk Dövlətləri Təşkilatı** hal-hazırda dünyanın əsas güc mərkəzlərindən birinə çevrilməkdədir.

Hal-hazırda Azərbaycan silahlı qüvvələri respublikamıza qarşı Ermənistan da daxil olmaqla, istənilən ölkədən gələn təhdidin qarşısını dərhal almaq gücündədir. Sərhədlərimizi qoruyan silahlı qüvvələrimiz gücünü 2024-cü ilin fevral ayında Ermənistan tərəfindən törədilən təxribatın qarşısını alarkən açıq şəkildə nümayiş etdirdi. Azərbaycan-Ermənistan sərhədində 5 aya yaxın sakitlik hökm sürsə də, 2024-cü ilin fevralın 12-də Ermənistan silahlı qüvvələrinin **Zəngilan** istiqamətində törətdiyi təxribat nəticəsində Dövlət Sərhəd Xidmətində qulluq edən bir hərbcimiz yaralandı. Dövlət Sərhəd Xidmətinin bölmələrinin fevralın

13-də həyata keçiridiyi **“Qisas əməliyyatı”** nəticəsində Ermənistan silahlı qüvvələrinin Qafan rayonunda yerləşən döyüş postu tamamilə darmadağın edildi və düşmənin şəxsi heyəti ciddi itkilərə məruz qaldı. Prezidentimiz İlham Əliyev bununla bağlı demişdir: “Bu günlərdə Ermənistan tərəfindən törədilmiş yeni təxribata dərhal adekvat cavab verildi, düşmən cəzalandırıldı. Bu, bir daha onlara...ürək-dirək verən, üstümüzə göndərən qüvvələrə signal idi ki, bizim qarşımızda heç kim dura bilməz”.

2024-cü il fevral ayının 26-da Xocalı soyqırımının 32-ci ildönümünə həsr olunmuş tədbir Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2023-cü ilin oktyabrın 15-də Azərbaycan Bayrağı qaldırılan **Xocalı şəhərində** keçirildi. Xocalı soyqırımında şəhid olanlar ilk dəfə idi ki, Xocalıda yad edilirdi. Prezident İlham Əliyev Xocalı şəhərində rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşündə xocalılılara müraciətində demişdir: “32 ildən sonra siz qayıtmısınız. 32 ildən sonra- o qanlı faciədən sonra biz Azərbaycanın hər bir guşəsində, Qarabağın hər bir yerində sahib kimi, bu vətənin övladları kimi yaşayırıq, qururuq, bərpa edirik... **“Xocalıya ədalət!”** tələbimiz tam haqlı idi. Bu ədaləti döyüş meydanında təmin etməyimiz beynəlxalq hüquqa və tarixi ədalətə tam uyğundur. Tarixi ədaləti bərpa etmişik. Günahsız Xocalı qurbanlarının qisasını döyüş meydanında aldığ”. Prezident İlham Əliyev tərəfindən Xocalı şəhərində möhtəşəm **Xocalı Soyqırımı Memorialının** təməli qoyuldu.

Azərbaycanla Ermənistan arasında aparılan **Moskva, Brüssel, Vaşinqton, Berlin formatında** sülh danışıqlarının aparılmasına və sərhədlərin delimitasiyasına dair Ermənistan nümayəndələri ilə indiyədək 7 görüşün keçirilməsinə baxmayaraq, dünyadakı havadarlarına, ABŞ-dakı erməni lobbisinə, bəzi Avropa dövlətlərinə, xüsusilə Fransa kimi havadarına arxalanan, Fransa, Hindistan, ABŞ və başqa dövlətlərdən alınan silahlarla ordusunu gücləndirməyə çalışan bu dövlətlə hələ də **yekun sülh müqaviləsinin** bağlanması mümkün olmamışdır. Sülh danışıqlarının birbaşa iki dövlət arasında aparılmasının tərəfdarı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyev** Ermənistana beynəlxalq hüquqa əsaslanan 5 əsas prinsipi təklif etmişdir. İlham Əliyev 2024-cü il 14 fevralda Azərbaycan Respublikası Prezidenti kimi andiçmə mərasimində bildirmişdir ki, Ermənistanla sülh müqaviləsini bağlanması üçün Azərbaycanın 2 əsas şərti qəbul olunmalıdır:

1. Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına qəti şəkildə son qoyulmalı.
2. Bu ərazi iddialarının əks olunduğu qanunvericilik sənədləri hökmən dəyişdirilməlidir.

Azərbaycanla Ermənistan arasında davam edən sülh prosesinin beynəlxalq müzakirə predmetinə çevrilməsinə qarşı olan **Prezident İlham Əliyev** andiçmə mərasimində bununla bağlı demişdir: “Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin normallaşma prosesi beynəlxalq gündəlikdən düşməlidir. Çünki yerindən duran bu məsələ ilə məşğul olmaq istəyir... Biz öz məsələmizi həll etmişik. Biz bu gün Ağdamdayıq, Füzulidəyik, Laçındayık, Cəbrayıldayık, Zəngiləndəyik, Qubadlıdayık, Kəlbəcərdəyik, Şuşadayık, Hadrutdayık, Xocalıdayık, Ağdərədəyik, Əsgə-



randayıq, Xankəndidəyik! **Yeni dövr uğurla başlayır və uğurla da davam edəcəkdir”.**

Torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi, ərazi bütövlüyümüz və suverenliyimizin bərpa olunması uğrunda apardığımız savaşa qazandığımız **Böyük Zəfərə görə adını tariximizə qızıl hərflərlə yazdırmış Prezidentimiz, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev** heç şübhəsiz, müasir tariximizin yeni dövrünün banisidir.

2024-cü il mart ayının 14-16-da Bakıda “Parçalanmış dünyanın bərpası” mövzusunda **XI Qlobal Bakı Formu** keçirilmişdir.

2024-cü il mart ayının 18-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyev** Xankəndi şəhərində **Novruz tonqalını** alovlandıraraq şəhərin Mərkəzi Meydanını **“Zəfər Meydanı”** adlandırdı. Prezidentimiz İlham Əliyev demişdir: “Dördüncü dəfədir ki, Bayram tonqalını mən azad edilmiş Qarabağ torpağında qalayıram. 2021-ci ildə Şuşada, 2022-ci ildə Suqovuşanda, keçən il Talış kəndində, bu dəfə isə **Xankəndi** şəhərində bayram tonqalı qalanır.”

Müasir tariximizin **yeni dövründə** Azərbaycan Respublikasının həyatında baş vermiş çox mühüm hadisələrdən biri 2024-cü ildə **Qazax rayonunun 4 kəndinin** Azərbaycana qaytarılmasıdır. Azərbaycan ilə Ermənistan arasında dövlət sərhədinin delimitasiyası üzrə Dövlət Komissiyasında aprelin 19-da keçirilən səkkizinci görüşdə hələ 1990-cı ilin əvvəllərində Qazaxın Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş **Bağanis Ayrım, Aşağı Əskipara, Xeyrimli, Qızılhacılı** kəndlərinin Azərbaycana qaytarılması haqqında razılıq əldə edildi. Razılıqdan dərhal sonra Azərbaycanla Ermənistan arasında sərhədlərin delimitasiyası və demarkasiyası məhz Qazax rayonundan başlandı və 2024-cü ilin may ayının 24-də uğurla başa çatdı. Qazağın düşməndən azad olunan 4 kəndi öz əsl sahibinə-Azərbaycana qaytarılaraq üzərində üçrəngli bayrağımız dalğalandırıldı. Delimitasiya işləri nəticəsində müəyyən edilən 12,7 km uzunluğunda sərhəd xəttində Azərbaycan Sərhəd Qoşunları Xidməti öz vəzifəsinin icrasına başladı.

2020-ci ildə Ağdam və Kəlbəcəri, 2022-ci ildə Laçını tərk edərkən evlərə, inzibati binalara, meşələrə, dükanlara od vurub yandıran, elektrik yarımstansiyasını söküb-dağıdan ermənilər bu dəfə də öz vəhşi əməllərindən əl çəkmədiklərini nümayiş etdirdilər. Ermənistanın Tavuş vilayətinin Kirantis (Xeyrimli) kəndinin bəzi sakinləri sərhədlərin delimitasiyası prosesində həyətyanı sahələrinin Azərbaycanın ərazisinə düşən hissəsindəki tikililərə od vurub yandırmışdı. Dörd kəndin bir güllə belə atılmadan savaşıq geri qaytarılması Azərbaycan dövlətinin gücünü göstərməklə, **Prezidentimiz İlham Əliyevin** uğurlu siyasi-diplomatik fəaliyyətinin nəticəsidir.

2024-cü il aprel-iyun aylarında baş vermiş ən mühüm hadisələrdən biri 2020-ci il 10 noyabr Bəyənatinə əsasən Qarabağ bölgəsində müvəqqəti yerləşdirilən və qalma müddəti 2025-ci ilin sonlarına nəzərdə tutulan **Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin** vaxtından əvvəl, 2024-cü ilin aprel ayının 18-dən Azərbaycan ərazisini tərk etməyə başlamasıdır. Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisini tam tərk etməsi prosesi **2024-cü il iyunun 12-də** başa çatdı. Ru-

siya sülhməramlı qüvvələrinin Azərbaycandan çıxarılmasını zəruri edən əsas səbəblər aşağıdakılardır:

- Azərbaycan dövlətinin öz gücü ilə Qarabağ məsələsini birdəfəlik həll etməsi və bölgənin tam nəzarətə götürülməsi.
- Qarabağ münaqişəsinin başa çatması ilə bölgədə hər hansı bir hərbi gücün qalmasına ehtiyacın olmaması.
- Erməniəsilli sakinlərin Qarabağı heç bir məcburiyyət və təzyiq olmadan, dinc və könüllü şəkildə tərk etməsi.
- Rusiya ilə Azərbaycan arasında münasibətlərdə hərbi faktorun aradan qalxması
- İki dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlərin dostluq, müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəlməsi.
- Azərbaycan Rusiya və Türkiyə arasında etimada, iqtisadi maraqlara əsaslanan əməkdaşlığın qurulması.

Beləliklə, Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin Qarabağ bölgəsini tərk etməsi ilə Azərbaycan, ərazisində hər hansı bir xarici dövlətin hərbi qüvvəsinin mövcud olmadığı ölkəyə çevrilmişdir. Rus sülhməramlı kontingentinin şəxsi heyətinin silah və hərbi texnikasının ərazimizi tam tərk etməsi ilə Rusiya strateji müttəfiq hesab etdiyi Azərbaycanın regional güc olduğunu təsdiq etdi.

2024-cü ilin aprel ayının 26-da Azərbaycan Respublikasının həyatında baş vermiş mühüm hadisələrdən biri də 2021-ci il yanvar ayının 30-da Ağdamda yaradılan **Türkiyə-Rusiya Birgə Monitoring Mərkəzinin** bağlanması oldu. Sülh prosesinə töhfə verən bu mərkəzin bağlanmasının səbəbləri aşağıdakılardır:

- 2023-cü ilin 19-20-sentyabrında antiterror əməliyyatı nəticəsində Azərbaycanın öz suverenliyini bütün ölkə ərazisində təmin etməsi
- Rusiya sülhməramlı qüvvələrin Qarabağ bölgəsini tərk etməyə başlaması

Yeni dövrdə Azərbaycan Respublikası beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərin keçirildiyi mühüm mərkəzlərdən birinə çevrilmişdir. 2024-cü il may ayının 1-3-də **Bakıda** keçirilən **“Sülh və global təhlükəsizlik nəminə dialoq”** mövzusunda VI Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Formunda yüzdən çox ölkəni təmsil edən 700 nəfər nümayəndə- BMT-nin məsul şəxsləri, dövlət xadimləri, parlament rəhbərləri, dini liderlər, alimlər, jurnalistlər, müxtəlif etnik və mədəni qrupların təmsilçiləri iştirak etmişdir. Dünyada sülh və global təhlükəsizliyə xidmət edən bu beynəlxalq tədbirin xüsusi sessiyalarının **Ağdam** və **Şuşada** keçirilməsi bizim üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

2024-cü il **Heydər Əliyevin** anadan olmasının 101-ci ildönümünün tamam olduğu may ayının 10-da çox əlamətdar bir hadisə baş verdi. Vaxtı ilə **Şuşa şəhərindən** didərgin salınmış 88 nəfərdən ibarət 20 ailə dövlətimiz tərəfindən öz doğma şəhərinə qaytarıldı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyev** və Birinci vitse-prezident **Mehriban Əliyeva** tərəfindən geri qayıdan ailələrə müasir

üslubda tikilmiş yeni mənzillərin açarları təqdim edildi. Bir qədər sonra Şuşa şəhərinə daha 38 ailənin qayıdışı təmin edildi.

2024-cü ildə İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilən **Şuşa şəhərində** həmin ilin may ayının 11-13-də VII “Xarıbülbul” Beynəlxalq Musiqi Festivalı təntənəli şəkildə keçirildi.

Zəngilanda erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış məscidin yanında inşa edilən ikiminarəli yeni məscidin açılış mərasimi 18 may 2024-cü ildə keçirildi.

2024-ci il may ayının 19-da Azərbaycan Respublikası və İran İslam Respublikasının prezidentlərinin iştirakı ilə Araz çayı üzərində birgə inşa edilmiş “**Xudafərin**” hidroqovşağının istismara verilməsi və “**Qız qalası**” hidroqovşağının açılış mərasimi keçirildi. Su tutumu 1.5 milyard kub metr olan “Xudafərin” hidroqovşağı və 56.75 milyon kub metr su tutumuna malik “Qız qalası” hidroqovşağı, 140 meqavat gücündə “Xudafərin” və “Qız qalası” su elektrik stansiyalarının işə salınması Azərbaycanda 250 min hektar torpaq sahəsinin suvarılmasının yaxşılaşdırılmasına, 12 min hektar yeni əkin sahələrinin suvarılmasına, elektrik stansiyalarında 358 milyon kilovat-saat yaşıl enerjinin istehsal olunması 80 milyon kub metr qaza qənaət edilməsinə imkan yaratmışdır. Bu mühüm layihələrin həyata keçirilməsi dünyada transsərhəd sulardan istifadə sahəsində **Azərbaycan-İran təcrübəsinin** nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bütün dünyaya göstərdi. Ekoloji, enerji və iqtisadi əhəmiyyət daşıyan bu infrastruktur layihələri iki dövlət arasında əməkdaşlığı gücləndirməklə yanaşı, bölgədə təhlükəsizliyə, dostluğa xidmət edən uzunmüddətli əməkdaşlıq körpüsü hesab edilir.

2024-cü ildə baş verən mühüm hadisələrdən biri may ayının 29-da **Xocalı** sakinlərinin öz doğma yurdlarına qayıdışının dövlətimiz tərəfindən təmin olunması hesab edilə bilər. Xocalıya qayıdan sakinlərə inşa edilən müasir və yeni binalarda mənzillərin açarlarını Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan **İlham Əliyev** təqdim etmişdir.

Məcburi köçkünlərin işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki ata-baba yurdlarına qayıdışı prosesi davam etməkdədir. İşğal dövründə Ermənistan tərəfindən ərazilərimizin **minalarla çirkləndirilməsi** qayıdış prosesinin daha sürətlə aparılmasına mane olur. Düşmən tərəfindən respublika ərazisinin 12 faizi 1,5 milyon ədəd mina və naməlum sayda partlamamış hərbi sursatlarla çirkləndirilmişdir. Nəticədə, Azərbaycan dünyada minalarla ən çox çirklənmiş ölkələr sırasındadır. 2024-cü ilin ortalarından Azərbaycan Respublikası Minatəmizləmə Agentliyi (ANAMA) tərəfindən 140 min hektardan çox ərazi minalardan təmizlənmişdir.

Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh danışıqlarının gətirdiyi indiki şəraitdə tərəflər arasında müəyyən məsələlərdə razılığın əldə edilməsinə baxmayaraq, iki dövlət arasında hələ də yekun sülh sazişinin bağlanması mümkün olmamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Müzəffər Ali Baş Komandan **İlham Əliyev** Türk Dövlətləri Parlament Assambleyasına (TürkPA) üzv dövlətlərin parlament sədrləri ilə 2024-cü il iyun ayının 6-da keçirilən görüşündə bunun əsas səbəblərini aşağıdakı amillər ilə izah etmişdir:

- Ermənistanda millətçilər və hərbi cinayətkarlar tərəfindən zəhərlənən bir cəmiyyətin formalaşması, həmin cəmiyyətin üzvlərinə kiçik yaşlarından azərbaycanlıların və türklərin düşmən obrazında təqdim edilməsi
- Ermənistanın Konstitusiyası və Müstəqillik haqqında Bəyannaməsində Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarının yer alması
- Ermənistanın siyasi elitesində revanşist ideyaların qalması

Prezident **İlham Əliyev** qəti şəkildə bildirmişdir ki, Ermənistanın hazırkı konstitusiyası dəyişməz qaldığı və Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları olduğu halda Ermənistan ilə sülh sazişi bağlanması mümkün deyildir. İlham Əliyev Ermənistanı mövcud reallıqları nəzərə almağa çağırmış və açıq şəkildə bildirmişdir ki, əgər Türkiyə və Ermənistanın hərbi, demoqrafik və iqtisadi potensialı müqayisə edilsə, Ermənistanın Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları irəli sürməsi bu dövlət üçün intihara bərabərdir. 2020-ci il və 2023-cü ilin hadisələrindən sonra Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürülməsi isə bu dövlət üçün intihara yaxındır.

Beləliklə, hazırkı vəziyyətdə Ermənistan yaranmış tarixi fürsəti düzgün qiymətləndirməli, birincisi, Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarına son qoymaq üçün konstitusiyasında dəyişiklik etməli; ikincisi, ATƏT-in Minsk qrupunun ləğvi haqqında Azərbaycanla birlikdə ATƏT rəhbərliyinə müraciət göndərməli; üçüncüsü, Azərbaycanın qərb rayonlarını Naxçıvanla birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizini açmalıdır.

2024-cü il iyul ayının 2-də ümumilikdə 1046 nəfər işçinin çalışdığı **Bakı Gəmiqayırma Zavodunda** inşa olunan “Zəngilan” tankeri istismara verildi. Bu həmin zavodda inşa edilən sayca dördüncü milli tankerimizdir. Bundan əvvəl inşa olunan “Laçın” və “Kəlbəcər” tankerlərindən fərqli olaraq “Zəngilan” tankeri “Akademik Xoşbəxt Yusifzadə” tankeri kimi həm neft, həm də kimyəvi məhsullar daşımaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Xəzər dənizində və Xəzərdənkənar sularında üzəcək bu tankerin əsas özəlliyindən biri çaylarda da üzmək və dayaz limanlara yanaşmaq imkanına malik olmasıdır.

Hazırkı çoxqütblü dünyada Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq iqtisadi qurumlarla əlaqələri durmadan genişləndirir. Belə qurumlardan biri də 2001-ci ildə Şanxayda yaradılan **Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatıdır**. 9 üzv dövləti (Çin, Rusiya, Pakistan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan və b.), 3 müşahidəçi və 14 dialoq tərəfdaşı statusuna malik olan dövləti birləşdirən Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT) güclü iqtisadi potensiala malikdir. Təşkilata üzv olan 9 ölkədə dünya əhalisinin 40 faizindən çoxu yaşayır, dünyada neft ehtiyatlarının 20 faizi, qazın 44 faizi, dünya üzrə global Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) 20 faizdən çoxu bu dövlətlərin payına düşür. Bu dövlətlərin birlikdə ÜDM-i 24,4 trillion dollara bərabərdir. Müqayisə üçün Avropa İttifaqında birləşən 28 dövlətin ÜDM-i bundan 6 trillion dollar az olub, 18,4 trillion dollar təşkil edir. 2024-cü il iyul ayının 4-də Qazaxıstanın Astana şəhərində Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının (ŞƏT) **Zirvə görüşü** keçirildi. Görüşdə ŞƏT-in Dialoq Tərəfdaşı ölkəsi statusuna malik olan

Azərbaycanı respublikamızın Prezidenti **İlham Əliyev** təmsil edirdi. Görüşdə çıxış edən İlham Əliyev Qərblə-Şərq arasında əsas körpü rolunu oynayan Azərbaycan Respublikasının Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatında birləşən dövlətlər üçün ölkəmizdən keçən Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin, Orta Dəhlizin tərkib hissəsi olan Bakı-Tiflis-Qars dəmir yolunun və Ələt Beynəlxalq Ticarət limanının xüsusi əhəmiyyət daşıdığını vurğuladı. Dünyanın bu nəhəng iqtisadi qurumu ilə əməkdaşlığı daha da genişləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası ŞƏT-ə **müşahidəçi ölkə** statusu almaq üçün müraciət göndərmişdir.

Astana Zirvə görüşündə **“Azərbaycan Respublikası ilə Çin Xalq Respublikası arasında strateji əməkdaşlığın qurulması haqqında birgə Bəyannamə”nin** imzalanması dövlətimizin böyük uğuru hesab edilə bilər. Dünyanın ikinci nəhəng iqtisadi gücü olan Çinin Orta Dəhlizdən keçəcək “bir kəmər bir yol” layihəsini dəstəkləyən Azərbaycanı yaxın strateji tərəfdaşı hesab edən Çin üçün həm Bakı-Tiflis-Qars dəmir yolu, həm də yaxın gələcəkdə Zəngəzurdan keçəcək yeni yol böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda Çindən Avropaya göndərilən yüklərin Azərbaycandan keçən yollar vasitəsilə daşınması bu dövlət üçün olduqca faydalıdır. Çünki Çindən Azərbaycan vasitəsilə Türkiyəyə yük daşınması 1 aydan 12 günə, Qərbi Avropaya isə 18 günə enərək xeyli azalmışdır.

2024-cü ilin iyul ayının 6-da **Türk Dövlətləri Təşilatına** üzv olan dövlətlərin başçılarının qeyri-rəsmi **Zirvə görüşünün** Türk Dünyasının mədəniyyət paytaxtı olan **-Şuşa şəhərində** keçirilməsi və bu sammitdə **“Qarabağ Bəyannaməsi”** adlanan çox mühüm bir sənədin imzalanması müasir tariximizin yeni dövrünün əlamətdar hadisələrindən biridir. 31 maddədən ibarət “Qarabağ Bəyannaməsi” ilə Türk Dünyasının inkişafının yeni **Yol xəritəsi** və Türk Dövlətləri Təşkilatının **əsas hədəfləri** müəyyən edilmişdir. Şuşa sammitində çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Türk Dövlətləri Təşkilatının dünya miqyasında güc mərkəzlərindən birinə çevrilməsini bu qurumun əsas hədəfi kimi irəli sürdü və bu hədəfə çatmaq üçün TDT-nin bütün təməl imkanlara malik olduğunu belə əsaslandırdı:

- Türk Dövlətləri Təşkilatının əhatə etdiyi ərazinin genişliyi.
- Dinamik inkişaf edən insan ehtiyatı.
- Zəngin təbii qaynaqların mövcudluğu.
- Döyüş meydanlarında özünü göstərən böyük hərbi potensialın olması.
- Türk xalqlarının zəngin və qədim tarixə, eyni etnik köklərə və ənənəvi dəyərlərə malik olması
- Mərkəzi Asianı, Qafqazı Aralıq və Qara dəniz limanları ilə birləşdirən yeni, müasir və güclü nəqliyyat dəhlizlərinin mövcud olması.

Yuxarıda sadalanan bu faktorlar TDT-nin regional təşkilatdan global miqyaslı ittifaqa çevrilməsi üçün yetərli hesab edilə bilər. ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi Kollektiv Qərb qütbünün, Çin və Rusiyanın aparıcı rol oynadığı Qlobal Cənub qütbünün bir-birinə qarşı gərgin mübarizə apardığı indiki beynəlxalq şəraitdə

Türk Dövlətləri Təşkilatının **yeni güc mərkəzlərindən** biri kimi yaranması artıq tarixi zərurətə çevrilmişdir.

Hazırkı dövrdə bizə dost və qardaş ölkə olan, 2020-ci il Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycana siyasi və mənəvi dəstək verən, Qarabağ Zəfəri şərəfinə Bakı şəhərində keçirilən yürüşlərdə bayrağı Azərbaycan və Türkiyə bayraqları ilə birlikdə qürurla dalğalandırılan **Pakistan Respublikası** ilə münasibətlər gündən-günə möhkəmlənir. 2024-cü il iyulun 11-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyevin** Pakistana rəsmi səfəri zamanı 15 sazişin imzalanması etibarlı və strateji müttəfiqimiz olan Pakistanla siyasi, iqtisadi, ticarət, nəqliyyat, enerji, təhlükəsizlik və müdafiə sahələrində münasibətlərimizin keyfiyyətcə yeni mərhələyə daxil olduğunu göstərir.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində cənub qonşumuz olan **İran İslam Respublikası** ilə münasibətlər mühüm yer tutur. 2024-cü ilin iyul ayında Azərbaycan türkü olması ilə qürur duyduğunu söyləyən və islahatçı lider kimi tanınan Məsud Pezeşkianın prezident seçilməsi Azərbaycanla İran arasında münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsinə ümidləri artırmışdır. 2024-cü il iyulun 16-da Azərbaycan Respublikasının səfirliyi İranın paytaxtı Tehrandə yeni ünvanda fəaliyyətini bərpa etmişdir. Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın haqlarının və ana dilində təhsil almaq hüququnu təmin edəcəyinə söz verən Məsud Pezeşkian “15-ci Prinsip Komitəsi”ni yaratmaqla, ölkə konstitusiyasında qeyri-fars dillərin tədrisi ilə bağlı 15-ci maddənin həyata keçirilməsi istiqamətində ilk addımı atmışdır. Yeni təhsil ilindən **Cənubi Azərbaycan türklərinin** yaşadığı bir sıra bölgələrdə ana dilində təhsilin ilkin mərhələsinin başlanılması üçün müəyyən addımların atılacağı gözlənilir.

2024-cü ildə Parisdə keçirilən XXXIII **Yay Olimpiya və Paraolimpiya** oyunlarında Azərbaycan idmançıları uğurla çıxış etmişdir. Olimpiyadada idmançılarımız ümumilikdə **6-sı qızıl, 4-ü gümüş və 6-sı bürünc** olmaqla **16 medal** qazanaraq, medal sıralamasına görə 30-cu yeri tutmuşdur. Paris Olimpiadasında qızıl medal qazanan idmançılarımız 6 dəfə üçrəngli, ay-ulduzlu Dövlət bayrağımızın qaldırılmasına və Dövlət himnimizin səsləndirilməsinə nail oldular. Qızıl medal qazananlar içərisində cüdoçu **Hidayət Heydərov** eyni ildə Avropa, Dünya və Olimpiya çempionu adını alan yeganə idmançı kimi tariximizə düşmüşdür. Parisdə Paraolimpiya oyunlarında idmançımız **Lamiyə Vəliyeva** qızıl medal qazanmaqla yanaşı, idmanın 100 metrlik məsafəyə qaçış növündə dünya rekordunu təzələmişdir.

2024-cü ilin sentyabr ayının 2-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyevin** və Birinci vitse-prezident **Mehriban Əliyevanın** Kəlbəcər rayonuna səfəri zamanı illik gücü 100 milyon butulkadan çox olan İstisu mineral su zavodu, Tərtər çayı üzərində 22.5 Mvt gücündə “Yuxarı Vəng” Su Elektrik Stansiyası, “Zar” Kiçik Su Elektrik stansiyası işə salınmış, “İstisu” qəsəbəsinin və “İkinci müasir yaşayış kompleksinin” təməli qoyulmuşdur.

2024-cü il sentyabr ayının 1-də Azərbaycan Respublikasının **Milli Məclisinə** VII çağırış növbədənkənar seçkilər keçirilmişdir. Bu seçki İkinci Qarabağ müha-

ribəsində qazanılan Böyük Zəfərdən sonra Azərbaycan Respublikasının **bütün suveren ərazisində** keçirilən ilk parlament seçkisidir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin seçiciləri ilk dəfə olaraq Şuşada, Xocalıda, Xankəndidə, Füzulidə, Əsgəran, Qubadlı, Zəngilan və digər yerlərdə səsvermə hüququndan istifadə etdilər. Milli Məclisə seçkilərdə Prezident İlham Əliyevin lideri olduğu Yeni Azərbaycan Partiyası daha çox deputat yeri qazanaraq, 11 siyasi partiyanın təmsil olunduğu parlamentdə üstünlüyünü təmin etmişdir.

Azərbaycanın Qarabağ iqtisadi rayonundan Ermənistan silahlı qüvvələrinin qalıqlarının tərk-silah edilərək çıxarılması və azad edilən ərazilərdə Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin tam bərpa edilməsi ilə nəticələnən 2023-cü il 19-20 sentyabr antiterror əməliyyatının **birinci ildönümü** münasibətilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2024-cü il sentyabrın 19-da sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncamla hər il sentyabrın ayının 20-nin Azərbaycan Respublikasında **Dövlət Suverenliyi günü** kimi qeyd olunması nəzərdə tutulmuşdur. Məhz həmin gün-sentyabrın 20-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyev** Xankəndi şəhərində **Qarabağ Universitetinin** açılış mərasimində iştirak etdi. Ölkəmizin müxtəlif bölgələrindən yüksək bal toplayan 1200 tələbənin ilk tədris ilinə başladığı Qarabağ Universitetinin yaradılmasını prezidentimiz **tarixi hadisə** adlandırdı.

Azərbaycana dost olmayan dövlətlər tərəfindən ölkəmizə qarşı yeni planların hazırlandığı, bəzi Qərb və Şərq ölkələri tərəfindən Ermənistanın sürətlə silahlandırılması və regionda yeni müharibə ocağı yaradılması cəhdlərinin artdığı, Ermənistanın sülh müqaviləsi bağlanmasını qəsdən uzatmağa çalışdığı indiki şəraitdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyev** 2024-cü il sentyabrın 23-də Milli Məclisdəki çıxışında dövlətimizin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün 2 əsas vəzifənin həyata keçirilməsinin vacibliyini xüsusilə vurğulamışdır:

1. Ölkəmizə qarşı baş verə biləcək təhdidlərin, xüsusilə Ermənistandan gələ biləcək təxribatların qarşısını almaq üçün dövlət sərhədlərimizin və şərti sərhəddə yerləşən ordumuzun mövqelərinin möhkəmləndirilməsi;
2. Azərbaycan ordusunun gücünün durmadan artırılması üçün ən müasir və yeni nəsil silahlarla və zirehli texnika ilə təchiz edilməsi.

Sentyabrın 25-də bizə qardaş ölkə olan **Pakistan** nümayəndələri tərəfindən Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevə təqdim olunan müasir və çoxməqsədli **JF-17C** qırıcı təyyarələrinin dövlətimizin arsenalına daxil edilməsi ilə Hərbi Hava Qüvvələrimiz xeyli güclənmişdir. Eyni zamanda Azərbaycanın Müdafiə Sənayesi Kompleksinin istehsal etdiyi 3 adda yeni pulemyot düşmənin yüngül zirehli texnikalarını məhv etmək qabiliyyətinə malikdir. Ölkəmizi dənizdən gələn təhdidlərdən qorumaq üçün Azərbaycanda ilk dəfə “Suqovuşan” və “Kalan” adlı **suüstü kamikadze dronları** istehsal olunmuşdur. Bu yeni və müasir silahlar 2024-cü il sentyabrın 24-də Bakıda keçirilən dünyanın 40-a yaxın ölkəsindən 218-dən çox şirkətin iştirak etdiyi ADEX-2024 sərgisində nümayiş etdirilmişdir.

“Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan olunan 2024-cü il noyabr ayının 11-22-də Azərbaycan Respublikası **BMT-nin “İqlim Dəyişikliyi üzrə” Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının (COP-29) 29-cu sessiyasına** ev sahibliyi etmişdir. COP-29 Azərbaycanda indiyədək keçirilən ən iri miqyaslı tədbir olmuşdur. Bu tədbirdə 196 ölkədən 72 mindən çox nümayəndə, 80-dən çox ölkənin dövlət və hökumət başçısı iştirak etmişdir. COP-29-un qəbul etdiyi qərarlar bütün bəşəriyyətin gələcəyi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. COP-29-da əsas uğurlarından biri inkişaf etmiş ölkələrin 2035-ci ilə qədər inkişaf etməkdə olan ölkələrə hər il iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizə üçün azı 300 milyard dollar məbləğində vəsaitin ayrılması ilə bağlı “Bakı Maliyyə Məqsədi” adlı razılaşmanın əldə edilməsidir. Azərbaycanda keçirilən möhtəşəm COP-29 tədbirində qəbul edilən mühüm qərar və sənədlər dünyada global iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizədə dönüş nöqtəsi hesab edilə bilər.

Müasir tariximizin yeni dövründə Azərbaycan alimləri müxtəlif elm sahələrində böyük uğurlar əldə etmişlər. Bakı Dövlət Universitetinin məzunu olan, görkəmli alimimiz professor **Kamal Soltanov** 2024-cü ildə uzun müddət ərzində cavabı tapılmayan 7 əsas tənlikdən birini həll edərək, Azərbaycan və dünya elminə böyük töhfə vermişdir.

Müasir tariximizin yeni dövründə baş vermiş mühüm hadisələrdən biri də 2024-cü ilin dekabrın 19-da Qahirə şəhərində keçirilən **D-8 İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının** 11-ci Zirvə görüşündə Azərbaycan Respublikasının həmin təşkilata tam hüquqlu üzv qəbul olunmasıdır. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (D-8) 1997-ci ildə Türkiyənin təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. 3 qitədə yerləşən 8 müsəlman dövlətini (Türkiyə, Banqladeş, Misir, İran, İndoneziya, Malaziya, Nigeriya, Pakistan) birləşdirir. Dünya müsəlmanlarının 60%-nin, yəni 1 milyard nəfərdən çox əhalisinin yaşadığı və “İslam Səkkizliyi” adlanan bu təşkilat 4 trilliyon ABŞ dollarından artıq Ümumi Daxili Məhsul və 130 milyard ABŞ dolları məbləğində ticarət dövriyyəsinə malikdir. Dövlətimizin bu təşkilata üzv seçilməsi Azərbaycanın növbəti diplomatik qələbəsi olub, beynəlxalq miqyasda böyük nüfuz qazandığını göstərir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 30 ilə yaxın müddətdə fəaliyyət göstərən və Azərbaycanla bağlı təşkilat tarixində ilk dəfə olaraq genişlənmə haqqında qərar verən belə bir qrupa daxil olmağımızı xalqımız üçün qürur mənbəyi hesab etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı əsasında ərəzi bütövlüyümüzün və suverenliyimizin tam bərpa olunması, Konstitusiyamızın qəbul edilməsinin 30-cu, Vətən müharibəsində qələbəmizin 5-ci ildönümü münasibəti ilə 2025-ci ili Azərbaycan Respublikasında **“Konstitusiya və Suverenlik ili”** elan edilmişdir.

29 yanvar 2025-ci ildə Azərbaycan Respublikasının **bütün ərazisində** ilk dəfə **bələdiyyə seçkiləri** keçirilmişdir.

2025-ci il mart ayının 5-də iki qardaş dövlətin başçıları - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti



Rəcəb Tayyib Ərdoğanın iştirakı ilə **İğdır – Naxçıvan qaz kəmərinin** açılış mərasimi keçirildi. Türkiyənin BOTAS şirkəti tərəfindən inşa edilən, 80 km uzunluğunda, gündə 2 milyon kub metrə qədər nəqlətmə gücünə malik bu kəmər Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanın 30 il müddətinə qaza olan tələbatını tam şəkildə ödəyəcək.

2025-ci il martın 15-də Bakıda keçirilən **XII Qlobal Form** dünyanın gələcəyinə yeni baxışın formalaşdırılması yolunda mühüm addım hesab edilə bilər.

2025-ci il mart ayının sonundan keçmiş məcburi köçkünlərin öz doğma yurdu olan Ağdam rayonunun **Sarıcalı**, may ayında isə **Kəngərli** kəndlərinə qayıdışı həyata keçirilmişdir. Hazırda, keçmiş məcburi köçkünlərin Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə öz doğma yurdlarına qayıdib məskunlaşdığı yaşayış məntəqələrinin sayı 15-ə çatmışdır. Qüdrətli Azərbaycan dövləti tərəfindən Böyük Qayıdış Proqramının həyata keçirilməsi prosesi uğurla davam etdirilir.

2025-ci il may ayının 21-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Avropa təhsisatlarında Azərbaycanın görən gözü, vuran biləyi” adlandırdığı Macarıstanın paytaxtı Budapeştdə **Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT)** dövlət başçıların qeyri-rəsmi Zirvə görüşü keçirildi. Görüşün yekun sənədi kimi qəbul edilən və 71 bənddən ibarət olan **Bəyannamə** Türk Dövlətləri arasında gələcək əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsinə xidmət edir. Zirvə görüşündə **Novruz bayramının** Türk Dövlətləri Təşkilatında birləşən dövlətlərdə ümumi, ortaq bayramı kimi qeyd edilməsi tövsiyə olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının bizə dost, qardaş olan Türkiyə və Pakistan Respublikaları ilə strateji əməkdaşlığı hər keçən gün daha da güclənir. 2025-ci il may ayının 28-də- xalqımız üçün əziz bayram olan “Müstəqillik Günü”ndə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayip Ərdoğanın iştirakı ilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə sayca üçüncü olan **Laçın beynəlxalq aeroportunun** açılışı və Laçında Azərbaycan, Türkiyə və Pakistan Respublikalarının Prezidentlərinin **Zirvə görüşünün** keçirilməsi bunu bir daha sübut edir.

2025-ci il iyun ayının 1-də respublikamızın idman həyatında çox əlamətdar bir hadisə baş verdi. Azərbaycanın **mini futbol** komandası finalda qalib gələrək **dünya çempionu** adını qazandı.

## İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- Azərbaycan tarixi ən qədim zamanlardan XXI əsrin ilk onilliklərində, müəlliflər kollektivi, Ali məktəblər üçün dərslik, Mehman Abdullayevin elmi redaktorluğu ilə, Bakı, 2019
- Abdullayev M.Q. Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-cı illərinə qədər). Bakı, 2005.
- Ağayev R.Ə. Ərəb Xilafəti dövründə Azərbaycanın əhalisi. Bakı, 2017
- Alıcanov M. Azərbaycan döyüşçülərinin partizan hərəkətində iştirakı. Bakı, 1957.
- Aşurbəyli S.B. Şirvanşahlar dövləti (VI-XVI əsrlər). Bakı, 1997.
- Azərbaycan - NATO: tərəfdaşlıqdan başlanan yol: 1994-2009. Bakı, 2009.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Parlament. I, II cildlər. Stenoqrafik hesabatlar. Bakı, 1998.
- Azərbaycan Respublikası: 1991-2001. F.Abdullazadə və b.; red. R.Ə.Mehdiyev. Bakı, 2001.
- Azərbaycan Respublikasına qarşı Ermənistan Respublikasının təcavüzü. Bakı, 2008.
- Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Prof. S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı, 2007.
- Azərbaycan tarixi. 7 cildə, Bakı, 1998-2003.
- Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəli. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. Bakı, 2010.
- Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Prof. S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı, 1996, 2009.
- Azərbaycan və Avropa Şurası. Bakı, 2009.
- Babazadə E.T. Gəncə xanlığının tarixindən. Bakı, 2012.
- Bakıxanov A.A. Gülistani - İrəm. Bakı, 1951
- Bayramlı Z.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə sistemi. Bakı, 2006.
- Bayramlı Z.H.-Azərbaycan Səfəvi imperatorluğu: dövlət quruluşu. Bakı, 2020.
- Bayramlı Z.H., Şabiyev B.Ş.-Azərbaycan Səfəvi dövləti (XVI-XVII əsrlər) Təkmillədirilmiş yeni nəşr. Bakı, 2024
- Bayramlı C. Təhrif olunmuş tarix: Babək və Hürəmilər olduğu kimi. Bakı, 2014
- Bünyadov T.Ə. Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri. Bakı, 1960.
- Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, 1993.
- Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, 1985.
- Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII - IX əsrlərdə. Bakı, 1989.
- Cavadova A.S. Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələri (XV əsrin II yarısı-XVII əsrin əvvəlləri) tarixşünaslıq səpgisində. Bakı, 2017
- Cəfərli C. Bakı Şəhər Duması XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində, Bakı, 2024
- Cəfərov C. Azərbaycan kəndi kollektivləşmə illərində. 1920-ci illərin sonu – 30-cu illər. Bakı, 2008
- Cəfərov C. Stalinizm və Azərbaycan kəndi. Bakı, 2012.
- Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerkləri (1828-1917). Bakı, 1985.
- Dəlili H.Ö. Azərbaycanın cənub xanlıqları. Bakı, 1979
- Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvi dövləti. Bakı, 1993, 2007.
- Əhməd Ə. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti. Bakı, 2012.

- Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı, 2007.
- Əliyev F.M. XVIII əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, 1960.
- Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. 46 kitabda. Bakı, 1997-2013.
- Əliyev İlham. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. Bakı, 1997.
- Əliyev İlham. İnkişaf - məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. 1-125 kitablar, 2003-2023.
- Əliyev K., Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrə. Bakı, 1997.
- Əliyeva L.A. Qıpçaqlar və Azərbaycan (etnogenezi kontekstində) Bakı, 2006.
- Əzimova S.A. Azərbaycan Səfəvi Dövləti II Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə (Məhəmməd Tahir Vəhidin “Abbasnamə” əsəri üzrə). Bakı, 2019
- Əziz Boran. Xocalı soyqırımı. Bakı, 2008.
- Əziz Boran. Azərbaycan adının anlamı və tarixi ərazisi. Bakı, 2017
- Faruq Sümer. Oğuzlar. Tarixləri, boy, təşkilat, dastanları. Bakı, 1992.
- Fazili A. Atropatena (e.ə. IV-VII əsrlər). Bakı, 1992.
- Fərzəlibəyli Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlərdə). Bakı, 1995
- Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumulun “Əhsən ət-təvarix” əsəri üzrə). Bakı, 1983.
- Görkəmli inqilabçı Səttarxan. Bakı, 1972.
- Göyüşov R.B. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 1986.
- Gözəlova Y. Orta əsrlərdə Avrasiyanın ticarət əlaqələri. Bakı, 2011.
- Güney Azərbaycan: tarixi, siyasi və kulturoloji müstəvidə. Bakı, 2010.
- Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1975.
- Həsənli C. Güney Azərbaycan: Tehran - Bakı - Moskva arasında (1939 - 1945). Bakı, 1998.
- Həsənli C. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939). II cild. Bakı, 2012.
- Həsənli C. Soyuq müharibənin başlandığı yer: Güney Azərbaycan. 1945-1946. Bakı, 1999.
- Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920-ci illər. Bakı, 1993.
- Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı, 2011.
- Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti. Avropa dövlətləri və ABŞ (1991 - 1996). Bakı, 1998.
- Hüseynli R.S. Azərbaycan ruhaniliyi (xanlıqlar çağından sovet işğalınadək olan dövrdə). Bakı, 2002.
- Hüseynov Y. Qarabağ tarixi mənbələrdə. Bakı, 2012.
- Hüseynova L.Ə. Heydər Əliyev irsində Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, 2011.
- Xətai. Divan. Əsərləri. II c., Bakı, 1976.
- XX əsr Azərbaycan tarixi. Y.B.Yusifov və T.T.Vəliyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2004.
- İbişov S. Quba xanlığı: əhali tarixi və azadlıq mücadiləsi. Bakı, 2012.
- İbrahimli X. Azərbaycan mühacirəti tarixi. Bakı, 2012.

- İbrahimov C. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair öçerklər. Bakı, 1958.
- İbrahimov Ü. Azərbaycan tarixi "Mücməli Fəsihi" də. Bakı, 2018.
- İsgəndərli A.C. Azərbaycan həqiqətləri. 1917-1920. Bakı, 2012
- İsmail Mızı-Ulu, "Cənubi və Mərkəzi Qafqazın etnik köklərinə doğru" İstanbul, 1993
- İsmayılov Ç.N. Müstəqil Azərbaycan 20 il ərzində. Bakı, 2011.
- İsmayılov İ.Z. Azərbaycanlıların II Dünya müharibəsində iştirakı. Bakı, 2000.
- İsmayılov M., İbrahimov M. Azərbaycan neft sənayesinin inqilabaqədərki tarixi. Bakı, 1991.
- Kitabi Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
- Qafarov T. Azərbaycan tarixi (1920 - 1991). Bakı, 1999.
- Qarabağ Azərbaycandır, Zəfər epopeyası, Bakı, 2021
- Qarabağnamələr. I - II kitab. Bakı, 2006.
- Qasimov C. Repressiyadan deportasiyaya doğru. Bakı, 1998.
- Qasimov M. Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti. I - II c. Bakı, 2001 - 2002.
- Qaşqay S.M. Manna hökmdarlığının tarixindən. Bakı, 1980.
- Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 1996
- Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixi. İntibah dövrü (IX əsrin II yarısı - XIII əsrin əvvəllərində). Bakı, 1996.
- Mehdiyev.Ə."Əsrin müqaviləsi":Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı. Bakı, 2014
- Mədatov Q. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsində. Bakı, 1965.
- Məmmədov X.M. Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsi (XIX yüzilliyin sonları - XX yüzilliyin əvvəlləri). Bakı, 2005.
- Məmmədov T. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı, 2006.
- Məmmədova F.M. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1993.
- Məmmədzadə M. Azərbaycan milli hərəkatı. Bakı, 1990.
- Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993.
- Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Albaniya salnaməsi. Tərtib etdi: akad. Z.Bünyadov və F.Məmmədova. Bakı, 1993.
- Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti. Bakı, 1996.
- Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). Bakı, 1977.
- Mustafayev V. Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XX əsrin I yarısı). Bakı, 1998.
- Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı. Bakı, 2010.
- Mustafazadə T. Quba xanlığı. Bakı, 2005.
- Müstəqil Azərbaycan - 20 il. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2011.
- Nəcəfli G.C. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı). Bakı, 2002.
- Nəcəfli T. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, 2012.
- Nəfisi S. Azərbaycan qəhrəmanı Babək Xürrəmdin. Bakı, 1990.

- Nərimanov İ.H. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı, 1958.
- Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub). Bakı, 1992.
- Novruzoglu R. Qarabağ: "Eçmiədzin" in məxfi qریفi altında. Bakı, 2012.
- Onullahi S.M. Erməni millətçiləri və İran. Bakı, 2002.
- Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı, 1983.
- Osmanov F.A. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti. Bakı, 1982.
- Piriyev V.Z. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tənəzzülü dövründə (1316-1360-cı illər). Bakı, 1978.
- Piriyev V.Z. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı, 2003.
- Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990.
- Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1991.
- Rəsulzadə M.Ə. Stalinlə ixtilal xatirələri. Bakı, 1991.
- Sultanov O. 80-ci illərin sonu - 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı, 1995.
- Süleymanov M. Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən. Bakı, 2008.
- Süleymanov N.M. Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatı. Bakı, 2012
- Şabiyev.B.Ş. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin İrəvan vilayəti. Bakı 2023.
- Şərifli M.X. IX əsrin I yarısı - XI əsr Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978.
- Tağıyeva Ş.Ə. 1920-ci il Təbriz üsyanı. Bakı, 1990.
- Türk Kafkasında siyasi ve etnik yapı. Eski çağlardan günümüze. Azərbaycan tarihi. Prof. Dr.İsmail Mehmetov. İstanbul, 2009
- Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993.
- Vəlixanlı N.M. IX - XII əsr ərəb coğrafiyaşünas - səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.
- Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycan sənayesi və proletariyatı. Bakı, 1987.
- Zeynalov İ. X. Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafı (70 - 80-ci illər). Bakı, 1996.
- Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982.
- Ализаде А.А. Социально - экономическая и политическая история Азербайджана в XIII - XIV вв. Баку, 1956.
- Исмаилов Э. Очерки по истории Азербайджана. Москва, 2010
- Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948.
- Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи. Москва, 1960.
- Mehdiyev Ə. «Əsrin müqaviləsi»: Azərbaycan neft strategiyasının təməli. Bakı, 2014
- Мурадалиева Э.Б. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX века. Баку, 1998
- Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений Азербайджана и Армении в XVI - начале XIX вв. Л., 1949.
- Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII вв. Баку, 1981
- Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. Баку, 1964
- Шабиев Б. Внешняя политика Узун Хасана (Взаимоотношения с Османской империей). Баку, 2012.

<https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2871/ikinci-qarabag-muharibesi.html>

<http://www.preslib.az>

<http://www.kitabklubu.org>

<https://www.millikitabxana.az/>

<http://www.history.az>

[www.azerbaijans.com](http://www.azerbaijans.com)

[www.bsu.edu.az](http://www.bsu.edu.az)

[www.tarix.az](http://www.tarix.az)

<https://apa.az/>

<https://azertag.az/>

<https://az.wikipedia.org/>

## MÜNDƏRİCAT

|                                                                                                                                           |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Ön söz .....                                                                                                                              | 3   |
| I fəsil. Azərbaycan qədim dövrdə .....                                                                                                    | 5   |
| § 1. Tarix öncəsi. Azərbaycanda ibtidai icma cəmiyyəti .....                                                                              | 5   |
| § 2. E. ə. III-II minilliklərdə Azərbaycanda erkən dövlətlər. Manna dövləti....                                                           | 12  |
| § 3. Atropatena dövləti.....                                                                                                              | 20  |
| § 4. Antik Qafqaz Albaniyası.....                                                                                                         | 24  |
| II fəsil. Azərbaycan erkən orta əsrlərdə .....                                                                                            | 30  |
| § 5. Azərbaycan III-VIII əsrin əvvəllərində.....                                                                                          | 30  |
| § 6. Azərbaycan Xilafətin tərkibində. Ərəb əsarətinə qarşı azadlıq<br>mübarizəsi. Babək .....                                             | 39  |
| § 7. Azərbaycan xalqının formalaşması .....                                                                                               | 50  |
| III fəsil. Azərbaycan IX - XIII əsrin əvvəllərində.....                                                                                   | 63  |
| § 8. Azərbaycan IX-XI əsrlərdə. Şirvanşahlıq .....                                                                                        | 63  |
| § 9. Azərbaycan XI əsrin ortaları - XIII əsrin əvvəllərində .....                                                                         | 71  |
| § 10. IX-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti.....                                                                              | 84  |
| IV fəsil. Azərbaycan XIII-XV əsrin əvvəllərində .....                                                                                     | 97  |
| § 11. Monqol yürüşləri və onlara qarşı mübarizə .....                                                                                     | 97  |
| § 12. Monqolların Azərbaycanda öyrüş, torpaq və vergi siyasəti.....                                                                       | 101 |
| § 13. Qazan xanın islahatları.....                                                                                                        | 104 |
| § 14. Toxtamış və Teymurun Azərbaycana yürüşləri.<br>Şirvanşah I İbrahim .....                                                            | 108 |
| V fəsil. Azərbaycan XV əsrdə.....                                                                                                         | 113 |
| § 15. Azərbaycan dövləti Qara Yusif Baharlı və onun varislərinin<br>hakimiyyəti dövründə (1410 – 1468-ci illər).....                      | 113 |
| § 16. Bayandurlu sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın daxili və<br>xarici siyasəti (1468-1501-ci illər) .....                    | 116 |
| VI fəsil. Azərbaycan dövləti XVI - XVIII əsrin birinci yarısında .....                                                                    | 124 |
| § 17. Azərbaycanda Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi .....                                                                        | 124 |
| § 18. I Şah Abbasın dövründə Azərbaycan dövlətinin yenidən güclənməsi.<br>I Şah Abbas və onun varislərinin daxili və xarici siyasəti..... | 129 |
| § 19. Səfəvilər dövründə Azərbaycanın dövlət quruluşu, sosial - iqtisadi və<br>mədəni həyatı.....                                         | 133 |
| § 20. Azərbaycan XVII əsrin son rübü - XVIII əsrin birinci yarısında .....                                                                | 146 |

|                                                                                                                                       |     |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| VII fəsil. Azərbaycan xanlıqları.....                                                                                                 | 158 |
| § 21. Azərbaycan xanlıqlarının yaranması.....                                                                                         | 158 |
| § 22. Xanlıqların daxili və xarici siyasəti .....                                                                                     | 168 |
| VIII fəsil. Azərbaycan XIX əsrdə .....                                                                                                | 177 |
| § 23. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı .....                                                                              | 177 |
| § 24. Şimali Azərbaycanda rus ağalığı. XIX əsrin 30-cu illərində rus<br>müstəmləkə əsarətinə qarşı üsyanlar .....                     | 186 |
| § 25. XIX əsrin 40-cı illərində Şimali Azərbaycanda inzibati-məhkəmə və<br>aqrar islahatların keçirilməsi .....                       | 192 |
| § 26. XIX əsrin 30 - 60-cı illərində Şimali Azərbaycanda iqtisadi vəziyyət.<br>Kapitalist təsərrüfatı sisteminə keçid.....            | 195 |
| § 27. XIX əsrin 60-70-ci illərində Şimali Azərbaycanda burjua<br>islahatlarının keçirilməsi. Ölkənin iqtisadi inkişafı .....          | 200 |
| § 28. XIX əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti .....                                                                                          | 210 |
| IX fəsil. Azərbaycan XX əsrin ilk onilliklərində .....                                                                                | 217 |
| § 29. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda iqtisadi vəziyyət.....                                                                | 217 |
| § 30. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai - siyasi vəziyyət. Milli -<br>azadlıq hərəkatının yeni mərhələsinin başlanması ..... | 221 |
| § 31. 1905-1911-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı.<br>Səttarxan .....                                                   | 233 |
| § 32. Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi dövründə (1914 - 1918-ci<br>illər) .....                                                    | 236 |
| § 33. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti .....                                                                              | 240 |
| § 34. Fevral inqilabından sonra Şimali Azərbaycanda ictimai-siyasi<br>vəziyyət.....                                                   | 245 |
| § 35. Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı (1917-1920-ci illər).<br>Ş.M.Xiyabani.....                                           | 254 |
| X fəsil. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918 - 1920-ci illər) .....                                                                    | 257 |
| § 36. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması. Milli hökumətin daxili<br>siyasəti .....                                             | 257 |
| § 37. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti .....                                                                           | 269 |
| XI fəsil. Azərbaycan XX əsrin 20-30-cu illərində .....                                                                                | 276 |
| § 38. Şimali Azərbaycanda sovet rejiminin qurulması. İşğalçılara qarşı<br>müqavimət hərəkatı .....                                    | 276 |
| § 39. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması. Naxçıvan MSSR və<br>DQMV-nin yaradılması.....                                        | 282 |
| § 40. XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan SSR-də sosialistcəsinə<br>dəyişikliklərin həyata keçirilməsi .....                       | 288 |



|                                                                                                                          |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| XII fəsil. Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsi dövründə (1939 - 1945-ci illər) .....                                      | 306 |
| § 41. Azərbaycan SSR İkinci Dünya müharibəsi illərində .....                                                             | 306 |
| § 42. Cənubi Azərbaycan 20-30-cu illərdə. Milli - azadlıq hərəkatı (1941-1946-cı illər). S.C. Pişəvəri .....             | 314 |
| XIII fəsil. Müharibədən sonra Azərbaycanın sosial -iqtisadi vəziyyəti və mədəni həyatı.....                              | 323 |
| § 43. Azərbaycan SSR 1945 - 1960-cı illərdə.....                                                                         | 323 |
| § 44. Azərbaycan SSR 1970-1980-ci illərdə Respublikanın ictimai-siyasi həyatı .....                                      | 331 |
| XIV fəsil. Müstəqil Azərbaycan Respublikası (1991 - XXI əsrin ilk onillikləri) .....                                     | 338 |
| § 45. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi.....                                                            | 338 |
| § 46. Müstəqilliyimizin ilk dövründə Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət (1992 - 1993-cü illər).....                    | 350 |
| § 47. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi. Respublikanın daxili siyasəti (1993 - 2003-cü illər) ..... | 356 |
| § 48. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1993-2003-cü illər) .....                                              | 366 |
| § 49. Azərbaycan Respublikasının siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyatı və xarici siyasəti (2003 - 2020-cu illər).....   | 369 |
| § 50. Şanlı Zəfər tariximiz. Qarabağın azad edilməsi uğrunda Vətən müharibəsi: tarixi əhəmiyyəti və nəticələri .....     | 396 |
| § 51. Postmüharibə dövründə Qarabağda suverenliyimizin tam təmin olunması və bərpa-quruculuq işləri .....                | 415 |
| § 52. Müasir Tariximizin Yeni Dövrü .....                                                                                | 426 |
| İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı .....                                                                                | 442 |

# **Azərbaycan tarixi**

## **Dərslik**

Naşir: Elnarə Abbasova  
Texniki redaktor: Asim Səfərov  
Dizayner: İradə Əhmədova  
Operatorlar: Leyla Məmmədli, Rəya Nəsirova

---

Yığılmağa verilmişdir: 12.05.2025  
Çapa imzalanmışdır: 29.05.2025  
Format: 70×100 1/8; şərti çap vərəqi 56  
Sifariş № 976; tiraj 100 nüsxə  
“Füyuzat” nəşriyyatında çap edilmişdir.  
Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26  
Tel.: 055 850-98-69  
e-mail: fuyuzat2020@gmail.com